

Л.Д. 161.2.09
С 34

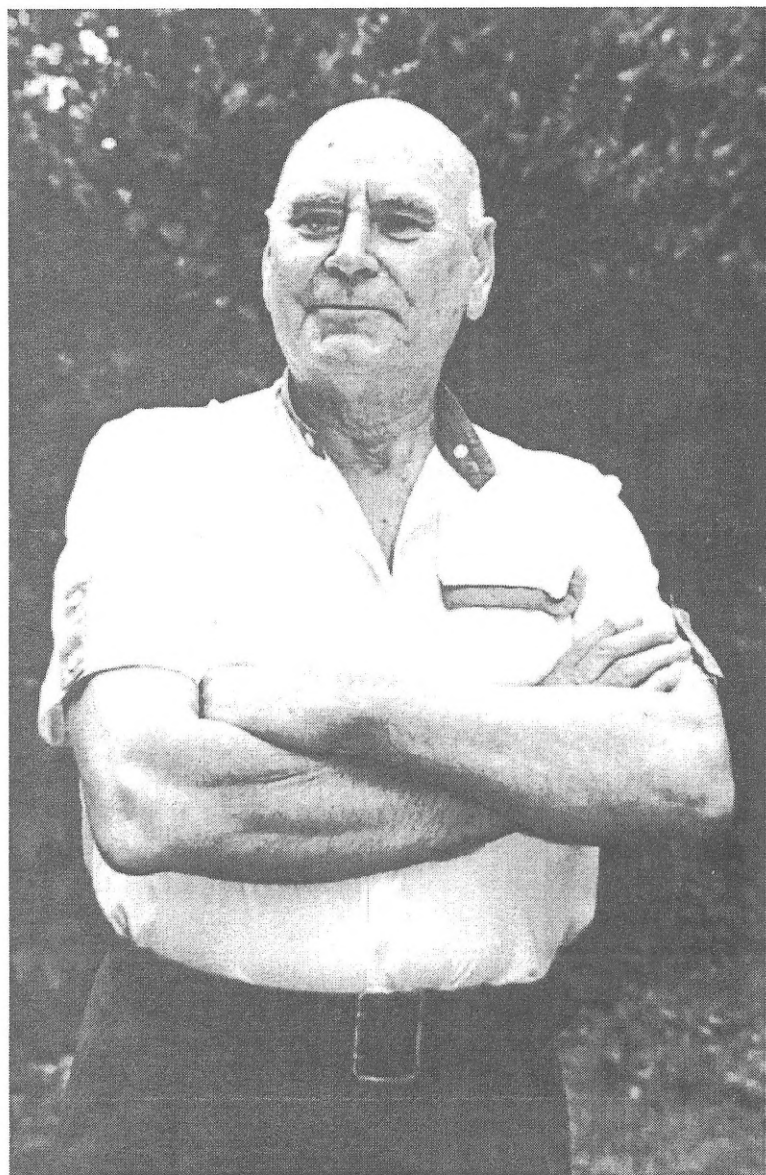
ЖИТТЯ ВИДАТНИХ ЛЮДЕЙ

Олександр
СИЗОНЕНКО

НЕ
ВБИВАЙМО
СВОЇХ
ПРОРОКІВ!

Олександр
СМІЗОНЕНКО

ЖВ

Олександр
СИЗОНЕНКО

**НЕ
ВБИВАЙМО
СВОЇХ
ПРОРОКІВ!**

Книга Талантів

Київ — 2003

ISBN 966-7865-44-4

*Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення та радіомовлення України
за Національною програмою випуску
соціально значущих видань*

© Сизоненко О.О., 2003
© “Дніпро”, 2003

ГЕНІЇ І ТАЛАНТИ

Геніїв мало. Особливо в літературі та мистецтві. Тут вони найвидніші. Ромен Роллан у другому томі академічного видання своїх творів, озаглавленому «Життя великих людей», обрав трьох: Бетховена, Мікеланджело, Толстого. На його думку – найгеніальніших.

Цей ряд може продовжити кожний. Залежно від національної приналежності, освіченості, виховання та особистої приязні.

Я, етнічний українець, називаю своїх національних геніїв: Скворода, Шевченко, Іван Франко, Леся Українка, Коцюбинський, Довженко. А ще – знаменита трійця, що потрясла Рим, Італію, Францію, всю Європу: Березовський (не бізнесмен!), Бортнянський, Ведель – найнещасніші.

А втім, генії не бувають щасливі: «На вершині завжди самотньо» (Ніцше). А долі їхні трагічні. Або гинуть замолоду, як Пушкін, Лермонтов, Грибоєдов, Єсенін. Або завчасно вмирають у злиднях, забуті всіма, і сходять в загальні муніципальні могили, як сонячний Моцарт, як учитель Ніщинський, автор безсмертної пісні «Закувала та сива зозуля». Або пропадають безвісти, як інженер Кондратюк – автор теорії космічних польотів, на основі якої американці висадилися першими і поки що єдиними на Місяць, не знаючи й не відаючи, що наш «геній в обмотках» загинув під Москвою в ополченні 1941 року і могилу його не встановлено.

Іноді генії живуть довго, мучаться, страждаючи, впадаючи у відчай, розчаровуючись у всьому, як оті обранці Роме-на Роллана, як Кнут Гамсун, Бах, Джузеппе Верді, Данило Заболотний, Іван Нечуй-Левицький, Андрій Головка, Максим Рильський, Володимир Сосюра.

Добрим генієм був для мене й Олень Гончар. А ще – Гемінгвей, Фолкнер, Ремарк, Борхерт і Белль. І, звичайно ж, Грем Грін, єдину зустріч з яким подарувала мені не дуже щедра на такі подарунки доля.

Ну, а талановитих друзів посилала вона мені щедріше. І на рідній Україні, і в братній Росії, що гинуть зараз від бандократії, риночної мафії, наших лінощів та байдужості. Допоможи нам, Боже, вибратися з багнюки корупції, казнокрадства, цинізму й бездуховності.

Автор

ЧИ ВИДАЄМО, ЩО ТВОРИМО?

Предметом запеклої дискусії стала в наші дні особа Т.Г. Шевченка та його творчість. Піддаються остракізму Леся Українка, Коцюбинський, Головка, Довженко, Тичина, Рильський, Сосюра, Гончар, Малишко. Їх ревізують, пародіюють, оббріхують, замахаючись навіть на програмний вірш «Любіть Україну!» Немає святості, немає шанси до предтеч. Ніби табун диких коней увірвався в Україну з оголошенням суверенітету й незалежності, щоб витоптати все, оскопити і лишити духовну пустелю.

Особливо обурює намагання Джорджа Грабовича та Оксани Забужко видати нашого Генія і Пророка за міфотворця, а не реаліста. Пан професор з Гарварда та доморощена вчена дама з претензією на модернфілософію на свій лад перетрактують всю його творчість.

Ну й досліджувала б далі український секс, обравши визначальну професію в першому романі. Тільки вже не в польових, а в морських, будуарних та бульварних умовах. Так ні – взялася перевернути з ніг на голову весь доробок Кобзаря, приписуючи невластивий йому світогляд та художній метод, підганяючи під існуючі кон'юнктурні філософські віяння.

«...в отакий спосіб уславившись, – із справедливим сарказмом пише про Оксану Забужко Юлій Шелест¹, – та й з тим самим ротом (а чому той рот слугував у сумнозвісному романі, читачі, мабуть, пам'ятають! – *О.С.*) братися за Шевченка – це вже треба характеру! І національної специфіки».

За читанням цієї яскравої та переконливої публікації Юлія Шелеста згадалася ціла низка нібито спонтанних нападів на Шевченка та системне шельмування його творчості саме в роки незалежності. Ось і в книжках Грабовича і Забужко вловлюється спланована в єдиному центрі акція по розвінчанню нашого Генія і Пророка, щоб вибити духовне підґрунтя української нації. Бо хіба ж то Україна – без Шевченка?!

Страшно подумати! Ще страшніше – уявити.

¹ «Вечірній Київ», 7 березня 1998 року.

*Т.Г. Шевченко. Автопортрет зі свічкою. Офорт.
1860 р. (за малюнком 1845 р.).*

Колись в «Огоньке», редагованому Віталієм Коротичем, з'явилася стаття Марка Дейча про антисемітизм Шевченка. Мовляв, треба вилучити його з усіх шкільних програм і викинути з літератури. За що б ви думали? Ніколи не вгадаєте! За... поему «Гайдамаки». Бо Гонта в Умані вирізав не лише поляків (за Дейчем, Матка Боска з ними!), а й кількох євреїв-орендарів, що орудували в панських маєтках та церквах і не дозволяли бідним селянам молитися навіть у свята, якщо вони не спроможуться зібрати з громади й заплатити їм кабальний чинш.

А вбивства «наших» не прощаються ні на цьому, ні на тому світі: «Зуб за зуб і око за око!» — як пишеться у Ветхому Заповіті. Та й більшовицький уряд Леніна — Троцького в рямцях «червоного терору» першим видав Декрет про розстріл на місці саме за антисемітизм. Отже, наш Геній підпадає і під приписи Ветхого Заповіту, і під Декрет Леніна — Троцького, бо описав оту криваву ніч уманської різанини в «Гайдамаках».

Тоді була в розпалі горбачовська «перестройка» — а міжрегіональна депутатська група богувала в Парламенті, на з'їздах нардепів СРСР, мітингувала на стадіоні «Лужники», і все здавалось здійсненним. Тому Марк Дейч завершив свій пасаж про Шевченка повідомленням:

— Я уже имел беседу с одним влиятельным поэтом-депутатом из Украины на заданную тему. Он обещал решить этот вопрос положительно.

Тобто вилучити Тараса Шевченка з шкільних програм та бібліотек і повсюди знищити його спадщину. Схоже було на те, що він не сумнівався у здійсненні своїх намірів найближчим часом.

Гай-гай, скільки таких вилучальників та знищувальників було серед царів, можновладців та холуїв до Марка Дейча! І скільки їх ще буде після нього! Але де вони, оті його попередники-шевченкофоби? Розвіялися з вітром, навіть імен не лишилось! А Шевченко був, є і буде довіку, поки світу й сонця! Доки Україна та нація українська існуватимуть. І тут ні академіки-передмовники, хоч які б авторитетні були, ні авторки-сексзатурбованки, ні цілі академічні Інститути літератури не зарадять, якщо й десять разів збиратимуться, щоб здати Шевченка разом з його епохою в архів, як збиралися зробити це нещодавно.

Правителі, всесильні ідеологи і навіть цілі держави виявилися безсилими перед Генієм Шевченка і тією високою й неперебутною Правдою, яку він несе своєму народові.

Сьогодні слухав Вінграновського по телебаченню: Микола читав Шевченкові вірші, написані ніби зараз про наші біди, страждання, а також і про наші надії, що, як відомо, вмирають останніми.

Шевченко — наша Правда і наша Слава, і ліпити йому ярлик міфотворця, як це роблять Грабович та Забужко з благословення шанованого мною Івана Дзюби, — грішити проти правди, бо Правда була Шевченковою мукою, була ж і його Славою. Саме ж за Правду — народну, українську — його й заслали в солдатчину, убивали душу й вкоротили життя. Який же великий гріх — у незалежній, суверенній Україні, глаша-

таєм, поборником і провозвісником якої він був, об'являти її Генія і Пророка міфотворцем! Але ж хіба «тим самим ротом» вимовляють істини?! З нього тільки й може вийти хула, щоб не сказати більше.

Воістину: «Мучилась дівчина ще з 1985 року, — як слушно зауважує Юлій Шелест, — одну збірку віршів видрукувала, другу, третю, четверту, та ще й англійською мовою в Торонто, повість «Інопланетянка», аж два філософські трактати, — і ніякий чорт її не знав і знати не хотів цілими десятиріччями. А тут — гоп! Пару матюків — і стала на весь світ знаменитою (а може, на всю Жмеринку? — О.С.)... А тут — Забужко і Шевченко!.. Та що ж це ми за люди такі!.. Хоча, тримаючись в контексті сучасного ідеологічного змагання за Шевченка та інші національні святощі... саме час таких учасників дискусії на залу випускати».

Даруйте, читачу, за таку довгу цитату, але Юлія Шелеста хочеться цитувати, бо краще за нього не скажеш: це не просто стаття, а талановите, розумне й дотепне есе, позначене неабияким літературним хистом. Битва за нашого Генія ведеться на всіх континентах, і атаки на його творчість спрямовуються аж із-за океану, як і «Новий порядок» (Neue Ordnung) вслід за Гітлером. Хоч Шевченка він, здається, не чіпав — навіть пам'ятники повсюдно залишив. А зараз...

Не соловейки, а ворони,
Де на Голготу хресна путь.
А там синки-центуріони:
Такі вже точно розіпнуть.

Дмитро Кремінь. «Повість наших літ»

Такі публікації будуть помічені не лише в Україні — в усьому світі. Сподіваємося на це, бо ж газета доходить до нашої нагорьованої діаспори і в Європу, і в США, Канаду та Південну Америку, і в Австралію.

Закличемо на підмогу Юлієві Шелесту достойного покровителя й захисника від отієї «чорноколготочної групи підтримки», що «накинулася на бідного Я.Дзиру (і на Шевченка — додамо від себе), утверджуючи усіма силами новий, розвінчувальний напрямок ідеологічного фронту. Шевченко — міф, а та чи інша — лесбійки, немає святощів, нема пророків, нема нічого — тільки я та Джордж Грабович узлуватий...»

Як же це перегукується з понад стошістдесятилітнім листом Пушкіна до, здається, Вяземського, наведеним Сергієм Гальченком у слові про Сосюру з нагоди його сторіччя:

«Зачем жалеешь ты о потере записок Байрона? Черт с ними! Слава богу, что потеряны. Он исповедался в своих стихах невольню, увлеченный восторгом поэзии...

Оставь любопытство толпе и будь заодно с гением. (Яка краса! — О.С.).

Толпа жадно читает исповеди, записки етс., потому что в подлости своей радується униженню високого, слабостям могущего. При открытии всякой мерзости она восхищена. Он мал, как и мы, он мерзок, как и мы!

Врете, подлцы: он мал и мерзок — не так, как Вы, — иначе...»

Чи треба щось додавати? Грабович і Забужко освічені люди — гаразд знають і розуміють, про що йдеться, усвідомлюють, які далекі вони від істини. Та дарма: знали вони це з самого початку — коли перший брався на весь світ наклепницьки паплюжити Шевченка, а друга (не Катерина!) — писати «Шевченків міф України»(?!). Знали, що це крок підлий. А от зробили ж його? Чому? Для кого й для чого? Не повіримо ж у те, що вчені голови затуманилися прагненням слави Герострата? Тоді що за цим криється? Епатаж «скурвленої ери?» — за висловом того ж таки Кременя.

Не янгол за лівим і не диявол за правим плечем вчених паплюжників Шевченка причаїлися та лукаво визирають звідти, глумливо показуючи нам язика. Хазяїн нового світопорядку з Юдиних текстів виставляє напоказ всьому світу шкіряний міх із золотом, а другою рукою гордовито підносить державний скіпетр всесвітнього панування. Що йому боги, чорти, янголи та дияволи! Він все давно скупив і купує далі все, що з'явиться нового. Навіть світлі українські голови, щоб не були такі розумні.

Не продаваймося ж! Щоб і про нас не сказали колись: «Не відають, що творять!..»

І ТИ, БРУТЕ?

Шевченка вже доводилося відстоювати 1994 року після зухвалої статті Богдана Рубчака. «Не так, не так, як у Тараса!» — аж захлинався високоповажний професор Іллінойського університету, воздвигавши трон новоявленим адептам андерграунду та постмодернізму й протиставляючи їх із позитивним ухилом творчій спадщині Кобзаря. Вже в заголовку — пафос заперечення, а в тексті наголошується: засновник нової української літератури заважав потім своїм ближнім і дальнім послідовникам чи колегам. «Ой, ще й як! — розпачливо ви-

гукував іллінойський професор. — Так, як Шевченко заважав Франкові... Так, як Шевченко заважав Семенкові та його побратимам»(?!). Ви чули щось подібне?

Можна припустити, що Геній Шевченка й справді заважав футуристичним витівкам Семенка: нице штукарство поряд із «Кобзарем» не виглядало та й не могло виглядати відкриттям — воно виявляло марнославство та повну творчу імпотенцію. Та й більш нічого. Але щоб Геній якось заважав Франкові? Щоб він гальмував розвиток новітньої української літератури? Тут, за виразом Юлія Шелеста, треба ще більшого характеру і ще виразнішої національної специфіки.

Як і зараз, я не міг обмежитися хатніми балачками та обуренням на кухні і опублікував у «Вістях з України» відкритий лист Богданові Рубчаку на захист Шевченка, піднісши значення його для України на рівень геніїв епохи Відродження. Що тут зчинилося! «Сучасність» опублікувала, а «Вісті з України» хуленько передрукували роздратовану відповідь чиказького діаспорника аж на п'яти колонках проти моєї одної. Пан професор ні словом не обмовився про свої звинувачення, висунуті проти Шевченка, а натомість взявся докоряти мені, що я працював у «Блокноті агітатора» (знайшлися ж запопадливі інформатори вже й у суверенній та незалежній Україні, що так оперативно «освідомили» заокеанського пана професора про мій «гріх»!). Еге ж, працював, бо авторові трьох книжок прози, членові СПУ, єдиному в зросійщеному Миколаєві українському письменникові не довіряли роботу в обласній газеті: під час окупації однокласниця принесла з Берислава ОУНівську листівку, і це стало відомо смершу одразу ж після визволення. Цей «гріх» так і тягнувся за мною через усе життя: на посаді начальника сценарного відділу я пропрацював майже десять років не затвердженим саме через це, хоч В.В.Цвіркунов сказав мені, що я не сподобався якомусь Прощарукові — другому секретареві Жовтневого райкому, котрий викликав мене на співбесіду.

Дорікав мені високоповажний пан професор і тим, що мешкаю в затишній Кончі-Озерній, наче сам, сарака, гибіє в колибі або в кошарі, а не у фешенебельному районі Чикаго. Менторськи та зверхньо пан професор радили мені частіше навідуватися до Інституту літератури та консультуватися, щоб зрозуміти їхній «високий» та надто науковий стиль, особливо лексику та фразеологію.

Пам'ятаю, обурений Гончар приніс мені цю статтю і гірко нарікав на зарозумілість, нетолерантність пана професора, на принизливий та недоброзичливий тон його статті, бо й сам страждав від безглузких нападок братчиків-діаспорників,

згасаючи на очах. Вони його просто добивали! Але приниження Шевченка він зносив болісніше, ніж свої власні. Обоє ми дивувалися: як міг Шевченко заважати Франкові?! (Семенко до уваги не брався). І чому пан професор у такому розлогому та розлюченому «катехізисі» ні словом не обмовився про предмет суперечки? Наче й не він її затіяв, не він виставляв Шевченка «неудобозабываемым тормозом» на шляху подальшого розвою літературного процесу на Україні.

Незрозумілою видавалася й позиція Драча: сам узяв мій відкритий лист до газети свого Товариства і сам же передрукував із «Сучасності» роздратований і абсолютно неаргументований опус Б.Рубчака, ніби проти самого себе та своєї газети. Для чого? Щоб перебігти на другий бік барикад і приєднатися до хулителів Тараса Григоровича та його неоціненної спадщини? Дворушництвом і зрадою війнуло від того передруку, що завдав мені душевного болю й вклав на два місяці у Феофанію з серцевим нападом та гіпертонічним кризом. До речі, перебували ми з Гончарем одночасно в тій обителі, з якої рідко хто з наших колег повертається. Тільки не бачились: він лежав у реанімації, а мене перевели незабаром в хірургію.

— Обов'язково дайте відповідь цьому зарозумільцю, — сказав Олесь, залишивши мені ото тоді газету. — Бо щось дуже багато з'явилося охочекомонних топтатися по Шевченковій пам'яті й спадщині. Мусимо захистити його. Пам'ятаєте, у Кіплінга: «А бідний мертвий солдат короля не може підняти руки...» «І тільки очі гієн горять і зирять в зиниці його». Мабуть, не точно цитую. Та й путнього перекладу нема у нас з цього світового шедевра воєнної поезії. Та суть залишається: мертві беззахисні. Захистити їх можуть і повинні живі.

Я не спромігся на відповідь і через хворобу, і через тяжку операцію, а найбільше через те, що мене паралізувало топтання по людській гідності і я зрозумів: тут вже нічим не зарадиш. Слова безсилі. Хіба ми українці, якщо не шануємо Шевченка? Хіба ж ми люди, коли не шануємо одне одного?

Так само, як і тоді, не втримуюся і зараз: наруга над нашим Генієм та його спадщиною видається брутальною, обурливою, нестерпною. Мовчати підло! Шевченка мусимо захистити всією українською громадою. Нехай вкриє ганьба всіх, хто намагається видати Шевченка за гомосексуаліста в міру, очевидно, своєї зіпсутості. Або за міфотворця з авторського нездоланного прагнення епатажної псевдонауковості та постмодернної парадоксальності. Бо за всім цим криється огидна кінцева мета: розвінчати й принизити нашого Генія і Пророка, відняти його в української нації.

«Не дозволям!!!» – гукало колись у Речі Посполитій гоно-
ровите панство по сеймах та сеймиках. На жаль, перебувае-
мо не в сеймі, а в розшарпаному кризовому світі, байдужому
до всіх можливих протестів.

Зупинімося та подумаймо: «Що чинимо? Яку мету пере-
слідуємо, вбиваючи своїх пророків?»

МІФОНОШІ І АДВОКАТИ

Не дозволяйте зайдом відбивати ваші отари.

З Біблії

29 серпня 1998 року «Голос України» опублікував статтю
В.Лісового «Оксана Забужко та її критики». Певний час вона
розповсюджувалась «самвидавом» у принтерських відбитках, а
оце вихопилася на сторінки всеукраїнської преси. І не де-не-
будь, а в самому органі законодавчої влади, бо ж надруковано
чорним по білому: «Засновник – Верховна Рада України».

Невже наш парламент і справді поділяє твердження Джор-
джа Грабовича з Гарварда, що Шевченко «творив міф Украї-
ни»? Адже і він, і його вірна учениця та віддана послідовни-
ця наголошують саме на міфотворчості Тараса Григоровича.
Майже в унісон. Дуєтом, що відлунює на обох берегах Атлан-
тики. Навіть океан не в змозі поглинути їхнього «крещендо»...

В міфах, як відомо, не шукають істини – в них лише по-
етична вигадка. А в політичних – звичайнісінька брехня. Це
всім відомо з часів давньої Греції та геббельсівської історії
Третього Рейху.

Хіба можна віднести до міфології геніальну, найправдиві-
шу, найреалістичнішу творчість нашого Пророка?

Невже ж Тарас Григорович справді творив міф, а не закар-
бував з убивчою силою і сарказмом, з вражаючою реалістич-
ною виразністю істинне становище покріпаченої України та
її знедоленого народу?!

Хто ж тоді в світовій літературі найсправдешніший реаліст,
народніший або, як твердять критики давні й сьогочасні, най-
демократичніший Поет – невтомний та непідкупний борець
за Правду, за Істину, за свій Народ! За його попрані права,
знівечену й спаплюжену долю. За його історію та будучину.
До Шевченка треба підходити як до Везувію або Етни. Що-
правда, димлять і вибухають вони рідко, а Поезія Шевченка
клетотить і вивергається на нас вічно... ненавистю й гнівом
до гнобителів, мов магмою.

Невже в «Сні» та «Кавказі», «Катерині» та «Наймичці», в безсмертному «Заповіті» та гнівному й мудрому трактаті «І мертвим, і живим...» Тарас Григорович «творив міф», а не відтворював з болем та гнівом реальну дійсність – приниження й страждання своїх братів і сестер по кріпацтву, у котрих було віднято все і перетворено їх, вільних та волелюбних синів і дочок України, на «рабів отих німих»? Невже й це міф, пане Грабовичу та любомудра пані Забужко? Чи це тільки ваші епатажні забавки на чужому й далекому горі?! Блюзнірське, хоча й легке заняття із залученням наймодніших екзистенціалістів, фрейдистів та постмодерністів, що за красне слівце й рідну матір продадуть.

А Шевченко не бавився в модну філософію – він страждав зі своїми найдорожчими та найріднішими сучасниками-кріпаками, серед яких були не Шопенгауери, не Фрейди та Юнги і не К'єркегори, а рідні його сестри й брати. «Я на сторожі коло них поставлю слово!» – заявив він без ніяких евфемізмів, як святе своє надзавдання. І таки поставив своє Слово, гнівне й праведне! І було те Слово – Народ! Його болі й страждання, його невивпакане горе і ненависть до соціальних та національних гнобителів. Поставив як ніхто (підкреслимо ще раз!) у світовій літературі. Навіщо ж це Слово – безсмертне й вічне, правдиве й вистражане Слово Кобзаря – оголошувати міфом в кінці ХХ століття, в час оцієї «скурвленої ери», за словами блискучого поета Дмитра Кременя?

Чому адепти махрового, «волохатого», зниділого ідеалізму, що його на дух не переносив Тарас Григорович, чому саме вони вимірюють його геніальну творчість Фрейдом та Юнгом (а ті походять від Шопенгауера і Ніцше, котрі, як і ці «двійко», ідейно прислужилися нацизмові та фашизмові), оголошуючи на весь світ Шевченка ще й гомосексуалістом? Як їхні слухняні учениці й послідовниці звинувачують Лесю Українку в лесбійстві. Кого?! Оцю мученицю, невиліковно хвору на туберкульоз кісток та сухоти?! Це геніальне дитя України, що, крім болю і страждань, нічого не відчувала й не могла відчувати ні вдень, ні вночі, яка створила дивовижні віршовані драми й поеми на класичні античні теми, що вивели українську, здебільшого сільську, літературу на світові обшири?! А-а-а, писала ніжні листи Ользі Кобилянській? А що ж їй було робити в стражденній самотині? Ви на це не здатні через малість свою, самозакоханість та емансипацію, модний нині фемінізм та холоднодухність?

Це – ваші проблеми. Ваша біда, а не перевага. Не чіпайте лише наших Пророків, не приміряйте їх на себе! Бо за бру-

тальний наклеп на обох наших геніїв, зловісний і лютий, постраждаєте самі: він мимоволі нагадує давню й неспростовну істину, що кожен судить про світ і людей в міру своєї зіпсутості. Не мої слова, не моє судження. Не претендую на авторство, бо це давно стало прислів'ям.

Джордж Грабович 1998 року випустив на Україні другим, виправленим і доповненим, виданням сумнозвісну книжку «Шевченко як міфотворець», а його вірна та віддана учениця Оксана Забужко одночасно порадувала й ошчасливила Україну та українців «Шевченковим міфом України». Яка однастайність, яка послідовність!

Тавтологія – не завжди недогляд. Вона використовується для підкреслення якої-небудь, здебільшого певної, думки, потрібної авторові, ідеї чи переконання. Міфом марять, мітять і значать усе і Джордж Грабович, і Оксана Забужко, і їхня «чорноколготочна група підтримки», за висловом Юлія Шелеста, а також поважний доктор філософії Василь Лісовий, що в «Голосі України» видає себе чомусь за «літературознавця», звинувачує мене в невігластві та нетямкуватості, а про освіченість вже й не говори.

«Коли Сизоненко каже про «аж занадто науковий» (каюся, треба було написати «псевдонауковий!» – О.С.) стиль, особливо лексику та фразеологію, – термінів там і справді до чорта, і всі чужі й заплутані, – то незалежно від того, кого він читав із класиків чи сучасних філософів, це зауваження свідчить про труднощі у розумінні твору». Не більше і не менше. От так Лісовий! Ну, не мудрець, скажете? Мудрець! Ще й гусар. А гусари ні за що не звикли відповідати – вони одразу за шаблю чи за пістолет! Тоді. А зараз... за ручку: не руш «наших»! Не обстоюй істини, якщо вона й очевидна, і незаперечна. Ми – он які вчені: доктори філософії, майже Фаусти, а ти – недоук, не можеш «осягнути» піднебесних мудрошів вченої пані – дослідниці сексу, філософії Фрейда та Юнга, з якими вона запанібрата, а К'єркегора та його послідовників вважає вчорашнім днем, нахапавшись не корінців, а вершків новітніх «філософів» у Бостонському університеті. Раз посягнув на стиль ученої дами, *«це свідчить про труднощі у розумінні твору»*, бо мало або й зовсім не читав, мовляв, новітніх та й класичних філософів. Отак – ярликом неучтва затикають мені рот.

Ні, високоповажний пане Лісовий, це свідчить лише про Вашу упередженість, та й годі. Бо я воюю проти псевдонаукової лексики й фразеології – нею Джордж Грабович та Оксана Забужко аж надто захоплюються, щоб похизуватися своєю «вченістю», підкреслити імідж «новаторів» у філософії,

повторюючи чужі заявлені штампи, без яких можна спокійнісінько обійтися.

Наша мова в змозі без жодних втрат передати будь-яку ідею, сформулювати найскладніші судження й висновки без іноземних лексичних та фразеологічних дотацій та «розширених кредитів». У роботах Грабовича та Забужко «коридор розширених кредитів» з іноземної термінології виявився таким, що й чорт ногу зламає!

Я виступав і виступатиму проти захаращення нашої мови отими псевдонауковими термінами, отими словами-мутантами, що виникли через бідування нашої діаспори в умовах чужинської мовної стихії в еміграції. А тепер ці вимучені й вимушені мутанти намагаються штучно насаджувати й на Великій Україні не лише у словниковий склад, а й у словниковий фонд, що є недоторканнішим та ціннішим за золотий та алмазний фонди, бо в ньому не лише мовна ідентичність нації, не лише коренева система національної мови зберігається, як метр-еталон у Парижі чи еталон точного часу або місцезнаходження Гринвіцького чи Пулковського меридіанів, а й плекаються кореневі основи нашої національної духовності та культури. Ось що я маю на увазі, а Ви мені підсовуєте, підташовуєте неучтво!

У «Літературній Україні» Василь Рубан, підключившись до цієї полеміки на гарному професійному рівні, звинуватив мене, що я буцімто намагаюся заткнути комусь рот. Ні, пане Рубане, це мені затуляє рот пан доктор філософії В.Лісовий, твердячи, що я не доріс до аж надто «наукової», перевченої пані Забужко та не можу вчитати її дуже розумної та складної філософської праці. «Негарашьо», пане докторе філософії, майже Фаусте, – сказали б десь у Закавказзі, піймавши когось за підміною карти у звичайному підкидному «дурні». Але ж ми не картярі, ще «науковіших» термінів вживати не будемо. А лише подякуємо вельмишановному панові Василю Рубану за «підтримку» – що значить колега! Як гарно і радісно мати отаких відданих колег-однодумців! Правда ж?

Я також глибоко переконаний, високоповажний пане В. Лісовий, що «пояснювати, – як Ви кажете, – нове Слово Шевченка... у згоді з відомою традицією зіставлення Слова з об'явленням Христа» немає потреби. Шевченко увійшов у духовний світ, у свідомість українців і давно став Рівноапостольним Пророком української нації, майже нарівні з Ісусом: його Слово важить для нас, українців, не менше, ніж Христова молитва. Це Слово настільки просте, сердечне й дохідливе, наскільки й високе та правдиве. Його прозорість

і переконливість не потребують ніяких ускладнених розумувань. Тим більше — псевдонаукових, «філософських», аж надто заплутаних.

Про Шевченка і писати, і говорити, і трактувати його творчість треба так само ясно, просто і нелукаво, як він сам писав.

Не вмієте — не беріться!

Так ні ж! Нам нав'язують трактування чужинське, звихнуте на ідеалістичній маячні, на фрейдизмі, «що мав своїм наслідком вульгаризацію мистецької творчості», — за Вашими ж словами, шановний пане Лісовий. Так можна й самого Шевченка оголосити не лише міфотворцем, а й міфом: може, його в нас і не було? Твердять же єпископ Берклі, Мах та Авенаріус ще з середніх віків, а вслід за ними й інші ідеалісти, той же Шопенгауер, якого так любив Толстой і перекладав найближчий друг його Фет, що об'єктивна дійсність існує лише у сприйманні та уяві суб'єкта. А чому б не довести, що, доки ми є, існує й Шевченко, а як вмиремо, то і його не стане. Бо в реальному світі його буцімто не існувало — існував він лише в нашій уяві. Нащо ж вибудовувати навколо нашого Генія отаку філософську абракадабру? Оці непролазні хащі словоблуддя, та ще й чужинецького?

Чи не для того лише, щоб і собі покрасуватися та попишатися в принадному світлі софітів сучасної філософії, насущним хлібом якої є не реальний світ та найскладніші процеси в ньому, а «вивчення позасвідомого та підсвідомого», підперчене сексуальним трактуванням творчого процесу? І яке це має відношення до Шевченка? До його творчості? Адже це зовсім інша епоха, культура, духовність, етнічність нарешті! Навіщо ж усе підганяти під американський копил, імідж та моду?!

Наші духовні святощі не надаються до хизування модерною псевдонауковістю, до безпредметного жонглювання модними термінами й поняттями, безмежно чужими й далекими внутрішньому світові Шевченка, його геніальній творчій спадщині.

Так, він не лише реалістично відтворював страхітливу картину покріпаченої України та життя її знедоленого народу, свого рідного народу, він мріяв про вільну Україну, уявляв щасливе її майбуття та давню і назавжди втрачену козаччину, коли ото «військо йде, короховки мають», а старшина з гетьманами перед військом походжають та радяться з товариством, як найкраще ворога-супостата повоювати та пошвидше з рідної отчої землі витурити!

Але ж хіба можна ототожнювати мрії Генія з міфом?! Спитаймо також: для чого? Чи не для того, щоб Шевченко — «гомо-

сексуаліст» та «міфотворець» — перестав бути Пророком, духовним вождем і символом України?! Щоб там, де він був досі, утворилася духовна пустеля?! Щоб вибити останнє підґрунтя з-під нашої окраденої духовно, розграбованої економічно, технологічно, фінансово й індустріально нації і держави та назавжди зітерти її, як кажуть грабовичі та забужки, «з мапи світу», «з мапи» людської цивілізації? Схоже на те, дуже схоже!

Розвінчування Шевченка сплановане давно, а заплановане ще давніше: стратегію цю розробив Ален Даллес 1945 року перед останніми залпами другої світової війни. Підхоплена була ця стратегічна розробка і почала динамічно втілюватися в життя з розгортанням тихої, мов горличка, «перестройки». Особливо в коротичівському «Огоньке»: десь в кінці вісімдесятих чи на початку дев'яностих у вигляді «Передової», одразу ж під обкладинкою, було надруковано опус перебіжчика на радіо «Свобода» Марка Дейча, у якому він звинуватив Шевченка в антисемітизмі за поему «Гайдамаки» — особливо за «Гонту в Умані» — і вимагав негайного вилучення його стабільного вивчення в школах і вузах, із шкільних програм та вузівських курсів, з бібліотек усіх рангів та видів. Я вже писав про це, не буду повторюватись. Та й залишилося це в багатьох у пам'яті й без мене.

Зауважу лише: якщо до гомосексуалізму та міфотворчості додати ще й антисемітизм, то на кого ж перетвориться наш Геній і Пророк? Правильно, на виродка, брехуна і збоченця, від якого має відвернутися цнотливий український народ.

Ось у яку схему, у який ряд вписуються Джордж Грабович, Оксана Забужко та їхній адвокат Василь Лісовий, що так ревно захищає їх на шпальтах «Голосу України» — на сторінках нашої парламентської газети, органу Верховної Ради України! Ви цього хотіли, Олександрє Миколайовичу Ткаченко? Чи Ви, пане Медведчук? Чи Ви, товаришу перший віце-спікер Адаме? Чи ви, мої знамениті колеги, — Іван Драч, Дмитро Павличко, Павло Мовчан? Чого ж мовчите, коли ваша парламентська газета плете Шевченкові личаки гомосексуаліста і морщить постолои міфотворця?

Перетягнути Тараса Григоровича від демосу, від «рабів отих німих» до панства неможливо без непоправних та неповернених втрат: до панства він ніяк не надається, як і до Фрейда та Юнга. І пані Забужко з її перебільшеною уявою про себе, яку так заповзято захищає пан В.Лісовий, тут ні до чого. Так само, як її феміністське епатування. Шевченкові з його недосяжної висоти Генія та національного Пророка начхати на оці сучасні дамські та гарвардські словоблуддя. А нам — ні: сло-

во «міфотворець» в народній нелукавій свідомості ототожнюється з поняттям «брехун». Від цього нікуди не дінешся. Навіть у Гарварді не заховаєшся. Як і в феміністській зарозумілості. І нічого, пане Лісовий, тягнути його у вишукане та снобістське панство! «Я різав все, що паном звалось!» — сказав він вустами свого улюбленого героя. Звичайно, в салонах сановитих власників вілл, гігантських авіаційних та автомобільних заводів, нафтових магнатів та банківських верховод (крім нашого Ющенко!) ці слова ріжуть не лише вухо — сумління та душі! І вважаються блюзнірством.

Але ж не для них писав Шевченко, не для них! Він це засвідчив усією своєю творчістю, всім своїм страдницьким, мученицьким життям і смертю. До розкішних палаців та велико-світських бесід треба інших поетів, бажано саме міфотворців! Бо звичайне життя, та ще трудове й злиденне, муки й страждання кріпаків — ну зовсім не личать такій аудиторії, для котрої ви, панове, перефарбовуєте його в міфотворця, щоб «пристойніше» виглядав. На рафінованого міфотворця Тарас Григорович ніяк не підходить. Тож не тягніть його туди силоміць — це смішно, кумедно і, пробачте, нерозумно. Чули-чули бідкання: «З чим же ми з'явимося перед ясні очі цивілізованого світу, Європи? З «Гайдамаками» Шевченка?»

Хочеться спитати: а ви чого туди зібралися? Чи не догоджати панству в ролі попихачів, блазнів, покоївок, кухарів та офіціантів у білих рукавичках та накрохмалених ковпаках? А де ж гідність, рівноправність, паритет? Де честь? Національна гордість і самобутність? «На користь чи на угоду» перед новими хазяями світу ви готові «приручити» Шевченка: приснувши духовним голям і сіроми псевдонауковим димом, розвінчаємо його, втопчемо в багно міфотворчості або брехні, щоб нове панство не перепуджувалося, перефарбуємо з жовто-блакитного в «голубий, як голуби», колір і прикриємось цим модним збоченством, як досі прикривались чимсь іншим, одурюючи посполитих, отих заводських та сільських трударів, яким все менше відводиться місця в соціальній сфері, в культурі, в достойному людині житті, не кажучи вже про «вищі сфери», де їхнього й духу не повинно бути!

Шевченкові ж без трудового люду не жити. Бо кому ж ото він казав перед смертю: «Якби з ким сісти, хліба з'їсти...» Може, Рокфеллеру? Жаку Шираку? Чи Алену Делону? А нас без Шевченка — хоч голірuch бери!

Зате панів зараз розвелось більше, ніж за Шевченка. Отих панів, про яких народ каже: «Пани ж ви мої дрібненькі! А воші як біб!» — це підслухав, спасибі йому, з народних вуст Воло-

димир Дрозд. Народ скаже як зав'яже! І плювати собі в душу не дозволить: терпить, терпить, а потім таки питає: «Допоки?!» І що тоді, пани-товаришочки? За бугор дременете? Глядіть, щоб не спізналися! Не дозволить він і Шевченка «возвеличувати» аж до міфотворця та гомосексуаліста.

Шевченко для нас — і Глагол, і Закон! І ніякими Фрейдями, Юнгами, Шопенгауерами та Шпенглерами, екзистенціалістами та постмодерністами його не виміряти і не переінакшити — руки короткі, холодні й чужі!

«Німець скаже: «Ви — моголи». — «Моголи! Моголи! Золото-го Тамерлана онучата голі». А хіба оце не про вас: «Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрость би була своя. А то залізете на небо: «І ми не ми, і я не я», — і все те бачив, і все знаю, нема ні пекла, ані раю, немає й Бога, тільки я!» А оце вже точно про вас: «І заговорили так, що й німець не второпа, учитель великий, а не те щоб прості люде. А гвалту! А крику!»

Хіба ж таки не про вас, панове?!

Конча-Озерна, 7 вересня 1998 року

ОДИН У ДРУГОГО ПИТАЄМ...

Рідко задумуємось, для чого живемо, чи таку вже високу мету перед собою ставимо. Ще рідше печалимось, що робимо лише дешицу з того, що мали б і могли зробити.

Замолоду про це думати за «гусарством» ніколи. Пізніш — самоствердження, а то й гонитва за примарною славою, що її в наш динамічний і суворий час, може, й зовсім немає і бути не може, засліплюють і збивають на манівці. І роки летять-пролітають у метушні, покvapливості, турботах і клопотах, мовби й суттєвих, а насправді...

Насправді на якомусь рубежі, як правило, вже припізнілому, тільки й збагнеш усе по-справжньому, коли вдарять дзвони тривоги з рядків таких щемливих, що аж дух перехоплює:

Один у другого питаєм,
Нащо нас мати привела?
Чи для добра, а чи для зла?
Нащо живем? чого бажаєм?
І, не дознавшись, умираєм,
А покидаємо діла...

Отоді й замислишся — як же так? Він прожив усього сорок сім років, а гіркий цей роздум, мов каїнова печать, постійно висів над його високим чолом, невпинно саяв і мучив

його до останнього дня. І жаль, і біль, туга за ним огортає тебе, і вже не тільки любов та гордість – саме поклоніння перед його страдницькою долею, перед його немеркнучим генієм переповнюють твою душу і хияють голову запізнiлим каяттям і скорботою.

Шевченко... Багато було на землі поетів, та з усіх вирізняється він несхитною чесністю, високою мудрістю, залізною послідовністю в любові до покривдженого, уярмленого свого народу, неперепутній ненависті до його гнобителів, «своїх» і чужих, хоч би у які шати вони не вбиралися.

Якби він був просто людиною, він зажив би з такими рисами характеру глибокої шани й авторитету серед усіх тих, з ким його зводила неблаганна доля на тяжких шляхах життя й заслання.

Але ж він був передовсім Поет, заступник поневоленого народу! Вийшовши з найпокріпаченіших його низів і піднісшись до духовних вершин освіченого людства, він залишився до кінця життя виразником не тільки інтересів уярмленого люду, а й світовідчужань його, ставлення до історії та дійсності, ні разу не схибивши та не відступившись. Тому серед усіх народних поетів його треба назвати першим: він був істинно народним у всьому – в ліриці, філософській та громадянській поезії, в поемах та повістях, у щоденнику, названому «Журналом», а також у живописі.

Про нього більше, ніж про будь-кого з найвизначніших поетів світу, з повним правом можна сказати: він був провісником, рупором, «колоколом на башне вечевой» свого народу.

Але ж і цим високим призначенням не вичерпується історична постать Шевченка.

Велич Шевченка не померкне у віках тому, що, виражаючи страждання свого пригнобленого народу, прагнення й поривання його до волі та справедливості, він формував його політичну й соціальну свідомість, показував шляхи й засоби визволення, утверджував своїм безсмертним словом його «глагол» – його слово, його мову, його безсмертя.

Це зрозуміла ще за життя Шевченка уся передова тогочасна Росія. Але ж зрозумів його небезпечно історико-політичне призначення й коронований кат поета – цар Микола I. Тому-то й кару визначив нашому генію найтяжчу, сподіваючись десятилітнім засланням та муштрою вибити з рук ратний меч Шевченка, його могутню зброю, що розхитувала не лише царський трон та царський дім Романових, а й суспільні підвалини всієї абсолютистської монархії в Росії і поза нею.

Шевченко був не лише поетом-ліриком, істориком і трибуном. Він був учителем народу, його пророком. Варто перечи-

тати його знамениту поезію «І мертвим, і живим...», щоб переконатися в цьому. На тридцять другому році життя, напередодні Нового року, очевидно під враженням зустрічей з багатьма приятелями, схильними, за його убивчим крилатим виразом, «вольнодумствовать в шинку», він піддав нищівній критиці їхнє «патріотичне» розп'ятування про історію України та «синівську відданість» їй і малює натомість моторошну картину минувшини нашої. У відповідь на патріотичні вигуки: «У нас воля виростала, Дніпром умивалась, у голови гори слала, степом укривалась» – Шевченко нагадує: «Кров'ю вона умивалась, а спала на купах, на козацьких вольних трупах, окрадених трупах!»

Геній Шевченка, як і сумління, був чистий і прозорий, як сльоза. Суворий і чесний був, не піддавався ніяким ілюзіям. Шевченко перед історією і народом був тверезий і об'єктивний в оцінках, як і належить пророкові.

Бо хіба ж не пророк заповідає своїм співвітчизникам: «Розкуйтеся, братайтеся! У чужому краю не шукайте, не питайте того, що немає і на небі, а не тільки на чужому полі»? Хіба не пророк закликає: «Схаменіться! Будьте люде, бо лихо вам буде. Розкуються незабаром заковані люде. Настане суд, заговорять і Дніпро, і гори!»? І чи не пророк наставляє: «Не дуріте самі себе! Учіться, читайте, і чужому навчайтеся, й свого не цурайтесь»? А в іншому вірші: «Учіться, брати мої, думайте, читайте!»

А хіба не вчитель докоряє: «Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрость би була своя, а то залізете на небо: і ми не ми, і я не я...»

Докоряє і жалкує, мало не впадає в розпач, примушує усіх замислитись, як треба вчитися, як треба жити на світі білому.

Усім був щедро обдарований Шевченко від природи, як і належить генієві: і ніжністю такою, що й зараз за серце бере, ніякі літа й переміни не притлумлюють та й не спроможні її притлумити, і сарказмом, що стріляє, немов із гармати, вприпул, і в'їдливою зневагою, і гнівом, полум'яним, як у громовержця, і дошкульним побутово-народним слівцем, і вбивчою іронією. Все це нуртує, виграє і приваблює у вірші «І мертвим, і живим...»

Настроява палітра тільки цього вірша, написаного у В'юнищах «14 декабря 1845», не кажучи вже про його геніальний зміст, могла б бути, та давно й стала, темою не одного дослідження, не однієї дисертації. Мало що в світовій літературі можна поставити поруч із цією гнівною, скорботною, саркастично-іронічною і такою сердечною поезією, в якій контра-

пунктом рефрен: «Обніміте ж, брати мої, найменшого брата». Зовсім несподівано, геть неждано вривається він, мов крик зраненої й змученої душі, в гнівливу полеміку з тими, хто гнобив і одночасно лицемірно романтизував його, безпідставно підносив історію України, з тими, які «кайданами міняються, правдою торгують. І Господа зневажають, — людей запрягають в тяжкі ярма». А закінчується ця поезія розпачу і гніву теж зовсім несподівано: «І світ ясний, невечерній тихо засіяє... Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю!»

Знову цей заклик батька, брата чи пророка?!

Одна-єдина оця поезія могла б правити перепусткою на Олімп світової літератури чи стати карткою в стані безсмертних. А в Шевченка таких поезій цілий «Кобзар», що перевидається з року в рік ось уже півтораєста літ, і все його не вистачає.

Що нас тішить, якби була необхідність чи потреба втішатися, думаючи про Шевченка, так це те, що з перших кроків його велич було помічено й визнано. Ще більш вона зросла в останні роки життя, після заслання. А по смерті його слава стала незаперечною і всенародною.

Муза Шевченкова була сувора і невблаганна до ворогів, до гнобителів народу. Але була вона й ніжна, починаючи з «Причинної» та «Катерини», коли йшлося про народ, — дівоча й материнська доля розкривалася в його творах з усім трагізмом незахищеності, реалістично й правдиво, з великим співчуттям і скорботою, але без сентиментів, що суперечили його натурі.

І раптом у поезії «Марку Вовчку. На пам'ять 24 генваря 1859» проривається: «Світе мій! Моя ти зоренько святая!.. Пророче наш! Моя ти доне!» Не стримав захопленого вигуку змучений солдатчиною й засланням великий і суворий Шевченко, прочитавши народні оповідання Марка Вовчка ще в Нижньому Новгороді, очікуючи дозволу на в'їзд до столиці, а потім і побачивши чарівну й вродливу молоду жінку.

Слова його, звернені до авторки «Народних оповідань», видаються нам сентиментальними, перебільшено захопленими. Але ж не ми з вами одбули щойно десятилітнє заслання після каземату, безглузді приниження й знущання тупої унтер-офіцерщини в Орській кріпості, самотину за Уралом. Не ми винесли звіди написані в душевних муках і тортурах, заборонені царем поезії в захлаявних книжечках, що увійшли потім у доповнений «Кобзар» і стали всесвітньою славою нашої літератури і народу.

А йому тричі радісно було знайти на милій Україні однодумця й продовжувача його справи — боротьби за визволен-

ня уярмленого народу, про який він думав постійно в своїй мученицькій самотині, не забуваючи ні на часину, скоріше й частіше забуваючи себе самого.

Радість і захоплення його були ще більші й нестримні, коли він дізнався, що саме вона – росіянка Марія Олександрівна Вілінська – стала на захист українського народу, вивчивши його мову, перейнявшись його стражданнями, написавши такі самобутні й правдиві «Народні оповідання», що в тодішній українській літературі були ніби продовженням його гнівливої й бунтарської поезії. Ось звідки ці захоплені вигукки, ці вражаючі ніжністю розчулені слова, підсилені чарами молодої, дивовижно вродливої жінки, що постала перед ним, ніби виринувши з-під псевдоніма Марко Вовчок, і вклонилась його генієві і його стражданням.

Останні поезії Шевченка «Якби з ким сісти, хліба з'їсти», «І день іде, і ніч іде» і особливо «Чи не покинуть нам, небого, моя сусідонько убога, вірші нікчемні віршувать та заходиться риштувать вози в далекую дорогу, на той світ, друже мій, до Бога...» рвуть серце й зараз такою самотиною, таким розпачем і болем, що й не сказати, й не вимовити.

Важко про це читати, ще важче думати, але, мабуть, таке воно невблаганне, наше життя, навіть життя великих і найбільших геніїв. Бо чом же такими подібними виявилися насамкінець долі Бетховена, Мікеланджело, Толстого, навіть Вольтера! Подумаєш про це – і мимоволі згадаєш похмурого філософа: «На вершині завжди самотньо». Але ж самотність ця здається такою страшною, крижаною, моторошнішою за смерть, бо щодо геніїв вона особливо протиприродна, обурлива й брутальна. Століттями й віками людство потім їх возносить, прославляє їхні імена і діяння, витрачаючи на це колосальні зусилля багатьох поколінь, а тоді тільки й треба було, що не кидати їх на самоті в години старості й хвороби, особливо на смертному ложі. Але існують об'єктивні істини, нездоланні слабкості цілого людства, котре вчинило на нашій планеті чимало добрих і злих діл, але ніяк не дасть ради самому собі...

Гонитва за швидкоплинним днем, за мінливою й строкастою дійсністю заступає нам попередників – ми рідко їх згадуємо, ще рідше перечитуємо, непомітно призабуваємо. Про Шевченка, слава Богу, цього не скажеш. Його читаємо постійно. І жоден рядок, жодне слово не здається нам застарілим – сяє молодо й іскристо, ніби зараз оце відлите з чистого золота правди народної й духу народного, що повік не старіють, не зношуються, не меркнуть. Розгорнеш «Кобзар», де б ти не був і що б з тобою не діялось, і серце твоє стрі-

пнеться назустріч милим і незабутнім рядкам і звукам, і серце стиснеться з жалю за самим поетом, за стражденими людьми, пригнобленими кріпацтвом. Вражає прозорість розповіді: мовби й немає між тобою й героями Шевченкових поезій ні автора з його так званою «палітрою», ні історичної відстані, такої далекої в часі й соціальної суті. Тут кожне слово на місці, кожен нюанс вцілює в сутність людини, а отже — і в твою душу. І так буде завжди, з усіма, в майбутніх поколіннях нових і нових читачів, бо Шевченко безсмертний у віках і своїми поезіями, і своїми заповідями пророчими.

Отож читаймо його й перечитуймо, питаймо «один у другого... нащо нас мати привела? Чи для добра, а чи для зла?»

Достойніше робитимемо те, що належить здійснити кожному.

ВОЛИ НА АРБАТІ

Таранячи темряву покручами довгих лискучих рогів, про-стували чумацькі муругі воли з Петербурга на Україну. І через далеку відстань, тривалість подорожі і важливість місії чумацька мажа давно перетворилася в уяві народу на героїчний фрегат Колумба чи в Ноїв ковчег. Бо однаково важко було відкривати Багамські острови, рятувати людство від потопу і перевозити труну з холодних берегів Балтики на Дніпрові кручі. Через усю імперію. Через ліси, болота, міста й села. Повз жандармські пости. Повз митниці й монастирі. Через мости і ріки святої Русі. Повз церкви і кладовища, в яких лежали, здається, цілі держави.

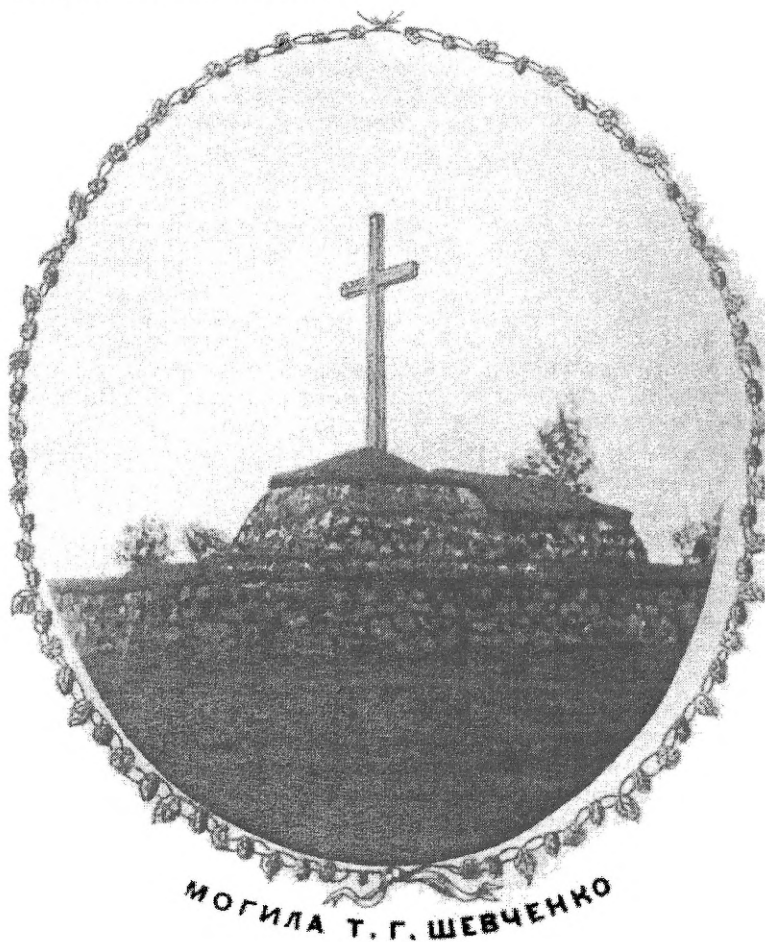
Бо в труні був не тільки мертвий Кобзар. У труні лежала слава, була хвала і сутність цілого народу, який сам себе пізнав, і в світі заявив про себе, і невмирущим став завдяки тому, хто тепер, згорнувши руки, лежав в окованій цинком останній своїй оселі, полишивши нащадкам думи свої, болі свої, пісні і псалми.

Змучене задумою і стражданням чоло його розгладилось і поясніло. Обличчя звільнилося од вічної напруги і терпіння. І очі прикрились повіками, які все-таки не згоріли на тому вогні, що вічно палахкотів у тих сивих, лагідних, добрих очах, не згасаючи навіть у сні, наповнив їх замолоду гнівом і навіть люттям, що здавались по смерті неймовірними й неможливими на цьому прекрасному, м'якому слов'янському обличчі.

Подолавши засніжені далі темних довгих ночей та коротких днів під низьким північним небом, дійшли воли до Москви і втягли в неї мажу з тілом Шевченка, виїхали на Арбат.

День був сонячний і ясний. І було якесь свято. Бо дощаті панелі Арбату рипіли й гнулися під великим натовпом пан-

ства, що тут гуляло. Панство було сите, вгодоване, бундючне. Пахло воно духами. Вином пахло. А повітря пахло снігом і синім небом. А тут мажа, запряжена волами, на ній труна, покрита завоськаною рогожею, з-під якої настирливо пнеться у вічі оцинкований ріг домовини і жовкла на дощах солома. І муругі воли жують жуйку, меланхолійно гойдають рогами, і гойдаються шкіряні мішки-вола у них під шиями. І, притомлені важкою та довгою дорогою, воли парують під сонцем, немов рілля навесні.

Первісний вигляд могили у Каневі.

І сани, й труна, і воли, і погоничів двоє у сіряках і в кожухах — все таке нетутешнє, якесь стидне і грубе, невідворотне, як смерть. У «вищому» ж світі про всяку людську смерть думати бояться. Тому труну панство хотіло б обійти подалі, та панелі на Арбаті були тоді вузькі, тіснуваті — декому доводилося йти попід краєм, торкаючись мажі полами.

Погоничі зупинились полуднувати. Познімали шапки, перехрестилися на далекі й близькі бані церков, дістали сала й цибулі, черствий хліб натерли часником й заходились жува-

Пам'ятник Т.Г. Шевченку в Каневі.

ти. І голови їхні, в дорозі давно не чесані й підстрижені під макітру, теж парували. Як воли.

Підходили майстрові люди, віталися.

— Кого везеш, брате? — питав хтось чумака.

— Тараса Шевченка, царство йому небесне.

— Як, як?

— Тараса Шевченка.

Люди хрестилися і відходили.

Панство, порівнявшись, скошувало очі і, хоч і затикало на-одеколоненими хусточками носи, дивилося-придивлялося, слухало-прислухалося, стишувало хід і драгліло.

Серед цього пишного натовпу йшла, вся в соболях та норках, лялечка Піунова. Актриса, що мріяла про славу, квіти і захоплені оплески. Вона йшла, спираючись на рукав підбитої бобром офіцерської шинелі, і, почувши слова чумака, зупинилась. В очі їй упала домовина, а в серце — біль, жаль і прикрість. І щось їй крикнуло, мовби зсередини чи з неба: «Впади перед цією домовиною, проси прощення за свою легковажність, за зверхність колишню і глупство, за сліпоту душі!»

Вона не впала на коліна: панель була мокра, людей багато, а рукав бобрової шинелі, на який вона опиралась, негнучкий і жорсткий, мов казарменний розпорядок.

І воли, печально і мудро погойдуючи головами й крутими рогами, повільно віддалялися. Все далі й далі ступають вони Арбатом. Все далі та й далі труна, і мажа, й чумаки — в далеку Україну, на Дніпро, у вічність, яка тільки-тільки торкнулась на мить лялечки Піунової, сповненої юності, краси і «secs-apeu», торкнулась тільки тому, що на неї глянув з любов'ю і ніжністю великий, нещасний і незрозумілий тоді, у Нижньому, Шевченко. І то її ім'я залишилося, не пропало.

Бідний, милий Кобзарю!

Ти і в тому своєму шляху, останньому на землі, лишався мужиком, і панство копилило губу, дивлячись на воли і мажу, на якій лежала труна з твоїм тілом. Але де ж те панство? Куди поділося? І хто його тепер згадує?

Муругі, печальні, величаві воли! Ви завжди возили сіль землі, і труди ваші достойні легенд більше, ніж летючі колісниці завойовників. Це найповніше ствердилося, коли ви виїхали на Арбат у тій далекій і немислимій для простих смертних подорожі, метою якої була всього-на-всього Чернеча гора.

А тепер її знає весь світ.

Київ, квітень 1962-го — Конча-Озерна, 23 січня 2003 року

ЛИХІ ЛЮДИ

Як ми шануємо своїх геніїв

Небагато у нас їх було, зовсім небагато: «заблокована нація» не могла виховати їх і пригріти. Зроджувалися й поставали самі – з кріпаків, як Шевченко, з бродячих філософів, як Скворода, з ковальських дітей, як Іван Франко, з дворянства, що, витримуючи шалений тиск середовища, берегло національні традиції та народну мораль і духовність, як сім'я Косачів, що дала нам Лесю Українку та її матір – Олену Пчілку. А також з дрібного чиновництва, що, своїми здібностями пробившись «у верхи», не забувало рідного народу, приреченого на соціальне й національне гноблення, як Панаас Мирний.

Парадоксально: саме його демократичність піддається остракізму нині в «демократичній, позаблоковій, незалежній» Україні – сучасне «паньство» не може пробачити йому Чіпку! Обурюється тим, що письменник, не знімаючи віцмундира «тайного статського советника», мало не царського намісника на Полтавщині, стає в глуху оборону проти поміщицького свавілля, на захист «бидла», як тепер називають селян «нові українці». А слідом за ними й деякі «свідомі українці» з «творчої інтелігенції», зорієнтовані на Захід і США. Про це трохи нижче, а зараз ось що пише БСЭ:

«Рудченко Афанасій Якович; 1849–1920 – видатний український письменник, створив український реалістичний роман. Народився у Миргороді в сім'ї дрібного чиновника. Закінчив повітове училище в Гадячі. Сорок років був чиновником казначейства, казенної палати».

Далі – усталене ідеологічне кліше: «Світогляд склався під впливом ідей російських (аякже! – *О.С.*) революційних демократів і Т.Г.Шевченка (і на тому спасибі. – *О.С.*). Друкуватися почав 1872-го у львівському журналі «Правда».

Наслідуючи традиції реалізму М.В.Гоголя, Т.Г.Шевченка, Марка Вовчка, М.Є.Салтикова-Щедріна, змалював у яскравих художніх образах найсуттєвіші риси української дійсності від реформи 1861 до революції 1905–1907. В романах «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (1880, написаний спільно з поетом І.Біликом, другий варіант «Пропаша сила», 1903, рос. переклад 1948), «Повія» (1883–1919, рос. переклад 1948), в повісті «Лихо давнє й сьогочаснє» (1903), в багатьох оповіданнях глибоко досліджує протиріччя пореформеного періоду... Значна частина творів М. не могла бути надрукована в умовах царської цензури і публікувалася за кордоном».

Вдумайтесь: «статский советник», тобто цивільний царський генерал, всю свою душу, весь жар свого серця, всю свою любов і небуденний талант віддає своєму безправному, злиденному народові!

Це стосується як перелічених визначальних творів, так і повістей та оповідань: «Товариші», або «Лихі люди», — пам'ятаю, саме так у наших читанках звався цей вражаючий за психологічною глибиною твір, «Голодна воля», «Народолубець», «Сон» — 1905 та ін. Великим успіхом користувалася п'єса «Лимерівна» (1892).

«Творчість М. справила великий вплив на подальший розвиток української літератури», — підсумовує не дуже люб'язна до всього українського заідеологізована БСЄ.

Спеціально наводжу цю характеристику, щоб задуматися разом із вами: а як ми шануємо самі нашого класика в суверенній та незалежній Україні? Як ставимося до творчої спадщини основоположника реалістичного, соціального роману? Аніяк! Найяскравіше свідчення байдужості, ігнорування, навіть зречення і відмежування — 150-літній ювілей Панаса Мирного!

Певен, навіть за радянської влади 150-ліття великого письменника відзначалося б на найвищому державному рівні — в Опері чи в палаці «Україна» за участю найвищих державних осіб, найвидатніших учених, письменників, діячів культури, депутатів Верховної Ради, послів великих держав! А в нас вийшов пшик: зібрали серед дня в Будинку вчителя кого попало й «одбули номер», поставили чергову «галочку». Ні президента, ні прем'єра, ні депутатського та дипломатичного корпусу, ні Секретаріату та Президії Ради Спілки письменників, ні представників інших спілок. Все віддали на «откуп» Володимирові Дрозду. Та ще професор Київського університету Михайло Наєнко нагодився, повертаючись із Полтавщини, де ювілей Панаса Мирного встиг провести, так би мовити, на регіональному рівні. Лишилося тоскне, пригнічене враження абсолютної непотрібності цього ювілею. Ніби відзначався він у чужій країні. А може, навіть ворожій.

Але що ж у нас цінується зараз із національних святинь і надбань? Може, народна пісня? Може, наша музична спадщина в особі Березовського, Бортнянського й Веделя, Лисенка, Стеценка, Леонтовича, Давидовського, Ніщинського? А ви давно чули їхню музику хоча б по радіо? Якщо не на телебаченні, як водилося за «тоталітаризму». Та й тепер водиться — тільки для убогих «шлягерів», «хіт-парадів», чужорідної та чужомовної недолугої естради.

Але годі вже посипати голови попелом — цей звичай народився у інших далеких світах ще за царя Гороха. А подумай-

*Панас Мирний
(Панас Якович
Рудченко).*

мо краще, як замовчування й «мочіння» нашої духовності і культури на державних каналах та в радіоефірі поламати? Як їх визволити з навали чужих ритмів, мелодій? Як позбутися несмаку «мільних» серіалів, бойовиків з морями крові, убивствами, тортурами й гвалтуваннями? Хіба за цим мотлохом, антилюдським і антиестетичним, лишиться місце Панасові Мирному з його страждальцями-героями? З цією енциклопедією українського селянства другої половини XIX і початку XX століть.

Але вчитаймося — і побачимо, який він сучасний! Як потрясаюче ми повернулися чи нас загнали в ті самі часи, описані ним з вражаючою силою!

Ось, наприклад, сторінка 35-та з повісті «Лихі люди»:

«Жук: — Я кажу тільки, що громаді нічого від теперішніх своїх старшин добра ждати. Коли сама не придбає, то даремні її надії.

Шестірний: — Як же вона придбає?

— А ось як... По-моєму, всяк, хто хоч трохи вище став від сірої маси народу, — не лізь у пани, не висисай з народу крові, а віддай народові все те, що через його придбав.

Се кажучи, Жук устав — і погляд його світив на всю хату».

Хіба ж це не заповіт на віки вічні для всіх справжніх українців? А особливо для нас, теперішніх? Але хто ж його сповідує? Може, Кравчук? Може, Лазаренко? Волков? Медведчук і Суркіс? Колишні керівники Єдиних енергосистем України, що їх тепер звать «харизматичними лідерами опозиції»? А кого ж тоді назвати злодіями за оті мільярди, мільйони доларів, виручених за металопрокат і нафтопродукти, чи за оті хабарі по сто тисяч доларів? Панство богує в Україні, оголошує себе панством на всіх рівнях та перехрестях, грабуючи народ і державу так, як героям Панаса Мирного й не снилося! І ви ждете від цього добра? Підождіть, зачекайте — буде ще й не те! Ось 39-та сторінка тієї ж повісті:

«— Чиє се поле? — питав він машталіра.

— Грапове, — понуро одказує той.

— А де ж людське?

— Се все грапове: верстов на тридцять уподовж і на двадцять ушир».

Оце і є наше недалеке майбутнє, панове!? Землю вже пустили в продаж — тут же й «грапи» з'являться! Навіть «заграпишні»: у них грубі гроші!

«І думає він головою: чи грап то його обробляє? Чи копаються його білі руки у сій чорній землі? А серце йому шепче: ні, грап у столиці гуляє; тепло йому і затишно; весело і розкішно; не знає він ні в чому недостачі, бо не знає і краю у своєму добрі... Тут замість нього німець заправляє: чужими руками землю оре, чужою працею орудує; а жид за те гроші носе... Тепло німцеві, тепло і жидові! Куплене добро, добуте чужою працею, склали на мужичі хури; без краю потяглися вони степом до залізниці; а там — залізний кінь помчить їх до моря, а море підхопить на свої чорні ребра — і понесе по всьому великому світу, по всій широкій землі, кинувши дома стільки, скільки треба, щоб не поздыхали з голоду робочі руки... Добро пішло по світу, а гроші для пана... І гудуть його палати серед столиці бенкетами, грають огнями, блищать золотом... А тут, серед поля, скигнуть голодний люд свою голодну пісню... Стелеться вона вітром на змочених його потом ланах, а сонце їх золотить своїм ясним світлом... Що йому до того, хто плаче, хто скаче? Воно всім однаково світить, однаково гріє...»

Хай прозвучить ще раз слово Панаса Мирного! Вслухаймося в нього — не часто ми до нього звертаємося! А даремно: де талант, там і мудрість, там і правда, там і совість. І не тільки на сьогодні чи на вчора. Виявляється, що й на завтра! Бо нас сьогодні ведуть, а може, вже й привели саме в той світ, змальований Панасом Мирним. А цей, «цивілізований», у який нас ведуть чи вже привели, високо тримає гасла і страшні свої постулати: «Горе переможеному!» і «Плач, невдахо!». Хіба ж про це мріяв Панас Мирний, служачи цареві? Хіба про це мріяв Шевченко? Хіба мріяли про це Леся і Франко, Коцюбинський і Стефаник? А ми про що мріяли, воюючи проти фашизму, захищаючи рідну землю, виборюючи незалежність і суверенітет? Невже за ці гасла? За оце «найсправедливіше суспільство» так званих «рівних можливостей», за яких купка темних крадіїв пограбувала народ і державу і диктує свою волю 98 відсоткам населення України?!

Нове прочитання і нове зіставлення багато дають поживи для розуму й серця, навівають сум і розпач, спонукають замислитись: «А чи так живемо? Чи щось змінилося на краще в Україні з настанням незалежності? Чи ж «своя сила, своя й правда» в своїй хаті? Чи й справді «не все так погано у нашому домі»? — як запевняє нас ось уже котрий рік Людмила Лисенко, гарна та гожа?

Еге-ге, за далиною далина криє нам погляд у завтра. А сьогодні ми ворогуємо замість того, щоб брататися. І слово правди ріже нам вухо і серце, як різало воно й за маланчуків та суслівих. І товариші одвертаються від тебе за мовлену у вічі правду, як і тоді. І немає злагоди ні в суспільстві, ні у Спільці, звідки вже й без вказівок з ЦК виключають інакомислячих.

Отут, до речі, варто наголосити: оце слово про Панаса Мирного мав промовити я після тривалих умовлянь Секретаріату Спільки. Сорок хвилин переконували мене, що саме я, один із найстарших та найдосвідченіших, маю право і всі підстави сказати про життєвий і творчий шлях нашого славетного романіста! Я не став нагадувати секретарям Спільки про те, що я, невідомо за які гріхи, ще з 91-го виведений із Правління й з Президії без жодного слова! Все, як і «належить» в незалежній, суверенній, демократичній Україні? До цього ми прагнули? Але я піддався наполегливості секретарів, особливо Володимира Дрозда, який мав головувати на ювілейному вечорі, і не ставив ніяких запитань та умов — погодився і все.

За місяць, що лишався до ювілею, було кілька моїх публікацій в найпопулярніших газетах: «Зеркале недели», «Голосі України», «Демократичній Україні», «Правде України». А в

«Сільських вістях» надруковано «Під стукіт коліс» — «Дорожні нотатки і не тільки» визначила редакція. І йшлося в них про «План» Алена Даллеса. Господи, що тут зчинилося?! Дрозд не подав мені руки: «Що ото ви пишете про Америку?» — гнівно буркнув і «удалився».

А коли я приїхав з готовим текстом виступу на ювілей Панаса Мирного, в Будинку вчителя війнуло на мене таким холодом, що мимоволі згадалася окупація. Усе я чую нутром, без натяків і прямих текстів. І пожалкував, що приїхав, нездужаючи. Дрозд відкрив те нудотне, натягнуте, профанаційне засідання, яке могло бути яким завгодно, тільки не ювілейним: жодного секретаря Спілки, крім самого Дрозда! Жодного працівника Інституту літератури АН України. Не з'явився на 150-літній ювілей Панаса Мирного ні директор музею Шевченка Сергій Гальченко, ні будь-хто з його підлеглих, ні з Літературного музею. І я зрозумів: Панаса Яковича оголошено персоною «нон-грата», теж невідомо, за які гріхи! За правду? За відданість своєму народові, а не «еліті» й панству, в які так запопадливо пруться новітні пани?!

Виступали й виступали — титуловані і не дуже. А кому титулів не вистачало, придумувалися тут же! Мені, гіпотетичному доповідачеві, дали слово п'ятим! Я йшов до трибуни, немов через мінне поле перед фашистською обороною за Віслою: там нейтральна смуга розтяглася на 3 400 метрів. А тут було всього кілька кроків. Але вони були ще важчі: ворожість була густіша! Ніколи не забуду того моторошного відчуття. І ніколи більше не переступлю поріг Будинку вчителя без здригання: аура ворожнечі, що війнула на мене тоді, не вивітриться й не забудеться довіку!

Чого я тільки не наслухався тоді про Панаса Мирного?! І що він був мирним і за своїм характером, і за своїми уподобаннями, втіленими в самому псевдонімі. І що писав він не соціальні, а психологічні романи. І що Чіпку сформували не тяжкі умови життя, а що він таким народився — бандитом! Як і теперішні бандити. Ну, такий, розумієте, тип розбишаки! Гени такі. А нація ж наша сумирна, однорідна, добра й тиха. І мати, й бабуся виховували в ньому змалечку тільки добро. Звідки ж взялося оте розбишацтво? Ні, не соціальне воно, а біологічне!

За всім цим стояло давнє-давнє твердження «єдиного потоку» в розвитку української нації, сумирної, доброї й покірної. Що мені й демонструвалося на тому ювілейному не «Вечорі», а «Дні», бо яскраво світило вже прохололе осіннє сонце і за вікнами синіло небо, в якому літали голуби і круж-

ляло пожовкле листя каштанів, перш ніж впасти на тротуар. Давно мені не було так незатишно, кепсько й тривожно, ніби я потрапив у ворожий стан і мене зараз поведуть на допит у контррозвідку.

Не став я нічого заперечувати. Не став читати й підготовленого тексту. Бо що ж і перед ким заперечувати? Кому читати текст після абсолютно викривленого трактування великої спадщини великого письменника?! І я тільки навів отой уривок з «Лихих людей», що поклав усіх опонентів Панаса Яковича на обидві лопатки! За тієї, звичайно, умови, якщо у них збереглася совість.

Я й зараз не розумію: що це було? Ювілей чи вирок? Але відчуття, що Панас Мирний не потрібен чи то правителям сучасної України, чи їхнім попихачам-ідеологам, не покидає мене й досі. А втім, чому ж тут дивуватися? Шевченка он в ейфорії незалежності Інститут літератури три дні здавав у архів разом з його епохою! А тепер «сучасно мислячі вчені» разом з Бузиною вихолощують і перекручують його спадщину на свій лад! То що ж говорити про Панаса Мирного? Але й мовчати — підло!

Генії наші, як ніколи, потребують захисту. Та хто ж їх захистить?!

Конча-Озерна, жовтень 2000-го — липень 2001 р.

НАД МИЛОЮ РОССЮ

Береги вкриті травами. Зеленіють тьмяно, коли сховається за хмари сонце. Зеленіють ясно, як вигляне і всміхнеться знову, І, йдучи по тих травах, розумієш, чому їх називають шовковими.

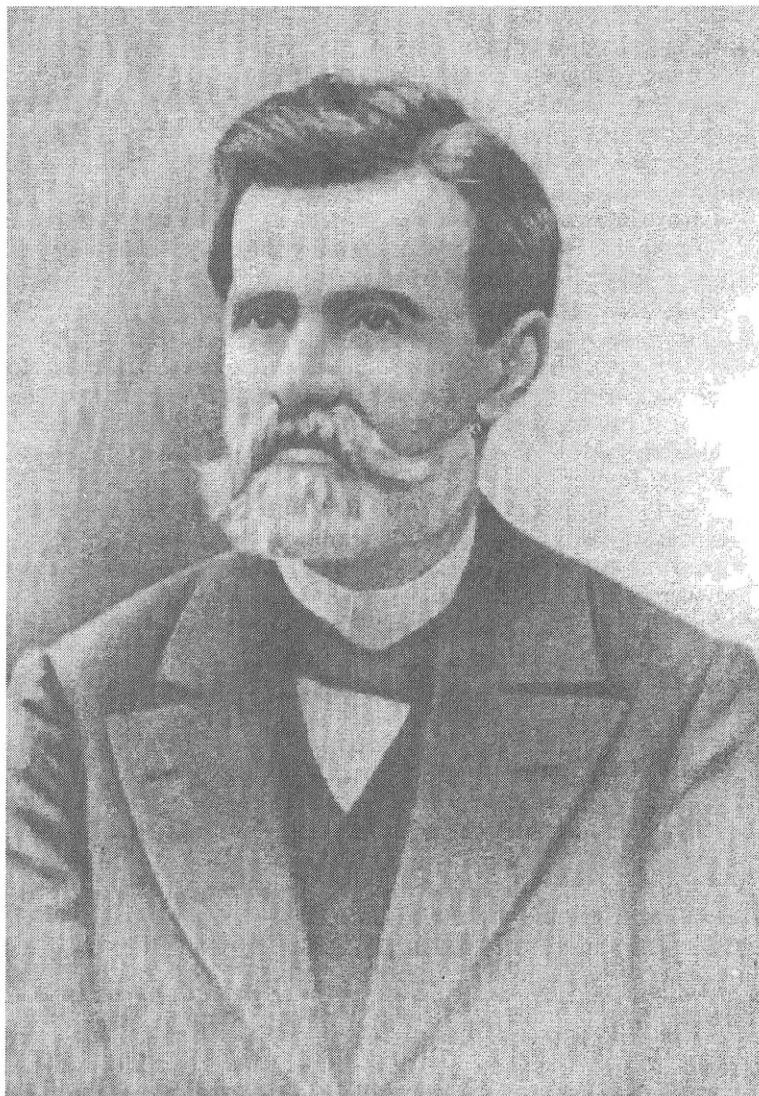
«Ми підемо, де трави похилі...» – написав наш поет, а тут, над Россю, гей; над тою Россю, вони зовсім не похилі: стоять собі з того літа, невмирущі й свіжі, хилитися й не думають. Що їм сніги та віхоли-заметілі! Стоять, і сміються, і обіцяють тепле літо, хоча скандинавські зимні вітри, прилетівши хтозна-звідки, тепер рвучко і не дуже обережно чешуть їх на лобатих берегових узгір'ях, морщать, мов постолі, поверхню річки.

І думається чи уявляється, що м'яка, як ці трави, Нечуєва проза ясніє уже понад сто років. І не марніє, не жухне, не блякне під вітрами часу, не вигоряє під сонцем історії. І як Рось в її зеленавих берегах знаходимо на тому самому місці, де він її залишив, так і книги його стоятимуть на полицях літератури нашої там, де поставили їх великі сучасники Франко і Коцюбинський і де завжди й постійно тримають їх нащадки Нимидори й Миколи Джері.

Гей, понад Россю та над тією Россю, яку він все життя любив і оспівував, сумував за нею та оплакував її, стоїть тепер, на колишньому хатищі Левицьких, де була зовсім уже струхлявіла споруда, бо правила й за церкву при фашистах, і за клуб по війні, стоїть там тепер, із великою любов'ю скопійована з неї, сучасна цегляна будівля на високому цементному помості. Коли глянеш на неї навіть здалеку, бачиш, що поставлена вона на вічність. І хоча вікна, двері, дах, карнизи – все відтворено точно, як було у Левицьких, – враження новизни й вічності виникає з першої ж хвилини.

Такою ми її побачили, цю хату, приїхавши з Іваном Ле на відзначення в Стеблеві 50-річчя з дня смерті Івана Семеновича Нечуя-Левицького. А ще ми пройшлися вулицею над самою Россю. Людей була така сила, що величезний Будинок культури порівняно з натовпом здавався не більшим від шпаківні.

Радувало й бентежило те, що ці люди з'їхалися в Стеблів не на ярмарок, щоб купити шлеї та хомути, прядиво та колісне шмаровидло, як було за Нечуя-Левицького, а зійшлися і з'їхалися вони до хати письменника, щоб віддати йому шану за його невсипущу й правдиву роботу, щоб виказати йому любов свою і вдячність за талановите, чесне серце, що билосся разом із Кайдашами, нещасними заробітчанами, го-

Іван Семенович Нечуй-Левицький.

рвованими селянами з Понадросся. Все це були правнуки його героїв, що зібралися на справжнє свято. Коли зал Будинку культури був загачений до краю, натовп на вулиці не зменшився анітрохи.

Це викликало гордість за нашу літературу, за представника її, що віддано служив своєму народові.

І була хвилююча правда в мові Миколи Негоди, який доповідь свою почав словами: «Пам'ятного весняного дня на антресолях Академії мистецтв у Петербурзі впав геній України. А в ті ж весняні дні в Києві 23-літній Нечуй-Левицький написав перший свій твір. Естафету поета-бунтаря підхопило багато рук, ми знаємо це. Але серед тих рук була лагідна й добра рука Нечуя, що мала стати та й стала гнівною і караючою для всього темного і злого у світі».

Про це з хвилюванням говорили робітники тієї суконної фабрики, на якій працював Микола Джеря з товаришами, — молода колгоспниця Марія Кайдаш, онука письменника Віра Левицька та інші промовці, що славили свого земляка й дякували йому за те, що подав голос за «безправних і німих рабів», за «зганьбленого смерда» на берегах розкішної й голубливої Росі.

Над Россю, гей та над тією Россю, що оновилася сама, возрадувався б Іван Семенович і вперше б, може, відчув себе посправжньому щасливим, забачивши внуків і правнуків Нимидори вільними нарешті.

Над Россю, гей, над милою Россю...

ГОВОРИ, ГОВОРИ...

Теплого осіннього надвечір'я 1908 року на вулицях Відня з'явився високий чужинець в легкому світлому костюмі. Чужинця видавали в ньому великі, майже чорні очі і засмагле обличчя м'якого слов'янського овалу — таких темних очей і такої густої засмаги у віденців не буває. Від усієї його стрункої та витонченої постави віяло аристократизмом, а від сяйва очей ніби аж світлішали вулиці, і кокетливі віденські красуні оглядалися на нього, дивуючись його задумливій байдужості до їхніх жіночих приваб, виставлених мовби напоказ.

Він блукав віденськими вулицями, заглиблений у себе, і щезав, мов ранкові тумани над Дунаєм, мов знак людської краси й довершеності, що не може тривати вічно, бо все в цьому світі минає непізнаним і зникає безслідно, якщо на нього дивитися поверхово. Інакше ж бо на вулицях люди й не дивляться.

Він щезав надовго, можна було подумати — назавжди, і з'являвся знову тоді, коли його у Відні вже забували. Так було раз, вдруге. А втретє він поїхав із Відня назавжди... Тільки ніхто з віденців того не знав. Не знав того й сам Коцюбинський, розпрощавшись із Горьким на Капрі до наступної осені, а вийшло — до знаменитого некролога «В світі ідей краси і добра він був своєю людиною, рідною людиною...»

Ці віденські видива, цю з'яву Коцюбинського на вулицях австрійської столиці, озвученої геніальною музикою Бетховена, веселими руладами щасливчика Россіні та грайливими вальсами Штрауса, малювала мені уява з любові, що перейшла в поклоніння, котре не полишає й тепер, коли серце вже охоллоло і душа моя давно позбулася всякий ілюзій, перепустивши багато захоплень і марнот...

Усе життя чую музику безсмертної й незрівнянної фрази його, геть невловну, прозору, мінливу й невидиму, але таку ясну в своєму мелодійному звучанні, аж душа від неї заходитьсь. Особливо коли читаєш його шедеври вголос. Ну, взяти хоча б перший-ліпший уривок, що не йде з пам'яті, скільки й себе пам'ятаю:

« — Ти вже готовий, Алі? — крикнув грек до дангалака.

Замість відповіді Алі перекинув через край човна довгі голі ноги і стрибнув у воду».

Як собі хочете: вірте чи не вірте, а музику я чую, вона переслідує мене повсюди, і кличе, і мучить, і щось обіцяє, як отому Іванові Палійчукові з «Тіней забутих предків». Сподіваюся, що й ви її чуєте, бо музика ж на те й музика — її або

чують, або не чують. В українській літературі вона звучить майже сто років, і ні з чиею музикою її не сплутаєш. Хоч, по правді кажучи, музичнішою наша проза від того, на жаль, не стала. Очевидно, не дуже настійливо й послідовно ми вслуховуємося у неї. А вона тут ось, серед нас, – простягни руку, дістань з полиці томик Коцюбинського, і вона зазвучить тобі у вухо, озветься в душі сонячно й блакитно, аж самому захочеться відгукнутися чи стати кращим. А вона, ця музика, звучала в його прекрасній душі тоді, коли він прогулювався Віднем, очікуючи поїзда, який повезе його після казкового Капрі на батьківщину чи в гори до Франка та гуцулів, до отого Йванка, що плакав посеред хати. Та як же плакав!

«Гачі на йому спадають, а воно стоїть серед хати, заплющило очі, роззявило рота і верещить.

Тоді мати виймала люльку з зубів і, замахнувшись на нього, люто гукала:

– Ігі на тебе! Ти, обмініннику? Щез би у озеро та в тріски!

І він щезав.

Котивсь зеленими царинками, маленький і білий, наче банька кульбаби...»

Переставте отут хоч одне слово – і музика щезне. А так – ось вона, ось: «Холодно було, і мороз йшов поза шкуру, коли вилітали перші свистячі звуки. Наче зими лежали по мертвих горах. Та ось з-за гори встає вже бог-сонце і вкладає свою голову в землю. Зрушились зими, збудились води, і задзвеніла земля од співу потоків. Розсипалось сонце пилом квіток, легким ходом ідуть у танцях по царинках нявки, а під ногами у них зеленіє перша трава. Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялись трави... А долом Черемош мчить, жене зелену кров гір, неспокійну й шумливу...» – Ну чим же не музика! Та ще й яка! Так до Коцюбинського й після нього ніхто не писав у нашій українській літературі. Та хіба ж тільки в українській?

«Заворожи мені, волхве», – кожного разу зігхаю, закриваючи його томик чи розкриваючи його, бо все сподіваюсь колись збагнути, як він «оте робить». Але як сам Коцюбинський не міг довідатись, як співає жайворонок над степом, так я не можу осягнути красу його стилю, музику його незбагненої прози – ворожбитської, чаклунської у красі своїй і довершеності. Знаю напам'ять цілі сторінки «Тіней забутих предків», розділи з «Fata morgana», все «Intermezzo». Читав не раз і не два товаришам, а осягнути й усвідомити, якими засобами він добивається такого неперевершеного емоційного впливу, не можу й не зможу, мабуть, повік. А все почалося з того, що з маленької книжечки,

Михайло Михайлович Коцюбинський. 1905–1908 рр.

виданої «Книгоспілкою» (так і не знайшов року видання), читав батькові «Intermezzo», і стомлений мій батько лежав горілиць у лісосмузі й плакав слухаючи. Так Коцюбинський ставав найулюбленішим письменником нашого чималенького роду.

Очевидно, витончена його натура, що виявилася й у зовнішності, надзвичайна сердечна чуйність і схильність до всього людяного й прекрасного на землі визначили його стиль як

світосприймання й світовідтворення. І за всієї поваги, яка йому віддається з початку минулого століття, при тому почесному й високому місці, яке йому відводиться серед класиків нашої літератури, все ж лишається відчуття, що ми його в чомусь недооцінюємо. В чому ж? Не до кінця, мабуть, усвідомлюємо й цінуємо його досягнення не лише у глибинному відтворенні соціальних явищ і характерів, але й досягнення в художній формі викладу.

Взагалі, наша критика й літературознавство, досліджуючи ідейно-художню вартість явищ літератури, віддає перевагу змістові, а форму аналізує або неохоче, або недостатньо, або ж недолуго. Звідси й недооцінка М.Коцюбинського — одного з найтонших майстрів форми у світовій новелістиці. Та, як казали в давнину, хто має вуха — почує, хто має очі — побачить. Хоч втіха тут і мала, бо ми вічно недооцінюємо того, що маємо.

При всій своїй витонченості й інтелігентності, а може й завдяки їм, Коцюбинський писав прозу красиву. Але жорстоку. Пригадаймо його повість «Дорогою ціною», оповідання «Маленький грішник», «На камені», «Що записано в книгу життя» — які жорстокі долі й сюжети! Герої гинуть у нас на очах у нерівній боротьбі — так, що хочеться кричати. Але ж скільки ніжності розлито й там, і по інших творах Михайла Коцюбинського, скільки співчуття, співпереживання! Мабуть, тому, що вбирав у серце чужі болі й страждання, як відверто зізнався в «Інтермецо», він прожив усього сорок дев'ять. Серце не витримало. Чутливе і вразливе, зряче серце великого людинолюбця і сонцелюба, брата усіх покривджених і нещасних.

Ось як, наприклад, написано з погляду баби, переселеної з печі на долівку, світ у синовій хаті: «Тепер все виросло зразу. Діти, що спинались над нею до мисника і обсипали кришками з хліба та всяким сміттям, синові чоботи, старі, намерзлі, важкі, як гори, і босі ноги невістки, що ставали перед самим обличчям та закривали весь світ. Тепер вона бачила в печі в'юнкий вогонь, що паливо жер, а все ж вмирав з голоду, чорні кутки попід лавками, що роззявляли беззубі роти і дихали зогнилою вогкістю. Часом, коли одчинялися двері, стовп білої пари, наче туман, стелився по долівці, закриваючи все, і здавалось, що така має бути і смерть, каламутна, безока, з холодком по ногах».

Це справжній кінематограф. І не просто текст для сценарію, не літературний, а режисерський сценарій. А якщо бути ще точнішим, то все це ми бачимо немов на екрані з уже

відзнятої плівки, змонтованої справжнім майстром. І скільки ж тут співчуття! Тут Коцюбинський сам став отією бабою, що «мусила лазити з печі: онука ослабла й потребувала тепла», як написано з першого ж рядка цього страшного, майже неймовірного оповідання. Бо хіба ж не страшно читати: «Довгими днями і ще по довших ночах, коли миші товчуться по згнилій картоплі і по бабинім тілі, а таргани шарудять коло неї, як коло старої ганчірки, лежить тихенько баба і од часу до часу викидає з присохлих грудей тужливе зітхання, тонке, як скавуління сліпого щеняти.

— О-ох!.. Де та смерть моя ділась!..

— Нема на вас сконання! Не дають спати... — сердито бурчить невістка, і лавка скрипить під нею».

Це моторошне оповідання хочеться цитувати все, бо тут кожен рядок на вагу золота — сама правда, неймовірна й страшна, невідворотна, а тому й вражаюча. Яку ж треба мати душу, щоб усе те вмістити? І який талант, щоб так яскраво й правдиво передати стан, долю, характер нікому не потрібної матері, що ніяк не діждеться смерті в убогій синовій хаті. І просить: «Поможи, сину... одвези в гай... Тепер зима, швидко застигну... Хіба бабі багато треба? Раз-два дихнула, та й вже». Бабу жаль до нестями, і сина жаль. «Тоді він раптом присів накарячки, наблизив до баби своє лице...

— Кажіть, самі хотіли?

— Сама.

Він різко звівся і сів за стіл. Хотів одрізати хліба, але недорізав і знов поклав на місце».

Треба було жити життям стражденного народу, щоб писати про нього такі страшні речі мовби зсередини, наче сам через те все пройшов і все звідав. Коцюбинський мало писав про себе й своє життя навіть у листах до найближчих друзів, але є в нас його «Intermezzo», його політична, художня й житейська сповідь, у якій багато що відкривається суто особистого і навіть інтимного. З цієї новели-сповіді, з цього шедевра нашої літератури ми дізнаємося й про те, як і чому він писав саме так.

«Бо життя безупинно і невблаганно йде на мене, — зізнався тут Михайло Михайлович. — Не тільки власне, а й чуже. А врешті — хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води потоків у річку».

Ніби й зараз, через багато літ, щиро промовляє до нас великий письменник, що саме близькістю до народу та умов його життя був і лишається окрасою української літератури.

Коцюбинський дав такі зразки реалістичної прози, які сяють і понині, мов кришталеві гірські вершини в сонячний день, ваблять і чарують художньою досконалістю, служать взірцями, в більшості випадків недосяжними.

Нам сьогодні особливо дороге те, що в історію духовної культури українського та інших народів нашої країни Михайло Коцюбинський увійшов провісником гуманних ідей свободи, інтернаціоналістом і поборником дружби народів. Згадаймо його проникливі, сповнені співчуття і любові до молдаван оповідання «Для загального добра», «Пе-коптьор», «Відьма», татарські новели «На камені», «Під мінаретами», «В путях шайтана», образок «Він іде», спрямований проти єврейських погромів, італійські акварелі та фрески «Хвала життю», «На острові».

Великою тематичною розмаїтістю й інтернаціоналізмом вславився дорогий нашому серцю зачинатель якісно нової поетичної української прози, животрепетністю проблематики, перейнятої емоційною пристрасністю, витонченою настроєвістю та психологічною наснаженістю. Відображення народного життя для нього не обмежувалося сільською тематикою. Він ратував за те, щоб «звернути увагу наших літературних сил на інші верстви суспільства, на інтелігенцію, фабричних робітників, військо, світ артистичний» (з листа до Панаса Мирного від 3 липня 1903 року).

Сам він, розпочавши творчий шлях малообіцяючими оповіданнями «Андрій Соловейко, або Вченіє — світ, а невченіє — тьма», «21 грудня, на Введеніє», «Дядько та тітка», не друкованими за його життя, шляхом самоосвіти і самовдосконалення піднісся до вершин світової культури та передової філософської думки.

Дослідники його творчості та суспільно-політичних поглядів твердять: «Кращі твори М. Коцюбинського свідчать про вихід письменника за рамки критичного реалізму, його творчості властиві риси нової течії в європейській та світовій літературі — імпресіоністичне світосприймання та відображення». І з ними не можна не погодитися: знаний ще за життя за межами нашої країни — в Європі, Америці, Китаї та Японії, Коцюбинський не випадково удостоївся сердечної дружби, приязні й любові письменника з світовою славою Максима Горького, який у знаменитому відгуку на смерть Михайла Михайловича писав: «Він був один із тих незвичайних людей, що при першій же зустрічі з ними викликають благісне почуття задоволення: саме цю людину ти давно ждав, саме для неї у тебе є якісь особливі думки!.. І з першої зустрічі він

будить жадобу бачити його якнайчастіше, говорити з ним більше».

Очевидно, велика душевна спорідненість єднала цих двох великих майстрів прози. Так само проза Коцюбинського вабила Івана Франка, Стефаника, Старицького, Буніна, Самійленка, Олену Пчілку, Лесю Українку.

Як відомо, Михайло Михайлович Коцюбинський народився 17 вересня 1864 року у Вінниці, в родині незалежного урядовця — досить затятого противника підлабузництва й хабарництва. Внаслідок цих рис характеру й поглядів батько письменника Михайло Матвійович часто попадав у немилість начальства, втрачав посаду та наражав родину на бідування. Так, 1874 року він був вигнаний з Вінниці у заштатне містечко Бар, де й пішов до Барської початкової школи десятилітній Михась. Щоправда, з тієї ж причини навесні 1876 року його звідти забрали й перевезли до другого класу Шаргородського духовного училища. Тут уже в четвертому класі учитель російської мови звернув увагу на літературні здібності Михася Коцюбинського. Прочитавши його роботу вголос своїм колегам-учителям, він вигукнув: «Це майбутній письменник, панове!» Пророцтво вчителя справдилося...

Та не Барська школа, не Шаргородське духовне училище формували майбутнього письменника, а часті поїздки з батьком по селах та містечках Поділля і особливо жадібне читання як художньої, так і соціально-економічної літератури.

«Читання, — свідчив сам Коцюбинський, — настільки перевернуло мій світогляд, що з надзвичайно релігійного хлопчика, яким я був до 12 років, на 13-му році життя я став атеїстом, а на 14-му — соціалістом».

Перебуваючи пізніше в Кам'янець-Подільській семінарії, до якої він вступив 1881 року, коли народовольці вбили царя Олександра II, Коцюбинський встиг близько зійтися з гуртом революційно настроєних студентів, за що й був виключений із семінарії. «На 17-му році життя, — писав він в автобіографічному листі, — я вже мав політичний процес, і з того часу до останніх днів жандарми не позбавляли мене своєї ласкавої опіки».

Саме в цей час батька знову звільнили зі службової посади, вже остаточно. Михайло Матвійович пориває з сім'єю, виїздить до Тростянця і там незабаром вмирає з горя, лишивши сліпу дружину і п'ятеро дітей на руках зовсім юного сина. У Михайла Коцюбинського рано прокинулось почуття обов'язку перед родиною, яку він мав утримувати. Це почуття назавжди поєдналось у нього з чуйністю та добротою до всіх

знедолених і визначило гуманістичне спрямування його таланту.

У пошуках заробітку Михайло Коцюбинський склав іспит на народного вчителя і виїхав у село Лопатинці вчителювати. Там він створює дитячі оповідання «Харитя», «Ялинка» і велику повість «На віру».

«Прочитав я її й нестямився, — писав про «Харитю» Панаас Мирний. — У такій невеличкій приповідці та так багато сказано! Та як сказано! Чистою, як кринишна вода, народною мовою; яскравим, як соняшний промінь, малюнком; невеличкими домірними нарисами, що розгортають перед очима велику — безмірно велику — картину людського горя, краси світової, виявляють безодню думок глибоких, таємні поривання душі, забої невеличкого серця!.. Та так тільки справжній художник може писати!»

«Ви, певне, й не гадали, яку втіху зробите мені тим листом! — відповів Коцюбинський. — Ви, найбільш шанований мною письменник український, сила й краса літератури нашої. Ви обізвались до мене таким теплим, таким прихильним словом, зогріли, заохотили й зворушили до сліз... Признаюсь по ширості — літературний хробак точить мене, а часто-густо насувається питання: навіщо? Чи буде що з моєї праці? Важко працювати без критики, не бадьорить, не підтримує та тиша, що навкруги; трудно йти в темряві, напоначки, не віддаючи, що даєш: зерно чи полуку? Отож таке прихильне слово, як Ваше, має ще й ту вагу, що надає сили й зваги, будить надію й енергію».

Михайло Коцюбинський увібрав у себе все краще, що було в попередників та сучасників, а потім пішов далі не лише в розширенні тематичних, а й ідейно-художніх обріїв української прози.

Такі його новели, як «Ціпов'яз», «По-людському», «Дорогою ціною», розкривали гострі й непримиренні класові розшарування селянства всупереч теорії так званого «єдиного потоку» української нації; «Лялечка», «Сміх», «Поєдинок», «В дорозі», «Дебют», «Коні не винні» викривали опортунізм безвільної інтелігенції, наляканої революцією і ще більш реакцією, що настала після її придушення, висміювали й таврували лібералізм, його підлий і підступний характер.

1892 року Коцюбинському вдалося влаштуватися на роботу в філоксерній комісії. П'ять років він працював на виноградниках Бессарабії і Криму, виніс звідти величезну силу знань і вражень, що дало йому можливість написати вже згадувані твори про сусідні з нами народи. Взимку 1894—1895 років

сталася визначна подія в житті Михайла Михайловича: він познайомився з вродливою і розумною дівчиною передових поглядів того часу Вірою Устимівною Дейшею і закохався в неї. Про цю курсистку Бестужевських курсів Вересаєв писав захоплено: «Прекрасний жіночий лоб, темне стрижене волосся до плечей, величезні сині очі — серйозні, вдивляються уважно... У мене після зустрічі був на душі світлий сум і радість, що є на світі такі дивовижні дівчата». Тієї ж зими Віра Устимівна і Михайло Михайлович одружуються, знаходячи в цьому шлюбі довічне щастя, перерване ранньою смертю видатного нашого письменника.

Коцюбинський залишає роботу в філоксерній комісії і 1897 року влаштовується на роботу в редакцію житомирської газети «Волинь», де редагує відділ «Свет й тени русской жизни», виявивши себе блискучим публіцистом революційно-демократичного напрямку. Зрозуміло, казенна робота гнітила письменника. До того ж все життя, вже й ставши відомим та визнаним, він страждав від матеріальних нестатків. «Пришли мені, голубочко, — пише Михайло Михайлович дружині з Житомира, — хоч кілька карбованців, щоб не пропасти з голоду». Читати це важко й гірко навіть сьогодні.

1898 року, за попередньою домовленістю, він переїздить до Чернігова, щоб там завідувати книжковим складом губернського земства, але губернатор забороняє йому зайняти цю посаду як «неблагонадійному», пославшись на антидержавне спрямування оповідання «Для загального добра», яке саме тоді з цензурних міркувань було заборонене в Росії і побачило світ за кордоном, у Львові, в журналі «Зоря», з яким співробітничав І.Франко.

Після довгих клопотань і протекцій М.М.Коцюбинського беруть на посаду статистика того ж таки земства, і він тягтиме лямку до останнього року життя, коли нарешті Наукове товариство імені Т.Г.Шевченка за заслуги перед літературою визначить йому стипендію і, хоч запізно, забезпечить можливість повністю віддатися літературній роботі. Але саме тоді треба було вже вмирати від серцевої недуги, набутої в тяжкому житті.

Та, не зважаючи ні на що, цей хворий на серце, ніжний і чуйний художник виявляє в жахливі часи реакції, як і в буремні дні революційного піднесення, велику громадянську відвагу, перебуваючи у вирі подій. «Перед кількома днями, — писав він з Чернігова 30 червня 1905 року, — довелося стояти кілька хвилин перед рушницями козаків, виміреними в публіку, і чекати, що ось-ось ляжеш трупом». Михайло Михайлович бере участь у страйку робітників статистичного бюро і

18 листопада повідомляє М.Чернявському: «Наш страйк скінчився добре: добилися чого хотіли».

В листі до І.Франка в грудні 1905 року читаємо: «А врешті — хто його знає, що ще у нас буде. В повітрі пахне реакцією, а значить, і порохом. Ми всі цілком зневірилися у ширості та совісності крутійського уряду, який по маніфесті 17-го одхиляється дедалі вправо. У нас всі сподіваються лише смертельного бою, в якому або поляжемо, або переможемо. Короткозорому оптимізму немає місця... Ми живемо як на вулкані, або краще — ми самі той вулкан, джерело якого сліпий уряд хоче засипати трісками і тим спинити вибух».

Його перлина, повість «Fata morgana», викремлює політичне, духовне й естетичне кредо письменника. Бо, як він твердив, «з того, як художник трактує свої мотиви, можна пізнати його душу».

Не будемо вдаватися тут до аналізу цього визначного й невмирущого твору, як і інших любих серцю неперевершених новел видатного майстра, бо перебувають вони, на щастя, в центрі уваги нашої літературознавчої науки і критики, вивчаються у вузах і школах, не забуваються й читацькою громадськістю. Полишимо й вершини стилістичні та естетичні, знані всіма зі шкільної лави, як-от: «Ідуть дощі...» чи: «Збери мої пальці, я ними хліб заробляв», хоч вони й вражають нас все життя, скільки їх перечитуємо, давно стали надбанням народної мови й духовної культури. Але ж яку відвагу треба було мати, щоб напередодні першої російської революції вкласти в уста Хоми Гудзя весь гнів, усю гіркоту втоптаного визискувачами в багно народу!

«— Ти мені скажи, скільки літ прожив? П'ятдесят? Доживаєш віку? А де ж твої молоді літа, де твоя сила, покажи твою працю? Мозолі показуєш? Покажеш ще й горб... Ти глянь на мене: гадаєш — Хома перед тобою? — Худобина. Стосоткрат його ма... Бодай!..»

— Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєшся?

— Якби я не лаявся — згорів би. Таку злість у собі почуваю, аж душа пашить... Як запече, як запече — так узяв би в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив од хати до хати — та й по голові, та й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, другого — що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце...»

Тут М.Коцюбинський зробив Хому Гудзя рупором найбільшого, найстражденнішого селянства, співчував йому, але й засуджував: Хома, засліплений люттям, не знає, що робити.

Не знає цього й Панас Кандзюба: роздвоєність його позиції у найвирішальнішу хвилину розкривається просто: «Куди йти? де правди шукати? хіба мужик знає?» В загальному пориві він перший кричить на сходці: «Узути пана в постолі?» — а коли революційна хвиля спадає, перед вступом козаків-карателів у село стає на бік куркулів і власноручно вбиває свого небожа Прокопа Кандзюбу, прикриваючись лицемірними словами про громаду і Бога.

«— Кріпись, синашу, — підводить він рушницю. — Служив досі громаді, послужи ще востаннє... Тобі заплатить Бог. Куди тобі стріляти?»

Прокіп втупив у нього вже мертві очі. Подумав.

— Стріляйте в рот.

Панас приклав рушницю мало не до обличчя і бахнув. А у відповідь на постріл лице плюнуло цівкою крові і обілляло Панасові руки і груди. Прокіп упав на коліна.

Підпара добив його ззаду».

Мало в світовій літературі й понині таких немилосердних і вражаючих своєю жорстокістю сцен навіть після першої та другої світових воєн з їхніми жахами і потрясінням. Ця моторошна картина селянського самосуду, затурканості і богузтва завершується геніальним мазком:

«Вітер розвіяв дим, розсіяв останнє тепле дихання вбитих, розігнав хмари. З чорного поля він нісся у чорну безвість і хитав зорі...»

Багато вітрів одвіяло, одлеготіло, відшуміло над нашою землею з тієї далекої ночі, та вітер Михайла Михайловича Коцюбинського не перестає й досі нестися з чорного поля у чорну безвість життя і хитає зорі нашої пам'яті і любові до нього, бо такі письменники й такі книги вічні, як сам народ, як його мова. Вони не забуваються навіть тоді, коли наміри великих художників здійснюються: і в суверенній та незалежній Україні нам дороге те, що в його творах навіки закарбувалося все, що відбувалося і як саме відбувалося в нашій історії. Бо все те завжди було з ним, в його серці, в його думках і почуваннях.

Ніби зараз, через багато років і подій, промовляє до нас великий письменник-реаліст. Саме своєю близькістю до народу та своїм яскравим поетичним талантом він був і залишається окрасою української літератури, котра з усіх сил, стаючи на модерністські котурни, намагається виглядати, хоча б здаватися «елітарною», хоч як-небудь і чим-небудь пробитися в андерграунд, модерн і постмодерн, не маючи за душею ні інтелігентності, ні справжньої освіти, ні Божої іскри Ми-

хайла Михайловича. Хутір Букулькине стирчить осялячими вухами з їхніх химерних потуг угнатися за Умберто Еко, народженого зовсім іншою культурою, іншими традиціями, іншими умовами, іншим, як тепер модно висловлюватися, менталітетом.

Уникнення реальної дійсності, втеча від злиденного життя і страждань власного народу вихолощують і без того убогі таланти і породжують епігонство – безплідне наслідування чужих зразків, нехтування, а то й презирство до своєї літератури.

Михайло Коцюбинський дав такі знакові зразки саме української поетичної прози, експресіонізму і реалізму водночас, що вони й понині лишаються недосяжними, чарують художньою досконалістю. Його твори усім нам слугують орієнтирами, в більшості випадків недосяжними, мов кришталеві гірські вершини в сонячний день: бачити – бачим, а досягти неможливо. Зате як радісно усвідомлювати, що *у нас є така проза!*

Коцюбинського можна порівняти з Пушкіним: як Олександр Сергійович російську поезію, так Михайло Михайлович українську прозу запліднив небувалим до нього аристократизмом – відкритістю й співчуттям до інших народів та літератур.

Уже відзначалося його проникливе, щире, братерське ставлення до молдаван та кримських татар під час боротьби з філоксерою на виноградниках Бессарабії та Криму. Але ще зворушливіше, ще глибше його проникнення в побут і страждання єврейської общини, приреченої жити за межею осідлості, в тяжких умовах зберігаючи національну ідентичність і заповіти предків.

Дивовижна, вражаюча, одна з кращих у світовій літературі новела М. Коцюбинського «Він іде», поряд з «Intermezzo», «Fata morgana», «Persona grata», «Подарунок на іменини» та «Що записано в книгу життя», є найвищим виявом його генія, вершиною його творчості. Якщо в оповіданні «Що записано в книгу життя» він ніби сам втілювався в українську «Матір Людську», нікому непотрібну в кінці життя через злидні сина й невістки, то в новелі «Він іде» стає старою Естеркою – матір'ю убитих під час погромів в Одесі синів у далекій її молодості. А тепер єврейський погром накочується й сюди, в Чернігів.

Становище і стан єврейського гетто напередодні цього жорстокого варварства виписано з неймовірною силою через сприйняття старої Естерки. Наведу лиш заключний акорд цього шедевра:

«Процесія наближалась...

Коли ж нарешті її обвіяв дух людської маси і охопили страшні для неї голоси, стара Естерка стала, підняла руки, немов бажала спинити лаву, і закричала. Слова зливались у неї в горлі у невиразний крик. Вона трясла руками і так стояла з відкритим ротом. Сильне зворушення, гнів відняли їй мову. Вона кричала щось невиразне, а їй здавалось, що вона говорить і викидає з себе весь біль, все горе і всю зненависть.

— Слухай ти, жидівський сину, — кричала вона словами, що лишались у неї в горлі. — Ти знов ідеш? Ти, що одняв моїх дітей! Мого Лейбу і мого Хаїма!.. Ти знов благословив розливати кров твого народу! Слухай, віддай мені моїх синів! Се я тобі кажу, я... сліпа Естерка, що виплакала очі... я, мати синів моїх бідних... Слухай, куди ти йдеш, спинись... Доволі крові...

І вона трясла кулаками і кричала словами, що лишались далеко в грудях. Сльози, що спливали з невидючих очей, заповняли старий чорний рот із двома пеньками жовтих зубів.

А повз неї тупали тисячі ніг, дихали тисячі грудей, ревіли баси і танцювали, як божевільні, дзвони. Великі, середні й маленькі...»

Ця новела — візитна картка нашої літератури перед Європою й світом.

«Хіба я що знаю? — писав він у безсмертному «Intermezzo». — Хіба я знаю... Хіба я можу впевненим бути, що не відхиляться двері... отак трошки, з легким скрипінням, і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люди... всі ті, що склали у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і страждання або криваву жорстокість звіра... Що ж дивного в тім, коли вони ще раз придуть... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато... Це ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а се ви... сухі препарати: вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках у повітрі, а потому склали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки...

Проходьте! я утомився.

А люди йдуть. За одним другий і третій, і так без кінця... і всі лишають на душі моїй сліди своїх підшов».

Цим вражаючим за красою вираження та глибиною мислення пасажем слід би завершити новелу. Але вона, по суті, тільки починається. Це всього лиш четверта сторінка з дванадцяти книжкових сторінок. А скільки тут печалі, скорботи, гірких роздумів про світ і людину в ньому! Яка краса!

«На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі.

Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланих шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі — киплять. Тихо тече блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти у човен і поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок... Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хребти... Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість...»

Але ж ніякі красоти не замінять людину. І ось:

«Ми таки стрілись на ниві — і мовчки стояли хвилину — я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив купу чорних соло-м'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми і кістлявими спинами... пранцюватих дітей всуміш з голодними псами...

Він говорив про речі, повні жаху для мене...

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене?

Говори, говори...

Що говорити? У сім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На іншого зглянеться Бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинути на жорна.

Говори, говори...

Люди хотіли голіруч землю взяти, а тепер мають: хтось їсть сиру, хто копає її в Сибіру... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду.

Говори, говори...

Як тільки неділя — люди до церкви, а він «на явку» до станового. Боїшся слово сказати. Був тобі приятель і одностудець, а тепер, може, продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам...

Говори, говори!.. Ходиш між людьми, як між вовками. Одно стережешся. Скрізь насторожені вуха, скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плоти, сусід у сусіда, батько у сина».

«Між людьми, як між вовками».

Господи, воля Твоя! Чи ж не про нас оце, теперішніх?!
Читаймо далі:

«Говори, говори!..

Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце і засвіти друге на небі. Говори, говори...»

Після цього, написаного 1908 року в час реакції, нам говорити нічого: ми не стали кращі і не живемо краще. Ми повернулися в ті часи, немов вітер «на круги своя». А може, нас повернули «перестройщики» і «демократи», «коммутанти-перевертні», як пише Борис Олійник, «корумпанти». Іуди і продажні шкури?!

Генії ж, як і Пророки, вражають нас своїми прозріннями в сутність часів і людей, закликають і змушують нас при-скіпливіше вдивлятися в самих себе і в наш час, в те, що з нами витівають експериментатори-«реформатори», танцюючи під чужу дуду, виконуючи чужу злу волю!

Чи ж хтось скаже нам оте біблійне: «Прийдіть, спраглі та страждущі, взискуючі істини, любомудрі, і я благословлю вас...»

«Навтішаймося ж сумом спогадів про красу цих світлих душ», – скажемо про нього словами Горького і схилимо голови перед його великим талантом і ще більшим серцем, що зуміло стільки вмістити й передати нам, нашим дітям, онукам і правнукам. Хай і вони його пам'ятають.

І таки пам'ятатимуть вічно.

Я ПІДУ І, МОЖЕ, БІЛЬШЕ НЕ ПРИЙДУ

Пропускаючи перед перехрестям машини, Василь бере мене під руку:

— Поглянь, Сашо, онде Рильський.

Сивий, як голуб, Максим Тадейович повільно переходить проїжджу частину, трохи подавшись уперед і заклавши руки за спину. Він у ніжній кремово-блакитній вишиванці, в яскраво-жовтих модельних черевиках. Капельюх тримає в руці, і вітер бавиться його легким, мов серпанок, поріділим волоссям.

Асфальт на серпневому сонці розм'як, потемнів, маслянисто блищить, вилискує. У ньому, немов у першому льодку, відбиваються високі тополі, машини й будівлі. Постаць Рильського віддзеркалюється теж, висвітлюючи асфальт.

— Запам'ятаймо цю хвилину, — шепоче Василь. — Отак би, голубе, сиділи по своїх провінційних закапелках і ніколи б не побачили, як Рильський переходить бульвар Шевченка.

Машини гречно зупиняються, пропускаючи Максима Тадейовича, деякі водії привітно сигналять йому, пізнаючи, а він не зважає — звук, мабуть, до людської уваги.

Статечно і неквапливо наближається до нас, худорлявий, легенький, мов серпнева хмаринка, інтелігентний у своєму ошатному вбранні, і поли розстебнутого габардинового макінтоша мають у повітрі, б'ються, мов крила, коли машини шугають надто близько.

Перейшовши бульвар Шевченка саме навпроти того місця, де ми стоїмо й чекаємо його, Максим Тадейович з натугою заносить ногу на високий бордюр, по-старечому важко й довго спинається на неї, і цієї миті Василь спритно підхоплює Метра під руку, обережно й делікатно допомагає подолати перепону.

— «... входиш в старість, ніби в тиху гавань по плавбі». Здрастуйте, Максиме Тадейовичу, — ласкаво вітається. — Раді бачити вас у добром здоров'ї...

— Та невже? — іронічно всміхається Метр. — А хто ж ви такі? Звідки?

— Я з Житомира, а Сашко з Миколаєва. — Земляк називає наші прізвиська, які, звісно ж, нічого не говорять Рильському. — Молоді прозаїки.

— Головне, що молоді, — мружиться Метр і сумовито хитає головою. — Це найголовніше. А прозаїки чи поети, то вже як Бог дасть. — Приглядається до обох, важко дихаючи. — Прозаїки, а вірш мій пам'ятаєте. Гарзд. Не глухі, значить, до поезії. І куди ж ви правитесь? Може, підемо до нас та пообідаємо? Молоді леви завжди голодні.

*Максим
Тадейович
Рильський.*

— Дякуємо, Максиме Тадейовичу, — подаю голос і я. — Ми щойно з-за столу. Побратались оце, вперше здибавшись, по чарці випили.

— Та й я, по правді кажучи, черв'яка заморив та й чарчину пригубив із славними Платонами — Вороньком та Майбородою. У «Гамбринусі», побіля Опері. Знаєте такий буфет? Я його по-одеськи «Гамбринусом» величаю...

— Ще не знаємо, але тепер знатимемо. Та й відвідувати-мемо, як до Києва переберемось, — каже Василь.

— «Поети народжуються в провінції, а помирають в Парижі» — це ви маєте на увазі? Але ж то поети, а ви прозаїки, — мружиться на Василя Рильський. — Не радив би вам поспішати до столиці, бо «Гамбринуси» тут на кожному кроці. Ніколи буде й писати. Залишайтеся там, де звичайне життя оточує вас. Життя, а не богема. Од неї нічого путнього не діждетеся.

— Але ж і газетярство в печінках сидить, — гнівливо заперече Земляк, хоч «Гнівного Стратіона» ще й не написав.

Поводиться невимушено, ніби тільки те й робив, що бесідував з Рильським щодня.

— Нам пора дихнути столичним повітрям, пожити серед талановитіших, поспілкуватися з обдарованішими за нас, збагатитися духовно, набратися літературного досвіду.

— І ви знаєте, як це зробити? — іронічно всміхається Рильський. — Щасливці! А я от прожив досить довго, а так і не навчився переймати щось від інших. Та це, по-моєму, й неможливо. Ви керуєтеся молодечими надіями та ілюзіями. Втрачати ж їх буде важко. Але... доведеться. Бо кожен з нас входить в літературу й відходить з життя лише з тим, що закладено в його генах. Прикро, але факт. — Рильський знову по-старечому мружить на нас, придивляється пильніше, ніби впізнає чи хоче запам'ятати надовше, і, пожувавши запаленими губами, глибоко зітхає. — Не слухайте старого шамкуна. І не втрачайте ілюзій, не кваптеся розлучитися з ними: без ілюзій життя пісне, сухе, несмачне, — бридливо кривиться і ще раз зітхає. Потім на очах веселішає, помолоділо зирить на нас шибеникувато: — Не знаю, як ви, а я люблю серпневу пору в Києві! Збираємося оце з Остапом Вишнею у Яготин на відкриття полювання. Вже, мабуть, чекає мене мій давній товариш і брат...

— Пора диких качок і повільної мови, — схилившись до Рильського, шепоче йому на вухо Земляк, вичікувально дивлячись Метрові у вічі. — Так називаю найулюбленіший, наймиліший мені місяць на нашій землі. Сказати б точніше — у наших широтах.

Рильський аж скидається. Випростується, підводить голову, ніби почувши звук далекого мисливського рога. Або фанфари: «Слухайте всі!»

— Як-як? — перепитує Земляка. — Як ви сказали?

— Пора диких качок і повільної мови, — повторює Василь, і надія почути хвалу з вуст розчуленого Патріарха світиться в його зелених очах.

Рильський заплющує очі, підводить вгору стомлене лице, шепоче сам до себе, пробуючи на голос, немов музичну фразу: «Пора диких качок і повільної мови...»

— Прекрасно! — вигукує, стрепенувшись та аж просвітлівши обличчям, і дивиться на Василя майже захоплено. — «... і повільної мови», — повторює в повний голос. — Так-так, саме повільної! О цій порі говорити не хочеться — хочеться мовчати, вслухатися у шерехи листя, у легіт вітрів, вдихати па-

хощі припізнілих квітів та дозрілих плодів, спостерігати, як все наливається соками, спіє, колоситься й цвіте. Ви дуже своєрідно сприймаєте світ, молодий мій друже. Своєрідно і неповторно. — Він тисне руку Василеві, потім мені, повільно розвертається й прямує бульваром Шевченка униз, легенький, похилений, інтелігентний.

Ми дивимось йому вслід із сумом і ніжністю: він дуже старий, і його жаль, як дитини.

— Колись і ми отак постаріємо, — роздумливо зітхає Василь. — Чи зуміємо лишитися мудрими й добрими, як Рильський? Га, Сашо?

Я не знаю, що відповісти Василеві...

І тому несподівано для самого себе читаю, ледве стримуючи сльози:

Яблука доспіли, яблука червоні!
Ми з тобою йдемо стежною в саду.
Ти мене, кохана, проведеш до поля,
Я піду — і, може, більше не прийду.

Василь обнімає мене, і в його зеленкуватих очах помічаю чисту й прозору сльозу. Тамуючи хвилювання, пригадую заключну строфу:

Гей, поля жовтіють, і синіє небо,
Плугатар у полі ледве маячить...
Поцілуй востаннє, обніми востаннє —
Вміє розставатись той, хто вмів любить.

Конча-Озерна, 18 серпня 1978 року

КРОКИ

Мигтять, пролітаючи, дати: час-бо неблаганний...

Люди приходять і відходять, і ті, що прийшли, ще мають заявити себе і утвердитись, а ті, що відходять, у смертну хвилину і особливо по смерті постають перед нами в усій своїй істинній неповторній значущості. І тоді ми переконаємося: скільки б не прийшло і хто б не прийшов, замінити тих, хто відійшов, не можна, бо кожна особистість, особливо в літературі, — то суверенний світ мислення, уяви й таланту, що випадає від Бога і не надається більш нікому.

Саме таким постає перед нами життєвий і творчий шлях Андрія Васильовича Головка.

В сувору пору пореволюційного життя на нас глянули сині очі Головкової прози і не зводять замисленого й сумовитого погляду й досі.

Тодішня проза, особливо молода, народжувалася в період буйного розквіту поезії, чутливішої до корінних перемін у суспільстві та в душах людей, вразливішої та оперативнішої, ніж проза. В.Блакитний, М.Рильський, В.Сосюра, П.Тичина вже тоді на повен голос заявили про себе, стали володарями дум.

Могутні відсвіти їхньої поезії лягли на обличчя та одяг тодішньої прози, особливо відбилися на творах Головка. Він, безперечно, був і залишається продовжувачем традицій наших великих новелістів-класиків Михайла Коцюбинського та Василя Стефаника. «Там, де поставив крапку Коцюбинський, звідти починається Головка», — написав давно Олесь Гончар.

Хто з нас із дитинства не носить у серці образ сільського хлопчика:

«... У нього очі наче волошки в житі.

А над ними з-під драного картузика волосся — білими житніми колосками.

Це — Пилипко.

А ще — сорочечка, штанці на ньому із семірки, полатані-полатані. Бо бідняки».

Хто з нас, свідомих і несвідомих українців, не знає цього поетичного викінченого портрета? Співчуття, і любов, і якісь тихі жалі чуються в цьому оповіданні. Як у сивих думках та прекрасних піснях нашого народу. І як неможливо пояснити, чому хвилює музика й пісня, так само важко визначити, чим же так хвилює проза Головка. Бо зміст слів не вичерпує в нього змісту фрази — з неї линуть струми приглушених, затамованих емоцій, невловимий легіт ніжності й смутку.

*Андрій
Васильович
Головко.
1939 р.*

«Волосся – житні колоски біляві, і по ньому стікала кров на обличчя біле, на сорочечку полатану-полатану...»

Так закінчується прекрасне оповідання, і Пилипко, цей селянський хлопчик, вцілений кулею в голову, сприймається як краплинка крові нашого багатостраждального народу, як його згусточок, як його сльоза.

З «Пилипка» й «Червоної хустини» ми виростили цілими поколіннями, ставали людьми, а деякі з нас – і письменниками з цими новелами на вустах і в душах. Уже через одне це Головко для нас – безсмертний. Оповідання опубліковане 1923 року, коли ми, десятикласники сорок першого, тільки-но народилися. Авторіві ж було тоді, як він його написав, двадцять п'ять. А ще раніше він написав «Червоний роман», повість «Можу», оповідання «Товариші», «Дівчинка з шляху», помічені 1922 роком.

Серед штучних красивостей тодішньої літератури, серед захоплень усілякими «ізмами» та сумнівними новаціями, як оце зараз, заяскравіли добірні зерна Головкової прози: та ж таки «Червона хустина», повісті «Зелені серцем», «Удовині діти», «Пасинки степу». Тут зосередилися всі біди українського на-

роду того трагічного часу: голод, розруха-руїна, понівечені долі дітей, покинутих матерями на страшних дорогах «на врожаї»...

Чиста й незмінна совість Головка, відданість своєму народові, любов до України ставили людські страждання вище за власні і так наснажували його перо, що й тепер, переживши найстрашнішу з воєн на світі, не можна без здригання й жалю читати, як вночі на шляху вмирає мати на розстеленій ряднині, а перелякані діти тікають від неї, вмерлої з голоду, в темну безвість.

Андрій Васильович в жодному із своїх творів не був безстороннім. З перших кроків у літературі він стверджує своє юнацьке кредо, зухвало висловлене ще в шкільному рукописному журналі: «Я – сум мого рідного краю». За це 1914 р. його було виключено з Кременчуцького реального училища, бо начальство знайшло тут «революційну крамолу», а головне – сепаратизм, що найдужче лякав усіх наших поневолювачів у найменших виявах любові до рідної Вітчизни – багатостраждальної України.

Про художнє слово Головка з усім правом можна сказати, що воно горіло любов'ю до України, ніжністю до її синів та дочок, гріло своїм теплом бідняцьких дітей та сиріт, до трудящого люду воно було по-батьківськи ласкаве. Перо його закарбувало зоряні ночі й весняні лани України, перенесло на сторінки його талановитих творів пахощі й барви левад, зелених та зрілих хлібів, тихих річок і темних гаїв, але, що найважливіше, воно створило цілу галерею образів та характерів істинних українців. І, доки житиме наш народ, доки існуватиме українська література, доти житимуть у ній Головкові герої – такими реальними й правдивими постають вони в думках, прагненнях та вчинках своїх.

Андрій Васильович змалював і тиху мамину мову, і шепіт закоханих, і бідняцькі журливі бесіди про землю та хліб, і пристрасні команди кінної атаки. І скрізь відстань від автора до героїв – найкоротша. А коли йдеться про таке проникнення у духовний світ героя, про таку міру правдивості, це називається перевтіленням.

Якщо кажуть про Флобера, що він був панею Боварі і навіть непритомнів, коли описував найдраматичніші та найфривольніші епізоди Емминих походеньок, то Головка був Пилипком поза всякими сумнівами. Почати з того, що він віддав йому свої очі: вперше побачивши Вчителя 1952 року, я мало не вигукнув: «Та у вас же Пилипкові очі». Бо вони були в Андрія Васильовича й справді наче волошки в житі, хоч стукнуло йому тоді вже 55.

Був він також Оксанкою з незабутньої «Червоної хустини», над якою ми плакали школярами, та не лишаємося байдужими й зараз, коли дочитуємо, як у гречці кількома пострілами вбито партизана:

«...Простоволоса, тягнучи хустку в руці, побрела в гречку. Стала. Біля ніг чоловік навznak лежав нерухомо. На чолі вище брови пляма чорніла, а під головою калюжа червона, схилилась до дяді холодного й червоною хустиною обличчя прикрила. Ще стояла поникло, а тоді тихо навшпиньки побрела з гречки...

Стернями, як привид, ішла – очима великими дивилася перед себе. Далі, далі... Лиш маячить... Набігли тіні – просторінь. А далина синя, сонцем гаптована, таємно дивилася в очі і ждала».

І вже зовсім Головковим голосом промовляв Прокіп з повісті «Зелені серцем»:

«О братухо, було й зо мною таке попервах... Вдень і нічого: бігаєш, про папку думаєш... А от підійде ніч, ляжеш, бувало, а у вікно розчинене – шуми весняні... Оркестр десь... огні... Устромиш голову під подушку й замреш. А десь тихо-тихо туман колихнеться. І роси заблищать. І жита зітхнуть, і зашумлять тихо-тихо... Потім сонце... І дзвенять коси... І долина безкрайня сивіє...»

Тут усе – поезія: не лише в словах, а й у самому ритмі, рвучкому й задиханому, десь ніби поміж словами витає сум і щемливий жаль, і не збагнеш одразу, чому ж так трепетно й ніжно стискається серце?

Це – Головка. Він приніс у літературу свою поетику, соціальну й житейську правду, вірність своїй темі, відданість своїм героям. За піввіку літературної праці він ні разу не зрадив нічому: ні поетиці своїй, яку тільки довершував, ні правді життя, яку носив із собою як свято та вічний обов'язок, нікому ніколи не намагався догодити, не лицемірив, ні під кого не підлагоджувався.

Про Андрія Васильовича Головка можна сказати відомими словами його далекого ровесника: «Він мав совість таку ж постійну й абсолютно незмінну, як метр-еталон в Парижі».

Опублікований 1927 р., роман «Бур'ян» був першим епічним полотном української радянської літератури, навіяний «димівським» та іншими процесами, що хвилювали в двадцятих роках всю Україну. На Миколаївщині, в селі Димівці, вбили сількора Малиновського. Це був час найжорстокішого розшарування села, і роман Головка відображав ці процеси.

Нас і зараз дивує і захоплює зрілість молодого Головка: «Пилипко» й «Червона хустина» написані двадцятип'яти-

літнім, а «Бур'ян» з'явився, коли авторові не було ще й тридцяти. У нас тепер рідко й до Спілки приймають у такому віці, а новоявлені «класики», що проголошують: «За нами – інтелектуальна пустеля! Починаємо з нуля», – не спромоглися ще й заявити про себе, не те що досягти художнього рівня згаданих творів.

Вражає також інтенсивність, з якою тоді працював наш незабутній Андрій Васильович: одразу ж по виході «Бур'яну» в харківських журналах друкуються уривки з нового роману «Мати», а 1932 року він був завершений. Пам'ятається, як глибоко хвилювала нас, школярів, пізня любов і непересічна доля Катрі та Юхима Гармаша, їхніх синів Остапа й Артема, доля селян Вітрової Балки.

Завидна доля – бути майже в усьому першим не заради першості, а за покликанням та характером свого обдаровання, котре постійно й нестихно веде письменника непротореними шляхами шукань. Добре, що така доля випала в українській прозі совісному, щедро талановитому і чесному Андрієві Васильовичу Головку. Він завжди і у всьому був зі своїм народом. Коли настала війна, Головка одягнув шинель і в званні підполковника був з перших днів війни й до визволення Києва фронтовим кореспондентом центральних українських газет.

І все ж, коли оглядаємо пройдений видатним майстром творчий шлях, виникає шемливий жаль і подив: чому так мало написав цей могутній талант у розквіті сил від 1932 року, коли побачив світ роман «Мати», до появи «Артема Гармаша» в 1951 р.? Чому так надовго замовк Андрій Васильович, ворожит прози? Адже за двадцять найкращих та найплідніших для письменника літ з'явилися тільки сценарії «Скиба Іван» (1934) та «Митько Лелюк» (1937). Чому ж так надовго зрікся прозаїк від Бога улюбленої праці? Його ніжний ліричний талант і вразливу натуру вбила ота голобельна критика, що призвела до корінної переробки роману «Мати» після першої його публікації. Вимагали! Погрожували! Підступали з ножом до горла! Не посадили й не розстріляли, можливо, тільки через те, що не зуміли приплести йому «дело» Спілки визволення України, надумане, сфабриковане ОДПУ – НКВС трохи пізніше.

Мовчазний Андрій Васильович публічно ні на що не скаржився, ні на кого не нарікав, але зізнався тільки в своєму скупому й короткому слові на ювілейному вечорі з приводу його сімдесятиліття, що жорстока й несправедлива критика його найулюбленішого твору приголомшила його і все життя він шкодував за тим, що під пресом тієї безжальної критики та під загрозою арешту й розстрілу переробив роман «Мати», від чого

той безмірно погіршав. Так система, молох, зжерла ще один непересічний наш талант, як знищила все оте розстріляне відродження, про що так суворо й проникливо написав Володимир Сосюра. Отож нашому найталановитішому та неповторному прозаїкові лишилося тільки кіно.

А кіно... Що ж кіно? Задіяні в ньому письменники нарекли його коханкою – таке воно невдячне й примхливе, таке зрадливе та легковажне стосовно автора. Але кому ж було з наших письменників працювати в кінематографі, як не Андрію Васильовичу, вся проза якого позбавлена описовості – наскрізь кінематографічна! Ми в цьому переконалися, коли надумали екранізувати «Пилипка» та «Бур'ян» на Кіностудії ім. Довженка.

Пригадується, цвів Довженків сад, і день був сонячний, тихий та ласкавий, і Андрій Васильович приїхав до нас у легкій голубій сорочці, і очі були в нього сині, як у Пилипка, тільки дивилися гостро. Міцний був потиск руки, а плечі були широкі, трохи ніби розгорнуті назад, так гарно випнуті груди, що, милуючись ним та його елегантністю, ми з Миколою Зарудним раділи, що він такий молодий, міцний і вродливий, і любили його того дня якось особливо, дужче, ніж все життя, – радо і водночас сумовито, з великою шанобою і навіть побоюванням, як любимо все велике і незвичайне.

А поїхав він, і стало сумно, наче спорожніла кіностудія, спорожнів Довженків сад, і ми довго не могли збагнути: звідки той смуток?

Мабуть, так завжди буває, коли розлучаєшся з близькими й любими.

Все життя він лишався для мене недосяжним. Вже й коли жив з ним по сусідству, бачив тільки, як він іде вулицею – рівний, випростаний, по-офіцерськи підтягнутий. На все життя лишилася виправка армійського фронтового поручника та викладача школи Червоних старшин у Харкові. Так, як він, ніхто з письменників не ходив. Я завжди милувався його стрункою постаттю, його елегантною й легкою ходою, суворою вродою.

Любив його змалку, мріяв колись побачити улюбленого письменника і дуже збентежився, коли пізньої осені 1952 р., готуючи мій творчий звіт, відповідальний секретар нашої Спілки Семен Дмитрович Складенко раптом спитав:

– Яке оповідання ви хотіли б дати Головки?

– А він хіба прийде? – ошелешено промимрив я.

– Обов'язково, – сказав Семен Дмитрович. – Сам зателефонував і просив, щоб йому надіслали щось із ваших творів. Він же голова Комісії по роботі з молодими письменниками.

Я попросив послати «Марево» — кращу на той час новелу, щойно написану, — і жахнувся: яка ж вона слабка для того, щоб її читав Головка?

Я йшов на той перший мій творчий звіт з трепетом — адже оповідання мої Скляренко роздав Смоличу, Іванові Ле, Копиленкові, Стельмаху, Олесеві Гончару, а також менш відомим, але не менш прискіпливим критикам та письменникам, і їх чимало зібралось в Будинку літераторів заради мене — початківця. Тепер таких вечорів давно не збирають, бо ми всі якось збайдужіли й почужішали за нинішніми негараздами.

З-поміж усіх письменників я, ні живий ні мертвий, розгублено шукав Головка. Всі, хто приходив, були набагато старші від мене, імениті й уславлені, але мені здавалося, що всі вони мають групуватися й обертатися навколо Андрія Васильовича. А мені раптом хтось показав на невисокого й малопомітного чоловіка, що скромно й самотньо стояв під стіною, палив цигарку і щось собі думав.

На ньому був гарний і дорогий костюм від найкращого столичного кравця, білосніжна сорочка і модна яскрава краватка, модні ж на той час мокасини, сяючі, мов дзеркало. Стояв якось відсторонено і не потребував нічиєї присутності. Так буває в людей, що все життя в зосередженому думанні, розмислах і звикають до цього як до чогось невідворотного, мов доля.

Навколо точились розмови, лунали якісь розпорядження, бо ж багато маститих письменників були на той час заступниками голови правління Спілки, діловито поводився Скляренко, роздаючи учасникам обговорення якісь папери, і мені здавалося, що все це стосується мене, і на душі ставало дедалі тривожніше. З наближенням тієї миті, заради якої мене викликано з Миколаєва, все, що я написав тоді, видавалось мені самому вкрай слабким, нікчемним, зовсім не достойним уваги визнаних письменників, та ще й зібраних одразу в такій кількості. І відчуття важкої провини лягло на душу й гнітило її все дужче: адже всі вони зібралися тут на обговорення моїх оповідань, витративши час на читання їх!

За цими хвилюваннями не помітив, як поруч зупинився Головка і без усяких вступів і привітань просто запитав:

— А в якому селі ви народилися? — Суворі, як і на портреті, очі дивилися на мене трохи спідлоба, з-під світлих брів, запитливо й підбадьорливо. — Тут хоч і сказано, — він змахнув згорнутим в трубку папером, — що ви прибули з Миколаєва, де працюєте на заводі, та з оповідання я зрозумів, що ви — селяк. Притому селяк надовго, може, й на все життя. Як і я, — додав він, щоб якось підбадьорити мене, поставив-

ши хоч у чому-небудь врівень з собою, бо бачив, мабуть, зніченість та розгубленість — все, що робилося в моїй душі. — Розкажіть про людей, серед яких жили. Хто, наприклад, навчив запрягати коней? Пам'ятаєте? — Він дивився так уважно, наче зараз не було нічого важливішого за те, що я пам'ятаю, а що забув. Тільки це був не екзамен, а намір вселити в мене віру, що і я щось значу на цьому вечорі, що його та всіх інших письменників скликано не випадково, що моя пам'ять, моє знання людей важать немало.

І я розкуто й захоплено розповідав йому про діда Мусія та Павла Жука — найближчих наших сусідів, бо такого уважного слухача не мав. Розповідав, як дід Мусій співав вечорами, сидячи на призьбі в самотині, і яких саме пісень, а Головка слухав, схиливши голову, не перебивав мене і не зупиняв, доки й не запросили нас на обговорення, і я ніби опинився на коні, на якого Андрій Васильович підсадив мене, щоб їхати далеко-далеко...

— Про оце й напишіть, — порадив він, пропускаючи мене в ошатну залу.

Головка виступив першим, наче вже знав мене краще. Проте говорив про надіслану йому новелу дуже мало й коротко.

— Малий плацдарм вашої новели, — помовчав, схиливши голову, ніби збирався з думками. І мовчав, як мені здавалося, надто довго. — Але й на такому вигравали наші попередники часом великі битви. Стефаник, наприклад, Коцюбинський і Чехов. У вашій новелі тільки батько, мати й дитина, через сприйняття якої подано не лише дорогу, а й тяжку долю закинutoї у безводну Таврію сім'ї. — Тут він знову замовк і мовчав ще довше. В залі запанувала напружена тиша: видно, до його скупих суджень давно звикли прислухатися з повагою та уважністю. — Можливо, відчуття соціальної затурканості, — говорив далі Андрій Васильович, дивлячись на мене, а звертаючись до своїх колег, — деякі влучні портретні характеристики й деталі пейзажів спаленого сонцем суворого Таврійського степу і лишають надію на те, що в майбутньому цей автор, можливо, скаже своє слово в літературі.

Так він сказав і, стоячи, ще щось додумував, ніби збирався продовжувати. Потім мовчки сів, ні на кого не дивлячись. Разом з рукописами нових оповідань кожному виступаючому було роздано й першу мою збірку, та Андрій Васильович не обмовився й словом про неї: мабуть, вона не справила на нього враження. Такий був вимогливий до себе й до інших.

Якщо не рахувати кількох зустрічей на кіностудії під час обговорення його сценаріїв та фільмів, бачив я Андрія Васи-

льовича лише на письменницьких з'їздах, та й то звіддала, бо ніколи так і не зважився підійти до нього. То як же я був вражений, коли вранці о дев'ятій несподівано пролунав дзвінок і пам'ятний голос його пролунав сухо, майже в наказовій формі.

— Це — Головка. Президія Спілки вирішила відзначити моє сімдесятиріччя. Прошу сказати на ювілеї слово про мене, — не давши й хвилини на роздум чи відповідь, він поклав трубку.

Ні, це не наказ. Це вияв високої довіри, і я відчув, яка велика впала на мене відповідальність! Вона не покидала мене ні на хвилину, доки я готувався до слова про Головка. Але коли вийшов на трибуну, всі мої тривоги відлетіли й розвіялися — так зі мною завжди було на фронті перед атакою чи під час артпідготовки: наставляв дивний спокій у душі, і кожна думка мовби освітлювалась окремих, тільки їй властивим сяйвом.

Слово моє було зухвало коротким, всупереч довжелезним ювілейним доповідям, традиційним, наукоподібним і нудним, нічого живого й сердечного про письменника та його особистість в них не було, зате був аналіз його доробку, «ідейно-художнього спрямування творчості», так схожий на пропонувані нам у шкільних та вузівських підручниках.

У своєму слові про Головка я намагався висловити тільки те, що дивувало, давно вже мучило й наболіло, та лишалося досі мовби не поміченим, особливо тими, хто керував і Спілкою, і всім іншим у країні. Я сказав, що нас обурює «непричетність» улюбленого й всенародно визнаного письменника до будь-яких премій і нагород аж до сімдесятилітнього рубежа, і висловив припущення, пославшись на слова Белінського, що доробок видатного майстра оцінювався людьми, про яких було сказано: «Бог наділив їх розумінням мистецтва, але головою, без участі серця. А це не набагато краще, ніж розуміти б його ногами». Зал зустрів ці слова овацією. Але другого дня в звіті про ювілей було викинуто ім'я доповідача: можновладці з «директивних органів» сприйняли це як велику образу і зав'язали на мене в своїй пам'яті великий вузлик ненависті й помсти. Та Бог з ними — вже й сліди їхні завіялися. Чи варто згадувати?

Я сказав тільки те, що було насправді, і, закінчивши своє коротке слово, зійшов з трибуни і в цей час помітив у центрі президії урочистих зборів Головка — він стояв схвильований і пильно дивився на мене, ніби чогось ще очікуючи. При всій своїй збентеженості я прочитав у його очах розчуленість, а ще вони ніби наказували мені підійти. І я підійшов, не знаючи чого й навіщо. Так би й стояв перед наставником своїм та

вчителем, якому ще й тепер, промовивши вистраждане слово про нього, не сказав і сотої долі того, що відчував і як любив його з дитинства.

Андрій Васильович поклав руку на моє плече і поцілував мене перед залом принишклим тихо-тихо, так, що я ледве відчув дотик його губів до щоки, і не сказав мені й слова. Тільки в оці його проти світла юпітерів я помітив зблиск — може, то була скупа сльоза, а може, мені й привиділось...

Ні слова не сказав він мені й за дружньою вечерею в ресторані «Динамо», хоч і посадовив поруч. Ніколи й потім не промовив про це й слова. Аж до того телефонного дзвінка з «Літературної України», коли мені сказали, що не треба статті до 75-ліття, бо буде некролог: тієї ночі Андрія Васильовича не стало. Народився 4 грудня, помер 5. Як Шевченко: народився 9 березня, а помер 10.

Важко розлучатися з балакучими. Але там хоч знаєш: небіжчик встиг висловити все, що думав, що мучило за життя.

З мовчазними ж розлучатися в стократ важче: вони все забирають з собою, і ми так ніколи й не дізнаємось, що їм боліло, що турбувало в житті, розчаровувало чи захоплювало, завдавало прикрощів. І коли дивимося їм услід на тій довгій дорозі, з якої нема вороття, пригадується негритянський спіричуел: «І не сказав ні єдиного слова...» Наче про нашого Андрія Васильовича: нікому не заподіявши зла та не сказавши зайвого слова, тихо відійшов...

Холодно тоді й тоскно було, як зараз. Сіялася мжичка над Байковим кладовищем у день похорону, і спадав на думку Тургенев: «Кстати, заговорил я о весне. Весной легко расстаются...» А була ж тоді пізня осінь. Була, власне, молода зима, і розлучатися з Андрієм Васильовичем було дуже важко...

Кажуть, коли писав чи коли не писалося й він мучився і бився над «Артемом Гармашем» — цим осоружним, вимушеним та вимученим романом, — все ходив по кабінету, і кроки його чулися часто майже до ранку. Ми не всі дослухалися до тих кроків, не всі чули їх...

Хай же звучать вони в нашій уяві як зразок настійливої вимогливості до себе й до своєї роботи, часом радісної, а більше мученицької, каторжної роботи над словом.

Хай звучать повсюди і завжди Головкині кроки в нашій літературі, бо він зі своїми чесними й правдивими книгами назавжди лишиться взірцем істинно народного письменника.

ХАЙ НЕ ДОРІКАЮТЬ МЕНІ ВОРОГИ...

На його слідах – сади. Всюди – сади... Працював у 20-х роках на Одеській фабриці ВУФКУ – посадив сад. У тридцятих – працював на Київській кіностудії – знову сад. А будучи на «Мосфільме», посадив ще один – на Ленінських горах.

Думаєш: що воно за людина? Якби був тільки садівником та й усе, вклонилися б йому в пояс, дивувалися б: ая-яй-яй! Одна людина за життя аж три сади посадила!

А Довженко ж писав геніальні сценарії, і ставив за ними геніальні фільми, і все життя був невдоволений ними, і шкодував, що зробив мало. А хіба ж мало? Загальновідомо, що його фільм «Земля» було визнано одним із дванадцяти кращих кінотворів усіх часів і народів. Всесвітні кінофестивалі здавна відкриваються портретами найгеніальніших кінорежисерів, серед них неодмінно й постійно – портрет Олександра Довженка, завзятого, мовби опроміненого сонцем людської краси, добра і високої мислі.

Так, він був неповторним трударем. «...Що є на світі радіснішого і приємнішого, ніж добра робота? Що може бути миліше, як по довгому дні косовиці повертатися на заході сонця з веселого луку додому? Тіло в тебе так приємно мліє, тиша в душі, і тобі ще неповних дев'ятнадцять років, і ти почуваш, що й «вона» з грабельками десь поруч з тобою, а під босими ногами і в тебе, і в неї тепла земля, укачана колесами, втоптана копитами, вкрита м'яким, як пух, теплим пилом чи ніжною грязюкою, що так приємно лоскоче під пальцями».

Це із сценарію «Земля».

А ось із «Повісті полум'яних літ»: «Я так люблю сіяти! Люблю орати, косити, молотити. Але понад усе люблю сіяти, садовити, плекати, щоб росло...»

Ось звідки з'явилися сади на його слідах, посаджені в час пекельної режисерської роботи, – з любові. Все, що він робив, було позначено нею. І його велетенським обдарованням. І бурхливою енергією. І вірою в свій народ, у свою країну, якій належав він увесь, до останньої краплини крові. Україні, рідному народові були присвячені всі його твори, як і роздуми, й сподівання.

«Першим, що визначає митця, – писав М.Т.Рильський, – є його ставлення до дійсності, до того, що звуть широким словом – правда. І тут маємо ряд дуже показових поетичних висловлювань Довженка, підтверджених його творчою практикою. Скажемо прямо: Довженко був свідомим і послідов-

О.П. Довженко та М.Т. Рильський.

Олександр Довженко, чий твори в Україні першодруком з'явилися в «Дніпрі», серед воїнів Великої Вітчизняної.

ним ворогом дріб'язкової правдоподібності, він завжди дбав про високу правдивість: «Приберіть геть усі п'ятаки мідних правд. Залишіть тільки чисте золото правди».

Він був незрівнянний майстер слова, а не тільки екрана.

«Над кіньми вився дим, як над огнями... — читаємо в оповіданні «Тризна». — Лунали прокльони, хрип, і жаль, і рев аеропланів, і височенний тонкий зойк пораненої кінської душі».

А вся «Зачарована Десна» — то прекрасна перлина української нашої прози.

Мало є на світі митців, зокрема кіномитців, творчість яких була б так природно, так нерозривно зв'язана з творчістю народною, як це ми бачимо в Довженка. Але він був не тільки глибоконаціональним художником, а й палким патріотом. Довженкову душу животворила ідея сім'ї «великої, сім'ї вольної, нової».

Довженко ніжно любив свою хату, свою матір, свою зачаровану Десну. Але з якою гостротою бачив він на землі нових людей, нові міста, нові пейзажі.

«Я не славословлю тебе, моя хатино стара, — писав він у нарисі «Хата». — Не хвастаюся твоєю драною правобережною і лівобережною стріхою...

Хай не дорікають мені вороги холоднодухі і лживі, що я превозношу, чи прославляю тебе, чи ставлю над всіма оселями світу. Я прощаюсь із тобою. Я кажу тобі — згинь з моєї землі. Обернись в хороми, покрийся залізом, красуйся великими вікнами, вирости, піднесись над травами, над житами і над садами... Хай се вже будеш не ти. Хай прийдуть до тебе добробут і гідність і сядуть на покуті. Щоб зникли сум і скорбота з твоїх темних кутків, і пічурок, і холодних твоїх сіней. Я не захоплююсь тобою, не підношу тебе до неба перед світом.

Ні, я кажу тобі, сивий: ой хатонько, моя голубонько, спасибі тобі — прощай».

А в «Зачарованій Десні» він писав:

«Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж я обертаюсь до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише «помилку», яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того, щоб навчити

онуків ненавидіти колись дороге і святе моє сучасне, що стане теж для них колись минулим!»

Тут увесь Довженко, і навряд чи хто спроможеться краще сказати про кредо митця, про альфу й омегу його творчості, думання його і наміри, ніж він сам. Тому-то й надаємо йому самому так часто щедре слово в цім начерку про нього: умів він певно і високо сказати про свою добу і свій народ, уміє й про себе сказати, як не можуть сказати інші.

Перелічимо, щоб нагадати, фільми й сценарії його: «Ягідка кохання», «Сумка дипкур'єра», «Звенигора», «Земля», «Арсенал», «Щорс», «Мічурін», «Поема про море», «Зачарована Десна» та багато інших...

А тоді ж пригадаємо знову три його сади, що він посадив на кіностудіях в Одесі, Києві та Москві. Про сад кінематографа, де й понині цвітуть і шумлять його дерева, — про його учнів і послідовників ми говорити не будемо. Низько схилимо голову перед його пам'яттю, високо піднесемо її, вшанувавши його, і гордо підемо тим шляхом, яким ішли герої його і він сам, — шляхом чесного служіння нашому народові. Бо таким був наш Довженко, так він сам чинив і нам так заповідав чинити своїми фільмами, сценаріями, своїми садами і своїм прекрасним життям.

* * *

Тієї ночі ми вперше почуємо, що Олександр Петрович — «Майстер», тобто вчитель Параджанова, — увінчав його красний режисерський диплом своїм підписом. Очевидно, Сергій соромився наголошувати на цьому, зазнаючи поразки за поразкою, ламаючи собі в'язи на недолугих сценаріях, випускаючи фільми один одного гірші. Як у казці або в думі: до трьох разів. І тільки зараз, повіривши в майбутній успіх, відкрився нам.

— Щодня в майстерні Довженка свято для нас, — розповідає під завивання вітру і заметілі, що розгуляється не на жарт, під легку, солодку «Хванчкару», що пахне долинами та узгір'ями Грузії. — Свято вільних роздумів, уявлень, імпровізацій. І чим буйніша й нестримніша наша фантазія в цих імпровізаціях, чим далі відлітає наша думка від предмета, від уявлюваної колізії, тим радіснішає наш Майстер — жвавішає, усміхається, яснішає лицем. Навіть жартує, а це рідко з ним траплялося тоді. З'являвся на заняття сумний-сумний. Ніби тужив за чимсь. Тільки після смерті його ми взнали, чому він так сумував, за чим тужив. За Україною тужив... — Параджа-

нов схиляє голову і сам сумнішає, стає похмурим та одразу ніби чужішає. Де й іронічність його поділась. І веселість. Він ніби аж поменшає і здається нам стомленим і старшим, ніж насправді.

Хуртовина ніби тільки й чекала цієї паузи в нестримних фантазуваннях Параджанова: знавісніло жбурне снігом в усі вікна овалльної кімнати одночасно, гайне sproжого по всіх дахах, перескакуючи з одного будинку на інший, наче там товчуться опівнічні чорти. «Я тут, я гуляю та бешкетую над світом! Не забувайте про мене!» — гукає нам, а тут затишно й тихо, від «Хванчкари» трохи шумить, крутиться в голові і тепліє на серці. І до Параджанова здіймається лагідна хвиля ніжності, вдячності і любові: о-о-он як він любить нашого Довженка! Цей некерований, вічно налаштований на жарт та іронію полеміст, безтурботний та ніби вічно бездомний блукач по Києву, позбавлений родинного щастя.

— За Україною тужив, — тихо скаже по довгій паузі Параджанов, зітхне і пригубить, величаво й роздумливо підносячи келих до вуст. — Сюди не пускали його не лише поплічники Сталіна, що беззастережно виконували «мудрі» вказівки, а й «свої», «братчики-землячки». Боялися його всесвітньої слави, а не містечкової, не хутірної. Остерігалися його авторитету, енциклопедичної освіченості, його могутнього інтелекту і вольового характеру. В його присутності, в тіні його слави неодмінно поставали б вони пігмеями, графоманами, недолугими писачами. Вся їхня художня безпорадність висвітлювалася б промінням його генія, як і дуті та підігріті послужливою критикою авторитети. Ось чого вони боялися! Без Довженка вони почувалися тут мов королі. Або й королями. А його переїзд сюди, до Києва, на Україну, означав би не клінічну, а творчу смерть багатьох тих, хто крутився тут у «класиках», керуючи і Спілкою письменників, і кінематографом, і культурою та мистецтвом. Тих, хто звик зривати найжирніші шматки від державного та партійного пирога, обіруч тримаються й понині за столи, за якими сидять президії, розподіляються депутатства, пости, ордени й премії, роздаються фальшиві паспорти на безсмертя, сумнівні в самій своїй суті! — Параджанов знову підхоплюється і на наших очах ніби вивисується у своєму гніві.

Він гасає кімнатою, енергійно, по-кавказьки жестикулюючи, запалюючись все дужче своїми власними думками й словами, праведним гнівом своїм, запалюючи і нас цим благородним чуттям, і велика скорбота за нещодавно передчасно вмерлим генієм сповнює наші серця, наvertsаючи їх до Па-

раджанова все ближче, будячи в них вдячність і любов. Ми навіть не здогадувалися, що робиться у його власному серці, яка там затаїлася, й жевріла, а може, й палала любов до Олександра Петровича! А тоді, в перші роки по смерті Довженка і особливо після публікації в журналі «Дніпро» «За-чарованої Десни», ставленням до Довженка вимірювалися і талановитість, і чесність, і відданість рідній літературі, рідно-му народові.

Вітер виє над дахами, гуркоче відірваною бляхою, шумить і реве у кронах старих верб та каштанів у сквері під вікнами, навально порошить хмарами снігу по вікнах, так що шибки іноді жалібно подзенькують під цим напором, ось-ось не витримають. А Параджанов гасає по просторій овальній кімнаті, мов тигр по вольєру, і йому тісно – його долає гнів та обу-рення, явно припізнілі, а тому безсилі.

– На те зловісне пріснопам'ятне Політбюро, на якому він убивав Довженка, Сталін запросив не тільки безпартійного Олександра Петровича, а й високопартійних донощиків із Спілки письменників України. Саме в їхній присутності він громив «Україну в огні» – в цьому був увесь сенс: одразу ж розгром і присуд мав здійснитися публічно саме на Україні, яку Довженко захищав у своєму сценарії – речі абсолютно ге-ніальній і правдивій до самозабуття! Олександр Петрович піднімав голос проти облудного звинувачення окупованої Ук-раїни в колабораціонізмі, яке висував Сталін проти україн-ського народу. Проти «чорнорубашечництва», яке він увів, кидаючи в найжорстокіші бої необмундированих, ненавчених, неозброєних юнаків, щойно визволених від фашистів. «Україна в огні» не підлягала та й не могла підлягати художній критиці – вона знищувалася Сталіним ідеологічно. От в чому вся штука! Та й ідеологічна критика була висмоктана з паль-ця. Ви ж знаєте: в ідеології, як і в політиці, все можливо. Адже саме тут вироблялася ще Троцьким і таки виробилася тех-нологія перелицьовування білого в чорне і навпаки. На тому інквізиторському Політбюро Довженка убили разом з його сценарієм... Майже похоронили мого улюбленого Майстра. Я сам, своїми власними очима бачив, як він страждав! Деякий час після того розстрільного Політбюро він ще викладав у ВДІКу, а потім його вигнали й звідти. Його просто убили! – скрикнув Параджанов, зупинившись серед кімнати й стиснув-ши кулаки біля грудей. – Убили, падлюки, і все! – Потім зно-ву забігав по кімнаті, ніби квалився кудись і не встигав. – Є в нього епізод, – зупиняється Сергій перед нашим столом, блідий, задиханий, але враз успокоєний. – Пам'ятаєте? Чер-

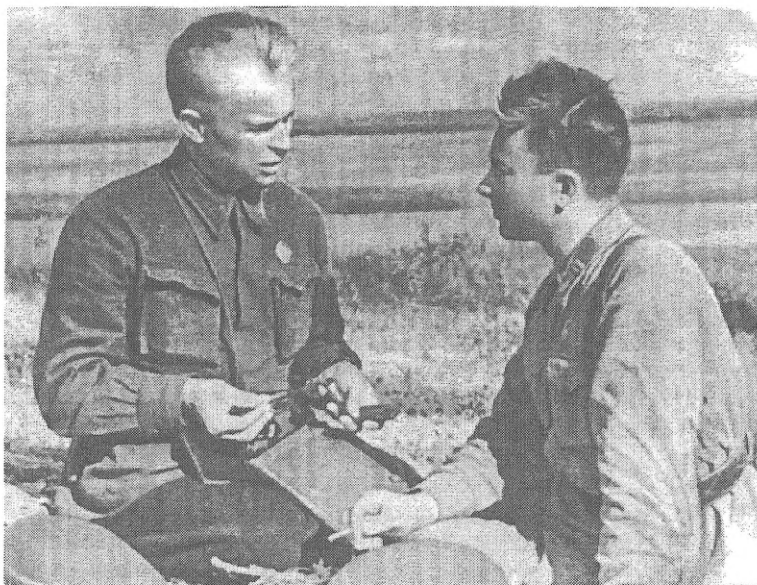
воноармійці кричать: «Комісара поранено! Комісара...» А комісар підводиться, похитуючись, страшно дивиться на них: «Я не поранений! — кричить гнівно. — Я убитий, туди вашу... В Бога!» — і падає замертво. Ну, ви знаєте цей класичний довженківський епізод... Його показують усім вдівцям, усім зарубіжним кінематографістам, які приїздять до нас у ВДІК чи в Комітет кінематографії. Це Олександр Петрович про себе, майбутнього, поставив і зняв цей абсолютно геніальний епізод. Зняв його на всі часи, скільки кіно існуватиме. Господне передбачення осінило його, не інакше! Провидіння осяяло його розум і душу, коли він знімав і монтував цей епізод. Відкрило йому його власну будучину. Тільки він про це не знав. А коли сидів на Політбюро і слухав Сталіна, згадав цей епізод. Я в цьому не сумніваюся. Навіть впевнений. Вони вбили його, падлюки! — кричить Параджанов. — Убили! — Обличчя його пересмикнеться і зблідне, очі вирячаться й побільшають. Рот розкритий, наче йому нічим дихати, бо не вистачає повітря. — Друзі-доношики й провокатори, що підсунули Сталінові сценарій, попередньо розхваливши його ще в Сталінграді на командному пункті Рокоссовського в присутності Хрущова. Микита Сергійович тоді ж взявся передати сценарій Сталінові — він сподобався йому: там була Україна, ностальгія по ній, по вислизаючій з-під ніг і з душі молодості. А при обговоренні на Політбюро відрікся від Довженка, зрікся своїх слів похвали, свого захоплення. З піною на губах нападав на сценарій чи не найлютіше, вислужуючись перед Сталіним, якого смертельно боявся, бо знав його крутий, мстивий норів. Одне слово, спровокували і зрадили довірливого й чесного Олександра Петровича. Тоді, за Сталіна, богували і зараз богують. Знаю досконало й давно цих людей, якщо це люди. І ви їх знаєте. Вони й зараз на Олімпі, ці падлюки й нездари! А геніальний Довженко вмер через них сім років тому, не завершивши своєї «Поєми про море». Та й хіба ж він жив після того страшного, а головне — несправедливого розгрому? — Параджанов приречено змахує рукою, стомлено хилить голову і, здається, зараз заплаче. Але невдовзі випростується, підводить голову і довго дивиться на нас мовчки. Обличчя його абсолютно спокійне, тільки зблідло ще дужче. На тлі гаспидно-чорної бороди та ще чорніших вусів блідість здається смертельною. Наче він ось-ось упаде.

— Сядьте, Сергію Йосиповичу, — підсовує йому стілець занепокоєний, розгублений Земляк. — Ви стомились. І час уже пізній.

— Стомився? — всміхається Параджанов. — Не вигадуйте. Коротати ніч у такій компанії, та ще з такого радісного при-

воду?! — театральню підносить руки над головою і навіть заламує їх. Потім випростовує і вигукує мовби в саме небо: — Про таке можна тільки мріяти! — опускає руки, посміхається іронічно, буденно осмикує піджак. — А все, як не дивно, відбувається не в мріях і не уві сні, а наяву, — сідає до столу, пригублює келих, стомлено відкидається на спинку стільця. — Зараз, після публікації щоденників Олександра Петровича, всі знають, як це було. А тоді, коли все це тільки сталося, ніхто не знав нічого. Та й знати не міг. Все трималося за Сталіна у величезній та непорушній таємниці. Довженко ж нікому не відкривав свою стражденну душу. Зносив усе терпеливо, смиренно і мовчки. Як і належить справжньому чоловікові та великому художникові. Хто з них не страждав, не мучився? Бетховен? Мікеланджело? Гоголь чи Толстой? Щасливий був Шевченко? Якби ж то! Саме з страждань і народжується велике мистецтво та велика література. Бог сам страждав і декому з нас, обраних, заповідав страждання. В задоволенні, ситості та безпечності нічого путнього не вийде. Благополучні та вдоволені лише жиріють. І не тільки тілесно — це ще півбіди. Жиріти духовно — підло і соромно. Та що про це міркувати? Страждання — не панацея і не гарантія. Лише одна з умов: великі душі мають пройти через великі страждання, щоб розділити з людством все, що їм накреслено Богом і відведено природою. А так що ж... Ніхто з нас в цьому світі не розкошував, а нічого путнього в кінематографі після Олександра Петровича на Україні не зроблено. Про Довженка ходило тоді багато чуток і пліток. Смакувалися подробиці його опали, несподіваного виведення з усіх можливих комісій, беззмінним членом яких він перебував з 1939 року, з часу постановки за вказівкою Сталіна «Щорса» — там йому надано було карт-бланш. І сценарій його, і постановка, і операторів, художників та акторів добирали яких хотів. І третій павільйон спеціально для нього побудовано тоді ж для монтажу й тонування «Щорса». Він і понині зветься щорсівським. В усі віки царська ласка була щедрою, іноді — безоглядною. Але до пори, тільки до якоїсь причини. А тоді й кара падала на голови прихилені нещадна та невблаганна. Як ото впала на Довженка: з усіх міжнародних комітетів його було виведено теж на подив визначних діячів світової культури. Злопихателі й заздрісники раділи, що його звільнили з роботи, вигнали з ВДІКу, з «Мосфільму», де він саме запустився з новим сценарієм і знімав фільм «Прощай, Америко». Олександр Петрович саме зібрав у павільйоні величезну масовку, чоловік на триста, і знімав її в дуже дорогих декораціях, де було прокладено справжні рей-

ки на шпалах, поставлено на них справжній поїзд — з потягом та вагонами. Зранку масовка розведена, камери встановлено, лишилося тільки хлопавкою клацнути, а Олександрові Петровичу віддати команду: «Мотор!» Аж тут прибігає заступник директора кіностудії по виробництву й кричить не своїм голосом: «Прекратить съёмку! Вы лишены звания режиссера-постановщика и отстранены от художественного руководства съёмочной группой...» Запала тиша в павільйоні. Ми, всі його вихованці, всією групою були включені до складу знімальної групи ще в підготовчому періоді — так тоді було заведено: і Михайло Ромм, і Сергій Аполлінарійович Герасимов, і Пир'єв — усі провідні режисери-постановники під час запуску брали у свої фільми своїх вихованців, якщо вели курс у ВДІКу. Ми поєднували навчання з виробництвом, тобто брали участь у зйомках фільму під орудою своїх Майстрів. Ідеальна практика! «Ви чули щось подібне? — спитав нас зблідлий Олександр Петрович, злізши з крана, на якому був умонтований поряд з оператором, щоб керувати масовкою та й заглядати в камеру: всі свої задуми вивіряв через об'єктив. А потім до цього зама: — Чиє це розпорядження?» Той відповідає: «Пир'єва!» — «А-а-а, — каже Олександр Петрович, — Іван Пир'єв сам режисер-постановник, а вже потім директор кіностудії. Він зрозуміє, що таку масовку, та ще в таких дорогих декораціях гробити гріх перед державою. Ось зніму цей епізод і сам прийду до нього. А якщо в нього знайдеться що сказати мені, хай сам сюди, до людей, приходять, а не присилає холуїв!» І, розгніваний, знову лізе на кран, а ми його попід руки підтримуємо, бо кран високий, а станина вузька. Олександр Петрович сердито відпихає мою руку, а тоді нагинається й шепоче: «Запам'ятай, Сергію: ти бачив духовний розстріл свого вчителя. Запам'ятай цей день!» А потім різко випростався на високий свій зріст і віддав команду: «Мотор!» Але в цей час у павільйоні вимкнулося світло. Після сліпучого сьєва освітлювальних дігів стало темно, як у льосі. Люди захвилювалися, розгубилися, залунали крики, й метушня зчинилася, мов на базарі. І пролунав спокійний голос Довженка: «Товариші! Зберігайте спокій. Можете розійтися, тільки недалеко. Хто хоче, може перекусити в студійному буфеті. А я зараз спробую залагодити справу і продовжимо...» Тут гучно клацнув радіомегафон: «Внимание! Приказываю освободить павильон! Постановочным цехам приступить к демонтажу декораций. Масовке разойтись! Директор «Мосфильма». Радіомегафон знову клацнув і відключився. Після його потужного резонуючого ревіння запала гробова тиша.

О.П. Довженко та А.С. Малишко на фронті під Воронежем, травень 1942 р.

Пир'єв, боячись Довженка, віддавав розпорядження з кабінету по внутрістудійній ретрансляційній мережі. Перечіпляючись і спотикаючись на шпалах та рейках, люди почали розходитися, а вся знімальна група розгублено залякла на своїх місцях, не знаючи, що робити. Оператор все ще сидів на крані за камерою, ніби збирався виконувати команду Олександра Петровича. А самого Довженка не було. Тиша й темрява тривали, і через відчинені двері павільйону почало проникати скупе світло пізньої московської осені, і вже можна було розгледіти наші декорації, весь знімальний майданчик. Ми з Аловим та Наумовим почали шукати Олександра Петровича, але його ніде не було. Тільки аж за лаштунками, позаду, аж за останнім вагоном, сидів він на рейці і плакав. Ми зупинилися віддалік, не зважаючи підійти. А потім пішли на вихід. І, коли оглянулися, защеміли серця: самотній, сидів Довженко на колії, позаду свого кінематографічного поїзда, який ніби переїхав його і пішов далі, далі, далі! Вже без нього... Олександр Петрович поворухнувся, повільно обернувся до нас: «Чого ж це й ви покидаєте мене? З ким же я залишуся?» Збентежені цим докором, цими приголомшливими словами, ми повернулися й обступили його. А він все ще сидів на рейці в

шкіряному своєму регані, простоволосий, і сивина його світилася, яскравіла і в темряві, наче німб. «Дайте мені руку, Сергію, – сказав Довженко і несподівано легко звівся на ноги, тільки злегка скориставшись моєю підмогою. – Ідіть, хлопці, в інститут на заняття. Вам сьогодні пришлють іншого Майстра. Дай Бог вам хорошої людини. А дипломи підписуватиму я. Бо я вас учив до цього останнього курсу. Та, на жаль, не довчив. Вибачайте». Він пішов від нас, не попрошавшись. А ми все ще стояли й дивилися йому вслід: наш вчитель, елегантний, високий, стрункий, як Бог, зсутулився, поменшав і, навіть із спини видно було, постарів у нас на очах. Так убивають Геніїв і Пророків. І ми це бачили замолоду. Можна сказати, з юності. І постаршали того дня на десятиліття. І на все життя зненавиділи тоталітаризм. Навколо цієї ганебної події в кінематографічних колах завирували пристрасті. Чутки про остракізм і переслідування Довженка ширилися і стали поживою для іноземних кореспондентів. Світова слава принесла йому багато прикрощів: майже вся зарубіжна преса, найвпливовіші газети і журнали кинулися його захищати, бо після «Землі» його знав увесь світ, як Ейзенштейна за «Броненосець «Потьомкін». З усіх радянських режисерів вони обоє були найвідоміші в світі. Про засідання Політбюро, на якому Сталін особисто громив Довженка, не було ніяких відомостей. Тому висувалися всілякі версії, народжувалися абсолютно безглузді здогади. Але звідкись просочилася і передавалася з вуст у уста убивча фраза Сталіна: «Вон из маэво кинэматографа! В савэцком кино нэ мэсто пасквілянтам!» А була вона промовлена Сталіним чи ні? А якщо була, то яким чином стала відома? Адже засідання Політбюро оберігалися найжорстокіше, як найбільша у світі таємниця!

Що робилося на душі Олександра Петровича, всі ми знаємо з його геніального «Щоденника».

Тут доречно навести слова Фрідріха Ніцше: «О браття мої, так запитую я вас: навіщо ви такі м'які, такі поступливі й податливі? Нащо так багато заперечення, зречення у вашому серці? Так мало рокованого у вашому зорі? І якщо ви не хочете бути рокованими і невмолимими, як ви зможете разом зі мною перемагати?»

Олександр Петрович Довженко переміг! Але життя йому вкоротили...

Конча-Озерна, 9 січня 2003 року

ЯК УБИВАЛИ СОСЮРУ

«Язык до Києва доведе» — відомо здавна.

Мене ж у прямому й переносному значенні до Києва доведе моя рідна мова в жорстокі часи: 1951 року на Декаді в Москві нищівній критиці піддається опера «Богдан Хмельницький» та вірш Сосюри «Любіть Україну».

Творцям опери, вкрай кон'юктурної та догідливої, Корнійчукові й Данькевичу ще нічого: гавкнуть та й перестануть. Але вся преса, радіо й телебачення з ранку й до вечора розпинатимуть того бідного Сосюру, «розвінчуючи» всі його «відхилення», «зриви», які були і яких не було. Пригадається й ніби забуте вже короткочасне й примусове (по мобілізації) перебування у Махна й Петлюри. Знов розпочнуться, особливо в письменницькому середовищі, підозри, викриття, доносителство — атмосфера задушлива й нестерпна. На Україні знову, як і в 1947 році з прибуттям Кагановича, запахне 1937-м.

Саме того літа вперше втраплю на подвір'я Спілки письменників України на вулиці Ворошилова, 3 (тепер Ярославів Вал), щоб хоч глянути на неї. І мені неймовірно поталанить: зранку побачу всіх наших видатних письменників! Тичина, Сосюра, Рильський, Яновський, Головка, Петро Панч, Іван Ле, Смілянський, Шиян, Дмитерко, Минко, Первомайський, Голованівський, Нагнибіда, Наталя Забіла, вродливий, як молодий Бог, Ярослав Шпорта, що саме видав дивну книгу поезій «Іранський зошит», одноногий Собко, стрункий, в гарному костюмі.

Я їх усіх вперше бачу, але всіх впізнаю: багатьох із шкільних читанок і підручників, інших — з фотографій в газетах і журналах. Приголомшений, стою в затінку плакучої верби, здалеку вдивляюся в цих славетних людей і боюся поворухнутися, щоб не звернути на себе увагу.

Всі вони неймовірно красиві, інтелігентні, елегантні. Ні, це не здається мені, провінціалові, під першим враженням — так воно і є насправді: талановитість цих людей відбивається на їхніх лицах, в зовнішності, а в очах — їхній багатий внутрішній світ. Дивлюся й не надивлюся на них, а підійти не поспію.

Поводяться вони невимушено, розкуто: жартують (хоч, як я пізніше дізнаюсь, їм зовсім не до жартів), беруть один одного на кпини, сміються й перемовляються. Тільки Головка лишається серйозним, навіть похмурим. Та Сосюра стоїть якимось дуже самотньо в натовпі, зажурений-зажурений і сумний... І досі пам'ятаю скорботний погляд його вишнево-ка-

рих очей: ковзне по мені якось по-дитячому безпорадно, немов пожаліється, і в мене аж стрепенеться щось далеке-далеке і миле... І замре.

Багато хто з них курить — переважно з бурштинових, зеленаво-прозорих цигарників. А Сава Голованівський тримає в зубах аристократичну англійську люльку, і синій димок в'ється над нею, пахучий і тонкий, немов натяк. Сава вродливий, чорнобривий при ранній благородній сивині, імпазантний — здається значним, поважним, солідним. Та Рильський і Яновський затіняють його ще витонченішою інтелігентністю. Щось надзвичайно ясне й делікатне струменить з їхніх облич, очей, «реет и вьється» над високими їхніми чолами, обрамленими патріаршою сивиною.

Ще кращий і вродливіший, вищий та сивіший за них зовсім молодий Любомир Дмитерко з рум'яним, смаглявим лицем без жодної зморшки. Такий же високий і вродливий Василь Минко, бровастий і чубатий. Усміхається в пишні вуса, ніби знає щось таке, про що решта й не здогадується. Тому здається хитреньким і лукавим. Насправді ж — відкрита душа! Обое прославляться потім п'єсами «Навіки разом» та «Не називаючи прізвищ». Навіть я, провінціал, узнаю ці п'єси: прочитаю їх у тому самому журналі «Вітчизна», в якому публікуватимуться мої оповідання. Всі театри Радянського Союзу ставитимуть п'єси Дмитерка, Минка.

Ніколи потім не бачитиму одразу стільки знаменитих і вродливих та імпазантних людей. То й справді була еліта — не лише письменницька, а й національна. Такої еліти поменшає вже й у нашому поколінні, а зараз вона й геть виводиться, і маленькі людці з великими амбіціями заповняють наш інформаційний, художній та культурний простір, демонструючи «зади» чужого авангарду, андерграунду, модерну й постмодерну, перетворившись на шизофренічних вимагачів слави, самозакоханих провінціалів.

А тоді... Тоді це було видовище величаве — воно не забувається й досі та не забудеться до кінця днів моїх. Так і стоять перед очима — ще молоді, в ранній зрілості та ще ранішій славі: Гончар, Стельмах, Воронько. «Я той, що греблю рвав!» — прозвучить чи прогримить на всю Україну, на весь Союз, не кажучи вже про «Альпи», «Голубий Дунай», «Злату Прагу», «Таврію», «Велику рідню», «Хліб і сіль», «Кров людську — не водицю». Оце було Красне Письменство України! А зараз, панове, зараз?

Мені — недавньому солдатіві, тяжко пораненому в Берліні, пацієнтові військового госпіталю і нинішньому робітникові

*Володимир
Миколайович
Сосюра.*

суднобудівного заводу — всі вони здадуться того літнього ранку людьми зовсім іншого світу, світу рідної літератури, такої далекої і такої милої! З юності чую поклик її, перманентно навчаючись то в російській, то в українській школах. Рвусь на той поклик з лабет іншомовного то армійського, то госпітального, то обивательськи-миколаївського, то заводського чужого середовища, мов у землю обітовану!

І оце аж зараз той далекий поклик привів мене сюди, на подвір'я Спілки письменників України, а доля подарувала мені отаке дивне й щасливе видиво! Дивлюся на них здалеку і не можу надивитися: адже твори багатьох із них — «Пилипко» й «Червона хустина», «Зелені серцем» і «Пасинки степу» Головка, «З моря» та «Голубі ешелони» сивого, як туман, суворого та рівного, мов у строю, Петра Панча — вивчав і читав ще до війни у нашій Новоолександрівській семирічці, та так вони й лишаються зі мною на все життя. Не кажучи вже про поезію Сосюри, Рильського, Тичини, Малишка, Мисика, Виргана.

Видиво це стоїть і зараз перед моїми очима, перед моєю душею і пам'яттю. І не минає, не минає, не минає...

«І це був сум, і це була краса...» — напише зовсім з іншого приводу Ліна Костенко.

Про красу я кажу як умію. Як запам'яталася вона мені з того далекого-далекого літнього ранку, що зараз і не віриться: був він чи ні?

А сум і тривога постає в образі... Малишка. В новісінькому світлому костюмі з'являється він на балконі другого поверху, наструнений і сердитий, — щось лихе струмує з його монгольських очей, з якогось мовби чужого обличчя. Усе це так не пасує до теплого літнього ранку, до оцього світлого, інтелігентного товариства! Дисонанс із моїм враженням і замилуванням ще більше вражає, коли Андрій Самійлович усім оцим поважним, шляхетним і славетним людям наказує, мов учитель школярам.

— Заходьте, товариші! — дзвінким та вимогливим голосом віддає розпорядження Малишко, котрого я теж бачу вперше. — Будемо починати!

Суворий і грізний погляд, строге монголоїдне обличчя, надто гучний, мов на військовому плацу, наказ не віщують нічого доброго. В ньому — погроза і літньому ранкові, і оцим прекрасним людям, непримиренність і вимогливість водночас.

Стає ніяково, прикро й незатишно на подвір'ї, і дивно, що сонце світить так само і не мерхне від Малишкової непримиренності і погрози. Та плакучі верби від його окрику, здається, аж здригаються своїми тоненькими гілочками та схилиються ще нижче до землі, немов лякаються, соромляться чи ніяковіють.

І над спорожнілим двором залягає напружена тиша. Вона віщує щось недобре і цим людям, що тягнуться на Малишків окрик до входу, і Сосюрі, і самому Малишкові. У ній мені вчувається подих кари, страждань і каяття на довгі роки. А може, й назавжди.

Двір порожніє зовсім, якимсь непоправно, майже трагічно. І замість барвистого натовпу чи гурту видатних письменників у ньому надовго залягає сум і незбагненна тривога. Лишившись на самоті, нутром, підсвідомо відчуваю біду, що завалилася того ранку на нашу літературу, культуру, на всіх справжніх письменників. Особливо на нещасного Сосюру — найніжнішого нашого лірика і справжнього українського патріота. Але й радянського — теж! От що дивно і незбагненно й понині!

Поет М.П.Сіренко та В.М.Сосюра в кабінеті Володимира Миколайовича в той день, коли сповістили, що він став лауреатом Державної премії імені Т.Г. Шевченка. 1963 р.

Прикипівши до місця, вслухаюся в тупіт ніг, в торгання стільців, у покашлювання й шамотіння чималої кількості людей. Не чую тільки ні голосів, ні перемовлянь за розчиненими вікнами й дверима, як на похороні чи в церкві перед виходом патріарха чи архімандрита.

А коли влягається й вовтузіння, у повній напруженій тиші лунає знову дзвінкий, аж надто теноровий (можливо, від хвилювання) голос Малишка:

— Товариші! Дозвольте партійні збори вважати відкритими. На порядок денний виноситься одне питання: «Про вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну». Заперечень немає? Хто за такий порядок денний, прошу голосувати. Одногосно. У кого будуть пропозиції щодо ведення зборів?

— Дозвольте? — чується тихий-тихий, майже жалісливий голос. — Збори ж відкриті, то чи не запросити нам отого молодого письменника, що приїхав, мабуть, здалеку та й стоїть самотиною під вербами. Яюсь же незручно: усі пішли, а його покинули. Аж невдобно яюсь воно...

— Вам що, Володимире Миколайовичу, — грізно питає Малишко, — глядачі потрібні чи свідки? — Він підходить до розчиненого вікна і виглядає у двір.

Побачивши мене, уважно й прискіпливо розглядає, подається вперед, ніби хоче сказати щось чи спитати. І я теж зриваюся з місця і рушаю до нього.

Але він вправно й швидко зачинає вікно, рішуче відходить, і мені вже нічого не чути з того першого судилища над першим ліриком України, здійсненого другим ліро-епіком за грізною вказівкою Московського й Київського ЦК з благословіння самого Сталіна.

Долинуть чутки аж до Миколаєва, як на тих осоружних і ганебних партзборах розпинали Сосюру його товариші – найближчі друзі! Як Малишко у відповідь на щойно написаний з покаянням і прочитаний на партзборах вірш «Я – син робітничого класу» кричатиме на Сосюру:

– Не прикривайтеся робітничим походженням, Володимире Миколайовичу! Це вам не допоможе! Роззброюйтеся! Визнавайте свої націоналістичні переконання і помилки! Засудіть їх! Інакше ви недостойні носити високе звання комуніста! І вам не місце у великій партії Леніна – Сталіна!

Не віриться, що так міг поводитися Малишко! Адже його самого можна було звинуватити в націоналізмі за цикл «Україно моя!» – ще більше підстав для злопихателів. Саме через те, можливо, й обрано головним обвинувачем Сосюри найближчого однодумця, щоб він під загрозою дамоклового меча «націоналізму» не міг відмовитися від тієї ганебної ролі.

Гірко про це писати ще й зараз, але що було, те було – слів із пісні не викинеш. Історію не перепишеш. А брехня й підфарбовування вже давно у всіх нас у печінках сидять. Говорімо правду, поклоняючись правді!

Тим разючішим і приголомшливішим видається прощальне Малишкове слово на Байковому кладовищі над розкритою, свіжою могилою Володимира Миколайовича Сосюри, виголошене ним всупереч сподіванням партійного начальства, на радість всім прихильникам рідного слова та рідної літератури. Але до того ще далеко-далеко, мов до Сіріуса, – понад двадцять п'ять років! Справді: «Усе іде, але не все минає над берегами Вічної Ріки...»

Після тих зборів Сосюра замовкне надовго. А здаватиметься – назавжди. Буде вилучений із шкільних програм і вузівських курсів, вигнаний із видавництв, журналів і газет, з радіо й телебачення. Продасть машину, розпродасть бібліотеку, назбирану за все життя. Дружину заарештують, а потім спроведуть в психушку. Самого заарештувати не посміють – надто велика слава і за кордонами країни та України. Та й особистість відома. І відзнаки – хоч куди: 1948 року, на п'ят-

десятиріччя, орден Леніна, Сталінська премія I ступеня! Але добиватимуть «до ручки». Здається, й сліди його завіються вітрами забуття — назавжди...

І я, переїхавши до Києва й живучи в одному під'їзді з Сосюрою, бачитиму його згасання, відчуженість, самотину. До самої смерті. Чутиму, як син Володимир вечорами, повернувшись із Кіностудії імені Довженка, де ми працюємо разом, безугавно крутитиме й крутитиме Окуджаву. А батько вже й не обізветься, і не запротестує, хоч йому та музика — чужа-чужа й осоружна...

Навіть смерть Сталіна не зніме з нього тавра, і великий Сосюра згасатиме в самотині, забутий і покинутий усіма. Так і не включають його геніальний доробок до обсягів академічних видань поряд із Тичиною, Рильським, Бажаном: тавро зробить свою справу! І дружина вмиратиме в злиднях, теж нікому не потрібна.

А по смерті самого Сосюри благородний Сергій Гальченко упорядкує й видасть поему «Махно», роман «Третя Рота», «Розстріляне безсмертя», і ми вкотре переконаємося, що великі таланти — великі у всьому! Сосюра, навіть морально вбитий, працював до останнього подиху, засвідчивши, що таланти убити не можна: крізь брехню та обмови він проростає, як зелена трава крізь асфальт. І ніякі сатрапи, ніякий гніт переслідувань не зуміють вбити їхню славу, навіть якщо знищать їх самих. Згадаймо Пушкіна, Шевченка, Лермонтова. Згадаймо Єсеніна, Лорку, Довженка, братів Тютюнників, Стуса, Нечерду, Близнеця, Гуцала.

Гірко й тяжко усвідомлювати: скільки б вони ще зробили, коли б їх не нищили, не пригнічували з такою жорстокістю й послідовністю?!

Та нарікати на долю марно: яка випаде, така і є. І нічого вже в цьому жорсткому світі не переробиш і не переінакшиш...

Конча-Озерна, травень 2001 року

А ЧАЙКИ ЛІТАЮТЬ...

Все, що відбувається вперше, запам'ятовується найяскравіше — така вже людська природа. А то ж була перша повість і перше редагування — не заочне, а пліч-о-пліч з письменником знаним, якщо не знаменитим, з письменником, що полюбився давно і надовго.

— Вашу повість читає зараз Іван Юхимович, — сказав мені редактор журналу, — ідіть до нього, знайомтесь, працюйте і не баріться: рукопис іде в номер. І прислухайтеся до кожного слова Івана Юхимовича, бо не багатьом випадає щастя мати такого редактора з перших кроків. Це зараз чи не найбільший стиліст у нашій прозі.

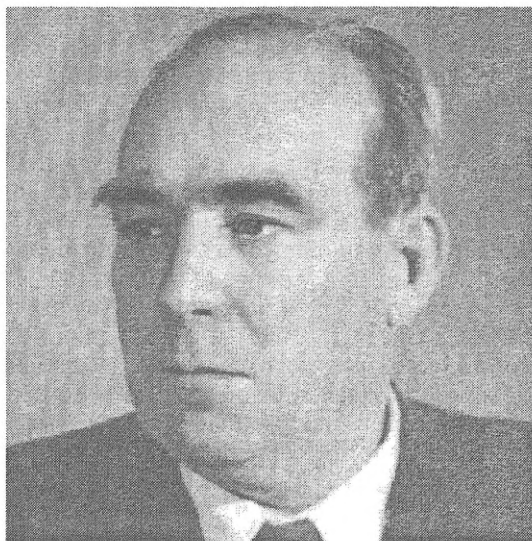
А був тоді вечір, тихий і синявий. У редактора вже не було нікого, тільки в найдальшій великій кімнаті, яскраво освітленій двома кришталевими люстрами, сидів, схилившись над машинописом, дебелий чоловік з крутими плечима, з острішкуватими, мовби вилинялими на сонці бровами. Підвів злегка сивіючу високочолу голову, всміхнувся:

— А-а, це ви, — мовби пізнав мене після якогось давнього знайомства, — сідайте та читайте ось, що я тут понаставляв вам.

На великий мій подив, правки не було. Отієї беззастережно категоричної правки чорнилом з редакторського невблаганного пера, котре одне в світі знає, що і як треба писати. А були тільки легенькі помітки простим олівцем на полях і такі ж самі легенькі доторки олівця над окремими словами, але й тих доторків вистачило, щоб побачити машинописний текст власної повісті мовби вперше, глянути на неї немов збоку, сторонніми очима. Глянути і здивуватися, які неоковирні слова стоять отам, під отими легенькими поміточками, наче це й не я їх написав, а хтось інший. І стало не те що ніяково — стало так прикро й соромно, аж захотілося втекти, щоб не дивитися в очі цьому не молодому вже, такому поважному й досвідченому письменникові, що мусить отак уважно й ретельно вчитувати й правити недосконалі мої писання.

— Не ніяковійте, — лагідно обізвався до мене Іван Юхимович, зрозумівши чи відчувши мій стан. — Подумайте добре над кожним зауваженням, зважте гарненько та й посперечайтесь зі мною, бо література — це така штука, що нікому легко не дається: ні старим, ні молодим. Отже, в чомусь і я можу припуститися помилки: може, мені воно так здається, а вам зовсім інакше. Доведіть свою точку зору, не знічуйтеся — перед літературою, чуєте, всі рівні. Ото беріть свою ручку і правте тільки те, з чим погоджуєтесь. А що викликає сумнів, а тим більше в

*Іван
Юхимович
Сенченко.*

чому ви й зараз переконані, що правильно написали, — того не чіпайте. Про те поговоримо завтра. Згода? А я вже піду.

Він працював тоді над знаменитими «Солом'янськими оповіданнями», тільки я того не знав і ніхто не знав, бо Іван Юхимович, в усьому скромний, про роботу свою говорити не любив ні на якій стадії. З-поміж багатьох його уроків це був один із найперших і найголовніших — урок скромності в усьому, особливо ж в оцінці своєї роботи і своєї особистості («персона» — як він любив казати, вкладаючи в це слово добру частку іронії).

І зараз, через п'ятдесят років, із вдячністю згадую першу нашу роботу, бо то був, мабуть, найкращий урок стилістики за всі мої літературні студії.

— Оце у вас гарно написано, — казав потім про якусь фразу Іван Юхимович. — Все начебто й правильно, за всіма нормами української літературної мови, але ж красиво, розумієте? Аж надто красиві фрази як для звичайного селянина. А мені здається, що ваш герой отак, як у вас тут написано, мабуть, не сказав би. Подумайте. Правда, він висловився б якось простіше? Отож намагайтеся писати не якомога красивіше, а якомога простіше, саме так, щоб у це вірилось без жодних натяжок. Це в літературі найголовніше.

Я щось казав про те, що он у того і в того письменника написано, мовляв, ще краще, а Іван Юхимович наче й погоджувався і все ж доводив, не повчаючи, а мовби міркуючи вго-

лос, що написано в тих письменників гарно, але ж вчитися треба не лише в них.

— Я б вам радив учитися найперше в людей простих, як вони поводяться, як розмовляють у житті, а не в книжках, бо життя — то найбільший учитель для письменника. Саме життя народу. Вдивляйтесь у нього, вслухайтесь у мову народу — тільки там ви знайдете те, що допоможе виробити свій стиль.

Ми тоді щодня зустрічалися десь по обіді. Я приносив те, що перечитував після зауважень і поміток Івана Юхимовича, і ми переглядали та обговорювали кожну правку, іноді сперечалися, а більше й частіше зважували, чому саме треба писати так, як радив мені мій досвідчений літредактор і славний письменник, котрий, здається, найбільше хотів, щоб я не тільки переконався в доцільності його правок, а й усвідомив їх і запам'ятав, щоб не відкривати потім Америк та не винаходити заново велосипедів.

— Слухайте, — спитав мене раптом під час отакої розмови Іван Юхимович, — от ми звіримо цю правку, і я засяду читати далі, щоб підготувати для вас наступну «порцію» рукопису, а що ви збираєтесь робити?

— Та не знаю. Може, в більярд пограю...

— В більярд — це добре, — роздумливо сказав Іван Юхимович, — але ж для письменника він нічогосінько не дає. Воно, звичайно, скрізь для нашого брата є пожива і скрізь можна вловити слушну репліку чи влучне слово. Але ви, здається, селюк, тепер працюєте на заводі. Придивляйтесь там і прислухайтесь до всього — це велике діло. А я хочу вас запитати: чи бували ви на міській ковзанці?

— Не бував.

— Я так і знав. Ну, а кататись на ковзанах умієте?

— Та колись умів. Ще як у школу ходив, то катався на ставку з товаришами. Але ж стільки років уже проминуло, та й поранений був тяжко в ногу...

— То нічого, що поранення і що багато років сплигло. Те, чого навчений змалку, не забувається, а для пораненої ноги навіть корисно отакими вправами розробляти її. От я й раджу: підіть на ковзанку. Одне, що матимете задоволення, а друге — побачите, яка в нас молодь красива, там найвидніше, як наші люди зараз гарно живуть після війни й повоєнних нестатків. Така вже юнь безтурботна, така одухотворена! А головне — нові враження, вони завжди збагачують людину. Після них плідніше працюється й охочіше та радісніше живеться.

І я пішов. І справді побачив там багато такого гарного та захоплюючого, що не втримався і навіть новелу таку написав,

що зветься «Джамайка», – про ковзанку і про нашу молодь, про радість бути молодим, а головне, й сам наче аж помолодшав; переконався, що справді не забувається те, чого навчився в дитинстві, і що тяжке поранення теж минається, і після нього можна знову стати повноцінною людиною. І це теж був урок Івана Юхимовича. Повість надрукували у «Вітчизні», і, здається, Іван Юхимович залишився задоволений нашою роботою. А через п'ять років ми знову зустрілися з ним, коли готувався до друку роман «Корабелі». Це вже була робота серйозніша, Іван Юхимович вимогливіше ставився до кожної фрази, не скупився й на докір, і на круте слово, не раз підкреслюючи, що в початківцях засиджуватись не варто, а скінчивши редагування, сказав, що роман написано не на повну силу, що в ньому не розкрито по-справжньому не лише романтику професії й роботи корабелів, а навіть край той південний вийшов якимось збідненим – ні моря там не відчувається, ні простору.

– Ви навіть чайок не описали, а як же цікаво можна розповісти про їхнє життя: де вони гніздують, чим вони живляться, як красиво літають над містом і над лиманом! Знаєте, як би вони освітили своїми білими крилами й своєю присутністю весь той край... Та й увесь ваш роман, якому бракує романтики, повітря.

Це були гіркі слова, але я тоді знав, що вони правдиві, хоча й суворі. Ці слова я згадував і пам'ятав навіть тоді, коли вряди-годи роман похвалювався в пресі й на читацьких конференціях. Пам'ятаю та згадую їх і досі із вдячністю, бо це теж був важливий урок Івана Юхимовича. Урок вимогливості.

– Та ви не побивайтесь і не збирайтесь сидіти й плакати на ріках вавилонських, – сказав мені на прощання Іван Юхимович. – Краще беріться за новий роман. Та беріться неквапом, та знайте, що справжні романи не щороку пишуться і не завжди та й не всім вдаються. Але шукайте себе. Працуйте до сьомого поту – тільки так можна щось зробити в літературі.

Його Рубін із Солом'янки, як і всі герої «Солом'янських оповідань», прочитаних значно пізніше, були мені предметним уроком, як треба писати прозу, любити людей і працю їхню, бо там і справді літають та й літають нелукаві чайки життя, дум і прагнень душевних і працьовитих людей нашого славного міста, нашої рідної землі. І літатимуть вони над нашою літературою довго-довго! Бо Іван Юхимович довго й багато випускав їх із рукавів щедрого свого таланту.

Конча-Озерна, 23 січня 2003 року

ЛЮТУВАЛИ ШАБЛІ...

Юрію Яновському 100!

Було б... А він помер 1954-го — сорок вісім років тому.

Ледве-ледве переступивши півстолітній рубіж. Що ж, допомогли рано сісти у човен Харона? Авжеж...

Спасибі, хоч не розстріляли, як багатьох інших. І навіть не посадили. Може, найперше — саме й захистили «Вершники»?

«Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного...» — хто не знає цього блискучого заспіву знаменитого роману-думи, роману-епосу про громадянську війну в Україні, у наших південних степах, в колишньому Дикому полі над самісіньким Чорним морем?!

Цей роман-притча обійшов увесь світ. Обійшов чи облетів — яка різниця? Тільки в Парижі він перевидавався із року в рік і не сходив з полиць бібліотек, книжкових магазинів і вуличних розкладок. З часу написання до другої світової війни. Й після неї. Як це часто буває, «Вершники» схожі на свого автора: романтично піднесені й суворі водночас, правдиві й чесні. Шляхетні й вишукані і за формою, і за змістом.

Новий роман Яновського викличе ентузіазм і захоплення читачів, ревності та обструкцію «братів-письменників». Особливо ретроградів-реалістів, не переобтяжених ні талантом, ні поетичним та романтичним світобаченням.

В Будинку творчості «Коктебель» натрапляю у свіжому харківському журналі «Прапор» на мемуари Юрія Смолича (цитую по пам'яті). «Багато мороки маємо з Яновським. Його «Майстер корабля», з претензією на авангард і модерн, викличе нарікання директивних органів.

Відбиваємо атаки і на роман, і на його автора з найвищих інстанцій. Яновський довго мовчить, перебуваючи під перехресним вогнем критики та під прицілом ідеологічного відділу ЦК КП/б/У.

А потім якось приносить доволі-таки грубенький рукопис — сторінок на 120. «Вершники» називається. «Прочитай, — каже, — це про революцію та громадянську війну. Може, хоч тепер відчепляться й простять мені і Сева мого нещасного, і «Майстра корабля».

Читаю і дивуюся: знову той самий романтизм, та ж «поезія в прозі»! Ні тобі сюжету, ні композиції, ні характерів — самий романтизм! «Забирай, — кажу, — і працюй над сюжетом, над композицією! І нікому поки що не показуй, щоб не загострювати ситуацію. Ти й так, Юро, під прицілом ходиш. І нам непереливки з тобою!».

*Юрій
Іванович
Яновський.*

Забирає рукопис, ні слова не сказавши, і мовчки, не по-
прошавшись, іде геть. Мабуть, образився. «Ну, й нехай» – ду-
маю собі.

Дивлюсь, невдовзі друкує аж у Москві, в «Знамени» Виш-
невського. Уявіть собі: роман як узялися хвалити одразу, так
хвалять і досі. А хвалити ж нема за що!»

Обурений до краю таким ставленням до найкращого ро-
ману молоді української радянської літератури, вискакую з
бібліотеки на набережну, щоб хоч кому-небудь висловити своє
обурення, і натрапляю на доктора філологічних наук, профе-
сора КДУ Бориса Буряка. Читаю йому цю обурливу «інвек-
тиву», будучи певен, що Борис Спиридонович розділить мое
обурення. Але...

Він спокійно слухає. Не виявляючи ніяких емоцій, дов-
генько мовчить, схиливши голову.

Тільки море шумить-шумить у нас за спиною. Яновсько-
го море.

Потім гляне байдуже. Та й не гляне, а зміряє з ніг до го-
лови, ніби вперше бачить або не впізнає.

— Гм-гм! — гучно прокашлюється за давньою своєю професорською звичкою прочищати голос. — Гм-гм, а чому ви дивуєтесь? Чим обурюєтесь? Юрій Корнійович чесно написав, яке враження справив на нього рукопис. Врахуйте: рукопис, а не роман! От і все. Абсолютно різні письменники! Різні стилі й напрямки...

— До чого тут стилі? — обриваю Бориса Спиридоновича. — «Вершники» — гордість усієї української літератури!

— Ви так думаєте?

— Я в цьому переконаний!

Перехожі й столувальники Будинку творчості, йдучи на вечерю, здивовано оглядаються на мене.

— Гм-гм... Ви так думаєте? — перепитує Борис Буряк, заклавши руки за спину й спираючись на балюстраду, що відділяє набережну від моря. — Ви думаєте так, а Смолич — інак. Має право Юрій Корнійович на власну думку?

— Думка думці — ворог! — кажу йому. — Багато тут злості, бажання принизити навіть давно умерлого колегу. Може, це відгомін давніх ворогувань? Ще з тої пори? З тридцятих?

— Та й із сорокових, гм-гм! — знову прочищає голос Буряк. — У сорок сьомому хіба ж така буча зчинилася навколо «Живої води» Яновського! Мабуть, Юрій Корнійович був теж серед опонентів Юрія Івановича...

— Не опонентів, а ворогів, — поправляю його. — Серед обвинувачів все в тому ж «українському буржуазному націоналізмі»!

— Ви, Сашко, не гарячкуйте, — радить мені старший мій колега. — Гм-гм! Далеко-далеко ви були не лише від літературної боротьби 20-х, 30-х, а й від «розборок» у 1947-му, коли на Україну прибув першим секретарем ЦК Каганович. Гм-гм! Відголоски тих звинувачень і протистоянь, природно, вчуваються і в мемуарах Смолича. Ставтесь до цього спокійно. Тим більше, нічого ж уже не переінакшити. Що було, те було...

Це був перший урок для мене — урок незворушності, байдужості, відстороненості. А може, мудрості? Мудрості не сокола, а пінгвіна? Такі уроки — не для мене!

Але повернімося до трагічної долі одного з найінтелігентніших, найталановитіших майстрів нещасної української літератури.

Яновський дуже близький і рідний мені. І за місцем народження — народився в Єлисаветграді, нинішньому Кіровограді, зовсім близько від моєї Баштанки й Новоолександрівки. І степ наш написав... та не написав — змалював з усіма його барвами, безмежними просторами, далечинню й несходимими шляхами як ніхто! Ну, а вже «Дума про Британку» — п'єса така є

у Яновського — то не що інше, як «Дума про Баштанку»! Про Баштанську республіку, що виникла в тилу денікінської армії влітку 1919 року.

Найкраще про це сказав Олесь Гончар у своєму есе «Блакитні вежі Яновського». Це один із тих творів, які пишуться раз у житті! З великої любові.

«Особисто з Яновським я познайомився далеко пізніше, ніж з його «Вершниками». Лише в перший повоєнний рік, коли були написані «Альпи» і треба було вирішити, куди послати, на думку спало: є ж у Києві журнал, що його редагує Яновський... Надійшли потім до Дніпропетровська рядки, написані його рукою: вперше тоді довелося побачити почерк Яновського, рівний, красивий, просто, сказати б, елегантний...

Нарешті — через довгі літа — судилася нам така доля зустрітися з ним самим — уже сивим та стихеним, скромно усміхненим нашим Юрієм Івановичем!

Важко було б розчаруватись, одначе не сталося цього. Автор улюблених «Вершників» був саме такий, яким і вимріяла його студентська уява. Інтелігентний, вихований, з тонким смаком, з гарними манерами... Людина чулої, вразливої душі, людина красива, делікатна!»

Саме таким я вперше побачу Юрія Івановича Яновського у дворі Спілки письменників України на Ворошилова, 3, перед партійними зборами, на яких виключатимуть з партії Володимира Сосюру за вірш «Любіть Україну».

Елегантність та інтелігентність впадають в око з першого погляду. Краса й вишуканість його неповторного стилю ніби втілились у його зовнішності.

Олесь Гончар: «При одній лише згадці цього імені постає перед очима світ спекотний і шалений, бачиться степ в переблискуванні шабель, охоплений курявою битви. Для мене романи Яновського... — це величні поеми у прозі, вони світяться сонцем, їхні високі вітрила гудуть пружною силою степових вітрів. І якщо вже про когось з митців можна сказати, що він володів співучими фарбами, то це передусім про автора «Вершників».

Яновський ніколи не піддавався самоспокусі, у літературі він не шукав манівців, він знав, що, йдучи у творчість, прирікає себе на тяжку працю. Ще змолоду він сформулював для себе робоче правило: «Я буду суворим майстром. Я не випущу тоді блукати поміж рядками зайвого слова, я не дам дивитись на будівництво своїх будівель».

Я свідомо цитую Олесь Гончара — не як співника у цій темі, а як найвищий взірець: тут геній пише про генія, учень —

про свого вчителя. А обоє вони повінчані і поєднані романтизмом, замішаним на суворій правді реального світу. Таланти їхні дуже близькі, поріднені саме оцим романтизмом. Ось як про цю особливість пише Гончар: «Яновський творив на рубежі прози і поезії. В нього наскрізь поетичне сприймання життєвих явищ, образність його має багато спільного з національним героїчним епосом, водночас письменник прагнув з реалістичною точністю, суворою достовірністю відтворювати — на всіх глибинах — об'єктивний світ. У звичайному знаходив він високе і поетичне, цінував реалістичну деталь і водночас здатен був створити образ широкий, крилатий, сповнений місткої художньої символіки».

Тут — про Яновського. Але той, хто добре знайомий з творчістю самого Олеса Гончара, легко втямить, що це — й про себе: сердечне й високопоетичне слово про Вчителя виливається під пером Гончара в сповідь, зізнання в любові до старшого Майстра. Це самоаналіз, і самооцінка, і роздуми про світ, людину і літературу, у якій усе це втілюється. І навіть якоюсь мірою виправдання власного романтизму:

«Ще побутує хибне уявлення, ніби митець, що тяжіє до романтичних барв, неодмінно щось прикрашає... Проза автора «Вершників» при всій її піднесеній поетичності дорога нам саме своєю правдою... Це був художник-відкривач, що дорожив свіжістю, правдивістю образів, нетерпимий до будь-якої рутини, до хуторянського епігонства... Витончений і гострий розум його вмів поєднувати речі, здавалося б, несумісні — мудру іронію і високу патетику, що звучала в його устах природно, без фальші. В поетиці Яновського фольклорна пісенність перепліталась з найсучаснішою стилістикою фрази, до того ж це був митець надзвичайно винахідливий у композиційній побудові своїх творів — адже роман «Вершники», скажімо, то був, по суті, зовсім новий тип романної форми, раніше незнаної у світовій літературі».

Порівняймо це одкровення із скороспілою й поверховою оцінкою Смолича, і нам стане ясно: якими різними шляхами входили в літературу і йшли у ній все життя різні типи «творців» і геніїв, які різні плоди зростають на її дереви.

Тільки Олесь Гончар, тільки він, за виразом Редьярда Кіплінга: «Ми з тобою однієї крові — ти і я», — міг написати «Блакитні вежі Яновського», як не написав ніхто інший — ні письменники, ні літературознавці, ні критики, ні увесь Інститут літератури АН України! Тому так щедро й невідворотно звертається думка до цієї роботи улюбленого Олеса Гончара про ще улюбленішого Юрія Івановича Яновського: «В кожному розділі

«Вершників»... читач ніби відчуває струми високої напруги, художня конденсація тут доведена до краю, кожна сторінка вражає нас густотою письма, незвичним художнім литтям фрази».

А ось і підтвердження: «Лютували шаблі, і коні бігали без вершників, і Половці не пізнавали один одного, а з неба палило сонце, а гелготіння бійців нагадувало ярмарок, а пил устлав, як за чередою; ось і розбіглися всі по степу, і Оверко переміг».

І саме отут цю моторошну, експресивно-безжальну картину бою вінчає не лише ударна фраза, а й вражаючий величчю і красою образ: «І небо округ здіймалося вгору блакитними вежами».

З цих блакитних веж Яновського, як колись давніше з «Шинелі» Гоголя російський критичний реалізм, вийшло все поетичне крило української радянської прози.

«І в самій особистості автора «Вершників», — пише далі Гончар, — неодмінно уявлялося щось глибокопоетичне, лицарське, мужнє, адже без цього неможливо було б створити книгу, що сприймається як гімн мужності людській, незламній доблесті духу.

Були потім фронти, але й там, серед жахіття війни, серед чорних її ураганів, блакитні вежі Яновського не переставали для багатьох із нас існувати. Недарма ж десь під Кенігсбергом на грудях у загиблого бійця знайдено було прострілений примірничок «Вершників», в останній любові прикипілий до солдатського серця».

А був той боець з моєї рідної Миколаївщини. Юрій Іванович зізнається: «Автор безмежно пишається з того, що має примірник першого видання «Вершників», прострелений наскрізь трьома кулями німецького автомата, знайдений на полі бою біля міста Ейдткунена (Сх. Пруссія) у вбитого червоноармійця Андрія Ткача, робітника з Миколаєва. Автор сподівається написати на честь цього свого читача достойну книгу».

Отож «Вершники» воювали і в другу світову війну проти фашизму. Вони воюють і сьогодні проти сірості й буденності в літературі, проти торгашества і зневажання трудової людини в лютий час суверенізації, а фактично — пограбування і народу, і держави в «незалежній Україні».

«Все життя Яновський був запеклим противником тупої хуторянської обмеженості, самовдоволення, — пише Гончар, — здорове почуття національного достоїнства, синівської гордості за свій народ в ньому було розвинене високо, в душі письменника воно органічно зливалося з прекрасним чуттям єдиної родини»...

Отож — «Лютували шаблі...»

Хай лютують вони і сьогодні у боротьбі за народну справедливість!

ВЧИТАЙМОСЯ Ж, БРАТТЯ МОЇ!

У «Блакитних вежах Яновського» — поетичному Гончаревому есе про Яновського — невимушено й вільно, як дихання, втілилось захоплення Вчителем. І хоч слова «Учитель» і немає в ньому, хоч слово це й не мовлено, суть простежується: із улюблених «Блакитних веж Яновського» виникли «Альпи», «Голубий Дунай», «Злата Прага» Олесь Гончара.

Інша його проза — теж зросла на ґрунті поезики Юрія Яновського. Та в цих юних романах впливи Яновського найвідчутніші. У своєму подальшому розвитку Яновський, можливо, й написав би отаку новітню поетичну прозу, якби його талант не вичерпався й не згорів у «Вершниках», для яких він, здається, й народився.

Такі твори, як цей роман, пишуться раз у житті. І не кожного століття. У «Вершниках» втілювався не лише талант письменника, а й його доля, вся людська суть, увесь досвід, життєвський і художній, надбаний від народження. Отож і написалося — вилилося з душі, ще коли вона була юна, ніким та нічим не заповнена «чиста дошка» — *tabula rasa*. І перед нами постала історія нашого народу в найтрагічніших виявах, найразючіших зламах — в період розбрату, люті та ненависті.

П'ятнадцять років носив у душі й пам'яті враження юності молодий Яновський, як Марко Пекельний торбу з тяжкими гріхами за плечима, грузнучи під тягарем своєї ноші по кісточках навіть у скелястому ґрунті.

Отож і Яновський так само прийшов у нашу літературу з «Вершниками», втіленими в роман потрясіннями громадянської війни, що стали його досвідом, його судьбою. В громадянську війну Юркові Яновському було 17. Саме в такому віці все сприймається романтично, яскраво, не затьмарене ні гірким досвідом і розчаруваннями, яких ще немає, ні заангажованістю, якої й не може бути в юності.

Як відомо з історії, громадянські війни — найстрашніші, найжорстокіші! Саме таку війну побачив і перепустив через свою вразливу душу майбутній письменник. Побачивши всі її страхітливі прикмети і прояви «на степу під Компаніївкою», «переваривши» їх у свідомості, він віділлє все побачене й пережите, як відливають бронзові пам'ятники в художніх май-

стернях, у слові, в прозі неміряної та незрівнянної експресії й спресованості. «Вершники» – це новітній епос. Епос революції та громадянської війни в Україні, які зараз проклинаються, відкидаються, заперечуються невідомими та невидимими силами. Сили ці, проте, мають великі й нездоланні впливи на все наше життя – на внутрішню і зовнішню політику, на економіку і культуру, на літературу.

Знову, через півстоліття по смерті Майстра, клята Доля безжальним лезом ріже й пам'ять письменника: його століття ніяк не відзначається ні на державному, ні на літературно-мистецькому рівні? А мав би за поданням Академії наук та Спілки письменників України відбутися урочистий вечір в Опері чи в Палаці «Україна», присвячений 100-літтю Юрія Івановича Яновського, за участю найширшої громадськості, парламентарів, дипломатичного корпусу, найвищих осіб держави.

Мимоволі згоджуєшся з опозицією: Україною правлять чужі люди! Чужі Україні, чужі українському народові, чужі нашій духовності і культурі. Бо в Палаці «Україна» – то Кобзон, то «Зайка» Філіпп Кіркоров, то хохмач «Михалыч»-Жванецькій, а то й Лариса Доліна – ось межа уподобань наших правителів! З таким духовним рівнем не досягнути величі Юрія Яновського – художника і мислителя...

Горе нам! Ні 150-ліття Панаса Мирного, ні століття Головка і Яновського не відзначаються. Наче ми перебуваємо в окупації. Окупантові ж на біса культура окупованого народу?! Якщо його винищують фізично, то про духовність не може бути й мови. Хоч у цьому наша влада щира – не приховує свого справжнього, а не показного ставлення до національної культури і літератури.

Століття Сосюри он відзначили «крізь зуби» у філармонії: на відкритті урочистого вечора один-єдиний віце-прем'єр-гуманітарій посидів 15 (п'ятнадцять) хвилин та й «відбув» у Палаці «Україна», поспішаючи на чествовання космонавта Каденюка! Як же: удостоїлися високої честі злітати в космос на «Шаттлі» з мису Кнаверал! Самі дядя Сем – США – запросили! Хіба ж не честь? «Ура! Гуля наш батюшка, гуля-а-а!» – писав колись Шевченко про іншого «батюшку» й з іншого приводу. А коріння – те ж саме: рабське! Яничарське або «хохляцьке». Але – не українське.

Щоб написати першу фразу «Вершників», скільки треба відсіяти філологічної половини, переплавити у творчих тиглях словесної руди і шихти! Із справжнього золота відлито цю потрясаючу фразу: «Лютували шаблі»?! Саме «лютували»! Бо не

було ще такої кривавої, жорстокої і безглуздої січі за всю історію України, як у громадянську війну.

Саме «лютували»! Рубалися брати – брат брата нищили, стріляли, проклинали на своїй рідній землі! Хто ж їх звів? Хто підняв на цю криваву братовбивчу війну? Відповіді немає. Або вона за сімома замками!

«Вершники» – високохудожній і безмежно правдивий документ – про ті жорстокі часи. Хіба що «Тихий Дон» чи «Ходіння по муках»? Так то ж російська література, а не українська. До того ж там – по чотири томи! А тут – крихітка! Але ж як відбилосся й конкретизувалося у «Вершниках» все неосяжне страхіття громадянської війни! Та як відтворилося?! Недарма ж хтось у Парижі – здається, Луї Арагон – 1955 року в газеті «Монд» чи «Юманіте» назвав Юрія Яновського Гомером ХХ віку. Дуже точно назвав! Точніше й не скажеш...

«Вершники» – Книга Вічна! По ній, по цій невеликій, але надзвичайно місткій, афористичній, новаторській та яскравій книзі, прийдешні покоління будуть уявляти події громадянської війни в Україні, учасників тих подій, сам час розбрату й ворожнечі. Вже уявляють. Бо минає перше століття від тих подій.

А роман про них – найсучасніший з усього, створеного на Україні, в усій українській літературі. Нам нічого поставити поруч із «Вершниками». Хіба що фільми та «Щоденники» Довженка? Трилогію Олеса Гончара? Новели Андрія Васильовича Головка та Григора Тютюнника? Та й то навряд...

А якими жалюгідними та нищими здаються всі ті, хто зігнував 100-ліття Юрія Івановича Яновського – генія нашої прози. Які це дрібні людиці! Дрібні й недолугі, коли вони з дешевих кон'юнктурних міркувань вилучають з нашої літератури, культури й духовності найяскравіші наші надбання: «розмазали по стінці» за рецептами Берії й вивели із шкільних програм «Пилипка» й «Червону хустину», по яких училося й вивчилося багато поколінь, починаючи з 1923 року; ніяк не відзначили того року 100-ліття Михайла Степановича Гришка – великого нашого баритона, народного артиста СРСР. Про ігнорування ювілеїв Панаса Мирного й Володимира Сосюри вже згадувалось.

Що це – безум? Підлість чи глупота? А може, рабське прислужництво убивцям рідного народу? Тільки тому, що ці убивці зараз правлять світом? А завтра?

Завтра, коли оця нахабна й показна «велич» розвіється в прах, наші нащадки проклянуть нас. Ми дозволяємо топтатися й глумитися над Шевченком, Франком, Лесею Україн-

кою, Михайлом Коцюбинським, Андрієм Головком. А тепер от і над Яновським. За що ж нас поважати? Саме й проклинають найчастіше — за відступництво!

Та повернімося до «Вершників», до отієї відлитієї із чистого золота першої фрази: «Лютували шаблі, і коні бігали без вершників...» Стоп! «Бігали», «бігали», «бігали...» Який нейтральний присудок?! Кволий, безсилий, буденний. Ну, здається, що тут є? «Коні бігали без вершників...» «Коні бігали». На те ж вони й коні, щоб бігати? З дитинства мучить мене нейтральне й безлике слово. З першого прочитання. І я підбираю інші слова: «гасали», «носилися», «гарцювали». Мені здається, ці слова більше б личили експресивній прозі Яновського. Але сам відчуваю: неточно! Втративши вершника, кінь зупиняється — він звик носити вершника в сідлі, звик, щоб той вершник правував ним. У коня немає власної мети ні в марші-переході, ні в бою. Він тільки виконує волю вершника, служить йому засобом подолання відстані на марші та перемоги над ворогом у битві.

Ото скільки не б'юся, а кращого слова за «бігали» так не знаходжу й досі. Саме «бігали». Ще й оглядалися на зарубаного в бою свого хазяїна-вершника: шойно рубався з ворогом, роздирав йому, своєму коневі, вудилами рот, спрямовував його біг шенкелями, колов йому боки острогами-шпорами. І раптом нічого цього не стає. Злетить чи вилетить із сідла його вершник та й лежить, розметавши руки, з розрубаною головою. А коня свого лишає напризволяще.

Яке там гасання, яке шастання? Бігає, трухикає кінь навколо свого полеглого хазяїна, зиркає на нього, мертвого, і не впізнає... І вже не впізнає ніколи. Бігає, бігає по колу, а підійти не зважається, боїться. Неприкаяний, наполоханий, нікому не потрібний. От із чого виникає єдино можливе, найточніше слово: воно відбиває стан самого коня!

Звідси — «... і коні бігали без вершників». Точна, як метр-еталон, фраза! «...і Половці не впізнавали один одного». «Половці» — ніби примари-приблуди з далеких доісторичних часів. Бо де ж їм бути, половцям, як не в степах та не в сідлах? Ким же їм бути, як не вершниками? Саме ж вони, половці, — генетичні наїзники-вершники! Ще ортодоксальніші за татар, печенігів чи скіфів.

Але ж! Це рідні брати «не впізнавали один одного!» Що ж за часи настали, що й брат брата не впізнає? А пізнавши, убиває. Воістину страшні часи!

«... а з неба палило сонце, а гелгання бійців нагадувало ярмарок, а пил уставав, як за чередою; ось і розбіглися всі по

степу, і Оверко переміг. Його чорний шлик віявся по плечах. «Рубай, брати, білу кість!» Пил спадав. Дехто з Андрієвого загону втік. Дехто простягав руки, і йому рубали шаблею руки, піднімав до неба вкрите пилом і потім обличчя, і йому рубали шаблею обличчя, падав до землі і їв землю, захилинаючись передсмертною тугою, і його рубали по чім попало і топали конем».

Ось вам вражаюча картина жорстокої й неблаганної громадянської війни на півдні України, вміщена в одному абзаці. Мимоволі згадується Хемінгуей із його недосяжною мрією: «І, здається, все можна вмістити в одному абзаці, якби тільки зуміти...»

Яновський зумів! Ще он коли – в 1934 році.

«Загони зітнулися на рівному степу під Компаніївкою. Небо округ здіймалося вгору блакитними вежами. Був серпень 1919 року... Степові пірати зчепилися бортами, і їх кружляв задушливий шторм степу. Був серпень нечуваного тембру».

Як собі хочете, а я в цій прозі чую фуги Баха з їхніми геніальними повторами основної музичної теми. Тільки тема тут не музична – кривава тема страшної громадянської війни! Сповнена нелюдської ненависті, жорстокості й люті:

«Сюди веди!» І підводили високих степовиків, і летіли їхні голови, як кавуни (а під ногами баштан із кавунами, і коні зупинялися коло них), дехто кричав скажено і, мов у сні, нечутно, а цей собі падав, як підрублений бересток, обдираючи геть кору й гублячи листя. «Шукай, куме, броду!»

Та вчитаймося ж, вчитаймося, браття мої! Та не було ж на світі такої прози! Найперше – української! А потім уже і європейської, світової. Бо туди ходять не з епігонством, а зі своєю неповторною національною ідентичністю, а не лише з фаховою майстерністю, хоч би якою досконалою вона була: великих майстрів там було і до нас, і після нас побуває – ого-го скільки! А ми що принесемо? Ви подумали? Юрій Іванович Яновський приніс у європейську й світову літератури таке, що ні в Парижах та Лондонах, ні в Берлінах та Нью-Йорках, ні в Монтевідео та Ріо-де-Жанейро таким і не пахло, такого й не снилося!

«Висвистували шаблі, хряскотіли кістки, і до Оверка підвели Андрія. «Ахвицер? Тю-тю, та це ти, брате?!» Андрій не похнюпився, поранену руку заклав за френч і зіпсував одержу кров'ю. «Та я, Мазепо проклятий!»

Може, саме через цю відповідь і не відзначається ювілей нашого любого Юрія Івановича Яновського? Га?

«Високий Андрій став іще вищий. Оверко бавився шликом, мов дівчина чорною косою, вони були високі й широ-

копелчі, з хижими дзьобами й сірими очима. «А жити тобі хочеться? — питав Оверко. — Коло нашої Дофінівки море собі грає, старий батько Мусій Половець у бінокль видивляється, чи не йде скумбрія, пам'ятаєш, ти й бінокль з турецького фронту привіз?»

Вчитаймося, вдумаймося, яка це краса і правда! «Мазепою проклятим» не Юрій Іванович називає Оверка, а рідний брат його Андрій! А ви хотіли, щоб правда лежала знову сокиркою під лавкою, а кривда щоб сиділа і на лаві, і на державному троні? Хто ж тоді ви, панове? Новітні брехуни й фальсифікатори, що замінили старих? Які ж ми всі дрібні й немічні перед правдою про громадянську війну, відтвореною Юрієм Івановичем Яновським у «Вершниках»?!

«Андрій розстебнув на грудях френч і високо підніс вгору поранену руку, ніби гукаючи своїм боєм на поміч, а це він тамував кров з пораненої руки. «Ну й цирк!» — гукнули Оверкові хлопці, неподалік заіржав від болю кінь, кружляючи на місці, спека й задуха упали на степ, і на обрії стояли блакитні вежі південного неба...»

Яка тут мішанина?! Дивує формальне нехтування традиційним, усталеним методом виокремлення художніх деталей, елементів сюжетної, композиційної та стилістичної побудови. Кажу «формальне», бо, по суті, тут збережена глибинна українська поетична традиція — традиція наших дум, народних пісень, народного епосу. З нього, саме з народного епосу та його традицій, зродилися модернові, новаторські «Вершники», що й самі стали епосом громадянської війни на Україні.

«Петлюрівське стерво, — сказав Андрій (а не автор! — ще раз підкреслюємо для нетямкуватих), — мати Росію продаєш галичанам (ще страшніший злочин перед носіями нинішньої експансивної політичної домінанти!). Ми їх у Карпатах били до смерті, ми не хочемо австрійського ярма». Оверко засміявся, підморгнув козакам... спека дужчала, Андрій не опускав руки, кров текла в рукав, він стояв перед братом Оверком, готовий до всього. «Що тобі оце згадується? — допитувався переможець. — Одеса чи Очаків?» — «А згадується мені, згадується батько Половець і старі його слова...» Оверко перебив, подивився на південний захід. «Майстро віятиме, — сказав він, — коли б дощу не навіяв...» — «І його старі слова: «тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду». «Ну й цирк! — гукнуло Оверкове козацтво. — Крові з нього, як з бугая, це я так рубонув, ну вже й ти, от тобі хрест, що я, а що наш йому одповість, звісно що, гуляй душа без тіла, а тіло без душі!» — «Цирк? — перепитав Оверко. — Рід наш великий,

голови нещитані, крім нас двох, іще троє рід носять. Рід — це основа, а найперше — держава, а коли ти на державу важиш, тоді рід хай плаче, тоді брат брата зарубає, он як!»

Ви подивіться, як тут усе переплелось навіть у синтаксисі, в побудові речень. Як порушується (цілком свідомо!) орфографія — заради лаконізму та найменших витрат «будівельного» словесного матеріалу! А головне — в самій побудові фрази фіксується злютованість подій, що витікають одна з одної, їхня взаємодія і протистояння. В цій прозі, в її орфографії, пунктуації, у самому ритмі — портрет епохи громадянської війни, жорстокої та немилосердної.

«Ну й цирк!» — гукнули чорні шлики, а Андрій став одбілюватися на сонці, як полотно, гаряче було в степу коням і людям, з південного заходу намірявся віяти майстро. «Роде мій, роде, прости мені, роде, що я не милую згоди. Рід перевететься, держава стоятиме. Навіки амінь».

Тут долинають до нас заповіді самої України, розчинені в степу, в його палахкотючих літніх просторах. Люди розчиняються в природі, зливаються з нею, із небом і землею, і майстро — південно-західний палючий вітер — ще й не дме, а тільки «наміряється віяти» вже у другому абзаці. І віятиме впродовж усієї битви під Компаніївкою. І це накладає відбиток на весь роман: вітер, пил, баштан, кавуни, оті блакитні вежі неба південного, близький подих моря — все обвіяно отими вітрами, стихією Півдня, степу, моря, кривавим подихом війни і смерті.

«Проклинаю тебе моїм руським серцем, ім'ям великої Росії-матінки, од Варшави до Японії, од Білого моря до Чорного, проклинаю ім'ям брата і згодою роду, проклинаю й ненавиджу в мою останню хвилину...» — «Та рубайте його, козацтво», — крикнув Оверко, і поточився Андрій, і заревли переможці, і дмухнув з південного заходу майстро, і стали нерухомо блакитні вежі степового неба...

— Майстро десь зірвався, — сказав Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежами неба», — читаємо трохи далі.

Яка краса, яка поезія! Яка страшна краса і ще страшніша правда! І як це нагадає сценарії й фільми Довженка, його «Зачаровану Десну» й щоденники! Наприклад: «Над кіньми вився дим, як над вогнями» — хіба ж це не одного поетичного ряду образи? Хто на кого із них впливав? Хіба ж тепер визнаєш чи здогадаєшся? А впливи відчутні і зримі.

І хоч Довженко старший, досвідченіший, впливовіший і твердіший характером, тобто — лідер у цьому братерському

геніальному тандемі, він *такої* прози не писав. Знімав фільми такої ж вражаючої сили й поезії. Хоч би й ту ж саму «німу» «Землю», визнану кращим фільмом усіх часів і народів. Їхнє спільне перебування й праця на фабриці ВУФКУ в Одесі – то і є «гніздо орлів», з якого вони вилетіли, обопільно збагачені досвідом для великих подвигів у кіно й літературі.

«Здалеку закружляв вихор, веретенем устав догори, розквітнув під небом, вигнутий стовп пилу пройшов шляхом, затьмаривши сонце, перебіг баштан, прогув бойовищем, і полетіло вгору лахміття, шапки, падали люди, кидалися коні. І смерч розбився об купу коней і трупів, упав на землю зливою задушливого пилу, вітер одніс його далі, і, наче з хмари дощ, хилився він під подувом майстро.

Козацтво чхало і обтрушувалось, коні іржали...»

І мені хочеться забрати й сховати у серці цю безсмертну і незрівнянну, суто українську прозу, наскрізь пронизану поетикою наших балад, дум і пісень. Шануймо наших надбаня, віншуймо наших Геніїв! Нікому ж вони не потрібні так, як нам у цю тяжку для України годину!

«Козацтво чхало й обтрушувалось, коні іржали, із-за ліска вискочили вершники з чорним прапором, розгорнулися, пропустивши наперед тачанки, «до зброї! по конях! кулемети! махновці!», а тачанки обходили з флангів, четверики коней гризли під собою землю, тачанки підскакували над землею, мов хури демонів, і строчили кулемети».

Скільки тут руху, експресії, зовнішньої й внутрішньої напруги! Який нурт, крутіж, яка потрясаюча картина! Готовий сценарій фільму, а може, й сам фільм, а кіно – це ж і є експресія, рух у часі й просторі! За своєю природою кінематограф ніби й виник для того, щоб відобразити битви, війни, революції, рух величезних народних мас, підхоплених їхнім вихором, що прокотився тоді неосяжними просторами імперій і держав.

«У пилюці, як у тумані, блискали постріли, груди розривала спека, майстро дмухав нерівно й гаряче, пробігли верхівці раз, другий, «наша бере, і морда в крові», «тримайся», «слава», одчайдушний свист, далекий грім прогуркотів, «Роби грязь!» – почувалася команда Панаса Половця, раптом зупинились кулемети, раптом завмерли постріли. Майстро рівно односив пил. Оверкові чорні шлики падали під кінське копито, шаблі блищали в руках, бій закінчився раптом, як і почався...» – тут зупинімося.

Зупиняюся з цитуванням, щоб перевести дух.

Але не вибачаюсь. І не перестану читати разом з вами, дорогі читачі, цю незрівнянну, дуже густу й тужаву прозу.

Захоплююсь нею дедалі дужче і не можу начитатися: чим більше вчитуєшся, тим чарівнішою здається ця проза, звільнена від усяких словесних прикрас – займенників, прикметників, підрядних речень. Тільки суть, оголена й очищена від усякої літературщини. Це щось абсолютно нове у нашій пейзажній прозі.

Авторові ж за своє новаторство, замість слів підтримки і вдячності, довелося вислухати стільки звинувачень, зазнати кривд і нападок. Судження Смолича я вже наводив. Наведу ще й характерне для того часу висловлювання Любомира Дмитерка: «Вершники» Яновського дивляться не вперед, а назад, а його «Жива вода» омертвляє все живе». Це – вирок! Бо все в державі було наструнене тільки вперед. Безупинно і безоглядно.

Кажуть, Любомир Дмитрович карався потім і все життя каюся за свої слова. Але слово не горобець: випустив – не впіймаєш. А слово першого заступника голови Спілки письменників України, яким був на той час Дмитерко, важило багато й сприймалося як директива.

Як тільки виходив новий твір Юрія Івановича, так і спускалися з цепу критичні «цербери» на зразок Санова-Смульсона чи того ж Стебуна, що ретельно виконували настанови Лазаря Кагановича та ідеологічного відділу ЦК КП/б/У. А вслід за новим твором виволікалися на світ Божий і «Жива вода», навіть «Вершники», за якими давно вже йшла по п'ятах всеєвропейська і навіть світова слава: на всіх «язиках» видавався!

Як тільки Каганович та його клевети на Україні бралися за «новітніх українських буржуазних націоналістів» Рильського, Смілянського, Сенченка, так до них, «для масовості», приплітався і Яновський з «Київськими оповіданнями» – єдиними з українських оповідань, опублікованих в «Знамени» та в «Огоньке», органі ЦК ВКП/б/. Але й це не рятувало. Та й «Вершники» спочатку друкувалися в «Роман-газеті», бо на Україні їм ходу не давали.

І вмирав Майстер корабля і Майстер новітньої прози під улюлюкання, свист доморошених псарів, котрі обрушилися тоді на його п'єсу «Дочка прокурора». Ну, серце й не витримало постійних нападок, послідовної й системної наруги: невдовзі після прем'єри в театрі Лесі Українки Юрія Івановича й не стане на п'ятдесят другому році життя.

«Оверко Половець сидів під колесом тачанки просто на землі, голова в нього була розкраяна, він дивився собі під ноги, затуляв долонею рану, він ще не вмирав, крізь рану не

пролазило його могутнє життя, і Панас Половець підійшов із револьвером у руці, придивляючись до Оверка.

— Зустрілись, браток! — трусонув волоссям, що спало аж на плечі. — Там і Андрій лежить, чиста штучка, а я собі сиджу в лісочку й чекаю, доки вони кінчать битися, а вони й кінчили — один мертвий, а другий кволий, ну що — України тобі хочеться?»

Я переписую це у 2002 році, а написано роман в 1934-му — 68 (шістдесят вісім) років тому! А, здається, ніби сьогодні. Чи може, завтра? І я ніби переписую Вічність! Хоч її й не мож-на переписати.

Такої прози у нас до Яновського не було і не буде, бо ніякі модерністи й постмодерністи так не напишуть, поки світу й сонця! Бо пишуть вони для викаблучування й епатажу, а Яновський писав «Вершників» — в ім'я Правди й Вічності. В ім'я безсмертя свого народу.

Але й зараз, доки я пишу оце й переписую, ніхто й пальцем не поворухне на відзначення 100-ліття Великого Майстра! І квіти, покладені на його могилу 27 серпня, в день його народження, від Всеукраїнського об'єднання лівих «Справедливість» з ініціативи вченого-історика Василя Миколайовича Арестова, виявляться єдиними на могилі Яновського, порослій високими травами, навіть у його столітній ювілей!

— Трава, барин, виростет, — каже старий Єрошка молодому офіцерові-дворянину Оленеву в «Козаках» Толстого.

Вже вкотре згадуються ці мудрі й печальні слова, вкладені Львом Миколайовичем в уста відчайдушного мисливця і п'яниці.

«Махновський душогубе, — тихо сказав Оверко, дивлячись собі на ноги, — ненька Україна кривавими сльозами плаче, а ти гайдамачиш по степах із ножем за халявою...».

Мабуть, за це газета «День», по-своєму відзначаючи столітній ювілей Юрія Яновського, називає його, як і Каганович називав, українським (хоча й не «буржуазним») націоналістом.

О Господи! Несповідими путі Твої, Господи!

Читати треба вміти-таки! Особливо геніально написане. Але хто ж тепер «у вищих ешелонах влади» читає? Хто з них тямить прочитане?!

«Оверко ще виплюнув зменю крові, хмара на південному заході катастрофічно росла, майстро поволі переліг на грего — протилежний вітер, грего підганяв хмари з усіх боків, він тирлував їх, збивав докупи, мов отару, і чувся приглушений гуркіт, сонце палило. «Дайте пити», — сказав Оверко...»

Знову бачимо тут і чуємо, як земне життя і земна смерть зливаються з вічністю неба, знову віє нам в очі і забиває ди-

ханья майстро, а потім, як і воєнні успіхи й невдачі, «перелягає у грего — протилежний вітер», і чуються у цьому словесному витворі фуги Баха, а ще більше й виразніше — П'ята симфонія Бетховена з її тривожною й погрозливою музичною темою: та-та-та-та — все вище та вище. А потім: та-та-та-та — роздумливіше, ніби замислившись. І здається, ніби хтось великий і грізний сповіщає: «Я йду! Я зараз прийду!» — музикознавці твердять, що це — «Поступ долі». А яка доля може бути у переможеного?

«Обвів очима ноги, що стояли густо перед ним, в ньому закипіло зло у ключ, він спинив його і мовив: «Пам'ятаєш батькову науку? Тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду», — знову цей рефрен з українського фольклору, з народної думи і пісні.

І мимоволі думається: може, саме через «Вершники» й відкрилася Європі наша національна міфологія, епос, ставали відомими витвори народної творчості? Хто знає...

«Прогуркотів грім близького дощу. Панас Половець замислився: «рід наш рибальський, на морі бувальський, рід у державу вростає, в закон та обмеження, а ми анархію несемо на плечах, нащо нам рід, коли не треба держави, не треба родини, а вільне співжиття?»

«Проклинаю тебе...» — «Почекай проклинати, я, вільний моряк батька Махна, даю тобі хвилину, а ти подумай собі і поміркуй, здохнути завше встигнеш, чи правду я кажу, хлопці, здохнути він завжди встигне, та, може, він нашим буде, ловецького Половецького роду, завзятий і проклятий, дарма що по просвітах в Одесі на театрі грав та вчительську семінарію пройшов, правду я кажу, брате?»

«Проклинаю тебе великою ненавистю брата і проклинаю тебе долею нашою шербатаю, душогубе махновський, злодюго каторжний, у Бога, в світ, у ясний день...» — у цьому проклятті-рефрені знову чується як основна музична тема фольклорна традиція, як і Довженкова поетика. І знову згадуються фуги Баха та музика Бетховена.

«Оверко не зводив очей і не бачив своєї смерті, вона вилетіла з Панасового маузера, вибила Оверкові мозок на колесо, блискавка розколола хмару, слідом ударив грім, «дошем запахло, хлопці, по конях!». За кілометр постала сіра висока пелена, там ішов дощ, до сонця підсувалися хмари, степ потемнів, земля ніби здригалася, чекаючи дощу, грего рівно дихав у височині».

Ну хіба ж це не епос? У майже стенографічній еkleктиці, в мішанині людей, коней, подій, відчужань і настроїв на грані

життя й смерті, у мінливості неба і хмар, вітрів та в освітленні степу закладено й виражено велику правду життя й боротьби, а разом і разючу поезію тих навіжених років. З однієї цієї викінченої новели роману «Вершники» постає в повний зріст реальність громадянської війни на півдні України. Новітні «історики», а скоріше — перелицювальники нашої історії, твердять, що громадянської війни на Україні тоді не було. То, мовляв, була «громадянська війна Російської імперії», а Україні знову відводиться роль отої «хати скраю». Наче це й не в нас виникли в ті роки і махновщина, й петлюрівщина, й гайдамаччина Скоропадського, принесена в Україну на кайзерівських багнетах. Саме ж на Україні точилася громадянська війна у її найзагостреніших формах. Бо й денікінці товклися тут найдовше: наступали й відступали, розстрілювали й вшали, палили села, як спалили мою рідну Баштанку, обстрілявши спочатку її бронепоездом зі станції Гаражани, вирубали до ноги все весілля, що саме тоді справлялося: вигнали молодого й молоду, дружок і боярів у степ і наказали тікати, а потім з гиком і свистом налітали кіньми й рубали шаблями з обох рук — помста за «Баштанську республіку». А ви кажете, панове, що не було громадянської війни на Україні?! Чим же ви дивитесь на нашу історію? Сірковими очима позиченими? І брешете, брешете, загубивши і сором, і совість.

«Подвійне коло» — ніби й заспів до роману «Вершники», але, на мою думку, це вже й сам роман: його апогей, квінтесенція — динамічна, експресивна, спресована в часі й просторі, суть усього твору і самої громадянської війни. Яновський скоріш за все не із задуму, не з голови, а із серця й пам'яті вилив, витворив це диво. Він прагнув лаконізму й простоти. А тому відкинув усі атрибути усталеної романічної форми.

Адже бойовище «на степу під Копманіївкою» перебивається «в стик», без всякого переходу, такими ж лаконічними, сконденсованими та спресованими картинами моря, Одеси, катакомб, батькового життя, що плине паралельно з життям і смертями синів, котрі вбивають один одного.

Ще як ото крикнув Оверко: «Та рубайте його, козацтво!» — і поточився Андрій, і заревли переможці...», «монтується» зовсім інше, мирне життя: «А над берегом моря походжає старший Половець, дивиться в бінокль на море, виглядає вітру чи хвилі, шукає на воді буйки над сітками, і йому згадується син Андрій. «Доброго бінокля привіз, Андрію». Над морем устав силует підпрапорщика російської армії, поверхстрокового вояки за веру, царя і отечество, героя Сарикамиша й Ерзерума. Та з моря наближалася шаланда, видко було дружні

вимахи весел, на хвилю із хвилі, на хвилю із хвилі. Хмарка одна кублилася на заході над близькою Одесою, і ніхто не сказав би, що в ній гримлять громи та заховано блискавки, хіба що старий Половець, хіба, може, той досвідчений рибалка, який поспішає до берега. Шаланда добре помітна. Половець лягає на землю і дивиться з землі...»

Оце лягання на землю, щоб краще бачити, що діється на морі, одразу вводить нас у таємні закутки життя й професії старого рибалки, робить його своїм, ніби рідним батьком.

«Хмарка над Одесою ворушила крайками, зривався вітрець, море почорніло. Половець прислухався до плескоти хвиль об камінці, «рочотить, невеличка заварушка буде на вісім балів, майстро зірвався десь із не наших гір». І тут же, в стик:

«Майстро десь зірвався», — сказав Оверко Половець і оглянув степ, обставлений блакитними вежами неба...».

«Ну як можна отаке написати?!» — думається на 79-му році життя.

«Не інакше, як Бог водив рукою тридцятирічного письменника — ровесника Ісуса перед Голгофою та його розп'яттям», — відповіси сам собі.

І потім, коли ото «смерть вилетіла з Панасового маузера і вибила Оверкові мозок на колесо», знову паралель:

«А над берегом моря походжає старий Половець... Гострі рибальські очі побачили далеко над берегом у напрямку Одеси — людину. У біноклі вона стала солдатом. Із степу показалася друга постать. У біноклі вона стала солдатом...»

Над Одесою йшов дощ, Пересип був у мряці, на рейді диміли крейсери і міноносці, солдати наближалися. Грего посівав море дощем... Стара Половчиха десь в Одесі на базарі, хіба з тої риби проживеш; солдати наближалися. Вони йшли рівним військовим кроком, вони сунулись, як на магніт, Половець для чогось помацав свої кощаві руки. Він був середній на зріст і завжди дивувався, коли велетні-сини оступали його, мов бір; солдати наближалися. Це були іноземці, і один із них підійшов перший. Половець удав, що нічого не бачить, — «по-якому ти з ними говоритимеш?» Солдат підійшов щільно — чорнявий і тендітний, — «по-якому ти з ним говоритимеш?» — «Скумбрії зеленої», — почув Половець. — «А вам ночі мало?» — не думаючи, відповів паролем рибалка, серце в нього з радощів закалатало, як замолоду, він обняв солдата, над Одесою спускалася завіса прикрого дощу, море було аж чорне».

Ця дивовижна, незбагненна у своїй експресії й лаконізмі проза кидає відсвіти з далекого тридцять четвертого й освітлює, мов прожектором, недолугу сьогочасну «модернову» про-

зу, висвічує всю її мізерію: змісту, дріб'язкових переживань, нарцисівську самозакоханість, нудьгу обивателя, що, як і Дунька, теж «хоче в Європу», а таланту обмаль або й зовсім немає, і хутірська обмеженість та епігонство показують із «текстів» сірі ослячі вуха.

Навіть ускладнена й своєрідна проза найталановитішого з наших модерністів — В'ячеслава Медведа — не здається такою вже ускладненою в порівнянні з прозою Яновського: на її тлі рафінованість здається перебільшеною, а незвичність — нарочитою. Модерн, спрямований на самокопання, та ще в душі напівпорожній та самозакоханій, викликає відразу, а то й огиду. Модерн же Яновського, викристалізувавшись із народних традицій, відкриває нам душу й історію рідного народу. У «Вершники» заглядаєш, мов у степовий колодязь, у якому і в сонячний день видно небесні зорі, манливі й недосяжні.

«Закопати треба, — сказав Панас Половець, спиняючи коня коло мертвого Оверка, — клятий був босяцюра». Дощ дрібно сік, дві тачанки поставлено нещільно поруч, між тачанками напнули ковдру, сам Половець, узявши шанцеву лопату, копав там притулок двом братам. Піт котився, як дріб, він був важкий і дебелий — цей четвертий Половець, колишній моряк торговельного флоту й контрабандист...

Панас сопів, викидаючи з ями землю, він грався лопатою, як інший виделкою: «Ну, здається, хватить! Хай не кажуть, що я рід зневажав!»

І похорон відбувся. Дощ напинав свої вітрила, над степом зрідка пробігав вітер, добрячий дощ пронизував землю. По обличчю Панаса Половця бігли дощові краплі, збоку здавалося, що він слізно плаче коло готової могили, у всього загону текли дощові сльози, це була страшна річ, щоб отак плакав гірко цілий військовий загін, а дощ не вгавав...»

Знову через кому, все ніби жужмом, в одну купу скидане, а витворюється дивовижна, ще небувала проза, яка чарує більше й дужче, ніж вишукана поезія. Таку прозу знову й знову порівнюєш із музикою Баха, а скоріше — із суворою, героїчною й трагічною музикою Бетховена.

«І тоді за дощем з'явилося марево: розгорнувся здалеку червоний прапор кінного загону інтернаціонального полку на чолі з Іваном Половцем. Лянули перші постріли, а Панас уже сидів на тачанці, крутив на всі боки кулетет. Сашко подавав йому стрічки, тачанки пішли врозтіч, кіннотники розбіглися вмить. «Здавайся! Кидай зброю! Червоні, червоні!» Та тікати було нікуди, Іван Половець заганяв їх на спішену кінноту, заганяв їх на кулі, і треба було вмерти або здатися, і Панас

плакав од безсилої люті. Він скочив на чийогось коня, кінь під ним упав, він сів на коня з тачанки, «Хлопці, за мною! Махновці не здаються!», спробував пробитися крізь Іванів фланг, загубив половину людей, дощ лив безперестанку, коні сковзалися, Іван посилив натиск, і махновці здалися.

І дощ, витрусивши безліч краплин, посунув свої хмари далі, збирав до себе всі випари і перешиковував хмаровище, відганяв хмарки тендітні, оболочки прозорі, залишаючи темні, плідні, дощові — надійну підпору й силу.

Панас Половець стояв перед братом Іваном та його комісаром Гертом, усі кулі проминули Панаса, він стояв геть увесь заболочений, розхристаний, без шапки, довге волосся падало на шию, високий і дебелий, стояв він перед сухорлявим Іваном.

«От де зустрілись, Панасе», — сказав Іван і перемовився кількома словами з Гертом. Полонених зігнали в купу, стали збиратися звідусіль переможці з інтернаціонального полку, сонце проглянуло з-за хмар, заблищав навкруги рівний степ, і потроху підносилися вслід за хмарами блакитні вежі степового неба».

Знову цей вражаючий витвір поетичної уяви постає перед нами у первозданній красі. І дивно усвідомлювати, що не ровесники Яновського, не його побратими по довоєнній літературі і Спілці помітили й привітали це видиво-марево чи видиво-марення Юрія Івановича, а Олесь Гончар, вирішивши, пройшовши війну, вирізнити і поставити їх поруч із своїми «Альпами». А може, й вознесе над цими далекими й чужими горами «Блакитні вежі» Яновського.

«Панас не чекав собі милості, він бачив, як загинули його вояки, що їх він збирав зерно до зерна, а інші з них стали не його. У нього в голові промайнуло дитинство, й дитячі роки на шаланді, і нічні лови, і запах матеріної одежі, неосяжний простір моря. «Це — близька смерть», — подумав і звернувся до Івана з тим словом, що чув його від Оверка:

— Чи чуєш, Іване, тут вже двоє загинуло, а тому роду не буде переводу, в котрому браття милують згоду».

«Рід наш роботящий, та не всі в роді путящі. Є горем горьовані, свідомістю підкуті, пролетарської науки люди, а є злодюги й несвідомі, вороги й наймити ворогів. От і бачиш сам, що рід розпадається, а клас стоїть, і весь світ за нас, і Карл Маркс».

І хочеться знову застерегти: «Не ототожнюйте автора з його героями!»

Правда Яновського виявилася не по зубах як комуністичним ідеологам, так, виявляється, не по плечу вона і новітнім

«патріотам». Ті в ідеологічній запопадливості звинувачували його в «буржуазному об'єктивізмі» та «буржуазному націоналізмі», бо він однаково проникливо і толерантно розкрив у «Вершниках» внутрішній світ і білогвардійця-денікінця Андрія, і петлюрівця Оверка, і махновця Панаса, і червоного командира Івана Половців. А на їхню думку, всіх інших треба було мазати дьогтем, виводити їх з класовою ненавистю і гнівом, а возвеличувати лише Івана як носія інтернаціональної ідеології, представника Радвлади і марксиста.

А ці новітні «ідеологи» не можуть простити Юрію Івановичу, що вивів, об'єктивно змалював і борця за «єдиную не-делімую» Росію, і «червоного», а треба було возвеличити одного Оверка — петлюрівця.

То де ж та правда, браття мої? У «Вершниках». Але правда, — каже народ з гіркого досвіду, — очі коле! Особливо ідеологічно та політично зашорені очі і душі.

Саме з цих міркувань викидаємо з літератури Головка, Яновського, навіть Панаса Мирного: ні ювілеїв не відзначаємо, ні творів не перевидаємо. Те саме й з Малишком, якому 14 листопада — 90 (дев'яносто!), а в нас, як кажуть, і кіт не валявся. З чим же ми зостанемося, дорогі патріоти? З діаспорою?

«Проклинаю тебе, — закричав Панас в агонії, — проклинаю мою останньою хвилиною!» Він вихопив з-під френча маленький браунінг і пустив собі в рот кулю, трохи постояв нерухомо, став розхитуватися й гойдатись, скрутився, як сухий лист, гримнув об землю, і розлетілася з-під нього мокра земля...

На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім віяв рибальський майстро, ходили високі, гнучкі стовпи пилу, грего навів тривалого дощу, навіть зливи, *а поміж цим* точилися криваві бої, і Іван Половець загубив трьох братів...»

Отут вам увесь роман: війни минають, і найжорстокіші, а Небо й Земля, Народ на Землі залишаються.

НЕЗБАГНЕННО...

Дзвінок пролунає опівночі — частий, уривчастий, вимогливий.

— Міжміський, — прокинувшись, подумає Юрій Іванович, важко перевертаючись обличчям до тумбочки, на якій стоїть апарат. — Хто це так пізно? — Вмикає нічник, намагає трубку: без окулярів, та ще спросоння...

- Слухаю...
- Товарищ Юрий Иванович Яновский?
- Так... З ким маю честь?..

Але його не слухають, ніби не чують, не хочуть чути.

- С вами будет говорить Иосиф Виссарионович...

І — довга пауза.

«Який Іосиф Віссаріонович? — обливається потом Юрій Іванович. — Невже... сам? Не може бути!» — це особливо маловірогідно через те, що його буквально розпинають: як почали з «Живої води» 1947 року з подачі «найближчих друзів» та з ініціативи Кагановича, то й досі не зупиняються. Його буквально добивають на всіх нарадах і пленумах, в пресі, на радіо — то за «Живу воду» молотили, а потім і за «Київські оповідання».

Останнім часом поменшає друзів, обсядуть тривоги й хвороби, майже ніхто не навідується...

Нарешті в трубці щось клацає, з шуму й тріскотняви ефіру, з далекого й набридливого гудіння вивалюється й лунає глухуватий, але спокійний голос з помітним грузинським акцентом:

— Здравствуйте, товарищ Яновский. Извините, что поздно. Дэла, знаете ли... Вакруг вас тварится что-то нэвэроятное. Бардак какой-то развели! Ну, ничего, ми поправим украинских таварищей. Я балшой паклонник ваших «Всадников». Да и «Киевские рассказы» в «Знамени» читал. По-моему, хорошие рассказы... Малчите, да? Что ж ви малчите, товарищ Яновский? Ви мэня слышите?

— Слышу, товарищ Сталин... — А сам думає: чи не розігрує хтось? Наприклад, дотепник Остап Вишня. — Дякую... Спасибо, то есть...

— Нэ спэшите благодарить. Ми приструним этих елкиных-палкиных! Ви спакойно работайте, да? Главное, спакойно работайте. Это я хатэл вам сказать. Слышите, да?

— Чую, Йосифе Віссаріоновичу. Спасибі...

— Спакойной ночи, товарищ Яновский. Ми вас в обиду нэ дадим. — Сталін кладе трубку, і телефон клацає й одразу ж відключається.

— Хто це так пізно? — виростає на порозі стривожена Тамара Юріївна.

— Тримайтеся міцно за що-небудь, — усміхається Яновський, — бо зараз ви впадете, Тамарочко: мені телефонував Сталін. — Юрій Іванович все ще всміхається не дуже впевнено і трохи іронічно, а більше — розгублено. Він і сам не йме віри і все ще боїться: чи не глумиться хтось із недоброзичливців?

— Сталін? Господи... — хапається за груди Тамара Юрїївна. — Йому-то що треба від вас? Хоч би вже дали спокій!

— Саме спокій він і обіцяє, «Вершники» згадує, «Київські оповідання» — теж.

— Незбагненно... — Тамара Юрїївна опускається на стілець біля ліжка.

На ній, як кажуть, лица немає.

— Більше юморá! — вигукує повеселілий Яновський свою улюблену фразу. — Сталін обіцяє втихомирити критиканів.

— Побачимо, — Тамара Юрїївна вимикає нічник. — Поспіть, Юрочко...

Вранці дзвінок у двері — на порозі критикани з квітами. Перші!

— Вітаємо зі Сталінською премією! — тичуть Яновському «Правду» з постановою, а Тамарі — квіти. — За «Київські оповідання»...

— Незбагненно, — шепоче вона здерев'янілими губами. — Якби ж раніше...

— Більше юморá! — править своєї Яновський. — Тепер поживемо!

Не судилося...

Сталін помре 1953-го. Через рік. Яновський — 1954-го, одразу після прем'єри «Дочки прокурора», зацькований критиками.

Так убиваємо своїх геніїв.

Конча-Озерна, 7 вересня 2001 року

ЦВІТУТЬ ОСІННІ ТИХІ НЕБЕСА...

*Ти мене з дитинства підіймала,
Хліб дала і пісню солов'я,
Одвела доріг мені немало,
Земле, зорепосице моя!*

28 березня 1947 року вперше переступаю поріг обласної бібліотеки ім.Гмирьова – оглядаю книжково-газетну виставку, присвячену саме цьому дню – Дню визволення Миколаєва. На центральному стенді, вгорі, малесенька зачитана-зачитана книжечка. По діагоналі через усю обкладинку з сірого газетного паперу (бо площа надто мала!) палахкотить язиками полум'я заголовок: «БИТВА». Саме палахкотить, бо над кожною літерою назви в'ється кривавий згусток, мов над крок-вами й латами палаючої хати.

Маленька, непоказна, ніби занехаяна – окопна, чи що? – ця книжечка з першого погляду здається мені, шойно випи-саному з госпіталю після дворічного лікування від смертель-ного поранення в ближньому бою, незбагненно рідною: я й сам такий, як оця книжечка, – упосліджений, вивоюваний і виснажений, незважаючи на свої двадцять три роки.

Вона ніби влетіла у цей зал з окопів та бліндажів пере-днього краю відгримілої війни і здається тут чужою, мов си-ротина в поповому домі. Пам'ятаєте? «А я в попа обідала», – сирітка сказала».

Спираючись на милиці, тягнуся до тієї книжечки-сиріт-ки, ніби до фронтової родички, і ловлю на собі невдоволе-ний погляд змарнілої, бідно й недбало одягненої немолодої бібліотекарки: порушую лад шойно відкритої виставки! Біб-ліотекарка, проте, не зважається заборонити мені взяти книж-ку із стенда, і я вдячний їй і понині. Бо не знаю, коли б ще зустрівся з Малишковою поезією. Ця аж надто скромна кни-жечка шепнула мені не лише на вухо – в самісіньке серце: «Та ти ж – українець!»

Бо ми тоді, в окупації, а потім на фронті забували, а може, й забули зовсім, хто ми, що ми, «яких батьків діти».

Немало ми воювали, стоптали чобіт рудих.

І якщо мертвих згадати, то я затужу по них.

А якщо живих згадати – хай заніміє плач!

Друзі ідуть полками, і я серед них – сурмач.

Мені, вкрай зросійщеному на фронті, в московському гос-піталі, та й тепер, коли працюю на суднобудівному заводі і не чую рідної мови, ніби вдарять дзвони пам'яті про маму і

*Андрій
Самійлович
Малишко.*

батька, моїх добрих і ласкавих бабусь — бабушку Гашку та бабушку Чорнушиху, високого й завжди усміхненого діда Дмитра Чорнуху. Це ж вони промовляли до мене з перших проблисків моєї свідомості нашою рідною мовою та навчили розмовляти й мене. І от тепер, при читанні Малишкової поезії, під впливом його щирого, сердечного слова все сколихнеться в мені і зрине з самого дна пам'яті чимсь таким рідним, наче я оце тільки зараз відчую по-справжньому, який великий гріх — зрікатися рідної мови, а значить, і роду свого, забутого і зневаженого!

Над непоказною, убогою на вигляд книжечкою Малишка я одразу ж забуду, де перебуваю, чого прийшов сюди. Поставивши в куток костури, я покладу її на підвіконня, залите промінням весіннього сонця, зачитаюся так, як не читав досі нічого:

Запалали вогні за долиною синього неба:
Самольоти гудуть і на Захід фронти і фронти!
Україно моя! Мені в світі нічого не треба —
Тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти!

Так ніхто ніколи ще не писав саме про мою Вітчизну — мою, нашу Україну! Так проникливо, відверто й сердечно. На очі навернуться сльози розчулення, суму чи радості пізнавання чогось рідного-рідного, майже забутого, але необхідного до крику, до болю, до стогону!

На далеких фронтах, на плацдармах за чужими, холодними ріками всі ми тужили за домівками, за рідними селами, степами, дворами і найріднішими в світі людьми — за Україною тужили! Але не вміли виразити не те що в листах додому, а навіть самому собі, коли ото стоїш ночами в траншеї на посту і згадуєш, згадуєш, дивлячись на далекі відблиски чужих освітлювальних ракет над ворожою обороною.

На війні все загострюється перед лицем невидимої і майже неминучої смерті — і туга за Батьківщиною та за найріднішими теж. Але тільки Малишко зуміє висловити, передати відчуття України — саме її! — з потрясаючою силою, повнотою і глибиною:

Ти ізнов мені снився на стежці гіркої розлуки
Синім лугом, ромашкою, птицею з Канівських круч...
Ну, так пий мою кров і бери моє серце у руки,
Тільки снами не муч! І невипитим горем не муч!

Літери попливуть перед очима, і сльоза, зірвавшись, впаде на оту зжовклу малесеньку сторіночку, і я, не стримавшись, схлипну. А потім заплачу вголос. Так, що на мене оглянуться відвідувачі з подивом. А працівники бібліотеки підбіжать і оточать мене:

— Вам погано? Викликати «швидку»?

Тоді багато хто із нас, зраних і контужених, падав за-мертво в чергах, на вулицях, у переповнених трамваях. Я й сам не раз тримав з усієї сили тих, хто бився в конвульсіях епілептичного нападу, і потім довго не міг прийти до тями.

Поміж зблідлих й стривожених облич бібліотекарів про-майне й змарніле обличчя моєї двадцятидволітньої дружини: — Нічого, нічого... — скаже вона, беручи мене під руку.

Але я захоплю свої костури, розштотвахю всіх і вивалюся із бібліотеки на вулицю, під тепле сонце, під синє високе небо, і теплий весінній вітер з лиману обвіє й остудить моє заплакане обличчя, ніби витре заплакані очі.

Малишкова «Битва» лишиться у мене в руці, і дружина повернеться, щоб записати її на мене. Так з'явиться перший у моєму житті формуляр, який пізніше назвуть бібліотечним абонементом.

З книжечкою Малишка ми йдемо додому вулицями весіннього Миколаєва. І хоч дому у нас ще немає — є тільки куточок у чужих людей на 5-й Слобідській вулиці, де стоїть залізна солдатська койка, накрита німецькою витертою ковдрою, знайденою моєю дружиною у покинутім фашистами мотоциклі за виноградником, пошарпаною і жорсткою. Крім цієї залізної койки та трофейної ковдри, у нас нічого немає. Отут ми й прочитаємо з великим захопленням припізнілу книжечку Малишка, видану у Воронежі, здається, 1942 року. Читатимемо вголос, наперемінку одне одному, по кілька разів перечитуючи кожен вірш! І не зможемо ніяк начитатися.

Поезія Андрія Малишка така сердечна, така щира й проста за всієї глибини і емоційної наснаженості почуттів, переживань, вражень і настроїв, що нам вона здається найріднішою, найзрозумілішою, найсердечнішою з усього прочитаного досі. Відтоді Андрій Малишко стане і залишиться на все життя найулюбленишим з усіх українських поетів. Навіть загально-визнаний лірик Сосюра якось ніби відійде на певну відстань, поступившись йому місцем.

А потім будуть інші його книжки. Будуть у них вірші про партію, про Сталіна, про Леніна, як і у всіх, без винятку, поетів, але ми не читатимемо їх, знаючи або підсвідомо здогадуючись, що це примусова данина якійсь дурній, диявольській грі у показну, крикливу й брехливу відданість ідеї, ладу, політиці. У цій лицемірній показусі — смерть для поезії! Смерть і нестримному, дикому, невгамовному талантові Малишка, що ставав у ній епігоном, переспівувачем чужих думок, мелодій, інтонацій і переставав бути собою. Це ясно навіть нам, непередготовленим та невибагливим читачам, якими були ми на той час.

Справжній і неповторний, істинний Малишко — у віршах про нашу рідну Україну, про свій народ та його історію. Назавжди запам'ятаються тільки йому притаманні проникливі слова:

З дідами пий, з дівчатьми знайся...

Це вже ніби й не його слова — це мрія кожного солдата-фронтовика про повернення додому! У своє село, в свою родину з воєнного лихоліття, з-під вогню, де тебе вічно підстерігає смерть, загибель і небуття, в омріяну, милу з дитинства «малу Батьківщину», де народилися ми і росли. Туди з війни, з переднього краю, з траншей і окопів — далеко-далеко, як у рай чи в омріяне щастя. Отой рідний краї, свій у кожного, неповторний і милий, який покидаємо ніби назавжди, як тільки станемо в стрій, з найріднішими і найдороччими людьми,

у віршах Малишка приходять до нас, стає перед нашою уявою, перед очима й серцями нашими живий і теплий, дивиться на нас і мовчить. І в очах у нього стільки ж туги за нами, скільки туги в наших серцях і нашій пам'яті за ним.

Батьку мій милий, сільський чоботарю!
Я птахою зрину, я вітром прилину,
Травицею проросту попід ворота...

Так трепетно й ніжно, так широко й ласкаво, так відверто промовляє до нас і до України тільки Малишко – істинний поетичний геній!

Скільки написано про війну – і поезії, й прози! Ми ще на фронті зачитувалися Твардовським і Симоновим, Ісаковським і Шолоховим. Щось траплялося читати й з Тичини, Сосюри та Рильського. Знали напам'ять вірші й пісні «Темная ночь», «Огонек», «Жди меня». Читали й перечитували, запам'ятовували цілі розділи безсмертного «Василя Теркина» і сувору лірику Твардовського: «Я убит подо Ржевом», «Когда окончится война»; «Ты помнишь, Алеша, дороги Смоленщины» Симонова, «Землянку» Суркова, «Ой Днипро, Днипро...» Долматовського. Це – висока і справжня поезія!

Але тільки в Малишка, у його знаменитій поемі «Прометей», у самісінькому фіналі наштовхуєшся ніби оголеним серцем на вістря ніжності, суму й печалі, що бере тебе в полон і не відпускає:

О мій русявий Прометею,
Загублений в ночах війни...

Це якось особливо по-українськи, по-народному, по-нашому! Це ніби стогін жалю і туги за втраченим юним життям, покладеним на вітвар незалежності й свободи рідного народу. Тут разом з Малишком ніби зітхне сама зажурена, сумна і розчулена Україна.

Все це прочитається потім, пізніше, з інших книжок і багатотомників, а перша потрясаюча зустріч з маленькою і скромною книжечкою «Битва» залишиться на все життя незабутньою подією. Від оцієї несподіваної зустрічі з Малишком я стану зовсім іншим, ніж був до неї: мовби заново усвідомлю себе українцем, остаточно утверджуся в цій якості духовно, ідейно, внутрішньо, а не лише у зовнішніх проявах.

Так впливає на нас тільки «Кобзар» Шевченків, як вплине на мене малесенька книжечка Андрія Малишка «Битва», знята із стенда обласної бібліотеки геть зросійщеного, «богоспасаемого» Миколаєва.

Саме поезія цієї книжечки запалить у моїй душі приспаний і притлумлений війною й окупацією, а потім тяжким пораненням вогонь любові до рідної мови й літератури, потяг до власної творчості. І першу курсову роботу за перший семестр я напишу про творчість Малишка з тим самим епіграфом, яким розпочинаю й це слово про нього. Але, цитуючи по пам'яті, останній рядок напишу так: «Земле українська моя!» І через... п'ять років, напередодні першого державного екзамену, буквально за день, Річард Абрамович, завідувачий канцелярією заочного відділення, з яким зустрічаємося щочетверга на засіданнях обласного літоб'єднання, поправивши пенсне, незворушно скаже мені:

— Вас не допущено до державних екзаменів через те, що курсова робота з української літератури за перший семестр вам не зарахована.

— Вперше чую про це! Чому ж мені не сказали, коли переводили на другий і наступні курси?

— Тому що роботу забраковано зараз екзаменаційною комісією при перевірці вашого академічного доробку. — Річард Абрамович на моїх очах бронзовіє. — В резолюції голови комісії сказано, що ви, наводячи епіграф Малишка, викривили його вірш в націоналістичному дусі. Роботу треба переписати.

— Я перепису!

— Коли ж ви встигнете? Державний екзамен починається завтра о десятій ранку. А роботу треба не тільки переписати, а й перевірити, виставити оцінку, щоб вирішити питання про допущення вас до державних екзаменів. Коли ж це все можна встигнути? — Річард Абрамович знову незворушно поправляє своє пенсне. — Я б вам радив змиритися і здавати екзамени наступного року.

— Ви смієтеся, Річарде Абрамовичу? У мене за п'ять років — жодної четвірки! І заради однієї роботи, та й то — за перший семестр...

— Не самої роботи, а епіграфа! — Річард Абрамович поманить пальцем, щоб я наблизився. — За Малишком і так водяться націоналістичні тенденції, а ви ще й масла підливаєте. Знаєте, як зараз суворо з національним питанням? Не лізьте на рожен — ви ж були в окупації!

Завжди покірний і тихий, а на літоб'єднанні — боязкий і ніби переляканий, Річард Абрамович на моїх очах перетворюється в монстра, в холоднокровного вбивцю: для нього все вже давно вирішено! Він, безумовно, знає, хто не допустив мене до державних екзаменів, але скоріше вмере, ніж скаже.

Але я здогадуюся й сам: не раз уже викликали в КДБ, на тривалі бесіди про моє перебування в окупації, зберігання «Истории Малой России» Бантиша-Каменського.

— Донцовым не зачитывается? — питали.

Я — єдиний член Спілки письменників у Миколаєві, круглий відмінник на заочному відділенні педінституту імені «неистового» Віссаріона — відсторонююсь від здачі державних екзаменів з такого дріб'язкового приводу.

Знаходимо мою бідолашну роботу з резолюцією у верхньому лівому кутку червоним чорнилом: «Не допустити!» Таким самим чорнилом виправлено останній рядок Малишкової строфи і підкреслено тричі, з трьома окличними та знаками запитання. Тут же, за сусіднім столом, переписую сторінку з виправленнями і маю намір йти негайно до Інни Михайлівни Журби — голови комісії, котра так любила і так високо цінувала мої відповіді і роботи із сучасної української літератури.

— Спробуйте... — стенає плечима й поправляє своє пенсне Річард Абрамович. — Але, по-перше, Інна Михайлівна зараз на вченій раді, а по-друге, списки допущених і не допущених до державних екзаменів погоджено в облнаросвіті та відповідному відділі обкому партії, а може, й послано в Міністерство вищої освіти... Спробуйте, — ще раз стенає плечима й схилиється над паперами. А коли я беруся за ручку дверей, каже, не підводячи голови: — На мене не посилайтесь. Роботу я вам не давав — ви самі взяли її у секретарки. Ясно?

Інтересно, як він розмовлятиме завтра зі мною на літ-об'єднанні? Отак подумавши, йду в основний корпус, передаю секретаркою свою роботу Інні Михайлівні Журбі і чекаю, що вона змінить гнів на милість та дозволить мені завтра здавати державний екзамен саме з української літератури. Радо зустрічаю її, коли виходить на перерву і одразу ж закурює тут же, в приймальні. Але вона, закуривши, виходить на ганок, ніби й не бачить мене. А коли підходжу й питаю, чи прочитала, відповідь приголомшує мене і я втрачаю всяку надію на справедливість:

— Вашу роботу я переглянула ще позавчора. У ній ви нічого не відкриваєте — це компілятивна робота, зібрана з усього, що написано про Малишка старшими й молодшими літературознавцями.

— Зараз я, може, й написав би інакше. Але ж то — моя перша студентська робота! За перший семестр заочного навчання! Невже в усіх інших студентських роботах самі відкриття? Острів, галактик?

— І ви ще жартуєте? — Інна Михайлівна, стара, втомлена жінка із залишками давноминулої вроди, дивиться на мене співчутливо й поблажливо, як на заблукану дитину. — І до чого тут «інші»? Ми говоримо про вашу конкретну роботу, яку я не могу вам зарахувати.

— Та ви зарахували її ще п'ять років тому! — майже кричу.

Але на Інну Михайлівну, як і на Річарда Абрамовича, мій гнів, як і моє здивування й обурення, не має ніякого впливу.

— Я тоді в Києві працювала, — каже вона ще незворушніше, ніж Річард Абрамович, тільки пенсне не поправляє — не носить окулярів.

— Спитав би я вас, чиє завдання виконуєте...

— Ну й що б це вам дало? — швидко й енергійно питає вона, відриваючи сигарету від нафарбованих не по-старечому губів. — Пора б уже зрозуміти, що й до чого. Комусь не хочеться, щоб ви мали вищу освіту. Щоб залишили завод і працювали в літературі.

— Але ж я друкуюся і в Києві, і в Москві. Ось-ось має вийти друга книжка...

— Пильнуйте, щоб вийшла. І творами, творами торуйте собі дорогу, добивайтесь визнання хоча б у письменницьких колах. Інакше вам ходу не дадуть. — Вона викидає недопалок через балюстраду старовинної веранди, наближається до мене впритул. — Якби ви знали, скількох друзів я втратила. І яких друзів! — Оглядається на вікна, на відчинені двері веранди, через які ми вийшли сюди: — Я працювала в Скрипника. Вам це хоч про щось говорить? Ото пишть і друкують свої новели. А інститут від вас нікуди не втече. Державні екзамени здасте й наступного року. — Вона відштовхується від балюстради й іде не попрощавшись...

Пахне бузком і тюльпанами, що ростуть навколо веранди, аж голова паморочиться. Заходяться в тьохканні солов'ї, мов навіжені, а мені здається, що з отих бузкових хашів хтось вицілює мене та ось-ось спустить курок чи натисне гашетку, і зі мною станеться те ж саме, що сталося із старшим лейтенантом Суховим на Темпельгофському аеродромі 20 квітня 1945 року. Десять років тому...

Йду через приймальню, як уві сні. Перерва закінчилася, і вчена рада продовжує свою роботу. А посеред порожньої приймальні стоїть Інна Михайлівна. Одна як палець. Жде мене. І, звузивши великі карі очі, каже:

— І ото вам треба було «Земле, зореносице моя!» міняти на «українська моя»? Тепер знатимете, як підправляти поетів! Та ще таких, як Малишко. Ця ваша підміна зафіксова-

на ще тоді, а пригадалася аж тепер, перед самісінькими державними екзаменами. Щоб ви знали, де раки зимують. А як вийде ваша друга книжка, подаруєте, — каже вона від дверей. — Не забудьте! Бо перша у мене є. І будьте нарешті обачнішим. У розмовах також. — Інна Михайлівна легко відчиняє височезні старовинні двері колишньої гімназії «благородных девиц», ще легше зачиняє їх і зникає для мене аж до наступної весни.

* * *

Малишка зустріну і познайомлюся з ним майже через десятиліття, 1959-го.

Літо буде. Спекта буде — серпнева. Гарно ловитиметься риба в Дніпрі та його старицях під Плютами. І я побачу Малишка — невисокого, зовсім не такого, яким він здався мені отам, на балконі Спілки письменників на Ворошилова. У 1951-му. Побачу його не в костюмі та в галстусі, а в брилі, у вишневій шовковій тенісці, в закасаних по коліна синіх спортивних штанях, неголеного, засмагло до чорноти, хлопчакуватого, ще дужче схожого на монгола чи татарина-ординця, якими їх уявляємо з давніх літографій-роботів, що зирять на нас із енциклопедій та «Історій».

Він нагадає мені бешкетливого засмагло підлітка, плечистого, з випнутими грудьми та гордо піднесеною головою. Стоятиме недалеко від берега в біжучій воді саме по оті закасані штани і стьобатиме окунців раз по раз на радість сільській дітлашні та на заздрість П'янову і Чабанівському, що тільки скося поглядатимуть, як він їх стьобає та викидає на берег, майже в руки хлопчакам.

— А-а-а, — скаже, скосивши свої монгольські очі, з натугою оглянувшись, коли я підійду з вудочкою хазяїна отієї хати під високими яворами, де вони літують із Загребельними, — а-а-а, ще один рибалка прибився? — скаже Андрій Самійлович і дружньо та приязно всміхнеться. — Ну, ну, покажи, який ти мастак із поплавковою вудочкою! Тільки налови спочатку щипавок отим он сачком. Бо іншої наживки тут немає.

Слухняно беру сачок і обережно забредаю, щоб не сполохати Малишкові рибу: піднімаю якнайвище ноги та обережно, щоб не хлюпати, опускаю у воду і наражаюся на несамопитий, обурений крик Андрія Самійловича:

— Як ото ти бредеш?! — обурюється Малишко, грізно дивлячись на мене, готовий убити. — Хіба ж так забредають? —

Він кидає вудку на берег, вихоплює в мене сачок. — Отако його волочи по дну, — показує, а сам аж із обличчя міниться. — Не виймай з води, не піднімай їх, як балерина! — кричить на мене, як кричали колись у дитинстві конюхи, показуючи, як запрягають коней, і я враз почуваю себе хлопчиком на далекому нашому топилі біля молотарки. — Вода й не хлюпне, і не збуриться, — докоряє чи навчає мене Малишко. — І щипавки й незчуються, як ти їх тихенько й блаженсько знімеш із самісінького дна. А коли ноги виймаєш і занурюєш, вони від твого плюскоту втікають к бісовій матері! Ну, зрозумів? Давай пробуй, а ми подивимося.

Не хочеться вже ні рибу вудити, ні щипавок ловити. Але й від Малишка, якого палко люблю і з яким давно мрію познайомитися, піти несила.

Під його прискіпливим наглядом я таки наловлю тієї дивної наживки не лише для себе, а й для всіх, піймаю й з десятків окулців, плотвичок та красноперів. І, доки митимемо руки після риболовлі, Любов Забашта — вродлива і станиста, та й поетеса не з останніх, — насмажить нам золотистої рибки. В основному — окулців. А плотвичку й краснопер віддасть хазяйським котам і котеняткам.

І стоятиме посеред столу вибагливими візерунками поцяцькована полив'яна карафка з «Українською з перцем», чорний хліб, помідори й огірки у полумиску, четвертина свіжого сала з одрібками солі, з рум'яною шкіркою солом'яного смолення. І хазяїн, знявши бриля, відкривши високе чоло, частуватиме всіх, наливаючи горілку в гранчасті пивні стаканчики. Сам же й не пригубить, за кожним разом примовляючи: «На здоров'я пивши...» — здаватиметься у застіллі сумним і присмирілим, неначе і він гість у цій хаті.

Ось іще трохи отак посидить, а тоді підведеться, надіне бриля та й піде, щоб уже й не вертатись ніколи. Мені завжди здаватиметься, що Малишко не вдома, не на вулицях Києва, а все ніби в дорозі кудись далеко-далеко, куди — не знає й сам. За біжучими літами? За невпинним плином часу? За батьком і матір'ю, яких дуже любив, а жив своїм життям, окремим і мало їм зрозумілим? Чи за Довженком, з яким дружив на війні і який саме тоді помер, передчасно й несподівано, подарувавши Україні «Зачаровану Десну» й «Поему про море»? Ні з ким Андрій Самійлович не ділився своєю тугою. А вона не полишала його, я це бачив, я це відчував і ніколи не посмів і заїкнутись про це.

Сидітиме... й зараз, коли я бачу його вперше, кінець столу, як приїжджий, якийсь неприкаяний і малий проти огряд-

ного Чабанівського, і ніби знічев'я, аби тільки підтримати сяку-таку розмову за столом, розпитує про Миколаїв, про суднобудівний завод, на якому я працюю, про кораблі і яхт-клуб, про те, які чайки літають над містом і чи літають. Слухає, здається, не уважно. І майже нічого не їсть: одломить від кусочка чорного хліба якусь крихту, кине в рот та й жує якимось нехотя, спроквола. І так йому ніби мулько й незатишно у цій хаті, у світі, особистому житті, що і справді – не склалося. Ні з жінками, ні з дітьми. І жаль бере, жаль: ну чому майже всі посправжньому талановиті люди так рідко бувають щасливі?!

Іноді й сала одріже крихітку, теж покутуляє, ганяючи від шоки до шоки. Отак і обідає разом з нами та все мовчить, мовчить. А тоді:

– А українські школи в Миколаєві є? – дивиться на мене уважно й прискіпливо: чи з докором, чи зі співчуттям. – Є хоч одна?

Заскочений зненацька таким різким та несподіваним запитанням, мовчу довго й незручно: я не знаю та, по правді кажучи, ніколи й не цікавився – є в Миколаєві чи немає українських шкіл? А Малишко насуплює високо знесені над монгольськими очима тонесенькі й круто вигнуті брови, іронічно всміхається.

– Не знає, – змовницьки й осудливо підморгує Чабанівському.

А потім знову до мене:

– Ну, так є чи нема? Не знаєш? – обурено перепитує. – Ну, а діти у якій школі вчать?

– У найближчій. За два квартали від дому. Гарна школа, передова...

– Передова-а-а, – перекиривляє мене Малишко. – Російська чи українська? От що головне! От про що я тебе питаю.

– Російська... Та я й сам закінчив заочно відділення російської мови й літератури Миколаївського педінституту. Та яке це має значення?

– А який же ти в чорта український письменник? – стукає Малишко маленьким, аж чорним кулаком по столу.

– Андрію-ю-ю... – урезонює його Любов Василівна.

– Що там «Андрію»? – аж скидається Малишко. – В літературу йдуть, не шануючи рідної мови! У якій іншій країні таке знайдеш?

– Да-а-а, – смачно закушуючи, піддакує Чабанівський. – Рідну мову треба шанувати...

– Так, як ти шануєш! – визвіряється й на нього Малишко. – Ліда твоя за двадцять років життя на Україні жодного

українського слова не вивчила й не вимовила! І дочки російською цвенькають!

— Чого там... — спокійно заперечує Чабанівський, натираючи хліб часником. — Дівчатка мої у дев'яносто другій українській вчаться. І непогано. А з матір'ю не гріх і рідною її мовою побалакати. — Він акуратно накладає на натертий часником хліб пластівці сала, бере чарку. — Не лайся хоч за обідом, Андрію. Ти ж таки хазяїн, а ми, як не є, гості у тебе. Чого ж ти на нас кричиш? Давайте, товариство, вип'ємо за господаря, щоб не був він такий лихий.

Малишко дивиться-дивиться на нього, звужує й так вузькі монгольські очі, ось-ось вибухне знову! А тоді враз, ніби згадавши щось, стримується, хилить голову.

— Пийте, — каже, — та мову рідну шануйте. Захищайте її й підтримуйте. Бо хто ж її захистить, як не ми, письменники?!

Ми випиваємо й закушуємо, а він сидить, сумний-сумний, дивиться, як ми їмо, і мовчить, мовчить... І мовчання те здається нестерпним.

— Андрію Самійловичу, — зважуюсь порушити довгу й тягучу мовчанку. — Хочу подарувати вам сигнальний примірник: учора викроїли для мене, бо ж їду на двомісячну офіцерську перепідготовку в розпорядження Політуправління Прикарпатського військового округу...

— Зміцнювати партійно-виховну роботу у військах, занехаяну і недооцінену Жуковим? — іронізує Малишко. — Ну, ну, зміцнюйте, зміцнюйте. Бо Георгій Костянтинович зумів згуртувати й виховати цілі фронти й напрямки, щоб виграти війну у Гітлера, а мирний час, виходить, не для нього? Не тямить вести бойову і виховну роботу у військах? Так пишуть в газетах, цілими днями торочать по радіо й телебаченню. Зняли з посади міністра оборони, виславши у Югославію. Зате вже Микита з Булганіним порядок наведуть! — Він висікає з-за столу, мов ошпарений.

І ми теж виходимо під палюче серпневе сонце, стаємо поруч із ним у затінку високих яворів. Я дякую Малишкові і збираюся йти, не наважуючись подати руку. Він теж не подає. Мовчить якось тяжко й похмуро.

— Ти ж обіцяв книжку, — нагадує раптом, надіваючи бриль. — Книжка де? У Загребельних?

— Ага, в машині. Там я й ночую на розкладених сидіннях.

— Ну то ходімо...

Йдемо зеленим моріжком через двір під тими самими високими яворами, що розкинули розкішне гілля на весь великий затрав'янілий двір. Тут прохолода. Повіває з Дніпра

легенький вітрець — у нас під ногами рябіють світлотіні потривоженого листя й дрібного галуззя, аж мерехтить у очах. І здається — йдемо по чомусь хисткому й ненадійному.

З веранди сусіднього будинку, геть затіненого навислими кронами яворів, назустріч нам Елла — біла-біла! Аж страшно на такому осонні бачити таку випещену і тендітну жінку, схожу на янгола чи на Лорелею. Висока, рівностанна, вся в білому, вона привітно всміхається:

— О-о-о! Які гості! — Голос у неї грудний, м'який, трішечки сонорний. Ще ласкавіший за усмішку. — Зараз пообідаємо...

— А ми щойно з-за столу, — каже Малишко, ніби й не помічає ні її ясної вроди, ні світлої привітності й теплої приязні.

— Як?! — обурюється Елла. — Ми ж з Павлом чекаємо Сашу, а ви його вже й нагодували? — Голос Елли стає у гніві ще сонорнішим і трішечки манірним. — Сашуню, ми ж тебе ждемо!

— Вирішуйте цю проблему без мене, — каже Малишко, незворушний і ніби сердитий. — Де твоя книжка? — майже роздратовано.

Ми йдемо до Павлової машини, а Елла дивиться нам вслід, зітхає:

— А я так старалася, — каже вона мені. — Курячих котлет намажила...

— Не турбуйтеся, Елло, — всміхається нарешті незворушний Малишко. — За царем служба, за Богом молитва не пропадає! — Він бере у мене з рук ошатну зелененьку книжечку і йде до себе.

— Ходімо, Сашо, — квапить мене Елла, світла-світла! Ще світліша за цей сонячний серпневий полудень. — Мишко саме заснув, а Павло...

Павло виходить, мружиться на сонці після затіненої кімнати:

— Де це ви вештаєтесь, товаришу Сизоненко? То на ковзанах взимку катаєтесь, то рибу влітку ловите. А хто ж за вас прозу писатиме? На Малишка не рівняйтесь: він і окуньків стьобає, і поезія у нього аж шкварчить у монголоїдній голові і татарському серці, що прокинулося аж через чотириста років після набігів орди на Україну. А прозу висиджувати треба, як квочка висиджує курчат. — А коли Елла залишає нас і йде готувати на стіл, каже мені потихеньку, по-нашому, по-простецькому, як давно вже ведеться між нами: — Ну й свиня ж ти, Сашо! Елла біля плити вмліває, готуючи обід, а ти валандаєшся десь. А тут ще й Мишка готувати треба! А воно ж репетує — не доведи Господи! Така

ж свиня, як і ти. І все на бідну мою Еллочку. Добре, що хоч я їй якось помагаю, о. Намагається приготувати щось смачненьке, свіженьке, а ти до Малишка посурганився! Та в нього ж, крім чорного хліба, сала й горілки з перцем, ніколи нічого...

— Не осуджуй людей, — озивається із затіненої веранди Елла. — Перестань зараз же! Ідіть обідати, бо все вже перестояло!

— Не перестоїть... — Павло бере мене під руку і веде на веранду. — Не турбуйся, зараз ми все оприходуємо.

Сніданки, обіди, вечери у Загребельних — це завжди свято. Я ночував у них, приїжджаючи в Київ, навіть тоді, коли вони жили в одній-єдиній кімнатці на вулиці Мельника, і з маленькою Мариночкою.

— Не з твоїм статусом та бюджетом по готелях селитися, — казав Павло в кінці дня. — Якось і в нас переночуємо...

Де воно, оте блаженство непоказної приязні й дружби? Де? Залишається в молодості, як усе найсвятіше і найрадісніше, — залишається і не вертається вже ніколи...

* * *

З самого ранку, приїхавши з Чабанівськими, тиняюся Києвом по редакціях, видавництвах. Та й купити ж дещо треба «для проходження служби у військах Прик.ВО», як записано в моїх проїзних документах.

Окриленість і тривога не покидають мене: у зелених Плютах читає Павло мій шойно написаний роман «Корабелі», а Малишко — книжечку. Сам Малишко читає! Давно знаю Павлову вимогливість і прискіпливість — будуть зауваження і навіть кпини. А от як прочитає мої новели і що скаже про них Андрій Самійлович? Але хоч би що сказав, а думка, що сам Малишко читає мене, і радує, і тривожить, і підносить у власних очах.

Чабанівські не діждуться й поїдуть в Плюти без мене. І я добиратимуся на попутних пізно, вже в темряві, і радітиму, що ночую майже на нейтральній території — в машині: проберуся до неї тихенько й нікого не розбуджу, та й не потурбую.

Однак у Загребельних ще світиться. Значить, не лягали. І в Малишка бачу світло. І в Чабанівських. І від серця мені відлягає.

Тільки клацну дверцятами — Елла біліє на ганку. Біліє в темряві якось урочисто й святково. Спускається трьома сходинками і підходить до мене по зеленій траві, біла-біла під

темними високими яворами, крізь віти яких світяться зорі, й питає:

— Де ти був, що Чабанівські тебе не діждались? — шепоче вона, підійшовши зовсім близько, бо Павло саме заколисує Мишка:

Налетіли гулі та й сіли на люлі.
Стали думать і гадать, де ми будем ночувать,
А-а, а-а, а-а!

Павлів голос у протяжній мелодії нагадує щось далеке й сумне, рідне й давно забуте, що не вернеться вже ніколи, як дитинство, як оті стежечки понад ставом чи понад річкою, відомі тільки тобі одному, але в усіх майже однакові. І стає чогось жаль, і в серце закрадається туга. Голос Павлів змовкає, настає тиша, і чути, як сюрчать коники і кумкають жаби, і десь далеко-далеко за Дніпром протяжно й погрозово озивається водяний бугай, ніби кличе когось або прощається навіки.

— А Павло напустився на Чабанівських: «Як ви сміли покинути Сашу самого в Києві? Він он який талановитий роман написав! А ви його одвезли й покинули, як шкодливого kota!» — Елла імітує Павла, а потім зітхає і додає іншим тоном, ще тихше: — Плакав, читаючи оте, де в тебе князь помирає. Пам'ятаєш?

Я торопію: який ще князь у сучасному романі? Елла, мабуть, щось сплутала... А потім згадую:

— А-а-а, князем прозвали нового директора заводу!

— Так, — каже Елла. — Іволгіна. Павло читав мені вголос цей розділ. Вітаю, Сашо, гарно написав...

Мовчу, радію, боюся розхлюпати радість. Так хочеться на радощах обійняти Еллу! Але й подумати не посмію. А в душі — музика, музика! Й пісня....

— Малишко приходив, — каже Елла так само тихо. — Тебе питав.

Ще одна радість. З холодком тривоги: якими здадуться йому мої новели?

— Вечеря на столі у веранді, — каже Елла і білим видом відпливає в темряву, зникає в отворі ще чорніших дверей. Чорніших за ніч.

І коли її не стає, чорнота серпневої ночі заливає по вінця двір, леваду, і не зрозуміти, як і чому в такій густій темряві світиться Елла.

Білою сукнею? Білим лицем? Білим волоссям?

І вона, і Павло здаються мені рідними-рідними! І будуть усе життя найріднішими, найближчими, найдорожчими людь-

ми. А виявиться, тільки до старості. Але старість тієї ночі ще далеко-далеко, і ми ще ніскільки не уявляємо, що це таке, ще нічого не знаємо про неї. Для когось вона, може, й існує, тільки не для нас, не для нас! І Елла світиться найперше молодістю, а вже потім усім іншим: лицем, волоссям, одягом...

А от Малишко не світиться в темряві зовсім: виникає несподівано, мов частка чи згусток ночі. Червона хлопчача теніска і сині трикотажні штани здаються в темряві чорними. І засмагле, та й смагляве від природи, лице теж зливається з темрявою. Тільки солом'яний бриль трохи світиться і ще дужче підкреслює його майже чорну засмагу.

«Нащо йому бриль? — встигаю подумати, доки він мовчки обходить машину. — Сонця ж немає?!»

А він обходить машину по замкненому колу повільно, роздумливо, гладить її по ходу долонею:

— Гарна машина, — приказує мовби сам до себе, наче мене тут і нема або я нічого не значу. — Проти мого ЗІМа зовсім маленька, а гарненька, нівроку. Гарненька, ловкенька...

Павло цієї весни поїхав з Чабанівським у Дніпропетровськ, і вони повернулися звідти новесенькими голубими «Волгами». Це перші машини в нашому поколінні, і ми й справді милуємося ними.

— І твоя книжечка теж маленька. — Малишко бере мене під лікоть, відводить подалі од розчиненого вікна.

Там Павло знову заколисусе Мишка, наспівуючи іншої, давно забутої коліскової:

Ходить сон коло вікон, а дрімота коло плота...

Питається сон дрімоти: «Де ми будем ночувати?»

«А ми підем до Мишка та понесем молочка...»

Баю-бай, баю-бай, засни сіренький бабай...

— Оце так завжди, — каже Малишко. — Одною рукою дитину колише, а другою пише повість чи оповідання. Як він може? — дивується Малишко. — От уже організованість, от уже роботящість! Хоч Героя Соцпраці йому давай. А сьогодні цілісінський день і Мишка бавить, і Еллі помагає, і роман твій читає. Гарний письменник Павло Загребельний! А буде ще кращий, ось побачите... А я сьогодні неначе у своїх батьків побував. Отам, на дорозі під яворами, по якій я в школу ходив. І стежину згадав, одну-єдину біля воріт. — Малишко довго мовчить, схиливши свого світлого бриля. — Оту, що по ній мама ходили. Батька й матір тепер все частіше чомусь згадую, нашу хату, наш двір. Пісня, яку мама співали, не вмовкає у моїй душі й пам'яті. — Малишко оглядається на вікно, за яким

Павло колише Мишка. Воно вже не світиться, бо ми відійшли на інший кінець двору. Малишко тихенько заводить:

Ой дворе ж мій, дво-оре-е,
Чи я рано не вставала,
Чи тебе не заміта-а-ла-а...

Чистий голос Малишка сумовито пливе у темряві, ніби когось шукає, розчиняється в ній, нікого й нічого не знайшовши, і бере за душу так, що сльози навертаються на очі. І озивається і в моїй душі щось найрідніше та наймиліше, що вже й забулося чи тільки забуватися почало, а тепер оце стрепенулося: не можна, не треба забувати! Не смій!

Несподівано для себе самого обнімаю й цілую Малишка в шорстку, неголену щоку. А він бере мене за плечі, відсторонює:

— Отак і пиши, Сашо: правдиво, лірично. Тільки те, що само з душі вилетіть. Нелегко це. Ой нелегко! А ти легких стежок в літературі й не шукай — не переходь на так звану виробничу тематику, до чого нас закликають з усіх трибун і партійних амвонів. То — мертве діло для справжньої літератури! Душі людські треба розкривати, настрої, переживання! Тоді й читач відгукнеться, повіривши у справжні, а не вигадані почуття.

— А в мене роман саме і є виробничий — «Корабелі» називається.

— Корабелі? Я й слова такого не чув. Каравели усі знають: Колумбові.

— Ну, значить, суднобудівники, кораблебудівники. Так вони самі себе називають. От я й узяв це слово як заголовок.

— Придиратимуться до назви, — каже Малишко. — Незвична, в словниках немає. Але головне — щоб люди були в романі! Люди! І долі. Й характери. Щоб не вилазило на перший план виробництво! — Він, роздратовано зиркнувши на мене, бере під лікоть, йде в напрямі своєї хати, де ще світиться вікно і Люба чекає його. — Павло каже: люди в тебе є. І справжні. Значить, і роман, дасть Бог, буде. — Малишко, не попрощавшись, розтає в темряві під високими яворами...

А я стою й думаю: що ж хвалив Малишко — Павлову машину чи збірку мою? Якись натяки, алегорії. І згадки про батьків, про свою хату, про двір і стежку біля воріт. А книжка моя так і зветься: «В батьківському краю» — у ній теж про нашу хату, як її будували молоді мої батьки і як постаріли у ній, недобудованій... Аж не віриться, що мої новели схвилювали самого Малишка й навіяли йому такі настрої й спога-

ди. Але щось же, мабуть, було? Літо було. Ніч була у зелених Плютах під яворами. І ніколи б, мабуть, не побачив ні Плютів, ні яворів, ні Малишка під ними, коли б не Павло — друг мій давній, найсуворіший, найвимогливіший, найсправедливіший. Я тільки зараз усе це зрозумів, зараз! В епоху найрознуданішої брехні й демагогії...

Де ви, де?! І Малишко, суворий та вимогливий, і Павло та Елла у зелених Плютах під яворами? І той серпень, і та ніч — де?!

Цвінуть осінні тихі небеса...

* * *

Літо 1960-го буде ще жаркіше. Вийдуть мої «Корабелі» — я приїду до Києва за сигнальними примірниками першого свого роману і за першим справжнім літературним гонораром. І Василь Земляк, головний редактор «Молоді», з яким ми, перейшовши через вулицю, сядемо в прохолодному залі ресторану «Україна» відзначати цю неабияку подію, скаже мені:

— Грошей, Сашо, не финькай! — Він подивиться своїми зеленими, трохи виряченими очима строго, мов старший брат чи батько, і мені стане тепло від того погляду. — Доки не розфинькав, купи машину! Ото буде пам'ять про роман! Павло он і без роману — вже з машиною...

— А де ж її купити? В магазині ж не продаються?

— Треба пошукати! Сходити в Міністерство торгівлі, ще кудись. А ні, то в людей попитати. Київ великий, може, в когось і напитаєш. Недарма ще Скворода писав: «Всюди треба приятеля мати!» Мудрий був чоловік, цей бродячий філософ. Але ж ми поки що приятелів таких по міністерствах не маємо. То доведеться тобі, любий Сашко, поблукати Києвом. Може, й напитаєш у когось. А так — гроші, як слина, розійдуться, і згадки не матимеш про свій перший роман.

Тинятимусь я того року Києвом не день і не тиждень, але машин було мало, і всі старі, трофейні. Або недолугі «Москвичі», вперше розпродані за Хрущова з організацій. Не машини — горе!

— А ти піди до Малишка, — порадить мені Павло. — Перед ним усі двері — навстіж! Він зараз нову книжку здає, то сидить у Києві. От ти й зайди до нього. Він усе може! Його шанує і найвище начальство. Аж до Хрущова включно. Тільки не встрявай ні в карти, ні у випивку, бо не виберешся до другого прищестя. — Павло сідає у свою голубу «Волгу», од якої

я тепер, коли мрія про машину заволоділа моєю уявою, не можу одвести очей, і їде в Плюти до Елли, якій я навіть привіт забуваю передати.

Легенди про Малишкові загули доходять аж до Миколаєва. Поховавши матір та вигнавши молоду дружину, він збратється з Платоном Майбородою, теж розведеним чи одинаком, писатимуть оті пісні, що заповонять не лише Україну, а й увесь Радянський Союз – «Рушничок», «Ми підем, де трави похили», «Вчителько моя, зоре світова...» Всі не перерахуєш. Ну і бражничають: мовляв, як колись бражничали запорожці. А Малишко до того ж ще й завзятий картяр.

І хоч ми знайомі з Андрієм Самійловичем ще з минулого року, але Київ – це ж не Плюти! І в квартиру класика без запрошення йти непросто. А то й непристойно. Однак мрія про машину пересилує всі вагання й перестороги, і я таки дзвоню, розшукавши Малишкову квартиру № 68 у знаменитому будинку письменників по вулиці Леніна, 68 (тепер – вулиця Богдана Хмельницького).

Дзвонити доводиться довго й настійливо, бо з-за дверей долинає гомін, підвищені голоси, іноді сміх, а то й гнівний окрик самого Андрія Самійловича, який я відтоді, з Плютів, пізнаю серед тисячі інших.

Двері нарешті відчиняють, і, навіть не глянувши на мене, хтось спішить у затемнений коридор з біліючими картами в руках.

– Ну, ти ходиш чи гави ловиш? – чується розгніваний голос Малишка.

І як тільки карта ляпає об стіл, вибухає гомеричний регіт. Зацікавлений, кваплюся на той регіт і бачу в яскраво освітленому кабінеті картярів – чоловік із дванадцять. А серед них – торжествуючого Малишка. Він стоїть на колінах на широкій тахті, до якої присунуто круглий стіл, у розхристаній піжамі, з розкуйовдженим волоссям, веселий, сяючий, і ліпить, здається, Олесеві Жолдаку погони з двох шісток – бубнової й червової, а зверху кладе на них вино-ву й жирину:

– Та й славний же з тебе, Олесю, маршал вийшов! – гукає Андрій Самійлович. – Ото не лови гав!

– Так подзвонили ж – я й пішов відчиняти!

І тут Малишко помічає мене:

– А-а-а, Сашко? – питає бадьоро, ніби тільки й чекав мене. – Проходь, наливай собі горілки, бери он закушуй чим Бог послав. А ми продовжимо. Здавай, Олесю, хоч ти й маршал! Чи в тебе, Сашо, якесь діло до мене?

— Так. І серйозне. — Я подаю йому свій щойно виданий роман «Корабелі», що пахне фарбою і пече мені руки — так хочеться, щоб його якнайшвидше взяв Малишко.

Але Жолдак встигає здати, і Малишко всю увагу зосереджує на картах, які випали йому. І, здається, зовсім забуває про мене. Тільки розібравшись у них та розставивши у відповідному порядку, підводить монгольське обличчя і киває підборіддям на великий горіховий стіл із Закарпаття:

— Поклади отуди, на мій стіл, бо зараз не до книг. Навіть з автографом. — І до партнерів по грі: — В мене шістка, хлопці, — показує бубнову, щойно зняту з плеча Олеся Жолдака. — Так що я ходжу.

Кинувши карту, знову звертається до мене:

— Яка справа?

Я знічаюся, оглядаюся навколо затравлено.

— Не оглядайся і не огинайся — тут всі свої. У мене — ніяких секретів. Живи й ти без секретів: так простіше. І чесніше, між іншим.

— За роман одержав гонорар. Хочу купити машину.

Ніхто навіть не озирнувся на мене.

А Малишко, походивши, знову звертається до мене через голови своїх партнерів, бо вже сидить на розібраній постелі, схрестивши ноги, немов татарський чи якийсь інший східний божок.

— Яку ж ти хочеш машину? «Волгу»? Як у Павла?

— Звичайно, хотілося б «Волгу». Бо батьки живуть у селі. А в степу ж навіть грейдерів немає. На «Москвичі» не проїдеш.

— Та хіба ж романісти на «Москвичах» їздять? — серйозно каже Малишко. І тут же диктує номер телефону: — Набирай! І скажи, що від Малишка.

Набираю й одразу чую басовитий «начальственный» голос:

— Слухаю.

— Це від Малишка, — сміливо кажу йому.

— А-а-а! — навіть зраділо. — Ну, а де ж там Андрій Самійлович?

Я оглядаюся на картярів. Малишко в екстазі: б'є одну за другою карти, які йому підкидають усі гуртом.

— Вас, — кажу йому.

— Нехай подожде! — кричить мені Малишко сердито. — Хіба не бачиш, який натиск на мене, — і продовжує бити чи не з усієї сили і добиває всі карти до одної. — Отак, хлопці, треба грати! — вигукує з триумфом. А потім до мене: — Неси сюди телефон. Не бійся — неси. Він на довгім шнурі, — хапає трубку. — Сашо, — каже комусь привітно, — здоров! Та я не

про це. Ні, не про це. Про це поговоримо завтра. А зараз, Сашо, до тебе прийде гарний молодий письменник – робітник Миколаївського суднобудівного заводу. Щойно випустив і приніс мені новий роман «Корабелі». Ну да, про свій завод, про своїх товаришів. Не про баришень же з бульвару! Давай поміркуємо, як зробити йому машину. Яку? Звичайно, «Волгу»! Хоче хлопець мати пам'ять про свій перший роман...

Картярі, всі письменники, знайомі і незнайомі, дивляться на мене з цікавістю. Олесь Жолдак не дивиться – він тасує й тасує карти. Йому не терпиться продовжити гру.

– Ні-ні-ні, Сашо! – підвищує голос Малишко. – Тільки зараз! Що ж він? Поїде в Миколаїв з порожніми руками, і ми обоє забудемо про його існування? Ну й що ж, що немає зараз машин? Немає зараз, будуть наступного місяця! Що ти можеш зробити? Візьми заяву від нього! А як прийдуть машини, виділиш за його перший гонорар. Ти розумієш, як це здорово! А головне – розумно. Ні-ні-ні, зараз він буде в тебе! – і, поклавши трубку й повернувши мені апарат: – Жоро! – гукає гучно, ніби на вулиці.

На порозі з чумичкою в руках з'являється невисокий, кременезний, ще чорніший за Малишка хлопець.

– Одвези, Жоро, – киває на мене Андрій Самійлович.

– До кого?

– В Міністерство торгівлі, на Інститутській, знаєш?

– А чого ж не знаю. До кого там?

– За десять хвилин з ЦК туди приїде Олександр Романович. До нього.

– А його що? Переводять з ЦК в Міністерство?

– Так. В управління торгівлі промтоварами.

– О-о! Так у нас буде «свій чоловік в Гавані»?

– Теж мені – Грем Грін, – сердиться Малишко, знов беручи карти. – За десять хвилин бути там. Він під'їде машиною – там йому й представиш Сашка Олександровича. Щоб не сидів у черзі до вечора. Ти ж знаєш наші приймальні.

– Та знаю, хай їм грець! Поїхали, – киває мені Жора.

– Та чумичку ж zostав! – під загальний регіт гукає Жорі Малишко. – А то й юшку нічим буде розливати!

– Доки юшка впріє, я й повернуся. Сам і розливатиму. Бо ніхто із вас не тямить. Без мене.

В'їжджаємо в двір міністерства з Хрещатика, зробивши правий поворот. А там, саме з Інститутської, під'їздить світло-зелений ЗІС-110 кабриолет. За кермом – дуже вродливий, виструнчений шатен із ледь посрібленими скронями. М'яко

гальмує, попередньо вимкнувши двигун, відчиняє дверцята саме тієї миті, як Жора під'їздить упритул і теж відчиняє свої дверцята, легко й спритно вискакує з-за керма, аж дивно при його кремезній статурі.

— Знайомтеся, — киває на мене, доки і я вивалююся із ЗІМа.

— Від Малишка?— питає мене Олександр Романович. — Спасибі, Жоро. — І до мене: — Ходімте.

Я ледве встигаю за ним, бо він стрибає через сходинку, як усі високі й треновані люди. Заходимо просто в кабінет через приймальню, де на нього чекає з десяток відвідувачів. Вони всі зриваються з місць, вітаючи його. Але він не відповідає. Зайшовши за масивний дубовий стіл, простягає руку:

— Заяву!

— Я ще не написав. Та й не знаю, як і кому писати.

Мовчки дістає з шухляди аркуш білого, як сніг, паперу, кладе переді мною, подає ручку:

— Пишіть: «До Міністерства торгівлі УРСР...»

Продиктувавши весь текст із зазначенням моєї домашньої адреси, дивиться на підпис і знову кладе переді мною заяву.

— Поставте дату і домашній телефон, якщо є. Про всяк випадок.

Різким рухом відчиняє шухляду, ще різкішим змітає в неї мою заяву, аж тепер подає руку:

— До побачення. Вам зателефонують за два тижні, — і одразу ж натискає кнопку дзвінка, так що мені доводиться у дверях розминатися з першим відвідувачем. Він ошпарює мене гнівним поглядом, немов кип'ятком, але я швидко оговтуюсь і радісно гукаю Жорі, що чекає мене в Малишковому ЗІМі, розчинивши передні дверцята, і дійсно читає роман «Наш чоловік у Гавані» Грема Гріна — він тоді щойно з'явився і читається на рівні з Фолкнером та Хемінгуєм, лишивши позаду навіть Ремарка.

— Є, Жоро, є, — кричу йому ще з дверей.

— Що є? — повільно відривається від читання водій Малишка. — Машина є? Чи резолюція?

— Ні те, ні друге, — мимрю, спантеличений його прагматизмом. — Заяву дав написати і забрав собі в шухляду.

— Ну й ждіть біля моря погоди. — Жора запускає двигун, відчиняє мені протилежні дверцята. — Я думав, машини є на базі. То оце б поїхали вибирати. То ви б уже своїм ходом просто на Миколаїв. А так...

Але мене викличуть-таки за два тижні, і ми з Жорою виберемо машину.

Їдемо з Малишком у В'юнище 1962 року, коли я вже працюватиму на Кіностудії імені О.П.Довженка і житиму в Києві поки що сам, без родини — квартири у мене ще немає.

Їдемо вже моєю машиною проти ночі — отої листопадової, вітряної та холодної, що підбиває підсумки літа, а здається — всього людського життя. Малишко квапить та підбадьорує вже кілька днів підряд:

— Їдьмо, доки у риби жор. А головне — погляньмо востаннє, де Шевченко написав «І мертвим, і живим...». Бо наступного літа В'юнище шезне на дні моря. Мислимо? — бідкається він, сидячи поряд зі мною на передньому сидінні. — На дні штучного моря опиниться таке древнє козацьке село. І луки, й заплава, і та верба, під якою Шевченко написав для всіх українців найголовніший трактат!

Саме тоді з Георгієм Майбородою писатимуть вони лібрето опери про Шевченка до його 150-ліття. Але заради цієї поїздки Малишко залишає роботу, що дається неймовірно важко, посувається повільно в палких суперечках і настійливих пошуках.

По дорозі у В'юнище заїздимо в музей Шевченка в Переяславі-Хмельницькому, де одразу ж зчиняється переполох: Малишко приїхав! З Сікорським вони зачинаються в його кабінеті, бо Андрієві Самійловичу, очевидно, треба дещо уточнити для свого лібрето. А я, вперше сюди потрапивши, милуюся експонатами Шевченкової спадщини. Будиночок лікаря Козачковського був улюбленим пристановищем Тараса Григоровича: тут його приймали чи не найприязніше, лікували його, пригощали, і він, постійний блукач, без родини і власного кутка, почувався тут як удома. Тут і зараз стараннями Сікорського та його сподвижників підтримується той давній затишок — якось особливо, по-сільському мило і просто. І разом з тим урочисто. Мені й зараз не віриться, що звідти варварами викрадено шаблю гетьмана Богдана Хмельницького. І навіть булаву. Горе нам! Лишилося ще вкрати нашу душу. А може, вона вже викрадена? Бо що ж оце зараз робиться з Україною?!

З музеєм розставатися непросто, і у В'юнище в'їздимо темрявою, густою від розкидистих столітніх верб, що, можливо, бачиди Шевченка, давали затінок йому і притулок.

По-осінньому печально блимають вогники по хатах — зараз здається, що то була й не електрика, а газові лампи або свічки. Можливо, давнина затіняє й притлумлює наші вра-

ження? По-осінньому кривавиться і крайнебо на заході над заплавою дніпровою, густо порослою очеретами й осокою, що навіть у темряві, на тлі зорі вечірньої, хвилюється під потужним і пронизливим вітром. І вітер із-під отієї кривавої заграви над самісіньким обрієм дме теж по-осінньому туго й поривчасто, потужно шумить у густих кронах верб, у чарак-комишах, у високих осококах.

І тиха печаль, нез'ясовна туга за всіма, кого ти любиш, але полишив десь далеко, оступають душу. І страшно подумати, що все оце: і заплаву, й село, і дерева, і дорогу, по якій ми їдемо, поглине море — усе це піде на дно його. І тільки висока дерев'яна козацька церква, побудована без єдиного цвяха, довго ще стоятиме на узвишші над мертвими водами, доки й не зотліє від сирості та без догляду.

Ночуватимемо у якоїсь древньої самотньої бабусі — давньої знайомої Андрія Самійловича. У неї не раз він бував з Рильським та Остапом Вишнею, і вона зустрічає його як сина: цілує і голубить, гладить його обличчя сухенькими, зморшкуватими ручечками, темними й виробленими за довге життя, і... плаче. З радості? З суму, що життя вже кінчається? Хіба ж узнаєш? Та вона, мабуть, і сама не знає причини своїх сліз.

— Їжте, їжте, голубчики мої сизокрилі, — підсовує хліб домашньої випічки, картопельку в кожушках, огірочки в полумиску — все таке чистесеньке, свіже й смачне, як було колись у наших рідних бабусь.

А сама сидить кінець столу, підперши щоку сухим кулачком, і дивиться, як ми їмо. Це, мабуть, велика втіха для неї — отак дивитися, частувати нас, сидіти за одним столом. Бо насиділася вже тут самотиною.

Мені ж, степовикові, усе тут в новину: і дуже стара хата на помості, фактично — на дерев'яних палях, бо щовесни Дніпро тут розливається та затоплює село, і піч — теж піднята над долівкою на таких самих палях: з комином, челюстями й припічком, як у моєї бабусі Гапки. І горнятка, з яких нас частує поважна господиня, такі ж самісінькі: полив'яні, трохи закіптюжені. Але яка ж у них, у оцих бабусиних горнятках, надзвичайно смачна пшоняна каша! Зроду нічого смачнішого не їв!

Бабуні моєї давно-давно вже нема — у сорок другому, в окупації, на своїй натопленій печі й померла в самотині. І оце аж тепер якось особливо печально згадується моя лайлива чистьоха: все, було, біленький очіпочок та біленький фартушок поправляють, пробуючи кашу, — чи впріла, щоб онука свого якнайшвидше почастувати. В самотині й вік свій

звікують бабуся Гапка, бо дід мій Микита – старший вахмістр 4-го козачого корпусу генерала Міщенко і Георгіївський кавалер русько-японської війни, тяжко поранений під Порт-Артуром, помер 1910 року, залишивши тридцятилітню красуню Гафію вдовою з трьома дітьми. А ця, її ровесниця, ще жива, і розповіді її про панів, що жили отут, у В'юнищі, і бавилися риболовлею та мисливством, здаються древніми, як сама історія. Легко віриться що оця древня бабуся в очіпку, корсетці та чорній спідниці на сім пілок, довгій, до самої землі, бачила і навіть розмовляла з самим Шевченком. До таких уявлень, майже фантастичних, нас схиляють осінні вітряні ночі на нових місцях у самому серці України. Тут ми, вихідці з Дикого поля, відчуваємо нутрянний, генетичний зв'язок зі своїм народом-мучеником, з самою Україною, яку за метушнею й чужомовним середовищем іноді забуваємо. А тут ніби відкриваємо її для себе заново: ось яка вона, наша Вітчизна, в оригіналі, а не на придбаних та приєднаних землях. А це люди її, наші предтечі, ровесники й ровесниці наших давно умерлих дідів і бабусь, котрі любили нас як свої душі. Та так і недолюбили...

Любили навіть дужче, ніж наших батьків, бо життя влаштовано так мудро, що онуків люблять більше, ніж дітей! Кожен пересвідчиться в цьому на собі, як прийде час. І я це відчуваю й усвідомлюю найяскравіше саме тут, у хаті оцієї самотньої, древньої, охайної та красивої витонченою старечою красою бабусі, що й пахне мені то моєю бабусею Чорнушихою, то бабусею Гапкою, яких вона мені сьогодні так яскраво нагадала.

І тут же й Малишко поруч, задумливий і тихий. Все не зводить очей з бабусиною очіпка, зморшкуватого, лагідного й доброго обличчя, з вироблених, висохлих рук її, і ніжність світиться у його суворих монгольських очах, струмує з його смаглявого обличчя. Мабуть, у цій бабці вгадує свою нещодавно умерлу матусю, про яку ще недавніше написав з Платоном Майбородою знаменитий «Рушничок» – знаменитий на весь Радянський Союз. Та й за його межами досить відомий і понині.

І дивно мені бачити отакого припишлого, присмирнілого Малишка. При цій бабці він почуває себе дитиною. Таке, хоча й рідко, трапляється з людьми найвидатнішими. Недарма ж і Расул Гамзатов у романі «Мій Дагестан», що саме друкувався в «Новом мире» та «Роман-газете» в блискучому перекладі Володимира Солоухіна, обирає найвищим суддею найстаршого серед аварців батькового ровесника і друга і робить його визначальним авторитетом під рефреном «Абуталіб

сказав!». Раз він, Абуталіб, сказав, то вже й Аллах не в змозі заперечити йому! Вустами старого Абуталіба зі сторінок роману промовляє сам народ Дагестану.

Тоді, саме тоді вже вкотре наvertsалося до минулого, до слави та пам'яті батьків і дідів, щоб хоч трохи оживити застояне суспільство. Після багатолітнього безпам'ятства та зневаги до національного коріння і національної пам'яті інтернаціоналізм, «вищий за все» для «вірних ленінців», особливо для «демона революції» Лейби-Троцького, призвів до історичного та соціального безпам'ятства ще до війни. А у війну, коли, як кажуть у народі, смажений півень в гузно клюнув, а обіпертися в піднесенні патріотизму не стало на що, отоді й згадали і народні традиції, і Бога, і церкву, і «імена наших славних предків»

А в кінці п'ятдесятих на Україні спалахне і засяє Довженкова «Зачарована Десна» світлом пам'яті і любові. Сколихне всю літературу, підкреслить її сірість і духовну убогість, поверне лицем до себе всю націю, збудить усю культуру. Саме в цій повісті геній Довженка, намічений і втілений у «Землі», спалахне знову на повну силу перед його передчасною смертю і освітить наші душі, найзахлавленіші та найзатурканіші їхні закапелки, і ми всі відчуємо себе українцями, ніби заново відкривши для себе духовну красу власного народу, його добру і світлу душу, його людинолюбні звичаї і характери.

Довженко любив Малишка ще з війни. І Андрій Самійлович глибоко шанував Олександра Петровича як свого вчителя і наставника – продовжував традиції його прози й кінематографа у своїй поезії – від раннього циклу «Зоре моя вечірняя» до книг «Дорога під яворами», «Далекі орбіти», відзначених Шевченківською премією, у поемах «Прометей» та «Запорожці» виразив «часу закони неблаганні», красу України та її людей, може, як ніхто інший в українській поезії, і вийшов на ті епічні простори, якими характеризується творчість його великого вчителя.

У В'юниці, в хаті старої бабусі, все це того пізнього осіннього вечора ніби залишиться за порогом, і Малишко із знаменитого, відомого на всю Україну поета перетвориться на смиренного та уважного слухача. Майже побожно, з великою увагою і любов'ю дивитиметься на чийсь матір, немов на свою власну, і мені вперше відкриються витоки його поезії, пристановище його бунтівливої та поривчастої душі.

Пишучи свої вірші, думає він саме про отаких людей – людей рідної української землі. Уявляє їхні долі, біографії,

їхні обличчя – живе й працює він найперше для них, дбаючи про їхні смаки й переживання, орієнтуючись на їхнє сприймання його творів. Вони – його найвищі судді та найперші і найголовніші читачі, їхнім сумом, печаллю і мудрістю повниться його душа, а потім і його поезія. Тому – саме тому! – вона така щира, прозора, так емоційно наснажена. Бо народжується з любові до свого народу, прозваного недолюбими й недалекоими марнославцями «простим».

І буде довга осіння ніч у старій, як світ, українській хаті над Дніпром. І шумітиме за вікном холодний, рвучкий вітер. І холодні зорі блиматимуть у чистому небі. І легке, як у дитини, Малишкове дихання чутиметься мені з комірчини. І це буде єдина ніч, проведена з Малишком під одним дахом древньої людської оселі. Я довго не спатиму, думатиму гірко і прикро: невже ж оце все незабаром піде під воду і від нього не лишиться й сліду?!

Та незабутня ніч і досі у мене в пам'ятку, хоч мені й самому вже час «риштувать вози в далеку дорогу, на той світ, друже мій, до Бога». А я й зараз чую легке Малишкове дихання у принишклій хаті, шум осіннього вітру за вікном. І тужливо: «Охо-хо-хо...» старенької господині, що ніяк не може заснути за своїми старечими думами, а може, й недугами, тоді ще мало зрозумілими мені.

* * *

Ранок видається рожево-жовто-блакитний, ясний-ясний і такий тихий, що й полум'я свічки не здригнеться. Синява води здається холодною та синішою за небо, наче шматки велетенських побитих дзеркал валяються поміж очеретами та осокою, відбиваючи небо й підсинюючи його ультрамарином перших осінніх заморозків. Малишко, свіжий і навіть рум'яний зі сну, тримається бадьоро, незлобиво кепкує над моїми дрижаками спросоння, радить надіти светр.

– Забув-забув, Сашко, фронтові наші світання на передньому краї! А забувати не слід. Як і святе наше фронтове братство. Ти от що, друже, бери свою берданку...

– У мене класна англійська рушниця, Андрію Самійловичу!

– Тим краще. Бери її і шмаляй отако у степ, подалі од Дніпра, по цій мало їждженій дорозі. Там, кілометрів за три, буде озеро, поросле кугою й очеретом. Його мало хто й знає: за ярами, байраками, тернами туди нелегко й проїхати. Ото туди саме й їздили Вишня і Рильський стріляти... крижнів, чи що?

– А може, лисух?

— Може, й лисух. Я там у них розбираюся...

— Так я — машиною! Враз доїду! Бо треба ж на ранкову зорю встигнути.

— Ну то встигай. А я шупачків та судачків спінінгом отут, у городі, настьобаю. Що-що, а на юшечку буде. Тоді й по-снідаємо.

Озеро я побачу з пагорка і, зупинившись у ярузі, складу рушницю, заряджу патронами з крупним шротом, по-плас-тунськи, як мене навчили ще в учбаті тилові сержанти запас-ного полку, підкрадуся до самих очеретів і не повірю своїм очам: велике плесо, синьо-зелене від ряски і латаття, всіяне здоровенними крижнями. Це вже перелітні, «північні» — у нас таких великих не буває. Але скільки ж їх, матінко моя! Сто-милися, летячи з берегів Балтики, та й упали підживитися й відпочити...

Стріляти далеченько. Вирішую підповзти ще ближче, не спускаючи ока з цього дивовижного табуна. Всі вони «жи-рують», поїдаючи ряску, і в тиші світанку чути плюскіт їхніх жадібних дзьобів. Такого дива мені, молодому мисливцеві, ще не доводилося бачити. Серце б'ється, мов на стометрівці, лежу тихо, вгамовую його биття і милуюся красивими пта-хами, освітленими першим промінням сонця. Підводжусь вище, щоб зручніше стріляти. І раптом: «Ках! Ках! Ках!» — подає сигнал вожак чи вартовий, і табун з потужним плес-котом і шумом зривається в небо.

Крижнів не менше сотні, але злітають вони всі, як один, в протилежний бік, і стріляти марно — далеко! І раптом одна сіренька качечка, чи молода, чи перелякана, крутою дугою шугає в мій бік, і я з розвороту вицілюю її в стрімкому, як блискавка, польоті, беру її на мушку, веду з випередженням стволами, б'ю з правого — промах! Ще більший роблю винос, з розвороту мало не падаючи, — раз! Зупиняється на льоту і каменем падає на засіяне озиминою поле. Б'ється грудьми об смарагдову і на вигляд м'яку шітку озимини, підскакує, мов м'яч, раз, і два, і три! І завмирає...

Біжу шодуху до неї через рівчаки, куші глоду й терну, вибігаю на рівнесеньке поле і — ось вона, ось! Дивиться на мене чорною намистинкою кругленького ока, а сама сіра-сіресенька, ще й коричневими смужками покраяна. Беру її в руки, важку і тлусту, мокру з живота, але теплу-теплу, й несу до машини, ні трепету, ні протесту, ні намагання вир-ватися. Дивиться якимось по-дитячому здивовано і на цей ранок, що так несподівано й осоружно обірвався для неї, і на мене, і — ні звуку!

Відчиняю багажник, обережно саджу її на згорнутий брезентовий чохол і зачиняю кришку. Оглядаюсь на озеро — порожнє, як бубон! Наче на ньому ніколи й не було жодної качки. Їду назад, у село, в омріяне В'юнище, дивувати Малишка. Над мисливцями завжди кепкують — над їхньою хвальковитістю, над схильністю до брехні й прибріхувань. А я ось відчиню багажник і — будь ласка! Не слова, не розповіді-побрехеньки, а північна перелітна качка, яку мало кому вдається вполювати.

Андрій Самійлович вже у дворі — «настьобав», як він каже, і судачків парочку, і чималу шуку впіймав, так що блешню проковтнула, то й не стало чим ловити. Походжає зеленим моріжком по двору, як у Плютах: у тій самій вишневій тенісці, закасаних по коліна синіх спортивних штанях і своєму незмінному брилі. Риба лежить на траві, зябрами ганяє, чиста й лискуча, немов викута зі срібла.

— Бачиш, яка краса? — гордовито питає Малишко. — А ти ж з полем?

— Будь ласка, — одчиняю багажник.

І як тільки кришка рушає вгору, з-під неї з шурхотом кулею вилітає моя здобич, крутою параболою шугає у чисте небо в напрямі озера, з якого я її привіз. Малишко з несподіванки аж відсахнеться, а потім налетить на мене, лихий, гнівливий:

— Підранків возиш? — кричить на весь двір. — Підранків треба добивати, щоб не мучилися! Ти хоч правила мисливства прочитав? Ех ти, невіглас! Таку здобич втратив!

— Ну й слава тобі, Господи, — хреститься старенька господиня, вийшовши з ножом у руці чистити рибу. — Хай живе собі така Божа краса! Так їй на роду написано: ще не згинути у нашій краю. Хай летить собі далі. Мало й там на неї отаких розбишак з ружжами чекає.

Малишко дивиться на неї мовчки, і така приязнь і замилювання у його монгольських очах світиться замість недавнього гніву, що мені й справді не жаль ні мого вдалого пострілу в льот, ні моєї втраченої здобичі — мисливського трофея. Тільки й досі чую в руках пружне й пухнасте тепло підстреленої качки, що, оговтавшись, полетіла шукати своїх родичів.

Сонце було. Пізня осінь була у В'юнищі. І Малишко, освітлений сонцем, добрий і щасливий, і досі стоїть у мене перед очима на зеленому моріжку над шейно зловленою рибою...

Стоїть і досі... Хоч ні В'юнища, ні хати тієї, ні господині давно вже нема. Як немає й самого Малишка. А є тільки пам'ять про нього. Мучителька і розкіш наша, над якою не владен навіть час...

Як усі генії і справжні таланти, Малишко не був щасливий в особистому житті. Різкий, поривний, емоційно насліджений, він спалахував диким полум'ям гніву, навіть люті – все викладав одразу, не задумуючись. Але в особистих, інтимних справах був надзвичайно стриманий, цнотливий, делікатний. Навіть – сором'язливий. У нього закохувалися жінки і дівчата – мало хто міг встояти перед чарами його поезії. Але родинне життя у цього бунтівливого, пристрасного лірика не склалося. Щасливою була з ним тільки його Муза: вона берегла йому вірність і любила його скрізь і завжди – і на війні, де він написав найталановитіші свої твори, і в мирний час, і в час братання з Георгієм і Платоном Майбородами, а пізніше із Сашком Білашем.

Цвітуть осінні тихі небеса,
 Де ти стоїш блакитна, мов роса.
 В очах засмуток, темний, мов ожина...
 Моя кохана – мріялось: дружина!

Хто встоїть перед такою образністю і красою? Перед такими чарами істинної Поезії. Одна ця строфа здатна прикрасити всю нашу літературу. А яку музику до цього шедевра написав молодий ще тоді Сашко Білаш! Таке взаєморозкриття і взаємодоповнення рідко зустрічається у всій світовій музичній культурі. Все мине, всі відійдемо, а поезія оця і музика, покладена на неї, зостануться нарівні з нашими незрівнянними народними піснями.

Хай серце серцю вісткою майне.
 Хоч не забудь та згадуй ти мене...

Цитування – не найкраща розповідь про поета. Але й без цитування не обійтись. Шкода тільки, що вірність Музи ніколи й нікому ще не заміняла справжнього щастя. Тому й утіхи від цієї вірності мало і Малишкові, і жінкам, які його любили.

Перша дружина народила молодому Малишкові дочку. Потім війна розвела їх.

Друга жінка, ще студенткою закохавшись в Малишка, білява й тендітна, з товстою косою і обличчям та натурою Мавки, мала необережність дозволити Малишковій матері помити їй ноги. Малишкова мати ходила, кажуть, боса Києвом, мов на прощу, і мила ноги чужій тендітній дитині як своїй власній. Бо це ж таки була її невістка – дружина її Андрійка! Але,

нагодившись саме на оцю сцену миття ніг, Малишко зі своїм буйним нором збунтувався: як це так — моя мама-селянка має ноги чужій дочці! Зразу — дзвінок: «Забирайте негайно свою дочку! Вона експлуатує мою матір!»

Ні благання матері, ні моління закоханої молоденької дружини, студентки Київського університету, — нічого не допомогло! Кажуть, білява дівонька намагалася з горя відкрити собі вени. Малишко — як кам'яний божок: ні кроку назад! Татаро-монгольські гени, що так несподівано й раптово проявилися зовні, мали глибоке внутрішнє коріння: з ним не легко й непросто було не лише в побуті, у сім'ї. Але і в літературі — також. І в дружбі. З Майбородами був він — нерозлийвода. Але я сам, щойно переїхавши до Києва, на його п'ятдесятилітті, яке святкувала не лише Україна, а й увесь Радянський Союз, став свідком бурхливого конфлікту, що виник після всіх урочистостей у нього вдома: він ледве не розбратався з обома Майбородами через якусь не дуже й принципову дурничку.

Розсердившись, Малишко покинув гостей, і мені самому довелося вговтувати розжохканих братів-красенів, несподівано й неспогадано уражених невгамовним їхнім побратимом. Що й казати, Майбороди — хлопці серйозні і під гарячу руку мені б дісталося на горіхи. Але обидва — і Георгій, і Платон — прекрасно знали про мій спортивний розряд по боксу. Можливо, це мене й врятувало — не дозволило стати жертвою розбрату чи хлопчиком для биття за крутий нором нашого видатного поета. Хоч як там було, а з того вечора з Майбородами я здружився по-справжньому. Аж до їхньої передчасної кончини. І досі кажу собі і всім: жаль, що такі люди вмирають! Такі люди, як брати Майбороди, Тютюнники, Головка, Малишко, Гончар, Рильський, — всіх не перерахувати.

А третя — Люба Забашта, теж красуня з красунь, — прийшла до Малишка сама. Взяла, кажуть, віник, замела велику й розкішну Малишкову квартиру на Леніна, 68, запущену за роки спільного проживання в ній Малишка і Платона Майбороди після смерті Малишкової матері, і вимела тим віником і Платона. Правда це чи легенда, яких немало було, є і буде в письменницькому середовищі? Як кажуть: «За що купив, за те й продаю». І не де-небудь кажуть так, а в народі! То й я покладуся на цю істину. Бо ж ні бражником, ні картярем у Малишковій компанії не був. Бачив тільки розгардіяш у квартирі, карти й горілку на столі. Бачив навіть розщеплений й обпалений блискавкою дуб на картині одного із найзнаменитіших наших художників. Найсильніше вразила мене

саме вона, бо навіть у Миколаєві чув про неї і знав: це найулюбленіша Малишкова картина – якийсь символ чи алегорія, що в його уявленні виражає його поетичну і житейську долю. Розщеплений і обпалений блискавкою дуб – це й справді дуже нагадує образ нашого бунтівливого і водночас найніжнішого поета: така доля і такий час випали нашому Малишкові!

Найдужче, найяскравіше проявляться його людяність, щирість, закоханість у своїх колег і сучасників на його п'ятдесятилітті! Скільки квітів, скільки любові й захоплення виллється на нього в ті дні і в залі консерваторії, і в ресторані «Україна», де зберуться напередодні круглої дати найближчі друзі. Там я вперше почую божественний голос молодого Миколи Кондратюка – незрівнянного баса чи баритона, що своєю єдвабною м'якістю й глибиною звучання нагадає Гмирю. І Сергія Козака – тоді ще полковника, курсанта Академії імені Фрунзе, що теж зачарує неабияким баритоном. Всі тоді зліталися, злетілися на Малишків ювілей, мов метелики на вогонь.

Тільки Козловський не зможе вирватися з Москви, то ми почуємо записаний по трансляції його ласкавий голос, звернений до Андрійка з батьківською ніжністю і любов'ю. І Малишко – розчулений, трохи п'яненський – перетвориться мало не в сільського хлопчика: всіх вітатиме піднятими вгору руками, так що аж сорочка висмикнеться із штанів. А йому все одно личитиме ота хлопчачуватість, отой суто дитячий пуп, що на мить відкриється і зробить його майже дитиною!

Його єдиний, півстолітній, ювілей (бо до шістдесятирічного він не доживе) справить на всіх учасників, присутніх, телеглядачів та радіослухачів незабутнє враження щирістю й захопленістю, духом любові, єднання з читачами своїми, що братимуть зал консерваторії буквально штурмом. А через них – з народом своїм, з яким розділив усе: і війни, і бідкування, і доноси, й переслідування, коли його виганяли з Шаргородської школи і мали б посадити в тридцятих роках. Але знайшлися люди, що вже тоді в молодому поетові побачили майбутнього Малишка!

Найперше – це Максим Тадейович Рильський, що повсюди цитував один із перших Малишкових віршів:

Дядько мій, Микита-чорнокнижник,
Швець і мрійник, славний чоловік,
Все життя розповідав про ніжність,
Хоч її не бачив цілий вік.

А також учитель Малишків по ІНО Агатангел Кримський. Аж до Мануїльського – наркома освіти й секретаря ЦК досту-

калися й захистили Малишка від брехливого доносу і наклепу. Але на вразливу поетову душу це лягло нестерпним тягарем і вкоротило йому віку. Тож і він належить до жертв системи, і його не раз і не два ставили мало не під стінку то Каганович, то його друзі, про що свідчать документальні, запротоколювані й ще не опубліковані виступи, які подадуться нижче.

Але це було колись, 50-ліття Малишка – ще попереду, в листопаді 1962 року, а того ранку у бабусі у В'юнищі нам не доведеться ні юшечки посьорбати, ні смаженою рибкою поласувати. «Все перекреслив траурний кортеж...» – напише через двадцять п'ять років Ліна Костенко в «Алеї Тиші», присвяченій Толстому.

* * *

А того далекого ранку просвіт вулиці перекреслить світлозелена відкрита машина ЗІЛ-110, та сама, яку я побачив вперше два роки тому біля Міністерства торгівлі. І той самий високий і за кермом рівний, як тополя, вродливий Олександр Романович під'їде, як і тоді, з вимкненим двигуном, м'яко й плавно пригальмує й зупиниться беззвучно на зеленому ще спориші, перекривши бабусині відчинені навстіж ворота, легко виплигне, як Бог, з машини, обніме з ходу Малишка, поцілується з ним тричі, а нам з бабусею тільки кивне і скаже:

– Збирайтеся, Андрію Самійловичу! Микита Сергійович приїхав з Москви. Чекають вас в Яготині!

– А галстук? – тільки й питає Малишко, зовсім не здивувавшись такій новині і таким запросинам: звик, мабуть.

– За галстуком та костюмом заїдемо до вас на квартиру.

– Ну, тоді я тут хоч поголюся – всі причандалля зі мною.

Олександр Романович посмутніє й стривожиться:

– Це буде надто довго. А там чекають... Можна було б і не голитися, і не перевдягатися: галстук і костюм на полюванні ні до чого.

– Не на полювання ж мене запрошують, – скаже Малишко, всміхнувшись, і раптом кивне на мене: – Не впізнаєш? Це ж той письменник з Миколаєва, якому ти на моє клопотання виділив «Волгу». Он вона стоїть. Майже така зелена, як твій кабріолет.

Олександр Романович подає мені руку, міцно тисне і, дивлячись у вічі, приязно всміхається:

– Приємно робити людям послуги і добро. – І до Малишка: – То ви, Андрію Самійловичу, швидше голіться, а ми поки

що погомонимо, — бере мене під руку, веде через бабусин город до синього-синього Дніпра: саме сонце підбилося і зробило всі кольори яскравішими. — Хочу розповісти, за що ми так любимо Малишка, — обнімає мене по-дружньому за плечі, зупиняється над самісінькою водою на зеленому моріжку. — Недарма кажуть, що все залежить від часу, місця і обставин. Так от, Андрій Самійлович розкрився нам у Воронежі в грудні сорок першого, вийшовши з харківського напівоточення разом із нашими військами, схудлий, неголений, в обпаленій біля багать шинельці й розбитих чоботях. А у Воронежі саме формувався Степовий фронт. Формував його Рокоссовський. А членом Військаради в нього був тоді Микита Сергійович. Ну, а я в Микити Сергійовича був порученцем — тобто старшим куди пошлють. Як почув Микита Сергійович, що серед тих, хто вийшов з оточення під Харковом, військовий кореспондент Малишко, одразу ж: «Бери хлопців з розвідки чи охорони — негайно розшукати й привести на командний пункт!» Виявляється, Хрушов Малишка знав ще до війни. А у війну читав всі його вірші, що постійно друкуються в газеті «За нашу Радянську Україну!» та в газеті «Комуніст». Знайшли Малишка не скоро, у якійсь казармі: сидить і пише на коліні вірші. Почувши про Хрушова, зрадив: «Де?»

— Та ось тут, поряд, на сусідній вулиці, — кажу йому.

— Гайда, — зривається, готовий бігти.

В отакому затрапезному вигляді, підтягнувшись, руку до шапки-вушанки: «Товаришу генерал-лейтенант, за вашим наказом старший лейтенант Малишко прибув!» А Хрушов як обніме його та як заплаче: «Андрію! Вся наша люба Україна під фашистським чоботом! Втратили ми неньку Україну! Розваж хоч новими віршами, бо на душі...» Микита Сергійович махне рукою й знесилено опуститься на стілець. А Рокоссовський та його управління і штаб — все генерали та полковники — як стояли, так і стоять перед цим дивним, маленьким, худеньким, двадцятидев'ятирічним Малишком, виснаженим та обношеним до краю. Малишко, блідий, сироти по щоках сипонуть, мало не навшпиньки стане:

Україно моя! Далі, грозами свіжо пропахлі,
Польова моя мрійнице. Крапля у сонці з весла.
Я відам свою кров, свою силу і ніжність до краплі,
Щоб з пожару ти встала, тополею в небо зросла.

І от, щоб ви знали, Сашо, — зволожнілими очима гляне на мене розчулений Олександр Романович, — вони й зараз, ці вірші, беруть за душу і братимуть не одне покоління людей.

Але так, як там, у Воронежі, куди ми всі відступили, здавши ворогові Україну, — так уже ніколи нікого вони не хвилюватимуть, як нас. Ми, буквально всі, не могли стримати сліз. Навіть Рокоссовський... Поляк... Обтяжений неймовірно тяжкими й складними обов'язками... Навіть він одвернеться до вікна, ховаючи очі від підлеглих. А Малишко продовжує дзвінким, наструненим голосом, сам ледве стримуючи сльози. Бо що тільки довелось нам тоді пережити?! А особливо йому з його чулим та ніжним серцем. Та ще й серед маси бійців і командирів, з якими, відстрілюючись, довелося залишати Україну мало не останніми! На командному пункті Рокоссовського разом з Хрущовим — майже нерозлучні з ним бригадний комісар Корнійчук, полкові комісари Ванда Василевська, Бажан і полковник Довженко — всесвітньовідомий кінорежисер, щойно позбавлений осоружного «інтенданта II рангу», як його чомусь атестували на початку війни. Всі, затамувавши подих, слухають Малишка. А він шапку скинув, шинель розстебнув — забув, мабуть, і самого себе, так натхненно читає щойно написаний вірш з циклу «Україно моя!», котрий потім увійде в першу його воєнну книжечку, видану тут же, у Воронежі, в січні чи лютому сорок другого року під назвою «Битва»...

— «Битва!» — аж скрикую, згадавши зустріч з цією книжечкою в повоєнному Миколаєві.

— А що таке? — дивується Олександр Романович.

— То ціла історія! Колись розкажу. А зараз продовжуйте, бо Андрій Самійлович, певне, закінчує голитися.

— Хто-хто, а письменники, на мою гадку, найуважніші слухачі та поціновувачі! Очей з Малишка не зводять. А він вже й шинель скине і стане схожий на хлопчика — худесенький, тонесенький, змарнілий! І аж побіліє від хвилювання. А голос стає ще дзвінкіший, ще натхненніший! В ньому бринить і сум, і розпач, і любов, любов без меж:

Я топтав кілометрів не сто, і не двісті, й не триста,

Все в похід, у похід, в небезпеки на правім краю.

Он зоря вечорова до мене шепоче барвіста:

Що ж ти став, як німий, надивляйся на землю свою!

Надивляйся на землю, де сизі орли клекотіли

Із могили високої в димнім безмежжі доріг.

І лежала земля, в попелищі земля чорнотіла,

Я дививсь — і німів, і прощавсь — і прощатись не міг.

Що тут зчиниться?! Хрущов падає головою на руки, сидячи за столом, і риде ридма, не криючись. Рокоссовський мовчки підходить до Андрія, рвучко обіймає його:

— Спасибі, — тихо скаже і швидко виходить, ховаючи очі. Рильський плаче мовчки, не зводячи погляду з Андрія. А Довженко, сивий, як дим, та білий, як стіна, підійде до Андрія, обніме його, потім відсторониться на витягнуті руки, дивиться, дивиться з подивом і захопленням.

— Андрію, — скаже урочисто й переконливо. — Якби я не був самим собою, я б хотів бути вами! — і теж вийде вслід за Рокоссовським, розчулений.

Бажан і Ванда Василевська й не поворухнуться. Ніби нічого й не чують. А Корнійчук підведеться поволі, потисне Малишкові руку:

— Гарну книжку пишеш, Андрію! І назва гарна — «Україно моя!». Вона прикрасить всю радянську поезію, зрівняється з «Василием Теркиным» Твардовського.

Заплаканий Хрущов аж скинеться:

— Не треба ніяких порівнянь! Це абсолютно різні речі!

— Обід для командуючого! — пролунає із сусідньої кімнати, як на плацу. Після вірша Малишка це здається окриком чи дурнуватою командою...

— Чого там дурнуватою, — пролунає голос Малишка, що, поголений і вмитий, беззвучно підійде так, що ми за нашою захопленою розмовою й не почуємо його кроків по траві. — Я б оце на таку команду хіба ж з таким апетитом відгукнувся! Але, Сашо, нас же там ждуть! Поїхали...

Довга світло-зелена відкрита машина беззвучно розвернеться від бабусиних воріт, шасне гарно вкоченою дорогою, наче її тут і не було. Ніби приснилась чи привиділась.

— А тебе ж чого не взяли? — ласкаво питає бабуся.

— Туди беруть не всіх, — скажу їй тихо, поцілую в обидві зморшкуваті, вже прохолодні старечі щоки.

Сяду в свою машину, що після тієї, довгої та елегантної, здасться куцою, горбатою й неоковирною. Сяду й поїду назавжди з тієї далекої осені, з бабусиноного гостинного двору, щоб більше ніколи не побачити ні її, ні славетного В'юнища, ні цього прекрасного вигину Дніпра, на якому чого тільки не відбувалося. Але все забулося, як забудеться і той далекий ранок: був він чи тільки привидівся? Уявився чи приснився мені? Хіба тільки для того, щоб розповісти вам про те, що було і ніколи не вернеться...

Але хіба ж розповіси про те, як у дзеркало заднього огляду побачу оту худесеньку бабусю, що вибіжить із двору, махатиме руками й гукатиме щось до мене. Пригальмую, зупинюся, вимкну двигун, вискочу з машини:

— Що трапилось? — гукну з усієї сили.

— Риба! Рибу візьміть! Нащо ж вона мені, самотній? — Бабуся піднесе над головою довгу й тоненьку, немов шабля із дамаської сталі, стерлядку. — Хоч стерлядку візьміть!

— Що ж я з нею робитиму? — крикну на всю силу легень, бо відстань між нами чималенька. — Я сам тут! Сам! Без дружини і без родини!

Бабуся опустить руку з рідкісною рибиною і, похиливши голову, піде у свій двір. І всі її рухи, вся похилена постаць, худесенька й легенька, виражатимуть майже дитячу образу. І коли навесні наступного року я застану на лаві мою мертву маму, висушену інсультом, страшною хворобою і літами, згадаю бабуся — зовсім чужу мені, але таку неймовірно рідну, як мої давно вмерлі бабусі, як моя мама. І зрозумію по-справжньому, чий я син. А син усіх матерів України, яким так мало зроблю добра і принесу мимовільно так багато смутку.

Милі мої, близькі і далекі! Якби ж ви знали, як я люблю вас! І як мені жаль вас! І як я шкодую за кожним своїм неухважним вчинком, що міг завдати і завдавав вам прикрощів, сум чи образу. Ви й зараз, умерши, здається, дивитесь мені вслід, зітхаєте, благословляєте, забувши про свої великі й малі образи чи прикрощі, бо вічно жили для нас, любили й прощали нам нашу неухважність, байдужість чи забудькуватість, як ми зараз усе це прощаємо своїм дітям, а ще більше — онукам. Бо так мудро влаштоване життя, яке ви нам у муках подарували.

Доземний уклін вам, спасибі й прошайте — незабаром усі там будемо. І досі перед очима моєї душі стоїть на порослій спорішом дорозі чужа згорьована мати з рідкісною рибиною в руках. Шкодую, що не повернувся.

* * *

Дивуюся й досі: як мало ми спілкувалися з Малишком! Такі теплі, сердечні взаємини, така спорідненість душ і такі рідкі зустрічі! Він завжди вітав мене на вулиці, у Спільці, на з'їздах і пленумах СПУ чи й Спільки письменників СРСР стриманою, ласкавою усмішкою, починаючи з 1960 року — з пам'ятної Декади українського мистецтва й літератури у Москві. Грудень був. Була перша в моєму житті Декада, і клевети Бажана, що здав уже пост голови СПУ Гончареві, просто на пероні Київського вокзалу розлучили мене із моїми найближчими друзями: Павлом Загребельним та Василем Земляком, з Григорієм Тютюнником, з яким я щойно познайомився. Їх усіх відправ-

ляють з вокзалу в готель «Україна», а мене, провінціала, кудись на задвірки північно-східної Москви, в готель «Восток». Я й досі в них на прицілі за критичну статтю проти Собкового роману «Біле полум'я». За одну ту статтю «адміністрація Бажана» тримала мене п'ять років (!) в кандидатах. Вже й дві книги оповідань вийшло, і повість «На Веселому Роздолі», і роман «Корабелі» видрукувано в журналі «Вітчизна» і видано окремим виданням в «Молоді», а в члени Спілки мені дороги немає, і на Декаду я потрапляю через зустрічні списки Спілки письменників СРСР, бо й там друкуюся в «Дружбе народів», в «Огоньке» дали вже два моїх оповідання – «Дике поле» й «Зееловські висоти»! Досі тут друкувалися тільки Юрій Яновський та Олесь Гончар.

Хоч як дивно, друзі мої зреагували на поселення мене (а фактично виселення з Москви на час Декади!) в готелі «Восток» абсолютно спокійно: взяли свої валізи і сіли в автобус із написом на вітровому склі «Готель «Україна», наче мене не тільки нема, а ніколи й не було! І це був перший начний урок відчуження, який відгукнеться аж тепер, у старості. Я зрозумію на все життя: в літературі, як на далекому американському Клондайку під час золотої лихоманки, кожен сам за себе! І коли мої товариші, «не заметив потери бойца», всядуться на передніх сидіннях комфортабельного новесенького автобуса ЗІЛ, а я рушу до зачуханої колимаги з написом «Гостиница «Восток», мене раптом перехопить Малишко: з «Чайки», що хвацько розвертатиметься переді мною, відчинить дверцята, мало не вивалившись на крутому віражі, й гукне, як на Дніпрі в Плютах у далекому минулому літі:

– Сашо! Тебе виселяють з Москви?

– Так, – скажу йому, показавши конверт із паперами на поселення.

– Сідай до нас у машину, я тебе у своєму номері прилаштую.

Вперше сяду в фешенебельну урядову машину, та ще й на передне сидіння, бо на задньому сидітимуть Гончар, Малишко й секретар ЦК КПУ Скаба.

До готелю «Україна» домчимо, не промовивши й слова. Нічого не скаже мені ні Гончар, ні Скаба, й коли станемо в чергу за ключами. І тільки в ліфті на восьмому поверсі, коли ми висадили Скабу й залишились утрюх, Гончар обуриться:

– У своїй доповіді я найбільш говоритиму про перші романи Григорія Тютюнника, Загребельного й Сизоненка та першу повість Земляка, а вас відправляють до чорта в зуби. Хто ж це так розпорядився? Хто міг?

— Бажанові прихвосні, — тихо й спокійно скаже Малишко. І додасть майже ласкаво: — Жени їх, Олесю, з апарату брудною мітлюю! Бо вони так і лишаються на рівні 1947 року, коли у нас богував Каганович.

— То ви вже якось перебудьте поки що в Андрія Самійловича, — скаже мені Олесь, — а я дам розпорядження нашому штабу.

— Я сам його влаштую, — скаже Малишко. — У тебе, Олесю, й так клопотів багато.

— Авжеж, зараз їду в ЦК. То ви вже, Андрію Самійловичу...

Стою ні в сих ні в тих, слухаю цю розмову про мене, готовий провалитися крізь землю. А Малишко підморгує мені, веде у свій номер.

— Можемо пожити і вдвох, — каже роздягаючись. — Але до мене зараз прийдуть Олександр Прокоф'єв, Олександр Твардовський, Олександр Фадеєв. Так що лишай свої речі, їдь в ЦДЛ до друзів. А увечері черговий вручить тобі ключі від твого номера. Зрозумів? А ще назавжди, на все життя запам'ятай: од цих людей добра не жди. І нічому не дивуйся...

Зараз, коли я пишу ці рядки про незабутнього Малишка, переді мною — надані друзями, ніде не друковані два виступи Андрія Самійловича: це, очевидно, неправлені стенограми. На першій рукою Любові Забашти олівцем позначено: «1957 р., літо. Виступ проти антипартійної групировки Кагановича». (Тут і далі зберігається текст неправлений, як було застенографовано). Де відбувся цей виступ, у стенограмі не позначено. Але з того, що головує тут Шевель — зав. відділом ЦК, а також з тексту впливає, що це або Пленум ЦК, або якась ідеологічна нарада. (Друкується з деякими скороченнями):

Малишко: «... у цьому літі 1957 року настала хороша пора: розгромлено й знищено антипартійну групу Маленкова, Молотова, Кагановича... Партія вигнала їх з керівництва... Вони боролися проти народу за своє особисте самолюбство, а не за щастя народу. Тепер люди всіх республік легко зітхнуть. Ми всі підтримуємо наш Центральний комітет на чолі з Микитією Сергійовичем Хрущовим...

Ми колись знали чорні дні і чорні ночі, коли на Україні господарював Молотов. І були банди, і він мізинцем не поворухнув, щоб боронити наш народ.

А як він ставився до письменників? Ненавидячи український народ, знаючи його благородну історію, він жодного доброго слова не сказав. А коли приїхав на Україну під час святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією, він казав, що це був великий народ, який перший пішов за Росією. А потім,

приїхавши до Москви, казав, що Україна як була, так і залишилася гніздом націоналістів.

Нас, письменників, називають літописцями народу. Ми не забули, як у 1947 році Каганович кинув на тортури не тільки нас, а і весь наш народ, всю націю. Україна має 42 мільйони населення, вона зветься соціалістичною нацією. Революцією, трудами Україна показала перед усім світом, яка вона героїня і трудівниця, а приїхав цей чоловік і хотів стерти її ногами.

Не знаючи нашого народу, звичаїв, культури і ролі в революційній історії світу, ця напівграмотна істота хотіла краді сили українського народу послати в тюрми, на Соловки і стерти ім'я нашого народу на порошок. У нього в розпорядженні не знайшлося стільки вагонів, щоб народ вислати в тюрми. А йому самому треба було сісти у вагон і прокотитись на Соловки. (Оплески).

Ця нікчемна групочка, як добре говорив мій великий друг Олександр Євдокимович Корнійчук, знайшла ідеологічну базу серед деяких письменницьких елементів. Вони їх підтримали, а назавтра на Україні Каганович почав розправу з письменниками, знаючи, що письменники — це українська пісня, українське слово, українська культура і мова, що убити письменників — це значить убити душу народу.

Хай вони самі згадають, що вони робили в 1947 році: вони посадили більшу частину письменників, композиторів, піснярів, знищили, знаючи, що народ без своєї мови, без своєї культури, без своєї пісні, без своїх літописців-письменників стане глухий. Але у них нічого не вийшло.

Навіть проти сліпих, що грали на базарах, організував Каганович процес «Двадцяти чотирьох». І цих сліпих народних музикантів, лірників, бандурників вивіз кудись.

З перших днів прибуття на Україну почав шукати серед трудящих, серед робітничого класу, серед колгоспників, особливо серед інтелігенції націоналістів, йому так хотілось знайти, що він готовий був сам сфабрикувати документи, щоб із найчесніших, найталановитіших людей, патріотів Радянської Вітчизни зробити поганих, чорних людей.

Я чув сьогодні виступ Максима Тадейовича Рильського, одного із найстаріших митців нашої літератури. Він не розказав все, як той самий Каганович, не розібравшись у могутній поезії видатного поета Рильського, назвав його петлюрівцем.

... як він спеціально перекрутив вірш, який написав Максим Тадейович. Він тоді сказав, що ви написали про Петлюрівську Центральну Раду.

Хай сьогодні згадає мій добрий друг Олександр Євдокимович Корнійчук, як його і мене о другій і третій годині ночі кликав Каганович і, стукаючи кулаком по столу, загрожував, що він нас посадить у тюрму, якщо ми не розкриємо націоналістичну групу. Він тоді ходив по кабінету, обривав зі стінки просо, гриз його і кричав.

Тоді ми заявили, що серед українських письменників націоналістів немає, а він назвав прізвища Рильського, Яновського і Сенченка. Тоді ж він погрожував молодим письменникам Гончару, Козаченку, Новиченку т.ін.

Обурений поведінкою Кагановича, я як комуніст і член ЦК комсомолу України звернувся в ЦК комсомолу, і ми з секретарями (комсомолу) написали листа товаришу Сталіну про неправильну поведінку Кагановича на Україні. Не знаю, чи той лист побував у тов. Сталіна, але я добре знаю, що через три дні вночі нас викликав Каганович, і той лист був уже в нього в руках.

Знаєте, після цього нагород не дають, а дають догани. Мене зняли з редактора журналу, і вдома я приготував невеличкий чемоданчик, на всяк випадок, в «кагановицьку командировку». На моє щастя, він не встиг посадити нас у тюрму.

На Курсько-Білгородській дузі, коли ми захопили Охтирку, я бачив список комуністів і активу, які підлягали розстрілу, підписаний Геббельсом. Пізніше я бачив, як Каганович почав розправлятися з українськими письменниками: і комуністами, і безпартійними. І я думаю, що цей список не був менший, ніж той, що я бачив у Охтирці.

За шість місяців свого не секретарювання, а панування і царювання він знищив і посадив у тюрми вісім тисяч радянських людей, уподоблюючись тому сатрапу Ніколаю Палкіну. Він піднімав на Україні гангстерів, пройдисвітів, щоб вони робили розгул на нашій Україні.

Можна сьогодні згадати імена зацькованих ним людей — Олександра Довженка, Остапа Вишні, Юрія Яновського і інших діячів української культури. Та й не тільки української культури. Мабуть, він не бачив їхніх сліз. Мабуть, він не чує плачу їхніх рідних сімей.

У Постанові ЦК КПРС цю групу називають ще товаришами. Товаришами ми зємо самих дорогих людей. «Товариші» сьогодні — це велике слово в нашій державі. Товариші — це ті, хто йде плече в плече. Товариші — це ті, хто ділиться з тобою останнім шматочком хліба, хто віддасть останні патрони. От їх і називають товаришами.

Попросимо ж сьогодні Центральний Комітет, щоб це почесне і велике слово-звання було знято з цих іуд! (Тривалі оплески).

І я сьогодні ще прошу Центральний Комітет як радянська людина, як письменник зняти імена цих людей по містах, районах, колгоспах, заводах, де ми трудимося, а вони там ніколи не бували і не трудилися! (Оплески).

І вони дорікали товаришеві Хрущову, що він багато їздить по країні. Так, він багато їздить, бо він – син народу, син великого російського народу, улюбленець українського народу, плоть від плоті робітничого класу, шахтар. Він живе судьбою народу, у нього немає вільної хвилини, а вони посідали в кріслах та й веліжирують. У них немає й не було гарячого серця до народу, а була тільки байдужість, а може, й ненависть, і їм тяжко було ходити, бо важкі каменюки вони за пазухою тримали проти народу нашого.

Вам, напевно, доводилося не раз спостерігати, як летить журавлиний ключ. І коли один журавель підбитий, інші журавлі його підтримують. І жоден із них не збочує з обраного шляху. І летять вони все вперед і вперед до обраної мети – у ірїї чи з ірїю.

Я хотів би, щоб і в нашому житті, в нашому не журавлинному, а людському сталевому ключі ми летіли до майбутнього, як оті журавлі. І коли нашого товариша поранять, станьмо з ним плече в плече, як оті журавлі, і крилами своїми підтримаймо товариша! (Оплески)».

Тов. Шевель: «Слово має тов. Козицький. Далі буде виступати товариш Ванда Василевська».

Так закінчується передана мені сином Любові Забашти Ігорем Забаштою ця перша стенограма.

Друга стенограма під назвою:

ВИСТУП А. МАЛИШКА НА ЗБОРАХ ПИСЬМЕННИКІВ КИЄВА

носить характер ще агресивніший, але не має дати. В кінці стенограми машинописної стоїть від руки написане: «1957», а потім закреслено тим самим синім чорнилом, що й зроблений напис. А нижче, на машинці: «А. Малишко».

Так, ніби це копія, зроблена або вчитана Андрієм Самійловичем.

На жаль, про все це можна тільки здогадуватися.

Виступ починається без звичного звертання: «Товариші» чи «Шановні товариші». Можливо, стенограма правлена самим Малишком і ним же власноручно передрукована.

«З'їд партії сказав велику правду про те, що було в житті. Я хочу сказати частину цієї правди. Я не історик і не літописець, а поет. І все, що бачив, що пережив, мені хочеться сьо-

годні сказати. І то не все, звісно, а тільки якусь частину. Бо якби сказав усе, як воно було, то частина людей на мене смертельно образилася б. Вони б і самі розповіли про свої вчинки, але дехто думає, що їхні вчинки забуті і ніхто про них не пам'ятає. Але те може забути один чоловік, а народ ніколи не забуде.

Я пам'ятаю нашу рідну землю, яка лежала в бомбах і руїнах після війни. Ми знали, що вона підійметься з руїн, і самі своїми руками брали носилочки і підіймали Україну з попелу.

І тоді, коли Україна підіймалася з руїн, коли фашизм був повергнутий, у наше життя непрохано вдерся авантюрист і пройдисвіт, який оголосив себе вождем українського народу. Це був 1947 рік.

Хрущов, який був зв'язаний з Україною десятки років, приїхавши на Україну в 1938 році, багато синів нашого народу, нашої інтелігенції врятував від тюрем і Соловків і пішов з українським народом на фронт.

З приходом на Україну у 1947 році хабенського баришника Кагановича Хрущову стало дуже тяжко. А як же могло бути легко, коли до нас прийшов хабенський баришник і торгаш, син скотопромишленника, людина малописьменна, нахабна, яка почала підбирати у свою свиту людей ідеологічно нестійких, авантюристів, непманів, які проти Гітлера не воювали. Не трудових людей, а інтриганів, які протягом років сиділи в темних норах і ненавиділи український народ. Серед таких людей цей торгаш, син скотопромишленника, і став вождем.

Це не дивно. Історію його кар'єри ми добре знаємо. Він їх, цих людей, заквасив, ще будучи в 28 – 29-му роках секретарем ЦК на Україні. Ці його викормиші і гадьониші, це плем'я вирросло з отруєного дерева Кагановича. Вирросло, щоб жалити синів українського народу. Із тих могил, які вирости по волі Кагановича, волають Микола Куліш і Влас Якович Чубар. І десятки, і сотні синів українського народу – українські інтелігенти. Їх розстріляно тоді. Вони б могли сказати своє слово:

– За що ти нас розстріляв?

І ось цей кат знову виринув на Україні в 1947 році. Та як виринув?! Всі недобитки, вся ота сволота потягнулася до нього. Обсіли його і почали готувати йому новий етап розправи над українським народом та його інтелігенцією.

Я це вперше побачив, коли мене, фронтовика ще у воєнній гімнастерці, покликали о третій годині ночі разом з Корнійчуком до Кагановича. Ми зайшли у той кабінет, де він сидів на місці товариша Хрущова, а одесную сиділи, як зброносці, три його викормиші. Вони мають звання письменників і зараз

знаходяться у цьому залі. Я сподіваюся, що сьогодні вони виступлять і скажуть, що вони рішали тоді з Кагановичем?

Очевидно, вони накрили тоді чорним рядном всю Україну.

Каганович запитав тоді мене:

— Як ви гадаєте, в українській культурі є націоналісти?

На честь товариша Корнійчука я повинен сказати, що він тоді твердо відповів, що націоналізму у нас немає.

На це Каганович сказав:

— Саша, какой вы стали обтекаемый!

Пам'ятаю, тоді зайшли товариші Литвин і Козаченко. Та, на жаль, через два дні, коли я прийшов чергувати в Спілку, в кабінеті Олександра Євдокимовича сиділо десятків зо два письменників, які, до речі, й сьогодні здрастують. Один із них сказав:

— Товаришу Малишко, ідіть звідси, бо вам тут нема що робити!

Я подивився на те, з ким проводив нараду товариш Корнійчук, і зрозумів, що мені там справді нема чого робити. Я вірив йому, як своєму другові, і не думав, що за 48 (сорок вісім!) годин його принципи так різко поміняються. Я пішов додому, але переживав за вас, товаришу Корнійчук: за кого ви далі будете і проти кого?

А через тиждень відбулася нарада молодих письменників, де Каганович руками молодих письменників вибивав із сідел старіших письменників. Ви, товаришу Корнійчук, тоді сказали: «Я вперше в житті почув правду з цієї трибуни. Сказав її Лазар Мойсейович Каганович. З цієї трибуни я не чув раніше цієї правди».

Невже ви сьогодні вірите в те, що ви тоді сказали?

Тут, на зборах, повинен бути присутній тодішній заступник Голови Ради Міністрів товариш Бажан.

В Опері на «Аїді» товариш Бажан сказав приблизно таке: «Коли я рухну, то рухне вся українська культура». Але ви, товаришу Бажан, вирішили не рухнути, а обрушитися на українську літературу. Ви написали статтю в «Радянську Україну», де опаскудили видатних митців світового значення, опублікувавши два підвали під заголовком: «Добити націоналістичне охвістя!» Це сталося саме перед отим організованим Кагановичем пленумом. На тому розгромному пленумі за три дні виступило понад сто чоловік письменників. Дісталось тоді Яновському за «Живу воду» і Сенченкові за роман «Його покоління». А також Максимові Тадейовичу Рильському.

Мало того, коли проходив київський міський партійний актив, ви мали честь бути в комісії, яка складала резолюцію

по справі фракціонерів антипартійної групи, і ви тоді один виступили проти виключення Кагановича з партії.

У 1956 році, зразу після розвінчання культу Сталіна, я мав честь виступити з трибуни і різко критикував дії Кагановича. Я сказав, що Каганович сам себе оголосив вождем українського народу, що Сталін незаслужено критикував Довженка. Ви вимагали виключити мене за це з партії! І вимагали підтримки своєї пропозиції.

Тов. Новиченко працював тоді в ЦК партії. Він готував доповідь Кагановичу, яка звалася «Про націоналістичний ухил в комуністичній партії України». Леонід Миколайович займався тоді тим, що викликав до себе молодих літераторів і намовляв їх виступати проти видатних митців України: товаришів Довженка, Рильського, Яновського. Дехто, на жаль, попався на цю вудочку.

Після того, як доповідь була підготовлена, Каганович вигнав Новиченка з працівників ЦК, використавши його. Але товаришу Новиченкові не звикати, бо він занадто часто міняв свої позиції та оцінки. Наприклад, у 1942 році восени в Уфі в доповіді про українську прозу він підносив Довженка до небес, а в 1944 році, коли Сталін опаскудив Довженка, Новиченко виступив у «Радянській Україні» і говорив, що Довженко — на відстані 100 кілометрів від марксизму. Більше того, тов. Новиченко підбивав і мене виступити проти Довженка. Але я категорично відмовився!

Я сказав тут тільки якусь частину правди. Хотілося б, щоб в розвиток цієї правди товариші виступили і сказали, чи це вони робили по добрій волі, чи їх примушував це робити Каганович. Нарешті пора відкрити дужки, бо людська правда, вона не стирається. І якщо ви думаєте, що це забули, то ви жорстоко помиляєтеся. А може, той, що замовчує свої гріхи, носить каменюку проти правди? Треба ту каменюку викинути, якщо ви хочете жити чесно з народом. Треба визнати свої помилки. Чесні люди йдуть у майбутнє з чесними обличчями. А як підуть в будучину ті, в яких залишиться вантаж злочинів, помилок, від яких треба рішуче відмежуватися?

Правда за нами. Вона починається від селянина і сталевара. Правда починається з мислі інтелігента, який не замикається в собі чи лише на своїх інтересах, а дивиться на весь світ.

Але ніколи син народу не забуде чорних діянь кар'єристів. Вони сьогодні в пошані ходять, а завтра будуть в ганьбі, якщо не очистяться від своєї чорноти.

А. Малишко».

З цих двох наведених виступів Малишко постає полум'яним оратором, непримиренним полемістом – сміливим, прямим, іноді лютим.

Я його таким не пам'ятаю. Зі мною був він завжди толерантним, приязним, уважним і добрим. Завжди радів зустрічі – навіть на вулиці обов'язково поцілує! Тихо-тихо, ніби аж соромливо. І обличчя, і усмішка сяяли добрістю, привітністю. Зустрічаєш його з любов'ю і радістю. А розставшись, оглянешся, як він іде вулицею Леніна (тепер Богдана Хмельницького), завжди один, самотній, ніби покинутий і забутий, і великий смуток огортає душу. Іде хоч і випростано, але повільно, заклавши руки за спину. Серцевий недуг кладе на нього все помітніші міти.

Тож я ніколи не бачив, щоб Андрій Самійлович хоч би пригубив чарку. І його бражництво з братами Майбородами сприймається не більше як легенда. І що характерно: не любив ходити в гості. Сам людей, достойних і не дуже, приймав залюбки, а до нас, наприклад, так і не зайшов ні разу! Ні до нас, хоч живемо в сусідніх будинках, ні до Загребельних. Хіба що до Гончарів загляне, живучи з ними в одному під'їзді на сусідніх поверхах. Та й то дуже рідко.

Любов Василівна і то навідується до нас частенько, а він – ніколи! Жаль мені, жаль і зараз! Якийсь він у цьому неприкаяний і разом з тим недосяжний. Як Сковорода або Шевченко. Хоч ті жили бозна-коли, а він поруч. Може, такими недосяжними й мають лишатися справжні поети? Побут спрощує взаємини, переводить їх у ранг звичайного сусідства.

Малишко, здається, нічиїм сусідом ніколи не був. Його любили всі поети Радянського Союзу: Олександр Прокоф'єв, який все життя перекладав Андрія Самійловича на своїй далекій Ладозі, а потім у Ленінграді. Любив його й перекладав Олександр Твардовський, дружив із ним і високо цінував його поезію Олександр Фадєєв, перекладали й дружили з ним Самед Вургун, Іраклій Абашидзе, Кайсин Кулієв, якого з легкої руки Андрія Самійловича ми прозвали так, як називається один із найкращих віршів його: «Женщина купается в реке...», Расул Гамзатов і Давид Кугультинов. З білоруськими поетами Аркадієм Кулешовим, Максимом Танком, з якими подружився Малишко на фронті, не кажучи вже про Янку Купалу, Якуба Коласа та Пятруся Бровку, він просто побратався, і кожен приїзд нашого поета (а він ніколи не

їздив сам — завжди брав із собою Миколу Нагнибиду, Василя Швеця, Тереня Масенка і Олексу Ющенка) перетворювався там, у сярбів, на свято української поезії.

Тут же, на Україні, Малишко товаришував з багатьма. А дружив по-справжньому зі старшими — Максимом Рильським, Володимиром Сосюрою, Остапом Вишнею. Дружив сердечно, захоплено, але й із достоїнством, як рівня. Старші його друзі й наставники найчастіше збиралися у нього. Особливо коли живі були Андрієві батьки. Ось як згадує про це Любов Забашта: «Увечері, коли до Андрія Самійловича заходять по-сусідському Максим Рильський, Володимир Сосюра, а іноді загляне на вогник і Остап Вишня, батько, привітавши гостей, непомітно виходить в сусідню кімнату. А мати в українському вбранні, в традиційному очіпку пораяється біля столу, пригощає.

Коли вже, здається, про все переговорено, Максим Тадейович сідає до рояля і впівголоса починає пригадувати пісні свого дитинства. Затягне щось своє і Ївга Остапівна.

— Ану, хто кого переспіває, — це вже Остап Вишня.

Починається своєрідне змагання. По закінченні вечора Максим Тадейович підходить до Ївги Остапівни і, поцілувавши руку, каже:

— Спасибі, мамо... ви мене переспівали.

Цілує їй руку і Олександр Копиленко, а потім, хитро прируживши око, запитує:

— А чого ото ви, Ївго Остапівно, ходите по Києву босі?

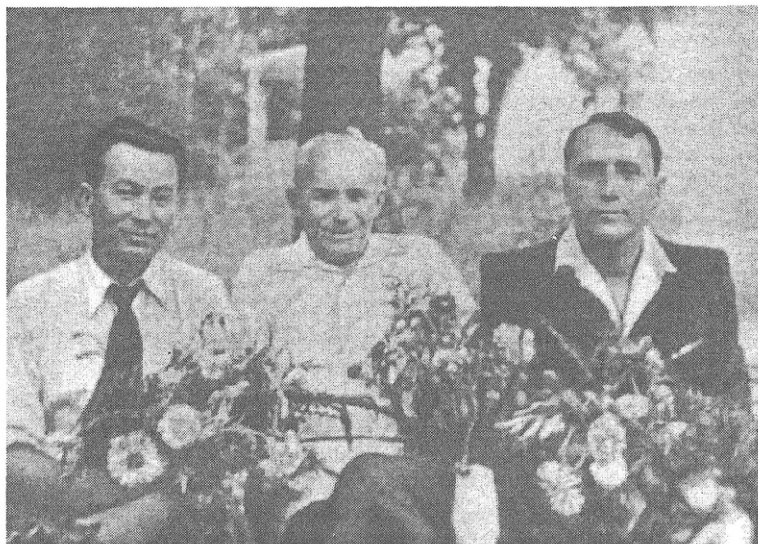
— А щоб краще рідну землю відчувати, — відповідає лагідно.

— Оце сказали! — захоплено вигукує Копиленко. — Жоден поет такого не придумав...

У 1950 році в Москві Олександр Фадеев скаже Андрієві про смерть матері, і він, заплакавши, вилетить на Україну, щоб її поховати.

Обухів... Велика з просторою світлицею хата Малишків. Попрошатися з Ївгою Остапівною приїхали з Києва і Остап Вишня, і Максим Рильський. Через три роки Андрій з родичами і старшими добрими друзями поховає і батька... («Малишкові дороги», стор. 47, 48).

Тут же Любов Василівна згадує про зворушливу дружбу Андрія Самійловича зі старшими товаришами: «Дружба Андрія Малишка і Остапа Вишні позначена батьківською ніжністю з боку Павла Михайловича... Він радить Малишкові у своїй «молитві»: «Господи всевладний і многомилостивий! Умиротвори Андрія Малишка, щоб він не горів з-за нечисті, а щоб горів він, як і горить, для поезії».

А. Малишко, Остап Вишня, В. Сосюра. 1948 р.

І далі в нотатках Остапа Вишні, знайдених по його смерті: «8.IV.50 р. «Любіть Україну»... Це Сосюра. А це я... Коли хочете любити Україну – любіть Андрія Малишка.

І це я говорю цілком серйозно, і за ці слова відповідаю своїм іменем Остапа Вишні.

Андрій Самійлович Малишко – уже прийшов, але він не йде, а летить.

I.XII.50. Андрій Малишко! – це українське сонце – і в руках, і в голосі, і в інтонаціях. Навіть в погляді, такому погляді, тільки самому Малишкові притаманному, – райдужно-веселковому, якомусь такому і степовому, і луговому, і гайовому. От передо мною Малишкові очі: вони і грають, і запитують, і колисають. Ах, Малишко! Ах, Андрію! Який я щасливий, що можу назвати тебе на «ти» (а ми з ним на «Ви»!)... Ах, Андрію, якби ти знав, як я люблю тебе за твій розум, за подих твій чесний.

... Сиджу, сиджу перед смертю і в душі кричу: «Хай живе Малишко!»

... Спасибі Андрієві Малишкові за чесну, справедливу музу, талановиту поезію». (Там само, стор. 58, 59).

Нічого подібного не знайдеш ні в нашій, ні в світовій літературі. Так Малишко чарував людей своєю поезією і своєю особистістю. І дружив глибше і більше зі старшими, яких

йому Бог і доля послали: з Довженком, із Остапом Вишнею, з Володимиром Сосюрою, з Максимом Рильським, котрий зачарований був ще першим віршем Малишка «Дядько мій Микита чорнокнижник...», який згадував усе життя.

Відомо, що появу шістдесятників, серед яких були любители й похизуватися, і кинути виклик старшим, а то й геть заперечувати їхню творчість, багато письменників старшого покоління зустріли насторожено і через нові мотиви та прийоми, і через певну епатажність і самовихваляння, не властиве нашій літературі. Але я з власного досвіду знаю, з власних спостережень: Малишко зустрів їх радо! І в публічних виступах, і в приватних бесідах він висловлював радість з приводу оновлення нашої літератури, особливо поезії.

Пам'ятаю, цілий вечір, допізна, засидівся зі мною в «Енеї», пригощаючи коньяком, а сам попивав лише каву. І читав, читав мені не зовсім властиву йому філософську лірику, поезію. І я зрозумів: шістдесятники стривожили і його! Вони підкреслили своєю свіжою творчістю дефіцит інтелекту в нашій поезії. І Малишко ніби надолужував прогаяне, ніби змагався заочно із ними! Він допитувався:

— Правда, Сашо, це філософська поезія? Великих моїх учителів і наставників не стало. А ті, що крутяться навколо, правди не скажуть — побоятся. А ти прозаїк, хлопець сміливий. Скажи мені правду: чи дорівнююся я до поезії Драча, Вінграновського, Симоненка?

— Хай вони дорівнюються до вас, — скажу йому чесно й переконливо.

— Не кажи, Сашо, — зітхне Андрій Самійлович. — Є в них, є щось зовсім нове, в порівнянні з ними наша поезія виглядає застарілою і ніби яловою. Драч, наприклад, розумний, чортяка! Трохи, правда, хизується, ніби напоказ виставляє і отой череп Сократа, і синхрофазотрони у нього «ридають, як леви». Все це — перехльости молодості. Але є, є в нього щось дуже свіже, інтелектуально наснажене. Менше б тільки від голови, як у Бажана. А більше б — від серця. Тут у нього спостерігається певний дефіцит. А тому поезія його іноді видається хоч і розумною, але холоднуватою. Якоюсь ніби математичною, чи що. А от Василь і Микола мені набагато ближчі. Бо — народніші, природніші. А ще Боря Олійник. Ніби й з гумором, а скільки там щирості і прихованої печалі! Гарні хлопці! Прямо-таки оновили нашу поезію.

А другого дня після цієї розмови розгортаю «Літературну Україну», а там вірш Вінграновського — «Мій Малишко»! І стало радісно й тепло на серці...

Пам'ятається й досі: рання погожа осінь і тривожна вість наприкінці дня. У Москві, відкликавши з відпустки, на позачерговому Пленумі ЦК відсторонюють Хрушова. Відчуття державного перевороту. Синдром Едіпа: Брежнев, витягнутий із цілинних земель Казахстану, вбиває духовно й політично свого партійного батька, котрий пожертвував старим другом Підгорним заради молодого й перспективного Леоніда Ілліча, що раптом піднімається на пост Голови Президії Верховної Ради СРСР! Старий як світ сюжет: за добро платять злом. І не абияким, а смертельним!

«Захитався світ», — пригадується чийсь (чи не Тичинин?) рядок: Їду з кіностудії в Спілку і застаю біля під'їзду Малишків ЗІМ, Жору за кермом і Андрія Самійловича, що походить тротуаром, розгрібаючи каштанове листя, що падає й падає, встеляє тротуар шелестючим килимом, обіцяючи осінню негоду і довгу, холодну зиму.

— Як добре, що ти нагодився, — каже мені Малишко, не виймаючи рук з кишень і не вітаючись. І несподівано цілує мене.

— У Спілці порожньо, — каже мені, — як у льоху. Анікогісінько! Рвонуло начальство до вищого партійного начальства на консультацію. А за ним — апарат. А воно ж наче й корабель ще не тоне. Як ти гадаєш?

— Не тоне. А курс, мабуть, поміняється.

— Ну й дідько з ним! — Малишко бере мене під руку. — Ходімо зіграємо партійку в більярд. А потім повечеряємо. Ти ж, мабуть, зі студії? Голодний?

Він знову весь вечір читатиме свої прекрасні й сумні вірші, котрі увійдуть у книгу «Що записано мною» і «Дорога під яворами». Йому дуже жаль Хрушова, якого він любив не без взаємності. Можливо, тривожився: а як же воно буде тепер? Та про це не було мовлено й слова! Тільки поезія, кава і цього єдиного разу — коньяк. Та й то лише в каву. А мені чарками — щедро і часто. І за весь час нашого вже досить тривалого знайомства Малишко здається мені вперше таким самотнім і навіть трохи розгубленим. Можливо, він тривожився: а чи не реабілітує Брежнев антипартійну групу, у якій найлютішим його ворогом був і залишився до смерті Каганович? Всі ж його клевети на Україні лишалися ще «в строю»!

Допізна засиділися ми того вечора в «Енеї», грали у «піраміду» та «американку». На моє здивування, Андрій Самійлович виявився дуже вправним більярдистом — так що не ли-

шив мені ніяких шансів. Особливо в «піраміді»: майстерно ховав «свого», а сам клав просто неймовірні кулі. Але з огидою та відразою кинув кий:

— Поїхали, Сашо, додому. Пропаше це діло — більярд. Даремно тільки час губимо.

А приїхавши, довго не відпускав мене з машини: все читав вірші і, здається, не хотів лишатися сам.

На його похороні я не був — про це в «Мартиролозі». Але для мене не було й немає на Україні кращого, ближчого й ріднішого поета, крім Шевченка, звичайно, за Андрія Самійловича Малишка!

Та й не тільки для мене! Він усіх потряс не лише своєю поезією, а й своїми полум'яними виступами з трибуни письменницьких з'їздів, на форумах захисників миру, під час поїздки по США і Канаді, а особливо у визволених містах і селах під час війни.

Але один його виступ запам'ятався особливо:

— Жодна мати у світі не навчає своїх дітей красти, — скаже він у присутності членів Політбюро на письменницькому чи на комсомольському з'їзді. — А в нас, у соціалістичній країні, посилаючи малого хлопця чи дівчинку на роботу в колгосп, мати дає їм торбинку. Нібито на харчі. А в дійсності — щоб набрали в неї зерна, як ітимуть додому. Доки ж це буде? І що ж це робиться? Ми ж виховуємо злодіїв, розкрадачів! Ми губимо націю!

Малишко, як усі генії, бачив далеко. І тепер, у «суверенній та незалежній» Україні, ми бачимо, як здійснюються його пророцтва: всі крадуть. На найвищих державних постах цілі пароплавства, мільярдні суми переправляють у зарубіжні банки прем'єри! А що робиться з нафтопродуктами — страшно подумати, а не тільки говорити. Крадуть усі, хто тільки може! Оце вам і результат того, що відбувалося нібито в благополучні часи. І тільки Малишко сміливо сказав про це у вічі правителям!

Так само всі пам'ятають, як потрясла його промова над розкритою могилою, над домовиною замученого системою Сосюри, якого він сам теж розпинав за вірш «Любіть Україну».

На Сосюриному похороні я, на жаль, теж не був. Але ось як розповідає про це Володимир П'янов: «До мікрофона підходить Андрій Малишко. Знаємо його імпульсивну натуру, ораторський хист, пристрасть до полум'яних імпровізацій, надто ж перед велелюдним зібранням слухачів. Зосереджено ждемо його промови, стежимо за кожним його порухом. Він миттєво окидає поглядом запруджений людом цвинтар і зупиняється зором на вродливому й по смерті обличчі свого

літературного товариша і фронтового побратима і, як до живого, мовить:

— Дорогий друже Володю! Ти волів би, щоб тебе на оцей цвинтар не везли на катафалку, а за давнім козацьким звичаєм несли на плечах по житній соломі. Але тепер це не дозволено! Ти волів би, аби за давнім козацьким звичаєм домовину твою було покрито червоною китайкою. Але тепер це не дозволено! Ти волів би, аби за нашим народним звичаєм тобі на груди було покладено червону калину. Але тепер це не дозволено! (І тут же пучок калини, наперекір заборонам, таки поклав хтось при складених руках небіжчика). Дорогий брате! Ти полум'яно любив Україну, але твою любов розпинали, засилали в Сибір. І як тут не згадати слова великого Шекспіра: «О, как жестокий свет! И сколько преступлений!»

Що говорив Малишко далі, чули хіба що ті, хто стояв біля нього на машині, та, можливо, ті, що тіснились біля домовини. Мікрофон було вимкнено. Тиша, що запанувала над цвинтарем, гостро контрастувала з клетотом гніву: обурення, протест проти компартійної влади, що у своїй люті ошкірилася на поета-сурмача, який відважився в прощальному слові сказати краплину правди...

Уже кінчається мітинг, поволі розходяться засмучені люди. Даремно ждуть товариші Андрія Самійловича біля його машини поблизу центральної арки Байкового цвинтаря. Згодом довідуємося, що його забрав у свою урядову машину секретар ЦК компартії України з ідеології Андрій Скаба.

Як розповідь згодом у дружньому колі поет, перше, що сказав Скаба, як зачинилися дверцята авто, це: «Як ви, Андрію, посміли зводити національні рахунки над розкритою могилою?»

«А мені, — відповідь Андрій Самійлович, — ніде більше сказати про наболіле...» (Газета «Жива вода» №1 (77), січень 1998).

Отжитое — пережито...
А с кого какой же спрос?
А уже неподалеку
И последний перевоз.

Це напише у циклі «Памяти матери» друг Малишка Олександр Твардовський. Та й нашому Андрієві Самійловичу вже мрів не за горами «останній перевіз». І з ним прощатиметься Україна печально і врочисто. І скаже останнє слово над його домовиною великий друг його:

Олесь Гончар

НЕЗАБУТНІЙ ТВІЙ ОБРАЗ

*Прощальне слово над розкритою могилою,
над домовиною Андрія Самійловича Малишка*

І знов ось прощання, і ще одна втрата, втрата, тим гіркіша, тим тяжча, що передчасна, – передчасністю, нежданістю своєю вона всіх нас приголомшила...

Ще нам вчувається голос його, ще ось тільки-но світився нам цей розум – блискучий, гострий, малишківський, ще вчора пашіло в нашій поезії це вогнисте й нервово життя.

Життя такої місткості, полум'яного темпераменту, життя буйне, шалене, народжене для співу, для лету, для високих помислів. Як він умів любити! Все найкраще в його поезії – пристрасне, вулканне – народжене, ззеліяне любов'ю.

Бачили ми його безмежно ніжним, і ласкавим, і змордованим, ображеним, бачили й гнівним, і пісенно-натхненним – і все це був він, Андрій Малишко, людина дивовижної цільності й рідкісного душевного багатства, людина-вогонь, боєць, патріот.

Український народ справедливо пишається своїм вірним сином.

Слово Малишкове, пісня його має палких шанувальників всюди.

Прощай, товаришу. Прощай, брате. Від могили твоєї йдуть у безсмертя книги твої і краса твоїх пісень, і в поколіннях незабутнім буде образ твій – образ натхненного народного співця.

Лютий, 1970

Тепер їх уже обох давно немає. Ще раніше не стане їхніх старших товаришів, наставників, друзів. Не стане В'юнища, Циблів, самого Дніпра у тих місцях. А що ж лишиться? Тільки наша пам'ять про них. Та їхні книги – їхня поезія і проза, на яку замахуються новоявлені Герострати-бездари. Але впадуть і розвіються з вітром! А Малишко й Гончар залишаться окрасою нашої літератури, духовності і культури. Навіки!

Конча-Озерна, 10 березня 2001 року

ЗБЛИЗЬКА

— Просимо зустріти Гончара і влаштувати в готелі, — телефонували напередодні із Спілки письменників. — Ви ж знайомі...

«Знайомі то знайомі, — міркую тепер, вдивляючись у перехрестя, де на недосвідченого водія чигає небезпека. — Але ж знайомство відносне: все на відстані. То між Києвом та Миколаєвом, то між залом і трибуною, а то й становищем у літературі — тут відстані долаються найтяжче».

Відповідальний секретар Спілки, що дзвонив мені звечора, міг цього й не знати. Чи на враховувати.

Не уявлялося жодної квартири в місті чи хати в селі, де б не сплеснули в долоні при з'яві Гончара та ніяково не зрадили б йому, не посадили в сучасний фотель чи на старій, стемнілій лаві на покуті — на найпочеснішому місці під божницею.

Щасливий письменник, якого народ зустрічає з почестями не в старості, а ще молодого, сповненого снаги й сили, вродливого й чубатого, як усі ідеальні сини в народних піснях та думках. Саме таким був Гончар тоді, в шістдесятому, як ми зустрічали його, встигнувши до поїзда.

З легеньким чемоданчиком стояв він у тамбурі перед розчиненими дверима і, побачивши нас, одразу ж зійшов на перон, стримано привітався.

— А це хто? Обкомівський водій? Я ж не хотів турбувати начальство.

— Та ні, це мій батько. Знайомтесь.

Вони обмінялись рукостисканнями на велику мою втіху.

Потім у нас удома Олесь Терентійович частіше спілкувався з батьком, ніж зі мною, і щораз невимушено, без отієї внутрішньої скутості, що не полишала мене відтоді й до останніх його днів: поруч з Гончарем я був ніби на варті, і здаватись невимушеним коштувало великих душевних зусиль та неабиякої нервової напруги.

Ми завозимо Олесь Терентійовича в готель «Україна», де звечора замовили йому номер... Розчиненими вікнами й балконом звернений на схід, вранці він налитий сонцем по вінця. Пахощі шойно политого асфальту мішаються з ледь вловимими ароматами недалеких полів, осінніх виноградників та широкого лиману.

Гончар всміхається цим краєвидам і пахощам, підставляє обличчя лагідному сонцю після задушливої ночі у вагоні. Всміхається й мені. Ледь-ледь, самими кутиками вуст, і в тій

Олесь Терентійович Гончар. 1978 р.

самій усмішці — іронія. Він уважно оглядає мене з голови до ніг: кепкує, мабуть, з одягненого вдосвіта чорного костюма, з білої крєпдешинової краватки, що входили тоді в моду, з модельних лакованих черевиків.

— На брифінг зібралися чи на ленч? — всміхається вже всім обличчям, та тут же й змилується: — Нічого, не знічуйтеся. Не все ж нам у шинелях та в кирзяхах... Находилися вже.

— Снідаємо в нас, — кажу якомога твердіше, боячись, що відмовиться.

— Ви тут господар, — розводить руками. — Як скажете, так і буде.

Мабуть, розуміє, як багато це важить для мене.

— То їдемо, — смілішаю остаточно.

— Так діло не піде. — Гончар крокує просторим номером, заклавши руки в кишені. — Мушу поголитися з дороги, прийняти душ, поміняти сорочку. Спуск корабля, як ви запевняли в «Корабелях», — це свято. А на святі й самому треба набрати святкового вигляду. — Він глянув на годинник: — Приїздіть за годину. Буду до ваших послуг. А від вас — прямісінько на завод, щоб зайняти зручні місця. Мені треба добре все роздивитися.

Сніданок чомусь не запам'ятався. Хоч це й було моє перше застілля з Гончарем. Та ще й у нашій оселі.

На спуск китобазы «Радянська Україна» їдемо, захопивши трирічну Яринку, але без батька — на нього немає перепустки. Він так і вмер, не побачивши грандіозного видовища. Та хіба тільки без цього йдуть на той світ наші скромні, роботящі батьки? Все ніби не для них. Все їм «не положено». Так і вік їхній минає в безправ'ї, і ми помічаємо цю несправедливість й обурюємося нею, коли самі старіємо і нічого не можна вже змінити, виправити чи повернути.

Спуск корабля справив на Гончара велике враження. Про це свідчать заключні рядки його сонячної «Тронки». Отож заради тих двох сторінок у фіналі він і приїздив до Миколаєва.

Висадивши Олесь Терентійовича біля готелю й завізши малу Яринку додому, я був жорстоко розбитий на розі вулиць Адмірала Макарова та Фаліївської. Розминаючись з таксі, що хвацько об'їздило мене зліва, перед перехрестям не глянув праворуч — вчинив найтяжче порушення Правил дорожнього руху. І прогавив «швидку допомогу» ГАЗ-51, що мчала з неприпустимою у місті швидкістю, регламентованою таким спеціальним машинам.

Розмальована червоними хрестами та біло-синіми прапорами «швидка» з військово-морського госпіталю на повній

швидкості врізалася в мою новесеньку «Волгу», чавунним бампером перебила навпіл досить міцну середню стійку, прорвала передні й задні дверцята й відкинула мою машину через узю широку вулицю на протилежний тротуар.

Удар був гучний, несподіваний і сильний – мені здалося, що розірвалася бомба чи міна. На якийсь час від цього удару я знепритомнів. Коли ж оговтався, побачив, що машину розвернуло на 180 градусів й увесь правий бік вдавнено всередину.

Поруч стояв блідий водій і пошерхлими, негнучкими губами повторював одне й те саме слово, значення якого я не міг второпати: не розумів, бо не чув нічого, оглушений ударом. У вухах безперервно й болісно дзвеніло, ніби десь зовсім близько били молотом в залізничну рейку.

Поволі туман переді мною розсіювався, натовп навколо розбитої машини густішав, і я нарешті почув:

– Треба дивитися! Треба дивитися! Треба дивитися! – все ще кричав розхвильований молодий водій із сухорлявим гострим обличчям, ніби присипаним цементним пилом чи крейдою.

– Так, – сказав я йому. – Треба пильно дивитися. Особливо на перехрестях. І я дивитимуся тепер пильніше...

Не виходячи з машини, я натиснув стартер. Двигун завівся. Обережно опустивши машину з високого бордюру, розвернувся на цьому проклятому перехресті й поїхав-таки своїм ходом у гараж. Міцною виявилася «Волга» ГАЗ-21! А у вухах все ще дзвенить, і голова пухне й крутиться, нудота підступає до горла. Іду й уявляю батька, дружину, дітей. Сказати їм правду? Немислимо й страшно. Зате Гончареві я подзвонив, не вагаючись, з прохідної і розповів, що зі мною трапилося.

Він довго мовчав. А помовчавши, спокійно сказав:

– Знесіть це мужньо. – Подумав трохи й додав: – Приходьте негайно.

Мало стрічав я на своєму довгому віку людей, спроможних знайти в такій драматичній ситуації найнеобхідніші слова, та ще й вимовлені отак заспокійливо. Від його слів наче гора з пліч звалилася і пояснишало в серці і в голові. Охопила припізніла радість: Гончар живий і неушкоджений! І Яринка жива! А удар же прийшовся саме в той бік машини, де вони сиділи. Яке щастя, що я встиг їх висадити! Було чому радіти, а не сумувати. Я полегшено зітхнув і полетів до Гончара, мов на крилах.

– У вас буде краща машина, Сашко! – весело гукнув Олесь Терентійович, як тільки переступаю поріг. – Аби ми були живі та здорові, а металу на наш вік вистачить. Ходімо, – ква-

пить він. — Вже вечоріє, а в нас ще багато справ, та й місто покажете, бо я в Миколаєві вперше.

Ми пройшли головною вулицею до Флотського бульвару над Стрілкою, де Інгул впадає у Буг, довго дивилися на далекі глинисті урвища по той бік лиману, на тонку лінію обрїю, що ховала за собою неміряну далечінь колишнього Дикого поля, позолочену призахідним сонцем, і мовчали, думаючи кожен своє, а може, й про те ж саме: які тут люди жили до нас, які прапори маяли над оцим вигорілим степом. Здається, козацька слава причаїлася тут.

Мовчазне стояння наше під високими сріблястими тополями затягувалось, зате розвіювалася тривога й напруга, що скоувала з самого ранку. Майже одночасно глянули один на одного, і Гончар, примружившись, спитав:

— Розсікли брову? — усміхнувсь підбадьорливо. — Так легко відбулися?

— Машину розбили страшенно...

— Машина в рахунок не йде — вона не жива, залізна. А я вам казав: заліза на наш вік вистачить. Яка краса навколо! Жива краса, безсмертна. Була до нас. Буде й після нас. От її треба берегти від отаких несподіванок, яка трапилася з вами сьогодні. Бо нічого нема досконалішого, мудрішого й кориснішого для людини, як природа. Однак і беззахиснішого теж. — Він уже тоді бачив далі від нас усіх і страждав від того, що зробили з Дніпром через будівництво однієї-єдиної на той час Каховської гідроелектростанції з її штучними морями. — Ось що нам треба берегти, бо це не повернеш, як воно буде зруйновано. Живу природу відродити неймовірно важко, а то й неможливо, якщо її вб'ють. — Він задивився у вечоріючий світ за Бугом та Інгулом, і я подумав, що він забув про все. А він обернувся до мене, усміхнувсь, зблизька глянув у вічі. — Нам би цю красу зберегти для нащадків, а машина що ж... Не вона ж на вас заробляла, а ви на неї! Ну й годі душею боліти. Займімося невідкладним, доки магазини не зачинилися.

Пам'ятаю як зараз: купив він пляшку коньяку «Україна», банку зернистої ікри та сьомги, хоч я запевняв, що все в нас дома є. А в книгарні вибрав всім членам нашої родини свої книги. Батькові — зятятому садівникові — «Микиту Братуся», мені — улюблені мої «Прапороносці», дружині — «Таврію». Навіть трирічній нашій супутниці на спуск корабля знайшлося що купити з своїх творів уславленому письменникові, бо українських книжок друкувалось тоді багато, і в книгарнях не хапались за голови, якщо книжка не розійдеться протягом року.

І от давно не стало мого батька – він помер через три роки після тої пам'ятної зустрічі. В світовому океані не стало китів для промислового добування. Не стало й китобаз «Радянська Україна», якою пишалися не лише миколаївські корабели, а й весь світ дивувався її найпередовішому устаткуванню. Ліквідовано у зв'язку з непотрібністю всі китобійні флотилії світу. Нічого не стало, немов і не було...

А от маленька книжечка «Земля гуде», яку я розшукав, пишучи ці рядки, є – свіжа, чиста, майже нова. Читана й перечитана моїми дітьми й онуками. Отже, довговічніша за людей та кораблі, хоч би й такі велетенські. І напис на ній, як завжди в Гончара, скупий, лаконічний: «Яринці Сизоненко, щоб росла щасливою! Олесь Гончар». Цю книжечку прочитали Роксолана – Яринчина донька та Вікторів син Сашко, що ходить у гімназію. Такі бувають реліквії. Роксолана вже студентка, а перечитує й досі.

Того вечора за столом Олесь Терентійович, де й поділась його сувора задумливість, був веселий, задушевний, дотепний. Багато розповідав і сам сміявся, відволікши від мене увагу. Таким розкутим рідко бачив його й за новорічними нашими спілчанськими столами та домашніми застіллями. У Спілці перестали збиратися на новоріччя, відколи перестав там головувати. Домашні застілля відійшли не так за відомими віяннями та постановами, як за тим, що давно вже «иних уж нет, а те далече, как Саади некогда сказал». Забулися й ті бучні та молодецькі застілля. Але дружня вечеря в нашому домі, у нашій родині запам'яталась назавжди.

Єдина в житті, вона запам'яталась тому, що, окрилений грандіозним видовищем народження корабля та завершенням нового роману, Гончар своєю дотепністю і вродою закривав мене від біди, що трапилась у той пам'ятний день і не з кожним трапляється протягом всього життя. І ніхто: ні батько, ні моя прониклива і завжди насторожена дружина не помітили мого пригніченого стану, ні мого намагання вдавати, що нічого не сталось. Ми тоді довгенько засиділися в розмовах, які вів Олесь Терентійович здебільшого з батьком і всіх нас зачарував. Потім я провів його до готелю. Порожнє місто, свіже повітря, опівнічні вогні...

– Доки повернетесь, – заспокоював мене, прощаючись, – всі вже спатимуть. Не треба ні прикидатися, ні щось ховати від них. А ми ще набудемось та й наговоримось в аеропорту.

Ранок... Восьма година. Недільне місто спить. Полею та лиманом пахне дужче, ніж учора: вільглою стернею й шорсткими безсмертниками з поля, ранковим туманцем над за-

спаними хвилями та свіжою рибою з щойно витрушених ставників на лимані. Сонце ще тільки сходить...

На подарованій Яринчиній книжці після красивого й розбірливого автографа поставлено дату: «31 жовтня 1960 року». А мені здається, тридцять перше жовтня було не увечері, коли нам підписувано книжки, а вранці, коли я проводжав його в аеропорт, на летовище. Але довіримося Гончаревій точності та його автографу, що виявився довговічнішим за найрідніших людей, за наймогутніші кораблі та за нього самого. Виходить, проводжали ми його в Київ першого листопада.

Але який же день тоді випав! Не осінь – літо в розповні летіло тоді й опускалося янголом на Миколаїв, степи і лимани; тепло, та тихо, та сонячно було того ранку, що аж дзвенів від погожої тихої днини, несподіваної, незвичайної й незабутньої...

Гончара застаю свіжопоголеним, підтягнутим і акуратним, як завжди. Смагляве обличчя замислене, очі трохи припухлі, але ясні та чисті, немов вода з криниці степової чи з джерела, що б'є з-під кручі над Бугом біля Дідової Хати, де розмагнічують кораблі. Олесь Терентійович тамує легенький іронічний усміх і нарешті не втримується: кидає на мене іскристий погляд:

– Що ж це ви, Сашку Олександровичу, після вчорашньої фрачної пари, білої краватки та лакованих черевиків з'являєтесь ради неділі у светрі, мов німецький посол, за наказом Гітлера, до англійського короля?

Зупиняється переді мною, ще раз зблизька дивиться у вічі:

– Не ображайтесь та не знічуйтесь. Це мені щось так, мимоволі, згадався той далекий і чужий випадок...

І тоді, й потім, у Києві, я помічав: ніколи в його внутрішніх глибинах не припиняється напружена робота душі й думки, хоч би де він був, хоч би що робив. Тут він розмовляє з вами, а там, в таємничих глибинах його мозку, у неспокійній, вічно схвильованій душі, зіркій та вимогливій, другим планом линуть думки про щось далеке й важливе – набагато важливіше, ніж те, про що йдеться зараз. Особливо це помітно зблизька. Хоч зблизька мало кому вдавалося його спостерігати: мабуть, отой напружений та мобільний спосіб думання тримав усіх на відстані. Ось він поруч з вами, розмовляє і навіть зрідка всміхається, а думки його й зірка та чутлива душа десь далеко – ширяють над усією Україною, вбирають у себе її красу-ясу, її печалі й радощі, біди й проблеми – інакшим я не уявляю його й понині.

Тільки тоді ото один-єдиний раз мені випало так близько побути з ним і зблизька побачити його в співчутті до чужої

біди, до чужого горя. В співчутті, в розумінні душевних терзань ближнього, в умінні розвіяти смуток, поганий настрої чи й саме горе, як ото в мене, вселяючи переконання, що все минеться і нас чекає хай і не просте, хай гірке іноді, а все ж таки життя, в якому його тепер не стало...

А над леговищем, над степом, над далекими лиманами й лісосмугами повільно й задумливо летіли срібні струни бабиного літа, ласкаво гріло сонечко, в небі ані хмариночки, ані подуву вітерця на весь немислимий простір. І я вперше співав Гончару «Баладу про чумака», і наша розлука була як свято — печально-світле, щасливе сподіваним продовженням. Бо ж розлуки всі, як є, закінчуються новими зустрічами, які судились мені після нелегкого переїзду в Київ.

До Києва мене викликали наступного року телеграмою з Кіностудії Довженка й запропонували екранізувати повість «Зорі падають в серпні», за яку брався сам Віктор Іларіонович Івченко одразу ж після «Лісової пісні». Але, як часто буває в кіно, його тими ж днями перехопили відомі московські сценаристи, угода повисла у повітрі, і Микола Зарудний — заступник директора кіностудії з творчих питань — зарахував мене в штат сценарного відділу. Про це я мав порадитися з Гончарем як головою Спілки, оскільки очолював тоді Миколаївське літоб'єднання і був підзвітний йому, Президії та Правлінню Спілки.

Попередньо зателефонувавши, я їхав до нього не без хвилювання, але радів нашій зустрічі, радів, що знову побачу його зблизька, вже за домашніх обставин. Саме тоді перечитав «Таврію», і її автор постав для мене у якомусь новому світлі, став ще привабливішим і знову мовби недосяжним. Це відчуття охоплювало мене все життя з кожним новим твором Олесь, бо кожен відкривав у ньому абсолютно нові грані обдаровання й художнього таланту.

Таврія... Горде й романтичне слово, улюблене з дитинства. Щось далеке-далеке й омріяне. Майже недосяжне навіть для нас, степовиків: у наших правобережних селах між Інгулом та Інгульцем вимовляють це слово задумливо й тихо. Коли на обрії в сонячний день з'являються ніби з-під землі чорні хмари з білим підбоєм, з круглими сліпучо-сніжними головами, коли навіть при сонячному сяйві спекотливого літнього полудня на темному хмарному тлі раптово набурмосеного неба викрешуються над далекими обріями сліпучі й злі блискавки, старі діди поважніють і мружаться, вдивляючись туди, на схід. Вони чомусь зітхають, щось згадуючи, і шлють у той безмежний захмарений простір немов пароль:

О.Т. Гончар у робочому кабінеті.

— Десь у Таврії...

І хочеться мовчати і уявляти той край: дороги за Дніпром — старі, як світ, чумацькі шляхи, що ними їздили наші діди й прадіди. І козацькі могили, на яких спочивають

степові орли, хоч, кажуть, вони ніколи й не стомлюються. На тих могилах одвіку хвилюється під вітром срібляста ковила-тирса, і баскі коні, красиві, мов сон, пролітають над нею невідомо куди... Хто що міг, те й уявляв у міру своєї фантазії.

І от про цю омріяну Таврію першим написав Олесь Гончар, а не хтось інший із письменників, що жили там отак, як я, тільки милувалися небом та далекими й недосяжними обр'ями над нею. Ідучи до Олеся, я хотів висловити захоплення зображенням у «Таврії» — там так багато сонця і несходимих доріг, а ще більше мудрого спокою. Там люди неговіркі та суворі, хоча й безпосередні, мов діти. Там земля багата й щедра, а клімат схильний до непередбачуваних могутніх вибухів: якщо вже вітер, то й землю рве, й дороги вимітає до підосви, від нього й морю непереливки, і кораблям горе, і хатам. А як сонце, то щоб і небу, і травам, і навіть водам — жарко! А якщо вже простір, то ні оком не окинути, ні машиною не об'їхати, ні уявою чи думкою не осягнути.

Про все це я збирався Гончареві розповісти, але, коли побачив його, все подаленіло й здалося перейденим, бо він, напевне, вже був зайнятий чимось іншим, і про «Таврію» в нас розмови не вийшло.

Тодішня бесіда не запам'яталась. Знаю тільки, що моїм переїздом до Києва був стурбований. Особливо побутовим влаштуванням:

— Такої квартири, як у Миколаєві, тут не матимете. Спілка не зможе вам допомогти. А сім'я у вас чималенька. Трохи ранувато переїздите: ні нового будинку не будемо, ні премій чи якихось інших переваг перед колегами-ровесниками не маєте...

— На кіностудії і в Міністерстві культури обіцяють житло.

— Їм аби тільки виманити вас на студію, бо в тому вертепі ніхто з путніх письменників-киян працювати не хоче. Може, щось і дадуть на околиці, у якійсь «хрущовці». То й поживете якийсь час там, а згодом і ми щось збудуємо та й виділимо вам. Раз уже зважились на такий ризикований крок, звільнилися з роботи в Миколаєві, то бажаю успіхів та всіляких гараздів. А наразі будьте здорові, — подав руку, — бо незабаром засідання Президії Спілки.

Повертаюсь від нього пригніченим — він сказав мені правду про моє дійсне, а не обіцяне становище. Але й трохи підбадьорений — Олесь схвалив мій переїзд до Києва і про літоб'єднання навіть не заїкнувся. Ще й пообіцяв підтримку в майбутньому. Я вірив кожному його слову, бо він не кидав їх на вітер. Значить, і з квартирою допоможуть при першій можли-

вості. А поки що мені пропонують і справді «хрущовку» на Відрадному біля заводу Лепсе — три кімнати, вузьенькі, мов пенал, і всі прохідні. Вони будувались майже два роки, і сім'я переїхала до мене аж навесні шістдесят третього. А через чотири роки Літфонд збудував новий будинок у центрі міста, і нам запропонували відселені кімнати на Коцюбинського, й це було щастя — жити на вулиці найулюбленішого письменника! Та ще й поруч з Гончарем, в сусідньому будинку.

Друга зустріч у нього вдома запам'яталась якнайкраще. Він зателефонував на кіностудію серед дня й запросив на обід. Я їхав своєю давно відремонтованою машиною й дивувався: з якого б це дива? Все з'ясувалося першої ж миті. Він сам відчинив двері на мій дзвінок і, всміхаючись трохи лукаво, замість вітання процитував початок щойно надрукованої у «Літературній газеті» новели: «Баштани були далеко, і кавуни привозили мовби з інших країн». Він вимовив ці слова, стоячи на порозі, обняв мене й поцілував, а тоді вже увів до квартири.

— У нас гість, Валентино Данилівно, — сказав все ще усміхнено, трохи іронічно, але й ласкаво, і Валя вийшла з кухні в сніжно-білому фартушку, така молода, вродлива, трохи й заклопотана, і я мимоволі вловив щось спільне в їхніх обличчях, поглядах, скупуватих усмішках.

— Вітаю вас, Сашо, — подала мені руку. — А ми оце прочитали вашу новелу, таку ліричну, вишукану, та й думаємо: де той одинак Сизоненко? Чи він хоч обідає на тій своїй студії? Вирішили запросити вас та й нагодувати. Дякую, що приїхали.

— А я ще й газети не бачив. Не сподівався, що так швидко надрукують.

— То побачите. А зараз мийте руки й до столу. Обід у мене готовий і стіл накритий, щоб ви не спізналися з обідньої перерви на роботу. Не знаю, які там у вас порядки на тій студії. Як Олесь каже, у вертепі.

Я був зворушений. Це нагадало мені далекий п'ятдесят п'ятий і оту історію з першою моєю повістю, прочитаною у цій хаті. Щось мимрив, дякуючи, із ванни, мив руки й дивувався сяючій чистоті й вишуканому інтер'єру гончарівської квартири. Обідали довгенько, по-справжньому, бо стіл був сервірований на славу: з сьомгою, ікрою, свіжими помідорами, хоч була ще рання весна. А яких страв наготувала Валентина Данилівна, то й не сказати. Про новелу більше не мовлено й слова: господарі відчували, що похвали бентежать мене, і підтримували невимушену розмову, аж доки не впо-

рались і з обідом, і з пляшкою «Білий кінь». Гончар виставив її зі словами:

— Улюблене віскі Хемінгуея, яким, я чув, ви захоплені. — Налив кришталеву чималу чарку по вінця і спитав: — На кіностудію ж не заблукаєте? І «швидку», сподіваюсь, пропустите на всіх перехрестях — не так, як ото в Миколаєві. Бо тепер же ви, мабуть, ас?

— Та трохи є, — хвалькувато сказав я, приймаючи чарку з його рук, і ми випили всю пляшку, як справжні чоловіки.

На кіностудію повертаюся окрилений: знову мене помітили в цьому домі, де загніздилася панна Вічність і де я відчуваю себе причетним до чогось великого й прекрасного, як ота картина Васильківського «Козаки в степу» над столом господаря, і за кермом почуваюся впевнено: після похвали Олеся та задушевного застілля в Гончаревому домі здавалося, що всі київські автоінспектори козирають мені.

— Доки працюєте на кіностудії, пишіть, Сашко, отакі новели — вони вам вдаються, — сказав на прощання Олесь Терентійович. — Вже вчувається вплив кіно: ваша проза стала предметнішою, зримішою. На неї, як кажуть кіношники, можна наводити камеру. В цій новелі кожна деталь проситься в кадр, на екран. Я й зараз бачу, як сиплеться пилюка по спицях, крутиться колесо біля мого обличчя, обдаючи запахом шпаркого літа і батога, що гойдається біля самого мого носа. Залишившись у Миколаєві, такої прози ви б не написали. Кіно багато дало не тільки Довженкові, а й Яновському. Працюйте і вбирайте в себе всі його приваби. А як звільнитесь, ждемо від вас непересічного роману. Бо «Корабелі» — проба пера.

Втретє ми зустрілись у Гончарів, окрім його дня народження, який я, здається, жодного разу не пропустив, коли був написаний сумний мій роман «Білі хмари» про батькову смерть в один рік з маминою смертю. Гончар перший прочитав його в рукописі, і ми цілісінький день просиділи над текстом до самого вечора, а тоді поїхали на Аскольдову могилу, про що розповім у наступному есе...

А в ці останні літа якось прийшли вони з Валентиною Данилівною в Кончі-Озерній на мій день народження. Один-єдиний раз!

Ми сиділи у багатовіконній світлій веранді, наскрізь пронизаній сонцем, із Загребельним, Іваном Харитоновичем Головченком, царство йому небесне, і П'яновим та згадували всіх, хто жив тут, у Кончі, і кого не стало, — вибудовувався довгий і сумний ряд: Головка, Малишко, Петро Панч, На-

таля Забіла, Василь Швець, Микола Нагнибіда, Підсуха, Бажан, ще два Василі – Кучер та Минко, Грицько Бойко, художник Григор'єв, Павло Усенко. Вони поставали в наших спогадах, як оті Шевченкові Думи на папері – «сумними рядами», і день народження мій не радував, а печалив. Та й яка ж то радість, коли тобі стукає сімдесят?!

Але Гончар після перенесеного інсульту почувався того дня непогано, випив навіть трохи коньяку з маленької чарочки.

А був тоді вересень, що нагадував про себе холодними протягами із розчиненого вікна. З саду линули пахощі опалого листа й прив'ялих квітів, і я згадав улюблений вірш Сосюри:

Облітають квіти, обриває вітер
Пелюстки печальні в синій тишині,
По садах пустинних їде гордовито
Жовтоока осінь на баскім коні...

Гончар слухав замріяно, але й зосереджено, і коли я підмінив якийсь епітет, аж стрепенувся й одразу ж зупинив мене:

– Сосюра так не написав би! Це була б не поезія. Принаймні не його поезія, що летиться сама собою з душі, не вимагаючи ніяких зусиль.

Ми тут-таки разом виправили мою помилку. Мені стало ніяково і разом з тим радісно: Олесь долає недуг і незабаром видужає повністю, як він сам говорив, остаточно! Так ясно світився його розум.

Але цього разу я, на жаль, помилився: хвороба міцно тримала його у своїх лабетах і не відпускала. Ота «залізна наволоч, що готується стрибнути на груди й відібрати життя», як назвав смерть Хемінгуей у своїх «Снігах Кіліманджаро». Хоч Гончар ще був сильний, вродливий, мужній і не дуже старий, смерть підкрадалась до нього невпинно.

Інсульти та інфаркти, викликані давніми й теперішніми нападами на його прекрасні твори і бездоганну та величну особистість, висіли над ним невблаганно. Задавнена образа й несправедливість рвали його чисту й вразливу душу на шматки, завдавали нестерпних страждань.

З болем і жалем поглядав я на його освітлені серед глупої ночі вікна, відчував і усвідомлював повну свою немічність, нічим не міг полегшити його страждань.

Закоренілий безбожник, вихований Ярославським-Губельманом, шепотів:

– Господи! Поможі йому! Врятуй його! Бо такі люди не повинні вмирати – ні рано, ні пізно...

Все навкруги мовчало, і я відчував, як і до мене наближається те ж саме. І рятунку від нього – ніякого.

Конча-Озерна, 27 січня 1998 року

«СЛОВ'ЯНСЬКІ ТАНЦІ» ДВОРЖАКА

– Приїздіть у Херсон, – телефонує з Києва Олесь. – Я зараз вилітаю туди і матиму вільний вечір.

У його неквапливу мову вривається різкий голос диспетчера:

– Прибрати трап від херсонського рейсу!

– Іду! – відгукуюсь радісно, і одразу ж – короткі й часті гудки відбою.

У Миколаєві вже сутеніє, падає лапатий сніг. Хапаю зі столу щойно передруковану новелу, вриваюсь в автобус в останню хвилину – двері з гуркотом зачиняються, і ми рушаємо. Вільних місць немає, всю дорогу стоятиму. Але це мене влаштовує: я не здатен зараз сидіти.

У салоні тепло й затишно. Пасажири дрімають. З водійської загородки лунають «Слов'янські танці» Дворжака м'яко й тихо, ніби вкутані снігом, що падає за вікном, налипає на лобовому склі, звідки його змітають щітки склоочишувача. Дивлюсь на вечірній засніжений степ, вслухаюся в милі мелодії, і душа моя мліє й розчиняється в них, ніби в напівзабутій маминій ласці.

А сам собі думаю: «Що його спонукало? Самотність серед людей? Набридливі одвідувачі в Спілці? Бажання перемінити обстановку? Чому ж обирає мене? Щось значу для нього?»

А «Слов'янські танці» Дворжака надривають душу рідними мелодіями й ритмами, навівають сум, захоплення, навертають сльози на очі. Багато віддав би за те, щоб лунали вони одночасно і в салоні літака для Олесья. А чому б ні? Радіохвилі ловлять і на лайнерах у небі. Музика єднає людські душі найліпше. А мені так хотілося того єднання! Та й кому з нас не хотілося б зблизитися з Олесем у zenіті його творчого розквіту й слави? Всесоюзної. Всеєвропейської. Та й світової. Кожна книга його оповита нею – вона випромінюється з його прекрасних карих очей, зі скупкої чарівної усмішки, що осяває на мить його зосереджене й вічно замислене обличчя.

«Слов'янські танці» Дворжака супроводжують всю дорогу з Миколаєва до Херсона. В тому радіоконцерті вони пролунали всі: перша серія, написана 1878, та друга серія – 1886

року. Майстерна обробка чеських, словацьких, українських, польських танців розкриває своєрідність кожного, і впізнання відомих мотивів хвилює до глибини душі, захоплює і навіть мучить, навіває спрагу недосяжного щастя...

Виходжу з автобуса, весь переповнений рідними мелодіями та передчуттями зустрічі з Олесем, а застаю у вестибулі готелю Петра Резникова – редактора «Наддніпрянської правди». Він тихо й загадково всміхається й веде мене у приготовлений номер.

– Олесь теж поселився тут?

– Ні, ні, – заперечує Резников. – Олесь ночуватиме в палаці Потьомкіна, де зупиняються найвизначніші особи держави, аж до Хрущова включно. Зараз він у першого. В Кочубея. Але обов'язково має прийти обідати з нами. Я домовився, щоб приготували щось путне для такого рідкісного гостя. Шеф-кухар обіцяв почастивати свіжою осетриною, – переходить на шепіт, хоч коридор порожній, мов бубон, напівзатемнений – не віриться, що тут є ще хтось, крім нас.

Ну, ви й самі знаєте, які занедбані провінційні готелі у непевну перехідну пору від зими до весни.

– Зараз він буде, – поглядає на годинник Резников, усівшись у низенький та зручний фотель у моєму номері.

– Якщо його не забере ваш перший додому.

– Олесь так просто не забереш, я вже знаю. Раз пообіцяв, то буде обов'язково.

Олесь незабаром з'являється. Міцно тисне руку, пильно дивиться в очі, ледь привітно всміхається самими кутиками губів.

– Дякую, що приїхали. – І враз суворішає: – Щось написалося?

– Так, новела.

– Давайте, – простягає руку. – Ви ж не забули взяти її?

– Не забув, – дивуюся й подаю складений учетверо машинопис. Дивуюся тому, що захопив новелу механічно, не маючи й гадки показувати Олесеві. Просто звук перечитувати щойно написане і завжди тримаю при собі навіть у дорозі. А він, бач, сам просить. Хіба ж не фортуна?

Не розгорнувши й не глянувши на текст, Олесь кладе новелу в бокову кишеню.

– Погано сплю на новому місці. Тому перша ніч саме для читання. В Києві, може, й не взяв би. І не візьму, коли переїдете до нас. А тут саме згодиться. Вважайте, вам поталанило, – м'яко, по-полтавськи вимовляючи «ель», усміхається він і обертається до Резникова: – Все тут владнали?

— Як домовлялися.

— Тоді рушаймо. Обідатимемо по-англійському, в сугінках.

Ресторан ще порожній. А в дальньому кутку біля вікна — гарно сервірований стіл: червоніють свіжі помідори, рожевіє напівпрозора сьомга, святково голубіє майстерно відкрита банка чорної зернистої ікри, переливаються кришталем чарки й фужери, і «Столична» прозориться серед столу на білій свіжовипрасуваній скатертині. Як тільки всідаємося за стіл, високий та сухопарий офіціант у білому піджаці з чорним метеликом на рипучій сорочці одразу ж наливає Олесю горілку. Не забуває й нас.

— Осетрову солянку подам пізніше, — схиляється до Олесья.

— Несіть зараз, доки є апетит, — Олесь піднімає чарку. —

Наразі будьмо здорові, — цокається зі мною, потім з Резниковим. — За нашу зустріч. Хай їх буде більше!

Весь вечір шанобливо ставиться до нас обох, невимушено орудує ножем та виделкою, так що мимоволі милуєшся ним і пишаєшся тим, що ділиш із ним застілля.

— Вранці їдемо з Кочубеєм до виборців. О дев'ятій нуль-нуль. Будете на роботі? — питає Резникова.

— Приходжу рано. Мій кабінет на першому поверсі.

— Занесу Сашкову новелу, бо завтра з ним не побачимось. Ніколи. А до вас він зайде неодмінно. Зайдете? — питає мене.

— Авжеж. Автобуси ходять до Миколаєва щогодини.

Мене весь вечір гріє думка, що новела у нього в кишені, що Олесь першим прочитає її. Але й бентежно: якою вона видасться йому? Вимогливість до власних рукописів вражає редакторів — їм нічого робити в його довершених текстах.

Ікра й сьомга зі свіжими помідорами, шинка і краби — все неймовірно смачне. Солянка ще смачніша, запашна. І вечір тихий, милий, синіє за вікном і вкутується снігом. Бувають же отакі дні й вечори, як сьогодні! Коли все лагодиться й лагідніше до нас. Дуже рідко, але бувають. Тільки за нинішніми днями й роками я вже забув, яке щастя вони приносять. Не лишилося тих, кого я знав і любив як свою душу...

Трохи провівши Резникова, лишаємося удвох, лапатий сніг густішає, обоє біліємо на очах один одного — це єднає й зближує, і ми довго мовчимо.

— Ходімо до Дніпра та погляньмо, який він тут о цій порі.

Спадистою вулицею, ковзаючись на пухкенькому сніжку, спускаємося до річкового вокзалу й виходимо на порожній дебаркадер. Дніпро тут, у пониззі, вже скрес, грізно темніє на всю широчінь, за якою не видно протилежного берега. За сніжною габою не видно й самого Дніпра — лиш частка його

вгадується в нічній каламуті, і тому здається: велика ріка одвертається від нас у зажурі чи скорботі.

Від потужної течії на видимому просторі схоплюються брижі, вивергаються опуклі гнівливі кола. А під дебаркадером, під річковими трамваями, поромами й баржами, пришвартованими вздовж берега, лунають сплески й сумні зітхання, мовби хтось там прощається надовго, а може й навіки, не сподіваючись вороття.

— Сердисься, старий дідуган, — ласкаво всміхається Олесь. — Що ж, неси свої води до моря. А ми знаємо: тектимеш вічно, коли й нас не стане. Єдина втіха перед небуттям.

Вітер налітає несподівано, як завжди в південних степах, сніг б'є в обличчя, запорошує очі, гуде у верхечках тополь, яких ми досі й не помічали. А коли приходимо до білого палацу із смугастою будкою вартового біля воріт, починається справжня хуртовина.

Зупиняємося в затишку під високим парканом, і Олесь під завивання вітру розповідає про недавню зустріч з Твардовським:

— ...Запрошує у редакцію «Нового мира», прочитавши переклад роману.

— У тебе дача есть? — питає, не виходячи з-за столу й не привітавшись.

— Є, — не тямлю, яке це має відношення до роману.

— А сад?

— Що ж то за дача без саду?

— А вот у меня в Красной Пахре — лес. Только лес, и ничего больше. У тебя в саду земля мягкая?

— Самий пісок.

— Так ты возьми лопату, выкопай яму поглубже, положи в нее вот это, — кидає мені через стіл рукопис, — и зарой.

І так люто дивиться на мене синіми холодними очима, ладен убити.

Я стою перед його столом приголомшений, а він продовжує:

— В твоём романе одни хохлы. Где это видано? И вообще, что это за студбат? Что за бойцы с полными пазухами яблоч на поле боя? Постоянно комплексующие, вечно копающиеся в своем интеллигентском нутре? Достоевщина, да и только! С такими горе-солдатами драпали бы до самого Урала. И за Урал. Советую тебе: забудь об этом романе, будто ты и не писал его вовсе.

Такої люті не сподівався від нього. Адже ми, секретарі всесоюзної Спілки, часто зустрічаємось по роботі: полемізуємо, сперечаємось, виробляємо спільну думку. Але цього разу

переді мною сидів зовсім інший Твардовський, який ніби ніколи не знав і не бачив мене. Тільки через те, що героями роману зробив українців! З нього одразу ж вилізло великодержавне шовіністичне нутро, сповнене зневаги до «націоналів», як вони висловлюються в своєму колі. Це «твардовщина». Ціла епоха в радянській літературі. Тільки при тій розмові я збагнув її суть, і мені стало моторошно.

Олесь помітно хвилюється й зараз, і мені боляче за нього. Вартовий уже вкотре виходить з будки, підозріло поглядає на нас.

— Зараз іду, — гукає Олесь і подає мені руку...

Не втримуючись, обнімаю його, а сказати нічого не можу. Зблизька помічаю навіть у темряві вологий зблиск його очей. Обличчя під козирком нерп'ячої шапки здається блідим.

— Стережіться московських шовіністів.

— Знаю їх і по Миколаєву. Але ж Твардовський? Справжній талант! А талант не може бути ні заздрисним, ні лихим, ні жорстоким. Я дивуюся.

— Не дивуйтеся. Вони зневажають нас. А може, й ненавидять. Йому щось не сподобалось. Припускаю, що весь роман його не задовольняє. Так скажи ж по-людському. Ні, конче треба принизити, розтоптати людську й письменницьку гідність. За все життя мене ніхто так не ображав. Оце і є великодержавний шовінізм: хоч умри, вважають нас провінціалами. Мало не туземцями, вартими лише презирства.

Підходимо до воріт, і вартовий відчиняє перед Олесем хвіртку. Він зникає за нею, а я лишаюсь наодинці з темрявою, хуртовиною і чужим містом у глуху північну пору. Як тільки минаю високий паркан, вітер оскаженіло періщить снігом в обличчя, рве одяг, готить над дахами, неначе регочеться, гуде у вітах дерев і мчить через нічний Херсон у безвість, в холодне степове безмежжя.

Закриваюсь від його дошкульних наскоків піднятим коміром, бреду заметами до готелю і не можу збагнути, чим керувався Твардовський, брутально повівшись з такою людиною, як Олесь. З видатним письменником, загально визнаним майстром прози...

Довго не сплю, слухаю, як телесується за вікном вітер, та уявляю ту розмову в подробицях, і вона крає мені душу, завдає пекучого болю й образи за Олеся.

На ранок хуртовина вщухла. Над засніженим містом блакитніє небо, в якому вгадується подих недалекої весни.

Здаю номер і йду до Петра Рєзнікова. Як тільки заходжу, він вибігає назустріч з-за столу з обіймами:

— Слухай, отут ось кілька хвилин тому ходив по кабінету Олесь та так хвалив твою новелу, що я не міг дочекатися, коли ти прийдеш, щоб передати цю радісну звістку. «Засилайте, — каже, — в номер. Сашкова новела прикрасить вашу газету». Я прочитав і заслав. Тільки абзаци позначив. Нічогісінько не правив. Зараз вона набирається — незабаром принесуть гранки. А Олесь у Кочубея.

— Хіба вони не поїхали? Вже пів на десяту.

— Мабуть, чекають, доки розчистять дороги. Снігу ж випало стільки, скільки в нас і за всю зиму не було. На врожай, Сашо, на добрий врожай! — Високий, поважний та неквапливий Резников метушиться біля принесених з друкарні шпальт, а мені радісно, радісно, й край! Олесеві сподобалась моя новела! Самому Олесеві!

— Обіцяв навідатися перед від'їздом і просив затримати тебе. Роздягайся та повісь пальто отам, біля батареї, хай протряхне. Бо воно й досі мокре від снігопаду. Ви що, цілу ніч блукали по місту отакою погодою? Ото, мабуть, розмова була!

— Та не всю ніч, а довгенько...

Цієї миті двері відчиняються, входить Олесь — свіжий, гарно поголений, в доброму настрої. Сьогодні він знову гордий та незалежний як завжди. Сонце б'є у високі вікна, яскраво освітлює його обличчя. Карі очі золотяться, повнуваті губи зламуються привітною усмішкою, на щоках виграють ямочки. Він наділений смаглявою суворою вродою, принадною для жінок. Зізнаюся, чекаю похвали новели, а наражаюсь на сердите зауваження, навіть роздратування.

— У вас надто балакучий генерал, — докоряє Олесь. — Запевняю вас, вони дуже мало й неохоче говорять. Ще менше думають. Звикли всіма командувати і коверзувати. Поміркуйте над цим. А взагалі, новела написана так, як ви спромоглися. Іншого нікому з нас не дано. Будьте здорові, — подає нам обом міцну й гарячу руку. — Машина вже чекає.

Швидко виходить. А я тільки зараз згадую: не спитав його про щось дуже важливе! Кидаюся вслід за ним і бачу спину, що квапливо віддаляється в затемненому коридорі.

— Олесю! — гукаю непристойно гучно.

На мить він обертається. Але тут же з ліфта виходить подорожньому вбраній Кочубей, вродливий та сивий, мов голуб, бере Олеся під руку, веде на вихід. Олесь махає мені прощально і зникає за вигином коридору.

А я й досі гукаю, не встигнувши крикнути навздогін: «Ви слухали «Слов'янські танці» Дворжака?»

Я не спитав його про це тієї довгої ночі, хоч мені здавалось тоді, здається й тепер: це дуже важливо!

«Ви слухали «Слов'янські танці» Дворжака?» — питаю, гукаю, кричу.

Та він мене вже ніколи не почує...

Конча-Озерна, 9 липня — 18 жовтня 1997 року

НА АСКОЛЬДОВІЙ МОГИЛІ

Над Гончарем мріла заслужена Слава, про яку ні він, ні ми не забували. На трибуні під час доповіді з'їздові письменників і в застїллі, коли Олесь Терентійович піднімав чарку, щоб виголосити тост, нам вчувався шелест парчевих одєж Слави. Вона й тут, здається, не зводила з нього суворого погляду невідкупних очей, в яких, однак, вгадувалася приязнь: його проза та він сам належали їй, Славі, — коханці суворій та вимогливій. Але праведній: якщо віддається, то назавжди, і ніколи потім не зрадить, не зречеться, не перебіжить до іншого.

Олесь Гончар і сам був суворий і чесний. Від нього віяло холодом глибокої зосередженості. Постійна замисленість відсторонювала, і підступитися до нього було непросто. Навіть боязко: всіх тримав на відстані.

Скупий на емоції, здавався відлюдьком. Рідко бував у гарному настрої. Веселим же й безтурботним — ніколи! Щось постійно гнітило його, тривожило, й мучило, і не давало радіти навіть заслуженому успіхові.

Зовні він був байдужий навіть до Ленінської премії. Удостоєний 1964-го сорокашестилітнім — наймолодшим з усіх лауреатів, — приймав її з рук Миколи Тихонова в сесійному залі Верховної Ради перед делегатами письменницького з'їзду стримано і мовби нехотя, похмурий та невдоволений невідомо чим.

А для мене особисто Гончар — постійна радість. Мало випадає її кожному з нас. Але радість, і найрідша, не забувається до самої смерті, гріє нам душі, як мамина усмішка. А хіба ж є що-небудь дорожче на всьому білому світі?

Перша радість — «Альпи», «Голубий Дунай», «Злата Прага». Цими романами Олесь Гончар обдарував увесь світ, а не лише Україну та українців. Та в першу чергу, звісно ж, нас! Повернувшись з війни, ми побачили в його книгах себе, своїх живих і мертвих товаришів, друзів та командирів на сторінках його поетичних романів саме такими, якими й були насправді, а не в отих розповідях, де щось вигадується, а то й при-

бріхується: людина слаба, перед правдою пасує, знічується й маліє, хоча й перемогла такого могутнього й жорстокого ворога. Він, ще зовсім молодий автор першого роману, відкрив нам самих себе.

Там, на його сторінках, які ми відважні й красиві, визволителі Європу від фашизму! Дивувалися, бо ніколи не бачили й не могли бачити себе збоку. А Гончар побачив і відтворив. І на його сторінках ми ніколи не постаріємо, навіть коли й помремо всі до одного не лише від ран, а й від невідвротної старості. Така нездоланна сила справжньої прози, що живе вічно, вже й по смерті автора.

Друга особиста й реальна радість від Гончара – лист з «Вітчизни». Виматюканий в кінці зміни майстром Харитоновим, повертаюь із заводу принижений і нещасний, мов викинуте на вулицю щеня.

В підвалі на Міщанській, 11, в Миколаєві, де ми нелегально мешкали без ордера з дозволу доброго короткозорого єврея-кербуда, на мене чекав дволітній син, сам-самісінький, бо дружина побігла на другу зміну.

Побачивши мене, дитя зраділо, підхопилося в залізному ліжечку з високими бильцями та сітчатими боковинками, щоб не випало, й простягло синій конверт з червоним прапорцем у лівому горішньому кутку.

На отому прапорці й красувалось омріяне «Вітчизна», біле-біле на червоному тлі, немов вишневий цвіт або перший сніг, якого ми так нетерпляче очікували в дитинстві.

– На, нан, на! – нетерпляче простягає мені руку з конвертом маленький хлопчик, підстрибуючи з радості, що скінчилась його самотність.

Був він у біленькій сорочечці-розпашонці, світив з-під неї пупиком та пісюнчиком, сяяв обличчям і очима в надії, що я нарешті візьму його на руки. Та я не взяв. Той конверт був для мене важливіший за сина: я щодня чекав відповіді з журналу вже місяців зо два. Тому й вихопив з нетерпінням з дитячих рук довгожданий конверт, який Галя лишила Віті, щоб наш син передав мені з своїх рук.

Квапливо розриваючи конверт, я перестарався, розпанахав його по діагоналі, і лист випав. Білим птахом шугнув він по плавній дузі під вікно... Нагинаючись за ним, я ще здалеку побачив і прочитав першу фразу: «Ваше оповідання схвалене до друку...»

Мене ніби взяли ніжними й теплими руками за зболене серце – така несподівана радість була. Ще й яка радість! Така радість не забувається довіку.

Я захопив сина на руки, як був у шапці й шинелі, притиснув до грудей і, замість того, щоб радіти, заплакав у голос, несподівано для себе самого заривав, мов на похороні. Всі приниження, всі муки й страждання від тяжкого поранення, образи від грубих та безсердечних людей, злидні й зневага — все це оступило мою розтерзану душу перед незрівнянною радістю, що в пам'ятку в мене і досі і не померкне до кінця моїх днів.

Вітя притиснувся до мене, пригорнувся, і поклав голову на плече, і прикишк, мов перепелятко, злякавшись батькових ридань. Згадавши про дитя, взяв себе в руки, поцілував і заспокоїв малого, поставив у люльку, скинув шапку й шинелю і нагнувся за листом.

Все було на місці, все правильно:

«Ваше оповідання схвалене до друку. Але оскільки ми не мали ні Вашої адреси, ні автобіографії, то трохи затрималися з його опублікуванням. Просимо надіслати автобіографію, повідомити, де працюєте, яка у вас освіта, куди вислати гонорар тощо. Редактор журналу Олесь Гончар».

Лист надруковано на машинці, а підпис вразив каліграфічністю, чіткістю й прозорістю: кожна літера була ніби виписана окремо. Таким само чітким, виразним і доладним виявився й Гончар, коли я його побачив. Недарма ж графологи за почерком визначають, майже безпомилково, характер людини.

І це був підпис самого Гончара!

До мене завітала перша літературна радість. А перша радість, як і перше кохання, не забувається.

Оповідання звалося «Весна». І було надруковане в шостому числі «Вітчизни» за 1949 рік. І мені йшов тоді двадцять шостий рік — гарний вік для прозаїка. А в дванадцятomu номері того ж року з'явилося й друге оповідання «В топилі», яке літпрацівники, не знаючи слова «топило», назвали «Ланковий» — хоч стій, хоч падай! Хоч лягай та вмирай. Але я не вмер. Навпаки, гордився й тишився тим, що два оповідання протягом року заявили у «Вітчизні» — найголовнішому журналі Спілки письменників України. У «Вітчизні», де друкувалися «Альпи», «Голубий Дунай» і яку редагує Олесь Гончар.

Та Гончар, попрацювавши в журналі кілька місяців, залишив «Вітчизну», очевидно, заради «Таврії», над якою тоді працював. І наступне моє оповідання «Марево», яке тепло зустріла аудиторія Херсонського пединституту восени наступного, 1950-го, року на нараді письменників півдня України, публікувалося вже в «Дніпрі». Туди передав його з невідомо-

мих причин Юрій Збанацький — відповідальний секретар Спілки, що проводив ту нараду.

У дорогу й рідну мені «Вітчизну» я повернувся тільки 1955 року, написавши в госпіталі інвалідів Вітчизняної війни повість «На Веселому Роздолі». Я вирішив послати її не в журнал, не моєму другові Павлові Загребельному, який там очолював відділ прози, а Гончареві додому, хоч і бачив його лише раз, та й то здалеку.

Було це того ж пам'ятного року, коли я «засвітився» у Херсоні «Маревом». Повертаючись з курорту Моршин, де лікував поранену в Берліні ногу, зайшов я в щойно надане Спілці ошатне приміщення братів Ігнат'євих на Банковій, 2, де саме відбувались якісь збори. Там мені потихеньку й показали Гончара.

Він сидів у дальньому куточку в заднім ряду, праворуч від дверей, зосереджений, замислений, ніби аж сердитий, але дуже вродливий, мов молодий Бог: білолиций, темноокий, чубатий. Ніби аж світився крізь свою зосередженість якимось внутрішнім привабливим світлом. Ну от написано на високому чолі і витонченому обличчі: геній, і край!

Отоді я вперше відчув, як війнулась повз мене Вічність, шелеснувши парчевою сукнею та обдавши відчуженим гордовитим поглядом: «Не твоя, не твоя! І ніколи твоєю не буду!»

На тих зборах я побачив Збанацького, Дорошка, Цюпу й Моргаєнка, які нещодавно так щиро раділи моєму успіхові у Херсоні й так щедро хвалили «Мареву». Зустріли вони мене привітно, мов друга, а Дольд-Михайлик, що на той час очолював видавництво «Радянський письменник», навіть обняв і поцілував під час перерви. І тут же крутнувся на одній нозі, підійшов до Гончара по проході, перегнувся через спинки спорожнілих стільців:

— Зателефонуйте, будь ласка, в нашу бухгалтерію й повідомте ваш банківський рахунок, бо до першого числа треба переказати вам гонорар. Рукопис підписано й здано до набору на минулому тижні.

Гончар величаво кивнув, не промовивши й слова.

Продовжував сидіти так само замислений, як і досі, і не збирався виходити в кулуари, де я мав намір представитись йому.

Панна Вічність відлетіла від Гончара, сполохана прагматичним проханням Юрія Петровича, а потім повернулася, війнувши принадним, ледь вловимим запахом екзотичних парфумів, і знову пройшла повз мене. Одежа її цього разу не шелестіла. Вона пройшла, гордовито підвівши голову, й

беззвучно вместилася поруч з Гончарем, неймовірно подаленівши. Вічність завжди далека від нас, смертних, і мало кому вдається побачити її або хоч відчутти, як вона проходить повз нас.

Виславши Гончареві рукопис, я незабаром знову поїхав у Моршин і мав пересадку в Києві з миколаївського на львівський поїзд. Мало було часу, щоб відвідати Гончара, та наврод чи й зважився б зайти без запрошення. Але зателефонувати встигав.

Трубку зняла Валентина Данилівна, яку я ніколи не бачив. Голос ніжний, грудний, чистий і юний — такий голос міг бути тільки в дуже вродливої й щасливої жінки, красивої духовно й тілесно. Інакшої дружини в Гончара й бути не могло: вона обов'язково схожа на Шуру Ясногорську. А може, то Шура Ясногорська схожа на неї? Хтозна. Таких дознань за довгі роки знайомства не велося, бо й потреби не було. І так усе ясно. На моє вітання вона відповіла приязно — ну, ніби моя сестра, яку я так любив з самого дитинства.

— О, Сашо! — вигукнула Валя. — Як добре, що ви зателефонували! Ми оце нещодавно прочитали з Олесем вашу повість уголос. Вона нам сподобалась. Така гарна, лірична. Ви нас втішили нею. Поезія є, і гарна, а прози щось не видно. Олесь одразу ж відніс вашу повість у «Вітчизну», де ви вже друкувалися.

— А де зараз Олесь Терентійович? — зважився я перебити її, бо слухав, дух притаївши, й не міг наслухатися.

— Він в Японії, — буденно відповіла Валентина Данилівна, ніби Олесь відвихнувся до сусідів. — Вітаю вас, Сашо. Гарну повість написали. Вам незабаром повідомлять з редакції. — Вона поклала трубку.

А я випростався й оглянувся. Привокзальна площа вирувала: люди бігли наввипередки сюди й туди, перегукувалися й сміялися, і зимове сонце заливало і машини, й тролейбуси, і людей щедрим скісним промінням, від якого небо ставало синішим, а улюблене місто біліло дужче засніженими дахами, виблискувало шибками, ніби всміхалось мені. І я зробив велике зусилля, щоб і собі не засміятися, не заалалакати, не застрибати від радості, не закричати на всю привокзальну площу про щасливу вість, що так раптово й несподівано впала на мене. Бо ніколи ж не знаєш, що написав, аж доки люди не підтвердять твоїх сподівань. Та ще такі люди!

Тамуючи радість, я рушив на перон, зайшов у вагон, що стояв на вказаній колії, ліг на верхню полицю й, не зімкнувши очей, пролежав усю ніч аж до Львова, згадуючи кожне

Валине слово, кожен звук і відтінок її чарівного голосу. Лежав тихесенько, відчуваючи, як до мене лащить ся щастя: згорнулося пухнастим зайчачим десь на дні серця й затихло, наче його там і немає. А воно є, є! Воно промовляло до мене ніжним леготом, тремтливою надією, що й нам знайдеться місце під сонцем. Чого тільки не наміреш та не намариш у таку хвилину, коли тобі лише тридцять два, на рік менше, ніж Ісусу, а пригноблена нестатками й приниженнями душа твоя і затюканий хист ще тільки-но починають розгортатися.

Незабаром у Моршині я отримав лист від Загребельного:

«Тут Гончар приніс якусь хреновину, — писав він з робленим сарказмом, ніби Олесь тільки те й робив, що носив їм рукописи. — Зветься «На Веселому Роздолі». «Ну, на веселому, то й на веселому, роздолі, то й роздолі», — подумав я собі. А він тим часом ходить просторим нашим кабінетом по отому зеленому китайському килимі, по якому й ти ходив, привізвавши «Далекі гудки» й «Павла Солоного», і хвалить тебе на всі заставки за оту тирсу-ковилу, що сріблиться під сонцем, за курні шляхи, колючі безсмертники й голодране дитинство, за тихі нічні бесіди біля багаття в реліктовому, тихому, як могила, степу, за отого бугая, що налякав Санька своїм хвостом чи рогами, — вже й не пам'ятаю. Так що налаштувайся на редагування на зворотній дорозі. Редагування буде серйозне, бо повість зараз читає наш літературний редактор Іван Юхимович Сенченко — нині, мабуть, найкращий та найстрогіший стиліст. Пошли нам, Боже, отаких редакторів! А після нього читатиму я, бо зараз ніколи: друкувати нічого, пролетаріат після з'їзду куняє, то я замість пожежної поставив на редакційний стіл друкарську машинку та день і ніч перекладаю «Сталь і шлак» Володимира Попова — роман слабенький, «виробничий», але такого в українській літературі ще немає.

Давай, Сашо, лікуй свою поранену ногу та, вилікувавшись, вріж щось про суднобудівників, серед яких уже шостий рік працюєш, а не ремигаєш і не телишся. Утри носа всім отим нікчемам з синіми носами, що штовхають кульки у більярдній, та п'ють горілку «в набір» у Галини Сидорівни, і засять сонце молодим талантам.

Іван Юхимович теж підхваляє тебе, каже, буцім ти вже обома ногами став з оцією повістю на Парнас, бо досі стояв однією. Став і гукнув: «Ану посувайтесь!» А посунуться чи ні парнаські довгожителі, дізнаємося, як прочитають «вищі сфери», перед якими маю прочитати і я, бо мені ж яко завідувачеві відділом прози підписувати твій рукопис та передавати головному редакторові.

Однак можеш вже й зараз надіти нові штани й пройтися фертом по головній вулиці чи алеї курорту Моршин: Гончар даремно не похвалить! Я знаю.

У Києві сніг, на Сінному базарі з'явилися свіжі огірки, і Елла збирається насмажити курячих котлет, які так любить Сизоненко.

Отже – Walle! Або: будь здоров! Не чхай і не кашляй. Бережи своє дорогоцінне здоров'я, заради якого приїхав у Моршин.

Твій Павло».

Вже ні публікація у «Вітчизні», ні вихід повісті окремою книжкою в «Молоді» не принесли та й не могли принести такої радості, як телефонна розмова з Валею та Павлів лист. То вже були радощі очікувані, а ці, перші, – несподівані і тому, мабуть, такі вражаючі, що й зараз бринять у серці, як згадаю ті далекі-далекі та милі дні...

Третя радість від Гончара випала мені у найтяжчий для нас 1971 рік: Олесь Терентійовича зняли тоді з посади керівника Спілки, а мене за виступ на його захист на організаційному пленумі новообраного Правління зганьбили за вказівкою ідеологічного відділу ЦК та не без участі моїх «друзів», опублікувавши в «Правді України» наклепницьку репліку.

В одну мить всі редакції газет і журналів повернули мої рукописи, радіо й телебачення припинили мої передачі, видавництва ліквідували договори зі мною, а кіностудія, де я пропрацював майже десять років, намірялася подати на мене в суд. Всі одвернулися від мене. Нікому нічого не можна було довести! «Раз орган ЦК опублікував, значить – все...»

Вже аж наприкінці того лихого року журнал «Україна» зважився прорвати блокаду, опублікувавши мою новелу «Цвітуть осінні тихі небеса...»

Гончар, перебуваючи в Кончі-Озерній, прочитав її та був, мабуть, схвильований, бо тричі телефонував протягом дня. А мене, як на гріх, не було вдома – ремонтував стару «Волгу» ГАЗ-21 на станції техобслуговування.

Олесь Терентійович зателефонував ще раз, вже опівночі. Він нічогосінько не сказав про свої враження від новели. Не вдався до аналізу, а, ретельно підбираючи слова, мовби міркував уголос:

– Не звик втручатися у чужі творчі плани. – Він помовчав. – Намагаюся не давати порад або нав'язувати щось. – Знову замовк і мовчав довго. – Але те, що прочитав сьогодні в «Україні», переконало мене: це головна ваша тема. Багато письменників писали про степ. Згадаймо Гоголя, Шолохо-

ва, Чехова, Яновського (про себе, про свої «Таврію», «Перекоп», «Тронку», ясна річ, промовчав). А ви пишете степ своєму. Отож чи не взятися б вам за якийсь ширше полотно про той край, про його людей, серед яких народилися й вирости? Відчувається: це вам найрідніше, найближче. Ваші земляки не простять вам, якщо не напишете про них. Бо кому ж це зробити, як не вам, свідкові тих подій. Ми всі у боргу перед нашими сучасниками, перед нашими батьками, родичами й односельцями. Вам писати продовження «Білих хмар» все життя, як я й передбачав. Сьогодні переконався, що не помилився. Я вже тоді вас настраюваав на це, пам'ятаєте?

Я ніколи не забував, що Олесь Гончар опублікував перше моє оповідання, перший прочитав мою першу повість та перший мій роман. Пам'ятаю, був кінець зими, чудесний сонячний день, а ми з ранку до вечора просиділи в його кабінеті над моїм рукописом. Гортаючи сторінки зі своїми помітками, Олесь Терентійович зважував кожну фразу, вивіряв на слух кожне речення; і був у цьому невтомним та немилосердним. Особливо прискіпливо ставився до епітетів – у мене їх було густо, по кілька до кожного іменника. Так я несподівано проник у його творчу лабораторію, переконався у високій вимогливості до кожного слова. Урок цей – на все життя.

Закінчивши стилістичний аналіз рукопису і перегорнувши останню сторінку, Гончар поглянув на годинник і, утримавшись від будь-якої оцінки, замислено й довго подивився на мене майже впритул, мовби прицінюючись або зважуючи щось. Очі його, карі, з горіховим блиском, зблизька здалися світлішими, яснішими, білки відливали синявою, холоднуватою й чистою. Прекрасні очі мудреця і генія! Але погляд – важкий, затінений сумнівом чи нерішучістю. Погляд цей запам'ятався саме не властивою Гончареві невизначеністю, якимось навіть зніченням, котрого він сам соромився. Та досить помітно був через те невдоволений собою. Він примовк, втративши звичну свою певність, і начебто стомився чи в чомусь розчарувався. Я вперше бачив його таким невпевненим, мовби розгубленим, охопленим сумнівами: щось хотів сказати, не додумане до кінця, але не зважувався?

Раптом різко – мені здалося, невдоволено й сердито – зірвався з крісла й швидко заходив по кімнаті, розминаючи ноги та плечі. Потім зулिनився перед яскраво освітленою сонцем картиною Васильківського «Козаки в степу» і стояв довго, мовчазно запрошуючи приєднатися до нього. Підводжусь та підходжу. Я дуже люблю це унікальне полотно –

мабуть, найкраще з усього, написаного ліричним пензлем неперевершеного нашого колориста.

Картина ця дорога мені тим, що її кольоровою репродукцією проілюстровано моє оповідання «Дике поле» в «Огоньке» № 20 за 1954 рік. Не встиг я сказати про це Олесеві Терентійовичу, висловити захоплення цією дивною картиною-раритетом, як Гончар круто, рішуче розвернувся до мене, ніби оце тільки нарешті зважившись і подолавши вагання, знову глянув зблизька мені у вічі з просвітленою симпатією і приязно всміхнувся:

— Поїдемо, Сашку Олександровичу, на Аскольдову могилу.

— У вас же поїзд на Москву.

— Москва нікуди не подінеться. Та й до поїзда ще битих три години. Не загуляємося ж ми, мов дітлахи, до самого вечора, як колись у дитинстві? Давно вже контролюємо кожен свій крок і найменше бажання.

Він швидко одягнувся і чекав, доки одягався я, підтягнутий, стрункий у своєму гарно скроєному та вишукано зшитому ратиновому сірому демісезоні, що аж очі вбирає, та нерповій шапці, що саме увійшли тоді в моду. Екзотичним золотаво-зеленкуватим полиском гладенького хутра вона вигідно відтіняла карість його очей та гаспидну чорноту соболиних брів, кидала на його смагляве обличчя далекі відблиски півночі і робила його строгішим та відчуженішим.

— Гайда-гайда, Сашку Олександровичу, — підганяв і квапив мене з нетерплячки. — Не люблю, як отак довго збираються. Наче ви і в армії не служили. Валю, ми пішли, — гукнув дружині з порога.

— А обідати? — озвалася вона стурбовано, та Гончар уже не чув.

Машина стояла біля під'їзду. Ми сіли й поїхали.

...На Аскольдовій могилі — анікогісінько. Сніг, що випав уночі, незайманий, мов у чистому полі. Тільки синюваті левітанівські тіні по виїмках ультрамариново забарвлювали білу порошу, що в надвечірній заграві починала ще й рожевіти. Небо високе і сине-сине! Ото воно й забарвлювало сніг у такі пастельні, майже казкові відтінки та кольори.

Йшла Весна Світла — нарік цю пору Пришвін. До Весни, Води і Трави було ще далеко, хоч золоті лаврські бані сяяли під потужним сонцем на синьому тлі неба урочисто й святоково, обіцяли завжди жадану весінню пору.

— Постіймо тут мовчки, — сказав Гончар, відіславши машину.

Скинув шапку й схилив голову. Я зробив те ж саме, хоч команди «роби, як я» й не подавалось. Само якось зробило-

ся. Ми кілька хвилин простояли в мовчанні. За нашими спинами чувся приглушений гомін великого міста. Попереду білів засніжений Дніпро під кригою, густо всіяний рибалками. Вони чорніли на білому тлі табунами граків, котрі, однак, ще не прилетіли. Було тут сонячно, тихо й самотньо.

— Це наш пантеон, Сашку Олександровичу, — сказав Гончар, якимось просвітлено глянув мені у вічі, ніби звіряв найбільшу таємницю. — В січні 1918 року, тобто в рік мого народження, колишній жандармський полковник Муравйов, командуючи Червоною Армією, що вдруге йшла на Київ, повбивав під Крутами 300 юнаків, захисників Української Народної Республіки. Юні патріоти полягли всі як один, як спартанці під Фермопілами. Пам'ятаєте, у Шевченка: «Нас тут триста, як скло, Товариства лягло» — про нашу битву під Берестечком. Фатальне число! Під Крутами воно проявилось втретє. — Гончар надів шапку. — Оце вони тут лежать. Їх перевезли сюди пізніше. Цвіт нашої нації: студенти, гімназисти-старшокласники. Я не дивуюся вченому Грушевському й письменникові Винниченкові — інтелігенти, абсолютно не військові люди. М'які й безпорадні. Але Петлюра? Вождь, військовик до мозку кісток! Чому він не створив народну армію, покладався лише на січових стрільців — фактично військовополонених австро-угорської армії? Хіба ж вони могли захистити Україну від нашествия Муравйова? Мимоволі згодишся: все залежить від часу, місця та обставин. Не на нашу користь були тоді ці три визначальні категорії.

Лише зараз я дізнався, що отак, як Гончар привіз мене сюди в 1964 році, його самого вперше привів на Аскольдову могилу Павло Григорович Тичина після вручення їм Шевченківських премій у 1962-му. В хвилину високої душевної схвильованості і повної довіри до Гончара. Тичина сам був на тому далекому і скорботному похороні, написав ще тоді про нього у своїй поезії, присвяченій героям Крутів, і розповів Олесеві. Не знав я тоді цього.

А зараз думаю: прочитавши «Білі хмари», де вперше йшлося про розкуркулювання, колективізацію, хлібозаготівлі восени 1932 року та про голодомор тридцять третього, Гончар повірив мені до кінця і привіз на Аскольдову могилу, ніби вводячи у велику країну — «Країну Правди», як він сам висловився десь, як його самого вводив у неї Павло Тичина в час повної й душевної розчуленості у зв'язку з премією великого Кобзаря, що значила для автора «Сонячних кларнетів» неймовірно багато.

Так я вперше довідався про Крути від Гончара.

— Бачте, як тут порожньо, — з прикрістю мовив Гончар по довгій паузі. — Хоч сьогодні й неділя, ніхто не прийшов сюди. Не знаємо своєї історії — ми, мабуть, єдина в світі отака безпам'ятна нація. Жоден пантеон світу не буває таким пустельним, як наша Аскольдова могила з героями Крутів. — Він навіть зблід від хвилювання, як мені здалося тоді.

Призахідне сонце яскраво освітлювало його задумливе вродливе обличчя, і карі очі затаглися замріяною печаллю. Наші сліди дедалі синішали на незайманій учорашній поросі і здавалися самотніми і сумними.

— Хай хоч вони скажуть отим юним і чистим душам, що їх не забувають, — сказав Гончар, оглянувшись на ротонду, біля якої губились наші сліди, втрапивши в тінь пелехатих кленів.

Сонце хилилось до обрію, але ще світилися київські гори, і весь Дніпро, всіяний рибалками, лежав унизу, освітлений і так само білий, як досі. І неміряна далечинь його вгору і вниз за течією мріла величаво, спокійно і сумовито, ніби теж берегла якусь нерозгадану тайну.

— Найбільша помилка Центральної ради і Директорії, що вони не зуміли створити народну багатомільйонну армію. Інтелігенти не спроможні вирішувати такі глобальні проблеми. — Гончар все ще залишався думками там, під ротондою, біля могил юних героїв Крутів, що полягли через безпорадність та нерішучість політичного й військового керівництва УНР. — Ходітьте отуди, до розвилки, — розпачливо змахнув рукою Гончар у напрямі Дніпра. — Там нас чекає водій. Ясна річ, з машиною.

Ми йшли повз густі кущі живоплоту. За ним, грузнучи в снігу по коліна, цілувалися вродливі, чорняві хлопець і дівчина. Хлопець так допався до коханої, що шапка звалилася й покотилася вниз. Але він не перервав довгого й палкого поцілунку, заламував дівчину навznak, тримаючи у обіймах, майже безвольну, із заплющеними очима. Сонце яскраво освітлювало їхні постаті й обличчя, але вони нічого не бачили й не чули на цьому білому передвесінньому світі. Завмерли в довгому поцілунку, не в змозі відірватися одне від одного.

Хлопець явно забув про шапку, сподіваючись, що вона не скотиться вниз, а зачепиться за густі зарості. І вона й справді зачепилася за кущ і чорніла під ним на снігу, немов велетенське гніздо якогось невідомого птаха, кроках в двадцяти нижче.

— Ніколи ми вже, Сашко, не будемо отакими закоханими і молодими, — сказав Гончар, коли ми проминули моло-

дят. — Добре, що не сполохали їх, не завадили їм. Хай собі цілуються на цьому святому місці, дїждавшись своєї пори. Бо ті, що лежать там, під ротондою, не дїждались: загинули неціловані. Хай оці доцілюються й за них.

Ми вийшли на вільний виступ над дорогою, і панорама Дніпра відкрилася ширше — стало видно далекі лівобережні затоки, на яких ще густіше чорніли рибалки. Вони позбивалися там в суцільні натовпи, бо риба, мабуть, добре клювала цієї погожої, тихої днини. Вони там, у затоці, були, як у вусі, — у повній безпеці. А на оцих ближніх, посеред Дніпра, дивитися було моторошно: як трісне лід, втонуть всі до одного. Мабуть, ми подумали про це одночасно. Бо Гончар звівся раптом навшпиньки, приклав рупороподібно руки до рота і закричав на всю силу легенів:

— Самогубці! — І ще раз, роздільно: — Са-мо-губ-ці-і-і!

Рибалки й не поворухнулись. Зате за спиною в нас злякано зойкнула дівчина, мабуть тільки зараз виявивши нас. І ми, обернувшись, побачили, як вона закрила обличчя руками, а хлопець ринувся вниз за шапкою. Він повільно струшував з неї сніг і з напругою дерся крутим схилом до коханої. Вона все ще закривала обличчя руками. Руки рожевіли в сонячному промінні, і можна було подумати, що вони теж червоніють від припізнілого сорому.

— Поїхали, Сашку Олександровичу, — зітхнув Гончар. — Бо мені вже й на поїзд пора. Все можна владнати, тільки молодість не повернеш. Та час непідвладний людині. Й державі теж.

Ми сіли в машину й поїхали, лишивши закоханих і рибалок на тих самих місцях, де вони й були, бо від нас тут нічого не залежало. Ще менше залежали від нас та від усього світу оті, що лежать під ротондою: їх нічого вже не обходить — зробили своє та й лежать. І чи метуть над ними сніги, чи миють їхні могили дощі, чи світить над ними сонце, як зараз, їм уже все одно. Їм байдуже. Хай живі поклоняться їм або забувають за повсякденними клопотами. А вони вже давно стали вічністю та історією, яка б вона не була, ким би і як не трактувалася. Мертвим не боляче.

Я не проводжав Гончара на поїзд до Москви — не водилося. Страшенно не любив Олесь Терентійович побутовізму і в ньому ніколи не був помічений. Все брала на себе Валентина Данилівна. Шляхетна й тендітна, модно й ошатно вдягнена, від природи витончена і вродлива, вона успішно вирішувала всі господарські справи, звільняючи чоловіка-генія для творчої та громадської роботи, якої в нього було до біса.

Встигала й активно допомагати йому: кажуть, передруковувала всі його твори в процесі численних переписувань і правок. Була першим читачем і порадником з університету, де вони й закохалися одне в одного. Вона забезпечила своєму Олесю повну свободу в побутовому й житейському плані, ясна річ, не могла вийти на інші, суспільно-політичні, параметри — тут уже свою волю диктувала і все вирішувала система. А як саме диктувала, як вирішувала, відомо з долі «Собору». Про них та їхню любов саме й написано в «Прапороносцях» оту прекрасну легенду про лебедину вірність. Одрічили й од'ячали свою останню пісню лебеді їхньої вірності й любові...

Саме в часи цькування «Собору», в часи маланчуківщини й розбрату, який насаджували «директивні» та каральні органи в згуртований Гончарем за роки його головування живий організм Спілки, закликав він до братання, благав берегти й правдиво відтворювати нашу історію.

«Таки ж слушно зауважують нам, працівникам літератури та кіно, що недостатньо відтворюється в мистецтві героїчна історія нашого народу, чомусь досі не постала з екрана Запорозька Січ... а їй уже мусили б поступитися місцем привозні кінобойовики часом сумнівної якості; звитяжний епос лицарських патріотичних подвигів українського козацтва поряд з творами про Вітчизняну війну багато сказав би з екрана нашому юнацтву...» Це було сказано на VI з'їзді письменників України, на якому його знімали, звинувачуючи саме в замилуванні козаччиною та її ідеалізацією. Ще дужче вболівав Гончар за збереження й розвиток мови:

«А яке ж воно, це слово, в нас? Як виконує література свою патріотичну функцію зберігача і вдосконалювача рідної мови — щоденно діючої літературної мови багатомільйонної нації? Яке лексичне й стилістичне різнобарв'я несуть читачам українські повістярі й романісти, поети й перекладачі, драматурги, сатирики й гумористи? Чи завжди слово в творі постає в усій красі своєї пластики, ясності, свіжості, художнього повноцвіття? Чи не забагато в нас мовного шлаку, словесної тириси, сірого канцеляриту, збитого з літературних штампів та загальників? Серйозна це річ. Бо, кажучи правду, навряд чи порадує кого з нас, що частина, хай яка там не є, та все ж, відомо, частина наших читачів втрачає контакт із рідною мовою...» — Це сказано тоді, коли Спілку обеззброювали, вибиваючи стілець з-під її голови, ніби перед шибеницею. Або вели на Голгофу, де «Синедріону і Пілата отецькі погляди згори, — як написав пізніше Дмитро Кремінь, додавши: — А там синки-центуріони. Такі вже точно розпнуть!»

Та Олесь Гончар не здавався — він думав про майбутнє і слав свої тривоги й заповіді аж сюди, в наші дні. Бо хіба ж не слухні, не актуальні ці роздуми й перестороги й зараз, у суверенній та незалежній Україні? Все це сказано ніби сьогодні, про теперішній стан речей, який загрожує нашій національній безпеці, самій державності нашій. Але нікому зараз сказати про це так ясно, виразно й переконливо, як сказано було (Господи) двадцять вісім літ тому! А ще кажуть: немає незамінних людей...

В адміністративному, соціальному, урядовому функціонуванні ротація не лише можлива, а часто й бажана. В літературі ж, у мистецтві саме неповторність, самобутність і є визначальними рисами справжнього таланту, художньої особистості. А такі люди, як Олесь Гончар, народжуються не кожного століття, і заміни йому немає і не передбачається, скільки б не тішили себе сподіваннями дрібні марнославці, зазіхаючи на його славу, на його велич Художника й Громадянина.

Зараз борзописці та роздавачі паспортів на безсмертя заперечують доробок та особистість Горького: мовляв, такий-сякий, «пролетарський» (а ми ж, мовляв, «пани»), та ще й улюбленець Леніна. Але Горький, що б не казали, великий письменник! Його романами зачитувалися по всіх континентах. Його п'єси йшли при повних аншлагах у всіх театрах світу, включаючи театри нью-йоркського Бродвею, Пекіна, Лондона і Парижа. І новеліст, і романіст, і драматург, і мислитель хоч куди! Так от він сказав: «Бездарність зла!» І ще він сказав: «Бійтеся невдах!» На віки вічні сказав. І нам не завадило б пам'ятати ці слова, коли чуємо хулу на адресу наших геніїв та Пророків. Бо справжній талант не буває ні злим, ні мстивим, ні самовпевненим, ні небезпечним для інших талановитих людей.

Шостий рік немає з нами Олеся Гончара. І зараз, оглядаючись назад, гірко усвідомлювати, як обкрадали його творчість і вибивали роки життя цілеспрямованим цькуванням «Собору» ватченки, маланчуки і шамоти, партійні бонзи, обливаючи його брудом з трибун пленумів та з'їздів КПУ. Ще гірше згадувати, як накинулися на нього вчорашні лизоблюди й підлабузники, що запобігали перед ним ще вчора. Особливо запекло нападали на нього «братчики-діяспорники», колишні його професори по Харківському університету, після проголошення Незалежності за те, що він користувався великим авторитетом не лише в Україні, але й у всьому Радянському Союзі, в усіх літературах такої великої країни.

Докоряли, що обирався у вищі партійні та державні органи, ніби туди обирали одну тільки наволоч, а не кращих людей з усіх республік. Найвидатніших і найдостойніших – талановитих, чесних і працелюбних. Пора це усвідомити і визнати, панове! А ви йому дорікаєте за привілеї, наче бідують або мусять бідувати і на Заході, і в усьому світі видатні письменники та діячі культури.

Ви йому докоряєте, що не був розстріляний, не загинув на лісоповалі в ГУЛАГу. Але коли ви, ясновельможні, прислужували окупантам, він із побратимами по студбату захищав добровільно Україну, був поранений та сьорбнув лиха у фашистському полоні на Холодній горі у Харкові, звідки призивався. Гинув серед тисяч таких, як він сам, нещасних просто неба в осінню негоду та зимову холоднечу. Кажуть, подавав знак своєму колишньому професорові, гарно прилаштованому новими хазяями, просив допомоги і рятунку. Але чи його не почули, чи нетривке реноме фаворита не дозволяло подати руку допомоги: фашисти, знаєте, мужчини серйозні, швидкі та скорі на розправу. Заступництво могло б обернутися бідую.

Ви добивали його хулою після інфарктів та інсультів, відмовляючи найвишуканішому стилістові нашої прози у власному, виробленому десятиліттями наполегливої праці, індивідуальному стилі, заперечуєте його. Ще й руки здіймаєте до Бога, порушуючи євангельську заповідь про милосердя до вмерлих.

Півстоліття Олесь Гончар перебував у епіцентрі духовного життя України. Саме тому його видатна особистість завжди була і нині є в центрі не лише нашої культури, а й політики. І ми не дозволимо топтатися по його світлій пам'яті, по його неоціненному творчому й духовному спадку! Не дозволимо принижувати його соборну особистість і видатну творчість ні доморощеним задрісникам, ні заокеанським та мюнхенським паплюжникам нашої духовності, науки, культури та мистецтва тільки тому, що самі випали колись в осад, драпонувши вслід за розгромленими сюзеренами на Захід. А тепер кричать, надриваючись, з усіх амвонів і трибун, що за сімдесят років радянської влади на Україні була «духовна пустеля»! Анічоґісінько, мовляв, не було!

Не було, бачите, ні науки, ні літератури, ні кіно, ні театру, ні живопису, ні музики, ні опери. Наче батько й син Патони, Сергій Павлович Корольов, Довженко й Савченко, Тичина, Рильський, Головка, Сосюра, Малишко, Яновський, брати Майбороди і Тютюнники, Гмиря і Гришко, Загре-

бельний і Борис Олійник, Стельмах і Мисик, Василь Симоненко і Ліна Костенко, Драч і Вінграновський, Олександр Білецький та Іван Дзюба народилися й працювали не в Радянській Україні, а теж у діаспорі. Чи їх і не було?

Ця когорта і ще багато незгаданих талантів і художніх та наукових колективів зробили б честь будь-якій нації. І найвидатнішій. Не можна з ідеологічних чи політичних мотивів однімати у власного народу його вистраждані досягнення, викреслювати з його історії, національної біографії такий важливий, суперечливий, навіть трагічний період з 1920-го по 1990 роки. Навіть Бог Саваоф з пошаною ставився до категорії часу.

Якщо ми не безбатченки, не безпам'ятні манкурти, не яничари, то не погряжаймо в самоїдстві й брехні! Та ще на власні свої святині.

Бо пожирателі своїх геніїв, хулители і вбивці своїх Пророків будуть прокляті і приречені на рабство.

Шануймося, то й нас шануватимуть у світі.

Конча-Озерна, 23 лютого – 8 березня 1999 року

...ЧИМ НАШ ДУХ ТРЕПЕТАВ

Спочатку бачимо лице – таке знайоме обличчя суворого мислителя, заклопотане й сумне. І чуємо голос – теж знайомий. До нього ми прислухалися півстоліття, і щоразу цей голос звертався до нас з тривогою за долю рідного народу і всього людства. А зараз йдеться про порушену безпеку Землі – єдиного нашого притулку у Всесвіті: нашу планету можна вибити з орбіти термоядерними зарядами і пожбурити в таємничі простори Космосу. На погибель. На небуття...

Голос цей звучить над синім Дніпром, і задумливе лице освітлюється біло-рожевим сяйвом каштанових свіч – усе в кадрі буйно цвіте під щедрим сонцем та синіми небесами, озвучене дзвінками дитячими голосами, зазивним і бентежним жіночим сміхом, гулом та гомоном далекого великого міста. А слова на цьому чарівливого й заспокійливого тлі звучать суворі, тривожні й печальні – очевидно, тяжкі ці слова, вимовлені на наших очах у глибокому роздумі, давно вже мучать чутливу й совісну душу видатного нашого сучасника.

«Чи не змаліє людство перед ядерною кнопкою?» – тривожно допитується, роздумуючи вголос, колишній солдат найбільшої з війн проти фашизму. І ці гіркі роздуми в нашій присутності хвилюють, починають мучити й тебе. Мимоволі

згадуєш його славу, здобуту замолоду яскравим талантом і невсипущою працею.

Серед буйного київського літа стоїть загальновизнаний, улюблений письменник і говорить з нами про найтривожніше та найнебезпечніше в світі, намагаючись достукатися до нашої совісті, розбудити приспану свідомість, заколисане сумління та впокоєні серця, вселити в нас тривогу за прийдешнє.

Контрапункт між вмиротвореним і благосним зоровим рядом та тривожним змістом звукового ряду підкреслює напруженість ситуації і стверджує думку: що вища духовно людина, то глибші і значніші її роздуми про цей неспокійний, розшарпаний та мінливий світ.

Потім у цьому фільмі будуть і символи, й алегорії, і метафори. Та ми якось ніби й не помітимо їх у простій та безхитрісній розповіді про нашого знаменитого сучасника.

Раптом затопить екран чорна здіблена маса, вируюча, клекотлива, вразить у саму душу невгавністю кипіння, нуртуючою загрозою, і мимоволі виникнуть тривожні асоціації, роздуми про сучасний світ, начинений термоядерними зарядами незбагненної руйнівної сили, і стиснеться серце за всіма, кого ти знав і любив на цьому не дуже вже й білому світі, хто й зараз дорогий та близький тобі, без кого не уявляється саме життя, а не лише хоча б відносне щастя, на яке кожен сподівається.

Не раз і не два з'явиться ця нуртуюча здіблена маса, піднесена екраном до самих очей, і мимоволі подумается тоді, що так-от нуртує сучасний світ на нашій планеті, отак невгамовно кипить чесний розум письменника, який промовляє до нас з екрана.

Це – фільм-фреска про людську й письменницьку сутність, екранний згусток думання, творчості й долі. Тут, як на фресці, нічого зайвого. Тільки найголовніше.

Ми бачимо давню фотографію бабусі за склом – суворої, непохитної, з вольовим обличчям, що вражає якоюсь підкресленою справжністю. І напрочуд красивої й елегантної жінки, ще зовсім молодої й смаглявої. І чуємо натруджений, вже немолодий голос: «О-о-о, мама у нас були дуже красиві». Це зумисне підкреслення надається для того, щоб одразу засвідчити беззастережну правдивість кожного наступного кадру, кожного слова, який вимовить цей голос.

І знову в кадрі фотографія бабусі – суворої, непохитної селянки. Обличчя вражає жорстким сільським реалізмом: усе її життя минуло у безперервній, невсипущій праці. Споконвіку, з самого сотворення світу невідворотна ця праця для всіх

Олесь Гончар
у видавництві
«Музична Україна».

жінок на благодатній, але майже завжди *не нашій землі!* А поруч, опираючись на плече суворої, непохитної матері, стоїть витончена, ставна, не по-сільському елегантна молода жінка з тонким інтелігентним обличчям, наділена смаглявою і поривною вродою. «Мама була в нас справжня панянка», – знов пролунає той самий непідкупний, правдивий голос.

А далі з'явиться і його володарка – старша сестра Олесь Гончара – Шура. Сидить собі на лавочці під будинком, поставленим власними руками на Садовій вулиці в передмісті Дніпропетровська. «Вулиця Садова, лавочка кленова...» – згадається раптом із щемливою тугою: адже розквітали, старіли і відходили на той світ всі вони на твоїх очах. Страшно думати про це і ще страшніше усвідомлювати, що нікому, і тобі теж, не уникнути цього. «Трава виросте», – спокійно промовляв п'яний Єрошка в «Козаках» Толстого. Але цього спокою не тільки не напасешся – його й на час не докличешся. І в старості теж...

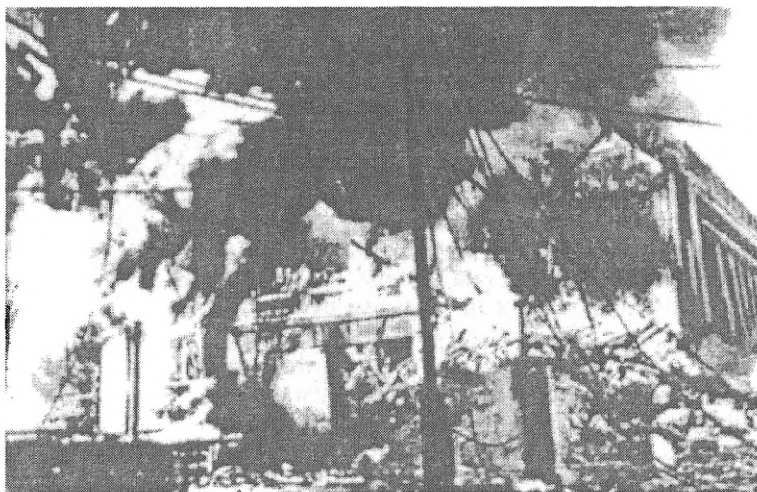
Розповідь Шурочки буде звичайна – без пафосу, без захоплення і, здається, без хвилювання. Майже як у толстовського Єрофія. З її спокійної, роздумливої (ніби згадуючи) розповіді дізнаємося, як її молодший брат знайшов у цьому домі затишне пристановище, повернувшись з війни. Як працював тут ночами при карбідній лампі (електрики ще не було тут, на околиці), направлений зятем для свого шуряка.

– Думали, він вчиться, – задумливо розповідає Шурочка, – а він все писав ночами. Іноді й до самого ранку. Із-за столу прямо в університет і відправлявся, наскоро поснідавши чим Бог послав. Так писав, – додає вона після паузи, ніби згадавши щось, – аж мозолі в бідного на пальцях схвачувалися. І нікому нічого не говорив. Тільки як з Києва прийшла відповідь від Яновського, що «Альпи» прийняли і будуть друкувати у «Вітчизні», тоді він признався нам.

Мимоволі подумалося: яке ж це захоплення, яка одержимість і скритність! Так робляться тільки великі справи – досягається мета всього життя. І минулого, і майбутнього. За плечима молодого, фактично початкуючого романіста була війна з її перемогами, поразками, загибеллю бойових друзів і товаришів, бійців і командирів. Війна стояла – мов янгол за лівим та диявол за правим плечима, зирила строго, не зводила очей і вимагала: пиши правдиво і яскраво, тому що пил і трава, що zostалися від твоїх товаришів, нікому нічого не розкажуть. Розповісти ж треба! «Недаремно ж ми загинули, пройшовши всі пекельні кола війни, – шепотіли загиблі йому в нічній тиші, коли зять і сестра спали, а він схилявся над рукописом свого першого та найкращого роману. – Напиши правдиво про те, що з нами було і як це було насправді, а не так, як писали газети та говорили політики...»

А перед цим повідомлялося, що пішов він добровольцем на фронт з третього курсу філфаку Харківського університету в складі студбату.

«Та такі ж усі молодесенькі були!» – згадує стомлена Шурочка. А на чорну гілку ще голого дерева біля неї сяде за цими словами чорно-крапчатий шпак і одразу ж защебече, і нам його покажуть великим планом. І ми побачимо, як він співає, роздуваючи горло. Ну такий беззахисний! Як ті студбатовці, необстріляні та юні, на жорстокій, безпощадній війні, перед фашистським нашествям: «... за метром метр! Ідуть по Україні солдати групи «Центр...» Асоціації роєм рояться з кожного кадру талановитого фільму.

Горить Хрещатик. Київ, 4 жовтня 1941 року.

«Та такі ж усі красиві були, – продовжує Шурочка, – ну ті, кого на війну виряджали. Потім наче вже й не було таких красивих людей. Чого воно так?» – задумується вона перед камерою і змовкає надовго.

І перехоплює дихання. І заходиться серце від жалю. І дивишся з подивом, замилуванням, з вдячністю невідомо за що на цю згорьовану жінку-трудівницю в простенькому пальтечкові та білій товстій хустці. Впізнаєш у ній свою маму, сестер своїх, котрих давно вже немає, але котрі вгадуються в ній, в її щирих і сердечних словах.

І це відчуття спорідненості доль і характерів зроджує в душі велику радість і ще більшу печаль: всім нам випаде перетворення в пил і траву, але єднання віє на нас вічністю та радує певністю, що рід людський, а в ньому й українська нація ніколи не пересічуться, бо ж «рід проходить і рід приходить, а земля перебуває вовіки...»

А на екрані – війна. Такої війни навіть ми, її уцілілі учасники, що пройшли всі її пекельні кола, ще не бачили: якесь чуже зруйноване місто, убиті люди і коні на пустельних, як у «Суничній галявині» Бергмана, вулицях, зірвана й понівечена мінами й снарядами бруківка. Із зяючих проломів у стінах, із вибитих вікон і дверей клубочиться чорний дим, та червоний цегляний пил, та курява. Стоять під бордюрами та посеред вулиці розбиті машини, військові вози, ніби у відчаї задравши до неба вивернуті дишла та голоблі. І раптом звід-

кись з-за рогу вбігають на порожню, розгромлену вулицю кулеметники. Ось вони падають на брук чужого європейського міста, ведуть вогонь.

«А війна була страшна», — чується втомлений голос Шурочки за кадром. Після цієї фрази перший номер кулеметної обслуги кидається вперед із трофейним «МГ-42» — найкращим кулеметом другої світової війни, що лишається й досі на озброєнні багатьох армій світу, в тому числі й німецької. А другий і третій номери прикривають його вогнем своїх автоматів, залишаючись на попередній позиції. І як тільки перший номер, досягши наміченого рубежа, падає з кулеметом на бруківку, під ним схоплюється дивний клубок чорного диму. І в одну мить — ні кулеметника, ні кулемета. Ми не встигаємо усвідомити, що відбулося на наших очах в одну мить, як нам тут-таки показують у повторі все спочатку, з тими ж подробицями, і тепер ми здогадуємося чи розуміємо: міна!

З жахом думається: саме так, саме це могло трапитися з героєм фільму! Тисячі разів підстерігала його загибель і смерть у відступах, наступках, в атаках та ворожих контратаках. І тоді не було б в нашій літературі, у нашого народу *такого письменника!*

А невсипуща, неблаганна і всевидюща камера веде нас дорогами війни все далі й далі, і ми бачимо величезну вирву від тільки-но вибухлої авіабомби — з неї ще виповзає, клубочачись та звиваючись у спіралі, брунотно-жовтий дим тротилу. Велетенська вирва біля самісінької води якоїсь чужої ріки, що розлилася від повені, заповнена до країв рідкою чорною багнукою. В цій огидній твані плавають убитий іздовий у нашій шапці-вушанці та ватному бушлаті і вбита коняка, роздутим черевом вгору, а двоє ще живих коней, контужених вибухом, витикаються з тої чорної багнуки великими головами на довгих шиях, тільки піднятися вже і не силкуються — очевидно, ноги у них перебиті...

І на цих страшних кадрах, від яких леденіє душа, знову звучать слова письменника про невідворотні жахи і біди майбутньої війни, і мимоволі уявляється, що будуть вони ще трагічніші. І поранені коні бродять поміж свіжими могилами, і поранені солдати, закривавлені, почорнілі від страждань і диму боїв, печально і мовби з докором дивляться на нас із далеких тих часів, ніби жаліючись чи прощаючись навіки.

І знову летиться на нас з екрана, та ніяк не вилетиться та сама нуртуюча, збурена, майже чорна рідина, нагадуючи магму чи плазму. В кінці фільму вона виявляється звичайною

дніпровського водою: під могутнім напором виривається вона з-під Каховської греблі, вже відпрацювавши своє, відкруктивши турбіни. Це в затінку здавалась вона чорною й здибленою, а вирвавшись на широкий сонячний простір, спочатку стає зеленою, потім, розлившись вдалині поміж яскраво-зеленими берегами, синіє-синіє, вливаючись у далеке море, і стає безкраїм океаном під задумливі дивовижні слова: «... і небо вже тут не небо, а небеса».

Ця метафора, мовби розшифрована в фіналі, освітлює й опромінює весь фільм несподіваною радістю буття, насичує його зарядом оптимізму, вірою в людську мудрість, надією на щастя й благополуччя на нашій стражденній землі. Тут-то і розвіюються в прах похмурі настрої, гіркі роздуми про долю людства, котре саме сотворило на свою погибель таке жахливе, всепоглинаюче озброєння, термоядерний Апокаліпсис тисячоліття.

Тривога все ще не покидає нас. Вона вгадується і в невідворотному величавому бігові великої ріки до моря, і в неспокійному трепеті чайних крил над бурхливими хвилями, і в задумливому, непідкупно-суворому обличчі героя фільму, котрого знають усі. Ми бачимо Олесья Гончара школярем, студентом, сержантом переднього краю, молодим письменником, автором першого роману «Альпи».

Ось він читає вистраждані сторінки про війну в окружному Будинку офіцерів. Бачимо, як у кулуарах після цього читання висловлює йому своє захоплення Микола Бажан. Зараз нас вражає тодішня скутість та майже дитяча цнотливість молодого Гончара, що межує з болісною ніяковістю: він губиться під шквалом нестримних похвал маститого Метра, смиренно схиливши чубату, майже парубочьку голову, час від часу похитуючи нею, чудуючись: «Ну, треба ж отак хвалити!»

Але все це в далекому минулому. Такому далекому, що вже й не віриться, було воно коли-небудь чи й не було... «Все, что было, все, что было, все давным-давно уплыло...»

А зараз перед нами таке одухотворене, таке прекрасне і довершене обличчя! З нього найгеніальніший скульптор — Природа! — прибрала все зайве, як це робив Роден та заповідав так само робити всім наступним поколінням скульпторів.

Дивишся і не можеш надивитися на це чудове обличчя — в ньому стільки чистоти, чесності й мудрості! І мимоволі думається: ось він пройшов перед нами через війну, перед лицем смерті пронісши свою душу через великі втрати і загибель найдорожчих друзів студентської молодості, і все його життя пройшло в оточенні бабусі, матері, яку він ледве па-

м'ятає, сестер, дружини й онуки. Так споконвіку велось на Україні – тут у думі та пісні, в побуті і в роботі, на святах і на тризні поважали й поклонялися жінкам – матерям, бабусям, дружинам, дочкам і внучкам.

Якось особлива інтелігентність, велика делікатність та смирення перед жінками свого роду, родини «реет и вьється» над високим чолом Гончара. І хочеться висловити в кінці фільму радість, на весь голос вимовити слова захоплення цією дивовижною Людиною та яскравим Письменником.

Але навіщо захоплені вигуки? Про справжні почуття не прийнято говорити гучно. Про них якщо й говорять, то пошепки, інтимно, довірливо. А хочеться й прошепотіти так, щоб почули всі. От тільки б зуміти!

Роллан Сергієнко зумів. Своїм розумним, талановитим, делікатним фільмом про людину складного характеру і ще складнішого внутрішнього світу, великого таланту й суворого талану.

Ми лиш намагаємося доточити до цього вибагливого малюнка хоча б деякі риси, побачені зблизька, як нам випало щастя в житті і як розпорядилася, розщедрившись, скупа доля. Всього кілька подробиць, затамованих у пам'яті серця, про цього великого письменника та видатну Людину, що покинула нас назавжди.

Ось він виходить назустріч – ставний, підтягнутий, молоджавий. З тонким, вродливим, інтелігентним обличчям. Мова й хода повільні, роздумливі. Все в ньому – сама зосередженість: зважується кожен скупий жест, кожне слово. Одразу ж згадується Заболоцький: «Душа обязана трудиться». У Гончара трудяться незмінно і постійно і душа, й інтелект. Завжди весь у роботі, в напруженні, в пошуках і прагненнях досконалості в словах, ділах, у вчинках, у поведінці, у ставленні до людей.

Такої зосередженості, такого жорстокого самоконтролю не зустрічав ні в кого за все моє вже досить тривале життя. Вважаю, такими самозаглибленими, зібраними й досконалими буди Бетховен, Гете, Бісмарк, Мікеланджело, Наполеон, Рембрант. Напевне, Лермонтов, Пушкін, Лев Толстой, Чехов, Бунін. З наших – Шевченко, Франко, Довженко, Коцюбинський. Гончар з цієї плеяди. Той, хто володіє такою самодисципліною та досконалістю, хай кине в мене камінь. Не відвернусь. І не стану заперечувати.

Від природи делікатний, гарно вихований мудрою своєю бабусею, Олесь Гончар більше слухав, ніж говорив. Ніколи не перебивав співбесідника. Завжди залишав кожному час

зважити те, що належало сказати. Як модно тепер говорити, умів тримати паузу. Іноді навіть дуже затягував її. Але в цьому «тишайшому» часовому просторі була й залишається внутрішня напруга – таке силове поле струмувало з інтелектуальних та нервових центрів Гончара: мимоволі він пригнічував співбесідника високим вектором інтенсивного мислення. Я це постійно відчував на собі і знаю з власного досвіду.

Він дорікав мені за те, що в одному зі своїх есе я назвав Бажана «великим щасливцем нашої нещасної літератури». Але я залишався при своїй думці, відстоював своє переконання: саме таким «царедворцем» і був Бажан! На моїй пам'яті це єдина наша принципова розбіжність. Але сперечатися з Гончарем, чинити опір його могутньому інтелектуальному натискові було дуже непросто. Майже неможливо. Та я своєї позиції не здавав, бо переконань не міняю.

Нашу запеклу суперечку з немалим подивом і навіть розгубленістю спостерігав Дмитро Міщенко і тільки скрушно, по-гоголівськи, похитував головою. Я закликав до об'єктивності, наводив факти й приклади з поведінки Метра у дуже тяжкому сорок сьомому та п'ятдесят першому, коли розпинали Сосюру за «Любись Україну», а Бажанові саме того року дали академіка (!). Але Гончар був несхитний. Розгнівавшись, назвав мене легковажним. Проте я стояв на своєму і продовжував переконувати його, доки Валентина Данилівна не покликала нас до столу. Але й у застіллі він лишався сердитим і невдоволеним моєю непоступливістю. Незабаром я й пішов у загальному гаморі по-англійськи, не попрощавшись. Не знав я тоді, що це були останні його іменини. А тепер жалкую. І жалкуватиму, мабуть, до смерті...

Дивиться, бувало, очі в очі, прямо і відверто. І помічаєш зблизька, що вони в нього темно-карі, з горіховим блиском, коли всміхається. Темніють, коли задумується. І майже чорні, коли незадоволений кимось або чимось. А всім задоволений бував рідко – високою була планка його вимогливості. Рідко вдавалося бачити його вдоволеним. Та й навряд чи це можливо уявити навіть тепер, знаючи, які завдання ставив собі та іншим, хто його оточував...

Зручна, м'яка куртка коричневої замші – для роботи. З нею він вдома й не розлучався. Міцне рукостискання, відверто дружне, хоча й сухувато-коротке: діло, перш за все діло! Ось що передають його очі й лице, якщо вмієш дивитися й бачити в обличчі те, що таїться в душі. Що б не робив, де б не був, про що б не думав та не говорив, другим планом

рояться розмисли про роботу – це відчувалося постійно. Навіть коли мовчить. Коли їсть. Коли слухає вас.

Навіть коли сам говорить, вгадується відблиск чи відлуння чогось іншого, далекого і вкрай важливого, що постійно хвилює його, заповоняє його духовні сфери.

Це і є думки про роботу, котрою він зайнятий впродовж усього життя. Без відпусток, без свят, без вихідних. Про роботу, зрозуміло, літературну, заради якої жив, любив, страждав і ненавидів. Про неї ніколи не говорив, доки вона не завершена. І мало хто з друзів, з рідних, із близького оточення чув про те, над чим зараз Гончар працює.

Можливо, винятком була Валентина Данилівна, на котру він все життя покладався як на самого себе. Дружина і друг, його незмінна й незамінна любов і помічниця в роботі. Кажуть, вона, як і Софія Андріївна від руки, на машинці передрукувала всі його новели, повісті, романи. Навіть публіцистику, котру не відрізниш від художньої прози.

Та він ніколи не вважав другорядними не лише тексти своїх доповідей, а й виступи на з'їздах і на пленумах Спілки письменників СРСР та України. Усе робив з повною віддачею, в повну силу своєї обдарованості й хисту. А тому всі його публічні виступи носять характер завершеного і досконалого літературного тексту і викликають подив, якщо не захоплення.

Володіючи витонченим природним і вродженим гумором, налаштований і навіть спраглий на дотепний жарт, рідко бував веселим. Зате якщо засміється, то на повну силу. Сміх дзвінкий, розлогий – так здатні сміятися тільки здорові, духовно багаті та щедрі люди, котрі не завдали нікому горя і зла, не принизили ближнього.

А якщо всміхнеться, що теж бувало нечасто, то аж світліло навколо, і всі всміхалися мимоволі, й мимоволі світлішало у всіх на душі.

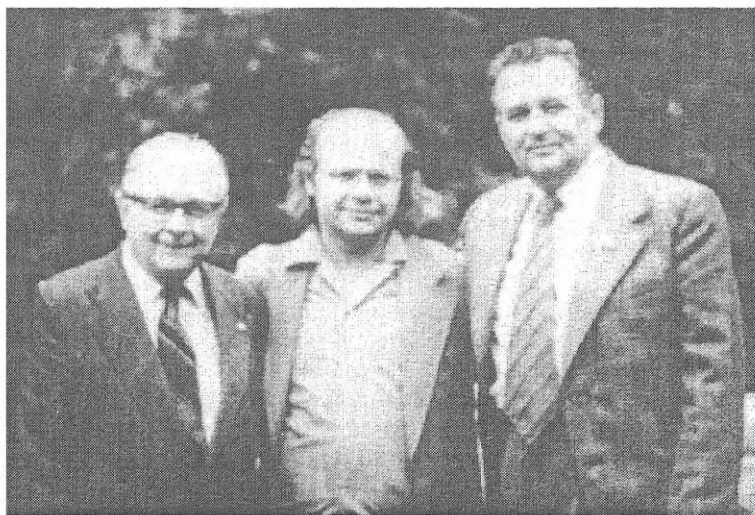
Не терпів невизначеності суджень. Любив ясність і лаконічність висловлювань. Ненавидів метушливість та дріб'язковість.

Це йому належать слова «думаймо про велике», мовлені з трибуни П'ятого з'їзду письменників України. Велеречиві на слух, вони дивовижно пасували йому. І в його вустах сприймалися як слова звичайні, буденні. Відносно ж письменницької праці та її призначення – вкрай необхідні.

Поряд з ним, бувало, й сам підтягуєшся, мов у строю чи перед боєм: по-справжньому відчуваєш велику відповідальність за кожен свій крок, за кожне мовлене слово. З якоюсь особливою повагою думається в його присутності про людей,

*О. Гончар, О. Підсуха, П. Панч, В. Кочевський, Ю. Смолич.
85-річчя П. Панча.*

*Т. Гринчишин, І. Драч, О. Гончар. Конча-Озерна,
вересень, 1980 р.*

про наших читачів, заради котрих живемо й працюємо. Про наших пращурів думається теж. Про попередників і сучасників, котрі своїми трудами, своїм розумом та невсипушою працею створили все на рідній землі й передали нам, нашим дітям і внукам у спадок.

Очевидно, все це походить від того, що з життям у Олесе Гончара стосунки були суворі і чесні: змалечку втративши батька й матір, виростав на руках суворої бабусі-селянки, згорьованої, але гордої вдови. Вона виховувала й виховала його в строгості. Вона навчила його жити в постійній згоді з совістю, узгоджуючи й вивіряючи вчинки свої та поведінку з вимогами суворого та невблаганного часу (ніби він тепер став лагіднішим!), як жили всі його ровесники. Завжди і скрізь ділив з ними всі радощі і біди — все, що доля й обставини приносили кожному.

Роздуми про Україну, про рідний народ, очевидно, замолodu хвилювали його і не залишали ні на фронті, ні в далеких краях (а він побував мало не в усіх країнах та на всіх континентах!)

Я досить довго й близько знав його, дружив з ним, любив його саме за те і перш за все — за любов до нашої багатотраждальної Батьківщини і саме в нього вчився любити Україну в зросійщеному Миколаєві синівською незмінною любов'ю, бути відданим їй у всьому — в цьому він був непохитним авторитетом і прикладом для всіх нас. Кожен свій крок, кожен вчинок, думки свої і діла свої він підкоряв головній меті: приносити якомога більше користі Україні, рідному народові. Не знаю, хто із видатних сучасників міг би зрівнятися з ним у відданості й любові до України. Мабуть, Сосюра. Очевидно, Малишко. Напевне — Довженко. Гончар сам учився у нього любові і відданості своїй Батьківщині та рідному народові, якщо припустити, що цьому можна навчитися, не маючи нічого за душею від народження.

В одному з останніх записів, нещодавно опублікованому Валентиною Данилівною в «Літературній Україні», він написав про Довженка:

«Деся я назвав його «українським Мікеланджедо» і цих слів не зрікаюся й зараз, маючи на увазі всебічну фантастичну обдарованість цієї людини. Від першої зустрічі з ним я був просто «сп'янілий Довженком». Гадаю, що я був у числі тих небагатьох на Україні, кому він цілком довірявся («Ми з вами, Олесю, — казав він, усміхаючись, — належимо до однієї найвищої партії — Партії Художників»)... Довженко — істинний геній, але геній більше в задумах, аніж у звершеннях.

Повністю звершитись йому не дозволив режим... Знаю одне: дума про Україну була в нього всепоглинаюча, дума – на все життя». Те ж саме можна сказати й про Гончара, бо тут спорідненість душ і талантів вражаюча.

Олеся Гончара перекладати неможливо. Як Пушкіна. Як Шевченка.

«Всіх, всіх нас (і Яновського, і Хвильового, старших і молодших) треба видавати тільки очищеними, без культивської скверни, що одразу, як луска, осипається під променем совісті, лишаючи істинне, чесне, писане незгвалтованою свідомістю...

Дякую Богові, Божій Матері, дякую долі, що дали змогу мені дожити до днів свободи, коли я міг – силою вільного розкріпаченого духу! – наново відредагувати і «Собор», і «Тронку», і «Зорю», і «Людину і зброю»... Справді очищувальну роботу я проробив, я зараз чистий і перед совістю, і перед Богом, і перед рідною літературою.

Думаю, що Олександр Петрович схвалив би мою вибагливість. Певен, що будь він живий – наш великий Маестро, і сам так повівся б із своєю спадщиною.

Україні маємо дарувати не сталінське сміття, не насильством спродуковане у часи лихі, смертоносні, – Україна має дістати від нас істинне, художньо повноцінне, надиктоване душею, що має ідеалом святу свободу; тобі, Україно прийдешня, в дар від нас, змучених, справді те, чим наш дух трепетав!..»

Істинний, геніальний заповіт усім, хто заслуговує перевидання.

... Уперше почув про нього восени сорок шостого: читали по радіо «Альпи». На війні я не плакав над загиблими товаришами: коли над тобою летять снаряди, не наплачешся. А тут була осінь, золотом та багрецем увиті дерева, і червоне, як кров, листя на землі, і синє небо над принишклим порожнім передмістям миколаївським, отам, побіля обсерваторії. І смерть Брянського. Така ж реальна та несподівана, як і атака перед нею. Як увесь той трагічний світ війни, з якого ми щойно повернулися. Він поставав з повісті сержанта-мінометника у всій своїй неповторності і дивував нас самих, його творців та сучасників, правдивістю, яскравістю та глибиною зображення...

Щаслива доля випала тому безвісному сержантові: серед нехитрих солдатських пожитків приніс він з війни в своєму ранці фельдмаршальський жезл – «Альпи». Гори немисливо носити за плечима простому смертному, але, виявляєть-

ся, іноді це трапляється: Олесь Гончар ніби приніс Альпи додому, на Україну, і поставив у нашій літературі надовго — може, й назавжди — ці сині, далекі й омріяні та замріяні гори, котрі треба було звільнити ціною життя його юним героям. Щоб у цих прекрасних горах не стало фашистів і принесеного ними горя, а повернулося щастя, любов і мирні труди, як заповідано людям від сотворення світу.

Потім було багато романів і повістей, котрі поки що у всіх у пам'яті, і ми не станемо їх перераховувати й називати. Така потреба виникне, напевне, до столітнього ювілею.

За моїм глибоким переконанням, «Альпи», «Голубий Дунай» і «Злата Прага» — краще із всього написаного великим письменником.

В інших його романах Олесеві Гончару дихалося як художникові вільніше. Глибшим і ширшим ставало відображення світу і людини в ньому. В цих пізніших творах поглиблювалося філософське осмислення буття рідного народу і всього людства. Але свіжість почуттів, яскравість та колоритність створених молодим письменником характерів і доль людських сколихнули уяву, захопили не лише нас, українців, а й усю Європу!

Мільйони читачів були зачаровані його талантом і буквально засипали автора ніжними, захопленими листами, і авторитет української, та й усєї радянської, літератури незмірно зріс завдяки вельми талановитому твору про щойно відгримілу війну в Європі і в усьому світі.

За «Альпи», «Голубий Дунай» і «Злату Прагу» — за одну цю трилогію Гончареві судилася довголітня слава та Вічна Пам'ять.

Конча-Озерна, 17 березня 1998 року

ШЕЛЕСТИТЬ, ЧОБОТИ, ШЕЛЕСТИТЬ...

Не шелестітимуть уже ніколи. Доки світу й сонця...

Відшелестіли, відгупали, відкрокували. Тільки в пам'яті й серці відлунують і досі. І не покинуть її до смерті — наші розкіш і муку, надбання й кару: всіх, кого ми любили, береже наша пам'ять. Але й ворогів наших, заздрісників, донощиків та наклепників зберігає ще пекучіше, ще пильніше. Аж до болю й страждання: «А ти, моя мучителько, ти все записуєш. Бо все це здається колись як матеріал» (Коцюбинський).

Пам'ятаю, пам'ятаю — все пам'ятаю: що далі, то яскравіше. І стає страшно, що ніколи вже ніщо не повернеться: ні

сам Олесь Гончар, ні його талановиті, чисті, як сльоза, ясні та юні твори, сповнені Краси, Добра, Благородства, неповторні, як весни під високими небесами нашої України. Навіть коли вийшов з гвардійськими полками за її межі, йшов по чужих, далеких і близьких, землях, Україна світилася у його зіницях, мріла в душі, щоб оживати потім у безсмертних рядках його прози, в образах героїв — його бойових побратимів.

«Козирнувши прикордонникам, вони зійшли на переправу, полушену, вичовгану за кілька днів тисячами ніг...

Гули під ними соснові дошки переправи, сонце млявило, як перед дощем. Шуміла річка, вкрита білими сережками піни, руді хвилі арміями котилися десь із високих гір у далеке море. Попереду з-за гори вставала синя хмара; дорога за переправою підіймалася все вище, і було таке враження, що то не хмара перед ними, а також гора і до неї можна дійти». Це майже навмання взятий з «Альп» пейзаж. Початок роману.

А може, не пейзаж, а щось більше? Побачене очима героїв місце дії, місце майбутніх боїв, де на них чекає несподівана смерть чи подароване щасливим випадком життя? Та й не побачене, а ніби відчуте ними «зсередини». Саме ними, Козаковим і Чернишом, а не автором. Тут автор ніби зник, перевтілившись у літературних героїв, передавши їм свої емоції й настрої, своє світосприймання, тривоги й переживання. Але саме в цьому перевтіленні, в умінні відчувати й думати саме так, як можуть думати й відчувати за складом свого характеру, за своїм становищем та внутрішнім світом обрані автором герої, й полягає справжній письменницький талант.

Невже ж цього не розуміє чи відмовляється визнати очевидне колишній професор Харківського університету, що вчив Гончара на перших трьох курсах, твердячи, що в нашого майстра не вироблено власного стилю? Та вже з цього уривка постає самобутній гончарівський стиль, який не сплутаєш ні з яким іншим. Він вирізняється з усього материка української прози образністю, прозорістю, притаманною тільки Гончареві поетичністю. Література беззахисна, мов дитя: хто що хоче, те й скаже про будь-який твір. «Прапорonosці» ж викликають особливу лють у наших діаспорних «побратимів», особливо старшої генерації, з відомих причин: вони не боронили нашу землю й не ходили з нами в одних шеренгах визволяти Європу від фашизму. Тому й видається їм цей роман про героїв визвольного походу чужим, навіть ворожим. От і відмовляють йому в художності, а його авторові — в таланті. І не треба допитуватися, з яких мотивів. Ясно ж, як

Божий день: з ідеологічної зашореності, а може, й зненависті до всього радянського.

Так само судили літературу й суслови-маланчуки, шамоти й інші держиморди, на зразок грушецьких та ватченків. Їхню атаку Гончар витримав і «Собор» не переробляв, хоч це йому й вкоротило життя. Атак новітніх, уже на «Прапорності», він не витримав: після інсультів та інфарктів, викликаних цькуванням з боку прототипу Володьки Лободи, Політбюро ЦК та їхніх пригінчих в середовищі критиків та «колег», мужність зрадила Майстра, і він підняв руку на улюблений роман... «Яка різниця, хто куди пішов, хто що сказав?..» — писала колись Ліна Костенко. Різниці й справді не видно. Як не видно й гречності та шляхетності в публікаціях всесвітньовідомого професора-літературознавця про свого колишнього студента. Натомість — повна відмова в художності, заперечення незаперечного таланту автора, знаного й визнаного усім світом, посягання на його самобутній стиль, аж до оголошення його поза законом. У цих потугах, достойних кращого застосування, вельмишановному Шереху-Шевельову надивовиж синхронно підсобляє не менш шанований Іван Кошелівець — обоє істинні Патріархи діаспорної літературної та літературознавчої еліти. Прикро це спостерігати й усвідомлювати в суверенній, на решті незалежній Україні, де годилося б плекати єднання, а не розбрат, радуватися кожному талантові, а не втопувати в багно визнаний всіма континентами талант Олесея Гончара, відзначений почесною докторантурою Альбертського університету.

Але повернімося до наведеного уривка. З першого ж речення одразу дізнаємося по отій полушеній та витоптаній тисячами чобіт переправі, що наші війська кілька днів тому форсували річку, захопили й розширили плацдарм, пішли в глиб сусідньої країни визволяти її людей від фашистів. Чи, може, панам професорам хочеться іншого: щоб фашисти не були збиті з Дністра, Пруту й Дунаю? Бо тільки з таких прагнень можна відчувати лють до роману про визвольний похід, відмовляти в самобутньому стилі найвизначнішому, після Коцюбинського, Яновського та раннього Головка, стилістові української літератури ХХ століття.

Але як же багато сказано в одній лише наведеній фразі! І сказано емоційно, образно, яскраво — все це постає перед нашим зором живою, трепетною й мінливою картиною. І тут жоден авторитет, навіть такий, як у вельмишановних та високоповажних професорів, не в змозі заперечити незапереч-

ний талант Олесь Гончара, його майстерність живописати словом. Та ще таким запашним українським словом!

Далі ми чуємо, як гудуть під нашими героями дошки переправи, як шумить річка, яка не увійшла ще в свої береги після весінньої повені, бо вкрита ж сережками білої піни. І тільки солдати-фронтовики могли порівняти її руді хвилі з арміями, «що котилися десь із високих гір у далеке море». І ці деталі, ці образи – «високі гори» та «далеке море», котрі Черниш та Козаков не бачать, а лише уявляють, надають переправі, прикордонній річці, всій картині певної загадковості, підкреслюють неосяжність просторів Вітчизняної та другої світової війни, масштабність якої не уявляється до кінця і понині.

Заключним, найударнішим акордом цієї експозиції «Альп» є остання фраза: «... і було таке враження, що то не хмара перед ними, а також гора і до неї можна дійти».

Ну прозрійте ж нарешті, неблаганні панове професори! Визнайте, що і в найкращій європейській та американській прозі мало трапляється такої яскравої образності, такої випуклості зображення! «Хто має вуха...»

Але ж... Заради упередженості та політичної зашореності й виплеканої здавна ненависті можна зректися й власного зору та слуху, і душу можна замкнути на замок несприйняття істинної краси й досконалості. А це вже просто лякає: хто ж ми, українці?! Що ми за нація така, що не вміємо чи не хочемо радіти своїм справжнім національним талантам?! Замість визнання ганимо й ненавидимо їх, порушуючи християнські заповіді про те, що про мертвих – «тільки хороше або нічого». А у відданості Богові клянемося. І приклад мудрих іудеїв для нас – ніщо. А як же вони плакають свої національні таланти! Як гуртом, всесвітнім кагалом оголошують і стверджують перед усім світом, великодушно й авансово нарікаючи їх геніями! Нічому не вчимося – ні доброму, щоб утвердитися серед інших народів. Ні лихому, щоб уникнути бід і страждань. Ніби затялися протистояти й Шевченковому заповіту: «Обнімітесь, брати мої, молю вас, благаю». Бо й Шевченко для вас, славетних професорів, мабуть, не авторитет: ви вдвічі старші за нього і світу набачилися, не те що він у богоспасаємому й проклятому Кос-Аралі.

А між тим Олесь Гончар, ще зовсім молодий, дивує нас і досі своїм першим романом, бо, перечитуючи його вже вкотре, ми знову стаємо Чернишем та Козаковим, разом з ними маємо дійти до тієї гори, в яку автор, ніби маг, чудодійно перетворив хмару.

Про густоту, наповненість та щільність Гончаревої прози багато писали радянські й зарубіжні професори, доктори наук та академіки. В об'єктивності їхніх оцінок легко переконатися, продовживши аналіз наведеного фрагмента: виявляється, хмара, перетворившись на гору, не вичерпала своїх художніх функцій. Через півтори сторінки з неї піде дощ: «Незчулися, як набігла тінь, скалкувата, крем'яниста земля потемніла під ними і, здавалося, злегка загойдалась, мов хистка палуба. Вони вперше помітили й відчули, що земля під ними чужа. Залопотів дощ, і між крем'яхами по червоній пилюці заскакали димки, ніби від розривних куль». І це написав автор першого роману!

Панове професори, змилюйтеся! Ну, невже ви й справді не відчули й не вловили неповторного Гончаревого стилю з цього неспростовного в досконалості образного тексту?! Господи, чи ж є більший гріх, як замовчувати й не визнавати перед світом справжній талант рідної української літератури?! Та чим же ви кращі за Шамоту й Маланчука, яких клянете? Хіба наша нація та її культура збагатяться від того, що з чисто політиканських, а навіть не з політичних міркувань заперечується наше національне надбання — великий талант Олесь Гончара?!

Єдина втіха: заперечити й перекреслити його не спроможний і сам Господь Бог, бо він, Гончарів талант, «знову оживає і сміється знову».

Найчастіше пейзажі сприймаються як небажані відступи від основної оповіді, гальмують сюжет, знижують гостроту колізій, напруженість фабули. У Гончара ж, навпаки, вони самі стають сюжетом, освітлюють роман чистим світлом краси й поезії, піднімають завісу над найінтимнішими відчуженнями, настроями й роздумами героїв. Це, скоріше, не пейзажі, а дійові особи романів та новел Олесь Гончара, за які його люблять мільйони читачів у нас і за рубежем.

Що ж до портретних характеристик героїв, то їх ніби викарбувано із стемнілого старовинного срібла. А що й мовні характеристики — ну, до того влучні й дотепні! Не лише чуєш їх і насолоджуєшся, як музикою, а ніби аж відчуваєш на смак.

Закликаю вас, вельмишановні професори, відкинути політичну зашореність та антагоністичну налаштованість, змішану на антисоветизмі, а спробувати об'єктивно глянути на творчість найбільшого майстра нашої сучасної прози очима справжнього вченого, свідомого українця. Запевняю вас, все одразу стане на свої місця не лише в нашій нещасній літературі, а й у ваших стомлених від довгих літ страждань та по-

невірян на чужині, натруджених серцях. Хай запанує там спокій та доброзичливість, і тоді ви побачите талант Гончара в справжньому світлі, а не у викривленому та затемненому люттю вигляді. Та й те ще, високоповажні панове: хіба шляхетно топтатися по мертвому у вашому аж занадто поважному віці, коли наближається година стати перед Всевишнім з усіма своїми гріхами й гідностями? Хай Він продовжить ваші літа на білому світі.

От візьмімо, наприклад, образ, характер, навіть тип (що, як відомо, найважче та найнедосяжніше в літературі) Хоми Хаєцького. Хоча б в отому епізоді, коли третій батальйон самієвського полку, пройшовши румунську рівнину, видирається на Трансільванські Альпи. Це, мабуть, найяскравіший, насичений алегоріями, топонімікою та філософським підтекстом розділ «Альп». Символічним видається й зараз оте сходження на Альпи по скелястих їхніх урвищах юного Черниша – альпініста, що побував на Памірі з батьком. Тут він ніби здійснюється на висоти військового досвіду, щоб стати справжнім солдатом, достойним войовником з фашистами.

«Босий, без ременя, без пілотки, він здається зараз якимсь особливо юним і вільним, – написав автор саме так, що найнеобхідніше, найбільше чарує нас у цьому хлопцеві, і продовжує: – Вниз він не оглянувся ні разу. Звідси він був схожий на міцного зеленого птаха з чорною кудлатою головою, що вп'явся пазурами в граніт і повис, розпластавшись, на ньому».

І тут звучить мовби підсумкова фраза Хоми: «Вродиться ж отаке чіпке!» – думав Хаєцький, з острахом поглядаючи вгору на запаморочливий хмарочос і непокоячись від того, що йому теж не минути дертися туди». Та він і тут, підбадьорюючи себе й товаришів, намагається жартом зняти напругу – коли канат закінчився, Хома гукає:

«– Хапай хутчіш, вточуй хвоста... Бо здійметься й полетить, а ми отут на дні залишимося!

– Тебе пошлемо, Хома!

– То, гадаєш, і не здерся б, най його мамі?

– Язиком?.. Добре, що довгого маєш, – і линви не треба!..»

Проте що далі, то менше козириться Хома, «який в міру наближення його черги ставав усе тихішим, малопомітнішим». І піднявся останнім. Такий був Хома за своєю суттю, за логікою характеру. «Зате бійці, змовившись, тягли його скоріше, ніж інших, тягли жартома всі разом, як цебер з водою. Хома ледве встигав перебирати по скелі руками й ногами та вчасно відхиляти свої вуса від каміння.

– Легше! – волав він. – Ой легше, пропав чоловік!»

І нам здається, що так сказати, отак поводитися може тільки Хаєцький, один на всім білім світі! От що таке справжній художній талант.

Але ось Хаєцького нарешті витягли, і Хома тут-таки, на наших очах, міняється, поводитьсь зовсім інакше:

«А коли вже став на гребені, то оглянувся навкруги в синіючий прозорий вечір і сплеснув руками:

— Леле! Який світ широкий! Гори і гори без краю! Таке все велике, що наче аж і сам підростаєш!.. Явдошко моя, Явдошко, стань дибки, подивись-но сюди... Еге-ге!.. Побачила б оце Явдошка, де її Хома здирається до неба, то не впізнала б Хоми! Сказала б: «Це не той Хома!»

Бо він таки й справді не той – він і справді ніби підвищав на війні, став зовсім іншим, визволяючи від фашистів народи Європи, і автор залюбки віддає йому отой знаменитий поетико-філософський пасаж про канат, що його вже впродовж десятиліть вивчають у школах, а всі, хто прочитав, не забудуть ніколи: «Ой канате, канате, рідний наш брате! Ніде ми тебе не кинемо, скрізь понесемо з собою! Прядив'яний, жалив'яний, ти нам дорожчий, аніж був би кутий із широкого золота! Братський канате, еднаєш ти нас до купи! Доки тебе тримаємось дружно, то ніщо нам не страшно! Як один з тобою вгору здійметься, то і всіх витягне! Як один падає, то всі його підтримають і не дадуть розбитися! Файно виходить! Добре тримаймось цього каната, братове-слов'яни!..» – саме так тоді б сказали всі, від Баренцового до Чорного моря: дух єднання слов'ян проти фашизму над усе!

Ми розуміємо, що тут ідеться ніби й про канат, з допомогою якого батальйон на чолі з майором Воронцовим вдерся на Альпи, але йдеться тут і про речі куди величніші й значніші, ніж сам канат. По-перше, ми відчуваємо підтекст уже в тому, що канат прославляє лукавий жартівник-подоляк, а по-друге, розуміємо, що тільки він міг отак сказати, бо Воронцов ніколи не сказав би «прядив'яний, жалив'яний»; по-третє ж, найголовніше: раз такі високі поняття проголошує прямим і особливо алегоричним текстом саме Хома Хаєцький – вчорашній мешканець глухого подільського села, якого не знайдеш і на наймасштабнішій карті і яке ще зовсім недавно було під фашистом, то з радістю відзначаєш, як зріс Хома духовно і як бойова згуртованість борців проти фашизму стала вже не декларацією, а суттю і хлібом насущним фронтового побратимства. От як багато можна вмістити і так яскраво відобразити на невеличкій площі, в одному абзаці справжньої талановитої прози!

Прозою Олеся Гончара милуєшся й тишишся, як найвищою поезією чи музикою: «Бійці з захопленням дивилися, як молодший лейтенант став на якийсь широкий карниз і швидко пішов босими ногами вище й вище навкоси по скелі, поки опинився на самім гребені. Сорочка його залопотіла на вітрі, чуб розвіявся, і яскраве червоне сонце несподівано осяяло всю його постать. Там ще було сонце. Внизу, під скелею, воно вже давно зайшло». Як тут усе просто. Але як вражає! Наш юний Черниш звівся над страждаючою, завоєваною фашистами Європою босий і простоволосий, мов апостол, і безсмертна гімнастерка билась на вітрі, мов прапор визволення й свободи, бо ми ж не забули, як на попередній сторінці підкреслювалося, що й сам Черниш «здавався зараз якимсь особливо юним і вільним». Так у справжній талановитій прозі «спрацьовує» чи вистрілює кожна деталь. І ще раз, як у симфонічній музиці провідна тема, промайне перед нами неповторна картина сходження на вершину: «Незабаром Блаженко стояв уже на висоті, поруч з лейтенантом. Вітер парусами надимав сорочки на обох, а внизу було зовсім безвітряно й тихо».

«Прапорonosці» – безсмертна поема про наш визвольний похід у Європу, і за понад півстоліття ні в радянській, ні в світовій літературі, гадаю, ніхто цей роман не перевершив. Ні в поезії, ні в прозі. Це був радісний, мов весняне свято, похід, але він окипів нам кров'ю. Бо досвідчений і жорсткий ворог лишався ще сильним, здатним чинити опір, божевільно огризатися. Ось фашистська контратака на румунському плато:

«Важкі залиплі шинелі шуміли біля його окопчика...

– Що сталося? – гукнув Черниш до одного з піхотинців. – Ану стій!

Солдат прошумів, не відповівши. Кулі цвѣохкали все ближче, впиваючись у землю. Черниш ще когось зупиняв, про щось питав, комусь погрожував пістолетом, але від нього тільки відмахувались. Все летіло повз нього, хтось падав, скошений кулями, поки й він раптом ойкнув і похитнувся, розставивши руки, так ніби хотів своїми грудьми спинити цю лавину, і впав. А піхотинці під хвилию куль, що густішала й густішала, пролітали далі, перескакуючи через Черниша...»

А потім були «Голубий Дунай» і «Злата Прага» – книги, що несподівано дивували, радували й чарували нас. З тими книжками, що здавалися нам, фронтовикам, подарунками долі, молодий автор прийшов у кожную хату в селі й квартиру в місті, став своїм серед людей, став ріднею кожному.

«Голубий Дунай» починається фразою: «Машини мчали з гір». Фраза як фраза, але в Гончара прохідних фраз не буває. Через п'ять абзаців ми прочитаємо: «Машини летять, наче в казку» — новий, окремих абзац, що ніби підсумовує й підсилює викладену між цими двома рефренами барвисту картину трансільванської осені, яка «до самого обрію палахкотить ясними пожарами». Мабуть, спогад про ту осінь супроводжував Олеся все життя.

«Чому так гарно сьогодні на світі? — захоплено думає Шура Ясногорська, ще не чуючи страшної біди, не передчуваючи непоправної втрати, як не завжди передчували тоді численні вдови, жінки й дівчата всього світу. — І бійці шарудять покоробленими чобітьми не по сірому камінню, а по такій чистій красі, що встелила землю. І сліди за ними чисті. Рота за ротою, рота за ротою! Шелестить, чоботи, шелестить. Ви чакали по в'язких українських чорноземах. Ви ставали білими на бессарабських вапняках. Ви червонились, як мідь, на румунських суглинках. Шелестить, шелестить! Ви варті того, щоб ступати по таких килимах».

З такою прозою й займають достойні місця в світовій літературі!

І порушення граматики обертається тут найчистішим злотом справді художньої прози. Нас чарує оцей рефрен: «Шелестить, чоботи, шелестить», хоч ми й знаємо, що шелестить листя, а не чоботи. Та шелестять вони в Олеся Гончара, як найпрекрасніша музика!

В тих далеких горах зустрічали його, як сина. Треба тільки прочитати «Модри Камень», «Весну за Моравою», «Ілонку» або «Гори співають», щоб зрозуміти, чому він там свій. Бо ж яка краса в тих новелах! Яка закоханість у чужі гори і ріки, що стали йому рідними після пролитої бойовими друзями крові. Яка любов до жителів тих гір і долин. Яке зачудування високим небом над Альпами чи Рудними горами, що «гуде, немов велетенський голубий дзвін».

Усе це: і Рудні гори, і Альпи, і Голубий Дунай, і Тиса, Влтава і Маріца («Шуми, Маріца окровавлена»), і наш весняний визвольний похід, рятування братів-слов'ян — то наша юність, і Гончареві новели й романи — її дзеркало. Тут і війна, і рідний народ український на війні, яскраво зображений, як ні в кого в усій нашій літературі. Інші народи, які боролися проти фашизму і які ми тоді визволяли. Ми не віддамо «тую славу» на поталу любителям топтатися по ній, по пам'яті нашій, по гордості й горю нашому, по наших смертях, по пролитій крові, по чесному імені великого сина України.

Його хулителям скажемо: «Зась!» – і виставимо на його захист наші натружені невспокоєні серця та не загоєні й досі рани й каліцтва. І будемо гукати, як гукають по наших селах ще й досі, відкинувши лукаву тогу пристойності:

– А де ви, дядьку, були, як гриміло? По ту сторону фронту? Тоді виникає одвічне: «А судді хто?!» І хулителям «Прапороносців», найкращого з романів Гончара та всієї нашої літератури про війну, ми виставимо гасло «Но пассаран!» – благородне гасло захисників іспанської республіки проти ландскнехтів Гітлера, Муссоліні, Франко. І попіл Герніки, розбомбленої й спаленої фашистами, кров геніального Гарсія Лорки, розстріляного фашистами на власному обійсті, стоятимуть у лавах захисників Олеса Гончара та його безсмертних «Прапороносців»...

А життя плинуло, і люди жили й мінялися, і серця прагли миру після страшної війни, любові, й хліба, і мирних книжок. І тоді з'являється з-під Гончарового пера мудрий і добрий «Микита Братусь». Ховаючи у вусах лукаву усмішку, походжає він у затінку посаджених власноручно дерев, дбаючи, щоб сад плодоносив для наших онуків і правнуків.

Таврія...

Щось горде та романтичне є в цьому слові. Не менш звучне й гордовите, ніж Альпи.

Входимо в Таврію разом з Даньком та Вутанькою Ярьськами, бачимо їхніми очима невільничий ринок у Каховці, виметені скаженими вітрами биті шляхи в колишньому Дикому полі, і Асканію-Нову – володіння Фальцфейнів, і чабанські ватаги, й народну біду на багатих землях. Там зустрічаємо вродливу й розпусну Софію Фальцфейн з її несподіваними й невимовними наїздами на чабанську кулешу в глухому степу з «шампанями». І сам степ. Ще ніким так яскраво й барвисто не зображений. І все ж головне й тут, як і в «Прапороносцях», – люди. Спечений сонцем, згризений негодою й злиднями ватаг Мануйло, негнучкий і твердий та незалежний в судженнях, мов кремінь. Красива, як богиня, білотіла й хтива Ганна Лавренко. І самовідданий вчений Мурашко, що взявся самотужки засадити шелюгами оleshківські піски. Усі такі живі й самобутні, так яскраво зображені, хоч скульптури з них вирізьблюй. І над усіма, над усім змальованим у романі витає дух краси, й довершеності, й суворої правди – той чистий струмінь Гончарового ліризму, що виростає з любові до рідного народу, до своєї милої нещасної України, яка вічно стояла в його зіницях, у його зрячому й чутливо-му серці.

А далі «Перекоп» — ті ж самі місця, ті ж люди, тільки вже в інші часи, в новій якості: це вже учасники братовбивчої громадянської війни. Це й Оленчук — постать зовсім нова та несподівана в нашій прозі, і командир партизанського загону Киригей, незалежний та некерований, мов степовий вітер, і стратег громадянської війни Фрунзе. Та найбільше враження справляють у цьому романі Махно і Врангель — образи геть несподівані в ліро-епічному доробку Олеса Гончара. Виписані вони глибоко, у всіх вимірах людської сутності і запам'ятовуються чи не найдужче. Згадаймо, як п'яний Махно підходить до лютого вовкодава, готового розтерзати будь-кого на шматки. Навіть хазяї його бояться! А Махно підходить до нього, мов до теляти, і навіть гладить та пестить, мов цуценя.

Ці образи, ці випукло змальовані характери, віднесені соціалістичними критиками в розряд негативних, вражають суворим реалізмом у відтворенні їхнього внутрішнього заплутаного й трагічного світу. Такий не властивий попередньому Гончареві підхід і метод відображення свідчив про багатогранне, різноманітне за палітрою обдаровання «романтика й лірика», як його давно вже охрестили недолугі критики.

«Людина і зброя» поглибила суворий, аналітичний реалізм Гончара. Поряд з трагічною поетичністю «Листів з ночей оточеньських» маємо вражаючі за жорстокістю розділи про полон, про оті муки й приниження, яким піддавалися люди в таборах для військовополонених, а розпачливий вигук «украли котьолок!» прозвучав у нашій літературі вперше як набат нелюдського горя й приниження, від якого чистий та ясний Гончарів талант вже не відводив зору, а тільки пильніше вглядався в людське горе та людські страждання і змушував нас разом з ним занурюватися в нього й ніколи не забувати його. Можливо, щоб легше зносити й нинішні приниження, вже й невідомо за що і з якої причини. Бо й війни ніби немає, а принижень, злиднів і страждань нам усім не бракує. Хіба тільки тим, хто зумів пробитись «в пани» через злочинський бізнес та через депутатський мандат. Але й звідси оглядатися й згадувати зображене Гончарем отам, на Холодній горі в Харкові, моторошно й страшно.

«Людина і зброя» — цей місткий заголовок несе в собі великий філософський заряд. Людина і зброя виступають в романі як дві категорії, що породжують і взаємно виключають одна одну: людина створила зброю, щоб убивати і знищувати, а то й зовсім знищити людину. Чи це найкраще з того, що може й повинне створити людство? Ні! — каже письменник своїм романом. Люди народжуються не для того, щоб гинути

замолоду, а щоб жити довго, щоб любити і народжувати дітей, щоб пізнавати світ і науку, щоб зробити своє життя кращим та досконалішим. Герої роману – студбатівці – з притаманним юності ентузіазмом вирішують одвічну дилему «любов і смерть», бо вони завжди існували й існують поряд, ці протилежні явища, у всіх людей, у всі віки, під час усіх воєн. Згадаймо хоча б роман Еріха Марії Ремарка «Час жити і час любити», перекладений російською як «Час жити і час помирати», щоб ясніше, прямолінійніше і страшніше сприймалося. Жак-Лівий і прекрасний роман про згублене фашизмом покоління славетного й одуреного народу Гете і Бетховена.

«Людина і зброя» Олеся Гончара спонукає замислитись кожного, як запобігти війнам, щоб не повторилися пережиті студбатівцями страхоття й страждання війни, а прийдешні ж будуть ще жорстокіші, хоч вони й зветься локальними. В цьому людство не раз переконувалося на Близькому Сході, в Кореї, В'єтнамі, на Філіппінах, в Югославії, Чечні. Живучи на Землі, маємо не лише добре робити своє діло, а й дбати про те, щоб не падали в запашні жита серед літа юні студенти-студбатівці з яблуками в пазухах. Наші діти, внуки і правнуки.

Пекучі тривоги сучасності обступали чутливу письменницьку душу. У «Тронці» вже й зовсім немає війни, але жевріє далеко в степу червоне відро на цямрині чи на журавлі чабанського колодязя, зроблене з торпеди. І стоїть у тихій степовій затоці велетенський застарілий крейсер, на який з піднебесся щодня падають бомби із захмарних надзвукових стратегічних бомбардувальників. Стугонить у принишклім степу, де пасуться отари старого й мудрого Горпищенка, утаємничений полігон, на якому, плачучи від нестерпного тлуму й тривоги, вмирає донечка-немовля майора Уралова. І сама наша планета в прицілах стратегічних бомбардувальників теж може стати полігоном для ядерних бомбардувань.

У «Циклоні» ж тривоги Олеся Гончара за долю планети ще відчутніші: не про стихійне лихо тут йдеться, хоч само по собі воно жахливе. Та скільки ж мук і страждань можуть принести людству циклони термоядерної війни! Хоч загроза її ніби й минула з розвалом так званої «імперії зла», однак і переможець у холодній війні та насаджувач «нового порядку» в новітньому безальтернативному світі поводить настільки безцеремонно щодо інших держав, що тривоги ті множаться і ростуть.

Вони й зараз, ці тривоги, мов коронарні розряди на дротах високовольтних ліній електропередач, струмують з кож-

ної сторінки «Циклону», і, здається, рядки роману дзвенять і світяться навіть уночі.

На робочому столі в кабінеті Гончара на вулиці Богдана Хмельницького, де найчастіше можна було його застати, стоїть кольорова фотографія вітрильника «Товариш» з лаконічним написом: «Улюбленому письменникові». Це подарунок курсантів Херсонського вищого мореходного училища. Щось у цьому романтичному кораблі є співзвучне талантові й доробку Олесь Гончара, як і в картині Васильківського «Козаки в степу» над його столом. Тільки господар вже ніколи не вернеться сюди, і кабінет зсамотів навіки, і вітрильник заарештовано за борги в Ліверпулі чи Манчестері, і курсанти давно вже розпливлися по морях-океанах, якщо не списані на берег через безробіття. «Все йде, все минає, і краю немає...»

І коли згадаєш «Берег любові», перед очима теж постає вітрильник і постає старий моряк, майстер рідкісної вітрильної справи, яка зараз нікому вже не потрібна, Андрон Ягнич з його щирим товаришем Савою Чередниченком. А потім була «Твоя зоря», про яку писалося дуже багато, і ми обмежимося лише згадкою про цей визначальний і, мабуть, підсумковий роман — філософський та художній портрет нашої доби, як і про «Далекі вогнища» та «Чорний яр», що востаннє збурило добропорядних читачів жорстоким і страшним реалізмом.

Проза Олесь Гончара належить до тієї унікальної літератури, яку не тільки читають, а й перечитують, одержуючи естетичну насолоду, бо його проза має здатність набувати з часом нової якості і ніби нового змісту.

Про письменника треба писати так само талановито, як писав він сам. І, мабуть, не так, як написано тут. Але коли настає пора і хочеться сказати — кажеш так, як умієш.

«Шелестіть, чоботи, шелестіть...»

Конча-Озерна, 2 березня 1998 року

ВОСТАННЄ

В сутінках стояв він, зіпершись на палицю, біля нашого двору, і висока присадибна тополя гула над ним, гнула під вітром, ніби жалілась на щось чи тужила за ним передчасно. Я не знав, що бачу його востаннє, і не зважився порушити його задуму й самотність — випадали вони йому не часто, бо в таких пізніх прогулянках його завжди супроводжувала Валентина Данилівна.

Рвучкий вітер мав би шматувати на ньому одяг, але припасоване до ладу нове пальто не піддавалось наскокам пронизливого вітру, якого він не помічав: довго-довго стояв без руху, вдивляючись у темряву, дослухався до мелодійного гулу тополі чи думав про щось.

Глухе урочище, в якому розташувалася Конча-Озерна, пізньої вечірньої пори здавалося здичавілим, а він сам-самісінький, ніби всіма забутий, стояв і стояв та все дивився поперед себе в темряву, зіпершись грудьми на палицю. Ну, чого ото він так стояв?

«Двоє вночі» – пригадалась його блискуча новела про те, як нічними московськими вуличками й провулками прогулювалися Сталін і Довженко. І серце стислося від того, що зараз із ним нікого немає, а невблаганна хвороба забирає його від нас все помітніше, бо танув він вже тоді на очах. Найдужче ж мучила думка про те, що поміж цькувальників «Собору», що отруювали йому життя і вкоротили віку, не було Олесеві рівні для дружньої прогулянки та відвертої нічної бесіди, в якій співрозмовники паритетно відкриваються в усій своїй суті та справжності.

Оті злопихателі-можновладці, що вели кампанію проти нього та його сміливого й чесного роману, були не вельми розумні, малоосвічені, лукаві. Нездатні вони були вести з ним відверту й щиру полеміку, бо не навчились логічно мислити й переконливо обстоювати свої судження. Звикли до окриків та погроз – тому-то ще страшніше та огидніше було зносити їхню наругу.

Тихо й мужньо згасав цей великий талант після інсультів та інфарктів, викликаних несправедливими нападками й травлею в пресі, і вже ніхто нічим не міг йому допомогти. І його віддана й вірна Валентина Данилівна не могла підкласти руки під нього. Хоч плач, хоч кричи, все одно ні до кого не докричишся. А він про свій стан – нікому ні слова.

От і зараз, коли після отого довгого стояння під тополею я наздогнав його, щоб за звичаєм провести додому, і заїкнувся про недуги, що допікають останнім часом, він розсердився, стукнув палицею об бруківку перед своїми ворітьми. «Не треба про хвороби! – вигукнув сердито. – Тепер вже й про лікарів та Феофанію не треба!» А потім спокійніше, м'якше: «Єдина наша надія, Сашко, сила волі та гени».

Але й залізна воля та могутні гени не допомогли...

Незабаром Олесь Гончар помер від чергового інсульту в тій-таки Феофанії, і Валентина Данилівна роздумливо й тихо сказала, коли все відшуміло й відлунало з похороном та по-

минками: «Нащо я віддала його туди? Може б, ще пожив?» Але це промовляла не вона – промовляла надія, що вмирає останньою. Це говорив також відчай від непоправної втрати, та один Бог святий знає, який то біль, яка самотина і печаль.

А я пригадав оту глуху ніч, вітер, довге стояння Олесеве під тополею, і серце зайшлося: «Ну, чого ото він так довго стояв мовчки й залякло? Думав про щось? Серце боліло чи голова?»

Хіба ж тепер визнаєш.

Все життя любив його за прекрасні твори здалеку, ще з Миколаєва. Потім доля звела нас зовсім близько: у Києві жили в сусідніх будинках. А останні роки мешкали поруч у Кончі-Озерній.

Однак завжди і скрізь лишалась якась неперейдена відстань. Поміж нами існувала невидима, нездоланна смуга відчуження, вибудувана його негнучким, суворим характером. А може, й способом життя, яке він віддавав літературі і прагнув тільки її, а змушений був нести на своїх плечах осоружний тягар незчисленних громадських та державних обов'язків. А всякій справі, за яку брався або яку йому доручали, віддавав повністю, глибоко вникаючи, дошукуючись істини, справедливості та об'єктивності. Бо такий був від природи – чесний, прямий, невблаганно правдивий. А обстоювати, захищати й утверджувати правду завжди було й буде важко. І в ті, і в ці непрості часи, в які нам випало жити. Але час, як і смерть, не вибирають – вони самі вибирають нас.

Можливо, як натура пристрасна й безкомпромісна Олесь віддавав перевагу в Шевченківському й Ленінському комітетах тому, що було ближче його уподобанням та переконанням. Можливо. Та, на щастя, рішення його завжди були об'єктивні, відповідали найвищим критеріям і уподобанням найширшого плану. Несправедливості з його боку в часи керування Спілкою не траплялося – все чесне й талановите він не тільки відстоював перед начальством, а й культивував і насаджував поміж нами, письменниками, залучаючи до цього процесу найінертніших.

Нашої літератури без Олесь Гончара уявити неможливо. Не уявляємо зараз, не обійдеться вона без нього й повіки. Тому його фізична смерть нічого не міняє: все, що вийшло з-під його пера, – безсмертне. Ми вже встигли переконатися в цьому. Геніальна спадщина завжди переживе автора – істина давно відома. Однак смерть Олесь Гончара потрясла мене так, що я сам заслаб і не зміг бути на похоронах. Так

мій батько занедужав від горя і не спромігся провести на той світ найулюбленішого свого дядька Митрофана.

Тепер без суму й здригання не можу пройти повз ворота Олесевої дачі. Ворота ці відчинялись для мене не часто: я завжди боявся прийти невчасно, завадити роботі, набриднути йому. А він рідко запрошував. І не тільки мене. Без нас вистачало тих, що їхали і йшли до нього напролом, аби тільки побувати у Гончара — це ж яка честь! Я їх не засуджую: Бог їм суддя. Я тільки відтворюю те, що спостерігав, і висловлюю свої міркування. А оцінки даю лише власним вчинкам та діям і відповідаю за них сповна перед Богом і перед людьми. І тому ніхто хай не кине в мене каменем та не образиться на те, про що я тут розповім.

На щастя, й за його життя довелося чимало писати про нього з якоїсь нагоди, а більше — без ніякого приводу. Само якимось писалося, за велінням серця, так глибоко хвилював кожен його новий твір. Також в ювілеї думалося про Гончара якимось особливо проникливо. Але ніколи, ні разу, ні рядка не написав про нього на замовлення. Була внутрішня потреба сказати про цього майстра проникливе й задушевне слово. Про нього й про його геніальні твори, що завжди радували й дивували, робили наше життя змістовнішим, а нас самих чистішими й досконалішими. Писалося про все це як умілося...

Тепер пишу лиш спогад про нього. Про останні дні й місяці, що проминули тут, у Кончі-Озерній, на моїх очах, і хочу засвідчити, так як він колись це зробив у спогадах про останні дні Бажана: велич духу і сила волі не покидали до останньої хвилини й самого Олеса Гончара!

Це дійсно було мужнє й величаве згасання...

Не чув від нього на прогулянках у Великому дніпровському лузі поміж столітніх дубів жодної скарги, аніякісінських нарікань на долю, на хворобу чи, боронь Боже, на лікарів. Сам жалів їх. «Що ж вони, бідні, можуть зробити, якщо ми самі неспроможні справитися з своїми недугами», — зітхав, коли серце спинялось під час прогулянки й доводилося сідати на якомусь замшілому пні, щоб перепочити, перевести подих та вдатися до валідолу. Все він зносив, сприймав і оцінював, як мудрець, як філософ, як Пророк. Величаво і смиренно. Всьому довколишньому в житті й прочитаному в літературі давав таку ж глибоку й безжально-правдиву оцінку, як і в роки розквіту. І за всим так само спрагло стежив: і за нагорьованою нашою мовою, якій і в незалежній Україні ніяк не вдається утвердитися, і за літературою, що стала не потрібна владі й зубожілому народові, і за політикою та еко-

номікою, і за поведінкою депутатів Верховної Ради, за діяльністю президента й урядових структур. Йому, як і завжди, до всього було діло і в найтяжчі дні недуги, бо він не знав і не розумів, що таке байдужість. Ставлення до дійсності з позиції стороннього спостерігача не мало місця ні в його душі, ні в мисленні протягом усього життя й до останньої хвилини. Принаймні з 1949 року, відколи знаю його, не доводилося спостерігати Олесь Гончара байдужим до чогось важливого в житті чи літературі.

Останнім часом його вразливу душу болісно ранили нападки діаспорних поцінувачів, що судять нас не лише з-за океану, а й з-за лінії фронту, який нас розділяв у години й часи смертельного двобою з фашизмом. Ці наскоки, ці брутальні наклепи, новітні навіти, перекручення й брехливі закиди, безумовно, вкоротили йому життя. І хай це буде й лишається на їхній не дуже чистій совісті, на хисткій утаємниченій гідності. Не вам судити генія, колаборанти й відступники від свого багатотраждального народу в часи найбільших його випробувань!

Завдали прикрощів і топтання по Шевченкові, Лесі Українці та інших наших святошах, зарозумілі вибрики «літературних жеребчиків», яких йому пророкував, прочитавши «Собор», несхитний в чесності Григорій Тютюнник. Страждав від зневажливого, зверхнього ставлення до неперебутньої творчості Головка, Тичини, Сосюри, Малишка, Рильського, Яновського, нападок на Довженка. Ці молоді «генії» й нездари викликали в нього огиду зануренням в секс та порнографію, зарозумілістю й верхоглядством, формалістичними вибриками й цинізмом.

Але що дивуватися теперішнім «літературним жеребчикам»? Колись давним-давно один підпилий ровесник несподівано агресивно спитав мене:

— От що ти робитимеш, як умре Гончар?

Я оторопів. Ніколи не думав, навіть припустити не міг, щоб хтось бажав смерті найсвітлішому нашому талантові, та ще в нашому письменницькому середовищі. Але ще дужче жахнувся думці, що Гончара колись і справді не стане. Про це якимось не думається, коли бачиш людину в розквіті сил, у творчому злеті і славі.

— Я й сам тоді вмру! — мало не скрикнув я.

Але вчасно зупинився, вловивши в самому запитанні, в усмішці й погляді зухвальця підступність, хамство і натяк на те, що Гончар, мовляв, тримає мене на світі і підтримує в літературі.

Я ніколи не вдавався і в найскрутніші хвилини до Олеса Терентійовича за допомогою, але завжди знав, що він є, що очолює Спільку, увесь літературний процес. Радісно було усвідомлювати, що всяку несправедливість помітить і виступить проти неї. Тому від його присутності, від самої думки про те, що Гончар є поміж нами, було якось затишніше всім здібним і чесним письменникам.

І ось заплющилися прекрасні гончарівські очі, такі карі, такі українські, що й зараз хочеться плакати за ними. Згас відблиск розуму й таланту, легкої іронії й дотепності, що так виразно читалися на його обличчі. Змовк навіки його замріяний грудний голос, у якому іноді бриніла й сталева нотка, коли йшлося про переслідування письменників чи відступництво від народних святощів, духовних уподобань і традицій.

Згорнулися назавжди натруджені руки, і земля-годувальниця, земля – всеплодющая мати, так яскраво й ніжно оспівана ним, розімкнулася й прийняла на вічний спочинок одного з найкращих своїх синів – наша багатостраждальна українська земля. І сама Україна в скорботі схилилась над його могилою. І великий жаль та великий сум огортають мільйони українських душ, і мою зболілу зокрема: Олеса Гончара не стало, вже немає серед нас і ніколи більш не буде, поки світу й сонця...

Втішає лиш те, що лишилися нам, лишаються нашим дітям і внукам, нашим правнукам та ще дальшим нащадкам його неповторні твори, повиті серпанком любові до наших співвітчизників, до нашої милої України.

Отак би я й сказав тепер отому нахабі і заздрісникові, а тоді я просто одвернувся й пішов від нього назавжди, щоб не зустрічатися більше ніколи з таким нелюдом. Хоч його вже давно немає, та нелюдів і зараз вистачає – їх ще побільшало, з'явилися й заокеанські на додачу до наших, домашніх. Але не зважаймо на них. Велич Гончаревої спадщини, його достойне місце в українській та європейській літературі тільки підтверджує їхню нікчемність та ницість, як було й з хулителями та заперечувальниками Богдана Лепкого, Агатангела Кримського, Миколи Куліша та Леся Курбаса.

А спогади про Гончара обступають нас щодалі частіше, і спогади ці бувають різні. Хоч би які вони були, це завжди спогади барвисті й прекрасні, спогади про світлу Людину незвичайної духовної й фізичної краси. Про Людину чисту, як сльоза, про письменника від Бога, бо його юна і мудра проза, його прозора й точна мова, його неповторний, ніби

відгранений стиль, котрий не сплутаєш ні з яким іншим у світовій літературі, як не сплутаєш звук бандури із звуками інших інструментів, — це справжнісінькі діаманти нашої української прози, що набула з появою Гончара зовсім іншого, вищого статусу. Такого стиліста не було не лише в українській, а й у світовій літературі. І світ, хай і найжорстокіший, найневлаштованіший, стає барвистим і привабливим, як тільки розгорнеш книгу і почнеш читати неповторну Гончареву прозу.

Його мова і стиль, навіть фронтова безпретензійна, проста й задушевна поезія — все це житиме вічно під високими небесами України, особливо яскраво й виразно змальованими в «Тронці», і озиватиметься в щебетанні жайворонка над степом, у далекому голосі зозулі, солов'їних руладах і тужливим журавлинім курликанні з вирію.

Тепер, коли не стало Олеся, особливо яскраво уявляються все його праведне життя і вся його світла й чесна творчість. Яке це щастя, що він жив серед нас, працював одночасно з нами! Що ми знали його, а декому поталанило й дружити з ним. Бо все, що стосується Олеся Гончара, неповторне і прекрасне, як він сам, як його цнотлива й стримана душа.

«Думаймо про велике!» — закликав він нас у доповіді на П'ятому з'їзді письменників. Вони, ці з'їзди, запам'ятовувалися й запам'яталися саме його доповідями. В них йшлося не лише про літературу, а й про її ставлення до дійсності, до життя народу. Були вони гострі й дошкульні, примушували знічуватися й червоніти найвищих, перших осіб партії та держави, бо Гончар прямо звинувачував їх у зневажанні рідної мови, у бездарному керуванні Україною, її надрами і багатющими чорноземами. Картав за спаплюжений смердючими штучними морями Дніпро, першим, здається, забивши на сполох і прийнявши на себе мстиву відсіч найвищих структур, так званих «директивних органів». Докоряв за підтоплені села у милій його серцю Таврії та сплюндровані найдорожчі землі. За малі річки України, що гинули тисячами щороку під «мудрими» вказівками високих інстанцій. На жаль, малі річки гинуть і зараз на наших очах у суверенній та незалежній Україні, вже без натиску Москви. Самі забруднюємо й отруюємо їх стоками з автогосподарств, корівників та свинарників, набудованих на їхніх беззахисних берегах. Але й цього, виявляється, мало.

«Комусь прикро дивитися, як вибагливо, мов людська думка, течуть і в'ються малі річки по нашій зеленій землі, — сказав Гончар на черговому з'їзді, — і чиновники вирішили

виправити цю «помилку» природи: наказали «вирівняти» русла малих річок, перетворивши їх у звичайнісінькі рівчачки, котрі незабаром від того варварства замулилися й загинули. Де поділися Трубіж, Ірпінь, Журавка, сотні й тисячі інших малих річок? Навіть замахувалися на Ятрань, та щось там у них не вийшло. Як можна таке варварство допустити?» — обернувся він до президії, де сиділо в центрі найвище партійне начальство.

Пам'ятається, Шелест під цим гнівним запитанням знітився і вже й не почервонів, а навіть посинів обличчям, лисиною й потилицею.

Так докладно спиняюся на цьому епізоді, бо він підкреслює, як глибоко вникав Гончар у методи «господарювання», не кажучи вже про школу, видання підручників, проблеми книговидавання та книгодруку, розвитку мовознавства і статус самої української мови. Він був справжнім борцем, захисником України, її культури, літератури, її природних ресурсів та інтересів її працюючого народу.

Олесь Гончар — дуже суттєва, вагома частка нашої багатостраждальної нації, а не лише видатний письменник. Без нього осиротіла література, Спілка письменників, якою він керував дванадцять років, і це були найкращі її роки. Вже не раз згадувалося, як він непохитно боровся проти арештів інтелігенції, починаючи з Івана Дзюби, годинами один-однісінький відбивався від цілого Політбюро і Секретаріату ЦК, аж доки його й не зняли з посади голови Спілки письменників. Отоді й почалися відомі арешти й процеси сімдесятих років, гальмом та нездоланим бар'єром проти яких стояв непохитний характер і всенародний авторитет Олесь Гончара.

Пам'ятаючи про це, низько схиляємо голови перед Вашою любов'ю до рідного народу, перед великим Вашим талантом, громадянською відвагою — перед усім тим, що зробили Ви для нашої літератури і України...

Осиротіла без Вас, Олесю, не лише література, Спілка, Конча-Озерна, яку Ви так приязно любили! Осиротіла вся Україна, пам'ятаючи, що Ви зробили для неї і для нашої літератури. Туга і сум витають тут, над Кончею, над Рогулькою, над самим Дніпром, і Конча-Озерна без Вас стала зовсім іншою, бо ніколи вже не осяйнетесь ні Вашою усмішкою, ні чарівним поглядом. І голос Ваш ніколи вже не пролунає над нею. І думати про це, усвідомлювати невідворотність того, що сталося, гірко й нестерпно...

Тільки пам'ять про Вас вічно витатиме тут, як і над усією Україною. Але тут — особливо. По-домашньому. І це хоч тро-

хи втішає. Але яке ж це втішання, коли Україна і всі ми, українці, втратили Вас назавжди?!

Так і бачитиму Вас до кінця своїх днів під високою тополею біля наших воріт, що гучала од вітру над Вашою головою, ніби грала Вам реквієм вже тоді. А Ви стояли та й стояли, мабуть, слухали й дивувалися: хіба ж реквієм грають на арфах? Бо тополя тієї ночі грала арфами. Таки арфами! Хоч у це й важко повірити...

Жаль! Не знав я тоді, що бачу Вас востаннє...

Конча-Озерна, 7 лютого 1996 року

СТАРШИЙ

Листи Олеся Гончара на життєвій дорозі

Я побачив найпрекрасніше і найтонше, найодухотвореніше лице, яке тільки мені довелося бачити в житті.

Його не могла вловити фотографія і, на жаль, не зрозумів і не відчув жоден з художників, що писали з нього.

Олександр Купрін – про А.П.Чехова

Так би і я написав про Олеся Гончара, коли б зумів. Не вміється...

Вперше зустрінуся з ним віч-на-віч восени 54-го на звітно-виборних зборах Одеської письменницької організації, до котрої належатиму в ранзі єдиного в Миколаєві члена Спілки письменників.

За пропозицією Олеся Терентійовича буду обраний делегатом з'їзду – на мій подив і радість: в Одесі тоді налічувалось півсотні письменників.

Заочно ми вже знайомі: 1949-го, будучи головним редактором «Вітчизни», Гончар підпише до друку дві мої перші новели, а 1953-го напише мені перший із запронованих нині лист. На час тих пам'ятних зборів прочитає мої публікації в «Дружбе народів» і навіть – в «Огоньке».

І коли зайду перед зборами у порожній ще зал, спитає зопалу:

– Що читаєте?

– Буніна, – випалю з ходу, не ймучи віри, що переді мною Гончар.

– Буніна? – несподівано зупиниться, і в його горіхово-карих очах хлюпнеться приязнь. – П'ятитомник?

— І перший однотомник «Рассказы», і п'ятитомник, як тільки з'явився в Миколаєві, придбав теж. Читаю й перечитую. І не можу начитатися.

— І що ж вас вабить, що дивує в Буніні — цьому ворожбиті новели? Він же просто вражає! — Гончар пройдеться килимом по проході між кріслами і знову зупиниться, порівнявшись зі мною.

Пильно гляне у вічі, ніби пізнаючи. Або згадуючи щось призабуте.

— Не віряться, що «Антоновські яблука» — його перше оповідання. Пам'ятаєте: мілкопомісні, наполювавшись, зберуться вночі в занесеній снігами, занедбаній садибі, питимуть під завивання хуртовини, виливатимуть тугу в засніжений простір:

Как с полуночи-то ветер загулял,
Широки мои ворота растворял...

І вітер рватиме їхні п'яні, тужливі голоси, і ледве блимають у дикій заметілі запорошені снігом вікна. І така туга, запустіння, покинутість і забутість огортають душу, що хочеться плакати...

Засунувши руки в кишені, Гончар примружено дивиться на мене чи з подивом, чи із здивуванням. Потім, крутнувши головою, знову рушить по проході, і я скажу йому в спину:

— Ну а потім не менше чарують «Сни Чанга», «Сонячний удар», «Брати». Особливо вразить епіграф до цього оповідання. Пам'ятаєте: «Взгляни на братьев, избивающих друг друга». І з абзацу: «Я хочу говорить о печали».

Гончар знову зупиниться зовсім близько, лицем до лица, ще довше дивитиметься на мене і знову, нічого не сказавши, рушить цього разу від сцени до дверей, віддаляючись угору від мене.

— Просто потрясає «Останнє побачення», — кажу, рушаючи за ним.

Він зупиняється, впівоберта зирить на мене приязно, злегка всміхаючись самими кутиками губ, а більше — очима, що наповнюються вологим горіховим блиском і стають ще прекраснішими.

— Дивно... — каже через плече, не чекаючи, коли я підйду. — Мені теж подобаються саме ці оповідання. Найбільше! Смаки у нас однакові, чи що? — питає чи дивується вголос.

І довго стоїть, замислившись, схиливши голову, ще зовсім молоду, кучеряву, ледь всіяну черлено-сріблястою сивиною на скронях.

— Ці оповідання Буніна, — зовсім сміливішаю і сам дивуюся своїй зухвалості, — знаю напам'ять — самі запам'ятовуються. Краще, ніж вірші: «Поручик взглянул на ее недопитую чашку с чаем, на вмятину от ее гололовы на не убранной горничной подушке, ощутил комок в горле и жжение в глазах. «Черт возьми, — ударил он стеклом по голенищу сапога, чувствуя, что вот-вот расплечется. И душно стало ему в номере, в этой грязной гостинице, в пыльном городе. — Прочь отсюда, прочь поскорее!» — кричал он себе мысленно. Но боль не проходила...»

Гончар дивиться на мене, вірячи й не вірячи, і раптом усміхається так чарівливо, так ласкаво, що все обличчя його спалахує смаглявим сяйвом приязні і добра. Хоче щось сказати мені, чого я і жду, і боюсь. Але не встигає: тут саме ввалюються галасливою ватагою одеські письменники. А побачивши Гончара, змовкають, дивуються, як і я: «Он хто до нас приїхав?!» Присмирніють, трохи знітяться і почнуть розсідатися в просторому конференц-залі. І ніхто з них не посміє навіть наблизитися до Гончара: сама собою виникає відстань — я це помічаю з першого разу та помічатиму й потім, не маючи розгадки цього дивного феномена, а тільки здогадуючись, що саме величава стриманість і навіть якась замкнутість віддаляють його від людей. Вірніше, тримають усіх на відстані.

Оглядаючись на прожиті поряд з ним літа, ніколи не запобігаючи його ласки і люблячи його як письменника і як людину, я міг би сказати про нього так само, як наш улюблений Іван Олексійович Бунін про Чехова:

«Він був незмінно зі мною стримано ніжний, турбувався як старший, але в той же час не давав відчутти своєї вишості».

Тільки «ніжний» доведеться замінити словом «уважний». Тому що Гончар ніжності ніколи й ні до кого з колег не виявляв. Бо по біографії (війна, полон, тяжке поранення, ще тяжче життя в дитинстві та юності) та за своєю натурою Олесь Гончар набагато суворіший за доктора Чехова. Ця сувора стриманість відчувається і в наведених нижче листах.

У недавній розмові саме про ці листи та намір опублікувати їх Валентина Данилівна сказала: «Вас і Олесь побратав Степ».

Можливо. Та побратала нас і війна. Хоч воював він на Першому Українському фронті, а я — на Першому Білоруському. Обоє тяжко поранені. Він переніс жахи полону, а я — фашистського окупаційного режиму. Обоє були мінометниками: він старшиною роти, а я командиром першої мінометної обслуги, по якій вибудовується «віяло» вогню.

Саме це фронтове побратимство буквально потрясе мене, коли я по радіо почую його повість «Альпи». А потім прочитаю у «Вітчизні» «Голубий Дунай» і «Злату Прагу». Ці найкращі не лише в Україні, а й у всьому Радянському Союзі, в усій європейській і на той час — у світовій літературі романи про війну, яка шойно відгриміла! Таке щастя, такий феноменальний успіх випадає дуже небагатьом!

Саме про Олесь Гончара подумаю найперше, коли прочитаю у Хемінгуей в «Зелених узгір'ях Африки», а потім і в його посланні Шведській академії та Нобелівському комітету у зв'язку з присудженням йому Нобелівської премії за повість «Старий і море».

«Щоб бути письменником, — запевняє Хемінгуей, — потрібен талант. Великий талант. Як у Кіплінга. Потім потрібне довголіття — таке, як у Толстого. Потрібна совість — така ж постійна і незмінна, як метр-еталон у Парижі. А ще потрібна сміливість у всьому і скрізь лишатися самим собою і не втрапити під чужі впливи. Якщо до цього додати байдужість до слави й грошей, то може вийти толк.

Але до всього цього треба, щоб письменникові хоч трохи поталанило: вчасно народитися, обрати тему, видати книгу тоді, коли вона саме найпотрібніша! Але оскільки в минулому так багато було справжніх майстрів, нам у пошуках свого неповторного слова і свого місця в літературі доводиться йти за такі межі, де вже ніхто нічим не зможе допомогти. Тому праця письменника — це завжди праця самотня. І дай Бог нам виконувати її чесно!» — все це сказано ніби про Гончара. Як і про Бьоля. Як про Шолохова — автора найвеличнішого роману ХХ кривавого століття «Тихого Дону». Можна згадати ще й Фолкнера, і Грема Гріна, і Ремарка, якому, здається, так і не присудили Нобелівської премії, хоч він своїми романами потрясав світ.

Але все це люди, крім Шолохова, дуже далекі! В 1946-му я й гадки не мав про них. А Олесь Гончар — ось він, поряд, у Дніпропетровську. Такий самий мінометник на війні і студент після війни, як і я. І отак написати про те, що з нами всіма було на Великій Вітчизняній! Особливо з нашим поколінням. І він стане для мене недосяжним взірцем. Найулюбленішим письменником нашої літератури, кумиром і наставником. А згодом і близьким, сердечним другом, безмежно вимогливим до себе й до інших. Він першим і порадується твоїм успіхам, помітить і найменше досягнення. Не пропустить і найменшої вдалої новели — першим зателефонує і скаже добре слово, а то й витягне тебе з кіностудії, щоб відзна-

чити за родинним столом, скажімо, публікацію в «Літературній Україні» новели «Кавуни» – відчинивши двері на твій дзвінок, усміхнеться своєю чарівною усмішкою, обніме за плечі і замість привітання наведе фразу, якою новела починається: «Баштани були далеко, і кавуни привозили мовби з інших країн...» І ти сам здивуєшся, що написав її, і зрадієш, ніяковіючи від радості, відчуєш своє право на місце в літературі поряд з ним.

Або й про етюд «Воли на Арбаті» зателефонує вночі, скаже повільно, підбираючи слова:

– Волів на Арбаті, звичайно, не було, бо Шевченкову труну везли з Петербурга до Москви поїздом, а з Москви до Києва – кіньми. Але література, може, й існує, щоб у ній з'являлись такі видива. Хай ідуть наші українські воли Арбатом, везучи Шевченкову труну на далеку Чернечу гору. Легко віриться, що було саме так, хоч його й не було. На те ж вона й література...

І коли 16 березня 1963 року вмере моя мама, а 18 вересня – батько, то я із своєю нестерпною тугою звернуся чомусь не до Загребельного, з яким дружимо найдавніше і який друкував мої новели у «Вітчизні», завідуючи там прозою, і в «Літературній Україні», редагуючи її та виборовши теперішню її назву, не до Зарудного й Земляка, з якими працюю на Кіностудії імені Довженка, а саме до перевантаженого обов'язками голови Спілки і депутата Верховної Ради СРСР Олеся Гончара як до найближчої та найріднішої людини. І знайду найщиріший відгук, найсердечніше співчуття! З цього й почнеться наше недовге епістолярне спілкування.

Завжди дивився і дивлюся понині на нього знизу вгору, як на старшого, як на наставника, як на нелукавого й вимогливого друга і порадника. Хоч старшинство його на п'ять років не вичерпується цим терміном: він замолоду стане «старшим» у нашій прозі, в усій українській літературі ще за життя корифеїв і фундаторів радянського періоду.

А втім, про все це та про багато іншого написано в цій книзі. Деякі з цих новел-есе друкувались у багатьох газетах, майже в усіх журналах України і зараз друкуються в нашому улюбленому журналі «Дніпро» з ласки й прихильності головного редактора Миколи Володимировича Луківа, хоч сам він поет. А кажуть: поезія і проза перебувають у вічному змаганні. Чи навіть – конфлікті!

Микола Луків спростовує ці навіть не лише ставленням до моєї прози (Бог із нею!), а й усією своєю багатолітньою діяльністю на посту редактора, зберігаючи традиції, закладені

фундатором журналу та його першим редактором – Андрієм Самійловичем Малишком.

Я навіть не усвідомлював, яким багатством володію, доки на прохання Валентини Данилівни не розшукаю ці листи у своєму об'ємному, та не зовсім упорядкованому архіві. Зараз їх я пропоную вам, дорогі мої читачі, сподіваючись, що вам, як і мені, кожне слово нашого великого Письменника і чудової, щедро обдарованої Людини дороге і цікаве.

Листи Олесея Терентійовича та численні новорічні вітання (тільки з цим святом він і поздоровляв!), завжди дотепні, оригінальні й щирі, зберігалися всі до одного у заповітній шухляді улюбленого столу на вулиці Михайла Коцюбинського разом із моїми бойовими й трудовими орденами, які я чомусь не ношу. Може, тому, що мені соромно хизуватися ними, коли так багато друзів моїх – командирів і побратимів, – набагато достойніших за мене, лежать за чужими холодними ріками, і я не знаю, чи збереглися їхні імпровізовані могили на плацдармах за Віслою й Одером.

Лежать там поряд із листами Олесея Гончара – «людини з фронтів» (так надписав він мені свою книжечку «Фронтіві поезії» – останній подарунок від нього!) – і мій Диплом лауреата Шевченківської премії та Почесна грамота Верховної Ради УРСР, вручена до 60-ліття.

Ми з Олесем Гончарем звідти-таки, «з фронтів», з Великої Вітчизняної. І він мені замінив усіх моїх улюблених командирів і бойових друзів, які гинули в мене на очах, щоб залишитися в пам'яті й серці навіки!

Всіх, кого мені довелося хоронити на плацдармах, в траншеях, на відкритих усім зимовим вітрам пагорбах за Віслою чи рівнинах, овіяних весінними леготливими квітневими вітрами за Одером, коли вже трави й хліба зеленіли так само, як у нас на Україні, і вишневі сади цвіли так само...

Ордени й медалі мої потемніли й потьмяніли, нагадавши біблійне: «Срібло й золото ваше поіржавіє...»

А листи Олесея Гончара – свіжі, чисті, якісь зовсім нові, ніби їх писав він сьогодні чи вчора. І якщо Булгаков запевняє, що «рукописи не горять», то листи Геніїв і справді лишаються нетлінними.

Я вже пережив Олесея Терентійовича не на один рік. Не знаю, скільки мені ще відведено. Знаю тільки: що більше живу, то глибше розумію його таїнство Людини й Художника, то дужче захоплююсь його прекрасною, філігранною прозою. І скільки доведеться прожити на цьому не дуже білому, але такому принадному світі, він залишиться для мене

назавжди, до кінця моїх днів – Старшим, Найдостойнішим і Неперевершеним!

«Тут так багато сонця! – вигукне він у «Тронці» про наші стєпи, про колишне Дике поле. – І небо тут – не небо. А Небеса...»

Те ж саме з повною відповідальністю й переконанням можна сказати й про його багатий, неповторний внутрішній світ, що так повно і так привабливо світиться й з його листів.

От вам моя передмова до них.

А ось і самі листи:

1. Шановний тов. Сизоненко!

Прочитав Ваше оповідання і вважаю, що даремно Ви так нещадно картаєте його в свосму листі! Оповідання хороше. Видно, що Ви над ним працювали багато й наполегливо. Особливо це чувається в мові, в стилі, у внутрішній гармонійності фрази.

Однак мені здається, що оповідання Ваше було б значно сильніше, якби головний герой у ньому був більше індивідуалізований (та й героїня теж). Якщо він гуцул, хлопець з Верховини, то і в Каховку він мусив би принести з собою подих Карпат, весь отой світ зелених полонин, шумливих потоків, високих коломиенок. Зараз він якийсь «пересічний» юнак, а міг би бути самобутнім, яскравим характером. До речі, для його художньої характеристики Ви могли б використати хоч окремі елементи барвистого гуцульського діалекту. Тут широкі можливості залишились невикористаними. Крім того, краще було б вести розповідь від самого автора, більший простір... Назву б треба замінити: ефектна, але з новелою органічно не зв'язана. Такі мої враження.

А взагалі мене радує Ваш неспокій. Ваше невдоволення зробленим. Це – запорука зростання.

Будьте ближче до життя, черпайте поезію з нього.

Бажаю творчих досягнень.

Олесь Гончар.

5.03.53.

Цей лист прислано з вулиці Садової міста Дніпропетровська, де Олесь знову жив у домі своєї сестри Шури і писав тоді, здається, «Перекоп». У тому самому домі, про який ми вустами самої Шурочки розповіли в новелі «Чим наш дух трепетав».

Перший лист Олесь Гончара після публікації у №6 та №12 «Вітчизни» перших моїх оповідань, підписаних ним же до друку. Це оповідання звалося «Де твій баян, баяністе?». Я писав його під враженням перебування в Каховці на нараді письменників півдня України у зв'язку з будівництвом

Каховської ГЕС, яке щойно розпочалося. А також після трьох перебувань на лікуванні в Моршині, де я близько зійшовся з тамтешньою молоддю і був зачарований саме їхньою гуцульською говіркою.

Але оскільки не працював журналістом, то не мав досвіду записувати характерні слова і словосполучення гуцульської говірки, тому й не міг індивідуалізувати мову свого героя, як радив Гончар. Хай це буде уроком на майбутнє молодим письменникам: занотуйте, записуйте все цікаве, оригінальне, що, може, знадобиться вам як матеріал для майбутньої роботи! Особливо це стосується лексики й фразеології, яку відтворювати за столом дуже важко, а то й неможливо.

Що ж до поради Олесь Терентійовича: «Будьте ближче до життя, черпайте поезію з нього» — то тут я настільки «преуспел», що взагалі почав відходити від романтичних вигадок, віддаючи перевагу реальній дійсності, конкретним людям і характерам. Бо життя мудріше за всі наші вигадки! На це в кінці життєвого шляху наполегливо вказував Лев Миколайович Толстой — найбільший чарівник прози, рівних якому немає на всьому білому світі. «Романтик», за свідченням недолугих критиків, Гончар давав мені ідентичні поради аж он коли — одразу ж після своєї знаменитої трилогії і «Таврії». Так що він був не лише поетом-мрійником, а й суворим реалістом.

2. Дорогий Сашко!

Пишу з дороги. В дорозі наздогнав мене Ваш сповнений такого смутку лист. Хотілося б якось розвіяти Ваше горе, але знаю, як нелегко воно розвіюється, коли вже наляже...

Знаю тільки, що є речі неминучі, що колись «повечоріє» і наш день, і дай Бог нам зустріти те вечоріння із спокійною мудрістю, як на фронті солдат зустрічає неминучі завтрашні атаки. А поки ж «світиться мій мозок», як казав Олександр Петрович, хай він світиться для всіх через нашу роботу. Чи потрібна вона? Думаю, що потрібна. Особливо ж, якщо дає вона людям радість, хай навіть хвилини радості. Гадаю, що такою і мусить бути наша робота: хоч і в горі тобі дається, а іншим повинна давати радість.

Ваша робота в літературі, Сашко, не марна, вона зігріта серцем, у ній багато світлого, хоч іноді, може, й надто багато смутку. Я хочу, щоб Ви були мужнім, і вірю, що Ви будете таким.

Міцно тисну Вам руку.

Олесь Гончар.

7.07.61.

А оце вже відгук на мій лист про тяжку, майже смертельну хворобу мого батька, з яким Олесь Терентійович познайомився у 1960 році, коли приїздив до нас на спуск китобазиса «Радянська Україна».

Мама померла 16 березня, а серед літа зліг і батько після двадцяти місяців доглядання її, прооперованої після раку шлунку та інсульту, що вдарив маму одразу ж по виписці з лікарні. Її паралізувало й одібрало мову внаслідок тромбозу. А батько, очевидно, заразився від неї, бо помер від раку підшлункової залози, який виявили тільки після розтину: пухлинка завбільшки з горошину і метастаз 1,5 см., що перекрив жовчну протоку. От його й лікували місяців зо три від хвороби Боткіна, бо жовч розлилася по всьому тілу, а виявити пухлинку такої величини не могли тоді не лише в районній лікарні — взагалі медицина до цього ще не доросла: не було тоді ще такої апаратури. Та не знаю, чи й є. Бо через 25 років від аналогічної хвороби вмере моя молодша сестра Віра. І не де-небудь, а в Інституті експериментальної хірургії академіка Шалімова.

У Хемінгуея є книга «Опасное лето» — про бої биків у знаменитій Памплоні. Я люблю цю книгу, як і всього Хемінгуея, котрий не постаріє ніколи. Там дуже яскраво, у вражаючих деталях і фарбах зображено кориду. Але це видовище і розваги — і тільки! А в мене після смерті мами умирав батько в самотині, і лікарі не могли навіть полегшити його страждань. А на мені висів сценарний відділ з хронічним дефіцитом путніх сценаріїв, з відпустками редакторів та виїздом знімальних груп на природу по всій Україні і навіть у Середню Азію, і «Тіні забутих предків», які я редагував, волали з Карпат про доробку й уточнення діалогів — Параджанов слав на студію розпачливі й погрозливі телеграми, а я мусив їхати в Баштанку. Звідти я й написав Олесю Терентійовичу лист, ще розпачливіший, ніж телеграми Параджанова.

Водій потім розповів, що відповідь Гончар писав по дорозі на Херсонщину до своїх виборців просто в машині — в знаменитому ЗІМі, зупинившись у лісосмузі. І навіть бідкався горем, що випало мені того спекотливого літа.

Але... Скільки ж у цьому листі доброти й мужності, співчуття й підбадьорливості, отієї «спокійної мудрості», якої бажає мені мій старший товариш. Побажав би й вам **отаких листів від такої людини**, якби тільки предмет і привід до написання їх був зовсім інший: благополучніший, радісніший. Однак без цього там би не вистачало чогось дуже суттєвого — Людяності!

3. Доброго здоров'я, Сашко Олександровичу!

Писав я Вам на Баштанку, але звідти лист повернувся. Пишу на Алушту, хоча не певен, чи не повернеться й звідти...

Мені не подобається Ваш настрій. Втрати Ваші тяжкі, горе некуче, але отут якраз треба зібрати докупи всю свою силу й мужність. Виявити саме оту силу духу, яка була притаманна – я певен – Вашому батькові і матері теж. Інакше вони б не витримали тягарів своєї життєвої дороги.

І даремно Ви пишете: «Ми все видумуємо...» Це не так. Є, є на світі те, ради чого варто трудитися, віддавати себе до останку. Чомусь згадується Леся Українка, ота хвора, нещасна, безрадісна, ота, що виявилась чи не єдиним мужчиною в тогочасній літературі... Вибачайте, що нагадую Вам про це, для Вас відоме. Не треба, щоб горе володіло Вами – хай буде Ваша влада над ним. Найкращою пам'яттю батькам буде Ваша невсипуща праця і Ваш талант.

Тисну руку.

Олесь Гончар.

18.10.63.

А оце вже про смерть батька. Помер він 18 вересня 1963 року, а лист Олесь Терентійович написав через місяць. Бо з горя я покинув кіностудію і навмання, наосліп поїхав у Крим, опинився аж у Алушті, куди випадково дістав путівку в Сімферопольському санаторно-курортному управлінні до санаторію «Робочий уголок». Хотів усамітнитись, а там шовечора – танці і масовик-«затейнік» співав у мікрофон під оркестр:

Я не третій, я не лишній –
Это только показалось...

І я мало не збожеволів там, бо відчув себе після раптової й майже одночасної смерті батьків зайвим для всього світу – навіть для своєї родини. А може, світ став для мене чужий... Страшний був рік! Не дай Бог нікому...

І лист Олеся Терентійовича – самого Гончара! – був мені як рятівне коло: я комусь потрібен! У мене вірять! За мене турбуються! Знаходять аж тут! Вірять у мій талант! Та ще хто вірить, Господи?!

Сили поверталися до мене. І світ ніби крашав. І радість жити, працювати, вірити в успіх здіймалася з дна розтерзаної душі. І море справді сміялось, як писав Горький, не лише до всіх, а й до мене. І я побачив у ньому не лише затягнутий імлюю далечини синій обрій, а й обрії власного життя і праці – вони знову кликали й манили мене. І я згадав своїх

дітей і свою дружину, що чекали мене. І друзі теж чекають мене в тихому осінньому Києві. І життя чекає – довге, трудне, сповнене турбот, радощів і невдач, клопотів і розчарувань. Але ж яке прекрасне, принадне життя! Коли тобі всього 40 (сорок!) років?! Ще тільки сорок! Хоч тоді й здавалося: багато! Але попереду було ще більше...

4. Дорогий Сашко! Вітаю Вас звідси (де море у штормах, цілі ночі гунає в бетони, як артилерія, а гори – у хмарах, холодні).

Це добре, що Ви вчасно розібралися з тією Кисво-Могиллянською. Перед від'їздом я хотів Вас навіть попередити, та якось не випало.

Як видно, розмовляючи з Турчиним, ми мали на увазі зовсім різні речі. Мені, скажімо, здавалося, що йдеться більше про суботник чи серію суботників, під час яких оті хлопці-ентузіастичні допомогли б відремонтувати корпус, впорядкувати подвір'я і, головне, – знайти могилу Сагайдачного та поставити на ній який-небудь пам'ятний знак, адже йдеться про полководця!

А що вся територія має бути заповідником, що має бути збережена як пам'ятник історії й культури – це ясно само собою. Я, до речі, теж писав від Спілки лист про це на ім'я Першого секретаря й Голови уряду про те, щоб передати весь корпус університетові. І якщо є про те навіть постанова – то це чудово, і газеті треба виступити, щоб та постанова таки виконувалась і корпус щоб ремонтувався, а не жалюгіднився, ніби якийсь «безхозний»...

Отже, шановний Федір Филімонович нас, очевидно, не так зрозумів, та й своїми намірами не до кінця, мабуть, поділився... Він говорив щось про науковий гурток істориків-курсантів – так їм же є простір для дії. Не про плавальний басейн йшлося ж, а про те, щоб розшукати могилу та таблицю прибити, а може, й про пам'ятник подумати...

І статтю малось на увазі, саме написану з таким спрямуванням. Зберегти, причепурити, реставрувати, відкрити людям – ось про що. І про це газета, мабуть, ще таки виступить.

Вам же, Сашко, доброго настрою, світлого слова до праці. І щоб небо над Києвом нарешті заголубило по-весняному.

Тисну руку.

Олесь Гончар.

28.03.69.

Федір Филімонович – капітан I рангу Турчин, начальник Вищого політичного училища Військово-Морських Сил СРСР.

Ми відвідали його і училище письменницькою групою на чолі з Гончарем. Василь Земляк, Віталій Логвиненко – відо-

Капітан 1 рангу Ф.Ф.Турчин вручає О.Т. Гончару морську форму.

мий прозаїк, колишній капітан-лейтенант ВМС, Дмитро Павличко і аз многогіршний. Виступили перед курсантами цього престижного, єдиного в Радянському Союзі Вищого політичного училища Військово-Морських Сил, а потім за дружньою вечерею мали тривалу бесіду з керівним складом училища та його викладачами з прикидкою: як би це училище перевести в інше приміщення й звільнити історичні корпуси Києво-Могилянської академії як дорогоцінну пам'ятку історії та культури.

Це була ідея-фікс самого Гончара, який і нас захопив нею. Про це не раз мовилося на засіданнях секретаріату й президії СПУ і навіть у новорічних застіллях. Саме тоді було спалено Академічну бібліотеку, і тривога за долю корпусів Києво-Могилянської академії з її архівами, що зберігалися там, переживши стільки воєн і окупацію, хвилювала не лише наукові й письменницькі кола, а й широку громадськість. І не тільки хвилювала, а й тривожила. Гончар же завжди був у епіцентрі цих хвилювань і тривог за нашу історичну й культурну спадщину. Цією тривогою і турботою він наснажував усю Спільку письменників. То що ж уже говорити про нас, його найближчих друзів?

А могила Сагайдачного, одного з найвидатніших наших гетьманів, хвилювала нас особливо. У відповідь на наші до-

магання: де та де його могила — капітан I рангу Турчин, відпустивши своїх підлеглих, вивів нас морозної зимової ночі у двір і показав під цоколь цегляної вбиральні, пофарбованої охрою:

— Отут, — показав Турчин.

— Як?! — обурився Гончар. — Під нужником? Такий славетний гетьман?

Білі змії злої опівнічної поземки шугають по подвір'ю, б'ються в незворушну цеглу, запорошують очі, а ми стоїмо над могилою Сагайдачного, немов над могилою нашої пропашої слави, і не знаємо, що й думати.

— Це лише припущення, — перейшов на шепіт Турчин, оглядаючись на освітлений під'їзд. — Я розмовляв з навколишніми старожилами, то вони оце й сказали мені, що нібито отут... Але ніхто не знає напевне.

Ото Гончара й непокоїла доля і Києво-Могилянської академії, і могили Сагайдачного. Виконуючи його доручення, я мав ще одну розмову з Турчиним, а також з редактором «Літературної України», де ми збиралися опублікувати статтю про долю і Києво-Могилянської академії, і могили Сагайдачного. Я й досі не знаю: знайдена вона чи ні? Треба було б уточнити у Петра Тимофійовича Тронька, але в мене немає зв'язку ні з ним, ні з академією. Дивні часи настали. Дивні й діла твої, Господи...

5. Дорогий Олександрє Олександровичу!

Оскільки Ваш ювілей застане мене, здасться, аж на іншому континенті, з'явилось бажання ще звідси, з дому, привітати Вас із цим світлим днем.

Хочеться, щоб у друге півсторіччя, на мудрі його береги Ви вирушили в доброму настрої, в творчому повносиллі, бо ще багато жде від Вас рідне письменство й численні Ваші читачі.

Для мене «Білі хмари» — один із тих творів, що стали окрасою нашої сучасної літератури, але з-під Вашого пера, мабуть, ще з'явиться і книга про Баштанку, Книга Степів, і хай поллється вона з такою ж емоційною поетичною силою, як ота давня чумацька сага, яку Ви так чудово співаєте (до речі, наспівайте її капелі бандуристів — хай понесуть її у широкі світи).

Отже, здоров'я Вам, та снаги, та нових натхнень!

Обіймаю.

Олесь Гончар.

12.09.73.

Через два роки після «зняття» з поста голови Спілки письменників шляхом викручування рук організаційному пленуму після VI з'їзду письменників України Олесь Терентійо-

вича клопотаннями мудрих людей, котрі знали ціну йому як письменникові й громадянину, було включено до складу делегації України на вересневу сесію ООН. Він довго відмовлявся, але, зрештою, погодився і мав тими днями вилітати до Нью-Йорка. Але перед самим відльотом прислав мені цей дорогий для мене лист, що виявився й залишився назавжди найкращим подарунком на півстолітній ювілей, котрий, як відомо, у кожного буває один раз в житті.

Коментувати його не доводиться, бо подарунки не коментуються, а лише приймаються з вдячністю і смиренням. Та ще такі подарунки! Та ще од кого, Господи! Від кого?! Від Великого Гончара, якого ще за життя треба було б наректи Генієм! То називаймо ж його хоч тепер цим високим словом без жодних вагань і сумнівів. Бо не було й не буде у нас іншого такого яскравого й самобутнього прозаїка.

б. Олександрові Сизоненкові бажаю не підстрелити в новому році жодного зайця, не підранити жодного крижня, за полювати (на папері) невловного сайгака.

Олесь Гончар.

29.12.73.

Сайгак – головний герой роману «Хто твій друг», над яким того року згустилися хмари: творці «усного кінематографа» – бездарні режисери, що звили собі теплі гнізда на Кіностудії О.П.Довженка, вигнані за профнепридатність з «Ленфільму» та «Мосфільму», пізнали себе як прототипів і прийшли гуртом у ЦК КПУ жалітись на мене.

Завідуючий ідеологічним відділом Юрій Юрійович Кондурфор – фронтовий командир танкового батальйону і великий дотепник – здивувався:

– Пізнаєте себе у таких негідниках? Та не може бути! Ми в ЦК зовсім іншої думки про вас. До того ж жодного з вас автор не назвав по імені.

На тому й вичерпався цей намір розправитися зі мною.

До виходу окремим виданням роман подавався окремими фрагментами в московській «Литгазеті», у нашій «Літ. Україні», а потім у «Вітчизні» (журнальний варіант), і Олесь Терентійович, читаючи ці публікації, телефонував мені – робив зауваження, давав поради, висловлював задоволення, що в нашій літературі з'явився роман про вабливий, романтичний, сповнений див і тайн кінематографічний світ – трохи богемний, модерний, з дивними взаємовідносинами, запозиченими з Голівуду, італійського неореалізму (дуже модного тоді), з французького розкутого авангардизму, яким у нас ще й не пахло.

Судячи з новорічного вітання, роман Гончару запам'ятався. Це мене радувало, бо тільки «Білі хмари» я зважився дати йому прочитати в рукописі. А говорити про те, над чим працюєш, стало певним табу в нашому вузькому колі з ініціативи чи з прикладу Гончара. Тому, крім отих телефонних дзвінків, іноді й серед ночі, розмови про новий мій роман у нас ще не було. І ця поздоровча листівка сприймалася тоді як визнання: Гончар слів на вітер не кидає.

Що ж до мисливських термінів, то я з 1957 року захопився полюванням і, влучно стріляючи, вкладав у нього всю душу, про що й написав книжку оповідань «В батьківському краю» — одну з найулюбленіших. І коли одного разу моя дружина поставила на новорічний стіл у Загребельних гусятницю із засмаженим у сметані зайцем, Гончар здивувався.

— Ви? — не повірив він, бо моє мисливство було для нього таїна. — Саме ви убили цього нещасного зайця? — допитувався він.

Як завжди у новорічних застіллях, я сидів поруч із ним і помітив у його погляді, крім подиву, справжнє страждання. Він ніяк не вгамовувався:

— І оце ви полюєте на нещасних зайців?

— А що ж тут такого, Олесю, — заспокоювала його Валентина Данилівна. — І Остап Вишня, і Рильський були мисливцями.

— А «Записки охотника»? — підхопив Загребельний на правах господаря новорічного застілля. — А оповідання Буніна? Зокрема й ваші, Олесю Терентійовичу, улюблені «Антоновские яблоки» чим закінчуються? Полюванням на зайця! І Чехов полював. А Толстой з притаманним йому розмахом сам-один на ведмедя ходив і в пащі ведмедиці побував. Та перед тим встиг вистрілити й розтросив їй шелепу. Так вона й не змогла відгризти геніальну голову графа Толстого. А ви нападаєте на Сашу, наче він і справді вчинив якийсь злочин.

Гончар лишається незворушним:

— Не розумію, як можна поєднувати ліризм прози з жорстокістю вбивці.

— Не перебільшуй, Олесю, — знову заступається за мене Валентина Данилівна, вибирає й кладе йому найласіший шмат гарячої, паруючої зайчатини, з якої скапує розтоплена сметана. — Полюванню мільйони років! Хіба ти не знаєш?

— Знаю. Але в наших степах на зайців отих бідних вже полюють з-під фар. Куди ж їм тікати, засліпленим і безпорадним? Мені як депутатові он скільки скарг із Херсонщи-

ни приходять на те, що машинами, гасаючи по полях, не лише зайців вибивають, а й посіви озимих псують! Це ж варварство! Ви хоч не з-під фар застрелили цього бідного зайця, сидячи в теплій та зручній «Волзі»?

— У нас у Новоолександрівці тільки облавою полюють. А я люблю полювати в рідних степах з шкільними друзями.

— Шура сам кількох отаких браконьєрів затримав у нашому районі, — подала голос моя дружина. — Так що не сумнівайтесь, Олесею Терентійовичу, це — чесно впольований заєць.

— Ну, якщо чесно, — усміхається нарешті Гончар. — Тоді подайте, Галю, ще й отого білого хрону в сметані. Щоб усе вже було в сметані.

— Гговорили? — кепкує Микола Зарудний. — Ви спробуйте, яка смакота! Дворяни, поміщики зайчатиною ласували...

— А ти звідки це знаєш, Миколо? — допитується Гончар.

— Так ми ж самі з дворян! — під загальний регіт сідає на свого коника Зарудний. — Спитайте Зою. В нашому Оріховці самі тобі дворяни, скажи, Зою. Як не поп'ють бразильської кави, так ні за вила, ні за ціп не візьмуться.

Гончар сміється, відкинувшись на спинку стільця. Боже, як красиво він сміється! Так сміються тільки чесні, чисті душі, що нікому не заподіяли зла і пожаліли кожного вбитого зайця чи крижня. Які прекрасні люди сиділи тоді за новорічними столами у Гончарів, у Загребельних, у Земляків, у Зарудних. Які красиві друзі в мене були! Красиві, розумні, дотепні, талановиті...

Де ви, де? Милі і неповторні, кожен по-своєму. Наче ніколи вас і не було. Тільки вітер і пил забуття вихряться за вами. Та пам'ять береже голоси ваші, лица, очі та усмішки. Та й усе...

А прообразом Сайгака був Параджанов, якого я взяв посправжньому не на засіданнях художньої ради кіностудії і не з відвідин Сергієм Йосиповичем мого кабінету в сценарному відділі, а в Карпатах, де він буквально зжився з гуцулами й розчинився в їхньому побуті: носив валяні гачі з грубої дотканої овечої вовни, такий же досить теплий кептар. Їв будз, тобто сир, до якого не можна повернутися через різкий і задавнений запах, гусянку й кулешу. Тільки шапку не носив — ходив бородатий і простоволосий, як пророк. І всі йому кланялися на вулиці, старе й мале:

— Добридень, пане режисер.

— Доброго ранку, пане режисер.

І він приходять у знімальну групу окрилений, усміхнений, ніби опромінений тією повагою і привітністю. І роман мій

саме про це: як суворої зими у Карпатах знімалися «Тіні забутих предків», які я редагував за сумісництвом, виконуючи обов'язки начальника сценарного відділу. І саме того року вмирили мої батьки: мама — 16 березня, а батько — 18 вересня. Не знаю, як сам не вмер з туги. А потім повмирили й усі чи майже всі мої друзі. І останнім із них — Старший. Олесь Гончар, листи якого пропоную читачам з гордістю й смутком. З печаллю, про яку не розкажеш і яку не перебудеш, хоч скільки б прожив на цьому світі.

«Ще всі живі. Цитуємо поетів», — написала Ліна. І ці листи писалися, коли ми всі були молоді і збиралися жити довго і щасливо.

7. Дорогий Сашко Олександровичу!

Спасибі за привітання, яке розшукало нас у цьому осінньому ласкавому Трускавці. Тільки не треба перебільшувати. В Ю.Яновського була колись улюблена примовка: «Більше юморá». І я це «юморá» чув від нього тоді, коли йому було ой як нелегко...

Ваш мінорний настрій — аж такий згущений — пояснюю в основному шумом нічних осінніх дерев за вікном (про них С.Васильченко колись написав чудовий «Осінній ескіз»).

Бо незалежно від кількості зустрічей і кількості з'їденої каші Ви для мене були й залишаєтеся в числі тих небагатьох, на жаль, чисю працею, чийм талантом тримається наша сучасна художня проза.

Тож не маємо права марнувати себе на дрібниці.

Від усієї душі бажаю Вам праці жагучої, хмільної, самозабутньої — від усього вона лікар найкращий!

Вітайте родину.

З добрим почуттям, з міцним потиском руки.

Олесь Гончар.

14.11.72.

Тут можна б обійтися й без коментарів. Але сказати є що й про цей лист. Викликаний він тим, що у своєму привітанні з Жовтнем я, очевидно, припустився нарікань на те, що рідко бачимося, на свою самотність, яку й досі перенешу тяжко, а особливо на відчуженість друзів, що дедалі гостріше відчувалася і отруювала життя. Що це було? Втома? Взаємна образа? Невміння прощати? Ревнощі до слави, якої вічно не вистачає? Досі не можу зрозуміти природи цього явища, бо воно примхливе й заплутане, алогічне й нез'ясовне. Це завдавало болю душевного, справжніх моральних страждань, бо я відчував: втрачаю щось, може, найдорожче, чого не повернеш. І що

й само не повернеться. Що й підтверджують наші нинішні абсолютно незрозумілі взаємини із Загребельним, Драчем і Павличком – останніми моїми друзями з тієї щасливої когорти, що й складала найближче оточення Олесья Гончара.

То була справжня дружба – і просто людська, і творча. Віддана, пряма, чесна і чиста. І от вона починає пригасати, холоднішати, втрачати свій зміст і сенс. Чому, Господи? Чому? Відповіді немає й досі. Мабуть, її не було ніколи – в жодному поколінні письменників. Хіба ж не покинули навіть Шевченка! Самого-самісінького перед смертю. І він написав оте знамените: «Якби з ким сісти, хліба з'їсти...» Хоч усі його найближчі друзі по Кирило-Мефодіївському братству були ще живі і здорові. Звідки це? Що їх розвело? Чому відчужилися? Чому його покинули і забули і Куліш, і Костомаров, і Гулак-Артемівський, і Марко Вовчок, і Маркович?

Саме почуття самотності й занепаду нашої дружби, розпад такого згуртованого кола однодумців і майже ровесників викликали тривогу, завдавали мені душевних страждань, справжнього болю, які я й вилив у своєму вітальному листі найдорожчій мені людині.

Але ж саме це й спонукало мого старшого товариша по літературі та по життю по-батьківськи «утерти мені носа», спробувати збити мене з мінорного настрою та повернути он до якої роботи – «хмільної, самозабутньої».

Тепер я думаю: а чи не ховався в ній він і сам від самотності? Від усвідомлення того факту, що коло друзів звужується й для нього, оскільки він давно не голова Спілки, і прагматичні друзі помалу покидають його? Може, йому було тоді ще важче, ніж мені: розумний, проникливий, він не міг не помічати й не розуміти цього. Але ставився до всього по-філософськи – спокійно, розважливо й розсудливо.

А я так ставитися до цього не вмів, не міг і не хотів. І, розчарувавшись і собі в своїх друзях, восени 1980 року поїхав на Миколаївщину, збудував собі невеличку дачу в Далекому Бейкуші над лиманами, за шлагбаумом, на Табірній косі, під трьома маяками: переднім і заднім Вікторівськими та Березанським. Ото й було справжнє, а не удаване усамітнення, яким тепер публічно, в пресі й на телебаченні, хизуються деякі з моїх колишніх друзів, займаючи, між тим, немалі пости. Що ж це за «усамітнення»? І чим тут хизуватися? «Осінь Патріарха» належить одному Гарсія Маркесу, що живе далеко-далеко! Аж у Південній Америці.

У Далекому Бейкуші ми вибрали потрясаюче місце на насипному пагорбі, де за часів Суворова стояла берегова ба-

тарця, що обстрілювала турецьку фортецю на Кінбурні. Звідси видно острів Березань, на якому розстріляли лейтенанта Шмідта в березні 1906 року з трьома його вірними матросами: М.Г.Антоненком, А.І.Гладковим, С.П.Частником. На тому пустельному острові височіє тепер стела, поставлена студентами Миколаївського корабельного інституту.

На тому насипному ґрунті нам з Галею довелося дуже багато й тяжко працювати, щоб впорядкувати садибу. Зате ми створили на обдутому «трояндою вітрів» пагорбі справжній рай: насадили горіхово-персиковий сад, виноградник найкращих сортів, розарій. А всю територію обсадили гледичією. Під будиночком у нас був гараж. І коли я, повернувшись з Очакова, спускався «Волгою» в підземелля, хлопчачки бігли з пляжу, галасуючи:

– Штірліц! Штірліц! Штірліц!

Саме тоді йшов майже безперервно по телебаченню цей прекрасний телесеріал про нашого розвідника полковника Ісаєва – талановите дітище Ліознової, Тихонова, Броневого, Копеляна, Таравердієва, Табакова за сценарієм Юліана Семенова – великого вигадника і пройдисвіта. Ото був серіал! І досі не сходить з телеекрана, і його залюбки дивляться все нові й нові «підростаючі покоління», хоч би що там творилося в світі!

Тяжка праця і страшенна спека підірвали бездоганне здоров'я моєї дорогої дружини, і нам стало дуже самотньо й незатишно на тих вітрах, на тому осонні. І одірваність від Києва, від дітей, від газет, видавництва і журналів ставала дедалі нестерпніша. У нас обірвалися всякі зв'язки з колишніми близькими друзями при обопільній мовчазній згоді. Особливо після смерті Василя Земляка, Миколи Зарудного та Віталія Логвиненка. І тут раптом:

8. Дорогий Сашко!

Щойно повернувшись із сесії, застав дома Ваш сумний лист. Передайте Галі вітання і щоб вона швидше та надійно одужувала – цього ми їй бажаємо від душі.

А зайшли ми з Вами, друже, в такі літа, що треба бути готовим до всього. І внутрішньою підтримкою хай буде хіба що усвідомлення того, що жилося не марно, що не минала нас і краса дружби, і ота пісня чумацька, і радість творчої праці, яка може виявитися довговічнішою за ці летючі людські літа...

Хотілось би, щоб Вам на тих лиманах добре писалося, принаймні – щоб хоч думалося – як у Вашому листі – по-справжньому людяно й творчо, а як буде що, то запишеться й пізніше.

Головне — здоров'я обом і міцності духу.

Вітаємо вас, вітайте лимани...

Ваш Олесь Гончар.

8.07.1985.

Це — відгук на моє повідомлення про те, що дружина Га-лина Дмитрівна при загостренні остеохондрозу та при гіпертонічному кризі впала у веранді нашої дачі, і «швидка» цілу ніч боролася за її життя в умовах шторму, що порвав електролінію. Без електрики, при свічах робили їй внутрішні вливання, навіть ставили крапельницю! А потім два місяці пролежала вона в районній лікарні.

Та найстрашніше, як ото вона впала навznak — добре, що сестра моя була поруч, на кухні, побачила, кинулась до неї, падаючої, і підхопила. А як лежала на підлозі без жодних ознак життя півтори-дві години, доки «швидка» на косу приїхала, я вперше в житті заплакав за дружиною. Хоч ніколи ні разу не плакав ні на фронті, коли хоронив своїх друзів і командирів, ні тепер, коли хоронив батька і маму.

Нас давно виживали з Далекого Бейкуша керівники будівництва отого злочинного Очаківського гідровузла, проти якого я виступав публічно і в пресі, бо він позбавляв stokів Дніпра, Південного Бугу і Дунаю заповнене рідким сірководнем на 80 відсотків наше ласкаве і тепле Чорне море. Писали й місцеві «доброзичливіці», що от, мовляв, письменник дачу побудував. Писали в усі інстанції, аж до ЦК включно, хоч там тієї й дачі: дві невеликі кімнати з кухнею внизу та мансарда. А галасу було! Ніби ми якусь віллу побудували.

Ну, а після Галиної хвороби здали ми дачу майже за безцінь Товариству глухонімих та й покинули без нагляду, як малу дитину. Стоїть і досі там, занедбана й занехаяна під ударами таких штормів, що й увити важко. І все ніби виглядає нас. Аж душа за нею болить...

А тут, у Кончі-Озерній, доля ще ближче звела нас із Гончарами, із Загребельними, Павличками, Драчами. І вікові дуби над нашою відкритою верандою, що виходить до озера, за яким — Великий дніпровський луг. Можна було б і забути про ту маленьку дачу. А от не забувається, й край! Бо то наше перше будівництво в житті. І хоч дача, відкуплена в Смоличів, незрівнянна, згадується та, покинута на морському й лиманному белебні наша рідна, побудована своїми власними руками дача, і крає серце смутком за тими літами, які ми там провели і які вже ніколи не вернуться. Особливо тужно за нею стало після смерті Олесья...

...Не вийде назустріч із світлих воріт чотирнадцятої дачі, не питає:

— На луг? «Ми підем, де трави похилі»? — і більш не всміхнеться приязно і трохи печально, бо й самого хвороба вже й не відпускає...

Не Великий дніпровський луг за Кончею — інші тепер луги, небесні чи потойбічні, хилять свої трави під ноги нашому дорогому й незабутньому Олесеві Терентійовичу Гончару.

І ми не знаємо і ніколи не визнаємо, кого він там стрічає, на тих лугах. І чи доведеться нам зустрітися з ним на тих зелених травах?

«Шелестіть, чоботи, шелестіть...» — написав у знаменитій трилогії.

Не шелестітимуть більш ніколи.

Тільки в пам'яті й досі відлунює той романтичний шелест далекої Великої Вітчизняної війни, що носила нас по своїх кривавих полях, а все ж — вберегла, щоб ми написали те, що судилося нам написати.

І залишаються його світлі, добрі, людяні й мудрі книги нам, нашим дітям і прийдешнім поколінням. І щоденникові записи, такі ж глибокі й неповторні, як і Довженкові, якого він так любив і шанував.

Та листи — оці й інші — нагадають його неповторний стиль, який хочеться назвати елегантним. Залишаються з нами навіки його інтонації сердечної дружби і приязні, вимогливі й мудрі поради.

З них, оцих листів, мені лунає грудний, бархатистий голос його з дивовижно м'яким, чисто полтавським «ель» і уявляється сяйво прекрасних карих очей — таких українських і рідних, що аж плач давить, як згадаєш їхній променистий погляд з горіховим блиском.

«Шелестіть, чоботи, шелестіть...» — лунає й лунатиме довго-довго в нашій літературі.

А в серцях наших — довічно!

Конча-Озерна, 21 серпня 2001 року

ЩОБ І ВАМ СОНЯЧНО...

Дякувати Богові, я... не переступив друзів і недругів, не ухилився від громадського обов'язку, не витер чоботи об знамена, під якими наші прадіди, діди та батьки захищали нас від коричневої смерті.

З авторської передмови до збірки «Шлях»

Його – самоіронічного та ввічливого – любили навіть тоді, коли очолював партком СПУ.

За часів секретарювання Олійникових попередників на зачинені двері парткому поглядалося з острахом чи пересторогою: вони відчинялися тоді лиш, коли туди «викликали для розбору польотів».

При Борисові ці двері були відчинені навстіж. До нього в партком тяглася вся Спілка, всім там було затишно, йшли у партком не на посиденьки, не лясати точити, а за підтримкою, порадою чи допомогою.

Рідко бачилося Олійника і на чільному місці під сейфом, за секретарським столом – все норовить бесідувати з відвідувачем за приставним.

Ці звички лишилися й дотепер: навідаєшся у Фонд культури України, яким Борис Ілліч керує вже друге десятиліття, а він так само сидить не за великим, а за приставним столом. Навіть коли підписує документи.

Тільки станеш на поріг – він уже й голову підняв, одірвався від паперів. Весь – увага: напоготові привітне слово, приязна усмішка, готовність вислухати й дати пораду. Хоч йому ніколи навіть зняти свою знамениту кепочку, у якій літає у Раду Європи – «в отой Париж, що за Бердичевом», «в оту вашу ситу Європу», «в уходжений та самовпевнений Страсбург». А також ходить, як він каже, «в парламент».

Борис Олійник... Без нього не уявляється ні наша Спілка, ні «шістдесятництво» в літературі, ні похорон друга, ані якась значна подія в громадському чи культурному житті України. За нелукаву дружбу й товариськість його любили в університеті. Любили й у Спілці. Тому, мабуть, заочі звали його (та називаємо досі) «Боря Олійник», «Боря» – ласкаво, з любов'ю, як рідного. Бо добрість, людяність і привітність сяють на його обличчі, струмують з його очей, бринять у його голосі.

У вічі ж давно, ще замолоду, навіть літературні метри називають не інакше як Борис Ілліч, віддаючи належне його талантові, принциповості, глибині й серйозності його суджень.

Саме з цього й формується авторитет. А в Бориса Олійника він був і лишається незмінно високим.

Вихований у найкращих народних традиціях, він так само, як і, скажімо, Гончар чи Малишко, у визнанні й славі лишається скромним, товариським, вірним у дружбі.

Секретареві Спілки письменників довелося виручати й Івана Драча перед ідеологічним відділом ЦК КПУ за прочитану на тризні по передчасно померлому Володимирі Підпалому «Баладу про солов'їв», і Женю Гуцала, і ще багатьох.

Саме за це безоглядне заступництво Борис накликає на себе «высочайший» гнів партійного начальства і його виведуть із секретаріату Спілки письменників. Замість нього «висунуть» сімдесятилітнього Леваду. На тому пленумі СПУ Олійник сипатиме дотепами на адресу своїх колег, не оминаючи й себе. Замість того, щоб «суворо засудити» й картати його, пленум сміятиметься! А сам Борис лишиться іронічним і незворушним.

Проявиться характер істинно козачий: сміливий, дотепний у скруті, незламний і шляхетний. Січовий, запорозький! Принаймні — для мене. Але й усі інші побачать у тій гострій гротесковій колізії Бориса Олійника на висоті духовних і моральних принципів, якими відзначається лідер.

Мали намір «у верхах» поставити на місце зухвалого й непоступливого, провчити його! Але, виводячи Бориса Олійника із секретаріату СПУ, мудрагелі-цековці, самі того не підозрюючи, піднімали його одночасно на п'єдестал страждальця «за други своя» й підносили його незаперечний авторитет на ще вищий рівень. А він лишався несхитним.

Це вміння завжди і скрізь, в будь-яких ситуаціях залишатися самим собою — ознака натури сильної, правдивої, чесної. Безцінні й привабливі риси Бориса Олійника особливо яскраво проявляться саме на посту секретаря парткому в той надзвичайно складний, мінливий час демократизації суспільства, хитання й розброду, викликаного горбачовською «перестройкою», коли важко зрозуміти: куди нас ведуть і хто нас веде? Партком же за своїм гласним та негласним призначенням мав бути і наглядачем, і «наставником», і інформатором «куди слід».

Коли ж його очолить Борис Олійник, такі негласні функції відпадуть ніби самі собою. Насправді ж це складний процес! Після «зняття» у 1971 році Олеся Гончара в парткомі десять років богуватимуть ставленики Маланчука: почнуться виключення з партії та Спілки, арешти, ув'язнення. Письменники полегшено зітхнуть, коли у грізному кабінеті з'явиться-

Борис Ілліч Олійник.

ся справжній поет – відкритий, душевний, чесний. Наведу уривок з інтерв'ю Миколи Славинського, взятого в Олійника для журналу «Україна»: «Борисе Іллічу! Справді-бо, а чому соромитися? Келих шампанського, люлька, рвійний шарф, густа поетична чуприна... Хіба не естет, не бард, не трубадур? Це ж ви, а не Господь, визволяли своїх колег по перу з певних закладів, рятували їхні партквитки, отже й репутацію, може, навіть долю, яка за тих часів прямо залежала від того, забрали чи не забрали в людини, надто ж віршувальника, червону книжечку?

– Жарти жартами, але, пригадайте: за мого десятилітнього партійного секретарювання у Спілці письменників України жодного письменника не заарештували, не виключили з лав КПРС. Я це просто констатую. А люлька... То для форсу. Чуприна ж прощалася зі мною швидше, ніж я – з ілюзіями молодості».

Якщо зважити на те, що Борис Олійник майже хворобливо сприймав найменшу похвалу на свою адресу, то з цього хвалькуватого нагадування переконаємося, як високо цінує він саме результати свого партійного секретарювання: гордиться ним і через двадцять років! Та й як же не гордитися, коли партком СПУ з репресивного органу перетворився на осередок згуртовуючий, об'єднуючий. Коли він не притлумлював, а будив і утверджував національну самосвідомість.

За секретарювання в ньому Бориса Олійника партком підтримав започаткування Статуту Товариства української мови. Зародився в парткомі й «Рух за перебудову». А зараз з ініціативи Бориса Ілліча міцніє громадсько-патріотична діяльність Фонду культури України.

* * *

В шістдесяті роки, на моє глибоке переконання, поетична творчість Бориса Олійника досягне свого апогею: з'являться визначні його поеми «Сиве сонце моє», «Доля», «Заклинання вогню», «Крило», «Дума про місто», «Сім». Розквітне його лірика: «Гей, дуби мої – зелені хмарочоси», «Біла мелодія», окраса всієї нашої поезії «Мати сіяла сон під моїм під вікном...», «Відлуння», «Мій борг», «Стою на землі», «Над Полтавою літо бабине», «Погоня... І постріл... І змилений круп...», «Був чоловік. І – нема» та «У поета гроші завелись...», що буквально потрясли тоді всіх; «Іезуїт цілує туплю папи», «Дядько Яків»:

Як іде з роботи дядько Яків –
То земля хитається, мов трап...
На руці у дядька – синій якір,
На кашкеті в дядька – жовтий «краб».

Він іде з хмільком після получки,
Ще й гукає друзів пригостить.
І собаки лащаться і рвучко
В бублики закручують хвости.

Бо у дядька серце – добре й тихе
І душа багата, як земля,
І тому довкола його стріхи
Ластівок найбільше кружеля.

Він мугиче пісеньку охрипло
Голосом, простреленим в боях,

І нога його тихенько рипа,
Як старий, пошарпаний баян.

Ах, вона рипить, та не розкаже,
Що її на фабриці майстри
Лаштували Яші замість справжньої,
Котра держить біль Сапун-гори...

З оцим цитуванням – просто біда! Та як ми визнаємо своїх поетів без цитування їхніх віршів? Думаємо, що знаєм, а заходимося читати – не можемо одірватись! Якщо це, звісно, справжні поети. От і Бориса Олійника (та ще з моєю клятою пам'яттю, що ніби сама запам'ятовує і поезію, і прозу) ніби й знаю, розгорну, як оце зараз, скажімо, подаровану мені книжку вибраного «Шлях», видану «Науковою думкою» до 60-річчя поета, і щораз відкриваю його для себе мовби заново!

І хочеться не лише самому читати, а й залучити до читання всіх найдостойніших читачів – усіх, кого любиш і поважаєш: послухайте або почитайте самі.

Що було, не вернеться. Одгуляло. Жовто...
Запливає вересень у затоку жовтня.
Вересню мій, веслами весело греби,
Ждуть тебе на березі з кошиком гриби.
Чаль хутчій до берега, бо встає над світом
Із протоки Беринга скрижанілий вітер.
Ти ховайсь у яблуко, в терен і у кріп.
Ти втікай у ямби, а хочеш – у верлібр.
А як піде з висвістом завірюха клята,
Попросись у прихисток під долоню ратая,
Де між ліній світяться дати і віки,
Де дванадцять місяців сплять, як малюки...

Вірш цей зветься «Долоня». Він нагадає тобі мудрого, як світ, дядька Митрофана, що в двадцятих, коли ти ще тільки народився, випише аж із Марселя саджанці найкращих французьких сортів і на «перевалі» посадить виноградник для всього села, працюватиме потім польоводом і вмере у твоїх несклосимих степах – у колишньому Дикому полі, як умирили колись у ньому чумаки на гірких своїх чумацьких дорогах: «Воли ж мої круторогі, гей-ге-ей! Хто ж вам буде пан?..»

Не розминешся й з віршем «Говорили-балакали дві верби за селом»... І з «Баладою про картузи». І безмірно дивуєшся різнобарвній та різнокольорній партитурі Олійникової поезії: від лірично-сумовитої «О жовтий квіт мелодії, розтань

Над строгими квадратами перонів...» до «Роботи», присвяченої пам'яті Євгена Оскаровича Патона:

Одні залюблені в старі листи.
Ті – в музику. А ті – в руді томища.
Таке життя... А він любив мости.
О, не любив – кохав. А може, й вище!

Зворушує до сліз, хоч би скільки його читав, «Похорон учителя», присвячений пам'яті Олексія Антоновича Вовнянка:

Як несли його тихо в нове житло
По бруку, по бруку, по бруку, –
Був місяць май. Сонце пекло.
... Мерзли руки.

Сизий пил опадав на хрести перехресть.
Зітхали старі: відмучивсь.
Шепотіли тополі. Фальшивив оркестр:
Грали учні.

А коли проминали школу і сад,
Молода... молоденька антонівка
Підійшла до труни, сахнулась назад:
– Олексію Антоновичу!?

Та чи він не почув, чи удав, що спить,
Бо несли його високо-високо,
Тільки пальці, здалось, ворухнулись на мить,
Наче листя, на жовтні висохле.

Обіч шляху тулилися скромно авто.
Шоферюги, на слово колючі,
Сигарети ховали в рукав. Бо то
Були його учні.

Я додому прийшов. Похиливсь, як верба.
Триста лих мені дивляться в вічі.
То за віщо ж до всього ще й ця журба?
Ах, за віщо, за віщо, за віщо?!

Як могли ви, учителю, вмерти, коли
Мені й так до нестями прикро?
Я ж вам вірив, як Богу. Мені ви були
За отця, і духа, і... приклад.

Нас чарували тоді нові вірші Бориса Олійника в «Літературній Україні», у «Вітчизні» й «Дніпрі», в «Ранку» та «Молоді України», навіть в «Правді» у перекладі Льва Смирно-

ва. «Танцюють грузини», «Кінь», присвячений Кайсину Кулієву, диптих «Мікеланджело». Це були події в нашій поезії. Особливо потрясла «Пісня про матір»:

Посіяла людям літа свої, літечка житом,
Прибрала планету, послала стежкам споришу,
Навчила дітей, як на світі по совісті жити,
Зітхнула полегко — і тихо пішла за межу.
— Куди ж це ви, мамо?! — сполохано кинулись діти.
— Куди ви, бабусю? — онуки біжать до воріт.
— Та я недалечко... де сонце лягає спочити.
Пора мені, діти... А ви вже без мене ростіть.
— Та як же без вас ми?.. Та що ви намислили, мамо?
— А хто нас, бабуню, у сон поведе у казках?
— А я вам лишаю всі райдуги із журавлями,
І срібло на травах, і золото на колосках.
— Не треба нам райдуг, не треба нам срібла і злата,
Аби тільки ви нас чекали завжди край воріт.
Та ми ж переробим усю вашу вічну роботу, —
Лишайтеся, матусю. Навіки лишайтеся. Не йдіть. —
Вона посміхнулася, красива і сива, як доля,
Махнула рукою — злетіли увись рушники.
— Лишайтеся щасливі, — і стала замисленим полем
На цілу планету, на всі покоління й віки.

На наших очах сталося диво: з цим віршем Борис Олійник перейшов на правий фланг чільної шеренги поезії! Розступившись, дали місце поміж собою як рівному його вчителі Рильський, Сосюра, Малишко.

* * *

Незважаючи на свою відкритість і товариськість, Борис був замолоду та лишається й досі дуже строгим у відборі друзів. Не запобігає перед старшими при найвищій повазі і любові до них. Не поплескує по плечах молодших, підтримує слабших, зневірених, але ніколи не припускається панібратства та осаджує найменші спроби його виявлення на свою адресу. Завжди він підкреслено коректний, ввічливий, і його привітність не переходить меж пристойного тону — лишає свободу вибору і дій. Таким він, за моїми багатолітніми спостереженнями, залишається й нині.

Я люблю його поезію ще з Миколаєва, коли й сам тільки-но увиходив у літературу, витерши ноги від повсякденності, як радив усім нам незабутній Остап Вишня. Пам'ятаю добір-

ки в газетах і журналах. В «Літературній Україні» — особливо. Тоді вона називалася ще «Літературною газетою», і її редагував сам Шамота! Грізний і нещадний охоронець ідейності. Ми тоді листувалися досить інтенсивно із Загребельним. Саме він написав мені в кінці п'ятдесятих чи на самім початку шістдесятих: «Зверни увагу на поезії Бориса Олійника в сьогоднішній нашій «ЛГ»: дивуюся, як їх пропустив «бдительный» Шамота? По-моєму, в літературу прийшов справжній поет, без ніяких витребеньок і «завихрений». Читай і не кашляй, не чхай, не колуйся в носі — це непристойно в порядному товаристві. І вчись у молодших, як треба писати про дядьків у мамках та куфайках: зсередини, з їхніми одвічними болями за дітей та за онуків, а не так, як у тебе вальцювальник Голуб «бореться за мир» в новелі «Для миру», яку ти послав через мою голову «вищим сферам», а вони вже й прочитали, і підписали до друку. Бо їм же — як попереду танцювати друкувати отакі газетні агітки у журналі «Вітчизна». Бережи, Сашо, свій талант! Так, як бережуть його оці молоді хлопці: той же Борис Олійник. Ах, які вірші! Пальчики оближеш! А не про мир дбатимеш».

Круглолиций, в гарно і хвацько зсунутому набакир береті а ля Че Гевара, Борис здався тоді мені прицигльованим і навіть випещеним з газетного фото, отого — сорокалітньої давнини. А поезії його вразили нелукавим сільським реалізмом, відкривали найпотаємніші закутки селянської душі та найсокровенніші думки і мрії, близькі й зрозумілі усім вихідцям із села, якими тоді були ми — і старші, і молодші. Чимсь рідним-рідним — не зачепилівським, а нашим, новоолександрівським, — як війнуло на мене з отієї чи не першої добірки Бориса Олійника — та так і віє у мою душу й понині:

О дивна ніч, о дика ніч жаги,
Коли тремтить і чадіє любисток!
Травневий шал — до забуття любити —
Лишає обережні береги.

Усе в чеканні: спілі краплі рос,
Земля і місяць, верби і тополі.
І тиша в тиші. І туман у полі.
І навіть вуж, нечутний, мов донос...

Я люблю Борисову поезію, бо вона справжня! Вона викликає у моїй душі такі асоціації, що я впізнаю в ній давно забуту милу мелодію чи мамину пісню, забуту ще давніше. І

мені любо й печально все це відкривати ніби заново, жалкувати, що ні батькові, ні матері, ні сестрам уже не прочитаю її. Бо їх давно немає. Але є моя люба дружина, з якою дружимо ще з нашої Новоолександрівської семирічки, а живемо разом ось уже 58-й (п'ятдесят восьмий!) рік, і вона плаче, зворушена Борисовою поезією, разом зі мною. А ще є наші діти, що знаються на поезії змалечку, по-справжньому і високо цінують її. Та підростають онуки і правнуки. І я радію, що нашому роду, майже вибитому на війні, так-таки й немає переводу! І що наш народ шанує своїх поетів незалежно від того, в яких умовах живе сам.

Відомо, що поезія і політика — ледве чи не взаємовиключаючі. Однак саме ці дві якості не лише уживаються, а й доповнюють і взаємозбагачують одна одну у внутрішньому світі Бориса Олійника, як ні в кому з тих поетів, що на вітрах перебудови й суверенізації рвонули у депутатство. Рвонули в політику і... присмирніли як поети. Розгубили й те, чого колись досягли в поезії. Бо сказано ж: поет має завойовувати свого читача постійно! Щоразу майже заново.

Саме так у Бориса Олійника: все нові й нові його добірки віршів у парламентській газеті «Голос України», поеми «Трубить Грубіж», «Таємна вечеря» та нові книги міцно тримають читацьку увагу, зацікавленість, а то й захоплення і виводять його щоразу на передній край літератури.

По-моєму, коли й залишиться щось із першого десятиліття Незалежності України в нашій занедбаній та нещасній літературі, то це поеми і лірика Бориса Олійника, Ліни Костенко, Миколи Вінграновського, недооціненого Михайла Шевченка, Миколи Луківа, Дмитра Кременя, Павла Вольвача. Прозі ж поталанить менше: в'яло і вельми емпірично відтворює вона складні, хаотичні, конвульсивні явища суспільного життя і розгубленої та змалілої перед лицем несподівано впалих на неї проблем... людини.

Дивуватися тут нічому: література витіснена гонитвою за грішми у найвищих ешелонах влади, не переобтяжених ні високою освіченістю, ні естетичним вихованням, на задвірки і узбіччя життя, їй відмовлено в суспільній необхідності й значущості в духовному житті народу — комп'ютер і телевізія вбивають книгу і потяг до читання. Де вже там упослідженій та приниженій літературі бути «володаркою дум»?!

Тим відрадніше спостерігати, як активна політична діяльність Бориса Олійника надихає його на справжні успіхи в поезії та в публіцистиці. Політик — не з останніх на Україні і в Європі, — він був і лишається перш за все — Поетом!

Поетом-ліриком, справжнім майстром поеми та есеїстики. І писати про його творчість вельми складно.

Ось що пише мені один із найкращих наших есеїстів-літературознавців, та й поет від Бога, Володимир Базилевський у листі за 30.05. 2001 року:

«Добре, що Ви намислили написати про Б.Олійника. Він із тих наших сучасників, хто прямо причетний до творення мікроклімату в суспільстві.

Попри позірну простоту, Борис Олійник дуже непростий для розуміння. І як поет, і як людина, і як політик. Його дуже спрощують. Одні свідомо, інші – від вродженої легкодумності. Між іншим, остання його книжка «Таємна вечерея» повчальна ще й у сенсі усвоєння і глумачення історичного досвіду останнього десятиліття. Є над чим подумати...

Олійника так довго потоптували, що Ваше слово буде ще й актом справедливості. Хай Вам щастить!»

* * *

Замовляють рекламу з якогось видавництва на його нову книгу. Хапаюсь за голову: яка реклама? Борис Олійник і... реклама?! Які несумісні речі: за рекламу стріляють у під'їзді Листьева та інших менш відомих рекламодавців та рекламозаперечувальників. Олійникова ж поезія, на відміну від реклами, що в печінках у всіх нас сидить, давно оселилась у наших серцях, у пам'яті, в душах! Бо позначена великим неперебутним хистом, інтелектом, майстерністю і любов'ю.

Любов'ю до України, до роду свого і народу. Він вийшов із самих його глибин, мічений його словом і ділом. Історією і глаголом України. Бориса Олійника народила нам Полтавщина – осердя нашої землі. Вирядивши його у світ, у поезію та політику, вона не зводить з нього вимогливого й залюбленого погляду. Так дивляться вслід своїй дитині рідні батьки.

Ні улюблений друг мій Борис, ні будь-хто з нас, фронтовиків, не знаємо і ніколи не знаємо, на якому полі упав його батько, коли білявому хлопчикові виповнилося всього вісім років! Знаємо тільки: на Бранному, на Героїчному полі Великої Вітчизняної впав політрук Ілля Олійник, захищаючи рідну землю від фашистів. Але батьківський погляд, закарбований і закодований в пам'яті й серці, Борис трепетно несе через усе життя.

Так само і материн погляд – погляд отієї «Сивої ластівки», що стала надбанням і окрасою нашої поезії.

Під поглядами батька й матері та своєї Полтавщини – вимогливими й ніжними – Борис Олійник на наших очах бореться, живе, зростає як поет і як політик з року в рік, від події до події, від книжки до книжки, від успіху до кари, що не минала його замолоду і з найвищих партійних рук, крісел і посад. Не минає й тепер, в суверенній та незалежній, то намовами й брехнею, то заздрістю і люттю. А він, мов той караван, іде далі, до обраної мети – служіння Україні, рідному українському народові. І не лише своєму; це ж він ще замолоду в присутності великих учителів своїх взяв на себе хрест священного обов'язку: «Я – Всесвіту боржник, бо українєць зроду!»

Борис Олійник несе цей добровільно взятий, а може, й долею доручений хрест: згадаймо Баку і Вільнюс, Азербайджан і Вірменію, Нагірний Карабах, Абхазію і Грузію. Згадаймо Придністров'я і Сербію, Боснію-Герцеговину, нещасну і героїчну Югославію!

Скрізь, в усіх «гарячих точках» братовбивчого «розводу» націй і республік, яким став хитро й підступно спланований і здійснений розвал Радянського Союзу і ще хитріший – союзної Югославії, побував Борис Олійник – заступник Голови Ради національностей Верховної Ради СРСР, а потім, як народний депутат України, голова Постійної парламентської делегації в Раді Європи, її віце-президент.

Для мене особисто найяскравішим проявом мужності, людяності й справедливості є його з'ява на телеекранах Європи і світу серед сербів на мосту через Дунай, в епіцентрі цього «живого щита», перед повітряною атакою, запланованою «стратегами» – «миротворцями» НАТО. Наш поет разом із сербами став віч-на-віч з убивцями братів-сербів та Югославії на очах всього так званого «цивілізованого світу», що мовчки спостерігав, як розгнуждана воєнщина США у мирний час, без оголошення війни стирає з лиця землі одну з найкрасивіших столиць Європи – Белград. Пам'ятаєте, ми співали після війни: «Ночь над Белградом тихая... Вышла на смену дня...»

І Белград, і дивовижні мости через Дунай, і всю суверенну Югославію, форпост слов'янства і православія в центрі Європи, – все це нищилося з підводних човнів «Томагавками», а з літаків – бомбами й ракетами. «Миротворчими акціями» назвали це варварство «акули пера» з продажних ЗМІ, залишивши далеко позаду доктора Геббельса з його «Фелькішер Беобахтер».

Косово – це лише привід. Югославія та її народ завинили перед «найдемократичнішою в світі демократією» тим, що

не підкорилися диктатові США. Все інше – від лукавого! І Борис Олійник довів це своєю блискучою публіцистикою. І поезією – теж. Почитайте його «Гей, слов'яни!».

Балкани – «підбрюшша Європи», за визначенням Черчілля. Саме на Балканах мають розташуватися наймогутніші бази НАТО, тобто США, щоб контролювати всю Європу! А то й увесь Євро-Азіатський континент. А тут якась Югославія з непокірним волелюбним народом?! Змести! Знищити! Поставити на коліна, щоб і не писнули! Ще жорстокіше, ніж Гітлер і Павеліч!

Безоглядно сміливою і несхитною позицією в підтримці Югославії та послідовним викриттям бандитської неспровокованої агресії, самодурства очманілої від вседозволеності «наддержави» Борис Олійник здобув всеєвропейське визнання.

Пригадується, так само несхитним був він і в Чорнобилі: одразу ж після катастрофи з самого ядерного пекла вів телерепортажі, які суперечили брехливим й облудним трактуванням офіційними партійними органами причин і наслідків вселенської трагедії.

Але й тоді був, і тепер залишається, і завжди буде найперше – Поетом! Перевертні й відступники талановито одбріхуються: «Поэзия обиделась и ушла». А чи ж справжня поезія? Чи то облудне і фарисейське версифікаторство, та й годі? Ось у чому суть! Борис Олійник саме тоді сколихнув Україну поемою «Трубить Трубіж», яка залишиться візитною карткою дев'яностих років ХХ століття:

Трубить Трубіж: ми вийшли на рубіж!
Позаду – смерк, попереду – свобода!
За Трубежем примружилися орди,
І хан на око проміряє ніж...

Ця поема стала вже хрестоматійною незалежно від того, чи введуть її у шкільні програми, чи включать до вузівських курсів, чи обмежаться експериментами щодо 12-бальної системи оцінки знань та введенням діаспорного «лямпо-клясового» правопису 30-х років.

Він збагатив нашу лексику: до відомих «окупантів», «коллаборантів» він увів у широкий вжиток – «коммутанти», «корумпанти», «треті» – ці та інші слова, які зазвучали по-новому. Фразеологію, ідіоми нашої мови теж не оминув своїм внеском: «Ви не все ще продали, Ми – не все докрали», «Нас вони учора продавали, вас вони узавтра продадуть». Бо тепер же все вимірюється на долар – «доринкувалися»!

Отак ти нас розбудував, козаче!
Тепера нами править чоловік,
По кому не одна в'язниця плаче,
А він регоче серед чоловіх.

Не названі, але, однак, легко «впізнавані», вони і в сні жахаються від цієї правди!

Ні, це не хата — тільки сон про хату.
Її у землю замок придавив
Того, хто півсела повів на страту
І вашу хату власноруч спалив.
Тепер він знаний патріот у краї.
Подейкують, що шишка немала.
Він каже, що пішов у поліцаї,
Аби Україна вільною була.

Це — строфи, довільно взяті з балади «Сон», убивчої за своїм викривальним пафосом, сарказмом та іронією. А ось із «Інвективи-2»:

І ми восплащемо талановито,
Зазвичай поминаючи дідів,
Що нас ізнов за наше жито бито,
Що нам обрали не таких вождів...
І Україні, неспалим купині,
Поклянемося при святі дари,
Що, коли б нас вчергове не купили,
Ми б вас, маман, їй-бо, не продали.

Афористичність, виразність і простота відображення найскладніших явищ, процесів, настроїв і почуттів вигідно й переконливо виділяють поезію Бориса Олійника серед недолугих потуг модерністів, постмодерну, що, по суті, повторюють давно заяложені й зужиті зади європейського авангарду й поп-арту, котрими прикривається поетична й інтелектуальна безпорадність, художня імпотенція, відступництво від великих і безсмертних традицій поезії та класичної літератури.

«Таємна вечерея» недаремно озаглавила нову його книгу: в ній із біблійної легенди про зраду Ісуса Іудою Борис Олійник виводить нас із Гетсиманського саду аж на сучасний Хрещатик, в сьогоднішня, й показує нам, як передається естафета відступництва і зради з тих далеких — у наші часи нинішнім зрадникам та грабіжникам України та її знедоленого народу, бандитам з того ж таки племені — диявольського. Ось строфа з глави V:

Що його розп'яли на покуту усіх,
То тяжка але — істина, люди.
Лиш єдине гризе — хай проститься мій гріх! —
А чи й справді повісивсь... Іуда?

Печальну для нас відповідь дістаємо в главі VI:

Владно сіли в шинку вже нові хазяї:
Сам Хрещатик їм слався під ноги.
Всі однаково гожі. Достоту — свої,
З напівслова познаша свогого...

Двері були відчинені: на порозі стояв тринадцятий.

«Добривечір», — сказав, свій крават розв'язав
(Дещо й справді на зашморг подібний).
По-свояцьки окинувши поглядом зал,
Сів до столу. Як рівний. І — рідний.

Так, зрадництво, попереджає нас поет, продажність за тридцять срібняків чи за мільйон баксів не перевелись з біблейських до наших часів. А зараз множаться, множаться, множаться! Набирають сили Закону і Чину! Як у державних верхах, так і серед фінансово-кланової «еліти». А в VII главі провіщає будучину:

А Хрещатик новітній гудів, як базар.
... Під шинком, прихилившись до муру,
Очужило сидів провінційний кобзар,
Застебнувши на гудзик бандуру.
— І надовго зібрався мовчати, дідусь? —
Запитав молодий переблуда. —
Посміхнувся кобзар у замислений вус:
— Вже недовго... До Страшного суду.

А що Страшний суд не за горами, второпали останнім часом навіть «чолові!» На самій горі, у найвищих кабінетах.

... Зроду не займався рекламою — все брав на себе «Книготорг», знищений нині «невідомими». Але зараз прошу, благаю: прочитайте «Таємну вечерю!» Не «одного з...», а наймужнішого, найталановитішого із сучасних наших поетів. Ця книга — надовго! А може, й назавжди! Запевняю і свідчу!

Бо вона дуже близько до Шевченка. Вчитайтесь — і все побачите самі. Тільки ж у вас, бідних, обідраних і безробітних, грошей на книжки немає. Купити б дітям батон за 1 грн. 20 коп. Та де їх узяти? Якщо ніде заробити. Хіба в так званих «олігархів», «крутих» бізнесменів позичити? Так вони ж

із нами не на тій нозі. У них грошей багато! І всі вкрадені у... нас із вами. Та й Україну вигребли дочиста, як селянські й колгоспні комори в тридцять третьому. На що ж тепер сподіватися? На кого? Хіба що на поетів та на Бога?

Отож не зрікайтесь «Таємної вечери» Бориса Олійника. Вона утішить вас хоча б тим, що покаже одворотне нутро зрадників, рвачів, перевертнів, відступників і ваших грабіжників. Розкриє їхню темну суть, подасть вам надію: це не назавжди!

Нехай іржуть на гульбищах чуми,
То знак провісний їхньої кончини.
У нас є меч. За нами Україна:
Останніми засміємося ми!

Так воно мусить бути! Так і буде! Історія вчить: все минає. І все оновлюється. І за все в цьому світі треба платити. За грабінництво – теж. За лихоїмство, за казнокрадство, за муки й приниження народу – тим більше! А поет і громадянин Борис Олійник завжди, скрізь, у всьому буде з нами. В надії на краще – також.

Почитаєш його поезії, послухаєш виступи, задумаєшся над його життям, що проходить на наших очах, згадаєш заступництво за сербів, за всіх принижених, безпритульних, безробітних – і скажеш сам собі: «Добре, що він у нас є!»

* * *

Побували ми з Борисом і на рідній моїй Миколаївщині на Днях літератури, під час яких відкрили там філію Спілки письменників. Запамяталася й Хмельниччина: там з нами була Ірина Вільде, яку ми бачили отак зблизька вперше. До неї липли, шукали її прихильності. А Боря з притаманною йому делікатністю й скромністю, особливо по відношенню до старших, тримався осторонь, на певній відстані. Тільки іронічно всміхався, коли гостра на язик нанашка брала нас із Сашком Білашем на кпини.

А то якось, коли ми були в Кам'янці-Подільському й оглядали знамениту фортецю, побудовану, на наш подив, аж тут турками, підводять до мене молоду смагляву дівчину, схожу на циганку.

– Це по вашу душу, – каже мені. А потім до неї: – Ось ваш Сизоненко. І, будьте ласкаві, заспокойтесь. А то все «познайомте» та «представте», наче я який церемоніймейстер на великосвітському балу чи дипломатичному рауті.

А вона стоїть, очей з мене не зводить — тонкостанна, елегантна, наділена тією смаглявою вродою, що аж палахкотить і світиться з карих сяйливих очей, хоч топися в них.

— Хочу взяти у вас інтерв'ю, — сміливо і навіть наполегливо. — Зараз тільки оператора покличу.

— Чому ж саме в мене?

— Борис Ілліч сказав, що ви — керівник письменницької делегації.

— Не маю таких повноважень.

— Він так і сказав, що будете відмовлятися. І щоб я не зважала...

— Заждіть-заждіть, — мимрю розгублено. — А хто ж і справді очолює нашу делегацію?

— Та ви ж і очолюєте, так запевняє Борис Олійник.

— Ану де він? — оглядаюся навколо.

Але Борисів і слід пропав. Він завжди і скрізь уміє лишатися непоміченим. Чи з природної скромності, чи давно виробив таку лінію поведінки. Але що на Миколаївщині, що у Вірменії, де ми були разом, наче у воду пірнає: ніде його не видно і не чути. Але його розшукують найвищі інстанції, бо скрізь Бориса знають, і вже біля трапа літака чи на залізничному пероні питають, чи приїхав Олійник.

За моїми спостереженнями, в республіках і в Москві він користувався і користується більшою популярністю, ніж в Україні: його поезію перекладають найвизначніші поети Кавказу, Прибалтики, Середньої Азії, не кажучи вже про Москву і Росію.

Так і не розшукала його й та розторопна і наполеглива тележурналістка, що промучила мене весь залишок дня. І хоч ми змовилися не розголошувати наміру нашої делегації створити філію на Хмельниччині до погодження всіх проблем з першим секретарем обкому та членами бюро, вона зуміла витягнути з мене й цей «секрет», і з вечірніх новин хмельничани дізналися про цю подію задалегідь.

Найпопулярнішими в нашій делегації були Сашко Білаш і Михайло Ткач зі своїми піснями «Ясени, ясени, бачу вас за селом край дороги», «Білий сніг на зеленому листі», «Сину, качки летять!», «Прилетіла ластівка». Але коли на заключному концерті, в який перетворився літературний вечір, Борис тихим і невиразним голосом почав читати свої прекрасні вірші, йому влаштували справжню овацію і довго не відпускали зі сцени.

Був я вітром, був я лютим, був я нордом,
Став я ніжним, став я птахом і крилом.

А якось мені зустрілась вельми горда —
І прокинувся я вранці джерелом.

Лепечу тепер струмочком біля хвіртки.
Щепочу їй: хоч устами приторкнись.
А вона собі примхлива, наче скрипка,
Випада з мого оркестру — хоч втопись.

«Ну, стривай же! — я хлюпнув у тишу криком. —
Що я — справді?! В пана Бога вкрав теля?!»
А вона пройшла холодна, наче крига, —
І лови тепер у небі журавля...

Став я вітром, став я лютим, став я нордом.
Б'є зима мені, як панові, чолом.
Я прокинувся уранці вельми гордим,
А вона до мене... плаче джерелом.

Цей вірш довелося читати двічі. Але й після цього зал не
вгавав, не міг вгомонитися. І тоді Борис прочитав:

За рікою тільки вишні, тільки вишні, тільки вишні...
Та дорога за тумани утіка.
І ніхто мене не чує, і ніхто мені не пише,
І ніхто мене не жде і не гука.

Це тому, що цього ранку з-над ріки умовним стуком
Вірний дятел мені вістку переслав,
Що, мовляв, на видноколі засвітилася розлука,
Що печаль до мене плине в два весла.

Це тому, що за рікою тільки вишні... тільки вишні,
А у річці скаламучена вода.
Це тому, що цього ранку ти на берег мій не вийшла
І не вийдеш — мені дятел передав.

Це тому, що в цьому світі загубитися неважко
Між провулків, віражів і вітражів.
Це тому, що інші встигли обірвати всі ромашки, —
А мені тепер на серці ворожить?

Це тому, що мені в серці поселилась тиха мука,
Це тому, що... це тому, що... це тому,
Що на обрії моєму засвітилася розлука
І розтала у вишневому диму.

Для мене це було нове відкриття Бориса Олійника, і з
того дня він і сам засвітився в нашій поезії якоюсь зовсім
новою гранню. Поряд із цими віршами засвітяться по-ново-

му й написані трохи раніше. Бо коли після довгих оплесків кине тихим своїм голосом:

— Був чоловік... і — нема...

Зал здригнеться, зал заплодує ще завзятіше: згадає цей вірш, написаний двома роками раніше. Бо такі вірші не забуваються.

Був чоловік... І — нема.
Як же це, вічний світе?
Вернеться осінь... зима.
Прийдуть весна і літо.
А чоловіка — нема...
Як же це, клятий світе?!

Грошей не дбав у мішок.
Справно ходив на роботу,
Якось і не знайшов
Дня, щоб спочить по турботах.
Що їй — стоїть робота!
... А чоловік пішов.

У залі важка тиша. Люди напружено слухають: це ж про кожного з нас! Про наших батьків, з якими вже розпрощалися. Чи передбачається довічне прощання. І хоч криком кричи — ні до кого не докричишся. І нікому не пожалієшся. І в цьому відкриється кожному велика несправедливість! Все залишається як було, а батька й матері немає...

Космос в собі дріма.
Діти біжать до школи.
Осінь мина... Зима...
Літо й весна — по колу.
А чоловіка нема...
Страшно — не те, що нема,
А що й не буде ж ніколи!

Як йому аплодували! Борис ніби й читав свої вірші, але промовляв до людей їхніми словами, мучився їхніми роздумами, говорив не своїми, а ніби їхніми словами! От що таке істинна, справжня народність: не тільки писати про своїх рідних людей, а ніби розчинитися в них і повернути їм їхні ж думи, їхні слова, заговорити їхнім голосом!

Вже тих учених — тьма.
Все прояснили на світі.
Ще б їм одне пояснити:

Як ото був – і нема.
Що вже простіше на світі?!
... А чоловіка – нема.

А завершив свій виступ перлиною інтимної лірики:

Гей, дуби мої – зелені хмарочоси...
А мені уже дорога на похил.
Карі очі? Гойні брови? Чорні коси?..
Де ж ви, коні мої вірні?! Тільки пил.

Щось у білім... Хто се в білім? Хтось у білім...
А мені уже на осінь – жовтий лист.
Киньте, врешті! Ви коли-небудь любили?
Ви кого-небудь любили, мораліст?

Що це ззаду?.. Хтось позаду... Там, позаду,
Сірий вітер заміта свої сліди.
Ах, облиште! Що ви знаєте про зраду,
Коли зорі б'ються в шибку, як сліпі?

Вам би, мила, пасувало тільки чорне.
Тільки чорне вам пасує. Але ж ви
Окрутили навіть гетевського чорта
Театральним поворотом голови.

Ця майстерність прибиратися у біле,
Голубино-непорочна білизна!
Ви б мене давно зіницями убили,
Коли б я себе в зіницях не пізнав.

Полиняло, оджовтіло, зголубіло.
Всі печалі мої встигли на експрес...
Ви б давно мене медовістю убили,
Коб я вчасно від отрути не воскрес.

Після Малишкових тріумфальних виступів перед найчисельнішими аудиторіями, на яких довелося побувати у залі чи й спостерігати з президії, вперше спостерігаю феноменальний успіх Бориса Олійника. А коли вже неповторна Діана Петриненко проспівала пісню Володимира Тилика на його слова «Мати сіяла сон під моїм під вікном...», стало ясно, що головною подією на Днях літератури на Хмельниччині була і залишиться поезія Бориса Олійника. Та хіба ж тільки на Хмельниччині? Мало кому з поетів випадає ще за життя такий незаперечний успіх замолоду!

Поезія в нього ніби й не пишеться, а сама ллється, різнобарвна, різностильна, зажурена або лукава, іронічна, а то й

саркастична. І вся чисто — невимушена, безпосередня, іскриста. Така природна, як дихання. Ось, наприклад, зовсім уже зухвала, виклична й грайлива:

ПРИНЦИП

В темні стройової

Ех, раз-два!
В убранні шекспірівського принца,
Де чотири пугівці мовчать,
Височів монументально Принцип
З іронічним усміхом в очах.

Йшли повз нього по дорозі честі
(Раз-два!)
Троє хлопців здивувати світ.
Зупинив їх Принцип на розхресті.
Пальцем покивав: — Ану заждіть.

Просто позад мене, хлопці, яма,
Ще й засада у кущах сидить.
Хто надума сунутися прямо —
Хай на мене потім не грішить.

Три-чотири.
Обіруч — обходи, переходи,
Через яму вигнулись мости:
Справа — із брехні лежать колоди,
Зліва я перестрах намостив.

Решту вам з історії відомо:
Одному — з Голгофи в Славу путь,
Двоє не зажнуть гучної долі,
Так зате праправнуків діждуть.

Раз-два! Ех,
Ну, то вибирайте, чорноброві,
На стонадцять бід один одвіт. —
Двоє, стрепенувшись на півслові,
Гончаками потягли в обхід.

Третій, неборак, розвів руками,
Смерті підморгнув: — Ну що ж, стара... —
І пішов, як випадало, прямо:
Зрештою, колись та й умирать.

Ех, три-чотири!
Йде собі, та все не дійде тями:

Хоч дорога, гейби скло, блищить –
Ні тобі обіцяної ями,
Ні тобі засади з-під кущів.
Чорті й що!

Тільки сонце сміхом як не присне
Та тополі вартою стоять...
Коли це наздоганяє Принцип,
Обійма за плечі: – Ну, то як?

– Та, їй-богу, не дійду до тями.
Хоч скажи: а як же ті... в обхід?
– А сидять у персональних ямах –
Саме сіроманцям на обід.

– Що ти кажеш? От і вір у досвід!
Вік живи і вік учись таки.
Мабуть, світ перевернувся, бо досі ж,
В принципі, бувало навпаки.

– Три-чотири! Бачу, ти не віриш?!
Вже своїм не вірить, неборак!
Та приглянься: я ж із ваших віршів!
Слава Богу, пізнає... То як?
– Три-чотири...

Оця лукава грайливість у ритміці, в мелодиці вірша на таку серйозну тему забезпечує автора від менторства, а сам вірш – від занудливості: його читаєш і смієшся, і пригадується Руданський, народні жартівливі пісні, згадується й безсмертне Шевченкове «Трапезондом і Царградом галушки варили» в убивчому трактаті «І мертвим, і живим...». Тобто маємо всі підстави ще раз акцентувати на якійсь глибинній народності поезії Бориса Олійника. А це – чи не найвищий, найдорогоцінніший і найважчий аспект і критерій!

Майже всі його вірші, не кажучи вже про поеми, – сюжетні! В поезії це – рідкість: сюжет, кажуть модерністи, вбиває поезію. Брехня! Сюжет дається далеко не всім навіть у прозі. А в поезії він і справді норочить підмінити її настроєву образність, емоційну наснаженість звичайною розповідною інтонацією. І це викликає певні труднощі, ускладнює взаємини автора з жанром. У тому-то й суть, щоб поезія і в сюжетній розповіді лишилась поезією, а не прозою про якусь там бувальщину.

Борис Олійник уникає цієї небезпеки мовби завиграшки, бавлячись! Бо його лексика й фразеологія закорінені в пісен-

ну народну творчість, як, скажімо, в знаменитому вірші «Говорили-балакали дві верби за селом». Давайте перечитаємо його ще раз і подивуємося органічності й глибині Олійникової поезії, її дивовижній простоті, якомусь нібито побутовізму, за яким криється така поетичність, що в ній дихає, вгадується ота сива замрія наших безсмертних дум про далекі й близькі часи гіркої й печальної історії України та її згорьованого народу:

Говорили-балакали дві верби за селом.
Потім тихо поплакали дві верби за селом.
А про що, а за чим говорили-балакали, потім тихо поплакали
Дві верби за селом?

Говорили-балакали дві вдови за селом.
Потім тихо поплакали дві вдови за селом.
А про що,
А за чим говорили-балакали, потім тихо поплакали
Дві вдови за селом?

Говорили-шепталися дві топольки гінкі.
Потім тихо сміялися дві топольки гінкі.
А про що
І чому говорили-шепталися, потім тихо сміялися
Дві топольки гінкі?

Говорили-шепталися дві дівчини в порі,
Потім тихо сміялися дві дівчини в порі.
А про що
І чому говорили-шепталися, потім тихо сміялися
Дві дівчини в порі?

Мабуть, знають о тім лише дві стежини малі,
Що одна – тільки топчеться, а друга заростає вже,
Що одна лиш вибрунькує, друга усихає вже,
Як листок на гіллі.

Для мене цей вірш – диво з див! Тут вчувається і ота «наша дума, наша пісня», що «не вмере, не загине», і звичайна побутово-розмовна інтонація. Але ж вчувається і безжальна плинність життя, в якій так багато печалі й невідворотності. Отут, мабуть, і криються ті дивовижні складність і неоднозначність Бориса Олійника – поета, людини й мислителя, на які звертає мою увагу в своєму листі, мабуть, найтонший аналітик і поціновувач нашої поезії Володимир Базилевський.

У своїй глибокій і мудрій роботі «Клич гнізда» він підкреслював Борисову зухвалість і молодецтво у віршуванні, до-

вільне жонглювання ритмікою, розміром стопи, своєрідністю рими. Все це знаходимо саме у цьому вірші. Але знаходимо також і паралелізм, характерний для нашого фольклору, оту замрію, тиху і печальну, і лукаву усмішку мудрої старості над забавами безоглядної юності. Так і хочеться гукнути: «Товариство! Цінуймо свої надбаня, своїх геніїв!» Але ж... Недарма сказано ще в далекі біблейські часи: «Несьть пророка у своїй Вітчизні і в домі своєму...»

Але ж сказано й Шевченком навіки: «А ви претеся на чужину шукати доброго добра!» А ще він сказав: «У чужому краю не шукайте, не питаєте того, що немає і на небі, а не тільки на чужому полі». То неухважливість, то метушня, а то й заздрість та вічний комплекс власної неповноцінності заважають нам побачити й оцінити по достоїнству успіх чи досягнення колеги, товариша по літературі, бо не вміємо відрізнити справжню поезію від модернової підробки. Ганяємося за Умберто Еко, за а-Гассетом, за іншими авангардистськими чи постмодерністськими химерами, а справжньої поезії не помічаємо — одвертаємо писок: традиційна, мовляв.

А що ж таке традиція, як не утверджена й випробувана часом новація? Хіба Пушкін, Лермонтов, Гете, Шевченко, Толстой, Чехов, Коцюбинський не були новаторами, а отже й модерністами? Не відкривали хіба нові горизонти і грані літератури? От тільки досягнення їхні виявилися недосяжними! І тому любителі легкої слави гайнули в обхід — в штукарство! Яке не має жодного стосунку до справжньої літератури!

Все життя воюємо з хутором Букулькине — винаходом Тарапуньки. Але ж, рвучись у Всесвіт, не забуваймо оглянутися й довкола: не плюймо в колодязь, з якого доведеться пити, коли, протверезівши у гонитві за жар-птицею модерну, повернемося до справжнього відтворення розбурханого світу і забутої в цих походеньках людини в ньому.

Побільше б добра й доброзичливості поміж нами! Побільше б уміння радіти за товариша у його успіхах, а не плекати заздрість і злобу, ревності до слави, яку Шевченко називав: «А ти, задрипанко, шинкарко! Перекупко п'яна!» Тоді б побачили, що є в нас і Ліна, і Василь Симоненко, і Василь Стус, і Вінграновський, і Драч, і Павличко. Занурившись у політику, Олійник, мабуть, найглибше за всіх, інтенсивно працює в поезії й публіцистиці протягом останнього десятиліття, як, може, не працював і замолоду.

Якщо ми вже заговорили про народність Борисової поезії, то принагідно згадаймо, як визначав народність Некрасова великий Достоевський:

«В любви к народу он находил нечто незыблемое. Потому... что любовь к народу была у Некрасова как бы исходом его собственной скорби по себе самом. Поставьте это, примите это — и вам ясен весь Некрасов и как поэт, и как гражданин... Народ был настоящею внутреннею потребностью его не для одних стихов. В любви к нему он находил свое оправдание. Чувствами своими к народу он возвышал дух свой... А если так, то, стало быть, и не находил ничего святее, незыблее, истиннее, перед чем преклониться. Не мог же он полагать все самооправдание лишь в стихах о народе. А коли так, то, стало быть, и он преклонялся перед *правдой народной*. Если не нашел ничего в своей жизни более достойного любви, как народ, то, стало быть, признал и *истину народную, и истину в народе*, и что *истина сохраняется лишь в народе*. Если не вполне сознательно, не в убеждениях признавал это, то сердцем признавал, неудержимо, неотразимо». Тут підкреслення — Достоевського.

Наводжу це глибоке висловлювання не для того, щоб отождниити Бориса Олійника з Некрасовим, боронь Боже! А для того, щоб нагадати всім ревнителям еліти, всім тим, хто рвонув у неї подумки, не маючи за душею й гроша духовності: не туди біжите, панове! Не там шукаєте себе! Он де справжнє покликання літератури — в народі! В його стражданнях, в його надії, в його мученицькому житті! Може, ще більше, ніж за часів Достоевського й Некрасова, народ наш зараз потребує захисту, вимагає від письменників небувалої уваги!

Борис Олійник — і як поет, і як політик — був і лишається виразником інтересів свого народу, відтворювачем його духовного світу, його многотрудного життя. За глибоким моїм переконанням, вищого обов'язку для письменника не існує! А нині нашому народові ще важче, ніж у війну чи й у відбудовчий період. І саме в цей тяжкий час інтелігенція, спокушена облудною ідеєю «ходіння в еліту», покинула його на роздоріжжі, вбираючись у шати панства і позираючи на народ зверху вниз, мов на худобу чи бидло. Саме на народність Некрасова як на найвищу його ідейно-художню якість вказував у своєму слові над труною Миколи Олексійовича, народженого на Україні, геніальний Достоевський: «В этом порочном мужике, униженный и унижительный образ которого так его мучил, он находил, стало быть, что-то истинное и святое, что не мог не почитать, на что не мог не отзываться всем сердцем своим. В этом смысле я и поставил его, говоря выше об его литературном значении, тоже в разряд тех, которые признавали правду народную. Вечное же искание этой прав-

ды, вечная жажда, вечное стремление к ней свидетельствуют явно... о том, что влекла его к народу внутренняя потребность, потребность, высшая всего, и что, стало быть, потребность эта не может не свидетельствовать и о внутренней, всегдашней вечной тоске его, тоске, не прекращавшейся, не утолявшейся никакими хитрыми доводами соблазна, никакими парадоксами, никакими практическими оправданиями. А если так, то он, стало быть, страдал всю свою жизнь...

И какие же мы судьи его после этого? Если и судьи, то не обвинители».

Щось подібне, не зводячи аналогій до абсурду, можна сказати й про нашого Бориса. Бо він несе на собі, як уже мовилося, погляд загиблого на війні батька і отієї «сивої ластівки» – матері, а також своєї Зачепилівки, своїх земляків-сусідів, селян з преживівку! І ніколи ні в чому не зраджував їх, не забував їх, міряв і міряє себе їхньою міркою.

Саме для них поезія мого побратима, за всією своєю складністю думання й освоєння проблем і процесів сьогодення, залишається найперше простою, зрозумілою, прозорою. А це – найважче! І не лише в поезії. Але в поезії – в першу чергу! Хоч бувають і винятки:

БІЛА МЕЛОДІЯ

Глянув: лелечко, лілії!
Світ мій в білому-білому.
Я в сні?

Ні таки, ні таки ж!..
Ліг сніг... Срібною ниткою
В'ється тиша між вільхами,
Пахне юною вільгістю.
Пахне чистою вільгістю,
Пахне... вічністю... даль.
Небо – вигнутим дзеркалом.
Зорі тонко подзенькують.
«Дзінь-дзінь», – дзвінко подзенькують,
Мов на люстрі кришталь.

Ця вишуканість форми, яскрава алітерація ніби підкреслюють: ні, ми не ликом шиті! Схочемо – он як уміємо!

Я один,
а тільки тіні бігають,
Сам-один у цій біблейській білості,
Тільки іній невагомо скапує,

Хтось плече моє торкає лапкою.
Хто ж це так голубить лапки лапкою?
Озираюсь – тільки тінь.

Тільки тінь біла
біло
бігає.

Скік на гілку голубою білкою.
Скік на гілку.
Да скік із гілки...
Гілка в гілку.

І я один.

Цю поезію, здається, найбільше хвалили апологети модерну і вишуканої форми. То я втримаюся – жодних коментарів! Скажу тільки, що і в формалістичних викрутасах, якби він вдався до них, Борис залишив би далеко позаду багатьох авангардистів, модерністів та постмодерністів. Бо в нього був би – не міг не бути! – глибокий зміст, справжній, а не пластикові чи пластмасові почуття і настрої, як і в цьому вірші:

Тільки вітер вміло вимуровує
У заметах замок
зачарований.
Там живуть казкові феї в білому.
Ти між ними в празниково-білому
Вийшла, глянула на мене
з лоджії.
Я спинився, наче заворожений...
Десь розтала за туманами лоджія,
Тільки віхола та біла мелодія...
Тільки сніг та біла мелодія...
Біла-біла...

І я – один.

* * *

Коли вже зайшлося про хвалу чи огуду, то давайте згадаємо, що в ту пору розквіту і натхнення писали про Олійника найдостойніші його сучасники – здебільшого старші і славетніші за нього.

Ось, скажімо, що писав про нашого поета видатний прозаїк Росії Юрій Бондарев у передмові до його книги «Избранное» у видавництві «Художественная литература» під назвою «Талант доброты и нежности»:

«Все, кто любит поэзию, знают, что порой поэт изменяет слову или наоборот – слово изменяет поэту. Сама же поэзия кончается и гибнет всерьез, когда изменяет себе, утрачивая способность различать истину и мистификацию, разум от безрассудства, искренность от надуманности.

Борис Олейник наделен не только крупным даром художника, но и особым душевным качеством, которое я назвал бы совестливой верностью слову и нескончаемой влюбленностью в бытие, что приносит ему и радость, и мучительную боль. Он чуток, мягок, добр, даже нежен ко всему человеческому в окружающей нас действительности и беспощадно непримирим ко всякой разрушительной силе, предающей человека.

Несомненно, эта обостренная душевная наполненность должна быть свойственна всякому пишущему стихи. Однако Борис Олейник, в отличие от многих поэтов, как бы весь распахнут перед людьми, готов вобрать в себя все их восторги, сомнения, страдания, готов по первому сигналу прийти на помощь.

Читая Бориса Олейника, я испытываю чувство соприкосновения с открывающимся мне миром, который знал и не знал, а познав чувством и мыслью поэта, полюбил надолго. Я ощутил толчки этого мира, его цвет, звук, движение, легкие весенние и хмурые зимние настроения, смех, слезы, любовь, борьбу, правду, боль, спасительную иронию, а значит, самую жизнь во всех ее проявлениях.

О желтый цвет прощаний и разлук
Над строгими квадратами перронов!..
Состав мой подан, и опять из рук
Уходишь ты под сень вокзальных кленов.

Или:

Да, я постиг тревогу ваших душ:
Не растрянжируют ли наследство дети?..
Но вы поверьте – краснодонский шурф
И мне терзает сердце на рассвете.

Я процитировал строфы этих прекрасных стихотворений и едва сдержал себя, чтобы не привести их текст полностью. В самом деле, мне пришлось бы цитировать автора слишком много, ибо почти в каждом стихотворении, в каждой поэме его есть чарующая сила ритма, рифмы, метафоры, не похожих на близлежащие образные структуры своей дерзостью, неожиданностью и вместе внутренним изяществом.

Да, поэзия Бориса Олейника – это не прогулки по риторическому саду (где вам предлагают срывать красивые, но

ничем не пахнущие бумажные цветы), а это интереснейшее путешествие из мира внешнего в мир внутренний и из мира внутреннего в мир внешний, что является свойством таланта подлинного.

Впрочем, говорить прозою о стихах — занятие малополезное. Талантливые стихи следует читать».

А ось що писав у своїй передмові до ювілейного двотомника в 1985 році Олесь Гончар:

«Складається враження, що поетичному слову в наші дні стає дедалі важче здобувати собі прихильників...

Але тим більшою слід вважати перемогу творчого таланту, якщо йому вдається знайти шлях до сучасного читачтва, здобути народне визнання.

Таким сьогодні постає перед нами Борис Олійник...

Творче зростання Бориса Олійника відбулося досить стрімко. Родом з країв полтавських — може сказати про себе поет, і сказати з гордістю. Звідти він, де «чорнозем плодючий, наче жінка», де історія глибока ясними глибинами, де в людей «на золоті обжинки завжди напихваті зі сміху литий серп». Прийти в літературу від землі Котляревського й Гоголя, з країв, де, як і по всій Україні, у найвищій пошані «Кобзар», і народна пісня, і влучне веселе слово, — це мовби прийти з певним дипломом, що означає неабияку духовну, естетичну підготовленість і накладає на митця відповідні творчі й громадські обов'язки.

Ставши поетом, Борис Олійник знову і знову віддає данину любові рідному краю, з синівським схвильованим почуттям пише він про напівстепові ландшафти свого дитинства, де кожен видолонок чи пагорб чимось озветься в душі, де чуле серце відчує щось значне і поетичне в самій задумі просторів. Образ рідного краю здатен викликати до життя слово чисте й довірливе, в тоні сповідальності поет складає вдячність людям, які, починаючи з Сивої Ластівки, з матері, вчили його — щонайперше власним прикладом — таких, нічим у житті незамінних і всеосяжних понять, як совість, честь, людяність, вірність...

Мотив синівської вірності, кривого обов'язку перед отчою землею, перед близькими людьми, зрештою, перед самим народом — один із найсильніших у творчості Бориса Олійника. Тут поет дивовижно розмаїтий, багатовимірний, щедрий у своєму невичерпному почутті... Муза його буває великодушною, вона здатна терпимо-іронічно ставитись до тих чи інших людських слабкостей, не прощає ця муза лише відступництва, занедбання пам'яті, втрати людиною того заповітного духовного нерва, що має повсякчас остерігати від

здрібнення і самоспustoшення. Поезія Олійникова щораз виявляє гостру незмиренність, коли доводиться виступати проти егоїзму, споживацтва, виявів «ентеерівського браконьєрства», від якого часом потребують захисту духовні цінності теперішні і предковічні.

З усіх моральних і естетичних чинників поет віддає перевагу першоджерелам народним, які для нього є безсумнівними у своїй чистоті і гуманістичній сутності...

Навіть там, де поет торкається високих філософських матерій, він не перестає бути земним, не втрачає контактів із сьогоденням, і, що особливо важливо, він не дозволяє собі стати надміру патетичним, пишномовним. Щоразу в таких випадках йому, реалістові, приходиться на підмогу інтонація гумору, самобутнього, іноді вишуканого, в дусі кращих народних традицій; інтонація гумористична чи навіть саркастична має в поета безліч відтінків...

Борисові Олійникові органічно чужа будь-яка поза, манірність. Крикливе «якання», самозамилування – не для цього поета. У ставленні до своєї особи він не буває надміру самовпевненим, натужно величальним, скоріше в цих випадках він вдається до самоіронії, і це викликає незмінну симпатію читача.

Я прийду сюди аж ген із того досвітку
Хлопчаком у полинялому картузику,
І розтане сивий іній мого досвіду
У завулку, що гучить мені як музика».

* * *

Наводжу ці характеристики щонайвидатніших наших прозаїків про поета на підтвердження й свого захоплення ним та його поезією не з дружніх почуттів, а із загальнохудожніх та загальнолітературних критеріїв, бо завищених оцінок мій давній друг і побратим не потребує. Та й не сприйме їх. Бондарєва й Гончара залучаю до цієї розмови не так для вас, шановні читачі, як для нього самого, щоб не дорікав мені захвалюванням чи перехвалюванням, яких не терпить!

То надамо ще і йому самому слово. Ось монолог, взятий із інтерв'ю кореспондентові журналу «Українська мова і література в школі» (1980, №7):

«Я належу до тих молодих та ранніх, хто ще в шкільні літа завдяки щедрій поблажливості редакційних працівників побачив своє ім'я в друці. Було це десь 1948 року: я тоді топтав стежку до п'ятого класу Зачепилівської семирічки. Стояв зви-

чайний літній день, коли мені вчителька російської мови Анастасія Гнатівна Ольшанська значуще вручила новосанжарівську райгазету «Ленінським шляхом». Там чорним по білому над невеличким віршем, переписаним начисто відповідальним секретарем редакції Дмитром Безручком, стояло моє прізвище...

Отже, починав я, як і всі. А проте мені, мабуть, поталанило більше, ніж іншим. Село наше, Зачепилівка, де я народився 1935 року, хоч і невеличке, зате близько од райцентру Нові Санжари: отак десь кілометрів три з половиною пройти через лісок, луки, а потім мостом через Ворсклу — і ти вже в «городі».

Батько мій, за свідченням його матері, а моєї бабусі Катерини, був чоловік динамічний і романтичний. Після дев'ятого класу він утік зі школи і подався на шахти. Там він потрапив в обвал, з якого дивом вийшов з ушкодженою правою рукою. Після такої оказії блудний син повернувся в Зачепилівку і пристав до райгазети, до якої дописував ще школярем. Починав, як ведеться, інструктором, а вже 1939 року дістався поважного редакторського крісла. Не знаю, як би склалася його доля, коли б не війна.

... Я ледь-ледь пам'ятаю батька. Але десь у підсвідомості, на дні мого серця, світиться невеликий міст через старицю Ворскли. Там ми попрощалися. Невисокий, широкоплечий, він ще раз озирнувся посеред мосту, махнув нам рукою і рішуче закрокував на Нові Санжари, до військкомату. За кілька хвилин міст злетів у повітря. Сапери поспішали: то був рік сорок перший. Наближалися фашистські танки...

У спадок від батька мені залишилася його вишита сорочка голубим по білому, кишеньковий годинник з римськими цифрами на циферблаті. Та ще пам'ять, розмита часом і відстанню в сотні літ. А ще — загострене почуття обов'язку та залізне правило і право: не спекулювати на доброті держави і людській співчутливості. Батько пішов на фронт, хоч міг би скористатися «білим білетом», зважаючи на контрактуру правої руки...

Ще він залишив мені найдорожче — книжки, які бабуся Катерина якимось чудом зуміла вберегти від ворожого ока в часи окупації. А що читати я почав як на ті часи вельми рано — в п'ять років, то проштудіював їх ще до школи... У мене під рукою були академічне видання Пушкіна за 1939 рік, «Кобзар» Шевченка, «Лис Микита» Івана Франка, «Гричить барабан» Шандора Гергея, «Вибрані твори» Гоголя, «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та ще деякі серйозні книжки.

Мушу зізнатися щиро, що і моя рання грамотність була всього лиш наслідком педагогічного експерименту наймолодшої батькової сестри, а моєї тітки Віри Іванівни. Вона добровільно взяла на себе роль моєї няньки і виховательки. І не лише вигоїдала мене, а й навчила читати та писати. Певне, з неї вийшла б добра вчителька. Але війна обірвала її навчання на дев'ятому класі і разом з іншими її ровесницями закинула в Німеччину, де вона пройшла всі дев'ять кіл фашистського пекла.

І все ж праця моєї тітки не минула марно, в чому вона переконалася невдовзі після повернення з триклятої чужини, заставши мене за студіюванням... Мопассана. Книжка рішуче була забрана, а «любому другові» перепало на горіхи.

Отже, в моєму літературному навчанні панували хаос і суцільна еkleктика. З прочитаного я переважно вловлював лише перший план, не докопуючись до смислу, та інтуїтивно відчував ритм не тільки римованої речі, а й прозової фрази. Певне, оця здатність та ще притаманний кожному потяг до змагання й спричинилися до перших моїх наївних римованих вправ.

Часу в мене для цього було більше, ніж досить. Після школи я похапцем робив уроки і брався до римування. Переважно на пастівнику, де степ, нудьга та переліски хиялять до самовдосконалення і рішучих замірів та задумів.

Бувало, що часто й пізнього вечора, коли вже всі вкладалися спати, я брався за олівець (перо тоді було розкішшю). І тут я мушу з великою вдячністю схилитися перед матір'ю, яка давала мені повну волю. Я в неї був один, до того ж дуже схожий на батька, отож вона берегла й заступала мене в усьому. А що з нею ми не бачилися цілими тижнями, бо угіддя нашого колгоспу лежали за 7–10 кілометрів од села і в жнива зачепилівці їхали «в степ» на кілька днів, то кожні наші зустрічі ставали справжнім святом. Це свято завжди зі мною — і тоді, коли я виривався з Києва у рідні полтавські краї, до отчої хати, де на порозі, приклавши долоню дашком до чола, мене зустрічала найкрасивіша і найсвятіша для мене жінка — Мати, і тепер, коли її не стало і ми бачимося з нею тільки у снах та спогадах...

Першими терплячими слухачами моїх вправ були бабуся Катерина, тітка Віра Іванівна та її чоловік Микола Євдокимович Давиденко. Микола Євдокимович, по-циганському смаглявий, веселий, з тонким відчуттям гумору, страшенно любив дітей, і ті йому відповідали взаємністю: у його дворі завше було повно сусідської дітвори. Та й зараз, коли його

доньки давно вже повиростали, на їхньому обійсті оптимістичний галас нових поколінь.

Микола Євдокимович був схильний до раптових непередбачуваних рішень. Отож одного дня, весело примружившись, він наказав переписати на чистовик мої «вірші», по тому рішуче взяв мене за руку і повів... у райгазету. Отаким несподіваним чином і з'явився мій вірш у газеті, коли я топтав дорогу до п'ятого класу.

Згодом я вже сам носив до редакції свою «продукцію». А оскільки чимало працівників газети, особливо найбільш стабільна її частина — друкарі та верстальники, — ще пам'ятали мого батька, то мене приймали там як свого. І довіряли настільки, що вже з восьмого класу я став ледве чи не штатним працівником: писав зарисовки, навіть «нариси», формував літературні сторінки, правив, вичитував, брав участь у плануванні номерів. Одне слово, моя подальша доля була визначена: 1953 року я вийшов на батьківську дорогу, вступивши на факультет журналістики Київського державного університету.

Я назвав тут чимало прізвищ не з родинного обов'язку, а з тим, аби підкреслити, що мені завше щастило на добрих людей, що завдяки їхній душевності, ширості й сердечності я ніколи не почувався безбатченком. Вони вчили мене найвищого — доброти, ширості й принциповості, і коли я щось справді зробив, то тільки завдяки їм. Певне, тому чимало моїх віршів, як те й критики помітили, мають конкретних адресатів, бо народ — це не безлика маса, а об'єднані воєдино люди, особи, кожен зі своїм обличчям, характером і вподобаннями. Кожен з них несе визначальні риси свого народу, як і народ — риси кожного з них.

В університеті мені було вчитись неважко, можливо, легше, ніж іншим. Знову ж таки не тому, що мав якісь особливі здібності, а завдяки тим обставинам, про які йшлося вище: газету я знав не з парадного входу, а, так би мовити, «з кухні». Відтак на практиці, порівняно швидко відробивши свою норму в газетних жанрах, я ще встигав надрукувати кілька віршів.

1957 рік для мене особливий. На республіканському турнірі поетів (зараз такі не проводяться, а жаль!) я посів перше місце. Приз мені вручали відомі поети Степан Олійник, Микола Нагнибіда, Платон Воронько. Це була вельми приємна для мене несподіванка, оскільки ще до початку турніру я відводив собі роль статиста.

І хоч я вже зрідка друкувався в республіканській пресі, публікація у газеті «Радянська Україна» мала для мене неабияке значення. Вірш передрукували майже в усіх поваж-

них журналах, аж до «Огонька» і навіть «Нового мира» включено; це створило мені досить широке паблісіті, аж таке, що одне солідне видавництво запропонувало подати рукопис. Я, звичайно, його подав, але невдовзі забув про те: наближались державні іспити. А потім – в 1958 році – почав працювати в республіканській комсомольській газеті «Молодь України», і вже було не до рукопису. Всього чергування змінювалися відрядженнями, а ті, в свою чергу, – відписуванням в номер. Одне слово, газетні будні.

Сталося так, що найчастіше мені випадало бути на Лисичанському хімкомбінаті, який на той час оголосили комсомольською будовою. Буквально на моїх очах росли цехи, а з ними й молоде місто, яке відоме нині як Сіверськодонецьк. Неодноразові довготривалі відрядження давали мені змогу простежити, як разом з комбінатом і містом ростуть люди, як вони мужніють і дедалі глибше осмислюють життя і своє місце в ньому.

Серія нарисів, що з'явилися в газеті після цих відряджень, привернула увагу видавництва «Молодь». Таким чином, першою моєю книжкою були не вірші, а документальна повість «За Сіверським Дінцем», яка побачила світ 1959 року...

Так, газета чимало забирає часу й енергії, але ж і дає вона поетові неоціненне: ти пізнаєш життя не з підрядників, а з оригіналу, у всіх його вимірах і виявах. І що найголовніше – зустрічі з людьми, а поезія ж – це передовсім людинознавство...

І от 1962 року у видавництві «Молодь» вийшла моя перша збірка «Б'ють у крицю ковалі»... 1964-го побачила світ друга збірка «Двадцятий вал», за яку мені було присуджено Республіканську премію імені Миколи Островського...

Також друга збірка, що вийшла в Москві, принесла мені Державну премію СРСР 1973 року.

... 1975 року в Нью-Йорку, де я перебував у складі делегації України на XXX сесії Генеральної Асамблеї ООН, мені виповнилось рівно сорок. Отже, повернуло на п'ятий десяток.

Це не так багато, але ж і немало! Перейдено добрий шмат життєвого поля, за плечима вже якийсь досвід, отже, маю моральне право зробити деякі висновки. Принаймні для себе.

Перший з них категорично наказує: в жодному разі не легковажити словом і по змозі високо нести честь свого поетичного цеху...

Я згоден, що поезія – це передовсім інтуїція. Але ж інтуїція передбачає досвід, тобто знову ж таки – знання життя у всіх його вимірах.

Поезія — це і спалахи натхнення, і важкі робочі будні. Але робота ця має свою специфіку — вона невидима для стороннього ока, вона відбувається в естві поета: відбір, оркестровка, пошуки найоптимальнішої інтонації тощо. Читачеві до цього діла немає: він бере собі вже знайдене

Отож іще один висновок: віршів не можна висиджувати, натужно, по-ремісницькому припасовуючи рядок до рядка. Вони мають вихлюпуватись на папір у мить спалаху натхнення, яке готується отією внутрішньою, незримою працею...

Мій ідеал поета найповніше схарактеризував Костянтин Миколайович Батюшков: «Перше правило... має бути: живи, як пишеш, а пиши, як живеш». Це нелегко. Але поки живий — іди!

... Сучасний поет, хоч як би він щедро був обдарований природою, не зможе втриматися на рівні часу, коли досконало не володітиме своїм ремеслом, себто віртуозним версифікаторством, усім спектром інтонаційно-ритмічних засобів, образних побудов, зрештою, усім тим, що, за Франком, складає «секрети поетичної творчості».

Отже, він мусить — зобов'язаний! — бути інтелектуальною, високоосвіченою, високоінтелігентною людиною, вільно орієнтуватися у світових надбаннях, бо тільки культура розуму, як твердить Брюсов, робить можливою культуру духу...

Не забуваймо слова Пушкіна: «Старик Державин нас заметил...» І хто знає, чи був би Пушкін тим, ким він є, аби не Державін чи Жуковський, які по-батьківськи вивели його на дорогу Великої Літератури!

Тож шануймо всіх чесних трударів на безмежних ланах слова. Вони гідні того, бо разом творять літературу нашу!

Особисто мені в поетові імпонує передовсім почуття власної гідності. Себто уміння з гідністю реагувати на критичні зауваження щодо своїх творів. Звичайно, йдеться про високофахову, доброзичливу критику, а не волюнтаристські наскоки з голоблею, інкрустованою ярликами.

Реноме поет здобуває і підтримує на належному рівні тільки своєю творчістю і громадянською позицією. Що вищий потенціал, то менше потребує він декларування, відстоювання, утвердження, пробивання.

Ще хотілося б побажати од широго серця: позбутися дуже, на жаль, поширеного ганджу — заздрості. Нічого гріха таїти, трапляються особи, навіть обдаровані, які визнають у літературі тільки себе. Коли їх товариш створює цікаву, талановиту річ, вони намагаються або не помітити успіху, або знизити його ехидними репліками, двозначними натяками чи, в кращому випадку, замовчати. Це свідчить про те, що лю-

дина має схильність до дріб'язковості. Дріб'язковість же, як іржа, підточує талант. Тому треба мати мужність, упіймавши себе на заздрості, негайно вдатися до кардинальної терапії. Себто стати над собою, примусити себе об'єктивно оцінити вартість сподіяного побратимом. Коли досягнеш цього, ти почнеш радіти успіхові товариша як своєму власному. А здатність радіти досягненням друга – то вже талант, якому немає ціни. Виростає ж він од усвідомлення тої істини, що ти – лише рядовий літератури, що без неї, себто без своїх побратимів, ти – нуль...»

Все це сказано з власного гіркого досвіду, виношено й вистраждано. Бо в оцінках доробку самого Бориса Олійника, при всьому незаперечному й неспростовному таланті його, спостерігалася тенденція до заниження: не можна сказати, що критика і, як тепер модно говорити, «загал» не приділяли йому уваги. Але у визначенні його місця в нашій поезії намагалися втиснути Бориса Олійника в середину якоїсь обойми, хоч середнім він ніколи не був і бути не міг саме з огляду своєї яскравої самобутності і ненавидів сірість, про що й написав у знаменитому вірші «Середній». В артилерійських стрільбах використовується недоліт і переліт. З них потім будується «вилка» і ціль накривається. Так от Борисові об'єктивні попадання не загрожували: весь час був «недоліт» в оцінці його книг і публікацій. Чого б то? З якого доброго дива?!

Зараз оце, перечитуючи Олійника, дивуюсь самому собі: при всій моїй любові до його поезії як же я сам недооцінював її! А значить, і його талант. Тобто наді мною, дуже не піддатливим на чужі міркування, все одно тяжіла ота загальна тенденція применшити вагомість Олійникового внеску в нашу українську літературу, значимість його непересічної особистості. Недарма ж він уже за другу книгу в Москві отримав Державну премію Союзу РСР в 1975 році, а Шевченківську премію – тільки у 1983-му. Тобто через вісім років! А мало б бути навпаки...

Ну в кого з наших поетів, навіть поетів-фронтовиків, є отакий вірш?

НА БЕРЕЗІ ВІЧНОСТІ

В колонах. Поротно. Крізь попіл, і бронзу, і мармур.
З непам'яті. З пам'яті, з виру морського і суши
Солдати, матроси, ефрейтори і командарми
Проходять, проходять повз нас, і грядущих, і суших.

Проходять поротно в погонах, у личках, в петлицях.
Біжать до воріт матері, наречені, дружини.
І дивляться, дивляться в лица, як злякані птиці,
Шукають, питають: хто мужа, хто брата, хто сина.

Проходять повільно, неначе тумани осінні.
Велике мовчання стоїть, як гора, над світами.
І раптом цю тишу навиліт пронизує: «Сину-у!»
І десь із колони, як з берега вічності: «Мамо-о!»

Біжать од воріт матері, наречені, дружини.
Злітають хустки і лягають на трави снігами.
І кришиться небо від зойків згорьованих: «Сину-у!»
І листом осіннім спада над колоною: «Мамо...»

Проходять, проходять – і несть їм кінця і начала.
Шукаю між тих, що безвісти... у судну годину.
Та батьку... Та де ж ти? Ми ж тридцять віків тебе ждали!?
І чую здалека, як з берега вічності: «Сину...»

Я спігну! Невже це... іде він до мене в обмотках?
Як маршальська лента, вінчає плече його скатка.
Стою, посивілий. А він мені... зірку з пілотки.
О світе ж мій, світе!!! А я ж уже старший... від батька.

Та будьте ж ви прокляті нині, і прісно, й назавше.
Усі, хто посяг на святиню всесвітнього ритму.
Коли проти глузду сини од батьків своїх старші,
Коли в божевільлі за травнем – зима, наче бритва.

... Провісницькі сурми схитнули небесні чертоги.
І знову поротно шикують батьків командири,
Стають перед нами, як судді, пречисті і строгі.
І ми перед ними – на лінії їхньої віри.

З Європи до Азії, в грізному сяйві багнетів,
Їх – стільки мільйонів!!! – смертей своїх дату затерши,
Встають. І нема серед них ані других, ні третіх.
У списках планети віднині усі вони – перші.

Велике мовчання стоїть як гора позахмарна.
І в тиші оцій, коли чутно, як сходить пшениця,
Охрипли в окопах, закуті в бинти командарми
Говорять нам Слово і віщо вдивляються в лица:

– Сини наші вірні. Брати, матері наші й сестри,
Не треба печалі: ми падали в січах без ляку.
Над нами ніколи не плакали тужно оркестри,
Бо з наших плацдармів живі починали атаку.

За те, щоб Земля не зійшла з голубої орбіти,
Щоб в юному світі і нині, і присно, і завше
В правічному ритмі за травнем приходило літо,
Щоб ваші сини не були од батьків своїх старші.

Ми чесно своє відробили на ратному полі.
Нам легко, бо ми уже пам'яттю вашою стали.
Дивіться ж, нащадки: в долоні синівської долі
Вручаємо світ ми і наших знамен краснотали!

... Велике мовчання росте обеліском з граніту.
Колони поротно відходять в тумани осінні.
І ми стоїмо при началі своєї орбіти,
І я відчуваю, як досвід приходить до сина.

Нам випало, сину, досягти і долюбити
Отецькеє поле – і стати нового початком...
І я відчуваю, як доля великого світу
На наші рамена ляга, наче батькова скатка.

Програмний вірш не лише покоління дітей війни, якими й були шістдесятники. Тема Світу і Всесвіту загіздилася в Олійникові ще тоді, як він ходив у «полинялому картузику», як дядько Микола Євдокимович вів його за руку з п'ятого класу в редакцію районної газети: діти війни бачили своїх загиблих батьків не «у незнакомого поселка», а в центрі Всесвіту – тільки ж за нього міг загинути батько, а не за якусь там «безымянную высоту». Знаю по собі: з глухого села у широкий світ тягне сила неймовірна і неуявна для жителів міста або столиці – звідси ніби вже й дороги нікуди немає. Бо куди ж іще прагнути, якщо живеш у столиці?

Так і бачу їх, коли оглянуся в Борисове дитинство, як вони йдуть мостом через Ворсклу: великого й доброго дядька Микола Євдокимовича і малого, білоголового, круглоликого п'ятикласника-сироту, у якого війна забрала молодого батька. Забрала назавжди, навіки! І з цим треба було миритися. Рано серйознішати. Ще раніше відповідати за всі свої вчинки. Бо ж нікому заступитися за тебе, захистити тебе. А мати в полі та в полі. «В степу», – як кажуть в Зачепилівці. «На степу», – кажуть у нас, в Новоолександрівці, що виникла в Дикому полі 1862 року, переселена з Полтавщини. Бо так же ж усе впізнано і знайомо! Що в біографії Бориса Олійника та його родинних і побутових зв'язках, що в шкільному житті, захопленні книжками, в отих мандрах у літературу через районну газету. Тільки у Нових Санжарах звалася вона «Ленінським

шляхом», а в Баштанці — «Під прапором Леніна». Боря Олійник в п'ятому класі надрукувався, а я — в десятому.

Цю спорідненість, їй-право, відчуваєш інтуїтивно, ще й не знаючи подробиць біографії: з поведінки, з поезії, з уподобань і позиції. У нас не було такої вже великої дружби — оберталися в різних колах. Але приязнь була на якомусь душевному рівні.

Коли ж цей колишній зачепилівський хлопчик «в полінялому картузику» засвітився на весь Радянський Союз у Великому Кремлівському палаці як заступник Голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР, ми не зводили з нього захопленого погляду: наш, наш! І на такому високому посту!

Милувалися: як він достойно, з якою гідністю представляв там Україну, свою Зачепилівку і нашу українську літературу. А він і справді поводився гечно й шляхетно у всіх непростих парламентських колізіях та перипетіях. І його виступів чекали мов одкровення: були вони завжди правдиві, загострено-полемічні, чесні й прямі, без ніяких політичних евфемізмів і хитрувань. Били супротивників з Міжрегіональної депутатської групи, як вони самі кажуть, «не в бровь, а в глаз!» Відстоювання істини в політиці — справа вельми складна й ефемерна. Але саме прагнення істини й забезпечило Борисові неабиякий політичний авторитет. Він ріс і зростав від виступу до виступу. А коли почав виїздити в «гарячі точки», де його знали як поета, і втихомирював пристрасті, як ніхто інший, авторитет його виріс незмірно і навіть небезпечно. Так що й Горбачов не раз змушений був вдаватися до реверансів: «Мой друг Борис Олейник».

Але в Бориса Олійника позиція була досить відмінна від позиції «міченого» руйнівника великого Радянського Союзу. І він ніколи не крився з цим: неодноразово попереджав Горбачова про хибність обраної ним лінії і з трибуни Верховної Ради СРСР, і партійних пленумів. Та все те було марно, бо запроданцям вороття вже нема: навіть якби вони й отямилися та намірилися повернути «навсяк» — нові хазяї не дозволили б! Про це Борис блискуче написав у відомій книзі «И увидел я другого зверя..., або Два роки в Кремлі».

Ця книжка не була несподіванкою. Бо не була ні «зрадою» Горбачова, як намагалися подати її недруги, ні якимсь поворотом чи ревізією поглядів — вона зродилася саме з незмінної патріотичної позиції Олійника, з його чесності перед історією і державою, з його особистої порядності й послідовності у відстоюванні своїх поглядів, своєї позиції. В цей брехливий час демагогів і перевертнів Борис Олійник світився тоді

і світиться зараз світлом Правди й Добра! За те його й любили і люблять і в Україні, і в Європі, і не тільки!

Вже одне те, що його, комуніста, тричі обирають віце-президентом Ради Європи, говорить само за себе. До його думки, до його голосу і там прислухаються, як прислухалися на сесії Верховної Ради СРСР, як прислухаються зараз на сесіях Верховної Ради України. А нам залишається тільки втішатися й радіти, що Зачепилівка Новосанжарського району на Полтавщині народила, вивчила й виховала без батька цього «хлопчика у полинялому картузику», якого ми любимо і гордимся ним!

А він ні в далеких світах, ні тут, у Києві, ніколи не забуває її, як і свою матусю, оту Сиву Ластівку, що давно вже стала ніби й нашою матір'ю. Ця синівська вірність Матері, рідній Зачепилівці та рідній землі, а отже й рідному народові, вигідно вирізняє його й з-поміж найвизначніших наших поетів:

Ти – зорею. А я – кленом... Ти – зорею...
Ах, коли б так і лишилось у віках!
І ходив би поміж небом і землею
Білий вітер у пухнастих чобітках.

А дівчата у проектних інститутах
Ставлять клени і у профіль, у анфас.
Підпиляють, підрівняють і підкрутять,
Позаяк у них порядок і асфальт.

Вони нас цивілізують і навчають,
Щоб не пхалися в Європу навпростець,
А в колоні понад шляхом. І, звичайно ж,
Щоб чуприни – під єдиний гребінець.

Ну, а ми в житті немало попотерлись,
Бо іще до літаків і показух
Своїх діток садовили на пропелери,
І попробуй нас усіх організуй.

Тож не бійся, не печалься, моя нене:
Нас не втримає асфальт на якорях.
Ти – зорею... А я – кленом... Будуть клени!
Тільки б ти не згасла, як зоря...

Зачепилівка не зводить закоханого погляду зі свого видатного сина, що зачарував давно і Україну, і Європу. Але й він її не забуває ні в Парижі, ані в Страсбурзі, ані в Києві: міцно приріс до неї серцем, як пам'яттю приріс до своєї матері, до

загиблого батька. Тому лине серцем до тих людей, серед яких ріс і виростав, з якими ділив усе, що випало на долю. Ось один із найкращих його віршів, паспорт його душі, посвідчення синівської любові й відданості своїм рідним людям:

ПРО ХОРОБРІСТЬ

У колгоспі зітхають корови печально,
Бо я дядька везу в лікарню.
Він лежить на гарбі, як святий з Почаєва,
Сивий-сивий і мудро безхмарний.

Поперек йому біль пропікає та ломить,
А він ще й шелестить губами:
— Ти давай через ліс, щоб поменше знайомих,
Бо невдобно — лежу, як барин.

І мені зрозуміла тривога дядькова
І ніяковість зрозуміла:
Він уперше в житті не править конякою,
А лежить на гарбі без діла.

І од того лице його полум'ям дише,
І зривається з уст трійчатим:
— Це ж сказитися можна, туди його в дишло, —
Цілі дні без роботи качатись!

Потім тихо, сховавши в зіницях болі,
Нахваляється дядько на завтра,
Що оце хоч книжок начитається вволю
Про любов та про космонавтів...

Шкандибає гарба по бруківці райцентру,
Пропускаючи авто коректно.
І стоїть край дороги забута церква
Як невдалий макет ракети.

А ми їдем двадцятим сторіччям конякою,
І мій дядько глаголить істину:
— Це ж подумать, яким треба быть одчаякою,
Щоб рішитись в ракету сісти?!

І лежить він на возі, важкий і нароблений,
І сіда йому сонце на лоба.
І не звісно, кому треба більше хоробрості:
Космонавту чи хліборобу?

Який пронизливий щем любові, співчуття й тихого зачудування ллється на нас із цього вірша, написаного років со-

рок тому! Ми знаємо: хоч би що думав і писав Борис Олійник, суддею, поціновувачем і найпершим читачем його в реальності чи уяві буде оцей дядько – можливо, що й дядько Микола Євдокимович, котрий одвів його колись маленьким через Ворсклу в редакцію райгазети.

А ось зовсім інші персони і персонажі, зовсім з іншого світу! Але як вільно відчувається наш поет і тут! Як глибоко проникає він у їхню справжню, а не показушну суть крізь машкару добродійності і фарисейського святенництва:

Іезуїт цілує туфлю папи,
Навпіл зламавши губи неживі...
А із свічок середньовічних капа
До всього звичний та байдужий віск.

М'який та добрий і до всіх лояльний,
Він бездоганно гра жахливу роль
Ще з того дня, як на руках Лойоли
Сховав під себе лютеранську кров.

Іезуїт до туфлі губи тисне...
А папа зна, що все це – лише гра.
Та, добре навчений ховати мислі,
Він навіть з Богом у покірність гра.

Він грає роль... А віск байдужо капа.
І, склавши звично руки на живіт,
Не вірить й крихти езуїту папа,
І тим же платить папі езуїт.

Вірші, які я тут цитую, написано ще в 60-ті роки. А які вони актуальні й сьогодні?! До багатьох роздумів і настроїв у цих віршах сумовито озивається ще й ностальгія – за молодістю, за тими часами, за роками, що пролетіли й не вернуться. Та й мало ще за чим? У житті завжди було більше місця для печалі, ніж для радощів. То що вже говорити про дні нинішні? А все ж, а все ж...

Не тьмяніє, не старіє Олійникова поезія і в ці гіркі та розшарпані часи. Бо, як усяка справжня поезія, вона здається вічною:

ПАРУБОЦЬКА БАЛАДА

Я летів красивим чортом
На коні, як ворон, чорнім –
Біла піна падала, як сніг, –
Ех, до тієї Чураївни,

Що клялась від третіх півнів
Рушники послать мені до ніг,
Та до тієї... До такої,
Що як поведе рукою —
Солов'ї вмирають навесні!

Я летів... А на Купала
Дві зорі підбито впали,
Заридав у глухомані сич...
Гей, скоріше, коню-друже,
Щось мені на серці тужно,
Щось не договорює ця ніч,
Та ще ж, як на чийось намову,
Загубилася підкова...
Щось недобре затаїла ніч.

Я влетів з розгону в ранок
Під високий білий ганок,
Де колись уста її пізнав...
Тільки чом це так вогнисто
Сіють музику троїсті?
Чуєш, коню, що б воно за знак?

Розчахнулись нагло двері —
Став біліший від паперу:
Вийшла Чураївна... у фаті.
Тонко скрикнула, мов чайка.
Випала у свахи чарка.
Три музики зблідли, як святі.

Вмерзнув повід у долоню.
Так оце виходить, коню,
Ми з тобою гнали крізь віки,
Щоб зеленої неділі
Встигнуть... на чуже весілля?
Де ж твої, Марусю, рушники?!

Щось лепече про розлуку,
Простягає білу руку, —
Повертаймо, коню... в три хрести!
Та скоріш від цього саду,
Де зустрів я ніжну зраду,
Та не слухай тоскного: «Прости!»

Люто вилетів на греблю,
Вдарив тугою об землю —
Обірвались струни у музик.

Закричали треті півні,
Впала з горя Чураївна
Головою в проданий рушник.

Ще не раз ти, Чураївно,
Скрикнеш чайкою осінньо,
Коли я попід твоїм вікном
На коні, як ворон, чорнім
Пролечу красивим чортом,
Хрещений весільним рушником.

Ех, до тієї... до такої,
Що як поведе рукою —
Скрипка заголосить під смичком!
Та до тієї, до другої,
До тієї... та не такої.
Під чиїм же, коню, ми вікном?

Туга за втраченим коханням — може, єдиним на все життя! Образа і молодече зухвальство перемішалися в цьому вірші, у цій «Парубоцькій баладі», немов у казці. Та й сама балада сприймається як притча із блукаючим сюжетом. Але в оркестровці Бориса Олійника, в чудесному ритміко-емоційному та образному ладі вона справляє таке сильне враження, що я ось вкотре читаю й перечитую її і не можу стримати сліз співчуття і захоплення її героями і майстерністю поета. І не знаю, чого тут більше. Бо все воно тут, як і належить у справжньому художньому творі, злилося і утворило таку живу, динамічну, виразну і яскраву картину, без якої важко уявити нашу поезію.

Так само викликає захоплення, але зовсім на інший лад, вірш «У поета гроші завелись...», названий автором «Притча»:

Реготали фізики до сліз,
Посміхались доктори обліслі:
«У поета гроші завелись?
У поета? Гроші? Та облиште!»

Критик цю проблему охопив
Оком всевидючим і недремним:
«Ну, якщо авансом не пропив,
То тепер уже проп'є напевне».

Рахував зневажливо касир,
Обиватель млів: «Живуть же, гади!»
А поет розгублено косив
На поважну паку безпорадно...

Як тоді зворушила нас усіх ця чудесна притча! Як і всі інші, наведені тут і не наведені, вірші, балади, поеми, інтимна і громадянська лірика Бориса Олійника. Публічно — у пресі, на письменницьких з'їздах і пленумах — визнавався і його незаперечний талант, оригінальність його поетичного мислення, віртуозне володіння віршуванням. А в «кулуарах», як тепер модно висловлюватися, — в застіллях, на кухнях, у всіляких збіговиськах — ні-ні та й просичить хтось зміїно то про «селянськість», то про Зачепилівку, в любові до якої поет ніколи не крився ні у віршах своїх, ні в публічних виступах, ні в бесідах з колегами. Але навіть відданість своєму рідному краєві і рідним людям ставилася й ставиться йому на карб.

Хто нам не тикав, хто не «ліз гадюкою в очі» (вираз Дмитра Кременя) то мужичо-селянським походженням, то неучтвом (навіть Григору Тютюнникові закидали, що він, мовляв, не знає як слід світової літератури, — сам це чув на засіданні творчого об'єднання прозаїків при обговоренні його новел), то традиційністю. І до цього пора б уже звикнути. Але не звикається. Бо зараз особливо загострилося намагання будь-що вирватися в ефемерну «еліту» — в авангард і андерграунд, в модерн та постмодерн, котрий виливається в звичайнісінькі матюки. Аби тільки «по-новому», «по-західному», «по-європейськи» та «по-американськи», як вони думають.

Будем жити, панове, працювати в ім'я незалежної України, а не зводити ідейні рахунки, та ще й на фальшивих бланках! Ось як пише поет у вірші «Робота», присвяченому пам'яті Євгена Оскаровича Патона:

Одні залюблені в старі листи.
Ті — в музику. А ті — в руді томища.
Таке життя... А він любив мости.
О, не любив — кохав. А може, й вище!

Він їх не слав, не креслив, не мостив.
Він їх ліпив і дарував їм душі.
Під серцем тихо, як дітей, носив
І клав на сон грядущий під подушку.

Вони з уяви прагли висоти,
Громохкі і тендітно-елегантні,
По котрих би Улановій пливти —
Ефірно так, на голубих пуантах.

Як ворожбит, він блискавки метав
І мав суворий аскетичний профіль.

І впертий до зятяності метал
Лягав ритмічно у залізні строфи.

Він міг, як маг, єднати береги,
Над урвищем зависнути орлино.
І перед ним ставали на коліна
Жахких проваль повержені боги.

Він прагнув возз'єднать материки,
Щоб повернуть планеті первозданне...
Та нагло на шляху його руки
Постав залізний ромб Гудеріана.

Стялися духи зла і доброти,
І нікуди з двобою відступати:
Одного доля прирекла єднати,
А другого – висаджувать мости.

Мостар в броню сховав свою любов
До тих часів, коли на полі брані
Останній «тигр» з лісів Гудеріана
Розплющив лоба о Патонів шов, –

В той день старий із пам'яті дістав
Мету своєї юної тривоги.
Та смерть уже виходила з-за рогу
І холодом студила на уста...

Він квапився. Він блискавки метав.
І падав одблиск на медальний профіль.
І впертий до зятяності метал
Лягав ритмічно у залізні строфи.

Дніпро втікав із-під його руки.
Життя втікало в молоде пагіння.
Іржали потяги від нетерпіння
Заглянути у дзеркало ріки.

Чвалали дні повільно, як віки.
Здавалось, час холоне на припоні.
Та вперто кам'яні несли бики
На дужих шиях марші і прогони.

«Агей, бики. Не підведіть, бики.
Несіть хутчій мій лебединий задум.
Бо вже ж літа zostалися позаду,
На тому боці вічної ріки».

Тягли бики немислимий вантаж.
Аж обливалися бетонним потом.
Хилився день. Лишавсь останній марш,
Що мав замкнути круг його роботи.

А смерть уже кахикала: «Коли?»
І він, зібравши всіх доріг розлуки,
Поклав замість прогона тиху руку
І вчув, як пальці берега сягли.

Долонею відчувши рух Дніпра,
І лоскіт шини, і пуантів дотик,
Зітхнув полегко: «Що ж, заходь, стара».
І руки склав, як дядько по роботі.

Отак би й нам працювати, як Євген Оскарович Патон будував мости, як Борис Олійник пише вірші, а не розводити чвари, роздаючи направо й наліво паспорти то на безсмертя, то — на ганьбу. Хемінгуей таких роздавачів називав не інакше, як «вши, ползающие по литературе» (переклад Кашкіна). А делікатний доктор Чехов казав і писав, що таких, як Скабічевський, котрий у пресі пророкував йому, п'яному, смерть під парканом, треба вбивати палкою по голові.

* * *

Побиття і потоптування найталановитіших стає в нашій літературі чи не нормою?! Та дивуватися вже нічому: згадаймо, що витворяють з Шевченком, Лесею Українкою, Михайлом Коцюбинським, Головком, Довженком. Гончареві новоспечені лауреати Шевченківської премії та давні його професори по Харківському університету відмовляють у власному індивідуальному стилі. Кому? Найкращому, найблискупішому стилістові нашої прози?! Та що ж ми за нація така? Що ми за література?! Горе, та й годі!

У цей же ряд оббріханих, обпльованих, безпідставно зневажених вписуються і Олійник із Базилевським. Подивіться на цей ряд! І поміркуйте, хто ж править бал зараз у нашій літературі? Чи не має рації Коротич, коли у відомому інтерв'ю нашій славетній «Літературній Україні» кинув «крилату» фразу: «Сірі починають і виграють». Ми всі тоді обурилися. Всіх нас охопив «благородний гнів». Але погляньмо на себе в дзеркало! І кого ж ми там побачимо? Сірих чи мишастих? І всі — генії!

Про коріння й природу ненависті й брехні на адресу Бориса Олійника розмірковують вже давно помітні в Україні

люди – розумні, чесні, благородні: Володимир Базилевський, Іван Бокий, Леонід Талалай, Віталій Возіанов. І не тільки розмірковують, а й виступають на його захист в пресі, під час всіляких культурно-літературних заходів. Немає лише доступу на телеекран і в радіоефір, де богують, безкарно порушуючи закони й саму Конституцію, ставленики «олігархів» та іже з ними.

Володимир Базилевський, наприклад, ще 1995 року написав блискуче есе «Клич гнізда», пропонував його всім редакціям – ніде не взяли, а самого розпинали за інші його роботи. Прекрасну розвідку про Бориса Олійника написав і опублікував Леонід Талалай. Зветься вона «Останній романтик». Тиражі, однак, настільки малі, що і найталановитіше лишається, як правило, непоміченим.

Більше таланить Іванові Бокому: він друкується в півмільйоннотиражних «Сільських вістях», і його постійні публікації там стали неабияким духовним надбанням цілої України.

Але найбільше вражає його передмова до останньої книжки «Таємна вечеря», удостоєної Міжнародної премії імені М.О. Шолохова. В ній Іван Сидорович теж розмірковує про цькування нашого поета: «Однак для чого оця кампанія цькування, – дивується він, – звідки ця хвороблива зненависть до людини, яка, хоч як їм не хочеться того визнавати, морально вивищується над ними просто-таки незрівнянно?»

Найкраще на це відповів сам Борис Олійник: «Ну, це ж природно! Відступник найбільше ненавидить того, хто не відступився. І – зятяте: не мені вони мстять. Вони мстять собі за власне кривовірство, за малодушшя, за власне відступництво. Бо добре відають: все потаємне раніше чи пізніше, як свідчить апостол, стане явне. І раніше чи пізніше люди спізнають всю ницість їхніх мізерних душ. Ті ж, хто не відступився, уже своєю присутністю створюють тло, на якому особливо контрастно проступає вся їхня трухлява суть. Звідси й особлива зненависть до тих, хто не відступився від своїх принципів і позицій».

«Ні на кого з політиків, – продовжує Іван Сидорович, – державних діячів чи наших культурників в останні роки не велася така масована атака, як на Бориса Олійника, переконаного українського державника. Хіба що в період розгулу сталінських репресій та в роки перебування в Україні Кагановича по війні...»

Борис Олійник багатьом стоїть на перепоні.

На перепоні, власне, стоїть народ, совість якого й уособлюють такі чисті люди, як Олійник». Краще не скажеш!

Так кому ж служать хулителі? Задумувалися вони коли-небудь над цим? Чи діють навмання, втрачаючи здоровий глузд і керуючись заздрістю до його таланту і сліпою ненавистю саме до його непоступливості у відстоюванні своєї позиції, до його невідступництва?!

Ось вам, панове, орієнтир, який ви ховаєте в чорних сутанах своєї ненависті, але на який тримаєте курс:

МАРШ П'ЯТОЇ КОЛОНИ

Де ви днесь, панове коммутанти —
Видатні міняйли прапорів?
На яку адресу вам писати,
Між яких ловити кольорів?

Кажуть, в радикалів грають нерви,
Коли ви, впадаючи у шал,
Пієте натхненно «Ще не вмерла...»,
Як учора — «Інтернаціонал».

Кажуть, ви тепер б'єте поклони
Так же ревно, як у ті часи
Били у церквах святі ікони
І сукали дулі в небесі.

Гей, пильнуйте, хлопці-радикали, —
В коммутантів незмінима суть:
Нас вони учора продавали,
Вас вони узавтра продадуть...

Спогадаймо пору незабутню,
Як вони в серпневу зорепадь
Обміняли зірку п'ятикутню
На місця в колоні нумер п'ять.

Чи не туди ж мітите й ви, панове? Але питати марно: хто ж зізнається в таких таємних намірах? Адже п'ята колона чи не найтаємніша! І завжди — мерзенна і продажна.

І вони ж, як дійде до порубу, —
Не змигнувши оком, без сум'ять
Обміняють вашого тризуба
На місця в колоні нумер п'ять.

Голубаво-жовті і червоні,
Чуєте: під маршів перегуд

Коммутанти п'ятої колони
Продаватись весело ідуть!

І, піднявши заздоровні чари,
Як тоді, в серпневу зорепадь,
Їх вітають радо яничари, –
Запасні колони нумер п'ять!

А тепер – хором:
– Голубаво-жовті і червоні,
Чуєте: під маршів перегуд
Коммутанти п'ятої колони
З яничарами навперегони
Україну на торги ведуть!

Кого оббріхуєте, лукаві? Чи не пора вже злізати з сідел розбрату та відпускати підпруги злопихательства?! З 1991-го ви і ваша газета зводите рахунки, спеціалізуючись на Борисові Олійникові. І що з того вийшло? Де він, а де ви, «свідомі» та «пилльні»?

Він написав найвидатнішу поему останнього десятиліття «Трубить Трубіж», видав збірку «Таємна вечерея», відзначену Міжнародною премією імені Шолохова. А ви й ваші однодумці в Народній Раді незчулися, як позбавили Україну статусу ядерної держави – розпродали ракети, висадили в повітря пускові шахти-установки під Первомайськом та Хмельницьким та все рядитеся в шати її «захисників». Від кого? Проти кого воюєте?

Проти слов'янської єдності? Проти ідеї й програми Кирило-Мефодіївського братства, заснованого Костомаровим, Кулішем, Гулаком і Шевченком? То так і скажіть. Але перед тим подумайте: чи не скочуєтесь на позиції Дубельта й графа Орлова – начальника «Третього Отделения Его Императорского величества»? І з ким же ви, майстри політики і культури: з прихильниками Кирило-Мефодіївського братства чи з його карателями? Схоже, що нині, якби попався вам Шевченко, ви б не обмежилися й десятилітнім засланням в солдатчину – загнали б пожиттєво.

Запитання не риторичне: покинули ж Тараса Григоровича напризволяще, на поталу бузинам та «різним прочим» грабовичам – «сучасно мислячим вченим», що роблять з нашого Генія і Пророка то «антисеміта» за «Гонту в Умані», то «міфотворця-брехуна», то «п'яницю» та «гомосексуаліста», а то вже й «вурдалака». А ви й слова не промовите в суді на його захист, «передовірівши» відстоювання його доброго

імені Василеві Лисенкові, самотньому, як перст, та ще й без лапаного гроша в кишені. А самі кидається «захищати» Україну від слов'янського братства?!

— Теж мені «захиснички», пекло його голову! — сказали б у нас в Новоолександрівці.

Бо — чим же обурюватися? Дружбою з братами білорусами та росіянами? А ви чого хочете, панове? Розбрату? Ненависті? Ворожнечі?

Так тут ви й геть не оригінальні! До розбрату закликав і планував його Аллен Даллес ще перед кінцем другої світової війни у своєму таємному стратегічному «Плані для СРСР», розробленому навесні 1945 року.

«Хамство і нахабство, брехню і обман, пияцтво і наркоманію, тваринний страх одного перед одним і безсоромність, зрадництво, націоналізм і ворожнечу народів, *перш за все ворожнечу і ненависть до російського народу*, — все це ми будемо спритно і непомітно культивувати, все це розквітне махровим цвітом».

Впізнаєте, панове, відлуння цих настанов, цього «Плану для СРСР» Аллена Даллеса у своїй «Заяві»?

Усвідомте нарешті, під чію дуду танцюєте, і зльзьте з горбоконики люті й ненависті та зробіть щось путнє для України замість того, щоб бавитися мітинговою лексикою й фразеологією. Бо, доки ви цим займаєтеся, Україну та її народ доведено «до ручки», як кажуть в Одесі: з десятого місця серед найрозвиненіших країн світу, на якому вона була за часів «тоталітаризму», Україну пожбурено з анклаву ядерних держав у становище країн «третього», а то й «четвертого» світу.

Вона стала колонією чи субколонією, сировинним додатком «золотого мільярда», ринком «живого товару», мертвого виробництва, безробіття і найдешевшої в світі робочої сили.

А ви все «пильнуєте» — шукаєте ворогів там, де їх немає і не може бути. Чи не сняться вам лаври колишнього міністра оборони США Джона Форестолла, котрий з криком: «Росіяни йдуть!» — викинувся з вікна свого кабінету в Пентагоні.

Не можна не навести тут програмний вірш, який є подією не лише в Борисовому доробкові, а й в усій нашій поезії. Йому найперше з'явиться б на шпальтах письменницької газети. Але де там! Олійника там вносять у поминальну граматку тільки «За упокій».

ТРЕТІ

Знову чорне вивели на біле,
Біле — заплювали в чорноту.
Пики одне одному набили
За свою! За правду!! За святу!!!

Спогадали рани і зарубки.
Виставили кожному борги, —
І взялися зводить порахунки,
Ревно наминаючи боки.

Доки на мечі кували рала,
На тризуби — молоти й серпи,
Треті загребущо рвали й крали
Від ракет, ікон і до сапи.

Треті підкидали знизу хмизу,
Зводили, як бевзів, — у лоби:
— А отам — колишній блюдолиза,
А отам — тепершній. Лови!

І ловили, і трошили яро
Щелепи, заводи і горшки.
А тим часом треті — рвали й крали
Надбане горбами за віки.

Раптом спогадали про Україну.
Глянули — руками розвели:
— Хто ж це нам побив горшки і спини,
Хто ж це нашу хату розвалив?! —

І шукають лютими очима
Ворогів нових за три межі.
А тим часом треті за плечима
Ділять між собою бариші.

Отож розплющуйте очі та подивіться незашореними очима, звідки на нас лихо звалилося. Від кого? Може, від Льва Миколайовича Толстого чи Пушкіна? Від Лермонтова й Достоевського? Від Чехова й Буніна? Від Тургенєва й Фета? Від Тютчева й Купріна? Яких вилучено з шкільних програм та вузівських курсів і переведено в розряд «зарубіжної літератури»?

Той, хто їх вилучав, той і «Заяву» писав, сповнену ненависті до Росії, до російської літератури й культури, до російського народу, якому нав'язується «ментальність орди». А русичі де були — у Київській Русі чи у військах Чингісхана і

Батія? Чи, може, вони були на Калці? З Дмитрієм Донським? А теперішню Росію хто розпинає? Хто загнав її у злидні, не кращі й не гірші, ніж в Україні? Подумайте, панове! Гарненько подумайте, то, може, полуда спаде з очей – і ви нарешті побачите «третіх», про яких вже відколи говорить нам Борис Олійник. А ми його або не чуємо, або вдаємо, що не чуєм. Або не хочемо чути. Бо чекаємо манни вже й не з небесі, а із-за океану.

Підставляйте обидві пригорщі. Вже «дали» і на «саркофаг», і на закриття Чорнобильської АЕС, і на будівництво нових блоків Рівненської та Хмельницької АЕС. «Дали» і «дадуть» – два білих, а третій – як сніг! Казав пан, кожух дам, та слово його тепле. Так само, як відшкодували нам запобігливе, лакейське позбавлення статусу ядерної держави. Як повернули вартість вивезених в Росію ракет та ядерних боєголовок. Як відшкодували нам ще запопадливіше знищення пускових шахт, яким немає ціни! Або літаків – стратегічних бомбардувальників, котрі тактико-технічними параметрами переважають американські.

Жодна з цих пекучих, навіть трагічних для України колізій не обійдена Борисом Олійником ні в публіцистиці, про яку ще згадаємо, ні в парламентських виступах, ні на засіданнях Ради Європи. Не цурається таких «прозаїчних» мотивів і його поезія, як ми пересвідчилися з наведених прикладів. І завжди це сприймається органічно, не натужно. Віртуозне володіння словом, ритмом і мелодикою, абсолютний поетичний «слух» – саме ці якості й дозволяють Борисові вільно й невимушено поводитися з будь-якою темою у своїх віршах. Тому, саме тому його палітра така багата на кольори й відтінки, а поезія – тематично розмаїта. Ось приклад:

Я спокійно б лежав під вагою століть,
Я б давно вже й землею став,
Але ж бісова дівка на кручі стоїть,
Огорнувши вітрами стан.

Як це не схоже на «Марш п'ятої колони»! Яким поетичним флером оповита сама тональність – довірлива і трохи лукава, з гуморком! Тут поет ніби легенько кепкує з самого себе і запрошує й читача сприймати його захоплення не те щоб несерйозно, а з молодечою іронією, з усміхом, навіть з поблажливостю.

Вже зітліли до кореня меч мій і щит,
Наді мною гуде Дніпрельстан.

Але ж бісова дівка на кручі стоїть,
Огорнувши вітрами стан.

Цей метафоричний рефрен, цей символ дівочої вроди й чарівності пронизує вірш «नाविलіт» і надає йому дивовижної легкості й грації.

Це було зо дві тисячі з гаком літ,
Коли стрів мене вражий спис:
От як стала на кручі, так і стоїть,
І в зіницях лукавий біс.

І зове, і чарує бровою-крилом,
І п'янить, мов козацький мед,
Перехоплений в стані купальним зелом
Ворожбитського зілля букет.

Ех, повстав я – розпалася скіфська гора,
Наполохавши римських гусей!
Взяв я рештки меча, золоту пектораль
І сховав крадькома в музей.

Я одягся модерно в нейлон і лавсан,
На побачення біг сто літ.
А вона, огорнувши вітрами стан,
Вже на іншій межі стоїть.

Я роззув черевики, я біг сто літ,
Я побив олімпійський рекорд!
Та вона вже на третій межі стоїть, –
І нехай би взяв мене чорт!

Я поклав собі: вмерти і стерти слід.
Хай гуде по мені Дніпрельстан...
Але ж бісова дівка на кручі стоїть,
Огорнувши вітрами стан.

Вдумаймося у цей вірш, перечитаймо його! І нам відкриється безконечна й безмежна далечінь Олійникової поетичної природи, а не лише майстерності. Хоч би чого він торкнувся, все під його поглядом і під його пером стає поезією – чарує і кличе, манить і обіцяє нові й нові емоційні та настроєві відчуття, яких ми ніби й не знали, а тільки здогадувалися про них, а тепер зустрілися з ними віч-на-віч, впізнали їх і зраділи, як радіємо улюбленій музиці, котру давно не чули...

Ось чому його поезія так вабить найстрогішого, найвимогливішого прозаїка-стиліста Юрія Бондарєва. Навіть він, над-

звичайно стриманий і суворий, пише в своїй передмові до «Избранного»: «Я процитировав строфи цих прекрасних стихотворень і едва сдержал себя, чтобы не привести их текст полностью. В самом деле, мне пришлось бы цитировать автора слишком много, ибо почти в каждом стихотворении, в каждой поэме его есть чарующая сила ритма, рифмы, метафоры, не похожих на близлежащие образные структуры своей дерзостью, неожиданностью и вместе внутренним изяществом». Наводжу ще раз цей пасаж дорогого мого побратима-фронтовика, великого письменника Росії, бо й сам не можу втриматися перед спокусою щедро цитувати поезію Олійника, її не можна не цитувати! Бо йдеться ж тут не про Бога – Святого Духа, а таки ж про видатного нашого Поета, не «прочитаного» ще по-справжньому!

На моє глибоке переконання, ще й досі не сформувалося справжнє публічне, а може й національне, уявлення про значущість поезії Бориса Олійника для нашої літератури, про її масштаби і місце в житті українського народу. Бо це істинно народна поезія! Висока, правдива й прекрасна. В ній яскраво відбилася сама Україна, сучасна й історична, її мрійливий, працелюбний і скромний народ. Я вже говорив про це, але треба ще й ще раз підкреслити саме *народність*. *Високу художність і філософську глибину цієї надзвичайно талановитої поезії*, виразної, яскравої, самобутньої. В особі Бориса Олійника маємо національного поета в найкращому, найповнішому розумінні цього терміна. З таким поетом не гріх стати й перед Європою! І перед світом.

Мати наша – сивая горлиця.
Все до її серденька горнеться:
Золота бджола – намистиною,
Небо – празниковою хустиною.
Сивий дуб – прокуреним прадідом,
Білочка – мальованим пряником,
Жура-журавель над криницею –
Чистою сльозою-водицею,
А земля – пшеницею ярою,
А літа – замисленим явором,
Що із сорок першого журиться:
«Де ж це, молодице, твій суджений?»
Місяць – непоколотим золотом,
А береза – вранішнім солодом,
Хата – ластівками над стріхою,
А туман – вдовиною втіхою.

Крашанкою – сонечко в миснику...
А вона до всіх до них – піснею.

Вище фольклору ж – тільки Бог! З нього, з фольклору, ви-йшли всі епоси: «Нібелунги» і «Загибель Богів», «Іліада» і «Одіссея», наше «Слово о полку Ігоревім». Думи й пісні – це ж і є фольклор, наближення до якого – найвища ознака художності. Віанням фольклору пронизана вся Олійникова поезія.

* * *

Ось він іде з перших рядів партеру по встеленому килимом проході – гречний, зграбний, зібраний. Ще здалеку усміхається. Але стримано і трохи сором'язливо, ніби вибачаючись. За усталеною традицією, обнімаємося й чоломкаємося по-козацькому тричі.

– Ну що ж це з Шевченка роблять лише переспівувача Давидових псалмів? – з обуренням кажу йому з ходу. – А цитують – гірше, ніж за Суслова – Маланчука: «Раби, підніжки, грязь Москви!» – і обривають в найкращих традиціях тоталітарного контролю!?

– Сан Санич, – заспокійливо бере мене під руку, – ви ж не хочете, щоб ми знову сварилися з Варшавою? Бо що таке «Варшавське сміття – ваші пани, ясновельможнії гетьмани»? Це ж образа суверенної держави, що має нас вивести в Європу! Віце-прем'єр з гуманітарних питань не може дозволити собі такої вольності. Як ви не розумієте?

Дивлюсь на нього, дивуюся, захоплююся лукавою дотепністю і мовчу.

– Скажіть спасибі, що хоч це сказано. Що підкреслено Шевченкову освіченість, його захоплення біблейськими мотивами. А ви що ж хочете, щоб тільки «я пас ягнята за селом»? – питає цілком серйозно.

І я не розумію: жартує, іронізує чи й справді виправдовує доповідача? А в очах – бісики. А на губах – натяк на усмішку. Трохи поблажливу, а трохи й іронічну. Стоїть переді мною – рівний, з гарно розгорнутими плечима. Щось зухвале, навіть задержувате вгадується в усій його доладній постаті, в отій недбало засунутій в кишеню руці. А навколо нас, у проході, зразу виникає натовп:

- Доброго вечора, Борисе Іллічу!
- З Шевченківським святом вас!
- Раді вас бачити!

І всі тягнуться до нього, щоб потиснути йому руку, всі, ніяковіючи, намагаються засвідчити свою приязнь – чолові-

ки, жінки, старі й молоді. Обступають Бориса все тісніше, відтирають від мене чи мене від нього все далі. Забивають прохід. А дівчата намагаються протиснути поміж руками Борисові книжки й блокноти для автографів. Радісно дивитися на ці вияви приязні і слави, бачити, як спокійно, з яким достоїнством сприймає все це Борис, неквапливо й спокійно тисне руки й ледве вклоняється, дивлячись у вічі тому, хто вітає його.

І всі оті обмови, закиди й «шпильки» здаються зараз, перед виявом такої одностайної прихильності й визнання, далекими-далекими й дріб'язковими, нікчемними й осоружними. І гордість за побратима, а також за нашу поезію переповнює душу. Ховаю її, ховаю. Намагаюся нічим не виявити — Борис цього просто не зносить.

Так було не раз і не два. Так є й тепер. І завжди. І усвідомлювати, бачити це радісно, радісно, й край! Ще й як радісно! Бачити отого зачепилівського хлопчика «у полинялому картузику» в славі й визнанні.

«Все минає», — сказав цар Давид.

«Нічого не минає безслідно», — поправив Соломон Премудрий свого мудрого батька.

І з тих далеких, навіть не біблейських, а доісторичних часів дві оці незаперечні констатації супроводжують людство на його етнографічному, етичному й естетичному шляхах беззмінно. Хоч за метушнею і повсякденним дріб'язком іноді, а тепер все частіше забуваються.

Борис Олійник, здається, про це не забуває ніколи! А ніби вивіряє кожен свій крок саме цими мудрими постулатами: їхній відблиск осягає всю його поезію, кожен крок його і вчинок. Бо інакше як би ж він, комуніст, що «не витер чоботи об прапори», удостоївся не лише честі очолити парламентську делегацію України у Раді Європи, а й обиратися її віце-президентом? Тричі!

Вдумаймося в цей факт. Вслухаймося в його слова, мовлені з трибуни Верховної Ради, на форумі слов'янських народів Білорусі, Росії, України, на парламентській асамблеї Ради Європи, — і ми зрозуміємо всю абсурдність злопихательських закидів на його адресу. Відчуємо і усвідомимо дріб'язковість і ницість переляканих хуторян, що хотіли б відгородитися від світу не крилами, як Драчів дядько Іван, а чванливою самодостатністю, запобігливим догоджанням Заходові та заокеанському «хазяїну».

Ось два його найсвіжіших виступи: подаю їх в оригіналі, щоб не пропустити, як заповідав нам Шевченко, «ані титли, ніжє тії коми».

Выступление Бориса Олейника на форуме славянских народов Беларуси, России, Украины (Москва) 1 июня 2001 года.

«Высокодостойные беларусы, русские, украинцы, славяне и всяк суще народы на земле!

Фронтальная атака на славянство и, прежде всего, на его православное крыло особенно ожесточилась в последние два столетия. На острие этой атаки — Сербия и Россия.

Международная закулиса последовательно создавала образ врага в лице русского народа, который, мол, то и делал, что давил, угнетал и запрещал. А посему эти и подобные спекуляции мы обязаны дезавуировать не только и даже не столько ради защиты русских (они сами справятся), сколько во имя чистоты самой идеи славянской солидарности.

Так вот — касательно запретов. Да, запрещали. В частности, украинский язык — десятки раз. Но причем здесь русский народ? Он что — собирал вече и принимал решение по сему поводу? Или где-то в российской глубинке собрались крестьяне и, «взяв на грудь», постановили: а давайте запретим эту, понимаешь, украинскую мову?

Примитивное до наглости смещение понятий! Россией-то, за редким исключением, правила, извините, не весьма русские. Подвизались на троне в советские времена и мои земляки, которые, дабы их не обвинили в украинском сентименте, основательно топтались по «рідній мові». Но все иезуитство в том, что сии мерзости учинялись разномастными временщиками от имени русского народа, который сам пребывал под их жесточайшим прессингом. Мы же помним времена, когда малейшее стремление украинца к родным истокам обзывалось «буржуазным национализмом», а сыновнее чувство русского квалифицировалось не иначе как «великодержавный шовинизм».

Мы же помним, как в период развала Союза, приклеив козацкие усы, первыми бросились защищать неньку от «москалей» особи, которые едва могли объясниться ей в любви на «українській мові». А ныне многие из тех же, одев окладистые бороды, обвиняют украинцев в притеснении русских. Более того, отъявленные русофобы из закордонных голосов вдруг превратились в ревностных москвофилов! К чему бы это?

Давайте, братие и сестры, в конце концов, дружить без посредников, которые, столетиями сталкивая лбами славянские народы, за нашей спиной делят мир и барыши!

Скажите, отважилось бы НАТО во главе с Олбрайт, Блером, Саланой и К° учинить агрессию, если бы трехсотмиллионное славянство единым фронтом встало на пути этих «технологических варваров»?

А ведь мы, по существу, оставили югославских братьев один на один с волчьей стаей. Если и впредь будем трусливо отсиживаться по своим углам — любого из нас ждет подобное. Наглядное подтверждение сего — Македония.

В этом сумрачном контексте нынешний Славянский Собор — событие воистину светоносное, обнадеживающее. Земной поклон всем его высокодостойным инициаторам и тем скромным пахарям, которые взвалили на свои плечи подвижнический труд! Пусть этот форум станет благовестием и призывом ко всем славянам мира сплотиться во имя добра.

Среди множества неотложных я бы плакатным кеглем выделил вопрос об СМИ. В опасно глобализованном мире журналистика превратилась в планетарную «четвертую власть», которая не столько правит, сколько вправляет мозги.

Как эти пиаровские холдинги зомбируют и срамливают народы — нам известно. Как наемные киллеры пера идеологически обслуживали бомбардировки в Боснии — Герцеговине, Косово и всей Югославии — свидетельствуют сотни безвинно убиенных и искалеченных, тысячи сирот и вдов, миллионы беженцев. Да не будет прощенья во веки веков тем, кто продал душу и перо дьяволу!

Поэтому создание всеславянских издательств и газет надлежит вывести во главу угла. И, естественно, нам не обойтись без своих радио- и телеканалов!

Наконец, мы должны четко ответить на вопрос: почему мировое сообщество спокойно воспринимает солидарность и взаимовыручку, скажем, мусульман, католиков или евреев, но даже малейший намек на славянскую солидарность вызывает просто-таки озноб озлобленности? Тут вам приклеют и «нанславизм», и даже «большевизм» вкупе с тоталитаризмом, и, конечно же, «долгорукую Москву». При всем уважении к Москве мы должны объяснить дезориентированной общественности, что идея славянского объединения берет свои истоки из Киевской Руси и оформилась она концептуально не на Волге, а свыше полтора столетия тому назад на берегах Днепра, где родилось Кирилло-Мефодиевское братство, в конституции которого и заложена модель единения свободных (читай — суверенных) славянских народов.

Об этом прекрасно знают наши недруги. Но им ведь надо чем-то маскировать истинную причину своей ненависти. И мы эту причину обязаны поведать миру. А суть ее в том, что славянство по своей природе, по своему менталитету, по духовности, вольнолюбию и категорическому неприятию стандартизации всегда было, есть и пребудет естественным и не-

преодолимым препятствием, барьером на пути тех, кто рвется к мировому господству. Начисто лишённое чувства богоизбранничества, славянство искони принимало под свое крыло мировые религии всех племен и народов.

И мы гордимся этим космическим предназначением, ибо оно — по воле Божьей!

Чистоту и горний дух сего предназначения мы должны беречь как зеницу ока не только от закордонных лукавых. К глубокому сожалению, и в предлагаемых нашему Собору декларациях не обошлось без политической пиротехники типа «триединый народ», «великороссы, малороссы», а потом, гляди, появятся и «еще менеероссы». Мы должны исходить не из романтики абстрактных кабинетных умозаключений, а из реального факта жития трех равновеликих и равноправных народов — белорусского, русского и украинского. И, вообще, заявление и другие документы требуют основательной доработки.

Да, независимость — священное право всяк сущего на Земле народа. Но мы же видим и чувствуем, как международная закулиса — так называемый «золотой миллиард» — использует это природное право не во благо, а для размежевания славян по хуторам и резервациям, дабы поодиночке, как и планировал незабвенный фюрер, большую часть нашего люда просто ликвидировать, а оставшихся превратить в рабочий скот.

Две мировые, гражданская и нынешняя балканская войны унесли жизни десятков миллионов славян. Сегодня приведен в действие план по очистке наших территорий для хозяев нового миропорядка. И главные поставщики конвейера смерти — опять же славяне, теряющие ежегодно миллионы своих граждан.

Гей, братья славяне! Если мы не опомнимся и утратим историческое чувство локтя — мы все потеряем, все, вплоть до независимости!

Так отринем же сатану разбрата, и да воскреснет Бог и расточатся врази Его!

Благодарю за внимание».

Що ж тут іще коментувати? Що додати до цього полум'яного і сповненого національного достоїнства виступу? Пом'юмо, тільки «загумінкові» і перелякані хуторяни, що видають себе за «свідомих українців», відмовляючи в цьому іншій частині великої нації, можуть вбачати в самому Слов'янському форумі, в участі в ньому української делегації та у виступі Бориса Олійника якусь загрозу, «зраду інтересів», а то й «пошуки іншої батьківщини».

А ось іще один виступ. Тепер уже на червневій сесії Парламентської асамблеї Ради Європи на термінових слуханнях

щодо ситуації в Македонії, виголошений в Страсбурзі 28 червня 2001 року:

«Високодостойний голово! Шановні колеги!

Терористи, як і сама смерть, не мають національних ознак. Але у кожній з їхніх жертв є національність. У Косово — це серби, албанці, цигани, турки, горанці. У Македонії — це македонці, знову ж таки — албанці, серби, цигани. Себто всі нормальні люди. Адже не допускаю, що особин, котрі вбивають албанців в ім'я захисту «прав» албанців, хтось зважиться назвати нормальними людьми.

Здавалося би, ясно як Божий день: за всіма міжнародно-правовими нормами тероризм має кваліфікуватися як злочин проти людськості і людяності. Отже, боротися з ним треба й на краю Землі.

В принципі, це зловісне, аномальне явище мало б бути скороминучим. Однак на Балканах братовбивство триває вже впродовж десятиліть. І що характерно: тільки-но починається процес взаєморозуміння і врегулювання стосунків між конфронтантами, як хтось підступно підливає бензин в згасаюче багаття розбрату і вогонь спалахує з новою силою.

Так хто ж розпочав килимові бомбардування в Боснії — Герцеговині?

Хто канонізував косовських терористів у національних визволителів, озброїв їх, а потім сам же заходився «встановлювати мир» в регіоні ракетами, бомбами і снарядами з ослабленим ураном?

З цієї вини в Македонію разом з десятками тисяч нещасних біженців вільно проникли і косовські терористи, які вкупі з доморослими бойовиками довели ще молоду, але вже многостраждальну державу до межі громадянської війни і територіального розпаду? Ми ж самі бачимо і чуємо, що там діється.

Хто, зрештою, виплотив і виколисав міжнародного вбивцю Бен Ладена, а тепер ловить його по всьому світу, але ловить так, щоб... не ввіймати? І сардонічно регоче, споглядаючи з безпечної відстані, як спровоковані ним же європейці убивають одне одного за чужді їм інтереси?

Відповіді всім відомі. То чи не час нам, шановні європейці, бути вже господарями на своєму континенті?

Висловлюючи подяку доповідачеві і всім розробникам Резолюції та Рекомендацій, все ж зауважу, що в цих документах відсутня вимога, без якої навести лад взагалі, і в Македонії зокрема, — неможливо. Маю на увазі той незаперечний факт, що терористи, по суті, безперешкодно одержують зброю з усьо-

го світу. А тому, по-моєму, необхідно підкреслити, що Асамблея засуджує нелегальне постачання зброї до регіону конфлікту та закликає міжнародні інстанції, залучені до врегулювання ситуації, вжити рішучих заходів щодо припинення постачання зброї терористичним угрупованням. Насторожує впертий і послидовний спротив щодо цієї логічної вимоги.

Насамкінець дозволю кілька слів від себе особисто. Як безпосередній очевидець бомбо-ракетних акцій Альянсу в Косово і Сербії осмілюсь звернутися до македонців з проханням: перш аніж вдаватися до послуг НАТО, згадаймо, чим це обійшлося Косово і Сербії.

... У першій і другій світових війнах згоріла третина югославів, мільйони поляків. Апокаліптичних втрат зазнали білоруси, росіяни, українці. Ці жертви перевищують всі мислимі і немислимі холокосты. В одній із наших сучасних пісень говориться: «Половина села гуляє, половина — в землі лежить»¹. Страшно і тужно, панове.

Інколи складається враження, що ми, слов'яни, потрібні світові лише тоді, коли треба вмирати «за нашу і вашу свободу». Буду невимірно щасливий, якщо помиляюсь. Чи помилюсь. Дякую за увагу».

Рідко кому з поетів випадає така доля — бути ще й виразником інтересів своєї держави на міжнародних форумах в ООН і Раді Європи. Відстоювати справедливість по відношенню до братів слов'ян Балканського півострова, помітно впливати на прийняття рішень загальноєвропейського характеру. Завоювати авторитет у найвищих політичних сферах. Оце вам і рідкісне поєднання Поета і Політика в одній особі. Щасливе поєднання!

Гордитися б, що у нас є такий Поет! Ні, не вміємо, не хочемо, не доросли до того, щоб радіти успіхові кривного, рідного співвітчизника. Одного з нас. «А чому не я?» — ось наш рівень, Господи...

* * *

Про Євгена Оскарівича Патона вірш ми навели. А можна й про Тичину, і про Рильського, наприклад:

ЧАРІВНИК

Через біле-біле поле йде веселий дідуган.
Довкруг нього зайці хвацько витанцьовують аркан.

¹ Слова Миколи Луківа.

Із рамена дубельтівка похилилась дулом вниз.
Вірний пес несе статечно на багаття сизий хмиз.
Зайчена замість патронів носить йому жолуді:
— Стрельте, діду, по вороні, щоб не каркала біді.
— Зараз стрельнем жолудями, халамидники малі!
Отже, разом заряджаймо! — А зайці гукають: —Плі!
— Але ж де ота ворона? — Полетіла... — Та невже?!
Не біда... Зате патрони ми назавтра збережем.
Згода, сірі та вухаті? — Згода! — крикнули зайці.
— Ну, то я пішов до хати, — і... просявав на лиці:
З дубельтівки в небо чисте, з голопузих жолудів
Визирали першим листям два дубочки молоді.

Скільки тут залюбленості, ласки, лукавої усмішки, за якою ховається бентежлива ніжність! І як це схоже й на твої почуття до Рильського, до найпитомішого інтелігента нашої поезії. Та хіба тільки поезії? Всієї нашої культури, науки — лінгвістичної передовсім. А його переклади всесвітньо відомих лібрето, коли він, Рильський, працював завідувачем літературною частиною нашої Київської опери? А переклади зі світової, зарубіжної та російської класики, зокрема й Пушкіна? Хіба все це могло лишити байдужим Бориса Олійника?

У цьому напівдитячому, напівжартівливому вірші — увесь Рильський! Його дух, його безсмертна душа і вдача. Розумна, добра, ласкава. Отак само написано й про Тичину:

Та нараз ворухнулись чутливі уста, —
І явилася Слова снага золота.
Він у нього увесь
До кінця переливсь.
Не шукай його десь.
Він тепер уже скрізь.

А як радував він нас усіх, коли 9 березня в Києві, а через два тижні — в Москві проголошував слово про Шевченка. І ні разу не повторився, і щоразу дивував своєрідністю й глибиною погляду на постать Кобзаря та на його геніальну творчість.

Віддав належне у своїх проникливих роботах і Пушкіну, і Некрасову. Відзначив теплим і щирим словом і Павла Грабовського. Написав він і про Тичину, Сосюру, Рильського, Гончара, Бажана — тобто віддав шану своїм учителям.

Але ж написав і «Молитву», якою ми й завершимо оце припізніле, може, й недосконале слово про Бориса Олійника. Бо саме вона краще, ніж будь-хто з колишніх поетових «аналітиків», яких до біса було за його розквіту, і теперішніх мов-

чунів, а то й замовчувачів і навіть злопихателів, а також майбутніх дослідників, яких у Бориса, я певен, буде ще більше, — саме «Молитва», на моє глибоке переконання, скаже все:

...Відпусти гріхи, Великий Боже,
Пройдами ошуканому люду.
Втретє відпусти, молю, бо схоже,
Що вчетверте випадку не буде!..

Навіть кривовірові прощаю
За Твоїми приписами, Отче,
А собі єдиного благаю:
Не прости, як на криве ізбочу!

Відпусти, Всеволодний, безголовим,
Що могили потоптали отчі.
Не прости мені, коли хоч словом
Предківські могили опорочу!

Змилуйсь над братами, що в гордині
І мене затоптували в сажу.
Праведний, не попусти й зернини,
Коли навіть недругові зраджу!

За Твоїм священним заповітом,
Всім дарую заблукалим в пущі:
Виведи їх благовісним світлом
На дорогу правди невмирущу!

Оце й усе, братове і сестри, що хочеться сказати про недооціненого великого нашого сучасника сьогодні. А завтра і післязавтра про нього і як про поета, і як про політика казатимуть інші, і, напевне, краще, ніж тут мовлено. Бо й приводу побільшає, і поживи для їхніх писань додасться з Борисової поетичної та політичної діяльності.

А я все — про отой вірш, з якого почав:

Тільки квітом своїм при моєму вікні
Не опав соняшник.
Я несу його в світ, щоб не тільки мені,
Щоб і вам — сонячно...

Неси, любий наш друже! Ти, здається, й живеш для того, щоб і нам, і братам нашим, слов'янам, а з-поміж них і нещасним, зацькованим «цивілізованим світом» сербам було сонячно. Таки сонячно! Ти ж так цього прагнеш.

Конча-Озерна. 7 липня 2001 року

НЕДОВГОВІЧНІ ТЮТЮННИКИ

Тютюнники довго не живуть.

Григір у застіллі

З Григорієм здибалися в «Радянському письменнику» в грудні 1960-го перед від'їздом до Москви на Декаду: він прийшов за щойно виданим «Виром», а я — за збіркою «В батьківському краю». Обидві книжки відредагував новопризначений головний редактор Анатолій Дімаров.

З Анатолієм, як і з Григорієм, я побачився вперше — в один день Бог послав одразу двох друзів. Та ще таких талановитих! Дякую й зараз Всевишньому за той далекий благословенний день...

Багато добра зробив у літературі скупий на емоції та щедрий на кпини Дімаров. Тютюнників роман він виловив з виру провінційних пліток та інсинуацій і відкрив дорогу у велику літературу одному з кращих наших прозаїків, мовби граючись. А насправді довелося долати не лише цензурні перепони, а й редути недоброзичливців, вибудувані місцевими та столичними «класиками», поблажливими до сірятини, але вельми прискіпливими та ревнивими до чужих успіхів.

Ревнивці ж, як відомо, люті та мстиві — не зупиняються й перед плітками та доносами аж у «вищі сфери». Цього лиха доволі зазнали обидва Тютюнники і сам Дімаров.

Не раз усіх трьох обкладали, як вовків. Тільки не червоними прапорцями, а чорними наклепами на всіх рівнях. Аж до ЦК включно.

Та вони лишалися гордими й незалежними. Всі троє знали собі ціну. Були чесними перед правдою життя — справжні сини України, а не якоїсь там кислокапустянської республіки, якою її намагалися зробити всілякі маланчуки й суслови. І таки робили. Але не для всіх: брати Тютюнники й Дімаров з-поміж небагатьох інших завжди й у всьому лишалися українцями. Зате й перебували в немилості: на ту Декаду Дімарова не запросили, незважаючи на високу посаду, яку він обіймав.

Темний з лица, аж посинілий, Григорій ніби завжди перебував під непосильним тягарем фронтових тортур та поранень — про це свідчили його великі страдницькі очі, затуманені постійним болем від осколка під серцем.

Першої ж миті нашого знайомства переді мною постав ще один мученик війни. Я багато зустрічав їх по госпіталях, провалявшись там після тяжкого поранення в Берліні майже два

Брати Григор і Григорій Тютюнники.

роки. Та відрізнявся від них Тютюнник-старший суворим спокоєм, внутрішньою силою, що вгадувалася в строгому погляді, бриніла в хрипкуватому басовитому голосі, що лунав гордовито і владно.

Слова скупі, навіть сухуваті: знав їм ціну і ніби зважував кожне перед тим, як вимовити. Міцно й коротко потиснув

руку, назвав себе і замовк надовго. Таким мовчазним пам'ятаю його й понині.

Може, тому мовчав, що у видавництві, в Спілці, в поїзді — скрізь наперебій хвалили його роман, а він почувався ніяково, тяжко звикаючи до слави, що здавалася йому несподіваною й незаслуженою. Навіть на Декаді в Москві хвалили тамтешні, не вельми схильні до визнання «націоналів» критики, такі як Юрій Суровцев та Григорій Корабельников. А Тютюнник знай мовчав собі, бо немало зазнав прикрощів у Львові: огрядний та брезкий прихильник Бахуса поскаржився Дімарову, що Тютюнник «приніс у «Жовтень» валізу макулатури, не знаємо, що робити з нею. Повертати фронтовикові якимось не з руки, а розгрібати отаке сміття нікому. Та й чи варто?»

Анатолій промовчав, тільки гірко спикрив за товариша і тут-таки зателефонував Григорію, щоб приніс йому другий примірник рукопису.

— Єдине прохання, — переступивши поріг, сказав йому Тютюнник, — прочитай дві сторінки. Якщо це лайно, викинь у помийницю.

Дімаров почав читати й не міг відірватись до ранку. Він відкрив для себе й для нас справжню прозу й одразу ж подзвонив Мушкетикові в Київ: є для журналу «Дніпро» чудесний роман!

«Вранці приходять Гриша з Миколою Романченком, — розповідає тепер Дімаров, — ставить на стіл пляшку самогону і мовчки сідає в кутку, ні живий, ні мертвий. Дивиться на мене спідлоба стривожено й сердито, а я не можу спромогтись на слово: дихання перехопило, ось-ось заплачу з радості за товариша. Не знаю, як висловити своє захоплення.

— Гришо, — видавлюю з себе нарешті, — ти знаєш, що написав?

Мовчить. Очі злякані й розгублені.

— Не знаю, — сердито відгавкується, опустивши очі. — Боюся питати.

— Ти написав геніальний роман — «Тихий Дон» України! Усім нашим літературним генералам вмитися перед твоїм «Виром», от що я тобі скажу! Мушкетик готує місце в «Дніпрі».

Він кинувся до мене, і ми обнялися. А Романченко й про пляшку забув, та як рвоне в «Жовтень», як зніме там галас: «У вас з-під носа роман Тютюнника забирають та передають у «Дніпро». Що ви собі думаєте за повної відсутності прози?» То там сполошилися, взяли та й заслали до набору. Доки ми прийшли за першим примірником, роман уже набирався».

Про це я тоді нічого не знав, але із стемнілого лица, з Григорієвих очей, з їх страдницького виразу на мене війнуло першої ж миті боєм пережитих страждань. Крутим, суворим та непоступливим норомом повіяло теж. Мене гнітила його тяжка зосередженість та мовчакуватість, незбагненна відстороненість не лише в людському тлумі, а й на самоті.

Схилившись над столом головного редактора, Григорій мовчки написав автограф на титулі і подарував «Вир» Дімарову.

— Дякую, Гришо, — схвильовано обняв його Анатолій.

— Це тобі спасибі, — виборсуючись з обіймів та аж відсторонюючись, суворо сказав Тютюнник. — Боявся, що не встигну, — глухо зізнався він. — А тепер мій роман житиме. Не знаю, чи довго...

— Довго, Гришо! — перебив його Дімаров. — Нас не стане, а роман твій залишиться в нашій літературі. Може, й назавжди.

— Не люблю пишномовства, — скривився Тютюнник. — Ходімо краще та вип'ємо з такого приводу.

— Зараз не може, Гришо. Роботи по саме нікуди. Чекайте мене після п'ятої в спілці. Там у «Енеї» й пообідаємо.

Тютюнник забрав авторські примірники зі столу Дімарова. Я чекав, що він подарує роман і мені, але Григорій поклав книги до портфеля, ніби мене тут і не було. Я зрозумів: Тютюнник нічого не робить заради ввічливості. І для годиться. А все ж стало якось не по собі: мимоволі образа торкнулася серця й застряла там. Долаючи прикре відчуття, поставив вдячний автограф і теж подарував свою книжку Дімарову, а потім звернувся до Григорія:

— Подарую й тобі свою збірку за повість, що так мені сподобалася¹.

— Даруй, — змилюстився Тютюнник. — Прочитаю та й знатиму, з ким зазнайомився сьогодні. Бо за романом світу білого не бачив — майже нічого не читав останнім часом.

— Не будь жмотом, Гришо, — засміявся Дімаров. — Обмінюйтесь книжками: перед тобою ровесник-фронтвик, скалічений і майже вбитий, як і ти. Вже за одне це треба подарувати йому роман.

— Ні наші фронтіві рани, ні ровесництво літератури не стосуються. Вона дівка сувора: нікому ніяких потурань!

— А він і в літературі нікому не дасть в кашу наплювати. Прочитай хоч пару новел — сам побачиш.

— А ось прочитаю, то й побачу, — не поступався Григорій, і в тоні його вчулася несхитність і навіть погроза — полосонував по мені гострим поглядом, наче бритвою.

¹ «Хмарка сонця не заступить» — друк в «Дніпрі».

Такого жаліти не судилось нікому. Навіть співчуття образило б його. Залізний характер! Щось у ньому було від отих запорозьких лицарів, про яких щось таки знали з «Кобзаря». А ще до нас долинала їхня слава з сивих дум та пісень. Та з дідівських переказів. Коріння цієї мужньої несхитності вгадується і в короткій автобіографії Григорія Тютюнника:

«Народився 6 травня 1920 року в селі Шилівці Зіньківського району Полтавської області. Учасник війни з 1941 року.

Спочатку перебував у діючій армії, а потім у партизанському з'єднанні майора Кокіна.

Під час боїв за місто Орел попав у полон, звідки незабаром утік і воював далі. Під Білою Церквою був тяжко поранений і вдруге взятий у полон. Одужавши, знову втік до партизанів. Коли в 1944 році загін ішов на з'єднання з частинами Червоної Армії, був ще раз тяжко поранений. Тривалий час лікувався у Кисловодську, але так і повернувся додому з осколком біля серця, що й стало причиною передчасної смерті.

Г.Тютюнник помер 29 серпня 1961 року».

Любий читачу! Вчитайся в ці скорботні рядки: автобіографію взято з біобібліографічного довідника «Письменники України у Великій Вітчизняній 22 червня 1941 – 9 травня 1945 рр.», і писалась вона, безсумнівно, самим Григорієм. Крім, хіба що, останнього рядка й закінчення передостанньої фрази. Але тут не сказано найголовнішого та найтрагічнішого: 1937 року у Григорія та молодшого Григора ежовські опричники забрали, заарештували й розстріляли 38-річного батька Михайла Васильовича Тютюнника – високого, вродливого, розумного від природи. Був він талановитим майстром-теслею, невтомний трудяга, людина високої честі.

Зі сталінських катівень прийшло лише кілька листів, та й ті згоріли у війну: саме в тютюнниківську хату біля греблі попала одна-єдина бомба, скинута фашистами на Шилівку в сорок першому році. Все згоріло – не лишилося й сліду на землі від вродливого молодого Тютюнника. Дивуєшся й зараз: чому саме на їхню хату впала ота єдина бомба?! Мимоволі станеш суворим та неговірким: таких трагічних втрат і обставин навіть серед багатостраждальних українців випадало небагатьом. Крута й трагічна доля не зламала, а, здається, ще більше загартувала характери обох братів Тютюнників, змішаних на козацьких генах, – гордих, непокірних, волелюбних, схильних до краси і для краси народжених.

Ну, то поїхали ж ото ми до Москви на Декаду, і поселили нас у сусідніх номерах готелю «Україна». Десять днів постійного й безперервного спілкування з Григорієм Тютюнником

подарувала мені скупа доля, але й за те я вдячний їй: такої мужньої, цільної й непохитної в чесності натури я більш не зустрічав за весь свій доволі вже довгий вік.

Незважаючи на декадну метушню, ущільнену програму зустрічей, концертів, публічних обговорень української прози, поезії й драматургії, я прочитав «Вир», подарований у поїзді, як тільки Григорій, нездатний спати в дорозі, перегорнув мою збірочку й схвально відгукнувся про вміщені в ній новели. Я ходив по метушливій, вічно кудись летючій Москві, а думав про тиху Шилівку, на гамірних вулицях і тротуарах перед моїм зором поставала далека й мила Беева гора, у гримотливих концертних залах чулися мені голоси дивовижно живих шилівців: привабливої Юлі, Вихора, кумедного Йоньки, Северина Джмелика. Вони оступали мене тут, у празникової Москві, втягували в своє середовище — я ніби жив серед них, любив і страждав разом з ними, дружив і ворогував, милувався світанками й вечірніми зорями ніколи не баченої Полтавщини. І вся барвиста Декада промайнула мені під враженням суворого й правдивого таланту мого ровесника, страждальця й воїна, залюбленого в свою землю та рідний народ письменника.

А сам він і по Москві тинявся похмурий, аж зчорнілий. На всі урочистості ходив мовби з принуки, якимось нехотя, і навіть у щедрих застіллях лишався мовчазним та незворушним. Таким був і на концертах наших майстрів, що збирали мало не всю Москву, зачаровану кришталевим сопрано Євгенії Мірошніченко — ставної та величавої, мов пава, оксамитовими баритонами Миколи Кондратюка та Дмитра Гнатюка, високих, вродливих, на диво елегантних. Всі троє мовби презентували красу й талановитість української нації. Валом валили москвичі на концерти капели бандуристів під керівництвом незабутнього Олександра Мінківського, чорнобривого смаглявого красеня, Академічної капели «Думка» з диригентом Сорокою, ансамблю танцю Вірського, куди й нам, учасникам Декади, не вдавалося прорватись, на виступи славетного хору Верьовки.

На Григорія Тютюнника все це не справляло ніякого враження. Ні в Кремлівському палаці з'їздів, ні у Великому театрі не яснішало його похмуре й стемніле обличчя. Навіть на обговоренні української прози в ЦДЛ, яким керували Костянтин Федін та Леонід Леонов і де вслід за Олесем Гончарем та Михайлом Стельмахом найбільше хвалили Григорія Тютюнника, він залишався суворим та незворушним. Ніби це його й не стосувалось, не про нього та його роман йшлося. Я гу-

бився: що це? Стримарність чи байдужість? Чи він переріс «Вир» і пішов далі в задумах?

— Чому ти такий мовчазний та похмурий? — спитав я його, коли ми стояли удвох на високому парапеті готелю «Україна» навпроти пам'ятника Шевченкові й чекали машину, щоб їхати у Великий театр на спектакль нашої опери. — Невже тебе не хвилюють виступи найкращих наших художніх колективів, прославлених співаків, видатних акторів? Ти не любиш музики й пісні? Не сприймаєш опери? Байдужий до ансамблю Вірського?

— Не запитуй так багато — оглухнути можна, — обірвав він роздратовано. А потім спохопився, сумовито глянув на мене й зітхнув: — «Не співайте мені сеї пісні, не тривожте серденька мого...» — поблажливо й примирливо всміхнувся. — У нас, Сашо, весь рід співучий. Я знаю таких пісень, що тобі й не снилося. А колективи, як ти кажеш, співаки й артисти у нас славні. Таких талановитих людей, як у нас, на Україні, й під білим світом не знайдеш. Що правда, то правда. Але ж. — Він помовчав, важко дихаючи. — Невже ти не розумієш, що нас тут тішать, як тих зулусів, оцими виступами й концертами, надаючи можливість похизуватись перед москвичами у вишиванках, плахтах та шароварах, побавити столичну публіку гопаками та хороводами в той час, як на Україні вбивається наша мова, все меншає українських шкіл по містах, а всі вузи, всі заводи й конструкторські бюро, всі наукові й державні установи зросійщені. Навіть у непохитному Львові вивчення української мови не обов'язкове, віддано на розсуд батькам: хочеш, щоб твоя дитина вивчала рідну мову, подавай заяву. Не хочеш, не треба. В жодній країні світу такого не знайдеш. Навіть у колоніальній Африці такого нема. Це ж повна дискредитація, навіть знищення національної культури, самої нації. Бо хіба може нація існувати без рідної мови? Чому ви всі забуваєте про це? — розпалювався все більше Григорій. — Чому не помічаєте, що до нас ставляться, мов до лакеїв? Поблажливо й зверхньо! Я не можу миритися з цим! Не хочу зносити принижень!

— Ти надто загострюєш, Гришо, — миролюбно вгамовував я товариша. — Нас так гостинно зустріли, так гарно розташували у найкращих готелях Москви. Так тепло приймають на всіх концертах, обговореннях та зустрічах з читачами. Скрізь гаряче вітають.

— А в підтексті звучить: «Хохлами были, хохлами и останетесь».

— Не шукай підтекстів там, де їх немає. Сприймай все як є.

— Не можу! — майже крикнув, ще дужче стемнівши лицем, Григорій. — У мене он брата ніби в ясир взяли: на Тихоокеанському флоті три роки прослужив і зрікся рідної мови. Листи звідти писав тільки російською. А зараз вступив на російську філологію Харківського університету і кпинить мене за те, що пишу українською мовою: «Тебя будут читать только по хуторам и селам. А городу не понадобится твой роман, хоть напиши его золотым пером и золотыми буквами!» А я йому відповідаю: «Щоб мене читали моя мати та дід Чобіт, готовий працювати до загину». Зрозумій: у мене забрали єдиного брата. — Григорій прихилився до самого обличчя, в очах його, збільшених базедовою хворобою, стоїма стояли й тремтіли відблисками гірського кришталю прозорі й страшні сльози. — Доки не поверну його в лоно рідної мови, життя не буде, і літературна праця мені не в радість. От чому й похвали «Вирові» не приносять втіхи. Навіть задоволення не відчуваю. А ти кажеш: «Декада!» Показуха і більш нічого. Нам треба мову свою й культуру рятувати, а не возити на показ її винищувальникам. Коли ви всі зрозумієте це нарешті?

І тут підійшла чергова машина, ми сіли й поїхали у Великий театр на «Тараса Бульбу». З того вечора ми зустрічалися рідше, бо Григорій відлучався в журнал «Дружба народів», де готувалася публікація перекладу «Виру», та в «Советский писатель» для підготовки роману до окремого видання: Григорій Тютюнник став чи не найпопулярнішим серед усіх письменників, що брали участь у Декаді української літератури й мистецтва.

В останній день Декади нас запросили на урядовий прийом у спеціальний палац на Воробійових горах. Ми тоді ще дружили із Загребельним, обоє занепокоїлися відсутністю Тютюнника і спробували його розшукати, але це виявилось неможливим: сила-силенна людей набилося тоді у величезній залі. Під височезним склепінням та многотонними кришталевими люстрами гомоніло, нуртувало, гуло, хоч всі ніби й стояли на місці, але й оберталися навколо своєї осі, вітаючись, знайомлячись, перегукуючись. Так завжди ведеться у гармидері: юрмилися тисячі людей, в палаці ставало все гамірніше, все тісніше й тісніше від прибуваючих, а вони все йшли і йшли, і не було їм кінця. Юрба нагадувала вулканічну магму, ще не застиглу, але згасаючу — вона гусла, мовби тверділа, насичувалася дедалі дужче і рухалась, рухалась, стоячи, і ось-ось, здається, мала вибухнути. В цій юрбі ставало моторошно — вона поглинала і втягувала, володарювала над тобою, несла, куди сама хотіла, нехтуючи волею.

— Тут не те що знайти когось, тут себе можна згубити, — сказав Загребельний. — Прориваймося, Сашо, до столу. Бо відітруть, так що не встигнеш ні випити, ні закусити. Навіть вуса не оближеш, бо по них ніщо не потече. А Тютюнника розшукаємо в поїзді.

До столу з великими зусиллями все-таки пробилися. Столи стояли чотирикутником — велетенським, на всю безмежну залу. В центрі замкненого чотирикутника, встеленого дорогими товстими килимами, стояла Фурцева — гордовита й струнка, вродлива, породиста, тільки обличчя неприродно розчервонілося й пашіло та голос надто гучно лунав, коли вона віддавала якісь розпорядження, та дратівливий тон зовсім не пасував до такої витонченої інтелігентної зовнішності. Від її вроди й елегантності аж серце заходилося. І я вельми здивувався, коли за спиною пролунав брутально-злостивий голос:

— О-о, смотрите, Катька уже напилася! — з явною московською вимовою. — И когда успела, ты скажи, серед бела дня?

— Хвилюється людина, — заперечив хтось із наших, і по хрипкому голосу я ніби впізнав Тютюнника, але скільки не оглядався, характерного обличчя серед інших не помітив. — Не личить мужчинам підозрювати жінок у власних наших вадах. Зате ж яка гарна! Якщо прагнеш побачити найвродливішу жінку Декади, варто втрапити сюди.

Я знову обернувся, щоб побачити несподіваного захисника й підтримати його, бо він вимовив мовби мої слова.

— Не крутись, Сашо, — смикнув мене за рукав Загребельний. — Краще поглянь, он Політбюро суне, пре, являє себе народу.

— Що йому Політбюро, — пролунав знову той самий голос, і поряд з нами до столу вивалився з натовпу Григорій Тютюнник. — Що йому Політбюро, коли він Катериною Олексіївною ніяк не намилується. — Останні слова пролунали надто гучно: у величезній залі раптово запала мертва тиша, тільки знизу, ніби з-під землі, долинула тиха й журлива луна. Політбюро на чолі з лисим, зблизька зовсім мужикуватим Хрущовим, якимсь надто домашнім та простим, зупинилося в центрі величезного чотирикутника з тісно зіставлених столів, накритих білими накрохмаленими скатертинами та заставлених розкішними наїдками та напоями, завітчаних свіжими трояндами, калами білими та червоними каннами. Серед зими, у грудні, запахло весною, оранжереею, тропіками і ще чортибатьказна-чим, і з синюватої імли виринали і ставали зовсім близько обличчя Ворошилова, Мікояна, Косигіна, Кириленка, що першосекретарював у Миколаєві одра-

зу після війни й приїздив до нас на суднобудівний завод імені Андре Марті. Фарфорово виблискував кулеподібною голоною Шелест, і Щербицький світив благородною сивиною, зводячись над низькорослим Політбюро шляхетно й гечно.

Там, за столами, по той бік, серед членів Політбюро, ніби в себе вдома, вальяжно та гордовито походжали Корнійчук, Бажан, Федін, Кожевников – вони й серед можновладців були свої і виникали скрізь ніби з Божої ласки, позираючи на колег звисока, з найвишого партійно-державного трону. Серед них не вистачало тільки Фадеєва, який встиг застрілитися, та Симонова, що від'їхав до Ташкента женитися на дочці командуючого Середньоазіатським військовим округом. А Твардовський не прийшов, хоч його й запрошували: через «Новый мир» не ладнав з ПБ та з самим Хрущовим.

Микита Сергійович простакувато привітав учасників Декади піднятими високо вгору товстопалими мужичими руками, коротко сказав щось для годиться, згадав невлад про загострення стосунків з Китаєм, що саме припало на ті часи, проголосив тост за українську культуру та літературу і запрошив до трапези.

– Міг би й нашою мовою привітати, – буркнув Тютюнник.

– Так, це б його возвеличило й піднесло в очах культурно-літературного пролетаріату, – погодився Загребельний.

– Та де там! «Не снизойдут», хоч все життя пропрацювали на Україні, – осудливо блимнув спідлоба Григорій на Хрущова, що стояв за кілька кроків від нас, саме навпроти нашого столу.

Микита Сергійович, можливо, почув його голос чи тільки помітив його стемніле обличчя, що вирізнялося з-поміж інших, і підняв чарку, усміхнувся Тютюнникові, мовби захоплюючи, і хвацько випив, задерши голову назад. Задзвеніли виделки й ножі, загули звільнені й розтривожені голоси, знову почулись перегуки й перемовляння, і Загребельний, як завжди, трохи надпивши з чарки та гірко скривившись, гукнув:

– Хапай, Сашо, оту тарелю з гусячою печінкою та став осюди, у квіти. А ти, Грицю, оту пляшку «Хванчкари» туди ж. Доки оприходуємо оцю пляшечку «Двину», всі до нас тягнутимуться, бо за п'ять-десять хвилин все отут вип'ють і з'їдять, не встигнемо й оглянутися. Я вже бував на таких банкетах: доки вищі сфери виголошують тости, пролетаріат – все під мітлу! Якісь дикі звичаї панують на благопристойних урядових приййомах: всі потім до нас горнутимуться. Хлопці, не зівайте...

— «Та на мене, Кармалюка, всю надію майте», — підхопив Тютюнник, і Ворошилов, що стояв навпроти нього по той бік столу, почувши Грицеві слова, підвівся навшпиньки й затягнув дзвінким тенором:

«За Сибіром сонце сходить...»

Єлизавета Чавдар, Женя Мірошніченко, Гнатюк та Кондратюк, Огневої та Ворвулев, що теж опинилися на тому «урядовому» п'ятачку, підхопили мелодію гарно поставленими голосами, а вслід за ними увесь зал гримнув, аж Палац прийомів зрезонував кришталевими люстрами та велетенськими шибками. Потім лунали найвідоміші: «Ой, на горі та жєнці жнуть», «Розпрягайте, хлопці, коні», «Їхав козак за Дунай», «Ой, чий то кінь стоїть», і заспівував кожен пісню Ворошилов, випереджуючи всіх і навіть диригуючи. Ясна річ, всі вже підпили, і це розвеселило навіть нашого похмурого Тютюнника: він розчервонівся, пояснішав лицем, гарно й доладно підхоплював рідні пісні «вторим», виявивши абсолютний музичний слух і здивувавши густим мелодійним голосом.

Потім, їдучи в одному вагоні до Києва, ще й там трохи поспівали, а більше проговорили майже всю ніч, бо й тут у декого знайшлося випити й закусити. А коли все скінчилося, Григорій мовчки вийшов з купе, розшукав вагон-ресторан і приніс звідти кілька пляшок коньяку.

— Не часто отак збираємося гуртом, — сказав, розливаючи в склянки. — В Кам'янці-Бузькій я вже дванадцять років учителюю і майже не бачуся з колегами-письменниками. То оце аж тепер набудуся з вами.

Не набувся: 29 серпня 1961 року, через сім місяців після тої незабутньої зустрічі, осколок під серцем поворухнеться, і Григорія Тютюнника не стане. Залишив розкішну 34-річну Олену Федотівну вдовою. А ще залишив у наших серцях невилгоїний біль і сум.

Як зараз бачу його на пероні, самотнього, покинутого нами й ніби забутого: ми вийшли з вагонів московського поїзда й поквапились на привокзальну площу до машин та автобусів, поданих учасникам Декади, що повернулися із столиці, а він залишився чекати львівського, який мали подати на ту ж саму, першу, колю. Ходив спорожнілим пероном один-однісінький, такий неприкаяний, аж серце стислося. Я хотів помахати йому на прощання, але він саме розвернувся й попрямував у дальній кінець перону. Випавши з нашого гамірливого гурту, він лишився напризволяще незахищений і ніби тоді вже всіма забутий...

На наше щастя, на благо української літератури, саме в тих часах тяжко зроджувалась і таки зійшла зоря Тютюнника молодшого – Григора, рідного Григорієвого брата по батькові, такого ж гордого, незалежного й чесного, як і старший брат: наступного, 1962, року він опублікував у «Літературній Україні» перше оповідання «В сутінках» і одразу став якщо не знаменитим, то відомим у літературних колах, щасливо подолавши невдячну фазу початківця; одразу ступив у лави шістдесятників і зайняв там своє достойне місце – одне з перших і найпомітніших. Та вже й не поступився ним нікому.

Отут саме й настав час висвітлити особу їхнього батька Михайла Васильовича Тютюнника. Народився він, за свідченням Ганни Михайлівни, Григорової матері, 1899 року. Ставний та вродливий, був він гордим та незалежним, як увесь тютюнниківський рід, козацький за походженням, непокірний та волелюбний. Був він, як і батько його Василь Феодулович, дід обох наших Тютюнників, теслею і столяром. Та таким вправним, що ніхто в Шилівці та навколишніх селах не міг краше за нього зробити вікна і двері, шафи й столи, поставити крокви на хаті й постелити підлоги. Любив дерево і талановито робив з нього, що хотів і що кому треба було.

Всі Тютюнники, вправні й працюючі майстри, жили заможно і тому Радянської влади не прийняли, стали в мовчазну опозицію до неї. Це від діда Василя Феодуловича, особливо під час колективізації, передалося синам Павлові, Михайлові та Филімонові, а потім й онукам Григорію та Григорові. Чим ця мовчазна опозиційність та несприйняття колгоспної системи обернулися для Михайла Васильовича, вже говорилося, а найкраще відтворено в блискучій Григоровій новелі «Три зозулі з поклоном» – одній з найяскравіших новел в усій нашої літературі. Така ж доля спіткала й старшого брата Павла, дотепника й жартівника, великого життєлюбця й оптиміста: він теж був заарештований і розстріляний в тридцять сьомому. Молодший брат Филімон подався в Донбас, працював там, там і помер від раку; про нього Григір сердечно розповів у повісті «Климко», що принесла молодшому Тютюнникові загальне визнання навіть у «вищих сферах» і заслужену славу серед читачів.

Коли Михайла Васильовича заарештували, Григорові було шість років, але він усе життя пам'ятав батька, марив ним і не міг простити матері Ганні Михайлівні, що не зберегла батькових листів та фотографії – все це згоріло, як тут згадувалося, коли в нещасливу тютюнниківську хату влучила бом-

Григорій Тютюнник з дружиною та сином.

ба. Материної вини не було й не могло бути. Але Григір, особливо напідпитку, докоряв Ганні Михайлівні:

— Ви, мамо, не любили батька. Інакше зберегли б пам'ять про нього.

Це завдавало нелюдських мук Ганні Михайлівні, бо вона безмірно любила чоловіка-красеня і втратила його надто рано, проживши з ним всього сім років. З туги за ним та за своїм єдиним сином-генієм, що наклав руки на себе, посивіла враз і осліпла. Та й умерла передчасно.

І тут мусимо вернутися далеко назад: перший шлюб Михайло Васильович взяв 1919 року з Ївгою Федотівною — вчителькою, дочкою червоного партизана й активіста, голови Шилівського комнезаму, котрий на дух не переносив заможних та незалежних Тютюнників, був дуже незадоволений доччиним вибором і весь час докоряв їй. Очевидно, це й спричинилося до розриву вже наступного, 1920 року, коли Григорій тільки-но народився. Так і ріс, і виріс без батька. З того, що Ївга не виходила заміж до 1929 року, а Михайло не женився ще довше — до 1930-го, можна твердити, що це було справжнє кохання.

Григір, як відомо, народився наступного, 1931 року. Старший звався попервах Георгієм, але шилівці не сприйняли

незвичне ім'я, чуже їм, спростили його й стали звати хлопця Григорієм. Пояснити це зациклення «Григорій-Григір» тепер не зможе ніхто, бо й нікому: всі помирали. Хто своєю, а хто насильницькою смертю. Бідні Тютюнники, недовговічні Тютюнники! Тільки вітер часу завихрився за вами...

Брати росли в різних сім'ях. Про це Григір написав у своїй повісті «Коріння» — там є все про їхні непрості взаємини, і краще за Тютюнників ніхто не написав і не напише. Та й не нам втручатися в такі тонкі й інтимні справи. Тим більш — коментувати їх. До того ж про Тютюнників з великим хистом і ще більшим тактом написала й опублікувала в «Літературній Україні» есе «Шилівка і шилівці» Олена Федотівна, вдова Тютюнника-старшого. Яскраво, емоційно, талановито.

— Господи, якого прозаїка втратила наша українська література! — сказав про цю публікацію скупий на похвали Анастолій Дімаров.

Прочитайте — самі переконаєтесь. З цієї публікації постає весь трагізм родини Тютюнників — гордих, незалежних, свідомих своєї високої гідності, істинних патріотів багатостраждальної й непокірної України. Саме козацтвом віяло від обох братів Тютюнників, талановитих, сумних і дотепних водночас. Мало таких людей народжує навіть наша щедра на таланти українська земля. І славна Полтавщина зокрема. Про Григора написано в нас багато. Набагато більше, ніж про його старшого брата. Написав і я колись, незабаром після його трагічної смерті: есе «Буйна твоя голівонько» друкувалося в «Літературній Україні» та відомій книзі спогадів «Вічна загадка любові». Тож нагадаю, що першими в спорожній квартирі 5 березня 1980 року з'явилися ми з Дімаровим, бо о шостій ранку зателефонував Загребельний:

— Поїдьте з Дімаровим, я вже переговорив з ним, і замкніть шухляди, щоб нічого з Григорових рукописів не пропало. Бо дружині зараз, ти сам розумієш, не до цього.

Звичайно, ми запізнилися: до нас уже побували ті, кому належало бути скрізь першими. Вони забрали посмертну записку і, можливо, ще щось. А я зразу ж пригадав, як у застіллі Григір не раз і не два наголошував під чаркою: «Тютюнники довго не живуть». І справді: батька розстріляно на 38-му році життя, дядька Павла — на сороковому, а старший любий брат Григорій помер на сорок першому році життя. Григорові того дня не виповнилося ще й сорока дев'яти, як він наклав на себе руки. Передчував, мабуть, пророкуючи собі недовге життя.

Трагічна доля талановитого роду! Країну, де так рано гинуть насильницькою смертю або накладають на себе руки

замолоду найкращі її сини, щасливою не назвеш. Мабуть, вони й загинули з любові до своєї нещасної України. «Україно моя! Мені в світі нічого не треба. Тільки б голос твій чути і ніжність твою берегти...»

Пам'ятаю, як одливали водою матір, що раз у раз непритомніла й впадала в забуття. Як набилося у Григорову спорожнілу квартиру мало не півспілки — всі його друзі, ровесники, прихильники таланту. І прощалися з ним, як прощалися тільки з великими його попередниками — Остапом Вишнею, хоча й не співали вже «Козака несуть і коня ведуть», як із Головком та Сосюрою, коли задіювалась навіть кінна міліція. У Григора її, звичайно, не було, але сила-силенна людей заповонила Банкову, так що довелося перекривати рух транспорту.

А на Байковому людей набилося, здається, ще більше. Сонце вже хилилося на ясному небі й обіцяло недалеку весну, а тут, поміж давніх могил, влягалася нова печаль по молодому та чубатому Григорові, котрий не схотів далі залишатись з нами саме тоді, коли до нього прийшло справжнє визнання і вистраждана слава. Пам'ятаю, директор кіностудії Василь Васильович Цвіркунов, підтримуючи заплакану Ліну Костенко, покриту траурною серпанковою вуаллю, тихо сказав мені над Григоровою труною:

— Знаєш, як зашпори заходять? Коли з морозу зайдеш у теплу кімнату. Оце так і в Григора: цькували за кожну новелу, а коли слава прийшла, в нього зашпори в душу, у серце ввійшли. І він не витримав.

Ліна вивільнила руку, відкинула вуаль, протискуючись до труни, що стояла низько, на викинутій з могили глині, опустилася на коліна й поцілувала Григорові руки, складені на грудях. Мені в ту мить захотілося, щоб той поцілунок побачила вся Україна. Як вона піднялася з колін, як набрала тендітними руками землі й чекала, доки опустять труну в могилу, як повільно з-під неба в глиб землі відходив наш Григір, теж хотілося б закарбувати навіки, але телевізійні й кінокамери бувають тільки на похоронах президентів та принцес, а не поетів та письменників. Тому все це відійшло у вічність разом з Григором не зафіксованим для історії.

Ліна кинула пригорщу рідної землі на лунке віко чи не першою, і мені здалося, що Григорова душа відчула цей прощальний звук, бо ще ж не відлетіла. Потім багато людей товпилося й посилало Григорові останнє «прощай», доки копачі й не завершили свою справу. І тільки тоді, коли мати впала на свіжу могилу свого молодого сина, Ліна одірвала погляд

з видимою напругою й повільно почала віддалятися, все оглядаючись та оглядаючись, тримаючи стрункого й високого Василя Васильовича під руку, немовби відводила його подалі від похорону й Григорової могили. І ми всі розійшлися й лишили його одного.

Так, недовговічні Тютюнники виявилися в земній юдолі, але Григорій та Григир залишаться в нашій літературі назавжди, в пам'яті нашій набагато довше, ніж ті можновладці, яких і в смертну хвилину являли народові з телеекранів, щоб забути на другий же день.

Світла наша пам'яте, не зраджуй нас. Недовговічні Тютюнники, залишайтеся з нами, із своїм народом назавжди. Україна ніколи не забуде вас.

Конча-Озерна, 30 січня 1998 року

БУЙНА ТВОЯ ГОЛІВОНЬКО...

О п'ятій ранку, вмившись та одягнувши чисту сорочку, сідаю писати ці кілька рядків.

Ви знаєте, коли одягають чисту сорочку? Еге ж, перед битвою, після якої лишається тільки напис на скелі: «Мандрівнику, розкажи всім, як ми тут лежали, не посоромивши роду свого і народу».

А ще — перед правдою. Перед нею треба стояти струнко у всьому новому й чистому, струсивши пил повсякденності й метушні не тільки з черевиків, а й з душі.

Саме ж високим Знаком якості і правди позначено новели Григора Тютюнника і повісті «Климко» та «Вогник далеко в степу» — все, що він написав за недовгий свій вік, здобувши славу Лицаря Правди і Новели.

Не певен, що ця дивовижна й рання спадщина потребує якихось коментарів чи полеміки, але сказати тут є що. Відчуваю велику спокусу посилатися на небуденні Григорові роздуми, зізнання, згустки емоцій, залишені нам, але утримаюся: хай усе постане перед вами в первозданному вигляді і хай вразить вас само собою, нерозтлумачене, хай воно сколихне вас так, як сколихнуло мене.

Отож кілька слів про Григора Тютюнника, хоч і досі ж тут мовилося не про духа небесного чи святого.

Як усі глибокі й по-справжньому обдаровані натури, був він неговіркий, небалакучий — скоріше видавався мовчуном. Високий (він завжди здавався вищим, ніж був насправді), ставний, з розгорнутими, немов крила, плечима і гордо підня-

тою чубатою головою, про яку так і хотілося сказати: «Буйна твоя голівонько!», — він з юності як став у лави Тихоокеанського флоту, то так і стояв, безперервно відчуваючи на собі прискіпливі погляди вимогливих флотських командирів, незрадливих моряків-побратимів та нелукавих своїх односельців-полтавців.

Обдарований був не лише талантом, а й тією суворою вродою, що її звать мужньою, мужською. Хай буде тут це російське слово — воно так пасувало йому! Твердий погляд, різкий профіль, несхитна й упевнена хода — весь він був рівний і завжди напружений, мов натягнута тятива. Сміявся рідко. Всміхався ще рідше. Тому не уявляється усміхненим — ну, ніяк! Тікає його усмішка з пам'яті, не дається, не пригадується, хоч плач.

А жартувати, як не дивно, був мастак. І жартував він, як робив усе, — талановито: всі ми регочемося, животи надриваємо, а він ніколи й не осміхнеться. Прекрасно й незабутньо імітував багатьох колег, друзів, товаришів, кінорежисерів та акторів, студійне й спілчанське начальство. Міг одним-двома жестами, поглядами чи репліками влучно й убивчо скопіювати будь-кого з присутніх. Та найяскравіше відображав Григір безпосереднього свого мічмана Климова. Вольове своє підборіддя випне ще дужче, голову відкине, бувало, назад, зверхньо й презирливо примружиться і, повільно й загрозово обертаючись через плече, рубоне різко й вимогливо:

— Матрос Тютюнник! Абсурд!

Втриматись від сміху, та що там — від реготу! — було неможливо. На жаль, такі хвилини душевної рівноваги, на відсутність якої він так болісно скаржитись, випадали Григорові нечасто, зате робили і його, і нас щасливими. Це, мабуть, найприємніші спогади про нашу спільну роботу на Кіностудії імені Довженка. І найяскравіші — про нього самого. Бо завжди Григір був зосереджений, навіть зовні похмурий: постійно тривала, не перериваючись, інтенсивна внутрішня робота, робота душі і розуму, сумління і обов'язку.

Нам здавалося, що він вичерпується у своїх вражаючих довершеності, правдою й глибиною оповіданнях, а він так страждав від невдоволеності собою і всім написаним!

Йому дорікали зухвалі й захвалені ровесники, що він мало читає, а він он як багато, уважно й своєрідно трактує світову літературу. Хіба ж йому не прикро було від такої зверхності й несправедливості? Бо хто ж не дорікав і найталановитішим та найосвіченішим із нас то мужицтвом нашим, то неуцтвом. Григір же був великим інтелігентом!

*Григор
Михайлович
Тютюнник.*

А що ж уже говорити про те, як топтались по його новелах, по його тонкій і незахищеній душі недолугі лакувальники і лакузи, «майстри» поверхових суджень після кожної його публікації. І все це в нашому середовищі, в нас на очах. І коли хтось нечесний і підступний пробує показати пальчиком вгору, хочеться за той підлий пальчик вхопити й гукнути у вибалушені очі: «Лікарю (а чи сволото!) зцілися сам!» Бо ми, а не хто інший, — заздрісники й перестраховальники. Ми самі терпимо в наших лавах демагогів, що сидять на трьох стільцях, а мітять ще й на четвертий, донощиків і пасквілянтів, ганителів і злостивців і не даємо їм відсічі, хоч треба було б давати їм по зубах! І це ми розуміємо надто пізно.

Бо хіба ж не казав один м'ятий і перем'ятий життям «колега», що годився б Григорові в батьки, а то й діди, що навіть «Оддавали Катрю» — це антирадянщина. Борони Боже нас і Григора від таких «батьків» та «дідів». Не оборонив...

Востаннє я бачив Григора в «Енеї», здається, в День Радянської Армії та Військово-Морського Флоту. Ми сиділи за різними столами, бо прийшли не одночасно. Він усе дивився й дивився на мене через спину й голови товаришів, потім підійшов і поцілував тихо в щоку — він завжди це робив при зустрічі, може, тому, що я чимсь нагадував йому старшого брата Григорія — фронтовика, хто його зна...

Сидів потім знову і знову пильно дивився на мене через стіл. Нарешті щось написав на клаптику паперу й передав мені.

Мабуть, незвичайна та несподівана в тому оточенні Григорова записка вразила мене вже й тоді, раз я її поклав у записник і зберіг, а коли ми з Дімаровим з'явилися вранці 6 березня першими в спорожній квартирі, що лишилась тієї ночі без нього, записка, враз пригадавшись, оглушила мене, як грім, вдарила в душу, як блискавка:

« — Навіть ворогам, коли зустрічався, клав руку до грудей напроти серця.

— Ну і дурний!

— *Та ні, то він ханався за серце.* (Підкреслено Григором).

— Ну і дурний».

Про кого він думав, пишучи? Що мав на увазі?

1980

НІЧНИЙ ВІЗИТ ПАРАДЖАНОВА

Мете, замітає нічні київські вулиці, сквери й майдани першим снігом. Сиджу самотою в багатовіконній овальній кімнаті на Михайла Коцюбинського, 2, не вмикаючи світла, вслухаюся у завивання вітру. Він жбурляє у шибки снігом, періщить по склу, гойдає вуличні ліхтарі, і я ніби й сам гойдаюся разом з їхніми відблисками, що шугають по вікнах і стелі.

Хуга одрізала світ, і все здається далеким-далеким: і покинуті в степовій Баштанщині старі батьки, і молоді мої товариші по затишних квартирах, і Кіностудія Довженка, де вже другий місяць працюю в сценарному відділі. Щойно повернувся звідти по затвердженні сценарію «Тіні забутих предків». Уперше представив художній раді літературну основу майбутнього фільму як редактор і тепер перебираю в пам'яті найдрібніші деталі свого вступного слова, виступи членів ради, щоб усе це втілити у висновку й завтра ж подати на розгляд Державному комітету кінематографії. Під завивання хуртовини виразніше уявляються всі складнощі переведення літературного твору на кіноекран, і велика тривога охоплює мене: чи зумію щось радити знімальній групі та найперш – режисерові? І чи зможу чимсь прислужитися у надзвичайно складній екранізації, щоб за всяку ціну зберегти невлонну та неповторну красу й поезію цього шедевра Коцюбинського – найулюбленішого мого письменника і вчителя?

Чути, як перед ґанком зупиняється машина. Трахкають дверцята. Потім грюкають вхідні двері – від натягнутої пружини чи від наскоку вітру. Гуркоче вниз викликаний ліфт, з виском розсуваються його стулки. Піднімаючись вгору, ліфт зупиняється на нашому поверсі. Знову шваркають стулки, і хтось нетерпляче гупає ногами у двері. Не питаючи, відчиняю і бачу на порозі засніженого Параджанова.

Снігом укрите хвилясте волосся над високим чолом. Снігу набилося і в кучеряву бороду, що обрамляє його смагляве вірменське обличчя, своєрідне й тонке, немов карби на старовинних монетах Сходу. Його врода дивувала усіх у ВДІКу, приваблювала жінок на кіностудії. Навіть робітників та творчу групу на знімальних майданчиках.

Та найдивніше диво він тримає в руках: величезну, вибагливо розмальовану лаком барвисту тачу, заставлену пляшками грузинських вин з пістрявими етикетками, майоліковими тарелями з саціві, палахкотючими свіжими помідорами та гранатами, оранжевими помаранчами, золотими грушами, білим бурштиновим та чорним виноградом, великим, як сли-

ви; смажениною і яскравою та свіжою зеленню щойно з грядки — все це притрушене снігом, що вигідно підкреслює та вияскравлює кольори.

Параджанов театральню «преклоняє» коліно й подає мені тацю, піднісши її над головою, аж руки йому тремтять від напруги. Я підхоплюю неймовірно важку тацю, з неабиякими зусиллями долаю відстань і з стукотом накриваю нею круглий стіл посеред кімнати, що одразу стає барвистою, мов альпійський луг посеред зими. Не намілююся такою красою!

— Це вам за «Тіні...» Коцюбинського, якого мені відкрили аж тепер. Все оце добро, — киває на тацю Параджанов, підвівшись з коліна, обтрушуючи ретельно випрасувані брюки, — передали мені грузинські друзі, дізнавшись про затвердження сценарію. Зараз же кличте Василя Сидоровича.

З обличчя, з губ та очей не сходить іронічна усмішка, ніби він весь час кепкує з себе, із мене, з усього білого світу. Іронія аж переливається в лукавому погляді карих іскристих очей.

— Пізно вже. Підняти Василя з теплого кожушка в отаку негоду? Проблематично. Його натуру і звички я вже добре знаю...

— Набирайте номер, — подає мені телефонну трубку. — Сам з ним побалакаю. У нас у Тбілісі й не таких умовляли. Та й зараз умовляють.

Василь незабаром з'являється, і ми на всю довгу зимову ніч засідаємо за ті екзотичні, несподівані під час такої скаженої хуртовини чудесні дари щедрого й розгульного Кавказу: «Не пой, красавица, при мне ты песен Грузии печальной...»

Параджанов розігрує нам епізоди майбутнього фільму, і кожен видається завершеною й самодостатньою новелою, як воно потім і сталося по завершенні складного й тривалого знімального періоду.

Але внутрієпізодна довершеність, що так захоплювала нас, виявиться нездоланною перепоною при монтуванні фільму: ми ще не осягли всіх тайн кінематографа і не спроможні зазирати так далеко й глибоко в саму суть фільму, тому безоглядно упиваємося віртуозними інтерпретаціями, фантазіями та імпрровізацією Параджанова, майже маячнею цього невгамовного кавказця. Він потопає, він тоне в емоційній та настроєвій розкоші, в художньому багатстві «Тіней забутих предків» — цій дивовижній сазі про Гуцульщину та гуцулів, про їхні вірування й обряди — язичницькі, поетичні і яскраві, мудрі й дикуваті, як усе язичництво, котре дійшло до наших прагматичних і технократичних часів, коли не визнають ні Бога, ні

чорта. Давно витравлено поезію з нашого життя, і, можливо, саме тому цей поетичний побут так хвилює і захоплює кожного, хто до нього наблизиться і вникне в його суть.

Параджанов розігрує сцени й колізії в образах, у характерах, імітуючи не лише жести, рухи, розмови, а й наспіви, знамениті гуцульські коломийки, дивовижно наслідує й відтворює звуки дрімби, флюяри, трембіти, сопілки та цимбал. Тільки зараз, цієї ночі, відкривається нам по-справжньому даровитість цього одвічного дотепника, жартівника-іроніста, безпечного і, на перший погляд, навіть легковажного пересмішника. Зараз він серйозний, зосереджений, навіть сумний. Від його перевтілень, міміки, пластичності рухів та вимови віє справжнім мистецтвом. Іноді – мужицькою простакуватістю. У залежності від ситуації, антуражу, характеру героя, якого він грає, відображає.

Під завивання завірюхи він розгортає перед нами чарівні картини Гуцульщини з її неповторною природою, з її відважними й довірливими людьми, їхніми ігрищами, забавами, весіллями й похоронами, з смертельними поєдинками на бартках, з кривавою ворожнечею Гутенюків та Палійчуків, з трепетною любов'ю та чорною зрадою прямо на людях. Без видимих зусиль Параджанов розкриває перед нами характер і душі, довірливі, майже дитячі, в тяжких умовах гірського побуту й тяжкої праці. Розповідає в деталях про неповторну красу полонин і далеких поселень, самотніх обійсть і садиб, загублених у захмарній високості. Ось він показує, як крадеться на тлі білої скелі з чорним ягнятком на руках Марічка вузьким карнизом над безоднею, в тузі й печалі кличе коханого: «Іва-а-а! Іва-а-а!» А ось Іван із закривавленою від мольфарової бартки головою бредє лісом, чує цей далекий і милий голос і не може збагнути, куди йти на цей голос, звідки він лине.

Виразними жестами й мімікою Параджанов відтворює душевний стан і настрої своїх майбутніх героїв, підкреслює й передає драматизм взаємин і колізій. Імітуючи голоси, звуки й мелодії, Сергій вражає нас абсолютним музичним слухом, умінням забарвлювати зіграні на наших очах епізоди неповторним гуцульським колоритом. У нашій присутності народжується своєрідне й неповторне кінобачення, ключ до розуміння й тлумачення майбутнього фільму, його задум і втілення. Тієї ночі він, вірменин, дарував нам, українцям, істинно національне кінематографічне творіння. На наших очах втілював у зображальному кінопросторі досі недооцінений шедевр Коцюбинського, не прочитаний та не осягнутий по-

справжньому до кінця. В своєму задумі, в своїх художніх намірах він розвивав і розгортав екранну поезію Довженка, розпочату «Звенигорою» і так блискуче втілену в шедевр світового кінематографа – фільмі «Земля», визнаному, в числі решти десяти, кращим витвором усіх часів і народів, тайною.

— А я особисто, — за давньою звичкою тикає собі в груди пальцем, — тайн не визнаю. І з усією відповідальністю заявляю: цього разу зніму фільм геніальний! — Параджанов майже кричить серед глибокої ночі, і ми боїмося, що сусіди по квартирі попрокидаються. Але Сергія це не обходить: з пафосом підносить він над головою десницю із зібганими в пучку пальцями і кричить ще гучніше: — І присвячу свій геніальний фільм пам'яті мого улюбленого Майстра, найвидатнішого кінорежисера всіх часів і народів, Олександра Петровича Довженка! — опускає руку і гучно цілує кінчики пальців, ніби на одеському Привозі або в цирковій клоунаді. — А зніму на «Золотого лева» Венеціанського кінофестивалю чи на «Пальмоау гілку» в Канні. — Він заливається дзвінким сміхом, як дитина.

— Ну, що ти з нього візьмеш? — питає мене Василь здивовано й розчаровано водночас. — Тут тобі трагедія гуцульська, од якої серце розривається, і одразу ж — фарс чи клоунда. Важко вас зрозуміти, Сергію ...

— А навіщо зрозуміти? — сміється Параджанов, ніби це й не він розіграв щойно перед нами отой страшний епізод у корчмі. — «Кто достаточнo ясен, тот, по-моєму, просто глуп». Чи ви не згодні з цим афоризмом Маяковського? А я його запам'ятав ще краще, ніж двічі по два.

Важко зрозуміти, коли Параджанов говорить серйозно, а коли — іронізує. Завжди дотепний, збуджений, він кохається на парадоксах і кпинах. Дотепність і гумор буквально фонтанують з нього, вирують. Серед кінематографістів це вважається найвірогіднішою ознакою талановитості. Може, й так. Не знаю. Мені важко з цим погодитися. Ще важче — звикнути й примиритися. Трагедія і фарс несумісні, взаємовиключаючі, і моя степова, моя селянська душа протестує проти цієї кричущої легковажності, що, зрештою, переростає в бездуховність, байдужість до чужого горя. Мені здається, такі люди ніколи не люблять і не ненавидять по-справжньому, бо їм на все наплювати! Аби тільки було весело. Весело? Від чого? Від чужого горя? Земля, яку я змалку їв на нашому городі за хатою, була тяжка й гіркувата, тріщала на зубах, хоч у такому, майже двометровому, чорноземі, як у колишньому Дикому полі, про пісок і гадки не було. Ще важча вона, коли її об-

робляєш, коли копаєш окопи під вогнем противника чи риєш траншеї на плацдармі. Тому земля зроджує презирство й зневагу до легкого, безтурботного життя, в якому й шукають отих безпричинних веселощів, гумору за будь-яку ціну, салонну чи альковну трикопійчану дотепність. Гай-гай, як важко було мені, селякові, розчинитися в кіношній цинічній легковажності! Скільки було образ і розчарувань. Але й дало мені кіно дуже багато. Майже так само багато, як війна...

В Параджанові мене чарував не гумор, не дотепність, не оця його постійна екзальтованість і парадоксальність. Найбільше захоплює (треба тепер писати й казати «захоплювала») схильність його всім і завжди різати правду-матінку в очі без ніяких евфемізмів і вагань, хто б перед ним не був. Мене шокувала безоглядна, майже хуліганська витівка Параджанова на першому ж обговоренні відзнятого матеріалу якихось недолугих немолодих режисерів. На них важко було дивитися навіть мені, новачкові: вони знітилися, перетворилися на якісь шабатурки — зів'яли і згорбилися, хотіли й самі заховатися в оті шабатурки, в які перетворилися з порядних людей через свою бездарність. Немає нічого жалюгіднішого в світі за бездарних людей у мистецтві! Чи це література, де графоманство вміє ховатися в самозакоханість дуже довго. Чи вокал, в якому — ні шпаринки для безголосих. Чи кінематограф, де екран підносить все до самісіньких очей, і сховку там навіть не передбачається.

Тяжко й гірко мені було дивитися на тих незнайомих, знічених і знищених нищівною критикою людей. І я злякався. Хоч не боявся досі ні Бога, ні чорта, пройшовши війну. Мене охоплював жах при одній думці, що я можу колись опинитися на місці цих нещасних людей. Але в проекції панував діловий спокій, і вродливий та самовпевнений Микола Зарудний, що, приїхавши з Вінниці, тягнув і мене з Миколаєва на кіностудію майже безоглядно, був тут, як риба у воді. Він і вів те обговорення як заступник директора кіностудії з творчих питань. І міністрові культури представив. Такий, знаєте, респектабельний, такий шляхетний міністр під два метри зростом, породистий, рожевошокий, вродливий, з ранньою благородною сивиною розкішної шевелюри. Ще вишуканіше був він одягнутий. Таких сорочок, краваток і костюмів я ще й не бачив у своєму Богом береженому Миколаєві. Він приязно глянув на мене великими й ласкавими сірими очима, усміхнувся, розтягнувши оті «губки бантиком», які бувають тільки в солодково-красивих ляльок, потиснув мені руку своєю пухкою рукою і — скоромовкою: «Приступайте, приступайте. По-

магайте Миколі Яковичу. Він мені розповідав про вас», — і одразу ж взявся підводити підсумки обговорення:

— Дорогі товариші, — почав він вальяжно, не підвищуючи голосу, трохи ніби аж втомлено, хоч був ще тільки ранок і втомитися не було ще від чого. — Дуже ви нам дорогі! — підвищив голос, і нотки гіркого докору явно прослухувалися в його бархатистості. — Триста вісімдесят сім тисяч карбованців державних грошей витратили ви на свій фільм, а толку ніякого. Що ж нам з вами, такими дорогими, робити далі? Дати вам художнього керівника? Зупинити виробництво фільму й попрацювати ще над сценарієм? Ви ж люди досвідчені, обоє знімаєте не перший фільм. Якось же треба виходити з цього безглузкого становища! Може, вам чогось не вистачає в знімальній групі, на натурі чи в павільйоні? То ви кажіть...

— Можна я скажу? — озивається від стіни вродливий бородань, що й був Параджановим, тільки я про те, звісно ж, не знав. — Їм обом не вистачає таланту, от що! І ніякий художній керівник їх не врятує! Бо тут нема чого рятувати: матеріал абсолютно безпорадний за режисурою. А ви, Ростиславе Володимировичу, вмовляєте їх краще працювати. І самі лишаєтеся таким благосним, що хочеться підійти до вас і зігнути пальцем — під підборіддя. — Параджанов показав на своєму підборідді, як це можна зробити: два рази стукнув зігнути пальцем в кошлату свою бороду і, засміявшись та витягнувши губи, гукнув, немов дитині: — Агу, как дела в государстве? — і сам же й зареготався.

Вся проекція, крім невдах-режисерів, вибухнула хіба ж таким реготом. А міністр і собі сміявся, аж сльози лилися йому із очей, і він квапливо витирав їх батистовою хусточкою, білою, як сніг.

— Що ви пропонуєте, Сергію Йосиповичу? — запитав він, пересміявшись.

Наче нічого й не сталося — наче й не було знушального пасажу Параджанова. Я німів і дивувався. Було чому вчитися мені в цьому середовищі! Було... І мені з усім цим треба було знайомитися, призвичаюватися, розчинятися в ньому, сприймати чи боротися з безцеремонністю і отаким хамством, яке так вдало і легко подолав на моїх очах міністр.

Не пам'ятаю вже, що тоді пропонував Параджанов — здається, закриття картини і списання збитків, за що й сам не уникнув нарікань: «А в тебе що виходило? Не закривали ж?» Але й далі він вражав мене безцеремонністю, різкістю суджень і прямою. Іноді просто страшною. Іноді жорсткою. От і зараз, коли ще тільки затверджується сценарій, по-

чинає формуватися знімальна група, а Параджанов хмурить брови, стає суворим та неприступним на наших очах:

— Найголовніше і найперше, — ганяє білками грізних і проникливих карих очей, — вижену з групи всіх комуністів. Або виставлю умову: партквитки на стіл! В моїй групі знімальної, як і в фільмі гуцульському, комуністам місця нема і не буде!

— От чорт! — дивується чи жахається Земляк, зиркаючи на мене, мовби запрошуючи в свідки. — Сергію Йосиповичу! — підвищує голос. — Легше на поворотах! А то всі заgrimимо разом з вами. А мені б цього не хотілося. Особливо зараз, коли намічається така славна картина.

— Сам кажу, сам і відповідатиму, — говорить Параджанов все ще набурмосено. — Бог не викаже — свиня не з'їсть.

За одні ці слова і особливо наміри його не лише могли усунути від постановки фільму, не тільки вигнати зі студії, а й посадити.

Йому ж і цього здалося мало: по всій кіностудії носить з гучними заявами, погрожує і тут, перед нами, кидаючи виклик:

— Це буде націоналістичний фільм! — вигукує, мов на мітингу.

Земляк поблажливо всміхається, поглядає на мене майже захоплено, а Параджанову примирливо й тихо говорить, заспокоюючи, мов дитя:

— Зробіть, голубе, національний фільм, істинно український. Ціни вам не буде. Бо по нинішніх наших фільмах важко судити, де вони знімалися: в Вологді, в Ростові-папі чи в Одесі-мамі. Ніяких ознак національної культури. Жодних! Про мову я вже не кажу — суцільний жмеринсько-нижньогородський волапюк. Тримайтеся Коцюбинського — це і буде національний фільм, цікавий для всього людства.

— Саме націоналістичний! — кричить Параджанов, звівши брови до перенісся й перериваючи Земляка. А потім тихо й усміхнено, як і він: — Якщо тільки може існувати гуцульський націоналізм. Може чи не може? — допитується, прискіпливо вдивляючись у наші обличчя. — Мовчите? Націоналізму сахається, як чорт ладану? Не бійтеся. Націоналізм нас тільки й вивезе з хуторянства і введе у світову культуру, а не повторення чужих задів. Поставлю не фільм — проспівую гімн Гуцульщині! Як і Коцюбинський. Може, й мені поталанить, як і йому? А чому б і ні? Скільки письменників вийшло з Карпат і Покуття: Стефаник, Черемшина, Лесь Мартович, Тимофій Бордуляк, Маркіян Шашкевич. Навіть сам Іван Франко нібито гуцул. Але ніхто з них не зумів так поетично і виразно відтво-

рити духовну самотність гуцулів, красу й неповторність їхнього вірування, яскравість побуту, таїну ворожіння й забав, як це зробив інтелігент і дворянин Коцюбинський. Приїхав з Великої України і одразу вловив, а головне – зумів передати й виразити всю неповторну красу забутого Богом і людьми Карпатського краю та його етносу. В моєму фільмі все гратиме на розкриття характерів, взаємин, культури та етнографії гуцулів. Вони до наших днів лишилися язичниками. Щирими в любові та в гніві, у віруваннях та забобонах, в наївних чудових легендах, які мене під час блукання по Карпатах просто зачарували. А церква для них і досі – лише засіб розцвітити й урізноманітнити пістряве гірське життя, котре, як відомо, легким не буває через невсипущу працю.

– На рівнині, Сергію, теж не мед, – зауважую, щоб збити його пафосне ораторствування. – Та й гори горам... Різні вони бувають.

Однак Параджанов ніби мене й не чує – гне своє. Солов'єм заливається, бо «Тіні забутих предків» стали альфою й омегою його життя.

– Гуцули-номади, себто чабани, скотарі, довірливі і відверті, мов діти. Хоча й серед них хитруни трапляються, як і серед інших нормальних смертних. І навіть страшні бувають! Як Юра-мольфар, наприклад. І це теж треба показати, щоб запам'яталося. Музика, танці – особливо біля труни небіжчика – шокуватимуть, як і відверте, грубе, прилюдне залицяння, лапання, тискання і поцілунки в присутності старих людей. Звичаї від народження до смерті, весілля, ворожіння й забави, колядування й щедрівки, побутові подробиці літнього перебування на полонині під наглядом Ватага – все треба відобразити й зняти мовби зсередини. Без пейзажності й слянявого замилювання. У всій красі і... одворотності. Так-так! Саме в поєднанні прекрасного з безесним – у цьому цілісність і змісту, і форми життя. Так учив нас Довженко: не відводити погляд і об'єктив кінокамери ні од прекрасного, ні від мерзенного – в цьому повнота відображення, істинно художнього осягнення людського життя. Все це, до речі, закладено в геніальному творінні Коцюбинського, яке він назвав «Нариси».

– Тому що писав з натури, – підказую цьому дикому кавказцю, котрий узнав Коцюбинського тільки тоді, коли я приніс йому на кіностудію і змусив прочитати однотомник нашого генія, недооціненого й понині. – А приїхав він у Карпати не працювати, а в гості до Івана Яковича Франка, який давно кликав, запрошував його в гори. Приїхав з Капрі, від Горь-

кого. Після міжнародного курорту, острівно-пальмової та морської екзотики, після гомінливого аристократичного Відня, у якому він робив пересадку, гірська краса і тиша приголомшили Коцюбинського. Він застає всесвітньовідомого Франка в гірській рибальській хижі босого, в самих підштаниках – сидить, плете рибальські сіті і пише поему «Мойсей». Щоб не відривати великого свого сучасника від такої грандіозної роботи, Михайло Михайлович сідає на приземкуватого гуцульського коника і їде на полонину, до гуцулів-номадів, куди й місцеві рідко добираються. Чабани пасуть там овець, доять їх, роблять з овечого молока на всю зиму сир і бринзу, вбивають ведмедів, що внаджуються по маржину...

– Ви будете читати лекцію про двох класиків української літератури? Чи, може, я продовжу розповідь про майбутній фільм, який ви редагуватимете, не уявляючи режисерського задуму? Я ж усе це розповідаю не головному редакторові студії Василеві Земляку, а вам. Вам – редактору фільму. Майже виробнича нарада, розумієте? – сміється Параджанов і підморгує нам, кепкуючи з себе, з мене, із Земляка, з нашої розмови. – Може, я продовжу? – питає Параджанов, набичившись і зирячи на нас слідлоба.

– Переведіть дихання, Сергію Йосиповичу, – радить Земляк. – Сашко Олександрович знає Коцюбинського майже всього напам'ять. Вам корисно послухати його. Та й мені теж. Давай, Сашо, закінчуй свою думку.

– От Михайло Михайлович із хворим серцем забрався в таку глушину, в таку захмарну височінь, куди й гуцули не зважуються добиратися влітку. І прожив там з чабанами і Ватагом тиждень чи два. Придивлявся, прислухався. Щось, мабуть, і записував. Ну, наприклад, розмови біля ватри. Своєрідні звороти. Чабанську лексику й фразеологію, своєрідну термінологію чабанів, спузарів, Ватагів. Ну і, звичайно ж, записував коломийки. Їх же всі не запам'ятаєш. А «Тіні забутих предків» пересипані ними, немов дорогоцінним, коштовним камінням. Всю весну, ціле літо, осінь перебуваючи в горах, гуцули-номади, не маючи змоги й на день залишити маржину, сумують за сім'ями, тужать за жінками й любасками, за нареченими і коханими. І всю цю тугу й любов виливали в коломийки – лаконічні, лапідарні, невибагливі, іноді сумні, іноді сороміцькі. Записи з тієї поїздки в архівах Коцюбинського не збереглися. Про гуцулів. Я маю на увазі саме поїздки до них у гори. Бо про Франка Михайло Михайлович написав у некролозі блискучі слова: «Босий, мов апостол, сидів він у хижі, плів сіті і писав свого «Мойсея». Не знаю,

чи попалася риба в його сіті, але душу мою він полонив...» — ось як треба писати про друзів-товаришів, якщо любиш їх посправжньому і вони достойні твоєї любові.

— Коли-небудь... — задумливо каже Земляк. — Колись, може, напишемо й ми. Як дасть Бог пожити. Ніхто ж не знає, скільки нам відведено того життя. Гульк — а воно вже й пролетіло...

— Та ну вас, — підхоплюється Параджанов. — Так і розплакатися можна. А я переконаний, що «Тіні забутих предків» — це не нарис, а неймовірна поезія! За все життя не мав такої насолоди, як при читанні «Тіней...». Дякую, що відкрили мені цю перлину світової літератури. Навіть Поль Верлен, Аполлінер, отой бандит Гійом, хто там ще з цих французьких авангардистів-модерністів позаздрив би Михайлові Михайловичу: така якась дивна сюрреалістична поезія...

— Проза! — возносить указуючий перст перед лицем Параджанова схвильований Земляк. — Проза, Сергію Йосиповичу! Немає нічого вищого від прози на усьому білому світі! Все починається з неї — і театр, і кіно. Давайте вип'ємо за великого європейця в нашій українській прозі Михайла Коцюбинського, котрого ви, Серьоже, як істинний дикун-язичник так і не прочитали б, якби Сашко не приніс і не дав вам у руки. Та ще й примусив прочитати. А на Україні живете не перший рік! Та ще й у Довженка вчилися. Як ви примудрилися при цьому залишитися дикуном...

— Воістину говорю вам і погоджуюсь, — театральню кладе собі руки на груди, мов для молитви, Сергій Параджанов, — і повторюю: дикун! Знімав чортіщо, якусь муру, як кажуть в Одесі. А тут такі поклади, такі діаманти і перли, брильянти, рубіни, ізумруди! «Intermezzo», «Подарунок на іменини», «На камені», «Fata morgana», «Невідомий», «Персона грата». З ума зійти! Збожеволіти можна! Істинно говорю вам і повторюю: «Несь Пророка у своїй Вітчизні і в домі своєму!» Але саме дикунові-язичникові, народженому в інших, далеких горах, до снаги і по плечу отака грандіозна робота! Мені б хутчіш стати за камеру і знімати фільм. Коцюбинський зробив своє діло ще 1908 року, написавши «Тіні...» одним подихом. А в нас ще вся робота попереду. Але яка славна робота! — Іронічні бісєнята скачуть в очах Параджанова навіть при цій серйозній розмові. — Повірте, весь фільм у мене перед очима — від першого до останнього кадра. Всі діалоги, репліки, музика й танці, люди, діти, худоба — все дибиться й буйствує у моїй уяві! Я сходив і об'їздив усі Карпати вздовж і впоперек. Знаю там не лише гори, а кожен пагорб і видолинку, кожен камін-

чик і вибоїнку, стежки-доріжки, ліси й садиби, колиби й кошари. Якби ви знали, як це нагадує мені мій рідний Кавказ! Скоріше б запуститися і знімати, знімати — розводити масовки, вибудовувати мізансцени, монтувати епізоди, записувати пісні, колядки, коломийки і богослужіння, тонувати звукозапис. Роботи — море!..

— Одначе, — похмурніє підпилий Земляк, — до цього ще далеко. Всім нам, Серьожо, доведеться ще попостояти перед столами високих і нижчих чиновників, щоб домогтися затвердження літературного сценарію. Його, власне, ще немає. Проспект, схема, експлікація — що завгодно, але не літературний сценарій. Художня рада затвердила тему і автора — Михайла Коцюбинського. І режисера-постановника Сергія Параджанова. А літературного сценарію ще немає. Треба сісти і написати його.

— Легко сказати, — розширюються очі в Параджанова від здивування і обурення. — Василю Сидоровичу, — підходить він до Земляка впритул. — Чому ж ви не сказали про це на художній раді, а проголосували, як і всі, за наш сценарій?

— Тому що є, як ви зволили стверджувати, геніальний твір Коцюбинського і є режисер, хоч у минулому й не вельми вдалий постановник бездарних сценаріїв, для котрого ніби й писалися «Тіні забутих предків». У мене таке враження сьогодні, що вони й задумувалися спеціально для вас. Хоч Коцюбинський, звісно ж, не міг передбачити, що колись на Україні з'явиться вірменин, рожденний у Тбілісі, і візьметься екранізувати його твір. Все це є. І я люблю аванси, що роздаються талановитим людям. Але літературний сценарій ще треба написати, щоб у знімальному періоді не дописувати та не переписувати на коліні під час зйомок діалоги та репліки, бо вони не вміщаються у екранний час, як у нас часто-густо трапляється. Не вибудовувати перед кінокамерою внутрієпізодну драматургію, бо іноді ні на що наводити об'єкти. А це приносить операторам, та й не тільки їм, справжні страждання замість улюбленої роботи. Смішно сказати: двадцять вісім сторінок! Хіба ж це сценарій? Та в Москві його й не читатимуть!

— Плювати я хотів на Москву! — розмахує кулаками Параджанов. — Сам повезу туди сценарій, зіграю на художній раді Всесоюзного комітету кінематографії весь фільм поєпізодно...

— Без сценарію ніхто вас на художню раду не допустить і слухати не схоче. Москва сльозам не вірить — кого ви там переконаєте? — затявся Василь. — Їх можна переконати тільки довершеним літературним сценарієм.

— Я доведу їм поєпізодно, що це геніальний задум на підставі класичної літератури, і переконаю Державний комітет СРСР, як вас переконав.

— Епізоди — це ще не фільм. Потрібен не лише об'єкт, на який наводять кінокамеру, а й сюжет, колізії, діалоги, вивірені до останнього складу. Зіткнення характерів і самі характери, що розкриваються в дії. Де це все? На ваших двадцяти восьми сторінках? А як монтувати відзнятий матеріал? На якій сюжетній основі? Негайно їдьте до Івана Чендея в Ужгород і попрацюйте там над сценарієм до весінньої природи. А до Москви не варто й потикатися — там нас усіх засміють з оцим кавалком.

— Оце так пісня! — обертається до мене зблідлий Параджанов. — Ви чули щось подібне після затвердження сценарію художньою радою? І я не чув. То що ви на це скажете як майбутній редактор фільму?

Сказати мені нічого, і я мовчу. Землякові часто під час гарної випивки попадала ремінна віжка під хвіст, і тоді з ним краще не сперечатися. Але в цьому випадку заперечувати нічого і крити нічим. Та й чи варто ставити під сумнів аргументовані та неспростовні докази і поради, котрі, безсумнівно, підуть на користь фільму, самому Параджанову та всій майбутній дуже складній роботі.

Хуртовина за вікном лютує, готить, наче взялася розтрясти й замести снігом весь білий світ, і на пам'ять знову приходять улюблені й незрівнянні «Бесы» Пушкіна: «Вьюга злиться, вьюга плачет, кони чуткие храпят. Вот уж он далече скачет, лишь глаза во тьме горят...» Ні чортів, ні бісів, ні коней, звичайно, немає, але Параджанов і за коней впорається, і за чортів — метається по кімнаті, мов загнаний вепр, по всьому овальному периметру, наштовхуючись на меблі, і бурчить під ніс прокляття, не зважаючи зопалу випалити їх на Василеву адресу.

Чути, як біснується, як готить над покрівлями вітер, гуркоче одірваною бляхою, ніби там справді чорти товчуться, з тріском гне гілля високих паркових дерев під вікнами. А тут тихо, затишно, світло і тепло. Заклично жевріють свіжі дорідні помідори, смачно пахнуть кавказькі шашлики й горіхові саціві, терпко натякають на далекі та екзотичні пахощі загадкового Сходу покраяні навпіл гранати, тішать око оранжевим буйством мандарини й апельсини, і янтарний виноград просвічується давньою зрілістю в пронизливому сяйві торшера. І все це закликає до продовження тихої бесіди, дружнього й веселого застілля. Але...

Останнє діло, брата, говорити за чаркою путній людині неприємні речі. Та ще в цьому унікальному випадку, коли Параджанов, передчасно зраділий затвердженням сценарію, привіз всі ці дива грузинських щедрот з Тбілісі вночі, хуртовиною, аж із Борисполя. Тепер колоти йому очі неготовим сценарієм не тільки не етично, але й протиприродно. Шляхетний та ввічливий Василь звичайно уникає неприємних розмов за чаркою, при хлібі. Але зараз мовиться про речі серйозні й принципові, і я вперше бачу Земляка таким рішучим, незворушним і прискіпливим. Справжній тобі цековський чи комітетський цербер.

— І в нашому, і в московському комітетах вимагатимуть повноцінного сценарію, пам'ятаючи ваші, Сергію Йосиповичу, попередні зриви та невдачі, — наполягає він із завидною відвертістю, спокійно й переконливо.

— Плювати на ці комітети й комітетчиків! — вигукує розлючений Параджанов. — Ні хріна вони не тямлять в кінематографі! А я з таким автором і таким твором, — вимахує перед нашими обличчями томиком Коцюбинського, — зумію все втілити в режисерській розробці і зроблю фільм на Золотого Лева! Ось побачите!

— Ого! — спокійно і величаво дивується Земляк. — Замахується на Гран-прі Каннського фестивалю? До Канн, голубе мій, далеко. А комітети близько. Так що не кваптеся плювати ні на Москву, ні на комітети, ні на тих комітетчиків, що в печінках у нас сидять. Від них нікуди не подінешся... — Василь тяжко й протяжно зітхає. — Нам би тільки запуститися у виробництво. А там діло піде: є всі підстави сподіватися гарного фільму і справжнього успіху. А тому будьмо обережними, терплячими й толерантними. Раджу вам не лізти на рожен, та ще й з оцим недоноском. Щоб не погубити, не занапастити цю чудесну нагоду, дорогий Сергію. «Тіні забутих предків» випадають таким щасливцям, як ви, раз у століття. Або й зовсім не трапляються ніколи. Вони справді відповідають вашим смакам, і художнім, і житейським, вашому кінематографічному баченню і таланту. Ви довели це своєю експлікацією і попереднім художнім тлумаченням фільму на художній раді... Та й тут ось: слухаємо вас, дивимося ваші артистичні витівки й фантазії, і перед очима постає яскраве поетичне кіно, у якого маса противників, але яке мало кому підвладне. Щоб його втілити на екрані — поставити, зняти і як слід змонтувати, треба гарно попрацювати над сценарієм. Уникнути невдачі, провалу. А майстрів завалити сценарій хоч відбавляй. Особливо в Москві.

— Допоможіть мені прорватися тут, у нашому комітеті, — присмирнівши, просить Параджанов. — А в Москві я якось прорвусь. Там у мене друзів багато: Чухрай, Тарковський, Алов і Наумов...

— Поможемо, — раптом добріє Земляк. — Хоча й тут із цим вишкрібком, який ви запропонували студії, в комітеті лиха не оберешся. Нелегко буде домогтися затвердження. Але й після нього налаштууйтеся на серйозну роботу. З цією наспіх зліпленою заготовкою я сам не пушу вас до Москви на легко прогнозований провал.

— Над сценарієм більш не працюватиму! — підхоплюється Параджанов і знову міряє кімнату квапливими, розгніваними кроками. — Місце режисера за камерою, на знімальному майданчику! Будьте ласкаві, підготуйте в сценарному відділі повноцінний завершений сценарій, як це робиться на путніх кіностудіях світу!

— Ви там знаєте, як воно в них робиться, — сміється Василь, поглядаючи на мене, а не на Сергія.

— ...І хоч за мною тягнеться ганебний шлейф невдахи, — кричить, розмахуючи руками, Параджанов, — з провалу попередніх фільмів, цією картиною я здивую всіх! І тут. І в Москві! — Він зупиняється перед Земляком і вже тихо й спокійно, дуже переконаливо каже йому мовби по секрету: — А декого просто вб'ю...

— От чортяка! — захоплено видихає Василь, відкидається на спинку низенького крісла і дивиться на мене так привітно й ласкаво, як уміє тільки він на всім білім світі. — Правильно, Серьожо! — гукає він Параджанову. — Убийте своїм фільмом усіх базик-«златоустів», всіх цих недолюблених «майстрів усного кінематографа», котрі нічогосінько не знімають десятиліттями самі, а вам уже зараз пророкують невдачу — сичать темними коридорами, мов змії. Від безсилля і заздрості. Страждаючи творчою імпотенцією. Ніхто з них не в спроможі розіграти свій задум так, як ви щойно розіграли перед нами свої «Тіні...» На це потрібен справді талант, а не декларації про нього. Ви продемонстрували нам справжній талант. І хай допоможе вам Бог. — Земляк зосереджено й серйозно хрестить Параджанова, і погляд його при цьому урочистий і строгий. Ні найменшого натяку на гумор чи лукавство, жодної ознаки сп'яніння. — Мене турбує у вашому задумі лише одне: чи не занадто багато бійок у такому поетичному фільмі? Смертельний поєдинок Гутенюків та Палійчуків у гірській ущелині після храмового свята сюжетно вмотивовано: це кровна ворожнеча родів. Під час цієї бійки знайомляться діти ворогую-

Коні мої, коні степові...

чих родів Марічка з Іванком. У цій кривавій трагедії гине Маріччин батько. А от без смертельного поєдинку зрадженого Палагнуою Івана з Юрою-мольфаром у корчмі на бартках, по-моєму, можна було б обійтися. Не будете ж ви знімати ці бійки, як в американських бойовиках? Поезія вмре...

— Не буду. Зніму відсторонено.

— Що це значить? — дивується Земляк. — Як саме зніматимете? Поясніть, будь ласка. Бо я цього терміна не розумію. А ти, Сашо?

— Я теж не тямлю. Це якась опосередкована зйомка, чи що? Га, Сергію?

— Ще й сам не знаю, — замислюється Параджанов. — Але бійки залишаться за кадром. Вони нам дійсно ні до чого. Зніматиму не їх, а те, як вони відіб'ються на долях, на настроях героїв, на їхньому душевному стані. Розумієте: якась метафора. Ну, наприклад, великі плани облич на весь екран. Якісь аксесуари самотності, поневірянь, відчуженості. А звуковий ряд донесе динаміку бійки, жорстокість і затягість ворогуючих: крики, стогони, прокляття, хрипи і лайки, удари, звуки схрещених у двобої барток, іржання коней і тріск зламаних возів. Звуковим рядом можна виразити все що завгодно. Чого ваша душа забажає.

— В кіно? — дивується Земляк. — В кіно, братове, зоровий ряд, зображення — найголовніше. А не звук. І ви, Сергію, знаєте це краще за нас.

— Звук — теж не останнє діло, — не здається Параджанов. — Ось побачите, як на акцентованому ударі мольфарової бартки полетять через екран червоні, вогненні, криваві коні — передсмертне видиво Івана. Що ж може примаритися і вразити уяву селянина, що є найвища його передсмертна мрія, як не коні? Звичайно, коні! Він про них все життя мріяв.

— Прекрасно! — Захоплений Земляк, сам безмежно закоханий у коней, обнімає мене за плечі, залучаючи до своєї радості за Параджанова та за його майбутній фільм. — На вас, Сергію, чекає небувалий успіх! Якщо зумієте зняти все це так яскраво і виразно, як задумали й розповіли. Лишається тільки втілити все це на екрані. Зумієте?

— Зуміємо, — спокійно і впевнено переконує нас Параджанов. — Юра Ілленко — геніальний оператор. А які в нас будуть художники! Манойло — закарпатський класик, не позбавлений схильності до сюрреалістичних узагальнень. І Георгій Якутович, щойно відзначений золотою медаллю на Всесвітній виставці в Парижі саме за геніальні гравюри до «Тіней забутих предків». А музика! Трембіти, флюяри, лірники та ксилофоністи — все це донесе з екрана далекі гуцульські мелодії з синіх гір, неповторні, дивні, як сон. — Параджанов зворушливо й чисто імітує сумовиту коломийку. Вона відлунує в наших душах невловною та нез'ясовною печаллю, і ми чекаємо продовження. Але Параджанов різко, як і почав, обриває співомовку. — Весь фільм у мене тут, — показує на серце. — І тут, — ляскає себе по лобі. — Яке щастя, що я режисер! То — велика професія! Зрозумів це тільки зараз, коли став працювати над «Тінями забутих предків». Важливо все: і художники, і актори, і композитори, і операторська робота. Але все вирішує режисура... Цар і Бог у фільмі — режисер!

— Кінорежисер! — уточнює Земляк, знову піднявши вказівний палець перед лицем Параджанова. І тут же відвертається від нього. — По-моєму, Сашо, — схиляється до мене, ніби Параджанова тут і немає, — вимальовується чудовий задум! Ми з тобою свідки його зародження. Колись розповідатимуть про цю ніч легенди. Вважай, нам вельми поталанило. — Він наливає темної, як ніч, ароматно-солодкавої «Хванчкарі» по повному фужеру — і до Параджанова: — За успішне втілення вашого задуму, дорогий Сергію! За те, щоб і над нашою кіностудією зійшло нарешті сонце або хоч зоря справжнього успіху, достойна великого Довженка — вашого незабутнього вчителя. Ім'я і слава його зобов'язують всіх нас... Ну, ви знаєте і ми знаємо, до чого зобов'язує ім'я Довженка. А ми його... І ви теж поки що не прославляли. В основному ганьбили сірятиною. Треба

нарешті чесно зізнатися хоч перед самими собою. Беріть, Сергію, та вип'ємо, щоб вдома не журилися, як сказали б його герої – справжні українці.

Беручи повний ущерть фужер, Параджанов ненароком схлюпує вино на ретельно випрасувані брюки нового з голочки костюма.

– Заради всього святого, – задумливо мовить Земляк, – не розхлюпайте свого задуму. Вина можна долити. Задуму – не доллеш. Бережіть, плекайте його, як немовлятко. І, будь ласка, не перегоріть! Вийдіть на знімальний майданчик таким натхненним, як були всю сьогоднішню ніч.

– Не перегорюю... – Параджанов сумний і зосереджений. – І не розхлюпаю. В цьому задумі – все моє життя. Ось тільки зараз, перед вами, відчуваю: народився для чогось справжнього. А може, й великого. І хай Господь Бог не відвернеться од мене в цю хвилину. Особливо на знімальному майданчику, коли стану за камеру...

Він повільно й урочисто випиває до дна, хоч це й не водилось за ним. Ніколи не помічалось раніше.

– У монтажній теж, – нагадує Василь. – Там буде особливо тяжко і складно. Бо й твір Коцюбинського за своєю композицією – фрагментарний. А кіно, розбите на тисячі кадрів, не терпить, однак, фрагментарності. Ви це знаєте краще за мене. Змонтувати треба так, щоб фільм вийшов ніби висічений з монолітної мармурової чи гранітної скелі. А це буде нелегко. Ох, і нелегко ж, голубе мій, дорогий Сергію Йосиповичу...

– Не лякайте, – спокійно і впевнено каже Параджанов. – І не страшіться самі. Головне – зняти, як задумано. А змонтувати? – Сергій стенив плечима, протяжно зітхає. – Довженко всі свої картини монтував сам... Монтажери тільки числились у його знімальних групах і значилися в титрах. А монтував сам, особисто, цілісіньку ніч. Любив монтаж і володів ним класно. І нас навчив у своїй майстерні та у своїх картинах. Було б що монтувати... – Параджанов задумливо і втомлено пройшовся по овальній кімнаті й зупинився біля одного з численних вікон.

Надворі вже світає, і це помітно навіть з освітленої кімнати – весь простір за вікнами наливається синявою, що ніби аж тремтить під ударами хуртовини, що й досі не вгомнилася. Спливає довга зимова ніч – своєрідна прелюдія до майбутнього фільму, і Параджанов прощається...

«Тіні забутих предків» знає тепер увесь світ: у Парижі на Єлисейських Полях його крутили півроку з ранку до ночі

безперервно, і зараз повторюють по півмісяця щороку в кіно-театрах повторного фільму. Фільм Параджанова не сходить із світového екрана й досі...

В далекому Мар-дель-Плата в Аргентині на Всесвітньому кінофестивалі «Тіні забутих предків» удостоєні Гран-прі. Їх автора, режисера-постановника Сергія Параджанова там не було: не випустили за кордон як «невиїзного» через зухвалий та незалежний характер. І Гран-прі «Сузір'я Південний Хрест» одержував невідомий, але високопоставлений чиновник разом з усіма почестями, які належали Сергієві. Ще й запевняв, що Параджанов не зумів би, мовляв, виголосити таку проникливу й мудру промову перед журі, яку начебто виголосив він. Немовби легше зняти високохудожній фільм, ніж виголосити промову на його відзначенні.

Те перше і єдине Гран-прі, завойоване українським фільмом, проминуло не лише занедбану холостяцьку квартиру Параджанова, де по праву мало б зберігатися, а й Кіностудію імені Довженка, де знімався цей кіношедевр. Ця висока, так давно сподівана нагорода не лишилася навіть на Україні – її забрали в Москву, у Всесоюзний комітет кінематографії: «Города здают солдаты – генералы их берут» – як писав Твардовський.

Саме того дня, як із чужих радіостанцій та чужих «голосів» долинула до нас ця радісна вість, бо радянські газети не обмовилися про це й словом, мовчали поки що і радіо та телебачення, а по студії все одно забили в усі дзвони, стажер ВДІКу Роман Балаян вривається зранку в кабінет директора, де засідає художня рада, і кричить з порога:

– Геній миє підлогу!

Западає тиша. Всі мовчать і дивляться на Балаяна з подивом, але ніхто не сміється, не іронізує – переварюємо новину і незвичний статус, так рідко надаваний живим. Адже всі знаємо: Балаян мешкає в Параджанова, у його вічно незамкненій квартирі. Вона ніколи не буває без постояльців та гостей: якісь пересадочні пасажири, солдати-відпускники, що або чекають поїзда, або повертаються раніше відведеного строку, працівники інших кіностудій у тривалих відрядженнях – всім дає притулок неприкаяний та самотній Параджанов. Ось і Балаян живе в нього ціле літо й осінь, протягом усієї переддипломної практики.

Усі члени художньої ради здогадуються: мовиться про Параджанова. Це ж саме Сергій Йосипович зранку миє підлогу після яких-небудь амністованих зеків, що переночували в нього в очікуванні поїзда чи автобуса, щоб їхати кудись до-

дому, і ніхто з них навіть гадки не має про те, що знаменитий і тепер уже уславлений режисер мие після них підлогу у своїй квартирі. Бо, при всій своїй холостяцькій неприкаяності, чистоту вважає другою своєю натурою.

Остаточо занесено меч остракізму над буйною головою Параджанова на прем'єрі «Тіней забутих предків» у театрі імені Довженка, коли Іван Дзюба, Іван Світличний та Василь Стус перед початком перегляду заявили публічний протест проти арештів інтелігенції і закликали глядачів до громадянської непокорі.

Провидіння покарало чи вберегло мене, редактора фільму, від участі в цьому протесті, до якого я неодмінно, не роздумуючи, приєднався б. Але... саме в дні затвердження й представлення багатостраждального фільму глядацькій аудиторії я помчав у Баштанку: на моїх руках саме в ці вересневі дні, через півроку по маминій смерті, умирав у районній лікарні мій батько. Тому на здачі і на прем'єрі фільму я не був. Не знаю: печалитися чи благословляти ці дивовижні збіги. Хоча смерть, звичайно ж, не благословляють: не прийнято, та й потреби в тому ніякої — сама приходиться непрошено, неждано й негадано.

А на Сергія, безумовно, занесено було меч переслідування, що виявилось поки що в забороні виїхати на кінофестиваль в Мар-дель-Плата, куди його персонально запросило журі, одержавши вичерпну інформацію про художні достоїнства фільму із Всесоюзної фільмотеки в Білих Стовбах з Підмосков'я. Одночасно з внутрішньою опалою на нього впала всесвітня слава і визнання. Важко було поєднати ці антагоністичні полюси. Але після аргентинського тріумфу вже нікого не здивувала безоглядно епатажна фраза Романа Балаяна — її сприйняли як належне.

По тривалій мовчанці, що знадобилася для того, щоб усвідомити, що сталося, директор кіностудії Василь Васильович Цвіркунов спитав:

— Що ти пропонуєш? — доброзичливо глянув він на Балаяна.

— Пошліть прибиральницю до Сергія Йосиповича на квартиру. — Балаян стримує обурення і намагається говорити якомога тихіше й толерантніше: — Це ж немислимо й неприпустимо, щоб після такого фільму і всесвітньої нагороди та визнання мити підлогу! — Рома все ж підвищив голос, кричить.

Василь Васильович, завжди врівноважений, усміхається і мовчить.

Замість нього до Балаяна звертається головуючий на засіданні художньої ради Василь Сидорович Земляк:

— Проходьте, Романе, й сідайте, будь ласка.

Балаян проходить уздовж усього кабінету і сідає поруч з ним на вільний стілець, бо інших у кабінеті немає. Земляк тепер звертається тільки до нього, наче художньої ради тут і немає:

— Розумієте, дорогий Романе, в нашій країні навіть після Нобелівської премії ні червонодеревників, ні прибиральниць ніхто на квартиру не пришле. Це треба усвідомити і запам'ятати на майбутнє. А Сергія Йосиповича не переробиш і не переінакшиш — так і митиме підлоги у своїй квартирі. І якщо виміє хтось інший, йому здаватиметься, що зроблено це не так, як йому б хотілося. Я заздрю вам: ви вимовили зараз найпарадоксальнішу з усіх можливих фраз: «Геній мие підлогу!» Вам не позичати афористичності й оригінальності мислення. Саме цими якостями й володіє Параджанов. Учїться в нього — він зробить з вас справжнього майстра кіно, і ви ще порадуете і нас, і його своїми постановками.

Василь Земляк виявився справжнім Пророком: Роман Балаян справді стане знаменитим режисером-постановником. Не менш знаменитим, ніж Сергій Параджанов, і його теж знатиме весь кінематографічний світ. А тільки станеться це вже після Василя, після Сергія...

А «Тіні забутих предків» так і лишаться еталоном сучасного поетичного кінематографа, і їх не перевершить ніхто.

Ні в нас, в Україні. Ані поза нею.

Конча-Озерна, 6 липня 1998 року

НЕЗБАГНЕНИЙ ВАВИЛОН

В ЗАМИСЛОВИЧАХ РЯТУВАЛИ ПЕРЕЛІТНИХ ПТАХІВ

Високі дубові двері поволі одчиняють, і в темному отворі з'являється ровесник, на голову вищий за мене. Білим волохатим рушником він витирає буйне хвилясте волосся, покручене в кільця; воно не кориться, випручується та лишається мокрим, хоч рушник аж рипить у темних руках, важких та великих. Великі та важкі й риси обличчя. Воно могло б здатися грубим, якби природа не зупинилася на невловимій грані: саме отаке обличчя з довгим носом, балухатими очима, товстими, твердо окресленими губами пасує до кремезної постаті. Надмірність несподівано виливається у тяжку й щедру вроду, котрій пасує щось значне й велике, а дріб'язковому не лишається місця — це впадає в око з першого погляду.

— Заходьте, — відступає у глибінь тамбура. — Даруйте, що не прибрано. Я оце шойно з ванни.

Номер сліпучо освітлений сонцем, просторий. Балкон відчинено на бульвар Шевченка з високими тополями обабіч. По ньому безугавно мчать автомобілі, кидаючи тіні на стелю. Здається, в номері поселився не молодий письменник Василь Земляк, а рухливі тіні міста, машини, тріпотливі тополі, що величаво гнуть під легеньким серпневим вітром.

Свіжо і прохолодно, пахне ще літом, але й недалекою осінню, і тиха замрія леготить над дахами будинків, над золотими банями церков і соборів. А лискучим паркетом шерхітливо кружляє опалі листя, ніби житомирські ліси тягнуться сюди за Василем Земляком, ревниво приглядаються: чи не забуває їх тут?

На столі почата пляшка коньяку, чашки із залишками густої кави, тонко накраяні шинка, сир і балик, зацукрований лимон — все це на фірмових тарелях ресторанного сервісу.

— Учора з друзями засиділись допізна. Довелось підвечерювати. То все так і лишилось, — виправдовується Василь, все ще витираючи голову, патлату, важку, аристократичну.

Очі в нього зеленкуваті, уважні й насторожені. Масивні губи ламаються в ніяковій та поблажливій усмішці. Вона опромінює все Василеве обличчя. Сяє після ванни високе чоло. На голе тіло накинута білосніжна сорочка, м'ята-перем'ята. «Невже він спав у ній?» — дивуюся подумки. І не помиляюсь: Василь і справді полюбляє спати у верхніх со-

рочках. А сорочки міняє щоранку. Така собі богомна звичка. Снобізм сільської невибагливості, провінційна байдужість до одягу.

Під стіною, ліворуч від письмового столу, під стоячою гнутою вішалкою, на розгорнутих газетах – розібрана тульська куркова рушниця дванадцятого калібру, густо змащена заводською консервацією. Приклад, цівки, навіть цевйо важкі, великі й масивні – саме Василеві!

– Добряча рушниця, – перехоплює мій погляд Земляк. – Учора отримав гонорар. Зробив собі подарунок.

– З нею – на кабана, не на зайців.

– Так, – погоджується Василь. – У нас на Житомирщині кабанів до біса. Такі сікачі, що тільки з дванадцятого калібру жаканом і вполюєш.

– А я теж цього літа придбав ІЖ–54 штучну. З пістолетною горіховою ложею, з гравіруванням та хромованими цівками.

– Вихваляємо свої рушниці, ніби збираємося продавати або мінятися. – Василь відкидає нарешті рушник, розчісує волосся. – У Дикому полі колись дрофи водилися. На дроф полювати не довелося?

– В дитинстві літали над нашим селом. А зараз у глухому топилі іноді з'являються. Та й то дуже рідко.

Василь одягає свіжу сорочку, стає ще вродливішим. Несподівано обнімає мене, наливає коньяку, подає чарку, підсовує зацукрований лимон – все це невимушено, лагідно, наче ми хтозна-які друзі.

– Підберемо все, що тут є, – запалює сигарету після першої ж чарки, – а потім спустимося вниз, у малу залу, й поснідаємо по-справжньому.

В ресторані майже нікого. До нас одразу ж підходить вродлива офіціантка, кладе перед Василем меню.

– Вибирайте.

– О-о-о! – радіє Василь. – Оксано, яка зустріч!

– Розсталася ота з віхтем, – офіціантка дивиться чомусь на мене, а не на Василя, мовби запрошує в свідки. – Ми ж після закриття подавали вам вечерю в номер! Ще й посуд не забрали.

– Посуд нікуди не подінеться, – сміється Василь. – Нагодуйте нас гарним сніданком, а тоді вже й посуд заберете.

– Що вам принести? – сухувато питає Оксана, розгортаючи меню.

– Що там у вас найкраще готує шеф-кухар? Оте й несіть.

– Як учора? – питає Оксана і йде виконувати замовлення.

Василь зітхає:

Василь Сидорович Земляк.

— Важко з глухих кутів вибиватися у літературу. Треба завойовувати Київ, а не варитися у власному соку по наших закапелках. Написати щось путнє, працюючи в газеті, майже неможливо. Моя «Рідна сторона» — це майже репортаж з сільського життя, а не справжня проза. Ти ж читав?

Я мовчу. А він сам же й відповідає:

— Читав, читав. Інакше б не прийшов до мене зранку. І що скажеш?

— Я зачарований, Василю, твоєю прозою: «В Замисловичах рятували перелітних птахів». З такою фразою входити в літературу — мрія! Навіть Флобер, мученик над кожним сло-

вом, похвалив би тебе. А деталі, алегорії? Взяти хоча б отой ніс Антона-плана: на крилах вусів він ось-ось випурхне разом із врятованими птахами й шугоне у вирій услід за ними. Це запам'ятовується назавжди.

— Хвали, хвали, — сміється Василь, — та не перехвалюй. Найлегше хвалити — ніякої відповідальності.

— Це якраз той випадок, коли й похвалити треба вміючи. Всі захоплені твоєю повістю.

— Далеко не всі, — заперечує Василь.

— Але ті, кому Бог дав відчуття краси, одностайно відносять «Рідну сторону» до набутків нашої прози. Після «Альп»...

— Облишмо! — виставляє широку й темну долоню Василь. — Ради Бога, не треба порівнянь. Література не терпить цього і не прощає. А на доброму слові спасибі. Твоя переконаність додає віри у власні здібності й сили. Зізнаюся: люблю й Замисловичі, й Несолонь, і Антона-плана. І всю повість, хоч вона й далася мені нелегко і добряче правилася при підготовці до друку в журналі «Дніпро». Велике діло — зустріти на самому початку літературного шляху вимогливого й розумного редактора. Саме таким виявився Олександр Миколайович Підсуха. А твою повість, я чув, у «Вітчизні» правив Іван Юхимович Сенченко?

— Так, редагував: ставив свої помітки простим олівцем і закликав: «Не згоджуйтеся з моїми претензіями, сперечайтесь, відстоюйте свої позиції. Адже це написали ви, а не я, вистраждали кожну фразу, кожне слово. Хіба ні? А я можу й помилятися, чужа людина у вашому тексті». За ніч вичитає, відредагує певну частину рукопису й приносить для узгодження. А вечорами відправляє мене на ковзанку:

— Катайтеся, розважайтесь, доки молоді. А я тим часом підготую для вас нову порцію.

— Кожне слово зважили й вивірили. Отаких би порадників кожному з початківців. Так званих молодих письменників.

— Ну, не такі вже ми й початківці, не вельми й молоді: по тридцять стукнуло, та й щось же написали. А Іван Юхимович... О-о-о, він один з кращих наших стилістів! Значить, нам обом поталанило. От за це давай і вип'ємо, — пропонує Василь.

Оксана саме принесла все, що треба, і тепер стоїть біля вікна обіч столу й не зводить іронічного погляду з Земляка, ніби чогось чекає. Не дочекавшись, каже:

— Турецьку каву принесу, коли поїсте.

— От бісова дівка, — ласкаво всміхається до мене вдоволений Василь.

ФАБІАН – ЦАП І ЧОЛОВІК

Незабаром нас обох запросять до Києва: його – на посаду головного редактора видавництва «Молодь», а мене у сценарний відділ Кіностудії імені О.П.Довженка.

У «Молоді» він чомусь не затримається і перейде до нас головним редактором сценарної колегії, а я стану його заступником. Пекельна робота, скажу я вам! Відколи існує кінематограф, сценарії завжди – великий і нездоланий дефіцит. А ті, що потрапляють на студію, не відзначаються довершеністю. Запущені у виробництво фільми раз у раз зупиняють для доопрацювання сценаріїв. Летять графіки, руйнуються затвержені плани, що так гарно виглядали на папері. Допикуємо і переписуємо діалоги.

Але Василя і за цих напружених обставин не покидає дивовижна окриленість: працюючи в кінематографі, опановуючи його специфіку, якою відлякують письменників метри-режисери, Земляк ще глибше занурюється у прозу – саме розпочинає роман «Лебедина зграя».

Ні, він не ховається у прозі від кіно! Навпаки, як керівник художньої ради студії вимогливо ставиться до обговорення сценаріїв та відзнятого матеріалу, до затвердження акторів на головні ролі та режисерів-постановників у нашому та всесоюзному комітетах кінематографії. А в перервах безкінечних творчих суперечок натхненно переказує мені те, що написав за ніч. Вдень йому писати ніколи. Я, як кажуть, опиняюся біля коліски цього знаменитого твору.

В «Лебединій зграї» він утверджував вироблений стиль. Тут він – уже досвідчений майстер, залюблений у своїх героїв дужче, ніж у дійових осіб попередніх книг, хоч усі вони овіяні його делікатною, лагідною, тихою любов'ю. Перед гнівним Стратіоном він ніяковіє, називаючи його на «ви», тримається на пристойній відстані від нього. Його любов до Стратіона гордовита й смиренна водночас, і оті бесіди наодинці по лісах, ярах та садах-садочках запам'ятовуються саме смиренням автора, юного й захопленого, – він дивиться, а може, тільки поглядає на свого героя знизу вгору, як у епосі.

У «Лебединій зграї», при всій залюбленості в Мальву, Левка Хороброго, в братів Соколюків та цапа Фабіана, в отого юного поета – коханця Мальви, в Явтушка з його хтивою жіночкою та численним приплодом, він вдивляється у своїх героїв з такої філософської височини, що мимоволі нагадує нам Маркеса з його «Ста роками самотності», хоч знаменитий колумбієць тоді його ще й не написав. Отакий дивний

перегук: Маркес перегукується з Гоголем і «виходить» не так з його «Шинелі», як з «Вечорів біля Диканьки» з їхніми відьмами, бісівством, «космічними» польотами Вакули на чортові аж у Петербург до цариці, а Василь Земляк ніби наслідує ще не народженого на той час Маркеса, бо у нас він з'явиться із своїм романом, здається, одночасно з «Зеленими млинами». Одвічний біблійний закон: «Несть пророка у своїй вітчизні та в домі своєму».

Я спостерігаю Василя щоденно у найщасливішу пору його недовгого життя: з самого початку роботи над «Лебединою зграєю» він на моїх очах нащупує сюжетні лінії, характери своїх героїв, колізії, в яких вони розкриваються найповніше.

Він приїздить на кіностудію просто з-за письмового столу, ще не охололий, ще розпашілий аурую роману, переповнений його пристрастями, маючи нездоланну потребу поділитися тим, що переповнює його поетичну душу. Він по-справжньому закоханий у витворену його витонченою уявою Мальву, вільнодуху, звабливу й гріховну, у свій незбагненний Вавилон, у Фабіана – філософа й скрипаля, наділеного власними, Василевими, рисами. Він захоплено розповідає мені про неймовірні витівки й походеньки Фабіанового цапа, про які ще тільки збирається написати. Про того цапа, котрого вавилоняни теж наречуть Фабіаном і котрий витісняє з поста головного героя роману свого господаря ніби вже й без Василювої участі й волі.

Найдужче ж його самого захоплює те, що, народжені власною уявою, герої не коряться авторові, живуть у романі незалежно, ігноруючи його попередні наміри й відведені їм ролі, чинять опір, кепкують й зневажають автора, діють не за його задумами, а всупереч їм, підкоряючись виключно логіці власних характерів. Це дивує, втішає й радує Василя, приносить йому справжню насолоду, і він розповідає про це, щасливо сміючись, забуваючи все на світі: і студію, і навіть самого себе, якщо припустити, що це можливо.

...Йдемо у сьому проекцію на перегляд відзнятого матеріалу, знімальна група й сценарна колегія товпляться перед вузькими дверима, а Василь бере мене під лікоть, відводить до вікна, схилиється й шепоче:

– Фабіан – цап і чоловік. Відрізнити їх майже неможливо! Нерозлучні, нероздільні – скрізь і завжди удвох: пересніднують у якоїсь вдови, міряють покійника і роблять для нього труну, когось хоронять на кладовищі й поминають за довгими вавилонськими столами. А коли цап нашкодить і його про-

*Анатолій Дімаров, Василь Земляк,
Олександр Дяченко, Платон Воронько. 1959 р.*

женуть, то він, як людина, як його господар Левко Хоробрий, йде до річки чи озера, стає над водою й розглядає своє відображення, дивуючись з цапиної борідки, з рогів, ніби нічого цього в нього ніколи й не було. І він уперше бачить себе таким. А іноді й милується собою: який же він гарний! І перед козами ходить на задніх ратицях, тримаючи зігнуті передні ноги перед грудьми. Кози теж милуються ним, та ніяк не надивуються з нього, і закохуються в нього всі як одна. Дивовижний цап! Вже й без господаря внадився переснідувати й підобідувати там, де хоч раз був з Філософом. І люди приймають цапа Фабіана, бояться: чи не диявол? То ще й відомстити – лиха якогось накоїть...

А то збираємося в третьому тон-ательє, в знаменитому «Щорсівському» павільйоні, переглядати відзнятий і одразу ж озвучений матеріал «Тіней забутих предків», привезений із Карпат, і Параджанов намагається щось пояснити Василеві до перегляду, а Земляк майже ласкаво:

— Потім, потім, Сергію Йосиповичу. Поговоримо після перегляду, — а сам, схилившись до мене, шепоче: — Бісової віри цап Фабіан прийшов після похорону й поминок на гойдалку, буцнув її рогами й чекає. Гойдалка відгойднулася, а потім — бабах! — цапа в лоб. Той аж присів. А потім буцнув її дужче. Вона й ударила дужче. Тоді цап розсердився і лигнув з усієї сили. Гойдалка шугонула високо вгору, а тоді як улупить цапа в лоб! Він — беркиць! — і перевернувся. Полежав-полежав, а потім підвівся, підійшов до гойдалки і почав її лизати обережно, дивуючись: що воно таке? Чому таке сердите? Так немилосердно б'ється? А Фабіан-чоловік: «І ото вона йому потрібна, та гойдалка, що так бабахкає дурного цапа по голові», — каже невпапад поміж залицаннями до Мальви, цілюючи й пестячи її, лукаву й непіддатливу. Мальва сміється. Мальва дивується. Нарешті вивільняється з обіймів, розтривожена: «Про що це ви, Фабіане?» — «Та про цапа свого, хай йому грець. Гойдалку он розгойдує, а та його по лобі гатить, аж з ніг збиває». — «А звідки ви знаєте? Гойдалки ж з мого вікна не видно». — «Я його й крізь стіни бачу. Я його й за морями побачив би, бо це мій двійник», — каже Фабіан, чоловік і філософ, обнімаючи Мальву. А Мальва, ухилиючись, невзамітку хреститься, і тільки після цього віддається Фабіанові, гадаючи, що віддається дияволу... Але ходімо, Сашо, перегляд розпочинається, — каже Василь, схаменувшись, і веде мене під руку в задній ряд крісел, до пульта управління. — Вони мене й тут не полишають, — продовжує жалітися він на своїх героїв, тішачись та милуючись ними подумки.

Він опускається у низенький фотель поруч з Параджановим, що вже вимкнув світло і взявся за мікшер регулювати звук, бо, на відміну від решти режисерів, привозить з далеких Карпат, з самого їхнього серця — села Верховини, а помісцевому з «Жибьєго», — вже озвучений матеріал, і ми пересвідчуємося, що звуковий ряд у його фільмі й справді важить багато, як він і наполягав тієї давньої ночі, коли ще тільки викладав нам свій задум.

З незбагненого Василевого Вавилону ми переносимося в Карпати. «Тіні забутих предків» у нас перед очима з усіма своїми зоровими й звуковими привабами: Марічка з чорним ягням обережно ступає стрімниною над моторошною прірвою на тлі білої-білої прямовисної скелі, майже зриваючись у безодню; нага, розкішна, мов богиня, Палагна в досвітню пору крадеться росяним плаєм до ворожіння; мольфар, роздуваючи ніздрі, хижо стежить за нею й пере-

слідую, як вовк сарну. А я боюся, що всі ці геніальні кадри Василь не оцінить по-справжньому, все ще перебуваючи у Вавилоні, вдивляючись у своїх вималюваних уявою Фабіанів, милуючись улюбленою й ще звабливішою Мальвою. І не помиляюся: як тільки закінчується перегляд, одразу ж схиляється до мене:

— Ніяк їх, перелесників, не зажену додому, тих двох Фабіанів, двох дияволів, що ніби зливаються в одну істоту: все вони то пересніднують, то підобіднують у когось, то напиваються на поминках так, що ледве додибують додому. А вдома в них не топлено, не метено, не прибрано, не варено. Неприкаяні, окаянні, вони не впізнають один одного і починають битися у своїй убогій хаті. Що воно за істоти? Сам їх не розумію. Так і роман, мабуть, назву: «Фабіан — цап і чоловік». Як вона тобі, оця назва? Підходить чи ні? Вигадати б щось інше — так не вигадується поки що.

Тоді він ще не знав, як назвати роман, і назва ця видавалася інтригуючою, незвичною, оригінальною. Та Василь сам її й відкидає другого ж ранку, приподоблює іншу, щоб відкинути й цю. І не всі з так захоплено розказаних мені епізодів стають розділами роману. Він їх скорочує і вилучає у процесі роботи, вивіряючи на моєму сприйнятті. Але щоразу переповідає написане напередодні з великим ентузіазмом і захопленням, щоб завтра легко й безтурботно відмовитись від нього заради чогось нового, досконалішого й значимішого, що з'являється в його буйній уяві, у глибинах підсвідомості, ніби стверджуючи Фрейдове вчення про інфернальне походження художнього задуму та його втілення.

Це дивує, збиває з пантелику і водночас збагачує мене з обох боків: і з процесу творення геніального фільму Параджанова, і з оцього романного марення Василя Земляка — доля щедра до мене і водночас жорстока; вона забирає одночасно батька й матір в ті краї, де «тишь да благодать», і туга моя розчиняється в атмосфері двох буйних фантазій, в народженні двох геніїв, що відкривають мені душі у момент найвищих своїх мистецьких злетів.

Редагуючи фільм Параджанова й спостерігаючи пошуки й відкриття в романному мисленні Василя Земляка, я одночасно беру участь у двох видатних творчих процесах. Бог компенсує тяжку й непоправну втрату мою надбанням величезного художнього досвіду: дві музи схиляють до мене свої замріяні лица. Зрадлива й падка на сенсації покровителька кінематографа, легковажна й хтива, і смиренна та горда проза, що віддається рідко, але назавжди.

Я їй досі простягаю до них руки своїх бажань, та вони віддаляються, даленіють і стають недосяжними, шукаючи молодших, талановитіших і щасливіших за нас, грішних.

Благословляю вас, далекі шістдесяті! Ви були щедрі на таланти й жорстокі на втрати. Але я благословляю вас...

Василь — невтомний вигадник, талановитий імпровізатор і невблаганний суддя своєї прози та чужих сценаріїв. Він виставляє неймовірно високі вимоги до відзнятого матеріалу і навіть готових фільмів. Все — під настрій, все нуртує в його уяві, в його внутрішньому художньому світі, і він настійливо пропонує своє бачення режисерам, сценаристам, безмежно вірячи, що його пропозиції найкращі, а поради найдосконаліші. Потім сам охолоне, сам же їй відкидає свої поради й судження і береться за інші, сіючи паніку й розгубленість у регламентованому, увібганому у плани й графіки кінопроцесі.

Недаремно ж вимогливий та суворий Олесь Гончар, захопившись широкоформатними пробами Миколи Мащенко до майбутнього фільму за його новелами «Omnia vincit amor» — «Все перемагає любов», просить мене й директора кіностудії Цвіркунова не показувати проби Василеві:

— Земляк все витлумачить по-своєму, переінакшить, а потім відкине. Краще хай подивиться після затвердження в комітеті кінематографії.

У творчому процесі, особистому та особливо в студійному, Василь — неперевершений мрійник, строгий суддя, щедрий порадник. Заради мистецтва він забуває себе та свої амбіції, не визнає жодних авторитетів.

Пам'ятаю, приїхав на кіностудію генерал Родимцев — знаменитий командир тринадцятої гвардійської дивізії, котра утримала останній пруг над Волгою в Сталінграді і врятувала там становище в останню, найкритичнішу хвилину вирішальної битви.

Василь ніби забув, а може, й не знає і не хоче знати, хто сидить перед ним.

Поводиться абсолютно незалежно, розкуто, і його судження про бойові дії у сценарії «Маша з Мишоловки» категоричні й суворі, нищівні, хоч автор — уславлений професіонал генерал Родимцев. І коли я нагадую йому про це, Василь обурюється:

— Яке це має значення? Кіно і література невблаганні — не визнають ні звань, ні авторитетів. Те, що ти зробив і написав до цього, забудь! Що закладено в даному творі? Ось що головне! Ніякі заслуги до уваги не беруться. Критерій один — художність. Сценарій генерала Родимцева та його співавтора дуже слабкий, безпорадний. — Він замовкає і мовчить довго й відчужено.

— А як же твій Фабіан? — питаю, щоб розвіяти похмурий Василів настрій. — Та й не Фабіан, а два Фабіани, обоє?

— Не Фабіани, а Фабіан — цап і чоловік. Одне створіння, що мучить мене двома об'єднаними іпостасями і не дає спокою. Цап ще й досі милується своєю вродою, бо молодий. А філософ, старіючи, вже зняв із себе мірку, зробив труну і спить у ній на пахучих стружках, призвичаюючись, щоб зручно було лежати по смерті, якої не сподівається, але чекає, бо в домовині лежати вічно, якщо янголи не заберуть до раю або дияволи не потягнуть до пекла. Важко їх об'єднувати, цапа й чоловіка, і чимдалі важче, — зітхає він. — Та й чи треба? — окидає мене довгим, сумовитим поглядом, у якому вперше вловлюю втому. — Поїхали в «Україну» до Оксани. Попоїмо осетрової солянки, поп'ємо кави та спокійно поміркуємо, що нам робити далі, як жити й працювати. Бо все ніби набридло і стало нецікавим. Погано, коли з'являються отакі настрої...

Тоді саме загостряться стосунки з «директивними органами»: важко й прискіпливо обговорюють «нагорі», в самому ЦК, змонтовані на двох плівках, майже завершені «Тіні забутих предків» Параджанова, а «Сон» Володимира Денисенка викликає паніку, і на його спеціальні перегляди з'їжджаються працівники ідеологічного відділу ЦК на чолі із Скабою та Кондурфором, навідуються «гості» й з Москви напередодні 150-річчя з дня народження Т.Г.Шевченка. Ведуть сплановані й панічні атаки на літературний сценарій Івана Драча «Криниця для спраглих», привезений з московських Вищих сценарних курсів як дипломна робота в майстерні Михайла Ромма.

І життя наше й справді нестерпне: майже всі пошуки, вкрай необхідні кінематографу, заперечуються посадовими особами, до яких не достукаєшся й не докричишся, так високо заносяться вони у самовпевненості. І в страхові низько падають, боячись відповідальності.

Я ПОВЕДУ ВАС У ВІЧНІСТЬ

Залюбки тиняється Земляк Києвом ночами, водить за собою герелиці друзів.

На людях Василь перевтілюється, стає балакучим, невтомним на дотепи. Щоразу ніби грає якусь роль: артистична натура його не терпить нудьги повсякденності, одноманітності й буденності. Кожен новий день він сприймає за свято.

Високочолій, натхненний, в гарному чорному костюмі та білосніжній сорочці з модним галстуком, він справляє сильне враження на всіх, хто його оточує або тільки бачить здаля.

Вишукані Василеві манери викликають в одних заздрість, у інших подив, у третіх кепкування. Ці треті, як правило, люди недалеко, вважають його позером і називають між собою «кевою». Бо хоч що замовляє у ресторани чи в письменницькому «Енеї», остання фраза Земляка: «І кеви!» Навіть Оксана кепкує з нього, щоправда, незлобиво, скоріше захоплено, даруючи Василеві втіху і задоволення, які він не вміє приховати.

А ті, хто з ним дружив і бував у нього, знають, що і вдома він постійно п'є каву. Може, вона й спровадить його на той світ передчасно? Хто його знає. З Бальзаком це встановлено точно, а Василь до лікарів ніколи не звертався і, здається, не був на обліку навіть у письменницькій поліклініці – не потребував лікарської допомоги.

– Ходімо, хлопці, на нічне рандеву з Києвом, – пропонує захмелілий і добрий Василь. – Ніколи він не буває таким прекрасним і загадковим, як о цій порі. Всі його тайни ніби оживають і відкриваються, коли обивателі сплять. Здається, можна заглянути, мов у колодязь, у глибінь його історії аж до часів Володимира Мономаха та Ярослава Мудрого. Ходімо, хлопці, я поведу вас у вічність, – підносить руку з цигарником, і патетика дивовижно пасує йому.

Він веде нас темними провулками в такі райони Києва, де жоден з нас не бував та навіть не підозрював, що вони існують. З таємничим виглядом підводить до оповитих сном і мовчанням Володимирського собору й Покровського монастиря, показує місцину, де була колись Десятинна церква. З різних ракурсів відкриває нам Андріївську церкву – це диво геніального Растреллі – і каже, що це і є наше українське бароко.

Водить нас Василь і в темний сад Кашенка, здається, покинутий і забутий хтозна й відколи.

На Андріївському узвозі розповідає про будинок Михайла Булгакова як дім Турбіних, коли ще й «Майстра і Маргариту» в нас не публікували. І все це поволеньки, як він любить усе робити. «Посмотри, как все мудро и неспешно совершается в природе», – цитує Гоголя. Розповіді його тихі й проникливі, з екскурсами в далеке минуле, ніби він хазяїн і Київ належить йому з давніх-давен, а сам він володарює тут одвіку.

Ця ілюзія підсилюється його певністю, що все було саме так, як він розповідає. Достовірність підкреслюється його піднесенням ліричним настроєм, і висока патетика в його вустах сприймається природно, здається бажаною і навіть необхідною.

*В. Земляк з Є. Гуцалом та Р. Третьяковим під час пленуму СПУ.
Київ, 1975 р.*

Василь раптом дивує навіть мене, а не лише неофітів, що приєднались до нас уперше. Глупа ніч. Сніг — тихий, лапатий. Підходимо до музею Леніна, і Василь несподівано пропонує:

— Зніміть, хлопці, шапки, — а сам уже стягнув свою волохату нутрієву, несе в руках, весь притрушений снігом, і чубата чорна голова його теж починає біліти на очах, ніби Земляк сивіє у якомусь відчаї.

— Що це за витівки? Що за вигадки? — серджуся я, бо не хочеться підставляти під густий сніг лисину.

— Знімай, знімай, Сашко, — наполягає Василь, — бо шкодуватимеш, та пізно буде.

Знімаю. Коли ж проходимо важку будівлю й розминаємося з нічним міліційним патрулем, докоряю:

— Кому це треба — вітати вождя опівночі?

— Не треба поспішати, — сміється Василь. — Не квапся поперед батька в пекло. — Він зупиняється, доки вся герелиця оступить нас, і вже зовсім серйозно: — В цьому будинку, хлопці, засідала Центральна Рада, приймала і затверджувала тут свої універсали. Якби вона вистояла, і Київ, і вся Україна були б іншими. І люди б жили не гірше, ніж шведи. Я тут завжди знімаю шапку, а сторонні, от хоч би й оцей нічний патруль, думають, як і Сашко, що я вітаю Леніна, а не Центральну Раду, яку він знищив. І вам, друзі, раджу це робити.

Мені про неї цікаво розповідав Микита Михейович Шумило — істинний патріот України...

Слухати Земляка страшно: адже серед нових знайомих, хоча й наших колег, могли виявитися стукачі. Та підпилий Василь не зважає ні на що — він просто не може спинитися. На щастя, все обійшлося, як обходилося вже не раз, бо донощики, хоча й були, траплялися не так густо, як зараз уявляється, як прийнято вважати, і порядних людей було більше, ніж тепер здається. Серед письменників — теж.

Двадцять чотири роки Василя немає, а мене й досі мучить страшна підозра: чому вони вмерли майже одночасно — Тарас Рибас і Василь Земляк?

Якось надвечір телефонує Борис Олійник:

— Секретаріат Спілки просить вас виїхати в Луганськ на похорон Тараса Рибаса, бо всі ми, секретарі, їдемо на Всесоюзний пленум у Москву.

— А що сталося з Рибасом? — жахаюся, бо тоді ще наші ровесники не умирили.

— Вчора виїхав з Києва, а вночі в поїзді йому стало погано. В Полтаві зняли з поїзда, викликали «швидку», а він впав на пероні і вмер.

Ми довго мовчимо. Новина несподівана для нас обох. Але це тільки початок.

— Квиток вам зараз привезуть. Поїзд о двадцять першій з хвостиком...

Телефоную Землякам, але ніхто не відповідає. Дзвонити більше нікому і нікуди.

Ми любили вродливого і скромного Тараса Рибаса, гарного письменника, і його нагла смерть вражає. Я не знав, куди подітися зі своєю тривоگوю.

І тут до мене підходять Василь Земляк і Борис Комар, якого й не сій — сам вродиться.

— Ходімо, Сашо, пом'янем Тараса Рибаса, — пропонує Василь.

— Не могу: їду хоронити його. Доручення секретаріату.

— А ми вчора з ним по чарці випили, і я провів його до поїзда. А сьогодні, бач, яка звістка...

Василь блідий, несподівано схудлий, під очима чорні кола. Могутня постать сутулиться.

На душі нудотна тривога. Але я нічого не скажу йому, ні про що не питаю.

— Ну, то їдь. Проведи Тараса достойно. Та й добре слово скажи від нас усіх. А ми підемо пом'янемо його до заходу сонця.

Ніколи не знаєш, що розмовляєш з людиною востаннє, а то поговорив би я з Василем якось інакше. Та й чарку встигли б випити поминальну: до поїзда лишалося добрих дві-три години. Не судилося...

— Дядю Васю знесли сьогодні вранці на ношах з сьомого поверху, — скаже син, коли повертаюся з похорону Тараса Рибаса. — «Швидка» забрала в лікарню. Я допоміг санітарам. А він... Навіть голови не повернув, не глянув на мене...

— Звідти, сину, вже не оглядаються.

Другого дня запрошують на пленум Спілки: секретарі повернулися з Москви. Коротича серед них немає — він запізнюється і в президію не йде. Сідає поруч.

— Щойно від Василя. З Бессарабської лікарні, — помовчавши, переводить дихання. — Жити йому дві-три години: крововилив у шлунок. Майже шлунковий інфаркт.

Доки відзасідаємо, Василя не стане. За цими засіданнями не те що врятувати товариша — попрощатися ніколи...

Що ж ти, Василю? Збирався повести нас усіх у вічність, а взяв із собою лише Тараса Рибаса...

Не всім намірам судиться здійснення.

— Це я, Господи, — вклониться Земляк Всевишньому.

Бог, я певен, почує його, простить і — прийме...

ФЕНОМЕНАЛЬНИЙ ЛУКАШ

У сквері перед нашими вікнами щодня з шостої ранку (хоч годинник звіряй) бігає худорлявий та легкий на ногу академік Амосов. Поруч, з неприродно випростаною пораненою рукою, тюпаче, іноді відстаючи, набагато молодший вродливець з буйною чуприною над високим чолом.

Звиклий замолоду до ранкової гімнастики, я приєднаюся до них і першого ж ранку, повертаючись після пробіжки, несподівано зіткнуся з тим чубатим ровесником віч-на-віч на високому ганку.

— О! — ніби аж зрадіє він. — Ви оселилися в нашому будинку?

— Так, тимчасово. У Володимира Яковича П'янова.

— У нього завжди постояльці — всім приїжджим письменникам дає притулок, хто б не попросився.

— Мене він сам запросив.

— Найчастіше так і буває. А мене звать Микола Лукаш, — подає гарячу руку. — Мешкаю отут, на першому поверсі, — показує на двері. — Заходьте, як буде час.

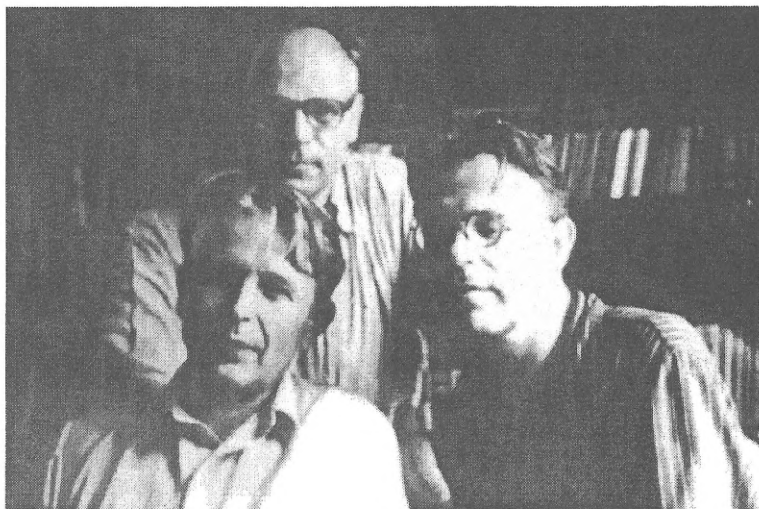
Бліде й після вранішнього бігу обличчя привітно сяє, сірі очі променяються доброзичливістю, ласкава усмішка викликає довіру й симпатію, обіцяє щирю приязнь.

Цей Лукаш ніби з Лесиної «Лісової пісні» — таким поетичним лишиться для мене на все життя.

Бачу й зараз його в повені світла того далекого сонячного ранку, в прохолоді й свіжості ранньої тихої осені, і все мені здається, що над ним, над чубатою його головою «Висне небо синє, синє, та не те. Світить, та не гріє сонце золоте. Темная діброва стихла і мовчить, Пожовтіле листя з дерева летить. Високо у небі, в ірій летючи, Голосно курличуть журавлів ключі». Хто не знає цього дивного вірша Щоголіва! Але я наводжу його, бо почув того ранку від Лукаша.

В нашому під'їзді жили тоді Володимир Сосюра й Леонід Новиченко, Юрій Збанацький та Натан Рибак, Абрам Кацнельсон та Наум Тихий, директор видавництва «Радянський письменник» Олександр Дяченко, згодом — відповідальний секретар Співки письменників України, Мечислав Гаско та Анатолій Боженко з численною родиною.

У цьому досить поважному письменницькому гурті Микола Лукаш лишався непомітним: жив замкнуто, поглинутий подвижницькою працею перекладача світової класики. Не ходив ні на збори, ні на засідання президії Співки, де найчастіше «світилися» й «світяться» ті, хто нічого за душею не має та нічо-

Г.Кочур, Д.Паламарчук, М.Лукаш. Київ, 1960 р.

го путнього не зробив у літературі. То хоч тут можна себе показати удаваною турботою й тривогою з приводу всіляких негараздів, яких не бракувало й тоді, а тепер ними хоч греблю гати. Є над чим поплакатися, є чим і навтішатися.

Лукаш володів вісімнадцятьма мовами світу і на той час переклав «Фауста» Йогана Вольфганга Гете, «Декамерона» Джованні Бокаччо, «Мадам Боварі» Гюстава Флобера, п'єси Лопе де Вега, поезію Фрідріха Шіллера, Поля Верлена, Віктора Гюго, Роберта Бернса, Генріха Гейне, Адама Міцкевича та багатьох інших геніїв, увів їх у наше духовне життя, вельми збагативши українську літературу, нашу культуру загалом, тільки про це мало хто знав і замислювався.

Слава Лукаша росла й ширилася, а сам він перебував у тіні, жив мовби осторонь своєї слави, ніби геть не причетний до неї. Такий був стриманий у почуттях, мов англієць, скромний в судженнях про себе й свою роботу, делікатний у вчинках та висловлюваннях, невибагливий у побуті. Зате в суперечках проривалась непоступливість, непохитна принциповість, особливо коли йшлося про рідну мову, літературу, лексикографію, проблеми художнього перекладу. Тут він був неперевершеним майстром, національним захисником та ерудованим полемістом.

Тяжко поранений осколком авіаційної бомби при повітряній атаці Києва на початку війни, лишився калікою – навіть

картоплі начистити не міг, вдовольнявся компотом: у Кролевці, де він народився, багато садів. А от установ та навчальних закладів, де б він міг вивчити стільки мов, немає зовсім. Та й у Києві теж, мабуть, немає, бо Лукаші в нас народжуються не кожного століття.

Сусіди його по спільній квартирі – душевна поетеса Тамара Коломієць та добрий і тихий Ісаак Кіпніс, – знаючи безпорадність Лукаша-кухаря та його улюблену «страву», щоразу лишали йому на столі добрячий баняк компоту, коли готували для себе, таким чином підгодовуючи вічно заглибленого в роботу поліглота.

Уся кімната його була забита книгами: на стелажах уздовж усіх стін та аж до стелі, на підлозі та підвіконнях, по кутках – скрізь книги, книги, книги. Рідкісні видання найвіддаленіших часів і народів, найпрестижніші передплатні багатотомники зарубіжної й вітчизняної класики, сила-силенна словників та енциклопедій, не кажучи вже про журнали наукові й художньо-публіцистичні та газети – він їх передплачував оберемками.

Лукаш любив, милувався й тішився своєю бібліотекою, хоч щедро ділився і найрідкіснішими книжками з усіма, хто того потребував. Саме цим і користувалися деякі спритні люди і брали навіть раритети на «вічне віддання». Так само й з його грішми: феноменальні переклади Миколи Лукаша широко видавалися в найпрестижніших академічних виданнях, у «Держлітвидав» та «Шкільній бібліотеці», і як тільки він отримував солідний гонорар, у його завжди безлюдній кімнаті товпилися позичальники. Він нікому не відмовляв, та ніколи не знав, хто йому й скільки винен. Обліку безтурботний та безкорисливий Лукаш не вів, бо вважав непристойним складати списки боржників. Тим більш нікому ніколи не нагадував про борги. Навіть тоді, коли його перестали видавати і він залишився жебраком до самої передчасної смерті.

Оскільки сам готувати не вмів за студентства та так і не навчився й потім через каліцтво, більшу частину життя проводив у безперервній праці в будинках творчості письменників – то в Ірпені, то в Коктебелі, то в Ялті, то в Одесі, де його хоч годували по-людському. Як усі генії й одержимі, був він абсолютно безпорадний в господарських справах, у повсякденному житті. Безсрібник, по-дитячому довірливий і беззахисний перед корисливцями й нахабами, був безпорадний перед можновладцями, кар'єристами й донощиками.

Зате з повною відповідальністю можна твердити: подвижницькою працею, помноженою на рідкісний лінгвістичний

талант, Микола Лукаш виводив і вивів нас, українців, на нові параметри світової культури й літератури, переклавши найвищі зразки та витвори її геніїв на нашу мову.

Кажуть, мертвим не боляче. Може, й так. Але ж є правда й істина, існує справедливість – вони разом з нами протестують проти замовчування феноменального внеску Миколи Лукаша в українську культуру. Не можна миритися з тим, що його, мертвого, обкрадають, приписуючи заслуги іншим: блискучих перекладів Лорки та Рільке, здійснених Лукашем в останні роки його життя, ніби й немає. Але ж вони є, нікуди не поділись – треба тільки їх розшукати. Сподіваємось, вони будуть опубліковані, як буде перевидана вся Лукашева спадщина, коли наша багатостраждальна Україна вийде із кризи, і тоді ми пересвідчимося, чий переклади досконаліші, талановитіші, художньо довершеніші.

Але про Лукашеву спадщину, про його унікальні переклади нікому зараз турбуватися: жив одинаком і вмер самотнім, не лишивши спадкоємців. Як Бетховен. Як Мікеланджело. Як Гоголь. Як наш Шевченко. Тому на сторожі його доробку повинна стати найперше наша письменницька громадськість, а Спілка письменників України має домогтися перед урядом державного захисту всього, зробленого Миколою Лукашем, – це, безумовно й неспростовно, наше національне надбання!

Пуританське самообмеження та безмежна доброзичливість і щедрість призводили до того, що Лукаш ніколи не дбав про себе – все віддавав людям і серед зими лишався в костюмчику й светрику. Не раз довелось зустрічати його напівроздягненим і в хуртовину, і в найлютіші морози. Хоч гонорари отримував великі, та грошей майже ніколи не мав, бо роздавав їх університетським однокашникам і друзям. Забуваючи себе у виснажливій, подвижницькій праці над перекладами шедеврів світової літератури й захоплюючись всепоглинаючим творчим процесом, Микола Лукаш фактично не мав особистого життя. Хтось із давніх сказав, що найпривабливішою та найприроднішою буває людина, котра забуває себе. Саме таким вродливим, щирим та безпосереднім був Лукаш, випромінюючи добрість, щедрість, майже дитячу безпосередність. Кажуть, у нього закохувалися жінки. Навіть дружини найближчих друзів. Та й сам він, неприкаяний та самотній, закохувався в них, не відкриваючи своїх почуттів. Так, за свідченням близьких друзів, Лукаш усе життя був закоханий у якусь неймовірно вродливу Олену, дружину його університетського однокашника, але беріг це, як найбільшу таємницю. Не відкрився навіть тоді, коли його

друга й товариша заарештували і вислали в беріївський ГУЛАГ. Не відкрився, шануючи пам'ять Олениного чоловіка та оберігаючи її честь: душевна чистота і безмежна порядність не дозволили йому зробити цей крок. Такий вчинок був би несумісний з його моральністю.

По багатьох роках самотності Олена знайшла собі пару і вийшла заміж, а Лукаш так і лишився самотнім. Коли ж він на додачу до свого поранення ще й ногу якось зламав, послизнувшись в ожеледицю, Олена зважилася нарешті провідати його, щоб принести їжу. Але... одвічного самітника-домосіда не було вдома: щойно накладений «швидкою допомогою» гіпс підсох, і він подався на заплановану зустріч, бо ніколи нікого не звик підводити. Про це можна написати хіба ж таку новелу! Може, дастьбі, колись і напишеться...

Але в житті тихого й скромного Лукаша були колізії й ситуації драматичніші, навіть трагічні. Всім відомо: після обурливого арешту Івана Дзюби тільки делікатний та інтелігентний Лукаш зважився на рішучий протест — в листі до ЦК зажадав звільнення з-під варті тяжкохворого товариша, а замість Дзюби зголосився сісти за ґрати сам. Нечуваний в історії радянських каральних органів випадок! За його переконанням, Дзюба не вчинив нічого протиправного: у своїй праці «Інтернаціоналізм чи русифікація» він написав щирю правду, виклавши й охарактеризувавши існуючий лад речей, істинне становище нашої української нації та культури.

Цей зухвалий та мужній вчинок, ясна річ, поставив феноменального знавця мов та геніального перекладача поза законом, а на його творчій праці звівся важелезний хрест: всі журнали й видавництва віднині виявилися закритими для нього, друзі відвернулися, і решту життя Лукаш був приречений на безправність, жебрацтво, самотність, остракізм.

Саме на цей трагічний для Лукаша період припадає пам'ятна зустріч з ним у більярдній Будинку літераторів, куди він зрідка заходив, щоб хоч з ким-небудь зустрітися, розвіяти тугу й самотність або відпочити після виснажливої цілоденної праці, котру як справжній професіонал, творець за покликанням не залишав і в найтяжчу хвилину душевної та матеріальної скрути.

Худенький, елегантний та гнучкий, він був гарним більярдистом, вправно володів кием, граючи однією рукою й тримаючи його напереваги. Була тоді люта і сніжна зима, а він прийшов простоволосий, без пальта, у легеньких черевиках. Ми довго грали з ним у піраміду — марудна, скажу вам, гра, — і біля нашого столу зібралось чимало глядачів-черговиків,

котрі чекали закінчення партії, щоб самим взятися за кий. А були й такі, що з цікавістю спостерігали, як Лукаш грає однією рукою.

Поряд, на сусідньому столі, відтягуючи та ховаючи «свою» кулю-биток, хитрували, щоб не піддатися один одному, Сашко Білаш та Мишко Ткач. Саме того дня вони завершили пісню «Сину, качки летять».

Білаш нарешті виграв партію і щедро, як завжди, запросив усіх присутніх в «Еней», щоб злупити з Ткача добрячий могорич за програш. На запрошення відгукнулися всі без винятку, і Михайло не заперечував, бо в Галини Сидорівни можна було завжди випити й закусити «в набір», якщо не вистачало готівки.

Ми з Лукашем лишилися догравати свою партію.

— Що ж ви собі думаєте, Миколо Олексійовичу, — докоряв я йому, приміряючись до найбільшої, шістнадцятої кулі. — В таку холоднечу, в хрещенський мороз ходите без пальта. Нічого надіти?

— А нема, трясця його матері, — якимось безтурботно, навіть весело відказав Лукаш. — Але я вже пристосувався. А може, й загартувався. Якщо притисне та приморозить по-справжньому, то я бігом-бігом! Слава Богу, в Амосова, як і ви, трохи навчився. І навіть зламана нога не заважає — я її просто не відчуваю, коли ото зашпори заходять.

— Подейкують, що Лукаш і холоду не боїться...

— Де там. Мерзну, як собака, — зізнався він, ніби поскаржився, та тут же підбадьорився: — Але я звик. До того ж дихати морозним повітрям, кажуть, корисно. Додому якимось перебіжу, тут недалеко.

— Якби ви не образились, я б вам запропонував своє хоча й ношене, але ще досить пристойне ратинове пальто.

Натираючи крейдою кінчик кия, Лукаш іронічно поглянув на мене, поблажливо усміхнувся:

— Знаю, у вас не водиться зайвих пальт, але ми якимось обговоримо цю проблему при нагоді, а зараз... — Він обійшов стіл, наблизився впритул: — Дорогий Сашко, — прошепотів, хоч ніхто нас не міг підслухати, бо навіть старий маркер потягнув за хлопцями випити дармову чарку, — чи не знайдеться у вас рублів з п'ятдесят, бо в мене зараз і на хліб немає?..

Серце стислося, і на очі навернулися сльози. Щоб сховати їх, я обняв Лукаша, прихилився до його обличчя. Воно й тут, у теплій підвальній більярдній, пахло снігом та морозом. Я вийняв усе, що було в моєму гаманці, — там не виявилось й ста карбованців, від чого мені й досі прикро та ніяково, —

і поклав йому у верхню кишеньку піджака, де тепер «нові українці» носять барвисті хусточки для іміджу.

— Дякую, — сказав Лукаш, теж ховаючи очі.

— Завтра можу привезти скільки скажете.

— Досить і цього. Віддати я все одно не зможу. — Він поклав кий і швидко вийшов.

Це була наша остання зустріч. Але я не знав, що вона остання, тому й не пішов його проваджати.

А коли вже всі йшли додому, гардеробниця, подаючи мені кожуха, мерзлякувато пригорнулась до нього і, засміявшись, сказала:

— Оце вдяганка! Саме для такої пори, — і сумовито додала: — А бідний Лукаш в одному піджачку пострибав, мов зайчик-чибіряйчик. Ще й без шапки. Тільки й того, що в зеленому светрику.

Друже мій, феноменальний Лукаше, земля Вам пухом. Хоч вона захистила Вас від морозу? Чи й зараз Вам, далєбі, ще холодно?

Чекайте нас — незабаром усі там будемо...

Конча-Озерна, 12 січня 1998 року

НАД БЕРЕГАМИ ВІЧНОЇ РІКИ

*Я по-латині: а́море, амо!
Невже від цього рятунку немає?
А море, мамо,
а море, мамо, теж не минає.*

Ліна Костенко

Море — через дорогу. Як сусідські хати через вулицю.

Вам не доводилося ночувати з морем? Мені — теж. Я сьогодні вперше побачив його. Та ще так близько: з палісадника під розчиненим сестриним вікном, і тільки вузька дорога, прокладена попід самим берегом, відділяє мене від моря.

Сестра розповідає, що під час шторму хвилі перекочуються через піщану дорожню смугу й заливають палісадник, лижуть нижню сходинку ганку, перебираються через поріг у коридор, на дерев'яній підлозі якого виступають білясті плями солі: в Каркіністській затоці — ропа. Під потужним південним сонцем вона стає літеплом, і діти все літо хлюпочуться й вилежуються у мілкій затоці і на осінь стають схожими на мулатів.

Це моя перша ніч біля самого моря і перше гостювання у старшої сестри. Повернувшись з евакуації, вона завідує скадовським портовим медпунктом — здійснює санітарний контроль над екіпажами й пароплавами, що возять вантажі з-за кордону, лікує хворих портовиків та сусідів. Тому рідко навідується додому, в степову Новоолександрівку. Але щоразу привозить ніколи небачених солених осетрів, в'ялену кефаль і плескату камбалу-калкан, яку треба рубати сокирою. Через те нам здається, що приїздить вона з далеких країв, з-під екватора — з Філіппін, з островів Борнео і Суматри, з Сингапура чи Мадагаскара. А виявляється, Скадовськ не дуже й далеко, кілометрів за двісті, і тут, як і в нас, росте звичайний пирій. Він dorостає до самої смуги прибою, такий живучий, що не боїться ні ураганних вітрів, ні солі: кристали її вилискують на тонкому побілілому листі, а він росте собі хоч би що.

— Принесла тобі журнал «Советская Украина», — прибігши з роботи, щечече сестра під шум примуса, готуючи вечерю та радіючи моєму приїзду. — Потрясаючі вірші якоїсь Ліни Костенко. Наревілася, як дурна, над її віршами. Пам'ятаєш, як ми плакали, читаючи «Кобзаря» на призьбі? А сусід Ковбаш: «Чого ото рюмсаєте? — гукає через загату. — Робити їм, карандашникам, нічого, мать-перемать!» Отак і сьогодні наплакалась, читаючи Ліну, доки людей не було... Ось візьми почитай.

Сонце сідає за будинком, і в палісаднику вже прохолодно. Розгортаю російськомовний журнал, що завжди здавався чужим та штучним на Україні, і моя душа розкривається назустріч такій рідній душі невідомої Ліни. Вражає сувора правда про відступ наших розбитих військ: солдати безладною юрбою бредуть лісом, підтримуючи один одного, без доріг, без орієнтирів, без надії, поранені і голодні, а ліс стелить їм під ноги поверхневе соснове коріння, наче простягає руки свої, благає, щоб не зоставляли його, не кидали фашистам напризволяще.

Читаю й перечиту суворі й правдиві поезії та все вдивляюся у фото. З портрета й з поезій постає приваблива талановита дівчина, зріла та незалежна. Врода її строга й сумна. Видно, доля не тішила її, як усіх «дітей війни». Гордий погляд та яскравий і трагічний реалізм поезій засвідчують непохитний характер, непідкупний талант. Я вже знаю: такі люди рідко бувають щасливими.

Вдивляючись в її обличчя, вчитуюся в поезії, і хочеться взнати про цю принадну особистість якомога більше. По змозі — все! Але журнальна інформація суха і скупа: під фотографією лиш коротка біографічна довідка і рекомендація читачам першої публікації.

Не віриться, що така висока й художньо досконала поезія належить початківцю: молоді поетеси завжди інфантильні, кокетливі та манірні. А тут — виразність, стриманість і суворість справжнього майстра.

З великою втіхою дізнаюся, що вона вчиться в Літературному інституті імені Горького в Москві — неабияка рідкість на ті далекі часи. Ця перша публікація свідчить про те, що до Літінституту набирають справжні таланти, у ньому недарма їдять свій хліб і викладачі, і студенти. Я й зараз переконаний у цьому, хоч знаю: ніякі інститути, університети й академії неспроможні виховати поета. Однак вельми скорочують пошуки свого стилю, розвивають нахили й здібності, наближають до європейської та світової культури.

Перечитуючи Лініні поезії, все виразніше відчуваю пекучу тривогу та небезпеку, розливу поміж деревами того далекого лісу, відчай приречених на загибель у тилу ворога оточенців чи партизанів, обкладених зусібч карателями, і дивуюся, як їй, такій молодій, вдалося так відобразити, так яскраво змалювати душевний стан «загублених в ночах війни». Знову й знову вдивляюся в її фотографію. Вроди на ній менше, ніж привабливості. Але привабливість нездоланна, неспростовна і справжня: і обличчя, і очі, і сумовита усмішка, затамована в кутиках повних звабливих вуст, в шляхетній поставі та гор-

*Ліна Костенко
за робочим
столом. 1962 р.*

дому повороті голови — все сповнено суворої та невідступної правдивості, болісного прагнення істини.

І далека й невідома душа її ніби простягає свої руки-коріння не через лісові просіки та гіркі дороги відступу, а через поля й ліси всієї України, і моє серце раз у раз спотикається об те коріння. І яке ж то солодке спотикання! Але руки-коріння тягнуться не до мене, а до всього світу: до моря, до далекого маяка на Джарилгачі, до високого, всіяного зорями серпневого неба над шойно побаченим морем. При пологовому затрав'янілому березі море ніби залягає в темну западину, а далі пнеться все вище та вище і вдалині зливається з небом, утворюючи таємничо окреслений, але незамкнений світ, який нам іноді відкривається саме отакими безсонними ночами...

Думаючи про Ліну та її дивні поезії, лежу серед ночі над самісіньким морем і вдивляюсь у всіяне зорями небо з перевернутим догори колесами Великим Возом, Оріоном та Стожарами, манливим Чумацьким Шляхом, дивовижно закуренним зоряним пилом, і жду, що по ньому ось-ось, ремигаючи,

прочвалають від горизонту до горизонту наші муругі українські воли, порипуючи ярмами та занозами. Або пройдуть оті оточенці з Ліниних поезій, і їх перепинятимуть уже не коріння, а оті метеори, звані в народі серпневими зорями, що летять через усе небо й лишають по собі мерехтливі сліди. Вони гаснуть довго й повільно, немов заплющують очі, мішаються з туманностями Чумацького Шляху, сумовиті посланці холодних і недосяжних галактик.

Серпневі ночі на півдні темно-сині, опромінені мерехтливими відблисками сузір'їв, далекими загравами приморських міст. У цьому примарному сьайві море видно далеко-далеко, аж до острова Джарилгач, що бовваніє на самому обрії, ніби зачаївся там для чогось лихого, підступного. Там зрідка зблискує й гасне блакитно-синій маяк, такий далекий і самотній, що аж страшно за нього.

Тепло, тихо, безшелесно. Море лежить нерухомо, ніби калюжа на нашому городі або новоолександрівський ставок, що з року в рік висихає. Я знаю, море не висохне ні за нашого, ні за прийдешніх поколінь, але дивна тривога огортає душу. Це, мабуть, тому, що нам доведеться невдовзі розлучитися, а я вже й зараз відчуваю, що не набудуся з ним ні цього разу, ні в майбутньому. І мені стає сумно вже й зараз.

Я поїду від сестри не без смутку за морем, покинувши їх надовго, але згадуватиму частіше не їх, а Лінині вірші, прочитані вперше над морем, під його чарівним впливом, і напишу тієї осені повість «Зорі падають в серпні» — про Скадовськ, таки про Скадовськ, про море й Каркіністську затоку, про острів Джарилгач, висадивши на ньому підступного «Сірого шакала». А сам думатиму весь час про ті дивні поезії в російськомовному журналі, в якому так виразно виявила себе суто українська душа величавої, привабливої дівчини, яку сподіваюся зустріти, утвердившись в літературі.

Велику радість принесе «Літературна газета», опублікувавши її поезії рідною мовою, наче мені повернули бозна-який утрачений скарб. Лінині українські поезії виявляться ще природнішими й розкутішими, невимушенішими й глибшими за оті в «Советской Украине», що так зворушили мою сестру і полонили назавжди мене виразністю зображення і талановитістю.

Після публікації рідною мовою Ліна прокинеться знаменитою: ні в кого не лишиться сумніву, що в українській поезії з'явиться свіжий талант, проминувши період становлення й літературної молодості. Її помітять одразу і критики, й читачі. А це дуже непросто, бо саме тоді утверджувалися Павлич-

ко, Драч, Вінграновський. Ліна прорветься через цю могутню трійцю і впишеться в першу шеренгу поетів, зайнявши в ній достойне місце поруч з Тичиною, Сосюрою, Рильським і Малишком. Ото когорта! Але не губиться, а вирізняється в тому блискучому ряду незвичною свіжістю та небувалою талановитістю. І її визнають усі Метри, Маестро, Патріархи і прискіпливі критики. Серед них навіть архівимогливий Новиченко.

Вперше зустріну її у Москві на Декаді української літератури й мистецтва в грудні 1960-го. Я вже знаю, що виїде заміж за поляка-однокурсника по Літінституту й виїде до Польщі. Міг ніколи не побачити її. Але незабаром вона повернеться, задекларувавши своє повернення ностальгічною поезією.

...У затишному вестибюлі готелю «Україна», де учасники Декади снідають, сидить у куточку по-європейськи витончена елегантна Ліна в червоному светрі грубої в'язки та чорних штанях. Прицигльований одяг підкреслює її елегантність. Саме тоді западе в душу й застрягне в пам'яті її недавня мініатюра:

На ціле поле в полі цвів ромен.
В садах пливли причілки і веранди.
Стояла ніч, красива, мов Кармен,
червоні й чорні міряла троянди.

Але дивлячись на цю вишукану й шляхетну європейку, не можу збагнути, як же вона написала абсолютно сільську поезію «Осінь убога»:

Прощкандибала осінь по стерні,
ввіткнула в степ цурупалля, як милиці.
Летів козак на білому коні,
гукнув їй:
— Тітко, чей же, натомилися?
Хутчій давайте руку, підвезу.
Аж до якого двору вам доїхати? —
Заморосило осінь у сльозу:
— Спасибі, хлопче, ніколи і нікуди.
Все роздала, червінці й дукачі.
Чужі курчата розкльовали просо.
Убога торба — хмара на плечі,
іду в полях, голодна, гола й боса.
А вже цвяхами колеться стерня,
і крутить хуга біле перевесло.
Ти краще злазь, козаче, із коня,
копай могилу, поки не підмерзло.
Вкопай тепла земного.

Поклади
на тихі груди снігову намітку.
А в головах у мене посади
жовтогаряче сонце, як нагідку.

Над цим віршем і справді дух мій трепетав: «Господи! Який талант у нашій поезії з'явився! І знов із села! З Ржищева?»

А зараз переді мною така вишукана пані, наче й народилася не в Ржищеві, а десь у королівській Варшаві або в ще шляхетнішому Кракові. Що їй мої захоплення?

Недосяжна і горда, сидить серед натовпу відсторонена, сувора й зосереджена, і до неї нелегко й непросто наблизитись. Привід, однак, знаходиться: над чашкою паруючої кави тримає сигарету й шукає поглядом, у кого б припалити.

Не вагаючись, рвучко наближаюся, випереджаючи усіх гіпотетичних та непрогнозованих прислужників. Шкодую, що в моїй фартовій запальниці саме камінець стерся, і рішуче чиркаю сірником біла самого кінчика сигарети. На жаль і на мій пекучий сором, запопадливо притиснутий до коробки сірник вистрілює, сірка відлітає й прискає Ліні в лице.

Різко відсахується, гнівно зиркає на мене:

— Яка незграбність, — цідить бридливо й презирливо. — Теж мені кавалер...

Згораю від сорому, але тримаю сірник біля її сигарети, доки вона, змилюючись, таки припалює. Але авторитет мій або, як тепер кажуть, імідж падає нижче ватерлінії, і надія висловити Ліні захоплення її поезією стає примарною, ніби я ще й досі перебуваю не в Москві, а в далекому, забутому Богом і людьми зимовому Скадовську.

Та й шанувальників і без мене тут — хоч греблю гати: в'ються навколо неї, мов оси. Вже тоді на неї впали неабиякі слава й визнання.

На Декаді її невідступно опікують Бажан, Первوماйський, Голованівський — далекі й чужі мені. Мабуть, тому, що з дитинства закоханий в прозу Головка і Яновського, поезію Рильського і Сосюри, а після війни володарями дум і симпатій стануть Малишко й Гончар, зовсім не схожі на цих далеких для мене і холоднотелих людей. Це й справді протилежні полюси, і я, на щастя, ні миті, ні секунди не перебуватиму, вступивши в літературу, між цими протилежними зарядами, замолоду віддавши свою душу нашим істинним геніям — підсвідомо, інтуїтивно, ніби за велінням Всевишнього, у якого не вірю.

Незбагненним і дивним чином Ліна опиняється на Декаді саме в цьому, чужому для мене, оточенні і стає просто недосяжною. Лишається в ньому, й повернувшись до Києва.

Я тоді ще не звук розгадувати чужі душевні ребуси — не лишали часу свої власні проблеми, оте гусарство, що в молодості зветься дружбою, коли за товаришем підеш не лише в застілля, але й у вогонь та у воду. Київське життя й кіностудія, віддаленість від родини й мамина хвороба, побутова невлаштованість настільки закрутують мене, що я, живучи поруч, навіть не думатиму про Ліну. Її поетичні добірки, що вряди-годи з'являтимуться в газетах та журналах, нагадуватимуть сліпучі спалахи далеких зірниць у степу, коли відсвіти є, а грому немає: його односить вітер у протилежний бік, на інші терени, і він полохає інших жителів цієї планети, а нам залишаються тільки порожні відблиски, як порожні відра, котрі не приносять добра, якщо з ними перейдуть вам дорогу.

Кіностудія пожирає мій дух, вимотуючи нерви, — там вічні бої з вигнаними з «Мосфільму» та «Ленфільму» бездарями, що звили тут, у Києві, теплі гнізда, постійний сценарний голод, дефіцит творчих виявів і дерзань, кругова порука й наїзди московських покровителів, яким наплювати на художність, аби тільки протеже запускалися. А оскільки в кіно все починається з сценаріїв, то й падають усі негаразди на Зарудного, на Василя Земляка, котрі очолювали творчий процес та художню раду, і на мене — начальника сценарного відділу. Навіть прозу мушу залишити: виходимо з кіностудії вже в сутінках, очманілі від палких суперечок та безконечних обговорень.

Аж тут вранці заходить до мене тиха Ліда Чумакова, кладе на стіл звично переплетений у нашій майстерні грубенький сценарій у зеленкуватій палітурці і з не властивою їй рішучістю вимагає:

— Запишіть цей сценарій на мене.

Здивований такою наполегливістю, бо визначаю редакторів сам відповідно до їхніх нахилів та рівня підготовленості.

— Чий сценарій, Лідо Петрівно?

— А ви подивіться...

Дивлюся — Ліна! Ліна і Аркадій Добровольський. Він двадцять п'ять років провів у таборах. Постійна зацькована усмішка кривить його понівечене допитами обличчя, ніби він в чомусь завинив перед вами, перед будь-яким співбесідником, перед усім світом. Очі ховаються за темними окулярами. Зуби залізні — блищать в тій постійній присоромленій та винуватій усмішці, мов на вітрині. Він повернеться з того світу тортур та репресій, з якого, як правило, не повертаються. Він — виняток. І виняток цей страшний, непоправний, вражаючий. На нього тяжко дивитися, але не можна одвести очей: на його

місці може опинитися кожний. Ми всі його поважаємо за перенесені муки й нелюдські тортури. Яких довелося йому зазнати нечуваних страждань, принижень і знущань у тоталітарній репресивній машині-м'ясорубці за навітами зрадливих та підступних друзів?

— Сценарій замовляли? — питаю Ліду, міркуючи зовсім про інше. — Чи він прийшов самопливом?

— Не знаю. Мені передав його Василь Васильович. Учора. Я прочитала і оторопіла: за двадцять років роботи на студії таких шедеврів я не зустрічала. Ні у ВДІКу, ні на «Мосфільмі», де проходила практику разом з Григорієм Чухраєм, Аловим та Наумовим. Це ще талановитіший сценарій, ніж «Сорок перший» та «Мир входящому», які ми готували тут, на студії, і, на жаль, втратили, бо їх усіх трьох із цими блискучими сценаріями відчислили наші «зубри» «за профнепридатність». А вони поїхали на «Мосфільм» і прославили його й самі прославилися на весь світ. Отак ми тут хазяйнували до того, як прийшов Зарудний, а потім Земляк і Цвіркунов.

Розговорилась наша мовчазна й делікатна Ліда Чумакова!

Я не могу одірватись від тексту з перших рядків, майже не чую Ліду.

— Піду писати висновок, — скаже вона гучніше, ніж звичайно, щоб привернути мою увагу. — А ви зачиніться і прочитайте, будь ласка, сценарій, бо... Розумієте, треба сьогодні ж підписати договір. Автори дуже бідують: Добровольський щойно повернувся з «не столь отдалённых», а Ліні заборонили друкуватися після публікації в «Сучасності» у Мюнхені. — Тихенька Ліда переходить на шепіт, і тонке її обличчя набирає трагічного виразу. — Повна безвихідь. Треба підтримати їх — адже живуть на материну пенсію, а її кіт наплакав.

— Підтримаємо, якщо переконаємо директора. Адже це не плановий і не замовлений сценарій.

— Василь Васильович вже прочитав і доручив мені редагувати й підготувати договір. Якщо ви не заперечуєте.

— А чому б я мав заперечувати?

— Цвіркунов сказав: потрібна ваша згода.

— Готуйте висновок, а Яна хай оформляє договір, і приносьте на підпис.

— Але ж ви ще не прочитали сценарій? — дивується Чумакова.

— Я з перших рядків бачу, що Добровольським тут і не пахне — все дзвенить, сяє і навіть пахне Ліниним талантом. І я із заплющеними очима підпишу все, що виходить чи вийде з-під Ліниного пера. Це генетично талановита людина. А скоріше — геніальна, Лідо!

— Ви повторюєте мої слова, — вдоволено всміхається Чу-
макова. — Це саме я сказала Василеві Васильовичу оце зараз.
Я щойно від нього.

— Він здивувався?

— Дивуватися тут нічому, — спокійно і впевнено каже тен-
дітна Чумакова. — Ось прочитаєте та й узнаєте: іншої оцінки
не може бути.

Зачинившись у кабінеті серед робочого дня, читаю з захоп-
ленням одним духом: сценарій, вражаючий, моторошний,
потрашає і навіть жахає. Дочитавши, нетерпляче повертаю
ключ і вискакую у приймальню, готовий висловити негайно
своє захоплення.

Референт нашого відділу Яніна Грис задкує від мене до
сейфа:

— Що з вами? — питає злякано.

— Геніальний сценарій! — змахую ним перед самим облич-
чям акуратної та завжди врівноваженої Яни.

— На вас лица немає, — каже вона з докором, але й полег-
шено. — Слава тобі Господи, — хреститься правовірна като-
личка. — Я вже хтозна-що подумала. Такого в моїй практиці
ще не було.

— Але ж і сценаріїв таких не траплялося, Яно. Зараз же
йдіть до Ліди Петрівни, беріть висновок, оформляйте договір
і приносьте мені на підпис. Сьогодні ж треба переказати гроші
або викликати авторів, щоб одержали в бухгалтерії. Бо вони
сидять без копійки.

— Обговорення скликати зараз?

— Обговорення не потрібне.

— Так не буває. — Яна вступає у свої церберські юридичні
права.

— У цьому випадку буде...

— Я прочитала сценарій, — перебиває мене Яна. — Комітет
його не затвердить. Тому з договором не варто поспішати.

— Робіть, як я сказав. За сценарій битимемось на смерть.

— Як в Сталінграді? — нарешті всміхається незворушна
Яна. Вона завжди незворушна, коли йдеться про договір. —
Мені це подобається. Але ви ще не знаєте комітетських по-
рядків. Вони одразу ж побіжать у ЦК.

— Та хай хоч біжать, хай хоч повісяться, перестраховщи-
ки прокляті! Вже нічим дихати від них, — не втримуюсь я, пе-
ребуваючи під враженням потрясаючого сценарію, та тут же
й похоплююся: а Яна тут причому? — Але ж який сценарій,
Яно? Який сценарій?! Куди там тій американській «Зеленій
долині», відзначеній цього року Оскаром.

— Сценарій називається «Яка зелена моя долина».

Завжди ця чортиця Яна знає все, чого я не знаю чи не встигаю взнати. Отакі, саме отакі референти й потрібні. І не лише в кіно.

— А Лінин сценарій, Яно, на яку відзнаку заслуговує?

— На світовий екран, — відповідає спокійно Яна, ніби роздає всі нагороди світового кінематографа, і це для неї давно вже звичне діло. — Як сказав би Сергій Йосипович Параджанов, на «Пальмову гілку» або на «Золотого лева»? Не інакше. Але з договором поспішати не треба.

— Скористаймося нашим студійним правом укладати договори з потрібними і достойними авторами. Люди бідують — такі талановиті люди!

— Мені аж моторошно стало, як дочитала ото до того місця, де з Булаєнка та його товаришів-полонених викачують кров, піднімаючи їх ногами догори на спеціальних установках, щоб і краплі не залишилося. З живих людей!?! Моторошно й страшно. Звідки вони це взяли?

— Десь, мабуть, вичитали. Чи знайшли документи. Але справді моторошно. Й страшно. Оформляйте, Яно, договір, доки директор не відлучився.

З того дня починається наша єдність з Цвіркуновим. Ми спільно відстоюватимемо «Сон» і «Тіні забутих предків», «Криницю для спраглих» і «Камінний хрест», втілені у фільми. А почнеться все з Ліниного сценарію «Звірте свої годинники». Ми звірили і виявили себе одностайними. Процес непростий, але радісний. Згадую ті далекі роки, найтяжчі та найщасливіші в моєму житті, часто і з насолодою: чесність, мужність і щирість в усьому, що стосується творчого процесу на кіностудії, не похитнули ні цековські, ні комітетські утиски.

Толерантність і висока порядність Василя Васильовича скрашують не лише наші взаємини, а й пекельну студійну роботу, яка зараз уявляється раєм для творчості, бо осяяна світлом злагоди й доброзичливості.

Як і передбачала Яна, сценарій нам повертають з комітету з грізним висновком. Вимагають докорінної переробки. Талановитий Лінин сценарій намагаються підігнати під отой єдиний копил сірості й бездумності, що панують в українському кінематографі до появи фільмів Денисенка, Параджанова, Юрія Ільєнка, Леоніда Осики, Льоні Бикова, Івана Миколайчука.

У Ліниному сценарії інтелектуальна та емоційна напруженість небувалої сили, яскрава образність, потрясаючі долі й характери загиблих поетів Булаєнка і Швіндіна. Там висо-

*У степах на Кам'яній Могилі. 1972 р.
Василь Цвіркунов, Ліна Костенко.*

ка духовність і трепетна людяність схрещуються в двобої з мерзенністю й тупістю фашизму і, приречені на загибель, перемагають всупереч усьому. Із сценарію струмує могутній протест проти тотального насильства над людською особистістю, її неповторністю, над душею її і розумом. А цековські та комітетські «сейсмологи» вловлюють поштовхи, спрямовані під фундамент існуючого ладу, загрозу усталеній та непопушній системі.

З крилатого дерева Ліниного твору намагаються спочатку зробити ординарну липу садибної алеї, схожу на інші, як близнюки, а далі тесати й обрубувати гілля, вкорочувати стовбур, доки не вийде телеграфний стовп, як усі тодішні стовпи бездарної кіноподібної макулатури, що звила собі тепле гніздо на Кіностудії геніального Довженка, якого на той час вже добили в Москві, не випускаючи на Україну.

Стовп цей, перелапаний руками, обсмоктаний недолугою художньою радою студії, обструганий рубанками обох комітетів і переслинений півдесятком бездарних режисерів-постановників, що тасувалися начальством, немов колода зашарпаних карт, в кінці довгого марафону доробок, переробок,

переписування сценарію та перезнімання відзнятих епізодів, після заборони та пролонгацій, зупинок і запусків дістане назву: «Хто повернеться — долюбить». Бездарність струмує з назви і змісту, з кожного кадру.

Це — катастрофа, ганьба кіностудії, повний провал тодішньої системи кіновиробництва. Автора тут ніби й нема: Ліна зніме своє прізвище з титрів, вичерпавши всі можливості якось захистити своє суворе й правдиве дитя. Не схоче навіть глянути, що там згарбузували на кіностудії: у фільмі не лишиться й натяку на її задум. Вона горда й велична у своєму горі. Непрístupна й мовчазна у своїй бідності й безправ'ї. Величавою та незалежною лишається протягом усього насильства над її задумом. А ми все намагаємося якось допомогти, врятувати фільм...

— Ми приїхали до вас, Ліно...

— Бачу, — гордо мружиться, заклавши руки в кишені виношеного, але чистенького й ретельно випрасуваного халатика.

Не відступає з порога, не запрошує, ніби й не збирається пускати у притемнену тісну квартиру-хрущовку на першому поверсі убогої п'ятиповерхівки на бульварі Лихачова.

Стоїмо з Лідою Чумаковою ні в сих ні в тих перед розчиненими дверима. А вона холодно й зверхньо дивиться на нас, як на прохачів або на студентів-заочників, що невчасно й самочинно прийшли до неї на консультацію. Невідповідність убогого житла цій гречній, шляхетній леді з гордою та величавою поставою така очевидна й кричуща, що мимоволі чуєш свою причетність до цієї несправедливості, і провинність твоя ні пом'якшенню, ні оскарженню не підлягає. Ти знищений цією невідповідністю, і виправдання тобі нема й не буде. А коли бачиш ще й інтелігентну Лініну матір, світлу, тиху й навіки зажурену, Лініну доньку-підлітка з майже вибитим бешкетниками оком, мулько й незатишно стає тут твоїй стражденній душі від цієї незахищеності й безпорадності такого яскравого й рідкісного таланту.

— Ми прийшли порадитися й ще попрацювати над сценарієм, — мимрю, втративши гордість і гідність, забувши свій статус, бо все це видається зараз несуттєвим і дріб'язковим і б'ється в пам'яті невідступно, немов спійманий пазуристий та дзьобастий кібець, назва щойно виданого в нас сумного роману Генріха Бьоля: «Дім без господаря», «Дім без господаря», «Дім без господаря»...

Господи милосердний, чому ж цей дім геніальної жінки в розквіті вроди й таланту без господаря? Звідки оця кричуща невідповідність та несправедливість? Чому нещасливою й са-

мотною в молоді літа лишається вона — велика поетеса й мислителька? Висока й струнка, як тополя над Україною? Ота тополя, що в Шевченка «з вітром говорила»? Бо з ким же їй говорити? Може, з нами, прибулими винуватцями розтерзаня й спаплюження її чудового сценарію?

— Що значить «ще попрацювати»? — грізно питає Ліна. — Все, що в мене було в моїх намірах і прагненнях, я втілила в своєму сценарії. Душа моя зараз, немов пустеля: порожня, холодна й чужа навіть для мене самої. А сценарій... Що ж сценарій? На ньому поставлено хрест. Будь-які втручання і переробки ведуть до його подальшої деградації, вихолощення, примітивного спрощення. Я вам у цьому не помічниця і не порадниця. Учасі в самогвалтуванні не беру. Можете забрати аванс, описавши моє убоге майно. Але його не вистачить, щоб відшкодувати й компенсувати студійні витрати. Тут я теж безпорадна. Робіть як знаєте. А я у таких ігрищах учасі не беру: з ким раз втратила, більш не граю. — Ліна повертається до нас спиною. Силуетом Ніки Самофракійської розтає в сутінках ще затемненішої дальньої кімнати, невблаганна й чужа.

І тут виходить із кухні світла й тендітна мати:

— Ліно, — майже зойкає вона, блідолиця й висока, як Ліна.

Тільки врода її давно зів'яла, і гордість з неї як вітром здуло за довгі удовині літа. Усамітнена й тиха давно, відколи чоловіка не стало. Гірко й боляче дивитись на них обох, неприкаяних і нещасних у своєму сирітстві, в обурливій та неприродній самотині.

— Ліно, — повторює мати несміливо, ніяковіючи бозна за що. — Люди ж чекають, а ти...

— Я їх не затримую, — чується з віддаленої кімнати такий невблаганний голос, ніби там холодно й темно, як у льоху чи в льоднику. — Вольному воля, мамо, а спасенному рай. Нам немає про що говорити.

Повертаємося на кіностудію — у безвихідь, у глухий кут, усвідомлюючи Лініну правоту і свою безпорадність у відстоюванні сценарію перед репресивною машиною офіціозу, неспроможність довести його художність, правдивість і духовну висоту, як неможливо довести глухому геніальність Бетховена чи Моцарта. Саме зараз звучить з автомобільного радіоприймача мій улюблений «Егмонт», що ніби підкреслює беззахисність генія, духовну черствість і убогість людства: під ці божественні бетховенські мелодії твоя душа повстає проти байдужості, і тобі здається, що людство загине не від всесвітнього потопу, не від термоядерної катастрофи, а від того, що не може збагнути своїх геніїв.

Немов у напівсні долаю перехрестя, пропускаючи почужілі й ніби ворожі машини, а Бетховен кличе кудись високо й далеко, у якісь піднебесні сфери, де зручно й вільно почувалася б наша Ліна, а не ми з оцими нищими доробками й переробками її сценарію. Адже це є не що інше, як насильство над талантом, над задумом, над усим духовним світом людини. Тому виразно вимальовується порочність існуючої системи кінотворення, і успіхи радянського кіно є унікальними винятками з правил сірості й бездарності, насаджуваної бездушним, прагматичним чиновництвом.

Бетховен у цій системі координат насильства ніколи б не став Бетховеном. Його не людська, а господня музика змітає гнівно, титанічно, громово найменший натяк на посягання сатрапа, стверджує волю й свободу людського духу, велич страждань і поривань вільної, розкутої душі. Ця музика здатна або вознести до небес радості буття, або пожбурити в нетрі розпачу і гніву на великих і малих поневолювачів.

«Егмонт» звучить, коли минаємо прохідну кіностудії, і черговий охоронець, відчиняючи ворота, строгішає й стає одухотворенішим. «Егмонт» все ще лунає й тоді, коли ставлю «Волгу» біля адміністративного корпусу й відчиняю дверцята, щоб випустити Ліду Чумакову. Ліда плаче і виходити не збирається.

— Пробачте, — каже тихо, і ламкі губи її тремтять. — Якщо дозволите, я дослухаю. Не часто ж чуєш Бетховена, цього самотнього й нещасного генія, якого в кінці життя всі забули, а щасливим він не був ніколи. Навіть тоді, коли любив Терезу Брунsvік чи зустрічався у Відні з Наполеоном. Отака нещасна і Ліна. — Чумакова підсилює звук, і могутні бетховенські моління чи прокляття перевертають душу так, що я з великими зусиллями вириваюся з чар генія і швидко йду геть: на черзі інші обговорення — життя триває, «пасеться обов'язків цілий табун», а «Егмонт» женеться за мною й не відпускає, возносить на такі висоти краси й досконалості, що хочеться гукати: «Люди! Вслухайтесь, якими скарбами володіємо на нашій планеті!» У ближніх і найвіддаленіших галактиках такого Бетховена не існує. Як іншого Бога.

І повторюєш заклинання мусульман і Корану: «Немає Бога, окрім Бога, а Магомет — Пророк його». І прилучаєшся до чогось великого й вічного, як Бетховен. Це почуття охоплює, коли слухаю його симфонії чи увертюри або коли читаю Лініні вірші:

Дзьобата хмара добиває день,
втуливши сонце під крило, мов кречет...

Мовчи, мовчи, мій смутку, нітелень!
Я граю з Вічністю у чіт і нечіт.

Фатальна гра. А програють не всі.
Не всі ідуть віками безборонно
від до, ре, мі, фа, соль, ля, сі –
до партитури маршу похоронного.

Кромішня Вічність, страшно граєш ти.
Лежать віки, як потонулі дзвони.
Безсмертями сміються з темноти
Коперніки, Бетховени й Платони.

І хай розтане профіль восковий,
минуше все – і Цезарі, і Брути,
Шекспіру що? – він Гамлетом живий.
І це єдина відповідь нам: бути!

Чи людство їздить в космос, чи волами,
чи має в пальцях гусяче перо, –
безсмертних строф потужні криголами
перепливають Вічність, як Дніпро.

Ще одне обговорення, ще один запуск у виробництво сірятини, ще одне продукування якогось ніякого – ні українського, ні російського – фільму на ще одну ганьбу, що невидимою плямою впаде на ім'я й трагічну долю недавно вмерлого Довженка, якому щось закидатиме Р.Корогодський, а йому ще й підспівуватимуть достойні та мудрі українські мужі – Іван Дзюба, Валерій Шевчук, Євген Сверстюк. Чому? Для чого? Кому потрібно вбивати своїх Пророків, ганьбити Геніїв на оцьому роздоріжжі, на якому опинилася Україна? Це потрібно лише нашим хулителям, розкрадачам і гвалтівникам обдертої до нитки України, що нагадує молоду вдову, з якої, гвалтуючи, здирають останню спідницю.

Спалиш Академічну бібліотеку, оголосиш на весь світ Шевченка гомосексуалістом та антисемітом, Леся Українку та Ольгу Кобилянську – лесбіянками, Франкові припишеш валенродизм, Коцюбинського оголосиш персоною нон-грата, бо народив, бач, сина Юрія, Довженка звинуватиш у конформізмі й припишеш йому дружбу з Сталінім, Головкові повісиш димівщину, апологетику провокатора Малиновського і витягнеш на світ Божий давно розслідувану й забуту родинну трагедію, Олесю Гончару відмовиш у власному стилі й правдивості, як зробив це Шерех-Шевельов, Сосюрі на шию дошку ганьби, яку вішали колись фашисти партизанам перед шибеницею, за

те, що написав «Я — комсомолец! Стріляй!», Тичині одягнеш мокрий мішок на голову за «Чуття єдиної родини» та, о Боже!, «Партія веде», наче в нього й не було геніальної ранньої поезії, і... З чим же ми, панове, залишимося у своїй хаті, в якій нам заповідано «свою силу й свою правду»? Яка ж сила без геніїв і пророків нашої нації? Яка ж Правда при отакій ганебній та безпардонній брехні? Чию волю виконуете? На кого оглядається, панове грабовичі, шерехи-шевельови, кошелівці та й наші паплюжники іже з ними? Долярів виглядаєте, а там хоч вовк траву їж?

Не смітіть і не смішіть людей! Бо й з нас сміятимуться на всіх перехрестях, європейських та світових. Нагадаю: у нас залишилася Ліна. Її ще не мацали руки літературних шулерів, «пресових» і телевізійних гвалтівників із бостонських, гарвардських та мюнхенських «факультетів україністики». Домашні не посміють — близько, а Ліна й по морді заліпить за брехню та навіти. Тож читаймо її частіше, бо видати й перевидати її поезію обдерта Україна не має за що, а меценати не поспішають поділитися краденим у народу на перевидання колись опублікованого і на видання написаного в останні роки. Отож цитую:

Там Пастернак, а там живе Чуковський,
а там живе Довженко, там Хікмет.
Все так реально, а мороз — чукотський,
а ми на лижах — і вперед, вперед!

Ще всі живі. Цитуємо поетів.
Ми ще студенти, нам по двадцять літ.
Незрячі сфінкси снігових заметів
перелягли нам стежку до воріт.

Зметнеться вгору білочка-біжєнка.
Сипнеться снігом, як вишневий сад.
І ще вікно світилось у Довженка,
як ми тоді верталися назад.

Ще нас в житті чекало що завгодно.
Стояли сосни в білих кімоно.
І це було так просто і природно —
що у Довженка світиться вікно...

Які можуть бути аналізи? Кому вони потрібні? Хіба можна проаналізувати музику Бетховена, поезію Шевченка чи Пушкіна, скульптуру й живопис Мікеланджело чи Рафаеля?

Аналізувати — значить, препарувати, розкласти на якісь складові частини, ділити на елементи. Тобто вбивати й розчленувати. А твір, та ще геніальний, сприймається тільки цілісно, як Всесвіт, як Небо й Земля, що не можуть існувати окремо, бо ж ніякого життя не буде, якщо розділити їх, вічних і предковічних, сотворених для нас, для життя Богом а чи Природою — все одно. І все єдино. І краса тільки в цілісності, а не в розчленуванні, в житті, а не в смерті.

Колись давно, в сумних біженських мандрах,
коли дітям я ледве вже брела,
старі хатки в солом'яних скафандрах
стояли в чорних кратерах села.
Дроти бриніли арфою Ерделі.
Гострила вуха темрява у шклі.
Як тяжко стукать у чужі оселі,
бездомним будши на своїй землі!
Чужі оселі... Темний отвір хати.
Ласкавий блиск жіночої коси.
А потім довго будуть затихати
десь на печі дитячі голоси.
Уже сидиш зі жменькою насіння.
Уже привітно блима каганець.
Уже в такому запашному сіні
в твій сон застрігся коник-стрибунець!
І ніч глуха. І пес надворі виє.
І світ кривавий, матінко свята!
Чужа бабуся ковдрою укриє,
своє розкаже, ваше розпита.
І ні копійки ж, бо не візьме зроду,
бо що ви, люди, на чужій біді?!
А може, то в душі свого народу
я прихилила голову тоді?

З цієї поезії кожен візьме те, що йому вділено від Бога. Так само, як із музики Бетховена: одні — дрібку солі, інші — діамант. Але в кожного ворухнеться в душі не лише ностальгія за сільським дитинством, хоч і стражденним, а все одно милим, але й щось загальнолюдське засяє у вашій душі, і захочеться простягнути руки до всього світу з благанням милосердя, покори і каяття. А також з вдячністю за тепло й доброту.

Суворій Ліні все підвладне в її поезії:

Був Ірод, і була Іродіада.
І Саломея, дочечка, була.
І їй сказали, то вона і рада,
і голову на блюді подала.
Так цар звелів, і так сказала ненька.
Так говорив і той кошлатий жрець.
Вона й пішла, раденька, що дурненька,
у той страшний розгнuzданий танець.
Царівночко! Танцюєш віртуозно.
Створіннячко! В такому забутті.
Як ставиш ти грайливо й граціозно
на білий мармур ніжки золоті!
... І голову, в тих кучерях по плечі,
їм подала, від крові аж хмільна.
А що була то голова Предтечі, —
то що у цьому тямилася вона?

Всепрошення і всепробачення — може, це і є справжній хліб поезії? Простити її, Саломею? Простити Синедріон і Кіафу, що кричав Пілатові: «Розіпни! Розіпни його! Розіпни!» І простити Іуду, що продав Його Синедріону за тридцять срібняків, а потім кинув їм назад і повісився? Пілата, що умив руки і не помилював Його всупереч вимогам Кіафи, Синедріона і юрби, не прощають. А тих, що глумились над Ним, плювали на нього, коли ніс свій хрест на Голгофу, і в страшну спеку нап'ялювали на Нього свої сталеві шоломи, і тих, що розпинали, забиваючи цвяхи в руки, в ноги й чоло, зводили Хрест з Ним, розп'ятим, — нікого з них навіть по імені не називають. Історія не зберегла імен цих одворотних мучителів. Чому? Через їхню мерзенну малість? Через чисельність? І безликість? Але Ненависть, як і Жорстокість, як Любов і Милосердя, має своє неповторне чи потворне обличчя і мала б бути названа по імені. Не називається не знати чому...

Давно немає Гонти в Умані, а є лише хасиди, що з'їжджаються з усього світу одвідати могилу свого вождя, випадково там похованого, а Шевченкові й досі ставлять тавро антисеміта і, може, проклинають в синагогах тільки за те, що, не розставляючи акцентів, відобразив помсту свого стражденного народу над панамі і визискувачами. Всепрошення записане в Біблії: «Якщо б'ють тебе по лівій щоці — підстав праву». А чи підставляли автори цієї декларації? Навряд. Толстой теж проповідував теорію неспротиву злу насиллям, що витікає з цієї ж біблійної заповіді, а закінчив трактатом «Не можу мовчати!», що потрясе всю Росію. А церква його все одно прокля-

ла, проголосила анафему найбільшому генієві людства, і помирав він в будиночку начальника станції Астахове під тінню зловісної та лютої анафемі, і ніхто не знає, що в нього було на душі у смертну хвилину.

«Царівночко!», «створіннячко!» — про ту, що прийме голову Іоанна Предтечі від Ірода і принесе матусі? Чи тільки поезію продиктовано це всепрощення? Навряд. І навряд чи вистачить виправданя «то що у цьому тямилла вона?» Тямилла! Бо мати її хотіла кров Іоанна Предтечі, як потім захочуть мук розп'яття — найстрашнішої кари з усіх вигаданих жорстоким людством — Кіафа і Синедріон. Людство не назве прохачку голови Іоанна Предтечі «царівночкою» та «створіннячком», бо такі речі не прощаються. Якби простило, само б загинуло. «Кров моя паде на вас і на дітей ваших», — смиренно скаже Ісус перед стратою. Але з усіх п'ятдесяти двох мільйонів загиблих у другій світовій війні найретельніше підраховуються іменні та кількісні показники шестимільйонних носіїв саме цієї крові, що впала на них на Голгофі перед розп'яттям, під час розп'яття і після нього. Чому? Відповіді немає, і загиблі із зброєю в руках на всіх полях битв з фашизмом, головним винищувачем «богообраного народу», забуваються швидше за тих, що йшли на заклання без спротиву, тихо й смиренно, ніби на спокуту давніх гріхів — за Його кров, за Його розп'яття, за Його нелюдські муки й страждання. Ось які асоціації та роздуми викликає оце Лініне шістнадцятивіршшя...

А кажуть, у нас нема інтелектуальної поезії! Але не биймо себе в груди, не вихваляймося та не виставляймося: доки в нас є Ліна, побиваймо своїх ворогів і наклепників не деклараціями, а творчістю. Не рвімо сорочок на грудях та не доводьмо, хто ми такі у цьому жорстокому світі, пам'ятаючи, що, крім Ліни, є ще Драч і Павличко, Борис Олійник і Павло Загребельний, Роман Іваничук та Дімаров, Дрозд і Мушкетик, та Вінграновський у Пен-клубі, а Петро Скунець та Іван Чендей в Ужгороді, Богдан Бойко в Івано-Франківську, Віктор Міняйло в Білій Церкві, а Дмитро Кремінь у Николаєві. Усіх не перерахуєш ні в Харкові, ні в Донбасі, ні в Криму та Одесі. Хоч всі мовчать. Та їм не гукнеш, як гукав колись красень, мисливець і завсідник на великосвітських балах у Петербурзі Євген Гребінка: «Усі мовчать. Гай-гай, які шолопаї!» Бо всі мовчать не тому, що нічого друкувати, а тому, що ніде видаватись, ніяк видати книжку. І то брехня, що ніхто з нас не потрібен Україні — ми не потрібні ринкові й чистогану, а на убогу матір гнівається тільки і виключно мерзота, але не справжні сини та дочки. І над усіма нами

Віфлеємською Звіздою відродження й духовної витривалості й вартості сходять поезія Ліни Костенко — велична й проста, щира і яскрава, мудра, сувора і добра:

Чи зрікся Галілео Галілей?
Щось люди там балакали про втому.
Про те, що рятувався він. Але й
не певна я, бо не була при тому.

О, не тривожте, люди, прах його!
Чи знали ви, до осуду охочі, —
якщо він навіть зрікся на словах,
які тоді були у нього очі?

Кажу собі: не промини найкращої поезії з цих двох збірок, колись подарованих тобі, — «Над берегами вічної ріки» (1978) та «Неповторність» (1980). А таки проминув те, про що сам розбазікався:

БРЕЙГЕЛЬ. «ШЛЯХ НА ГОЛГОФУ»

То ж не була вузесенька стежина.
Там цілі юрми сунули туди.
І плакала Марія Магдалина,
що не подав ніхто йому води.

Спішили верхи. Їхали возами.
Похід розтягся на дванадцять верст.
І Божа Мати плакала сльозами —
та допоможіть нести ж йому той хрест!

Приходить Ліна раптом на якесь обговорення в Держкіно:
— А нас хочуть розлучити, — каже без всякого вступу, сівши поряд. — Із Спільки зібралися виключити. А я була в літературі і зостануся в ній. Грюкнула дверима й пішла. І от я перед вами. А що вони там вирішать, мені байдуже. Знаю, що мене ви підтримуєте.

Сиджу ні в тих ні в сих, дивлюся на розпашілу Ліну, не ймучи віри, як ото сидиш у траншеї і дивишся, як ворожі кулеметники ведуть вогонь не по тобі, а по сусідньому окопу: кулі призначаються твоїм товаришам, їхні траси вказують ціль, а ти нічого не можеш зробити, бо до тих ворожих кулеметників із свого ППШ не дострілиш і нічим не можеш допомогти бойовим друзям.

Становище ж Ліни катастрофічне: публікація в «Сучасності» і оте демонстративне вручення квітів засудженим патріотам — «буржуазним українським націоналістам» за офіцій-

ною версією. Тобто протест привселюдний, небувалий! І в такій ситуації вона звертається до мене! Росту сам у власних очах. Але й перед іншими не падаю ниць:

— Із Спілки вас не виведе й бог Саваоф!

— Боже, яка наївність, — вона підводиться на весь зріст.

Роздуваючи ніздрі, дивиться просто у вічі мені. Невже знову, як тоді у Москві, почне презирливо мружитись?

— Підіть хоч ви один та подайте заяву про вихід із Спілки в знак протесту проти мого виключення, — закинувши сумку на довгому ремінці вище, виходить, твердо прошивши паркет каблуками-шпильками, не оглядаючись та не попрощавшись...

— Хто там збирається її виключати? — каже мені Загребельний, коли по засіданні вриваюсь на Банкову. — Ну, ти уявляєш: виключити таку Поетесу! Ідіотів дочорта і в ЦК! Але ж не до такого безглуздя! Так що, Сашо, спокійно обговорюйте сценарії та випускайте геніальні фільми, в тому числі й наші з Сацьким «Ракети», які чомусь «не мають злетіти». До чого ж безглузда назва! Отакі безглузді назви роздає направо й наліво українським фільмам вигнаний з «Мосфільму» Зельдович. Бо самі не тямимо. Господи! Коли ж ми навчимося давати гарні назви своїм творам! Або: «Рідні краї», «В батьківському краю», «Рідна сторона», або: «Заповідні верховіття», «По стерні босоніж» — ну хто читатиме таку муру? Безглузді назви і безглузді твори! Ось побачиш, Сашо: пройде час, ніхто і в руки не візьме оцю потеруху.

— «Чоловіки без жінок», «Смерть по полудні», «Прощай, зброє!», «Переможець застається без нічого», «По кому б'є дзвін» — оце назви! — кричу у відповідь на його разючий та не зовсім справедливий сарказм, радіючи, що з Ліною все гаразд і мені не доведеться писати заяву, бо і той намір саркастичний мій друг оберне проти мене.

— Носишся із своїм Хемінгуеем, як з писаною торбою, — бурмоче невдоволено й сердито. — Ніби інших письменників немає.

— Інші далекі, а Хемінгуей зараз мені найближчий.

— Авжеж! — хикає Загребельний. — Такий самий бражник і мисливець, як ти. Тільки ти полюєш в Новоолександрівці на зайців та куріпок, а він в Африці на левів та леопардів, на буйволів та носорогів. Різниця, як бачимо, разюча. Нічого ото вам робити, з рушницями бавлячись. Пиши, Сашо, прозу і занурюйся в кінематограф, хоч Зельдович каже, що нам воно не по зубах. Але кіно дисциплінує і щось відкриває нам, се-

люкам, планетарне, всесвітнє, вчить в конкретиці шукати вічність. Хоча, що б там не говорили, все на світі починається з прози. Давай, Сашко, щось в «Літературку», бо короткої прози, а не «малої», як безглуздо називають її недолугі критики, в нашому портфелі зовсім немає. Зате поезія! — Він хапається руками за обидві щоки, як моя мама, коли чимось чудувалася. — Яка поезія, Сашо! Приніс Іван Дзюба цілу торбу геніальних віршів якогось Драча, за політику виключеного з універсиету. А серед них потрясаюча поема «Ніж у сонці» — це щось фантастичне! А ще готую до друку Вінграновського, Олійника, Коротича — даватиму цілими шпальтами! А Ліна принесла нові вірші — чудо! Геніальні, і все! Що я з ними робитиму? Не знаю.

— Друкуй, Павлуню, і література тебе не забуде.

— Чорта лисого! Ліну забороняють — ти знаєш, чому. А, думаєш, мене по голівці поглядять за поему Драча й добірки Вінграновського й Коротича? «Ніж у сонці», я певен, виведе і мене, і його на Голгофу. Така зухвала, така філософська поема, що тільки й надії на те ремісницьке мислення наших партійних бонз, яке не дозволить їм збагнути підтекст. А Ліна... Ліна, Сашо, велика поетеса. Може, найбільша зараз на Україні, у всій нашій літературі! А друкувати забороняють.

— А ти плюнь на ці заборони...

— Плюватимеш сам, як сядеш у редакторське крісло. Усі розумні за чужими спинами. Однак Ліна, ти скажи, на рожен пре. Наче для неї й каральних органів не існує. Аж страшно за неї. Що вона собі думає? Їй би плекати й берегти свій талант для нещасної нашої літератури, а вона влаштовує отакі публічні демонстрації! Набралася непокори від поляків...

— У неї й своєї вистачить. Хіба не знаєш, яка вона горда?

— Е-е-е, не кажи. Нам усім наритник іноді під хвіст попадає. А ми терпимо. Поляки ж, пся крев, терпіти не навчилися. І зараз там жарко: навіть Рокоссовського поперли, такого знаменитого, такого пшекльонтного й гоноровитого полководця, хоч він і свій — етнічний поляк. Але, нав'язаний Москвою, полякам він не потрібний на посту военного міністра. «Не дозволяю!» — і все. Неспокійно зараз у світі. Як тільки копнув Хрущов під Сталіна, так і захитався світ «демократії і соціалізму», хоч здавався непохитним і вічним, як вчення Маркса—Леніна. Трохи вільніше ніби стало — нам оце зараз саме писати б, віком дозріли до справжньої прози, та й дозволяється дещо з того, що донині під заборonoю перебувало. Аж ні, дзуськи! Мені треба «Літературну газету» редагувати, тобі — бездарні сценарії читати й обговорювати, ще не отупів

од них? Ні? Стійкий товариш! Мабуть, своєю знаменитою англійською рушницею відстрілюєшся?

— Не відстріляєшся. Треба хоч квартиру відробити. А то й сьогодні покинув би кіностудію. Там такий бедлам, кубло такої бездарності, що справжнім молодим талантам не пробитися. Захищаємо їх як можемо. Але в безконечних суперечках і лайках світу Божого не бачимо. Микола Зарудний не витримував — вже розпрощався...

— Гм, гм, Микола. Драматургам, Сашо, та ще талановитим та пробивним, на постановочні прожити можна. А нам треба працювати, щоб сім'ї утримувати. На один гонорар не проживеш. Та й діло ж треба робити по-справжньому, а не шалляй-валляй. На писання прози, отже, часу не лишається. Я ось тобі новинку покажу, — висуває шухляду, виймає поліграфічний відбиток нової назви: «Літературна Україна». — Ну, як? — підвівши брови, приязно дивиться у вічі зблизька.

— Чудово, Павлуно! Сам придумав?

— Читайте пресу, товаришу Сизоненко: сказано, що керівництво має бути колегіальне, от і творчі пошуки колегіальні. А якщо серйозно, то мій задум Гончар підтримав. І пішов зі мною в ЦК. Аж на самісіньку гору. Добре, Сашо, що у нас є Гончар. З ним рахуються. Вміє він за літературу постояти. І за письменників теж. Гадаєш, тебе взяли б на кіностудію і дозволили переїзд у Київ з голого, як бубон, Миколаєва без Гончаревого клопотання? Він тільки нічого не афішує.

— І коли ж виходить газета з новою назвою?

— З першого червня. В День захисту дітей. У тебе нічого нема дитячого? Або про дітей? Гарно в тебе вийшла новела «Яринка і новий будинок». Запамятався й етюд «Приїхала донечка» — єдине, що можна було читати у тій першій безпорадній книжці, що вийшла в Одеському обласному видавництві. Ну, така ж примітивна — нічого не обіцяла...

— Можна обійтися й без кпинів, без сарказму.

— Побійся Бога, Сашо! Та це ж свята правда! А правда не може бути образливою. Особливо в наш брехливий час. «О-о-о, яка зустріч! — кричить в «Енеї» наш спільний друг. — Ви прекрасний письменник!» А коли той відійде, питає: «Ви не знаєте, хто це такий?» Таке блюзнірство неприпустиме в літературі. А ми терпимо. Вважаємо це майже нормою. Спробував би він утнути таку штуку в присутності Ліни. От у кого непохитна чесність і непримиренність до конформістів. А ми сидимо в конформізмі по вуха, як і в лицемірстві. Боїмося сказати правду. Давай хоч перед дітьми будемо чесними й правдивими. Привозь, якщо є щось путнє про дітей.

Наступний номер вийшов під назвою «Літературна Україна», і, здається, в ньому на першій сторінці з'явився мій етюд «Діти» і «Пастораль ХХ століття»... Ліни Костенко:

Як їх зносили з поля!
Набрякали від крові рядна.
Троє їх, пастушків. Павло, Сашко і Степан.
Розбирали гранату. І ніяка в житті Аріадна
вже не виведе з горя отих матерів.

А степам
будуть груди пекти ті залишені в полі гранати,
те покиддя війни на грузьких слідах череди.
Отакі вони хлопці, кирпаті сільські аргонавти,
голуб'ята, анциболи, хоч не роди!

Їх рвонуло навідліг. І бризнуло кров'ю в багаття.
І несли їх діди, яким не хотілося жить.
Під горою стояла вагітна, як поле, мати.
І кричала та мати: — Хоч личко його покажіть!

Личка вже не було. Кісточками, омитими кров'ю,
осміхалася шия з худеньких дитячих ключиць.
Гарні діти були. Козацького доброго крою.
Коли зносили їх, навіть сонце упало ниць.

Вечір був. І цвіли під вікнами мальви.
Попід руки держала отих матерів рідня.
А одна розродилась, і стала ушосте — мати.
А один був живий. Він умер наступного дня.

Я читатиму цю пастораль наступного ранку по дорозі на роботу, купивши газету в кіоску. Читаю і не можу начитатися! Плачу за тими хлопчачами, ніби вони були з нашого села і я знав їх усіх в обличчя. А деяких навіть носив на руках маленькими. А ще дужче плачу від захоплення. Як це написано! Якась магія простоти і складності водночас, трагізму та великої і моторошної правди. Життєвої і художньої. Щось довженківське, бетховенське, мікеланджелівське, але й неповторно Лінине було в цій пасторалі, чого не передати ніякими словами. Сиджу і плачу, насолоджуючись самотиною і тихою радістю, що такий поет живе поруч, в одному місті з тобою. Зняти трубку і... Але телефону у генія немає. І я ніби теж винен у цій несправедливості. І так мені гірко.

А тут двері відчиняються, і на порозі виникає наша пунктуальна акуратистка Яна, як завжди, точна, напрасована, охайна.

— Всі зібралися і ждуть вас. — Вона з порога зиркає на мене і міниться в обличчі. — Ой, ви плачете? У вас щось трапилось?

Ні, Яночко, найстрашніше станеться наступного року: 16 березня помре, двадцять місяців відмучившись після інсульту, моя мама, а 18 вересня — батько. Зараз же вони тихо й смиренно доживають свій вік у забутій Богом і людьми Новоолександрівці, у своїй хаті над ставом, збудованій замолоду, 1928 року, коли мені йшов п'ятий рік. Обоє вмирають без мене — я знаю, але нічого не можу вдіяти: батьки приречені на те, щоб діти покидали їх. Однак у мене вічно болить душа за ними. І, може, саме тому так вражає мене Лінина поезія, як і музика Бетховена. Потрясає й перевертає душу отією правдою життя і правдою відчужань, од яких я відвертаю очі... Так потрясає і перевертає, що стає твоїм власним досвідом і духовним надбанням. І нікому на світі про це не розкажеш, бо по-справжньому не знаєш і сам, чому.

— Ось, — кажу Яні. — Прочитайте.

— Знов Ліна? — дивується вона, схилившись над газетою.

Коли повертаюся з короткого перегляду й обговорення, Яна сидить на своєму звичному місці біля сейфа, рюмсає та не може заспокоїтися.

— Що за поетеса? — дивиться на мене заплаканими очима. — Що за людина, Господи! Це не вірш — цілий сценарій! Та який страшний! Але ніякі сценарії так не візьмуть за душу, як оцей вірш, чесне слово. Якби не ви, я б ніколи не прочитала таку поезію!

— Поговорили про це й досить. Сходіть у бухгалтерію, Яно, дізнайтесь, чи гроші їм переказали.

— Давно! Всі сто процентів... Ще тоді, як підписали договір.

— Та ні, я про постановочні...

— Так Ліна Василівна зняла ж своє прізвище з титрів і відмовилася від сценарію!

— А Добровольський?

— Одержав учора.

— Все про всіх знаєте?

— Аякже, така посада, — спокійно відповідає всезнаюча Яна. — А Ліна Василівна знову живе на материну пенсію.

— Мабуть, що так. Раз її не друкують. Загребельний оце зважився. А чи знайдуться ще такі сміливці?

— Так сходіть ви у ЦК! Ви ж відстоюєте справедливість у нас на студії. Спробуйте й там довести, що це за людина, що за талант.

— Навіть Гончареві не вдалося відстояти Ліну. Там хоч гармати коти, нічого не допоможе. Раз втрапив у проскрипційні списки...

— Які, які списки? — мружаться Яна.

— Та то я так. Римська імперія згадалася. Треба проконсультуватися з юристом: чи не можна виписати потиражні і Ліні Василівні?

— Я й без юриста знаю: абсолютно неможливо. Раз вона зняла своє прізвище з титрів, обірвалися всі її зв'язки з кіностудією.

Ні Яна, ні я тоді не знали, що зв'язки її ще тільки починалися. Тільки не з кіностудією...

Саме того дня, як вона приходила знімати своє ім'я з титрів зведеного на дві плівки фільму, обурена збідненням змісту, перекрученням сюжету, безглуздими скороченнями та ще безглуздішими бездарними вставками, розгнівана, горда, зблідла і неприступна, саме тоді я примудрився подарувати їй шойно видану у бібліотечці «Огонька» книжечку новел «Зееловські висоти» — не терпілося. Та й не знав, чи буде ще, чи трапиться нагода. Вона взяла, навіть не глянувши на мене, бо саме щось обурено доводила Цвіркунову, роздуваючи ніздрі й презирливо мружачись. Багата її зачіска хвилювалась не менше за господиню: здавалося, з неї зараз викрешуться блискавки. Вона ніби повищала в гніві, піднеслася над собою, і всі ми побачили тільки зараз, яка вона велична, яка висока й струнка на отих шпильках, що підкреслювали шляхетну красу її. В її гордій поставі багато незалежності, вгадується буйний норів, вміло й розумно затамований інтелігентною стриманістю, і замріяні очі цього разу дивляться гостро й непримиренно, наче вона хоче всіх покарати. Повні губи ламаються трохи бридливо, коли говорить про ті переробки.

— Порядний письменник, що не забуває про власну гідність і справжню літературу, не переступить більше й поріг вашої студії, де так безоглядно й брутально топчуть його задум, талант і достоїнство. — Вона все це адресує Цвіркунову, що стоїть перед нею високий, стрункий, смаглявий і милується її гнівом, її білявою вродою, злегка всміхаючись.

Він не хилиться під ударами її звинувачень, і тільки легка тінь зняковілості затуманює його карі, дивно поцятковані блакитними крапочками очі, що нагадують знайдені ненароком у виямці під кушем посмітющині яйця, такі милі на рідному городі, майже під вікнами.

— Ви безумовно праві, — каже він, стоячи за довгим столом у сьомій проекції, де засідає художня рада. — Але прошу вас: заспокойтеся, Ліно Василівно. Ну, так вийшло, що ми не спромоглися не те що поставити, навіть прочитати по-справжньому ваш талановитий сценарій. Ну, такий рівень нашої режисури й редактору.

— Тут командують не редактори. Що вони, бідні, можуть зробити, коли режисерам видано карт-бланш, і вони все відмітають отим сакраментальним: «А я так вижу!» Якби він в Україні бачив, а не «видел», то і сценарій читав би інакше. Але більшість режисерів кіностудії імені Довженка навіть прочитати неспроможні український сценарій. Як же ви з такими режисерами збираєтеся робити український кінематограф? Чи не з цього й треба починати, щоб повернутися до поезики Довженка? Я вже про свій сценарій не кажу — ви його уgroбили, і я знімаю своє прізвище з титрів: тут нічого не лишилося від мого задуму...

— Аркадій Добровольський погодився... — подає голос Василь Земляк.

— А хіба я наполягаю зняти ім'я Добровольського? — відрубє Ліна. — От з ним і майте справу. А я умиваю руки. Хоч Пілатом ніколи не була. Просто тут нічого мого не лишилось, і я не можу нести відповідальність за не мій твір. Гарний він чи поганий, не в тому суть. Він просто не має жодного відношення до мого задуму. Це витвір чужої фантазії, якщо вона тут хоч ночувала. Тут присутня фантазія бердичівсько-жмеринського розливу. Себто її просто немає — безглуздий і недолугий кінофільм, від якого сахатимуться люди.

Більше ми не вступаємо з Ліною в полеміку, відчуваючи перед нею провину. Цю нележку та малоприємну ношу бере на себе Василь Васильович:

— Прошу вас, Ліно Василівно, — каже він їй примирливо. — Заждїть, доки закінчимо обговорення, і продовжимо нашу розмову у мене в кабінеті.

— Не витримую оцієї пустопорожньої балаканини. Краще почекаю в приймальні, — розвертається рвучко і виходить майже стройовим.

За нею летить її розвихрена зачіска, її шарм розквітлої й нерозтраченої жіночої вроди і розкоші, і в проекції стає прісно й нецікаво.

— Не заздрю вам, Василю Васильовичу, — сміється Земляк. — Розмовка гряде не з приемних.

— Заздрити й не доведеться, — суворішає Цвіркунов. — На цю розмову підемо обоє, ще й Сашка запросимо — він же з Чумаковою їздив до Ліни на перетрактації.

— Нам це продовження не світить ні з яких міркувань, — кажу нехотя.

— Там побачимо. — Василь Васильович хмуриться ще дужче. — Завершуйте обговорення, бо незручно ж затримувати

таку поетесу. Не щодня ж вона в нас буває. Усі ми завинили перед нею. Гуртом і відповідатимемо.

Та він якось ніби й забуде про цей свій намір колективно відбиватися від Ліниних звинувачень, бо після бурхливого та лайливого обговорення не нагадає нам, щоб зайшли до нього. А ми й раді уникнути неприємної розмови після ще неприємнішого визнання, що фільм провалився. Цвіркунов усе бере на себе. Василь Васильович глибоко порядна і чесна людина, і Ліна відкриє це саме у тій критичній ситуації. Не раз пересвідчуюся в його порядності і я, особливо коли нас витягнуть аж на парткомісію ЦК. Після таких випробувань до нього виникає почуття далеко глибше за звичайну симпатію — його просто любиш за незрадливість і самопожертву заради товариства і загальної справи.

Чого прийшла? Така тендітна пані.

І взагалі — перейдемо на ви.

Ти ж там живеш, здається, десь в Іспанії.

Хіба ж я що кажу тобі? Живи.

.....

Було. Минуло. Говорити всоте?

Люблю Мадлен, далеку і святу.

Ти пам'ятаєш, повість є у Гьоте —

лежиш з цією, уявляєш ту.

Третя, зовсім випадкова, зустріч з Ліною сталася знову серед літа. Здається, в червні: їду на кіностудію по Брест-Литовському шосе і бачу її з двома сумками на тролейбусній зупинці. Ви бачили генія з сумками? Мені поталанило: стоїть і голосує, бо зупинка кінцева, а їй, мабуть, їхати далі. Вивертаю під самий бордюр, гальмую, одчиняю дверцята:

— Прошу, Ліно Василівно.

Шугають угору тонесенькі вигнуті брови. Погляд спочатку насторожений. А потім все миттєво стирається задоволеною усмішкою. Господи, як граційно вона сідає!

— Це ви? Дивно. Бувають же такі збіги...

— Далеко вам? — намагаюся не закудикувати: погана прикмета перед дорогою.

— Чотирнадцятий кілометр Житомирського шосе.

Вмикаю лівий поворот, пропускаю машини і вистрілююся під осьову так рвучко, що Ліну втискує в спинку сидіння. Вона аж відкидається і здивовано зиркає на мене:

— Ого! — скоріше схвально, ніж осудливо. — Ви завжди так їздите?

— Звичка, Ліно Василівно. Люблю швидку їзду...

Їдемо, мовчимо. Якесь незручність залягає між нами.

— Отут повертайте у ліс. Вже приїхали.

Ліс стоїть мов зачарований — ні вітерцю, ні шереху, ні шелесту. Самовдоволений літній ліс, повний листя, трави, пташиного щебету. Жоден листок не здригнеться. Зелені так багато, що вона затопила все, повітря теж ніби зелене. Тільки небо синє-синє в просвітах дерев і над деревами, над лісом, над усим білим світом.

Зупиняємося й стоїмо перед яскравими ворітьми, над зеленою аркою великі червоні літери: «Піонерський табір». Нікого ніде.

Ліна бере сумки і йде до воріт.

Їй назустріч одразу ж виходить черговий з червоною пов'язкою на рукаві. Вона щось каже йому, і з динаміка громохо лунає, полохаючи ліс:

— Оксана Цвіркунова! На вихід!

Ця об'ява оглушує мене, приголомшує, дивує.

— Зачекати вас, Ліно Василівно? — гукаю їй ніби з якогось іншого, далекого й чужого, берега.

— Ні. Я побуду з дочкою, — каже через плече, не обертаючись.

І одразу ж, мабуть, забуває про мене, бо з воріт вилітає висока, цибата дівчинка, дуже схожа на свою бабусю — якась світла-світла, бо волосся в неї, як сметана, а обличчя сяє й проміниться радістю, любов'ю до матері. Довгими засмаглими руками обвиває Лінину шию, цілує в щоку й не може відірвати від матиного лиця закоханого погляду. Мабуть, дуже скучила. В піонертборах діти завжди скучають за матерями.

Лишаю їх у радісних обіймах, виїжджаю із зеленого прохолодного лісу на розжарену автостраду, зраділий і здивований водночас: повз мене війнулося зовсім поруч велике чуже кохання і ще більше щастя. Може, й трудне, може, й припізніле, але ж яке заслужене, неповторне й глибоке! Воно відверне від мене своє натхненне, грішне й праведне водночас обличчя, але я збагну, я відчую і усвідомлю всю його привабливість і справжність.

Не із збірки «Справжність», а із збірки «Над берегами вічної ріки», яку Ліна подарує мені чомусь аж через рік після її виходу в світ. Можливо, під враженням якоїсь моєї публікації. А може, книги. Автограф — червоним фломастером по діагоналі титульної сторінки: «На все добре всупереч всьому злomu. Ліна Костенко. 18.X.1978 року». А на шмуцтитулі, під заголовком першого розділу «Пам'яті безсмертна діорама», чорним фломастером і теж по діагоналі або, як казав Микола Зарудний, «косо»:

Яка різниця — хто куди пішов?
Хто що сказав, і рима вже готова.
Поезія — це свято, як любов.
О, то не є розмовка побутова!

І то не є дзвінкий асортимент
метафор, слів — на користь чи в угоду.
А що, не знаю. Я лиш інструмент,
в якому плачуть сни мого народу.

Це — найдорожча реліквія моєї бібліотеки.

А потім... Потім буде той один-єдиний Лінин телефонний дзвінок, що стане причиною нашого розриву. Хоч розривати, власне, нічого. Ми знаємо, що живемо поруч, працюємо в літературі, регулярно зустрічаємося на засіданнях президії правління. Не знаю, як їй, а мені затишно, радісно й тепло від того, що вона нарешті введена в цей найвищий орган нашої Спілки. Писати свої романи й новели приємно, думаючи, що й Ліна зараз щось пише чи виношує. Радісно усвідомлювати, що я її сучасник, одновірець та однодумець.

Вона присутня у моїй тяжкій багатолітній праці над трилогією про другу світову війну — я весь час думаю про неї, про її високий творчий дух та енергію. Але я не посмію запросити їх із Цвіркуновим на вручення та відзначення Шевченківської премії. Є щось несправедливе в тому, що я удостоююся такої високої відзнаки, коли нею ще не відзначена вона. А підстави для запрошення були: адже ми з Василем Васильовичем десять літ — десять надзвичайно важких років — пропрацювали на Кіностудії імені Довженка, виводячи її із затяжної творчої кризи. Зарудний, а потім Земляк і я були його вірними друзями і помічниками у цьому майже безнадійному ділі.

Від першого успіху — фільму Юрія Лисенка та Анатолія Кузнецова «Ми — двоє мужчин» — до «Тіней забутих предків» та першої Міжнародної премії «Сузір'я Південний Хрест» в Мар-дель-Плата в далекій Аргентині, куди невіїзного Параджанова навіть не пустять. А потім буде «Сон» Володимира Денисенка та Дмитра Павличка, «Криниця для спраглих» Івана Драча та Юрія Ілленка, екранізація того ж Ілленка Гоголя, «Камінний хрест» та «Захар Беркут» Леоніда Осики, «Білий птах з чорною ознакою» знову ж Юрія Ілленка та Івана Миколайчука. Поеднає нас це сходження до вершин українського поетичного кінематографа надійно і надовго.

Однак запросити їх я не посмію: «Можливо, друзі, а можливо, вразі, але шумить, шумить Евксинський Понт», — на-

У Страхоліссі. 1985 р. (Тепер Чорнобильська зона).

пише Дмитро Кремінь з іншого приводу. Завадить, звичайно, і крутий Лінин норів, і відчуття провини, що я удостоївся Шевченківської премії раніше за неї. А це була велика та гірка несправедливість!

Та головна причина — отой осоружний телефонний дзвінок, що спочатку так порадує мене! Але Лініні домагання повернути зняті афіші про вечір Андрія Вознесенського в Академічному театрі імені Івана Франка дедалі наполегливіші, різкіші, неблаганніші, і я не стримаюся. Вперше в житті звалений радикулітом, що майже паралізував поранену в Берліні ногу, та обурений невизнанням моєї непричетності до цієї колізії, що сталася за розпорядженням ЦК, я з великими зусиллями намагаюся переконати Ліну, а вона стає все агресивнішою:

— Чуєте, афіші повісили, а потім зняли за розпорядженням ЦК ваші підлегли з міського товариства книголюбів. Ви як голова цього товариства маєте зараз же піти в ЦК, чуєте? І домогтися відміни цієї дискримінації — чуєте? — геніального поета Вознесенського.

— Я вже місяць прикутий до ліжка, Ліно. І не маю відношення ні до затії з його виступом у нашому Академічному

театрі, ні до відміни цього вечора! А письменники обурились: ні Тичина, ні Сосюра, ні Рильський, ні Малишко не виступали в Академічному театрі. То чого там має виступати Вознесенський? Саме там, у Академічному театрі? Що, він більше зробив для України, ніж поети-академіки?

— Бо він — геній. А генії не повинні виступати в робітничих клубах. Це — ганьба! Андрія знає весь світ...

— Та повісьтеся ви зі своїм генієм на одній гілляці! — вибухаю, знесилений болем і роздратований непомірними вихваляннями. — Я ненавиджу цього штукаря з його «Озами» та «Чотирикутними грушами», з отою картоатою хусткою на шиї та шакалячим чи собачим завиванням у мікрофон! — кричу несамовито. — І потім, що це за тон? Чому ви мені наказуєте?

А коли зупиняюся, в трубці лунають пронизливі гудки відбою: Ліна давно вже кинула трубку. Я їх не чую за своїм власним репетуванням. А почувши, жахнувся: що ж я накоїв?! На кого нагримав? По якому праву? Вперше в житті мені зателефонувала Ліна! Сама Ліна!!! Вся наша родина, аж до малолітніх онуків, захоплюється її поезією. І — на тобі!

Жаль і сум охоплюють мене: горда Ліна знає собі ціну — нікому й ніколи не корилася. Отож не простить мого хамства довіку. Тільки ж тільки повернулась до мене обличчям! Треба ж було її прихильністю дорожити. Оте її «чуєте», таке наше, сільське, свідчило, що вона звертається до близької по духу людини, до колеги й товариша. А я так брутально вилив свій гнів і неприязнь до Вознесенського на неї, а не на нього. Андрія шаную лише за першу поему «Майстри», опубліковану в «Літературній газеті», а все інше його модерне штукарство і особливо манеру читання, оте богемське, педерастичне завивання в мікрофон, сприймаю, як зубний біль, яким, до речі, не страждав поки що. Огида й обурення огортають мене від звуку його притишеного, якогось підлого й лукавого голосу: «Я! Я! Я!» — більше нічого в ньому не звучить. І це здорову людину просто вбиває! Але при чому ж тут Ліна? Хіба можна було хоч на секунду забути, хто мені телефонує? З ким розмовляю?!

Вона сама та її чудові поезії завжди викликають у моїй душі любов і повагу. І що ж я наробив?

Другого дня, незважаючи на болі й на лікарів, які приписали мені суворий постільний режим, я тепло одягаюсь, бо надворі люта зима, прошу Загребельного прислати за мною службову машину, і їду на засідання президії.

Це перша моя хвороба і перша моя відсутність на президії, якою я дуже дорожу. Всі занепокоюються моєю відсутністю

на минутих засіданнях і оточують, співчутливо розпитуючи, що сталося.

І тут підходить до мене Ліна, презирливо мружиться і в повній тиші відчеканює безжально, як вирок:

— Віднині мене для вас не існує!

Ці дивні, небувалі в таких засіданнях та аудиторіях слова лунають як грім серед ясного неба і викликають гробову тишу. Всі обертаються й зосереджують свої здивовані погляди на нас. У цій тиші Ліна добиває мою грішну душу, наче продовжує автоматну чергу, що зрізала мою молодість у Берліні:

— Так само, як вас не існує від сьогодні для мене, — крутнеться на своїх вишуканих шпильках, які не знімає і в найлютіші морози, гордо пронесе свою пишну й розвихрену зачіску й величаву жіночу стать через увесь кабінет і всядеться поруч з Бажаном та Стельмахом.

Члени президії, а також ті, що набилися в кабінет голови Спільки та сидять на стільцях і канапах попід стінами, здивовано дивляться на мене, ніби чекають пояснення, і я готовий провалитися крізь землю. Проте ніхто не питає ні про що. Навіть найближчі сусіди за довгим столом, де я завжди сиджу поруч з Миколою Зарудним та Василем Земляком. Не чую, про що йдеться на тому засіданні, і одразу ж покидаю президію.

Своє слово Ліна тримає залізною: не помічає мене ні на пленумах, ні на засіданнях президії. І тільки одного разу, коли на розширеному пленумі Спільки вношу пропозицію кооптувати нових секретарів Спільки і замість Володимира Дрозда пропоную обрати Петра Перебийноса, вона, розлючена, по закінченні Пленуму підходить до Гончара, з яким ми разом йдемо до машини, щоб їхати додому, дарує Олесю своє «Вибране» і каже, не дивлячись на мене:

— Щоб ви знали: це дуже маневрений чоловік! — і йде геть.

— Що ви, Ліно? — Гончар здивовано дивиться на мене чистим і таким непідкупним карим поглядом. — Що це означає, Сашку Олександровичу? Ви можете пояснити отой її вибрик на президії, а зараз, на Пленумі? З доброго дива такі демарші ж не робляться?

— Не шукайте логіки у вчинках розлюченої Піфії, — тільки й спроможуся відповісти. — За Дрозда, мабуть, образилася.

— А тоді за що?

Чомусь я мовчу — тяжко відповідати за своє хамство. І ми за всю дорогу не обмовимося й словом. З ним такого ніколи не траплялося. Зі мною теж. І обом нам не по собі. Але Ліну я любив і шанував, як свою душу. Шаную й зараз. І не образа, а туга за втраченою приязню мучила мене тоді по дорозі

додому, мучить і зараз. Бо втрача ця непоправна й болюча. А їй же нічого не доведеш. І нічого не поправиш. Така вже невблаганна та горда натура.

Який я «маневрений», переконалися, мабуть, і Ліна, й Гончар у роки буремні й розшарпані: поглядів своїх не міняю, нікому ніколи не догоджаю, по мітингах не бігаю, не галасую, не виставляюся та ніякими прапорами не розмахую. І в президію більше не лізу. Незабаром мене і виведуть з неї, з правління, з редакційно-художньої ради видавництва «Радянський письменник», яку я очолював багато років, виведуть, не завдавши собі клопоту повідомити хоча б, якщо не пояснити. Куди там! Тепер їм уже й чорт не брат, моїм любим друзям, що пішли в політику, мов у партизани, та в депутатство, як у дим. Нікого й нічого в тому диму не бачать, ні з ким не рахуються, а про літературу й зовсім забули — не промовлять з парламентської трибуни й слова проти загибелі журналів та видавництв, книговидання й книготоргівлі! Чужі люди, люди інших професій ставлять ці наболілі питання, а мої друзі як у рот води набрали: хай гине література, а з нею і рідне слово. Логіка їхня така: ми в програмах шкільних та вузівських є, видаватися зуміємо, використовуємо депутатство, а там хоч вовк траву їж! Красота, хто не розуміє! А хто розуміє, то що він нам зробить? Покричить, погаласує, а ми сховаємося під депутатську недоторканість, мов під парасольку, та й у вус не дуємо.

Мені тепер байдуже — які це друзі? Але — гірко.

А от Лінин гнів і завдану їй образу ношу з собою. І ні краплини не ображаюсь на неї за отой мимовільний навіг, викликаний, мабуть, раптовим обуренням. Бог їм суддя. Сама все зрозуміє й простить, як тільки чесно все зважить і великодушно пробачить мені мою нестриманість, викликану, можливо, і ревностями до незаслужено возвеличеного нею Вознесенського. Та хіба тільки нею? Поговорити б, порозумітися, вибачитись! Так ні. Чи руки не знімаються? Чи степовий непокірний норів не дозволяє? Чи сміливості не вистачає? Та й чи потрібен я їй хоч на понюх табаку (треба б сказати «тютюну» по-літературному, а народ каже «табаку»). Чому? Ніхто не знає і пояснити не може). Тихого й прихмареного дня піднімаюся крутими та довгими сходами на Центральний ринок, а назустріч мені — Ліна з двома важенькими сумками, повними яблук, груш, палахкотючих помідорів і похмурих синіх баклажанів. І на довжелезних сходах — анікогісінько, бо вже вечоріє.

Розминаємося, майже торкаючись ліктями. Існує неписане правило: вітатися чи подавати руку має жінка. Та ще не вдо-

ма, а на вулиці. Долаючи мої вагання та випереджаючи мене, Ліна несподівано киває:

— Добридень, — вітається якось відсторонено і рахує сходинки вниз, іде собі далі, як досі йшла, незворушна і величава, як в кінофільмі.

Стою отетерілий і не можу з місця зрушити. Треба зараз же кинутися, підхопити хоч одну важелезну сумку, бо в другій руці в мене осоружна палка. Попросити пробачення! Ні, не французи ми, не французи! І ніколи ними не будемо, не станемо, не зуміємо бути. І тут нічого не зробиш. Хіба, може, онуки наші? Та навряд...

Стою як вкопаний. Дивлюся вслід поетесі, ідеальній жінці з далекої й забутої мрії... Втрачаю можливість залагодити наші взаємини. Але... нічого не можу зробити з собою. Не можу навіть крикнути їй услід: «Ліно Василівно!» — якби крикнув, може б, вона й оглянулася? І я вибачився б? Не судилося...

Стан мій, як при пораненні: нічого не сприймаю реально та не маю волі над своїми вчинками.

Чого йшов на базар? Мені вже нічого не хочеться. А Ліна віддаляється, віддаляється і все меншає й меншає на очах, бо спускається сходами вниз. І, коли забираюсь на верхню, на найвищу сходинку й оглядаюся їй услід, здається зовсім маленькою. Пригадується ота «корів розсипана квасолька», що «доганяє хмари у полях». Цікаво, де вона їх бачила? Звідки дивилась на них? З якої височини? Може, з Карпат? З Говерли чи якогось Бескиду? З повітряної дороги в горах? Чи з лижного трампліна? Хіба ж тепер питаєш?

«Дош полив, і день такий полив'яний.

Все блищить, і люди як нові».

Незабаром дош і справді полив, і порожній базар запах мені полем, баштаном, куренем на баштані — там саме отакі дні випадають у серпні. І я виразно вловлюю ніздрями незрівнянно свіжі пахощі розкряяного навпіл кавуна, що репається не так, як його ріжеш, а як йому заманеться, та одкриває звабливі, особливо на пекучому осонні, соковиті, червоні, як кров, і мовби засахарені надра.

У хвилини душевної скрути я завжди тікаю подумки на баштан свого степового дитинства. Мені здається, я там народився, в сторожовому курені, і виріс серед сріблястої вибагливо вирізьбленої огудини, серед білястих «Білоцерківських», рябих «Мелітопольських» і темних кавунів — «Туманів», що зручно влягаються під ширицею, лободою чи «заячим холодком». Баштани завжди сіяли чи садили подалі від села. Ще далі вони від Києва. І вороття мені туди немає: ні батьків, ні дідів-сторожів, ні сестер, ні шкільних друзів. І ніхто тепер не

кричить на сільських вулицях, як ми колись кричали малими: «Дядьку! Дайте кавуна!» І нам незлобиво, у риму, відповідали: «В тебе батька нема». Справді, таки давним-давно немає. Наче збулися ті незлобиви пророцтва й наврочення, ніби наслали отой неунікний відхід батьків і довічне розставання із ними, яке ні возом не об'їдеш, ні літаком не облетиш.

Одкривали своє й мої мовчазні односельці та однокласники, ровесники мої. Захлинулися не благанням подати кавуна з рипучого воза, а криком «ура!» або криком нестерпного передсмертного болю. Захлинулися власною кров'ю чи гіркою водою плащдармів за чужими далекими ріками: за Віслою, Одером, Шпрее, за Ельбою, Влтавою, Дунаєм і Маріцою. Та й своїми, рідними: за Дніпром, за Дністром, за Південним Бугом та Інгулом. А хіба мало полягло їх за Россю, Росавою чи Ятранню? Всіх їх та все оте, що нам випало у війні пережити, носиш із собою у пам'яті й серці, і все воно оступає особливо пекучо, коли опиняєшся на баштані.

На базарі баштана нема, а кавуни лежать великою купою, привезені з півдня, хтозна, з якої далечини. Тут на них днюють і ночують, снідають і обідають, а вони так само блищать, як на баштані. Цікаво, чи була хоч раз на баштані Ліна? Тут, у цих місцях, під Києвом, баштани не садять, бо кавуни не родять і не визрівають — їм, мабуть, тут мало сонця, чи що? А може, просто не заведено здавна? Хто його знає.

А от у Білій Церкві баштани, мабуть, плодоносять і кавуни спіють, бо є такий сорт — «Білоцерківський». Найкращі та найсмачніші кавуни з усіх, які довелося їсти чи пробувати: білі-білі з чорненькими вузькими смужечками. Великі, тонкокорі, вони особливо гучно репаються під ножем і всередині палахкотять кривавим полум'ям. Соковиті, солодкі, неймовірно смачні. В них дуже мало клітчатки, і осердя що лишається після краєння на скибки, зернисто зблискує й манить — суцільна м'якоть, без насіння й прожилок. Його називають то «дідиком», то «вочком» і віддають найменшеньким, бо це — найсолодша, найсоковитіша, найсмачніша частина кавуна. Найбільші ласощі спекотливого степового дитинства!

Вибрати б оце найбільший та найкращий кавун та й понести Ліні. Та самому й нарізати. І віддати отого дідика чи вовчка Ліні. Хай поласує, бо ж росла без батька — хто їй ті ласощі давав, як маленька була?

Прийду: здрастуйте, я ваша тьотя! А Василь Васильович питає, як він завжди питав на кіностудії, коли я зранку заходив до нього:

— Чого ти, Сашко, прийшов?

Тоді він обов'язково допитувався:

— Де сценарій для Параджанова? Для Денисенка? Для Ілленка?

А зараз про що допитуватиметься? І що я йому відповім?

— Приніс Ліні кавуна?

Смішно. Не резон. Бо вона — не дитина. Вже давно й не-
поправно.

— Приніс Ліні дідика, бо вона ніколи його не пробувала, бо ніхто її ним не частував ні в дитинстві, ні зараз?

Скажу так, а Василь Васильович образиться, бо, як кожен справжній мужчина, вважає, що дав Ліні все і вона з ним щаслива. І напевне так воно й є: така велика всепоглинаюча любов, син, злагода в родині. Чого ж іще треба для повного багатолітнього щастя на все життя!

Кавун вибираю найкращий, найбільший: стукаю нігтем-щигликом з міною великого знавця, дивлюся на оту мордочку, звідки випадає цвіт, та на хвостик: чи зів'яв? А потім стискую в долонях: чи рипить? Рипить, аж потріскує там, усередині, рокітливо, волого, ласкаво.

— Звідки? — питаю крупну, браву та чисту молодицю, про яких у нас кажуть: «Хоч з лица води напийся».

Вона така ж струнка й висока, як Ліна. Тільки, мабуть, трохи повніша. Ну і рум'яніша. Чорнява й засмагла, як усі степовички.

— З Херсона, — відповідає, зашарівшись, але з достоїнством, гордовито. Бо де ж іще є такі кавуни, як на Херсонщині?

— А я з Миколаївщини. З Баштанського району — зовсім поруч.

— Раз так зветься район, то й кавуни там родять, мабуть, не гірші.

— Краші, — запевняю її.

— Краших не буває, — кидає на мене непохитний погляд. — Не може бути краших: у Таврії ідеальні умови для кавунів.

— Ви вчителька?

— Звідки знаєте? По чому?

— По вимові. По лексиці. Бо хто ж іще скаже: «ідеальні»? І по вимові: кожен склад вимовляється виразно, ніби диктує в класі диктант, а не кавунами на базарі торгуєте.

— Яка там торгівля! Зроду нічого не продавала. А це посадили на городі баштан, а він вродив незвозимий. Аж сюди довелося везти, щоб таке добро не пропадало.

— Найщасливіші та найвроджайніші роки, коли баштани родять.

— Баштани родять, а щастя немає, — жаліється вона, і я боюся, зараз заплаче.

А я не перенешу жіночих сліз: мої сестри багато плакали.

На базарі нікого. Тільки ми вдвох.

— Як вас звати?

— Ліна Василівна.

— Нічого собі! — виривається в мене. — Так і знав.

— Що ви знали? — дивується й дивиться на мене Лініними очима.

— Та... То я так. Шукаєш одну, а знаходиш іншу, — забираю кавун, шкандибаю геть.

Баштани людського життя безмежні, неосяжні та незбагненні: «Кавуни родять, а щастя нема». А якщо не родять? Що тоді?

Кавун важкий, слизький і круглий. І чим далі стає важчий, кругліший, слизькіший. Важко нести однією рукою — вона мліє, німіє, стає неслухняною та негнучкою. А пальці терпнуть, дерев'яніють, і я не можу втримати свою солодку ношу. Ось-ось упущу! Кладу кавун на гранітний парапет, щоб рука відпочила, і не знаю, як нестиму далі.

Згадую німця, що зріже мене автоматною чергою майже впритул, як тільки я увірвусь до кімнати надвечір 28 квітня 1945 року на Фрідріхштрассе в Будинку Головного Морського штабу поруч з Тіргартеном, за два квартали від Александерплаца та бункера Гітлера. От куди я дійшов від своєї Ново-олександрівки та від Баштанки, де родять такі розкішні кавуни, ростуть незвозимі баштани у недавньому Дикому полі.

Згадую того німця й проклинаю за своє каліцтво. А що ж його проклинати? Навіщо? Прокляття, кажуть, повертається бумерангом до того, хто його посилає. До того ж він мертвий. Я його вбив механічно, автоматично, за фронтовою звичкою, підсвідомо натиснувши на спусковий гачок незграбного ППШ тієї ж миті, як його кулі із «шмайсера» прошили мене, розвернули й кинули на підлогу. Ото при тому розвертанні я й сіконув його, падаючи, і вцілив у голову й груди. Краше вцілив, не бачачи й не тямлячи, ніж він, стріляючи, за сталінградською звичкою, від живота. То, мабуть, не я стріляв — доля стріляла. Фортуна — сліпа служниця випадку. Отож проклинати мертвого, котрого вбив сам, безглуздо. Й не по-людськи: нас убивала війна, якими б відважними, умілими та молодими не були.

Той гние або давно згнив у землі. А інший все життя мучиться від каліцтва й страждає від ран. «Яка різниця, хто куди пішов?..» Обом судилась незavidна доля, якщо війна зводила нас віч-на-віч. Або не судилося ніякої. І на це нема, не було й не буде ніякої ради...

Кавун ледве донесу додому і мало не впушу його по дорозі. Та онука Ланочка підхопить тендітними руками з такими то-

нюсінькими та довгими пальцями, що аж страшно за них, щоб вони не поламалися. Не знаю, як вона тими рученятами втримала такий важкий, слизький та круглий кавун з нашого далекого баштану в Дикому полі. Аж тут і мама її підбігла, така ж тонкопала, — понесуть удвох на балкон, хоч Лана не хоче віддавати дідового гостинця. Ярина накричить на неї, і вона відстане, бо двері на балкон вузькі, удвох у них не протовпишся.

А тоді повернеться, стане в порозі і чекає, доки скину плащ. Мовчить і дивиться на мене благально чи насторожено.

— Що тобі, Ланочко? — дивуюся, бо ні діти, ні онуки не набридають, коли заходжу до кабінету.

— Хочу тобі прочитати вірш з отієї книжки, що тобі подарувала Ліна Костенко.

О Господи! Що за день? Такий дивний і сповнений несподіванок.

— Ти ж її давно не читав.

— Звідки знаєш?

— Бо вона в мене, збірка «Над берегами вічної ріки». Від початку канікул. Брала її навіть у школу і майже всю знаю напам'ять.

— Читай, — стомлено опускаюся в крісло.

Лана закладає руки за спину — звикла, мабуть, так відповідати на уроках. І в такт ритму вірша злегка похитується в плечах:

Осінній день, осінній день, осінній!
О синій день, о синій день, о синій!
Осанна осені, о сум! Осанна...
Невже це осінь, осінь, о! Та сама.
Останні айстри горілиць

зайшлися болем.

Ген килим, витканий із птиць,

летить над полем.

Багдадський злодій літо вкрав,

багдадський злодій!

І плаче коник серед трав — нема мелодій.

Чому серце моє перевертається? Від захвату і радощів, що є на світі, у нас на Україні такі поети?

Чистий, як сльоза, дитячий голос моєї онуки-розумниці дивовижно-дивовижно висвітлює й передає геніальні нюанси і дисонанси, алітерацію цього вибагливого, вишуканого й шляхетного вірша. Його образи й настрої ніби народжуються отут, в моєму кабінеті, з голосу моєї дитинної онуки Ланочки і зручно та сумовито влягаються в душі, наповнюють її такою ніжністю, що, здається, обійняв би весь світ.

Лана дивиться на мене й мовчить, збентежена моєю тугою, не зрозумілою поки що для неї. Світла голівонька й чиста душа. Продовжує:

Ти, незглибима совісте майстрів,
тобі не страшно навігацій Лети!
Тяжкий був час. Тепер кого не стрів, —
усі митці, художники й поети.
Всі генії.

На вічні терези
кладуть шедеври у своїй щедроті.
Той, хто пізнав в мистецтві лиш ази,
був Мікеланджело Буонарроті.

Дивлюся на Лану і не йму віри: невже таке мале не лише запам'ятало, а й зрозуміло всю глибину цієї поезії, що ранило мою душу? А вона ніби вгадує мої думки і сумніви:

— Ти знаєш, дідусю, я так плакала, коли вперше прочитала цей вірш, — а сама сміється над собою, колишньою.

Чи це соромливість іще дитяча? Чи вже підсвідоме кокетування, таке ж природне для дівчинки її віку, як дихання?

— Читай, Лано, ще, — а сам не можу підвести очей на неї.

— Ти любиш Хікмета. Я тобі прочитаю про нього:

Ішов Хікмет. Іще блідий. Ознака —
що серце знов, що тяжко, що воскрес.
А поруч з ним оранжевий собака,
такий красивий вишуканий пес.
Ішов Хікмет.

Ішов на зустріч з нами.

А ми були тоді Літінститут.
Усі питання, сколоті тернами,
хотіли бути вирішені тут.

.....

Була розмова довга і гаряча,
уже й ті хмари вечір перебув.
Хікмет сказав: — Там зараз передача.
Будь ласка, хтось зловіть мені Стамбул.

Все перейшло у іншу враз площину.
І гладив він оранжевого пса.
А ми йому ловили батьківщину.
І це був сум. І це була краса.

А світ хрипів. Всі станції гриміли.
Співав, кричав і сперечався світ.
Чи ми знайти ту хвилю не зуміли,
чи десь вона розбилась об граніт, —

але крізь шум, крізь клекіт той і галас,
крізь голоси немислимих країн, —
Туреччино! Чого ж ти не озвалась?
Він так тужив за голосом твоїм!

Скінчила й дивиться на мене, дивиться, а я не можу підвести голову: Лано і Ліно, що ви робите зі мною, старим солдатом, що пройшов огні й води, Крим, і Рим, і мідні труби?
— Читай, Лано, читай...

Старенька жінко, Магдо чи Луїзо!
Великий світ, холодні в нім вітри.
У нас ще й досі крупнівське залізо
виорюють у полі трактори.

Ну, як там вальси — чи гримлять у Відні?
Як доктор Фауст — бореться зі злом?
У нас навіки хлопці наші рідні
живуть собі у рамочці за склом.

Я не скажу ні слова тобі злого.
Твій, може, теж загинув на війні.
За що він бився, Магдо, проти кого?!
Він не кричить «Хайль Гітлер!» на стіні?

Цього разу вона сама боїться глянути на мене і, перевівши подих, каже:

— Прочитаю тобі вірш, який дав назву цій збірці:

Сосновий ліс перебирає струни.
Рокоче тиша на глухих басах.
Бринять берези. І блукають луни,
людьми забуті звечора в лісах.

Це — сивий лірник. Він багато знає.
Його послухать сходяться віки.
Усе іде, але не все минає
Над берегами вічної ріки.

— А ти все мовчиш. Тебе цей вірш не хвилює? Але я тобі ще прочитаю:

Осінній сад ще яблучка глядить,
листочок-два гойдає на гілляках.
І цілу ніч щось тихо шарудить,
і чорні вікна стигнуть в переляках...
Між стовбурами пробігає тінь...
А у світанків очі променисті.

То білий кінь, то білий-білий кінь
шукає літо у сухому листі.

— Господи, яка краса, — ледве видавлюю з себе, вдаючи, що риюся в шухляді. — Що з тебе буде, Ланочко? Таку поезію вибрала і запам'ятала.

— А вона сама запам'ятовується. Я можу читати до ночі. Але я, мабуть, стомила вже тебе. На цьому зупинюся. Годі!

— Читай, Ланусю, читай, — кажу, ховаючи очі.

Вона заходжується похитуватися ще дужче і, підвівши голову на тонкій шії, набирає повітря повні груди і починає довірливо й тихо:

Над шляхом, при долині, біля старого граба,
де біла-біла хата стоїть на самоті,
живе там дід та баба, і курочка в них ряба,
вона, мабуть, несе їм яечка золоті.

Там повен двір любистку, цвітуть такі жоржини,
і вишні чорноокі стоять до холодів.
Хитаються патлашки вздовж всієї стежини,
і стомлений лелека спускається на хлів.

Чиєсь дитя приходить, беруть його на руки.
А потім довго-довго на призьбі ще сидять.
Я знаю, дід і баба — це коли є онуки,
а в них сусідські діти шовковицю їдять.

Дорога і дорога лежить за гарбузами.
І хтось до когось їде тим шляхом золотим.
Остання в світі казка сидить під образами.
Навшпиньки виглядають жоржини через тин...

Лана раптом схлипує, припадає до мого плеча і плаче вголос. Збігаються домашні, здивовані й стривожені. Питають, що трапилось. Але ми мовчимо.

Мовчить і телефон на моєму столі. Зняти трубку, набрати номер: «Ліно! Ми захоплені! Ми вас любимо! Ми гордимся вами! Ваша поезія сповнена краси! Вона світиться розумом, досконалістю і Україною!»

Не знімається. Не набирається. Не говориться.

Господи, прости нас «Над берегами вічної ріки» — ріки Стікс, ріки Харона, що перевезе нас колись на далекі райські береги Вічності. А може, й не перевезе. І тоді ми залишимося в пеклі. В юдолі наших страждань і поневірянь на віки вічні?

Бо ж не ми вибираємо долю — доля сама вибирає нас.

Конча-Озерна, 22 червня 1998 року

МИТЬ І ВІЧНІСТЬ

По-різному складаються письменницькі долі й творчі біографії: один входить в літературу непомітно і тратить на пошуки своєї теми, вироблення стилю чи не півжиття, щоб спалахнути колись, вже на схилі літ, інший вривається в красне письменство з громами й блискавицями, гучно сповіщаючи про свою появу, а потім тьмяніє і забувається, бо то був спалах випадковий, юнацький, коли ще нічого в людині не визначилося, а тільки намічалось. А є письменники, що приходять в літературу як додому і швидко посідають тут помітне місце. Найчастіше це буває тоді, коли писати починає людина обдарована, з великим життєвим досвідом, яка багато передумала, добре знає літературу світову і рідну від сивої давнини і до наших днів та, як наслідок знань цих і досвіду, відчуває, де саме докласти своїх зусиль, які теми підняти, яких творів чекає її сучасник. А головне – вміє ті твори писати.

Саме до такої категорії письменників належить Павло Загребельний. Його ім'я з'явилося на сторінках газет і журналів 1951 року, коли він почав публікувати твори, які потім завершилися виданням збірки «Каховські оповідання».

На них одразу ж звернули увагу критики, схвально зустріли їх читачі.

Далі П.Загребельний від твору до твору шукає свою тему, свій стиль, згодом стає цікавим і самобутнім оповідачем, лукаво-іронічним, спостережливим, який з прихованою ніжністю й замилюванням ставиться до всього справжнього в людині, до всього вартісного й доброго у світі, в якому ми живемо.

Постійно прагнучи самовдосконалення, рідко він буває задоволений зробленим, часто нарікає на те, що всі ми слабо пишемо, що читач жде від нас кращих і глибших, чесніших книжок і т.ін. І це говорить автор численних романів, півдесятка повістей, багатьох збірок оповідань, письменник із залізною самодисципліною, мабуть, найорганізованіший з усіх письменників мого покоління.

Не розкошувати прийшов у літературу цей хлопець з-над Дніпра, а працювати невтомно, як і належить справжньому письменникові, якщо він хоче в літературі щось зробити.

За кожною збіркою новел, за кожною повістю і за кожним романом – справжня напруга мислі й творчої енергії, бо кожна нова книжка П.Загребельного є помітним кроком уперед. Мабуть, не в багатьох українських сучасних письменників знайдеш таке розмаїття тем, сюжетів, літературних прийомів

і засобів, такий діапазон історичного й соціального тла, як у Загребельного. В кожному наступному творі він одкривав якісь нові грані свого літературного хисту: був ліричним у «Думі про невмирущого», експериментатором у «Доброму дияволі», сухувато-діловим у гостросюжетному «Шепоті», лаконічним і суворим у «Європі. 45», іронічним психологом у «Дні для прийдешнього». І завжди залишався цікавим та самотубним письменником.

Друга книжка П.Загребельного – оповідання «Степові квіти». Вона нас особливо цікавить тому, що письменник, як показує літературна практика, здебільшого визначається не першою, а другою книжкою. Бо одну, навіть вдалу, може написати багато хто. Другу ж напише лише людина обдарована, що має літературний хист. Як правило, за рідкісними винятками, кожному письменникові вона дається важко. Нелегко було і П.Загребельному створювати «Степові квіти».

Тут сюжети ще тільки окреслюються. Найгостріші ситуації свідчать більше про схильність автора до компонування їх, аніж про вміння відтворювати характери у гострих колізіях. І все ж збірка дістала схвальну оцінку критики, літературної громадськості і читачів, бо події й характери героїв вривалися в «Степові квіти» просто з життя – з далеких степових токів, з не менш далеких шоферських рейсів, з наукових експедицій, з лунких сучасних автострад, що на той час ще тільки входили в наше життя. Все в цій книжці вирує і мчить в нестримному русі вперед. З цієї невеликої збірки новел поставав широкий степовий світ, що тоді ще важко, але й невмолимо розлучався зі своєю одвічною тихістю і спокоєм, сповнювався гомінливими будовами й ревищем моторів, і люди в тому широкому степу теж змінювалися на очах, набираючи сучасного темпу у вирі життя, ставали мобільнішими не лише в своїх діях, а й в стосунках і, що характерно, в способі мислення, в сприйнятті світу.

Та все ж враження якоїсь побіжності, начерку у відтворенні подій і людей залишається. Очевидно, встигаючи за подіями, намагаючись весь час перебувати на рівні ритмів сучасності, автор на той час ще не оволодів сповна вправністю живописання людських вчинків, стосунків і особливо характерів.

А от третя збірка «Новели морського узбережжя», що вийшла через три роки, – новий, якісно вищий щабель творчості П.Загребельного. Твори написані майстерною рукою: розкуто, вільно, впевнено й легко. Лишилися за сторінками й рядками пошуки й труднощі, і здається, наче автор не написав новели, а проспівав їх. Всі вони добрі, всі щедрі і яск-

*Павло
Архипович
Загребельний.*

раво розповідають про людське щастя, про успіхи й радощі, про зустрічі й розлуки, про кохання й дружбу в гарячій степу понад морем, все сповнено синяви морської й небесної, як і любові, як і мудрості, як і лукаво прихованої ніжності. Тут ми, безперечно, вловлюємо впливи М.Коцюбинського, О.Гончара, Ю.Яновського — не в голосі оповідача, висловлюючись фігурально, а тільки в інтонаціях розповіді, де відчутно відлуння давньої любові автора до цих майстрів, до їхньої романтично-піднесеної манери розповіді.

Візьмемо хоч би й новелу «Кого шукаєш вночі — зустрінеш вдень». Чимала відстань лежить між «Степовими квітами» і цією щемливо-сумовитою, ніжною й мудрою новелою. Наче її писав зовсім інший автор, що має за плечима десятки книг. Кожна деталь тут вивірена й зважена, кожен рух душі зрадженого й покинутого дружиною міліціонера Степана Кия-

ниці відгукується у нашому серці болем. І такою ніжністю, такою поезією віє від отих літніх, а потім і від осінніх ночей, коли Кияниця шукає на спустілому базарі чорнооку молоду жінку, що так вдало пожартувала з ним в найлихішу для нього ніч, а потім пропала у широкім і безмежнім степу, як мрія. Всі обставини першої ночі на самоті, весь отой шлях до базару по нічному містечку, навіть нічні звуки і особливо пісня, яку співали колгоспниці серед ночі, чекаючи ранку, навіть запах моря, пилу, динь – все зображено яскраво і точно, бере за серце так, наче було з тобою колись і лишилося дорогим спомином.

Здоровий і світлий гумор, що цнотливо прикриває авторську ніжність, навіть іронія не псують, а підкреслюють невловиму, мов вранішні тумани над морем, сумовитість і поезію південної ночі, тужливий настрій покинутого Кияниці. «Він закинув свої нові хромові чоботи й ходив тепер у старих кирзях з такими широкими халявами – хоч пшона насипай», – пише автор про свого героя, і він «оживає» у нас на очах, постає перед нами саме на відстані серця. І навіть те, як він приходять на базар, орієнтуючись на пісню серед ночі, як він довго й засмучено слухає її, а потім, сюркнувши, перериває той спів своїм міліцейським свистком і казенною фразою: «Порушуємо, громадяночки?» – навіть наперекір цьому, а може, й саме завдяки цим деталям ми розуміємо, що це звичайний зовнішній вияв чогось зовсім іншого, незвичайного, отого «другого плану» Киянициних переживань, які він ховає од усіх. Тому він знову офіційно сюркнув:

«– Співати вночі заборонено!

– А собакам гавкати теж заборонено? – не одставала од нього молода.

– Інтер-ресно! – погрозливо промовив Кияниця. – Зараз ми подивимось, що це у вас тут за така смілива знайшлася.

Він поволі дістав з кишені сірники... й присвітив. Жінка швидко дмухнула й загасила маленький вогник. Міліціонер встиг помітити лише червоні соковиті губи, тонкий красивий ніс і очі, темні й глибокі, як безодня...

– Домовились, – задкуючи, сказав Кияниця. – До ранку ніяких пісень...

Пісня наздогнала його за ворітьми...

– От чорти, все-таки не послухали. – Хоч сам був радий, що не послухали.

А пісня обіймала міліціонера м'якими руками, лоскотала шовковими духмяними косами, зазірала йому в обличчя звабними озерами очей, у яких плавало щастя, і Кияниця зупи-

нився й простояв, обіпершись об паркан, аж поки жінки не стомилися й не перестали співати».

Довго потім ходив Кияниця на ринок, особливо по суботах, коли знову лунала там пісня, але тої чорнобрової молоді жінки, що так запала йому в душу, все не було й не було. Вже й літо минуло, вже й осінь підкралась, а він все шукав і не знаходив тієї завзятої співачки. А серед дня на ярмарку «глянув – і похолов. На нього дивилась вона... Степан полав себе по кишнях, знайшов коробку сірників і швидко, військовим кроком пішов до неї. Підійшов, мовчки запалив сірника і підніс до її вуст. І вона, як і тоді вночі, швидко і рішуче загасила вогник і запитливо глянула на міліціонера.

– Кого шукаєш вночі – зустрінеш вдень, – сказав Степан. – Я так довго шукав тебе».

Так само поетично, майстерно написані новели «Ірка-Борька», «Вовк і Вовча», «Білі коні», «Учитель», «На теплій землі». Взагалі «Новели морського узбережжя» стали помітним явищем у нашій новелістиці тих років. На жаль, більше новел він з того часу не писав, не перевидавав їх, і вони якось забулися. А привабливого і самобутнього в них багато. Саме в новелах П.Загребельний «ставав на ноги» в літературі, саме тоді пройшов найперші й найголовніші студії прозового письма, саме в них виробляв свій неповторний стиль. Далі, в повістях і романах, цей стиль шліфувався, вдосконалювався, але в основних своїх рисах зароджувався в новелах. І хоч як плідно й наполегливо працює письменник у жанрі повісті й роману, все ж не можна не пошкодувати, що в новелістиці він не виступає вже близько тридцяти років, бо, якби П.Загребельний і далі писав оповідання, він би досяг і тут значних успіхів і певною мірою заповнив би ті прогалини в новелістиці, які зараз існують і про які вже не раз мовилося.

Щоправда, не лише П.Загребельному можна зробити такий закид. Багато наших новелістів пішло в царину роману, жанр повели сиротіє помалу, бо лишається часто прерогативою тільки молодих письменників-початківців. Та це проблема складна, вона вже виходить за межі нашої розмови.

«Новели морського узбережжя» писалися влітку 1956 року в Скадовську, на березі теплого моря, а точніше, Джарилгацької затоки, яку Загребельний бачив уперше. Він ходив на ринок за продуктами вдосвіта, готував сніданки, обіди й вечери, лаштував тент, натягуючи на палі простирадло. А впоравшись, сідав у холодильник під кушем туї, розкривав блокнот, казав мені: «Ось послухай-но», – і читав шматок новели. Спочатку про міліціонера Кияницю, потім про білих коней, яких ми разом

побачили якось на світанні далеко в морі, мов привид або вранішній сон.

Це були або шматки, або й цілком готові новели. Я бачив Загребельного в щасливу пору молододї зрїлостї, натхнення. Розкриленість душі, радісний подив перед тим, що йому, авторові, самому відкрилось несподївано й неспогадано — ось що таке «Новели морського узбережжя». Вони, здається, й справді обвіяні ласкавими вітрами й подихами нашого теплого й прекрасного Чорного моря, освітлені великою любов'ю до роботящих людей і до благословенної, рїдної землі. Ця книжка, яку хочеться перечитувати, не втрачає свіжості і понині. Все здається, що читаєш її уперше. Бо хїба ж може потьмяніти хоч би й отакий фінал «Бїлих коней», про які вже згадувалось: «В морі, в тому самому місці, де зроджувалося сонце і де вода урочисто сяяла й виблискувала золотом, наче повітря в старовинному храмі, стояло двоє бїлих коней. Вони стояли по той бїк безмежних розливів моря, мов сон, мов марення, мов мрія...

То не було марення, то не був сон. Маленький водовоз із приморського колгоспу забрався далеко в море, щоб замочити колеса, і тепер поволі їхав до берега. Він сидїв верхи на бочці, позираючи на синї води, як морський цар, і Сашко раптом упїзнав у цьому хлопчикові себе самого, з босими ногами, з облупленим носом, у старенькій, вибїленій вітрами й сонцем сорочині.

Дитинство, його далеке, чесне й чисте, як сльоза, дитинство вибрїдало з теплого моря, їхало до нього на баских конях, бїлих-бїлих, як лебеді, як тополиний пух, як перші сніги довгої холодної зими.

О, якби кожен у хвилину душевної скрути зміг спїткати на розпутті життя бїлих коней свого дитинства!»

Потім була повість «Дума про невмирущого» — пристрасна розповідь, героїчна сага про безсмертя борця проти фашизму, дума про нескореність й самовідданість.

Зовсім близьким за тональністю, навіть за сюжетом до «Думи про невмирущого» був роман «Європа. 45», бо Андрій Коваленко і Михайло Скиба — то не лише ровесники, то побратими, а може, й рїдні брати. Так багато в них спільного. Легко припустити, що обидва герої несуть на собі багато автобіографїчних прикмет. І все ж навіть ці такі близькі і спорїднені за обставинами дії, за сюжетом твори дивують несхожістю стилу, художніх засобів. Коли ж взяти до уваги, що «Дума про невмирущого» побачила світ у 1957 році, «Новели морського узбережжя» 1958-го, а «Європа. 45» —

1959 року, то просто дивуєшся, як за такий короткий строк письменник спромігся написати стільки і так по-різному. А в 1960 році з'явився новий роман «Спека», далекий од війни, од села, од моря і од поля.

Кожен роман П.Загребельного вражав новизною теми, погляду на відомі й усталені речі, стилем, а зібрані разом, його твори дивують ще більше своєю тематичною, сюжетною й жанровою та стилевою поліфонічністю.

Так невтомно й наполегливо працюючи, експериментуючи, долаючи труднощі і зваби, П.Загребельний вклав в українську прозу не одну добру книгу. І тепер навіть важко собі уявити нашу літературу без його творів.

До якого ж «крила» чи літературного напрямку належить П.Загребельний? Згадувана вже тематична і жанрова поліфонічність творів письменника робить визначення цього складною справою. В новелах помітний вплив зробив на нього Олесь Гончар. У «Думі про невмирущого» відчуваємо тонкі, як натяки, інтонаційні впливи О.Довженка, читаючи «День для прийдешнього», згадуємо іронічність і сарказм М.Гоголя. А раптом повіє то романтикою Ю.Яновського з «Доброго диявола», то гумором Остапа Вишні з «Переходимо до любові», то мудрістю І.Кочерги з «Дива». Все це, повторюємо, тільки віддалені натяки, відлуння, що вказують на те, в кого ж учився автор.

З не меншою увагою вивчав він і творчість західних класиків. Постійно возив він усюди з собою «Дон-Кіхота» Сервантеса і не раз говорив, що з цією книгою не розлучається з дитинства.

Проте найулюбленишим його письменником був і лишається А.П.Чехов.

Нині ж Павло Загребельний має свій неповторний стиль, який вгадуєш з перших рядків і абзаців і який він постійно продовжує вдосконалювати. З цього погляду цікаво послухати самого письменника: «Я охоче пристаю до формулювання «стиль — це людина», — писав у відповіді на анкету «Радянського літературознавства», — але трактую його якнайвужче... зводжу його до поняття стилістики... Письменник приходить в літературу не для того, щоб «плекати словеса», а для того, щоб показати якийсь там краєць життя, доступний для нього. Але водночас він облітає той краєць життя всіма можливими й доступними йому способами мовлення, викладає весь свій словесний арсенал, бо, зрештою, — це ж думка людська, забарвлена почуттями людськими, а всі ми люди, й що може бути для нас дорожчого і прекраснішого!..»

Можна багато цитувати цікавих думок і спостережень письменника, але наведемо відповіді його на запитання анкети журналу «Вопросы литературы», щоб побачити, в кого і як учився й учиться Загребельний:

«Я переконаний, що письменник повинен багато писати, але ще більше читати. Письменники, що не вміють читати, покладаються тільки на свою обдарованість, висловлюються повністю в першій же своїй книзі або ще тягнуть до другої-третьої, далі їм просто не вистачає культури, не вистачає знань, вони губляться у великому світі літератури, виглядають невмілими, наївними, старомодними, примітивними — можна назвати це як завгодно.

Читання супроводить мене все життя... Улюблені письменники міняються з віком. Це можна сказати цілком визначено, маючи читацький стаж понад п'ятдесят років. Але існує приязнь на все життя. Шевченко увійшов у мою свідомість десь з п'яти років і лишився там назавжди. З ним поряд став Пушкін, потім був відкритий Гоголь, потім Коцюбинський, Чехов і Тургенев, вже після війни Томас Манн і Фолкнер. У мене філологічна освіта, тому я міг би, звичайно, продовжити цей список до безконечності. Але з усіх прозаїків для мене найвищі імена: Толстой, Достоевський, Сервантес. Перед ними зупиняєшся, як біля підніжжя неприступних гір з сяючими вершинами. Наслідувати — марно, вчитися — важко, надихатися — можна завжди».

Павло Загребельний — стиліст творчий, пошуки стилю займають не останнє місце й зараз у кожній його роботі, і це не може не радувати: письменник у поступі до вдосконалення, він прагне нового слова, він прагне відкриття. Вже тепер Загребельному під силу не лише місткий малюнок портрета чи інтер'єра, що само по собі не так-то й густо подибується й не так-то легко дається, а й цілої історичної епохи. «То були часи, — читаємо в «Диві», — коли люди дозрівали швидко, старіли рано, часи, коли чотирнадцятилітня королева наказувала задушити вночі свого шістнадцятилітнього чоловіка (застарий для неї) і сама приходила в темну спальню, стояла на порозі в довгій лляній сорочці, тримаючи високо над головою свічку, присвічувала своїм слухняним челядницям, які чинили розправу, скоро й нещадну, і тупотіла ногами: «Швидше! Швидше!» То були часи, коли одинадцятилітні єпископи посилали бородатих місіонерів завойовувати для жорстокого християнського бога нові терени, замешкувані дикими поганинами, і, суворо суплячи ріденькі бровенята, слухали, скільки непокірних убито, спалено живцем, утоплено, порубано і скільки упокорено».

А ось опис локальний і вже з іншої – нашої епохи:

«У Києві на вулиці Карла Лібкнехта, на третьому поверсі чиншового будинку (тобто спорудженого ще до Жовтневої революції купцем першої гільдії Бодровим для того, щоб лупити чинш з квартирантів), у просторій кімнаті, заставленій блискучими меблями болгарського спального гарнітура (тисяча карбованців новими грішми, дістав через Жеребила, а в того є Мухобій, а Мухобій зможе дістати вам навіть білого слона!), розплющив очі могутній сивоголовий чоловік.

Це пан Кукулик».

Він ще тільки розплющив очі, а ми вже завдяки вміло й дотепно дібраним промовистим деталям знаємо, що це людина корислива і владна, що поклоняється вона речам і знайомствам, що, очевидно, має вагу якщо не в суспільстві, то вже в своєму оточенні – напевне. Це уривочок з розділу «Він прокидається» (роман «День для прийдешнього»).

А ось портрет Алі з роману «З погляду вічності», що подається в фіналі і малює нам зовсім іншу людину, ніж ми знали і уявляли її впродовж усього роману, – так змінило цю неприступну та насмішкувату дівчину несподіване й справжнє кохання: «...Я хотів вихопити з нього два рядки і насмішкувато кинути їх у обличчя Алі. Вийшло б так: «Чекає жінка чоловіка, малих діток до серця тулить...» Але вірш завмер у мене на устах, а точніше, то й до уст він не дійшов, завмер десь у мозкових звивинах, якщо вони в мене справді є, куди там було до вірша, коли переді мною стояло таке негадане диво! Стояла зовсім інша Аля! Ніяких захмарних стюардес, ніяких льодовиків Гренландії... Навіть волосся в неї, виявляється, мало інший колір, ніж колись. Зникла з нього мертва білість, тьмава барва поступилася місцем барві живій, золотистій; волосся легкою хвилею навкіс спадало крилом на чоло, зачіпаючи ліву брову довгим пасмом, і через ліве плече вихлюпувалося на груди вільно й гарно.

Та що волосся? Хіба тепер волоссям когось здивуєш?

Очі – ось! Наче розсунуті вбоки, але не занадто, як малюють тепер дівчата, фальшиво видовжуючи кутики очей аж до скроні, щоб було схоже на староегипетське, хоч насправді в намаганні дивитися не вперед, а в боки є щось собаче, а може, пташине. Ні, в Алі очі розсунуті помірно, вони ледь примружені, в них вичитується затаєна вабливість і водночас зневажлива чарівність, вони мовби промовляють німо: ми прекрасні, але не для всіх, не для всіх!»

А це ось Скрипайка – куточок природи в наскрізь урбаністичному романі «З погляду вічності»: «Місто лежало край

степу, рівного й голого, а Скрипайка прорізала степ, мов зморшка натруджену долоню; це був глибокий яр, давній, крутий, весь у колючих заростях терну, глоду, шипшини, на його краях росли навіть покарлючені дубки й притиснуті до землі палючими степовими вітрами берестки. Такі яри колись, здається, називалися байраками, наша ж Скрипайка мала власне ім'я, бо щось у ній справді було від скрипок. По весні над нею зависали непорушно жайворонки, виливаючи на землю свої співи, а влітку серед цупких, до дзвону висухлих трав вигравали на тисячах скрипочок степові коники, і тоді весь яр і вдень, і вночі гучав, мов велетенська казкова скрипка».

А ось дивна ніч з «Доброго диявола»: «Чим глибше він занурювався в сон, тим чутніше хлюпала річка, так ніби вода підбиралася до його піщаної постелі, була вже зовсім близько, загрозово оточувала його, заливала. Він перелякано схопився, сів, протираючи очі. Вода затопила його своїм голосом, вона лилася на Яковенка своїми звуками, ближче, ближче, дужче, більше. Він зовсім прокинувся і тільки тоді збагнув, що просто на нього з води вибрідає чорний кінь.

Кінь розбивав воду копитами, і вона хлюпотіла тепер жалібно і лякливо. Він поставив передні ноги на білу косу, і ноги ті видались Яковенкові такими товстими й міцними, як столітні нічні дуби в густому лісі. Високо-високо, окреслена зірками, виникла над колонами ніг коняча голова, теж чорна-пречорна, і пирхнула з гігантських ніздрів гарячим духом. Кінь ступив ще вперед, майже доторкуючись передніми копитами до Яковенка, враз мовби вдарився об пісок, і – білість піску вибухнула над ним химерною з'явою, хлопець з переляку подався назад... аж поки зупинив його жіночий задержуватий голос: «Чого лякаєшся?»

Тільки тепер Яковенко додивився, що кінь стоїть собі непорушно, і не стає гопки, і не вдаряється об пісок, і біліє над ним ніяка не з'ява, а звичайнісінька дівчина чи жінка з... чорним волоссям над трикутником обличчя. Жінка була така сліпучо-біла, що Яковенко знов тернув себе по очах...»

Це – справжня, пластична проза, що не переказує, не описує, а відтворює, малює світ, маленьку частку його і людину в тому мінливому й дивному світі. Її можна було б наводити й далі, але ж ніякі цитати неспроможні передати привабливості романічної форми, що постає у повноті своїй тільки при читанні роману, бо сприймається в єдності всіх її компонентів, включаючи діалоги, весь зміст твору, в якому характери розкриваються в зіткненнях і протидіях, люди зростають і розвиваються в обставинах чим типовіших, тим і значніших.

Романіст бачить світ не так у його частковостях, як у єдності й плинності всіх проявів життя, а життя, як відомо — це невинність і рух. Отож не наголошення на деталях, не підкреслення їх особливостей важить в романі найбільше, а підкорення їх цілому задумові.

Послухаймо ж, як пишуться ті романи. «Що може бути поштовхом для написання літературного твору, — відповідає на запитання анкети «Вопросов литературы» П. Загребельний, — з чого воно починається? Для мене особисто таким поштовхом можуть слугувати найнесподіваніші речі. Історія пережита чи почута, конкретна подія чи просто настрій, емоційний стан: біль, радість, шок, спогади чи здивування, незначна, але пам'ятна деталь і навіть кольорове враження, асоціація — перелічити все просто неможливо. Вільно припускаю, що письменник-професіонал може відгукнутися також і на замовлення. Я особисто ніколи не писав за договором на запропоновану видавництвом тему, але я не бачу в цьому нічого протиприродного, бо замовлення, порада дисциплінують уяву, мов магніт, що збирає хаотично розкидані сталеві ошурки в точні геометричні вибудови.

Процес обдумування і написання книги я міг би порівняти з великим таїнством народження дитини. Радість і насолода від думки, що в тобі зріє життя, — хіба це не нагадує нам також і письменницьку працю? Десь у зародку вже живе твоє майбутнє дитя, ти виношуєш його в голові, як той давньогрецький бог свою знамениту дочку, обдумуєш, лелієш його в думках (це найприємніший період), в цей момент ще немає ніяких планів, ніяких сцен, портретів, сюжетних ходів (немає й начерків) — ще твоє дитя росте в тобі якось непомітно, мовби частинами і в той же час цілком. Ти чуєш голоси, окремі фрази (іноді з'являється спокуса написати ці фрази), інколи бачиш першу фразу майбутньої книги чи заключну сцену або несподівано виникне щось «зсередины». Визрівання йде то повільно, то швидко, ніколи не можна точно вгадати, чим воно закінчиться, та от наступає пора, коли ти мусиш нарешті сказати про це: викласти на папері — і тут ти ходиш наче хворий, ти сердишся на людей, якщо вони тобі заважають писати, ти виключив би всі телефони, по яких тобі дзвонять, ти незадоволений всім, що може тебе відволікати... Бо ти мусиш «розродитися» тим, що в тобі визріло, і якщо для матері народження дитини акт болісний (хоч і не надто тривалий), то й для письменника цей період найтяжчий, мученицький, я б назвав його: болісна неминучість.

Можливо, щоб пошвидше покінчити з болісністю цього періоду, я особисто досить довго і детально обдумую кожну свою чергову книжку, пишу швидко, працюючи іноді і по вісімнадцять годин на добу, майже не переробляю, варіантів і чорновиків не знаю, звик думати в голові, а не на папері, хоч знаю, що багато письменників роблять навпаки, досягаючи при цьому результатів вражаючих. Рецептів, здається мені, бути не може. Пишу я на машинці, це дисциплінує, крім того, в цьому є якийсь натяк на фізичну працю: адже для написання лише одного друкованого аркуша треба вдарити по клавішам машинки сорок тисяч разів!

Якщо я веду мову про якусь імпульсивність і невизначеність зародження задуму, якщо й сам процес підготовки до написання в мене також набуває не зовсім конкретного характеру, то це не значить, що начисто відсутня і підготовка — цілеспрямована, методична, у повному розумінні відповідальна. Поряд з процесом обдумування і виношування задуму йде процес накопичення знань, фактів, вивчення всього, що так чи інакше може бути корисним при написанні задуманої книги. На якийсь час стаєш мовби спеціалістом в тій галузі знань і людської діяльності, котрої стосується твій твір, ти повинен знати в тисячу разів більше, ніж напишеш про це, власне, ти мусиш знати масу, здавалося б, зовсім непотрібних речей, інакше під час написання весь час будеш відчувати скованість, непевність, не будеш мати тої необхідної свободи володіння матеріалом, котра тільки й призводить до справжніх літературних відкриттів».

Уривок знайомить нас з творчою лабораторією письменника, що так відверто й гостинно відкриває її перед нами.

Впродовж всього життя він трудиться наполегливо й самовіддано, як і належить представникові селянського роду невтомних трударів — роду, якому й справді нема переводу.

Змалку Загребельний ріс без матері, отож, покинувши село ще 1941 року й не повернувшись туди, він мав би й забути його і його людей. Але коли довелося якось поїхати в Солошине до його батька — вже в нове Солошине, перенесене на вище місце, бо старе було затоплене Кременчуцьким морем, — мене здивувало, як Загребельний знає кожного свого односельця: знає й пам'ятає з діда-прадіда, з усіма подробицями вдачі, характеру, аж до вуличного прізвиська та обставин, за яких те прізвисько виникло.

А був тоді День Перемоги — 9 Травня, і все Солошине прийшло на перенесене кладовище, щоб спом'янути загиблих на війні і просто померлих, і всі його впізнавали, тепло

вітали, і всіх він пам'ятав, всіх називав на ім'я та по батькові, ні разу не помилившись. На це звернув увагу навіть його вісімдесятирічний батько, що тоді комірникував у колгоспі.

— І як ото ти пам'ятаєш всіх ще й по батькові, — здвигував плечима Архип Панасович. — Я й то позабував. А деяких і зовсім не називаю по батькові ніколи.

— Я з них, батьку, навіть героїв своїх пишу.

— З них? Хіба тобі цікавіші люди не траплялися? Ну, що ти візьмеш з Живодьора?

— А хоч би й те, що він Живодьор. Що його так у селі прозвали. Такі живодьори скрізь трапляються. Тільки я ж їх не знаю, одразу не розкушу. А наш у мене перед очима на повний зріст.

Він не раз говорив, що за прототипів йому слугують односельчани, хоч герої його книг діють у галузях життя, дуже далеких від села. Мабуть, вони всі у нас в пам'яті на початку літературної дороги, люди, серед яких ми росли, яких вперше пізнали у широкому світі, і враження від них лишаються на все життя — найяскравіші й неповторні. А як вже зайшла мова про початок, повернемося в ті вже неблизькі роки, коли ми починали. Хоч, здається, це було ніби вчора.

У листопаді 1950 року у Херсоні й Каховці ходив серед учасників наради молодих письменників України мовчазний і навіть у натовпі якийсь самотній, трохи похмурий молодий чоловік. Молодий він був тільки за віком — 26 років. Але характерна для всіх високих людей сутулуватість, заглиблений і надто пильний погляд, якась утома чи сумовитість в очах робили його набагато старшим. Як часто буває з розумними людьми, він видався скептиком: якась сардонічна посмішка не сходила з його обличчя, коли він слухав наші виступи перед робітниками, студентами чи будівниками Каховської ГЕС, що з'їжджались тоді з усіх кінців республіки і цілої країни.

Мені сказали, що то Павло Загребельний, студент з Дніпропетровська — майбутній критик. На нараді він не сказав ні слова, приїхав і поїхав мовчки, і я забув його одразу, як забуваємо сотні й тисячі тих, кого бачимо тільки на численних нарадах.

Проте за кілька місяців з цим ім'ям довелося зустрітись знову: в журналі «Огонек» було надруковано оповідання «Тихий угол» П.Загребельного та Ю.Пономаренка. А потім пішли інші оповідання каховського циклу, прихильно зустрінуті пресою і читачами. Оповідання були свіжі, оригінальні, незвично на той час близькі до життя.

А потім, через кілька років, зустрів я його в Києві, у «Вітчизні», де він тоді щойно почав працювати. Сиділа за столом інтелігентна людина з тонким, схудлим обличчям. Окулярів він тоді не носив, і можна було помітити, які в нього добрі очі.

— Невже ви і є Загребельний? — спитав я його. — В Каховці ж, здається, був зовсім інший Загребельний.

— Тоді все було трохи інакше, — сказав він, а я подумав, що таким просвітленим внутрішньо зробила його успішна літературна робота: успіхи завжди прикрашають людину, а тим більш літературні, що формуються й визрівають в духовних сферах людини, ними живляться, та й сама духовність людини удосконалюється і шліфується разом з тією роботою, одночасно з успіхами, що окрилюють та надають певності в своїх силах, у своїй потребності суспільству чи хоча б читацькій його частині. А вже відблиски цієї духовності лягають і на обличчя людини, і на її манери та одяг, відбиваються у неї в очах.

Таким зміненням після каховської наради побачив я Павла Загребельного, всі ці метаморфози віднісши на рахунок благородної літературної роботи, і не помилився, певен і тепер.

Коли ж я потім ближче взнавав Загребельного, мені імпульсувало те, що був він нестримний у виразах; коли йшлося про невиношений твір, він просто кипів, і дивно було, скільки сарказму може вміститися в цій людині, якщо вже вона щось заперече. Таким він був до чужих і до власних невдалих творів. За п'ятдесят років нашого знайомства не помічав поблажливості Загребельного ні в роботі, ні в дружбі, ні в ставленні до своїх службових, громадських чи родинних обов'язків. Якщо наважитесь дати йому щойно написаний твір, то будьте певні, що Загребельний скаже вам у вічі всю правду про недоліки до кінця, — і тут ні дружба, ні ваше становище не стануть на заваді. Правило в літературі елементарне, але ж хочеться на ньому наголосити, бо не всі елементарні правила діють у нашому письменницькому середовищі беззастережно, без ускладнень і зіпсованих стосунків. Павло Загребельний перед літературою чесний і відданий їй до кінця, тому він і до інших такий же принциповий і вимогливий, як до себе.

Ось його зауваження до новел, схвалених редколегією до друку в «Вітчизні», де він завідував відділом прози: «Без дороги» дамо в №7 або 8. А ти там подумай — може, поліпшити першу половину її. Поменше описовості, хай літературні шестерні... ніколи не знають холостих обертів. Гризи матеріал кожним зубцем! Треба писати щільно, спресовано. Оповідан-

ня сильніше там, де йдеться про щось взагалі, де ти кабінетним способом комбінуєш речі вже відомі, ситуації вже описані, а от коли починаєш писати про живе життя, в тебе виходить так, наче це писав отой бугай, що налякав Санька хвостом. Ясна річ, недолік цей – наш спільний, але в тебе він особливо помітний.

Валяй, Сашко, на натуру! Пиши про завод, про колгоспи, про працю і кинь оті схлипування на широкім і безкінечнім шляху. Хай хлипають наші вороги, а ми будемо дивитись на сонце і сміятись» (1955, 9 квітня).

«Ти писав останні два оповідання як сторонній спостерігач, якому наплювати і на село, і на тридцятитисячників, який завтра ж кине все це і побіжить писати про збірний залізобетон, про кукурудзу за Полярним колом, про китобійну флотилію і т.д. Це люди, які живуть без принципів і які займаються літературою без того «дрожання внутренностей», про яке писав С.-Щедрін. Сторонися їх, бійся їх, Сашо!» (1955, грудень).

«Поменше проявляй хоробрості заднім числом, як ти це зробив у «Гудках». Написав би ти це оповідання років з п'ять тому – честь тобі й хвала. А тепер кожен дурень втне про захист прав наших громадян, коли про це заявлено з трибуни ХХ з'їзду. Читаю такі твори й думаю: кому потрібна така література? Такі твори схожі на півня, що заспав, розплющив очі, а воно вже сонце сходить. Тоді він починає співати й ляпати крильми, щоб сповістити хазяям про ранок, а ті вже самі давно про це знають» (1956, 9 березня).

Здається мені й зараз, що саме такими мають бути працівники редакцій, особливо в літературних журналах: не лише холодні оцінювачі, що само по собі й непогано, але ж і літературні вихователі, порадики, що застерезуть від помилок і наставлять на путь істинний молодого, та й не тільки молодого, письменника.

Дружити із Загребельним нелегко через його прямоту й категоричність, через його непримиренність до життя напівсили, до розхристаності й лінькуватості, через те, що в своїх запереченнях він не вибирає виразів і завжди називає речі своїми іменами, ще й з епітетами загостреними і вбивчими. Але ж він і першим помітить твій успіх щедро порадіє йому разом з тобою. А головне – з ним завжди неспокоїно, тривожно й цікаво, від нього постійно йдуть струмені творчого думання, пошуків, він завжди готовий дерзати і в цьому лишається одним з перших серед усього нашого покоління і постійно невтомним.

Скаржачись на хворобу в одному з листів, Загребельний закінчує його так: «Погано, що не пишу. Гірше бути нічого не може».

А ось уже й про свою роботу, відверто й полемічно: «...в мені сидить якийсь чорт, який увесь час штовхає мене під руку й шепоче: «пиши смішне». У всьому я бачу не тільки серйозне, сумне, печальне і т.д., а і, як його протилежність, — смішне, безглузде, дурне. Тому в моїй «Розлуці» є фарс і всяка інша чортівня. Якби ти уважно читав усе те, що я написав до цього часу, ти помітив би, що у всіх абсолютно моїх речах — в більшій або меншій мірі — присутній отой фарс, простіше кажучи, — зубоскальство. Ти чомусь думаєш, що оповідання повинно бути написане обов'язково в одній тональності, з густим собачим завиванням, з слізьми, з кладовищенським смутком і з такою розпукою, що хоч скидай штани і тікай у безвість. Такі оповідання в тебе... виходять, але це не значить, що всі повинні писати тільки так, а не інакше. Цим я не хочу сказати, що «Розлука» моя або щось там інше — геніальні штуки, але які вони не є — вони якраз такі, як я їх задумав. Чотири роки я вже пишу оповідання і чотири роки потихеньку воюю за цей свій трохи ненормальний стиль. Погано це чи добре — не знаю. Зате по-моєму. А тут ще в голові нова повість про довгі сни. Писати її не хочеться, бо бачу, як важко... друкувати подібні речі (адже в нас немає цієї традиції, в минулому ніхто з українських письменників, крім Смолича, не писав цих «несерйозних повістей»).

І далі гірке зізнання: «Продукція за перших три місяці цього року ганебна. Два оповідання, одноактівка і три листи до Сизоненка» (1956).

Я навів тут ці уривки з листів тому, що вони дають можливість хоча б трохи заглянути до творчої лабораторії, у внутрішній світ П.Загребельного — людини й письменника.

Не претендуючи на якусь повноту аналізу всієї творчості Павла Загребельного, хочеться висловити тільки деякі думки щодо його манери, особливостей стилю, звернути увагу читачів на широту інтересів письменника, на його просто-таки енциклопедичну обізнаність у багатьох галузях людської діяльності, нашої історії, дипломатії, технології металургійної промисловості.

Книги П.Загребельного цікаві, бо сюжети в них гострі й оригінальні, композиційна побудова струнка, не переобтяжена зайвими чи тим більше непотрібними подробицями. Книги ці й повчальні, бо несуть у собі багато свіжої й нескороминучої інформації. Та найбільш привабливою рисою його творів є

точність психологічних характеристик, опуклість та предметність зображення, глибоке проникнення у світ героїв. І самі герої П. Загребельного — люди розумні, живі, по-сучасному мислячі. Їх важко сплутати з іншими літературними героями. Зустрівшись з ними і проживши разом тільки один «день для прийдешнього», як це сталося з героями однойменного роману — кращого з усіх наших сучасних романів про місто, чи пробувши з Андрієм Коваленком — героєм «Думи про невмирушого» — в тилу і на фронті, в госпіталі і фашистському концтаборі, аж до його мученицької смерті, однаково цих людей, так опукло зображених і так глибоко розкритих у всій своїй людській сутності письменником, не забудеш потім ніколи.

Визначальними в доробку Загребельного, як б сказав, є «Дума про невмирушого», «День для прийдешнього» і «Диво». За щасливим збігом речі ці репрезентують три основних тематичних напрямки творчості Загребельного. А саме: війна, наше сьогодення, наша давня історія. Саме на цих плацдармах групуються всі твори, які він написав досі.

«Дума про невмирушого» — найсердечніша, найпоетичніша книжка Павла Загребельного. Це розповідь про людське горе і страждання людини на війні, про муки й поневір'яння у фашистському полоні, в концтаборах і катівнях, але це перш за все дума про героїзм і невмирущість людського духу. В останню хвилину Андрій жертвує своїм життям заради іншого, дужчого, хто виживе у тих тортурах і донесе загорнутий у клубочок ниток орден його на Батьківщину як символ пам'яті про загиблих, котрі лишаються живими, якщо боролися з ворогом до кінця. І нині не можна без хвилювання читати ці вражаючі, сповнені любові синівської і благородства рядки чи, скоріше, посмертні слова Андрія Коваленка, звернуті до батьків, що лишилися десь на далекій милій Україні: «Простіть, тато й мамо, свого сина за те, що він вмер так далеко від вас, за те, що вмер раніше від вас.

Ви ще довго будете пам'ятати його. Доки житимете, будете згадувати свого сина і проклинатимете війну. А ще будете проклинати лиху долю за те, що не поклала вашому синові під голову пахучого пшеничного снопа, не підстелила під боки білих снігів, не завітчала могилу червоною калиною...

Бо пропав ваш син Андрій безвісти.

А чи ж безвісти?»

«Дума про невмирушого» — це, як вже говорилося, гімн молодій людині, бійцеві з фашизмом. Образ Андрія Коваленка належить до кращих, найяскравіших образів нашої літерату-

ри. У цьому переконається кожен, хто прочитає повість. В одному ряду з «Думою про невмирущого» стоять інші твори Загребельного про Велику Вітчизняну війну, такі, як «Європа. 45», «Шепіт» (хоча останній ї присвячений нинішнім дням прикордонної застави, але події Вітчизняної війни займають у ньому значне місце), а в романі «День для прийдешнього» незабутнє враження залишають ретроспективні розділи про танкові бої, в яких брав участь один з головних героїв роману, непомітний і скромний нині Брайко.

Треба зазначити, що в творах про війну П.Загребельний зумів сказати про неї своє неповторно вагоме слово, виявив себе справжнім майстром батальних сцен і тонким спостережливим психологом, ніби ще раз принагідно стверджуючи давно відому істину про те, що література, незалежно від обраної теми та композиційної побудови, завжди має найголовнішу художню й соціальну функцію — людинознавство. Особливо ж це стосується тієї сюжетної лінії в романі «Диво», яка між часом теперішнім та ІХ століттям, що вдало переплітаються в цьому романі, переносить нас в окупований Київ, де ведеться боротьба між молодим нашим професором Гордієм Отавою та штурмбанфюрером Шнурре за фрески Софії Київської — двобій представників двох ідеологій, протилежних, як життя і смерть.

Коли вже зайшла мова про «Диво», то й скажемо тут про нього кілька слів, бо це найдивніший роман не лише в творчості П.Загребельного, а й в усій нашій літературі. Найдивніший, найскладніший за композицією, за сюжетом. Треба було авторові, перш ніж сісти за цей роман, вивчити в найменших деталях, аж до одягу включно, історію й побут не лише Суздальської й Київської Русі, а й життя варягів, Візантії, Болгарії початку дев'ятого століття. Але ж вивчити, хоч як не складно, — це тільки півділа. Головне «вжитися» в матеріал, відтворити епоху в характерах, а це не те саме, що описати одяг, його крій чи тканину, з якої той одяг пошито. Йдеться перш за все про образ Сивоока.

«Те, що Загребельному вдався саме цей образ, — писав у своїй статті «Хто звів семибрамні Фіви?» Леонід Новиченко, — видається мені успіхом принципового значення. Наша художня «старорущина» — з різних, у тому числі й поважних причин, — у глибини тогочасної народної маси та її свідомості досі проникала поволі й нелегко. Якщо схематично поставити в один ряд близькі з цього погляду постаті каменяря Журейка («Ярослав Мудрий» І.Кочерги), закупа Микули та його доньки Малуші («Святослав» С.Скляренка) й малого «роба»

на Русі, полоняника в Візантії, а потім константинопольського і київського митця – Сивоока, то різниця виявиться, без перебільшень, величезною. В «Диві» це – характер, художня повнокровність якого не викликає сумніву, особистість, яка в розумінні психологічної та інтелектуальної висоти виступає гідним партнером найвидатнішого розуму епохи (а в романі він таким і є) – самого Ярослава.

Досягти цього можна тільки тоді, коли письменник перебуває «на відстані серця» від свого героя. Треба пам'ятати, звичайно, про «типові риси», про історичну й соціальну репрезентативність мальованого образу – і водночас треба забути про це, поділяючи з Сивооком радощі й страхи його дитячих блукань по древлянській пуші, яка моторошно «западається» до середини, разом з ним переживаючи незвичне почуття від зустрічі з першими мистецькими «дивами» – в язичницькій Радості, а потім у Десятинній церкві з її урочистим сизо-вишневим мороком, разом з ним відчувши, як нестерпно палає південне сонце над приреченою юрбою полонених, яку ніжність і біль вносить у твоє життя жінка, як «не впізнає» самого себе митець у створеному ним шедеврі...

В своєму герої письменник щасливо «вгадав» багато того історично характерного – і разом з тим достатньо свіжого для літератури, присвяченої цій добі» («Літ.Україна», 1969, 12 серп.).

Можемо констатувати, що в жанрі історичного роману П.Загребельний сказав своє вагоме слово, самобутнє й цікаве для всієї нашої літератури. Причому відродно і важливо те, що письменник шукає в історії і в художніх образах відтворює ті характерні риси епохи, які показують єднання наших народів, їх взаємозбагачення, духовну красу, державну могутність. Саме ця єдність слов'янських народів розвіяла в прах орди Батия, увічнила й утвердила перед світом древню й могутню Русь.

Після «Дива» П.Загребельний створив ще два історичних романи – «Первоміст» і «Смерть у Києві», за які одержав вищу літературну відзнаку нашої республіки – Державну премію УРСР імені Т.Г.Шевченка. У статті «Художнє дослідження минулого» Б.Гончаренко і С.Шаховський писали:

«Є письменники, для яких історія – ціложиттєве покликання, для інших – тимчасове захоплення. Павло Загребельний звернувся до часів Київської Русі несподівано для шанувальників його хисту. Прозаїк писав активно і продуктивно про животрепетну сучасність.

Між його романами робітничого циклу й історичною трилогією залягає ціла прірва епох, формацій, станів культури,

та насправді вони поєднані думами письменника про вартість людини, мрією про життя в майбутньому, як каже його герої, – судженнями «з погляду вічності». Багато неподільного є у Загребельного-романіста в мистецькій структурі його творів, яка виявляється в монументальності трилогії, увазі до позитивного типуажу, вигадливо побудованого сюжету, напруженого, «мускулястого» речення, щедрої інформації по темі» («Літ. Україна», 1974, 1 березня).

В романах «Смерть у Києві» й «Первоміст» П. Загребельний продовжує досліджувати й розкривати соціальні типи того часу, державний лад, культуру і побут Київської Русі, процеси і тенденції до об'єднання всіх руських земель, показує становлення і утвердження Суздальської і Московської Русі, викриває всю порочність князя Ізяслава, який став катом свого народу: «Лише невтаємничим могло видаватися, – пише автор про нього, – ніби князювання – то всуціль урочисті дії... шанобливість і покликання. Насправді ж він мав собаче життя, був князь-пес, в якого відібрано і владу, і свободу, а йому полишено лише можливість ходити в поле та дивитися золотушними очима на запалені дружиною городи». Так само з вбивчим сарказмом описує П. Загребельний зажерливих сепаратистів-бояр, їхнє свавілля, жадобу влади, збагачення.

Навпаки, всі свої симпатії він віддає Юрію Долгорукому, який разом з усією Суздальською землею виступає за збереження єдності з Київською Руссю, Дулібові – лікареві, порадинику, слідчому і, нарешті, – літописцеві своєї епохи; невтомному на вигадки Іваниці, дивній дівчині Ойці, багатьом представникам трудящого люду. Роман «Смерть у Києві» – це роман соціальний, політичний, хоч побудований він на гострому, майже пригодницькому сюжеті: Дуліб та Іваниця шукають, хто ж убив молодого князя Ігоря в Києві. Майже детектив. Але на цьому тлі письменник зображує народне життя, майстерно відтворює епоху і її людей, розкриває політику й філософію того часу.

У передмові до роману він пише: «Нехтувати минулим однаково, що після переходу через ріку руйнувати за собою міст. Життя народу не може бути одновимірне, воно неминуче містить у собі три часові площини: минуле, сьогоднішнє, майбутнє. Високої повчальності історії ніхто не може заперечувати... Згадаймо, що кращі уми, народи наші споконвіку жили прагненням єдності, дружби, цілісності неосяжної землі нашої... Скажімо, князь Юрій Долгорукий (1090-1157) відомий як засновник Москви. Вже за це він заслуговує вічної

вдячності нащадків... Боярство і церковники всіляко перешкоджали Долгорукому в його діяльності... Не зупинялися перед найтяжчими злочинами аби лише зганьбити Долгорукого, не допустити його до Києва». Саме про це роман «Смерть у Києві», роман динамічний, багатогранний. Події відбуваються і в Києві, і в Суздальській землі, ведуть Дуліба та Іваницю через ліси і болота від київського князя Ізяслава до Юрія Долгорукого, щоб вивідати, чи не він заслав до Києва убивць Ігоря. Таким чином автор дає нам можливість поглянути на наших пращурів майже на всіх просторах землі руської і разом з тим інтригує нас шуканням істини, що саме і є рушійною силою оповіді.

«Первоміст» же побудовано у зовсім іншому ключі. Тут немає мандрів по городах і весях тогочасної Київської Русі, немає трагедій і детективів, та й матеріалів про сам первоміст на нашій землі авторові дісталось небагато. І все ж, обмеживши місце дії самим Мостищем — передмістям стольного града, він подає нам картину життя уповільненого, буденного, ніби обмеженого найголовнішим завданням: побудувати міст і охороняти його. Тут кожен з мостищан оцінюється лише за одною ознакою: що він робить, що вміє? Це — найголовніше. Таким чином, справжнім героєм «Первомосту» є трудовий люд, той самий, що в «Диві» будує Софію, а в романі «Смерть у Києві» ставить у пущі городи й засновує Москву, народ — будівник і зодчий, що зводить на Русі перший міст як найбільше диво, як єднання не лише двох берегів Дніпра, а як символ об'єднання всіх руських земель в одну могутню державу.

«В останніх двох своїх романах, — пишуть Б.Гончаренко та С.Шаховський, — П.Загребельний значно вдосконалив стиль викладу, збагатив зображувальні засоби. Мова його історичних творів густа, колоритна, вона поліфонічно озвучує тогочасну епоху. Діалоги — стримані, навіть скупі, достовірно передають рівень розвитку мови наших предків» («Літ. Україна», 1974, 1 березня).

З цим не можна не погодитись: подаючи своїх героїв-мостищан майже статично, автор сам у трьох історичних романах весь час у русі до вдосконалення, до того, що ми звемо зрілістю, художньою майстерністю. Вивчаючи епоху Київської Русі, обираючи з неї собі героїв та співбесідників, носіїв соціальних, історичних і побутових ознак тих давніх часів і звичаїв, П.Загребельний іноді надто захоплюється ними, їхніми розмовами, їхнім саморозкриттям і «самовираженням», аж до багатоговоріння, що не йде на користь динаміці оповіді,

порушує композиційну стрункість окремих розділів, бо сприймається це, відверто кажучи, вже як самоціль, як авторове подивування і навіть хизування власним відкриттям.

Можна спостерігати також надмірну деталізацію побутових ознак: згадаймо хоча б надто тривале в часі й скрупульозно описане до найменших дрібниць одягання візантійського імператора перед страшною карою, яку він того ранку мав учинити болгарським полоненим та й самому Сивоокові, або пригадаймо сервування столів на численних князівських учтах у Києві й Суздалі, виписаних теж до найменших подробиць. Це, безумовно, створює ілюзію вірогідності у відтворенні тієї віддаленої епохи, викликає повагу до авторової обізнаності, але часто сприймається вже як самодостатність, а не як необхідний художній засіб.

А тепер про сучасну тему в творчості П.Загребельного. Про нього з найбільшим правом можна сказати, що він письменник сучасний у кращому розумінні цього слова, оскільки параметри такого поняття розмиті — неоднотипні і складні. Актуальним можна лишатися, пишучи романи про часи давні й віддалені, якщо оцінювати події минувшини з ідейних та інтелектуальних висот і запитів своєї епохи. Саме таким постає П.Загребельний у своїх історичних романах. Але ж визначальним критерієм сучасності письменника є те, як і що відтворює він з розмаїтого швидкоплинного сьогодення, якими постають наші люди, наш час, наша країна з сторінок його романів.

Герої П.Загребельного мислять, сперечаються, варять сталь, прокачують метал, «женуть трубу», люблять, ненавидять, обстоюють добро і чесність в житті, борються з косністю, користолюбством і лайдацтвом, та найбільше вони будують. Будують будинки для людей і міста, будують сучасні електростанції на Дніпрі, будують нові стосунки поміж собою. Їм віддає письменник всі свої симпатії, всю снагу свою і найзаповітніші мрії, хист свій і розум, пошуки й працю свою віддає їм — роботящим, чесним, принциповим і самовідданим нашим сучасникам. Про них написав він усі свої гарні новели, про них же й романи «Спека», «З погляду вічності», «Переходимо до любові». Про них же й кращий із цього циклу романів — «День для прийдешнього», про який уже йшлося.

Ми знаємо П.Загребельного як майстра «рубаних» фраз і речень, подибуємо в його творах стиль лаконічний і сконденсований, що здобув з чиеїсь легкої руки термін дуже відносний і неправомірний, зате широко й охоче вживаний: «телеграфним» звуть такий стиль оглядачі сучасної західної прози,

особливо коли йдеться про стиль Хемінгуея, Гертруди Стайн чи Шервуда Андерсена, у якого молодий Хемінгуей активно вчився і якого пізніше дотепно й дошкульно висміяв у пародійній повісті «Весняні струмки».

Вище ми говорили про тематичну й жанрову поліфонічність прози П.Загребельного, нині ж підкреслюємо, що в своїх безупинних пошуках цей автор експериментує, невтомно шукає для кожного твору, для кожної події відповідного стилю, найбільш виправданого у даній ситуації ритмічної будови фрази, інтонаційного забарвлення всієї оповіді. Визначальними тут можуть бути думки вголос, висловлені принагідно Загребельним під час однієї з полемік про взаємозв'язки змісту прози і стилю, в якому вона створюється. Це, власне, могло б бути продовженням тих міркувань про стиль письменника, які ми наводили з відповідей П.Загребельного на анкету «Радянського літературознавства»: «Чи пристрасть до вживання довгих речень – це лише стилістичний прийом? – полемічно запитує П.Загребельний і тут же й відповідає: – Навряд. Очевидно, мова може йти і про світоглядний момент. Світ перебуває у вічному розвитку, в неупинному русі, в змінах часу від минулого через сучасне до майбуття. Цей прекрасно-неупинний процес (ясна річ, з вельми умовною наближеністю) може, як мені здається, бути частково переданий саме таким стилем. Крапка, яка розділяє, розриває речення, – це мовби вияв втоми людської (зрівняймо паузи в живому мовленні, викликані потребою вдихнути повітря в легені), вияв отого фаустівського розпачливого: «Зупинися, мить, ти прекрасна!» Крапка – це мовби «стоп-кадр» у кіно, вона гільйотинує текст, з єдиного живого організму робить ряд уламків, часто змертвілих. Як на мою думку, крапка в прозі повинна слугувати лише для функцій ритмізації тексту (бо проза має в собі багато від музики). Коли ми вживаємо її ощадливо, лише в кінці великих періодів, то ці маси слів і речень практично знищують незначну перешкоду – і цілі сторінки й розділи в свідомості читача сприймаються суцільним потоком, лавиною, роздумом і музикою, коли хочете. Адже ніхто не розставляє розділових знаків між думками!»

А ось не тільки ілюстрація й підтвердження такої концепції, а й практичне засвоєння стилістичних прикладів і студій у Толстого, Достоевського, Фолкнера та інших класиків, про яких йшлося напочатку.

«Дві колісниці, одна запряжена четвіркою коней білих, друга з кіньми перськими у яблуках, мчали серед куряви, серед божевільного крику тисяч горлянок, уздовж мармуро-

вих трибун, побіля статуй і скульптурних груп, встановлених на подовжній вісі іподрому; візничі, розставивши ноги, залякнувши в напруженні, чимдуж натягували віжки перед обеліском Феодосія, що значив місце повороту, вони знали, що треба будь-що притишити шалений розбіг коней, вміло завернути майже на місці, щоб потім знову мчати по прямій, але в зворотному напрямку, просто до центру іподрому, до імператорської кафисми, але буде ще один поворот — і знову шалена гонитва по прямій, і ще один заворот, і так двадцять три кола — сімдесят дві стадії, а тоді кінець, мета і або ж кінець переможця, або ж ганьба переможеного, і сто тисяч розпалених, одурілих від крику константинопольців теж знали те саме, а ще вважали, що під обеліском Феодосія чаклує нечиста сила, і галасували ще непристойніше, і від того ревіння коні шаліли ще дужче, звірили, візничі вдіяти з ними нічого не могли, колісничі летіли, мов камінь з праці, стримати їх уже нічого не могло, труби герольдів оголошували про кожне чергове коло, вони звучали мов звук страшного суду, той поворотний стовп мав стати кінцем божевільних гонів, жакливою катастрофою, розбиттям, розтрощенням, смертю; колісничі мчали поряд, ні та, ні друга не могли вирватися вперед бодай на посунення ліктя, катастрофа здавалася неминучою, іподром ревів від захвату й передчуття прекрасної загибелі візничих і їхніх коней, білих арабських і перських у яблуках: імператор теж піддався всезагальному шалові, обличчя взялося йому червоними випіками, урочисті шати розхристалися, вінець з'їхав набік, з роззявленого рота на бороду стікала нитка слини, ще мить, ще півмиті, ще невловимість — і тоді колісничя, запряжена четвіркою білих коней імператорської чисто-пречистої масті, якимсь незбагненим вистрибом опинилася трохи попереду тої четвірки в яблуках і першою обігнула страшний стовп, забираючи собі весь простір, який там був, а другій колісничі не лишилося й клаптя вільного місця, вона опинилася поміж першою колісницею і стовпом, перша колісничя вимальовувала розлоге, запаморочливе коло, немов падаюче небесне тіло в своєму останньому світінні, а друга ввергалася в мертву зону того кола, їй не лишилося простору, не було для неї місця, перські коні сахнулися від коней білої імператорської масті, колісничя зачепилася колесами за стовп, перехнябилась, візничий ще тримався в тому неймовірному нахилі до земної поверхні, він прокреслив своїм тілом смертельну дугу, колесо серед ревища, тріску й реготу відірвалося, коні потягли колісничю на одному колесі, потягли її перевернутою, потягли плазом, по-

тягли візничого, який теж упав і вилетів з колісниць, але ще тримався за віжки, колісниця розламувалася на лету, з неї летіло залізо й дерево, візничого било об землю, било уламками, але він ще не випускав віжок, перські в яблуках коні, немов одержимі демонами, розтелесовано кидалися то в один бік, то в другий, вони вже й не бігли вперед, а заповзалися, здавалося, дотрошити рештки колісниць й позбутися впертого візничого, їм це зайняло небагато часу, вони звільнилися і тоді, враз заспокоївшись, потрюхикали собі слідом за кіньми білими, які вже долітали до мети під тріумфуюче стогнання іподрому» («Диво», ст.343–344).

Так в одному складносурядному реченні на півтори сторінки викладено без перепон і запинок змагання колісниць від початку до кінця, і тут важко не погодитися з автором про правомірність і доцільність саме такої стилістичної побудови. Тут безперервність дії передається не лише засобами морфологічними, лексичними, не тільки пластикою слова й виразністю деталей, а й самим синтаксисом: сповнене експресії та наростаючої напруги речення само нагадує отой герць, оту гонитву колісниць на імператорському іподромі. Тому картина ця й справляє таке яскраве, таке викінчене й завершене враження, аж до якоїсь прекрасної й неповторної автономії в загальному тексті роману. Проте цей, як ми його назвали, «великоперіодний» стиль подибуємо в Загребельного не часто — хіба що в одному-двох романах він трапляється систематично (в «Доброму дияволі», «З погляду вічності»), в решті ж творів довгі періоди виникають дуже рідко, з крайньої необхідності. Більше того, читаючи Загребельного, ми нерідко зустрічаємо стиль рубаний, краєний, уривчастий, та він нас не дивує і не дратує: інша річ, він залишається просто непоміченим, бо знову ж таки відповідає характерові, «температурі» оповіді.

Ось як зображено київський натовп перед убивством сліпого Ємця, Ойки і улюбленого всіма Іваниці у романі «Смерть у Києві»:

«Набряклі кров'ю обличчя. Розмахані руки. Несамовиті погляди. Розкричані роти. Всі рвуться до крику. Ніхто не хоче слухати. Гамір. Колотнеча. Ревище. Та що більше галасують, то менше чути. Кожен б'є себе власним криком. Нагадують німих. Тут можна почути лише безмовних. Ці не піддавалися загальному шалові. Зберегли спокій. Може, зціплювали зуби. Може, впадали в розпач. Може, заламувалися в безсиллі. Того ніхто не відав. Захоплені марним галасом їх не помічали. Нащо здалися нам спокійні? Хто мовчить, той

не наш! Він не з нами. Його тут нема. Бо тут ми і тільки ми! Але нікому ще не вдавалося криком виростити бодай колосок жита. Добути жменю солі теж не вдавалося. Самотні в своїй мовчанці пам'ятали про це твердо. Не забували також і про те, що чоловікові часом треба або ж доводиться викричатись. Коли радість. І коли біль. І коли ненависть. І коли безсилля. І коли надмір снаги. І коли знаходить. І коли втрачає. І коли... Причин — без ліку. Кричати легше, ніж мовчати. І набагато простіше».

Сам автор необхідність цього прийому пояснює так: «Коли ж розокремлюємо крапками короткі речення, то речення ці мають бути такі енергійні, сконденсовано-потужні, динамічні, щоб легко проривали нетривкі греблі пунктуаційних перешкод і творили (знову ж таки!) те, що ми звикли розуміти під прозовим текстом».

Отут якраз і варто сказати про те, що ні інтенсивна робота в галузі прози, ні постійна завантаженість громадською діяльністю й службовими обов'язками не завадили письменникові П.Загребельному всі ці роки активно працювати в такому оперативному й мобільному жанрі, як публіцистика і критика, які, можливо, будуть зібрані в чималий том, і це буде мудра, вимоглива, щедра й духовно багата книга. (Нині всі ми знаємо цю книгу — «Неложними устами». — *О.С.*). Передмови П.Загребельного, рецензії, літературні портрети й статті про Франка, Сковороду, Коцюбинського, Довженка, Смолича, Гончара, Сенченка, Первомайського, Ірину Вільде, Чабанівського і багатьох інших — то справжні дослідження і літературної творчості, і людської натури.

Щоб скласти собі уявлення про вартісність публіцистичних і критичних виступів П.Загребельного, процитуємо лист стриманого й скупого на емоційні вияви нині вже покійного Леоніда Соломоновича Первомайського: «Поза великим моральним задоволенням, яке принесла мені Ваша блискуча рецензія, я почуваю також її практичну користь і цінність для мене. Скажу більше: коли б на такому широко товариському рівні, на таких засадах розвивалися наші літературні взаємини, скільки драм і трагедій творчості ми могли б одвернути і попередити, яким плідним було б кожне обговорення, який сміливий і непереборний був би наш рух вперед від струхлявілих канонів до справді вільної і незалежної від закам'янілих смаків і догматичних упереджень літератури!» Тут, як писав Твардовський, «ни убавить, ни прибавить».

А доповідь П.Загребельного на пленумі правління Спілки письменників України про інтернаціональні зв'язки нашої

літератури! Або його доповідь на VI з'їзді письменників України! Обидві вони відзначаються багатством знань не лише в галузі суто літературній чи в царині суміжних з нею мистецтв, а й у галузі історії, філософії, естетики. З цих доповідей Загребельний відкрився всім, навіть тим, хто знає його давно, в якомусь новому ракурсі — як вдумливий дослідник літературного процесу, і не лише українського, а й всесоюзного, навіть світового, бо легко ж і невимушено оперує він ідейно-художніми визначеннями сучасних тенденцій багатьох літератур світу, впевнено орієнтується в безмежних розливах літературного океану планети, бо добре знає його не лише з перекладів. Володіючи кількома мовами народів світу, П.Загребельний знайомиться з творами багатьох провідних поетів, прозаїків і драматургів в оригіналі.

Треба відзначити й таку непересічну рису Загребельного, як уміння радіти успіхові товариша, кожному новому імені в літературі, кожній появі молодого таланту. Він невтомно підтримував і допомагав молодим прозаїкам (та й не лише молодим) як завідуючий відділом прози в журналі «Вітчизна». Та найактивніше відкривав нові таланти на сторінках «Літературної України», коли редагував її. Усім нам пам'ятні перші широкі публікації в газеті Миколи Вінграновського, Івана Драча, Бориса Олійника, Віталія Коротича, Володимира Дрозда, Євгена Гуцала, Віктора Міняйла — усі вони так чи інакше утвердилися б у літературі, бо це люди самобутні й талановиті. Однак процес формування кожного з них, а особливо визнання, виявилися б набагато складнішими і довшими, якби не оті вмлі, дбайливі і щедрі репрезентації «Літературної України». Адже доробок цих поетів і прозаїків, поданий розпорошено, по одному — по два вірші чи невеличкій новелі загубився б у бурхливій течії літературного процесу і не привернув би уваги читачів і критики. Подані ж циклами й розгорнутими добірками, талановиті твори одразу ж визначили, хто є хто, поставили поетів і прозаїків у центр уваги літературної і читацької громадськості.

Любов і чуйність П.Загребельного до талановитої літературної молоді — не платонічно-спостерігацька, а дійова: одних він щедро друкував на свій розсуд і відповідальність, інших підтримував рецензіями, передмовами, напутнім словом. Про неперейденість цієї уваги до молодих свідчить підтримка П.Загребельним молодого прозаїка Івана Григурка — журналіста з Херсона. Прочитавши перші новели й повісті І.Григурка ще в рукописах, П.Загребельний допоміг йому надрукуватися, немало попрацювавши з молодим письменником

над вдосконаленням його прозових спроб. Потім він написав переднє слово до тих перших публікацій. А згодом і рецензію опублікував у «Літературній Україні» на роман молодого письменника «Канал». Рецензія мала символічну назву: «Григурко відчиняє двері». Невдовзі двері нашої літератури широко відчинилися перед Григурком — він став членом Спілки письменників України, а його перший роман друкувався у Москві, союзних республіках. На жаль, і його вже не стало...

А як Загребельний уміє радіти успіхові кожного письменника, як уміє помітити новий спалах творчої сили у старого майстра, чи визнаного провідним, чи й залишеного критикою та літературною громадськістю в сутінках середняцтва та неухважності з боку видавництва та оцінювачів. Він першим високо оцінив і надрукував у «Вітчизні» солом'янські оповідання Івана Сенченка, першим відгукнувся на початок трилогії Дмитра Бедзика. П.Загребельний прагне читати якомога більше, по змозі — все! Через те й помічає першим кожен творчий дорожок старого, середнього чи й наймолодшого письменника.

Всім, мабуть, відома активна підтримка П.Загребельним першого прозового твору поета Тереня Масенка вже на схилі його життя. Загребельний не лише прорецензував і схвально або й захоплено оцінив роботу поета в новому жанрі. Він запропонував авторові цієї книги назву — «Роман пам'яті», написав передмову до неї, схвально відгукнувся про останню книгу поета у публічних виступах і приватних розмовах, цю мудру, цю ніжну і прекрасну книгу нашого покійного товариша, сповнену людяності, синівської любові до своєї землі, до свого народу, до рідної природи і до людей, серед яких письменник ріс і прожив своє життя. У передмові П.Загребельний написав:

«Роман пам'яті» — історія захоплення зачарованої душі поета. Цій зачарованості життям, людьми, любов'ю, степом, травами, зорями, добрими тваринами, деревами і вічністю слугує в книжці Тереня Масенка все, нею тут усе пронизано, все дихає, живе й оновлюється щоразу, мов вимитий теплими й чистими дощами світ. І дощові ночі в підкиївській Віті-Поштовій, і білий кінць з степового дитинства, і харківські сусіди по мешканню на Каплунівській, з-поміж яких найперший Тичина, і незабутня дівчина Наталя з-над грузинського теплого моря, і гілка барбарису з синьою Білорусією — не можна без хвилювання читати ці світлі, прекрасні історії, виписані якимсь неспогаданим і несподіваним стилем, мовби виспівані, бо тут авторові часто бракує вислову звичайного, і він тоді доладно переходить на поезію, розмаїтить роман

власними віршами, добираючи часто щонайліпше з написаного за багато літ праці тяжкої й упертої, і тоді навіть не до кінця довершений розділ про братів Майбород і про їхню Пелехівщину зненацька забарвлюється в тони спокійної мудрості, бо ж:

І в садочку мудреці сідали
Під високим небом степовим,
Кожне слово шовком обгортали
В самосаду синюватий дим.

Авторські поезії, вплетені в розповідь, слугують для підвищення емоційності, для творення особливої тональності, а ще, здається мені, подеколи й подекуди оті поезії звучать докором і нагадуванням усім, хто не помічав, не помітив їх вчасно не цінував, збайдужіло поминув у своїх дрібних клопотах, а вони живуть, вони йдуть між люди, як оті прекрасні вірші про білоруську дівчину:

Вацлаво моя, Вацлаво,
Білоруско моя ясна!

Талановите треба помічати завжди і скрізь, підтримувати його, підносити, бо ним живе народ, і чим більше в тій чи іншій державі цінують таланти, тим сильніша й славетніша вона з-поміж інших...

Гадається мені так: роман Масенка — це мовби світлий гімн людській талановитості, закоханість в людську незвичайність, неповторність, святість... Як прозаїк я відкрив, що можна писати про людські взаємини так просто, що простота тут нагадує звичність і простоту нашого дихання! І разом з тим з отих безпретензійних, спокійних, розважливих описів витворюється алхімія високих почуттів, прекрасної схвильованості...

Скажу насамкінець, що, захоплений цією книжкою незабутнього нашого товариша, шаную труд його великий, зичу його книжці, його романові захоплень, великого успіху в читачів, хай і вони захоплюються, а хто не вміє того робити, то хай учиться, адже для того й пишуться книжки, щоб виховувати високі почуття в людях, бо ж без людських почуттів, не може бути шукання істини».

Ось як може сказати письменник про письменника! В цьому теж талант — талант доброзичливого, тонкого сприйняття художніх досягнень товариша, колеги по сподвижницькій творчій праці.

Ще хотілося б згадати про прямі стосунки Загребельного зі світом далеким, позначені жадобою пізнання, жадобою

мандрів, бо ж відвідав Китай, Швецію, Сполучені Штати Америки й усі країни Європи на узбережжях Атлантики, Північного, Балтійського та Середземного морів, країни Північної Африки та Близького Сходу.

Павлові Архиповичу Загребельному випала честь бути в складі урядової делегації Української РСР на XXVII сесії Організації Об'єднаних Націй. З усіх цих поїздок допитливий і спостережливий письменник привіз безліч серйозних і корисних вражень, що допомагають йому глибше пізнати світ з усіма його принадами й суперечностями, розібратися в його складнощах і протиріччях. В Нью-Йорку він пропадав вечорами в бібліотеці Лінкольн-центру, в Вашингтоні — в бібліотеці Конгресу, вивіз звідти безліч нотаток і записів для подальшої своєї письменницької роботи.

Лишається ще відзначити, що на Кіностудії імені О.П.Довженка поставлено за сценарієм Павла Загребельного фільм «Ракети не повинні злетіти», в основу якого ліг роман «Європа. 45». Довженківці ж здійснили постановку фільму за сценарієм П.Загребельного та О.Сацького «Лаври». П.Загребельний співавтор сценаріїв відомих фільмів: югославсько-радянського виробництва «Перевірено, мін немає» та «Ярослав Мудрий», знятого довженківцями за його романом «Диво». Театр імені Лесі Українки поставив спектаклі за його п'єсами «Хто за, хто проти?», «І земля мчала мені навстріч», «Межа спокою» — всі п'єси про наші дні.

В інтерв'ю кореспонденту «Літературної України» (12.ІІІ.1974 р.) з нагоди присудження йому Державної премії імені Т.Г.Шевченка Павло Загребельний, відповідаючи на запитання про найближчі плани, сказав: «Закінчую роман «Євпраксія», працюю над романом «Розгін», у якому хочеться розповісти про наших творців науково-технічного прогресу, ще хочеться... Гай-гай, як багато планів і як мало часу для писання».

Роман Павла Загребельного «Розгін». Характерна назва й характерне явище: йдеться про нашу динамічну дійсність — дійсність, яку, за усталеною термінологією, прийнято називати епохою науково-технічної революції і яка з нового роману П.Загребельного постає перед нами у найсучаснішій суті — на авангардних позиціях наукових шукань і творчих звершень.

І все це — через людські індивідуальності, через внутрішній світ академіка Карналя — несхитно чесного, талановитого, роботящого, зібраного й простого; через запопадливого, підступного й підлого Кучмієнка; через тихого й скромного Івана Совинського та через «гідного послідовника» свого батечка —

цинічного Юку Кучмієнка. Назвавши цих героїв «Розгону», що групуються навколо проблем науки та виробництва, і не назвавши решту, що загубилася в інших сферах життя і діяння, можна зазначити, що в новому своєму романі П.Загребельний виявив сильний і результативний потяг до типізації, а це замах великий, сміливий і похвальний, бо створити образ важко, створити характер – почесно, а створити тип рідко кому й удається.

Одержимість – це поняття є лейтмотивом роману П.Загребельного, бо головний герой твору академік Карналь сповідував одержимість упродовж усього життя: був солдатом – його сміливості й відчайдушності в боротьбі з ворогом не було меж, став студентом – учився день і ніч до самозабуття. Так само до самозабуття полюбив Айгюль. Так само одержимо працював, ставши вченим і очоливши науково-виробниче об'єднання по конструюванню й виготовленню електронно-обчислювальних машин.

Вічно й постійно, доки живеш, жити й працювати треба на повну силу, на всі ті фізичні, духовні й інтелектуальні ресурси, які закладено в тобі природою. *Бо що таке вічність і що таке мить нашого життя? Мить летить, пролітає – вічність залишається, хоча вся складається з отих летючих миттєвостей, і що вони внесуть в її лоно, такою буде й вічність, ймення якій – майбуття. Чим же я наповню, чим збагачу кожну мить свого життя на землі, котре й само по собі, з огляду його тривалості, є лише мить перед вічністю?*

Ці неспокійні й навіть тривожні думки викликає в нас одержимий і чесний Карналь. Такої експресивної, такої інтелектуальної й багато в чому полемічної книги у П.Загребельного ще не було. Книги, щоб отак близько до самого процесу думання, щоб отак глибоко проникати в лабораторію вченого, в найпотаємніші куточки його душі й інтелекту.

Та поза всім тим Карналь найповніше окреслюється в своїх, сказати б, соціальних функціях – у стосунках з людьми й виробництвом. Його талант мислителя не є замкненим у самому собі, не є самодостатнім і самовдоволеним, він спрямований постійно на користь науці, на користь державі, людям, і талант науковий щасливо переплітається з талантом організатора – саме це і є сутність Карналя, видатного вченого й громадського діяча. Саме в цьому його привабливість, його соціальний зміст.

Роман складний і глибокий. Автор вільно почувається в сфері наукових суджень, діянь і відкриттів, виявляє на сторінках твору належну обізнаність з математики й кібернети-

ки. Вона в нього не показна, не розрахована на ефект — вона, ця обізнаність, править йому за матеріал так само звичний, еластичний і пластичний, як і всякий інший літературний матеріал, незважаючи на всю складність і традиційну «неподатливість» його для літератури.

А головне — невимушеність і розкутість стилю, викликані чи обумовлені саме доброю обізнаністю автора, дозволяють йому розповісти про все дуже цікаво, зробити й нас, читачів, учасниками полемік, суперечок, конфліктів та відкриттів. Книжки П.Загребельного завжди несли великий заряд інформації, на яку б тему вони не були написані, але в «Розгоні» йдеться не просто про безсторонню інформацію — тут знання, сама наука, впровадження її у виробництво є не лише тлом, на якому розгортається сюжет, а скоріше все це виступає в ролі чинників розвитку сюжету, рушійною силою фабули твору. В цьому й полягає новаторство, несподівана свіжість і непересічність роману: люди науки — його герої, науково-технічна революція — його зміст. Як живемо ми зараз при НТР і як нам жити далі? Ось про що ця незвичайна книга.

Ще одну характерну рису нового роману П.Загребельного хотілося б відзначити. В кінематографії давно утвердився термін «авторський фільм». У літературі такого терміна бути не може, бо хто ж, крім самого автора, може написати книгу? Зате в літературі є традиція визначальна: чим автор вміліше заховався за своїх героїв, чим повніше він розчинився у їхніх думках, стосунках і діях, тим краще. Павло Загребельний писав багато книжок, де його самого й не помітно: весь історичний цикл про Київську Русь, «День для прийдешнього», «Спека», «3 погляду вічності», «Переходимо до любові», «Намилена трава», «Шепіт», «Добрий диявол».

А були в нього й речі автобіографічного порядку, бо хто ж не здогадається, що Андрій Коваленко в «Думі про невмирущого» або Михайло Скиба в «Європі. 45» написані з самого себе. І все ж такої авторської присутності, як у новому романі «Розгін», ми ніде в Загребельного не зустрічали. Це, мабуть, від того, що в автобіографічних творах він наділяв героїв деякими власними рисами того далекого, відгрімлого часу; а в новому романі, начисто виключившись з його тканини (не знайдемо тут ні авторських відступів, ні посилань, ні з'яв), він все одно ремствує й сумує, протестує проти підлабузництва й воює за справжність у кожній людині.

«Розгін» дуже поетичний. Звичайно, носієм і конденсатором краси в романі є Айгюль, саме ім'я якої звучить мов поезія. Історія знайомства Карналя з Айгюль, їхнього кохання і

трагічного розставання — це справжня поема в цьому напруженому, експресивному творі. Але й уся тканина роману мовби освітлена поезією.

«В молоду науку у всьому світі ринулись молоді уми, таланти, генії, кожен щось приносив, ніхто не йшов з порожніми руками, поле було незасіяне, кожен міг приносити своє зерно, теорії розгалужувалися, мов гіллясті блискавиці, розрізали вічну пільму незнання лиш на коротку мить, а вже перекреслювали їх нові й нові», — читаємо пасаж про кібернетику.

А ось смерть розбитої на шосе Айгюль: «Думки на сходах... Думки на сходах... «В полдневный жар в долине Дагестана с свинцом в груди лежал недвижимым я».

Ще пам'ятає, що він жалів Пронченка. Як може серце одного чоловіка вмщати в собі всі болі, чужі нещастя робити своїми? Як витримує? Він обійняв Пронченка й заплакав. Веріко Нодарівна теж плакала, але пробувала втішити Карналя: — Будемо сподіватися, будемо...

Ой, будемо, будемо... «у ранах кров'ю сходить, з туги в грудях б'є...» Мертва земля, сонне коріння дерев, нещадна безбарвність... Сірий у клітинку Кучмієнко».

При всьому розмаїтті синтаксичної побудови, від спокійних, мов степові ріки, довгих періодів плавної розповіді до отакої, як в оцій сцені, нервової уривчастості, стиль «Розгону» відзначається ясністю й простотою, багатством відтінків і барв, прекрасним мовним матеріалом, щедро набраним автором з невичерпних і досконалих полтавських джерел.

Тут ми ще раз переконаємось, як майстерно володіє П. Загребельний діалогом. В ньому іскряться гумор, іронія, дотеп, сарказм, зручно й просто викладаються найскладніші проблеми науки й виробництва, бурхають пристрасті, вловлюється дихання любові, мерехтять присмерки суму й скорботи, дзвінкоголосо озиваються радість, молодість, триумф досягнень і перемог, западає темрява втрат, трагедій, старіння...

Архітектоніка роману, ритм розповіді міняються в залежності від потреб, і тут можна спостерігати добротний професійний раціоналізм автора. Про ритм і стиль розповіді вже говорилося. Вибагливість композиційної й сюжетної побудови легко помітити й відзначити, порівнявши першу й другу книги роману. Якщо перша будується за принципом «завжди — всюди», тобто в ній ми бачимо Карналя полоненим у далекій Німеччині, хворим у госпіталі в Ашхабаді, молодим у Одесі і вже в похилому віці у Києві й Придніпровську, то друга книга побудована за іншим, протилежним принципом «тут — зараз», бо вся вона вмістилася в трикімнатній квартирі Карналевої

дочки й Кучмієнкового сина і вся її дія відбувається на наших очах без перерви в часі. Самозамкнутість у часі і просторі нагадує тут викликання вогню на себе або екзамен, коли ні вийти, ні спитати когось, коли кожен стає перед суворим поглядом автора й читача зараз – отут. Таким, як є.

Іван Совинський постає перед нами скромним, талановитим і простим хлопцем. Анастасія – привабливою, самотньою й чесною. Людмила, Карналева донька, – широко й доброю. А Юрій Кучмієнко... Гм... Яким може бути син Кучмієнка-старшого? Фарисейство, піжонство, лінощі й самовпевненість, модерні звички й манери, модерний лексикон, модерний одяг. А в душі? Там пусто, там гидко, там нема певності, тільки поза. Але й він під кінець вечірки відкривається нам з якогось несподіваного ракурсу: він виявляється легко ранимим, носить відчуття власної неповноцінності глибоко схованим на дні серця, він ревнує Людмилу і в цій беззахисній ревності стає щирим, і нам зрозуміло, що він любить її, тільки через свій егоїзм, через мамине споживацьке виховання любити не вміє і сприймає, можливо вперше, це як свою трагедію. Тут не скажеш, що Юка одновимірний, він – складний!

Багато було складних і багатовимірних героїв у романах Загребельного. Нові герої заступали давніх, давніших, але Карналя не заступить ніхто: він залишається поміж героями як справжній тип видатної людини нашого часу. І це – найбільше досягнення Павла Загребельного.

Після «Розгону» письменник працював, здається, ще інтенсивніше: 1978 року вийшов роман «Левине серце», 1980 – «Роксолана», 1981 – «Кларнети ніжності» й «Неложними устами», 1983 – «Я, Богдан».

Щоб розглянути ще й ці романи, а також публіцистику, літературні портрети й розвідки, зібрані в книзі «Неложними устами», довелося б писати не менше, ніж написано тут. Тому зупинімося й на цьому, бо головні риси й прикмети письменника Загребельного як людини вимальовуються й з того, що ви, читачу, тут прочитали.

Встигнути за письменником такого розмаху й працездатності нелегко не лише критикам, а й читачам. Такі невстигання рідко бувають щасливими, але від багатства ще ніколи ніхто не біднів. Отож і надалі хай збільшується наше духовне багатство новими творами видатного письменника Павла Загребельного, що підносять серед розмаїтої прози Європи, світу і нашу українську прозу.

Над усе для нього – істина. Через те ніколи не боявся говорити своїм товаришам правду про прикрі прорахунки в

їхніх повістях, романах чи ліриці: ні в 1955 році, коли робив критичний огляд теми робітничого класу в українській літературі, ні в 1981-му, коли на VIII з'їзді письменників України докоряв відомим митцям за невибагливість, конформізм, кон'юнктуру, самоповторення й штамповані прийоми.

Сам він – невтомний шукач, експериментатор, вигадник, людина різносторонніх інтересів, майже фотографічної пам'яті, дотепного розуму, полемічного обдаровання, що засвідчує вся його творчість, а особливо роман «Левине серце», де він висміює сучасні літературні канони, та не забуває при цьому поіронізувати і з самого себе, і свого «недоладного», «розгойданого» повісткування.

Прикметна риса Загребельного – невситима жага творення. Хоч ким і хоч де б він був: солдатом на війні, студентом, редактором газети, керівником письменницької Спілки чи народним депутатом – всюди і завжди віддавався праці сповна, не заощаджуючи себе.

В інтерв'ю з приводу відзначення його талановитої творчості Державною премією імені Т.Г.Шевченка Павло Загребельний, такий вимогливий до себе, сказав: «Велетенськими верховинами підносяться над нами майстри. Ти – всього лиш підмайстер. Пам'ятай про це всякчас, проте не бентежся цим, а роби свою справу якомога краще і талановитіше.. І ось тут можна повторити таке просте і водночас таке містке і потрібне слово: працюй! Служачи-працюй і працюючи – служи!»

Кому? Звичайно, істині. Народові своєму, своїй літературі.

... Нива вже зорана, і плуг лежить біля воза, і коні пасуться на моріжку. Борона прислонена до скирти зубцями вниз, щоб лоша не напоролась. Якись отакі асоціації виникають щоразу, коли думаєш про невтомних трударів нашої літератури, серед яких уже давно й надійно утвердився й Павло Загребельний, вийшовши в Чолові, на авангардні позиції, з яких видно передній край європейської та світової літератури. Асоціації отакі, несподівані й захоплюючі, неодмінно приходять, як тільки уявиш письменницький труд наших предтеч та найталановитіших своїх сучасників, ровесників і друзів далекої молодості, що давно вже вступили в когорту Патріархів, принісши на олтар рідної літератури невсипущу працю багатьох десятиліть. І що в тій далечі було з нами, з нашими друзями, живими й мертвими, з нашою літературою й державою, один Бог знає. Але й ми добре знаємо, все знісши на собі і все переживши, зробивши те, що нам судилося від природи, чи тільки те, що вдалося зробити «всупереч всьому злему, на все добре».

Так от: нива вже зорана, і засіває її Павло Загребельний так само невтомно, як в молодості, хоч сонце його і моє вже проминуло зеніт і хилиться та хилиться до обрію. Хай же ці дні для прийдешнього будуть моєму Павлові ясними та довгими. І безліч мостів та первомостів стеляться невтомному сівачеві під ноги. Мостів нашого покоління, що вийшло вже на останній, можливо, найвищий рубіж вимогливості, мудрості і досвіду. І хай тим мостам довершеності й досконалості довго-довго не буде кінця. Хоч ми й знаємо, що і за найдовшими мостами така ж сама земля, рідна й прекрасна земля України, на якій вміщуються береги найулюбленіших рік: Дніпра, на якому Павло народився, Десни-чарівниці, тихоплесого Псла і задумливої та замріяної Ворскли...

Там, за тими дальніми берегами, синьоока Ятрань круто в'ється, і котить могутні води свої Південний Буг — велика й сумна ріка Богуна, широка долина сивої та древньої Росі, і степи, степи — аж до моря, до Дунаю! Хай же їм так само, як досі, не буде кінця.

На березі Стікса чекає на нас Харон, піднявши високо вгору своє мокре весло.

Не кваптесь, Хароне! У нас ще так багато роботи на літературному полі, на ближніх і дальніх берегах нашої змученої і згорьованої України...

Київ, 1983-го — Конча-Озерна, 2003 року

СТЕПОВИЙ НАШ ГАЙЯВАТА

От хоч убийте мене зараз, як убили вже раз на війні — у Берліні, на Фрідріхштрассе, 28 квітня 1945 року, за два квартали від Александер-плацу та бункера Гітлера, о 20-й годині.

Хоч прибийте, скалічте й викиньте, як викинули мене, непритомного, біля санбату нашої 35-ї гвардійської дивізії, де я пролежав без пам'яті три доби серед поранених моїх бойових друзів-товаришів по 101-му гвардійському полку під дощем (тоді саме дощ лив, як ми форсували Шпрее, прорвавшись у центр Берліна).

Але я кажу вам і казатиму: не в Києві, не в Чигирині, не в Переяславі, не в Батурині, не в Берестечку, не в Збаражі, не під Жовтими Водами і Корсунем і навіть не в Богополі, не в Орлику (Ольвіополі), і не в Голті, і вже й зовсім не в богоспасенному зросійщеному Миколаєві, а...

А у нас у степу, в колишньому Дикому полі, за нашим тихим селом, за першою ж балкою, отам, у кінці нашого ставу, були написані вірші з добірки «Димар», уперше опубліковані і вперше прочитані 7 квітня 1961 року в «Літературній газеті» за редакторства Павла Загребельного з підзаголовком, даним самим редактором: «Микола Вінграновський. З книги першої, ще не виданої». І перша збірка «Атомні прелюди» писалася теж, мені здається, неначе у нас на городі, над ставом, у батьковому вишневому саду.

І друга збірка «Сто поезій» з автографом «Дорогому моему Сашкові з любов'ю, 1967 року», і третя — «На срібнім березі» (1978), і четверта «Київ» (1982), і п'ята — «Губами теплими і оком золотим» (1984), і — шоста — «Цю жінку я люблю» (1990), і — сьома — «З обійнятих тобою днів», і остання, оця, що в мене в руках, — «Любове, ні! Не прощай!» — всі вони, як і улюблена моя поема Миколина «Світ без війни» та сценарій під цією ж назвою, який я не зумів «пробити» на кіностудії імені його вчителя Олександра Петровича Довженка, — все-все, що вийшло з-під пера Вінграновського, писалосся, побий мене Бог, здається, якщо не у нашому селі, не під нашою хатою на призьбі, то вже, напевно, у душі моїй писалися всі сумовиті Миколині вірші, що так глибоко хвилювали мене тоді! Хвилюють і зараз. Ще більше:

Забриніло — і незчувсь,
Як відбриніло,
Обпалило душу і — пішло,
Все, що мало, все і оголило,

І душа вже дзеленчить, як скло.
... Рання ніч, і небо проколось,
Вирізнилось, мов дитя мале,
Й озива овечий мене голос,
Мекає Миколою мене,
Що воно від ніжності збриніло,
Щезло ненадовго, не зовсім,
Лиш в туманну барву перебігло
Подихом із іменем моїм,
Що воно від розпачу щасливе,
Там, де кінь; лошиця і лоша,
Щоб в провалля хмарне та зваблिवе
Сторчма не звалилася душа...

1990

Я щасливий з того, що Микола читав мені першому у мене в номері готелю «Україна» шойно написану поему «Світ без війни» у присутності моєї дружини, і стримана та сувора Галина Дмитрівна сміялася, коли Вінграновський скоріше «грав», а не читав «Хор Президентів», у 1962 році ніби заглянув на тридцять років уперед:

Ми – милиці, ми – мильниці, ми-ми...
Сусіди, сало, гуси і пшоно...
Ми – Гітлери, ми – Геббельси, ми-ми-ми,
Ми-ми-ми-ми, ми-ми, ми-ми-ми...

Отак тепер самовеличаються многії випадкові президенти, яких розвелось з розпадом СРСР та країн Варшавського Договору – хоч греблю гати. Ми-микають, величаються і нічого не роблять. Як Микола Вінграновський побачив це з такої великої історичної відстані, залишається великою тайною його зрячої душі й прозріливого таланту.

І плакала моя Галя навзрид, коли Микола в тісному номері готелю показував, як по термоядерній атаці згорів і випарився Дніпро, і страшним та голим його річищем бреде зранений ожилый Іван Орлюк з обмотаною закривавленою головою, на якій запеклася кров і димлять і тліють свіжі бинти, в обгорілій та порваній гімнастерці, волочачи за собою автомат Калашникова. Аж тут із неба з шумом і потріскуванням палаючих крил перед самим Орлюком падає якась химерна подоба велетенського птаха, перетинаючи обсмаленими крильми все Дніпрове русло, мовби не випускає його з трох ще вологого ложа вбитої термоядерною атакою ріки.

*Микола
Степанович
Вінграновський.*

А по берегах все димить і догорає, і тільки по руслу, по єдиному руслу спаленого Дніпра можна якось і кудись пройти, а тут дорогу перегородив своїми обпаленими крильми цей чудернацький птах і нікуди не пускає: чогось від нього чекає чи збирається напасти?

Орлюк завченим і звичним рухом миттєво підхоплює автомат: приклад — до живота, дуло — до грудей того, що впав з неба й перегородив шлях:

— З якої роти? Пароль!

А той дивиться і мовчить, тільки важко й хапливо дихає. Дивиться благально і смиренно, ніби хоче пожалітися чи попросити допомоги, а може, й рятунку? Орлюк і собі дивиться-придивляється до нього: неначе десь бачив? І раптом здогадується: перед ним немилосердно обпечений янгол з обпаленими крильми. Вони ще димлять і обвуглюються на очах.

Янгол дивиться на Орлюка жалібно й сумно, і з очей капують сльози... Обидва мовчать і дивляться один на одного, пізнаючи. І страшно дивитися й бачити їх навіть в уяві...

Я потім десь читав цю поему — в журналі чи в збірці — і не знайшов там «Хору Президентів» і цієї сцени з янголом, здається, не знайшов теж. Цензура лютувала тоді, бо із зняттям Хрущова «відлига» вже скінчилася. Хотів запитати Миколу, та не запитав — у кожного з нас свої біди, клопоти й трагедії. 1963 року в мене померли майже одночасно батько й мати, а Микола знімав в Одесі свій перший фільм «Ескадра іде на Захід», і ми довго не бачилися.

Потім він знімався у Володі Денисенка в якомусь фільмі, щодня приносив у великій шапці, лисячій чи вовчій, «Сонячну машину» Винниченка, не ховаючись, лякаючи партнерів по знімальному майданчику, починаючи з режисера-постановника, що відсидів у таборах десять років, потрапивши на лаву підсудних вісімнадцятилітнім першокурсником Київського університету, до абсолютно благополучного освітлювача.

— Скажіть йому хоч ви, — приводив Володя до мене в кабінет Вінграновського, — щоб припинив цю браваду. Бо обоє загриємо аж на Колиму.

Микола тихо всміхається сам до себе, наче нас і немає, вмощується на найдальшому стільці у куточку, дістає з волохатої, аж страшної шапки роман і заходжується читати, незважаючи на Володині нарікання.

Пізніше я взнав, що обоє вони не лише вчилися одночасно у ВДІКу, а й жили у свого «Майста», як називали тоді в кіношних колах викладачів кіноінституту, на повному пансіоні. Миколу «виловив» Олександр Петрович аж із глухого Первомайська на Миколаївщині, а Денисенка прийняв у свою майстерню одразу ж по звільненні з місць «не столь отдаленных».

Так що були вони — як брати, і, як брати, не корилися один одному і трохи ревнували один одного до Довженка, та його пам'яті. І до слави, яка ще тільки починала поглядати й приглядатися до обох.

Микола, як ближчий по духу, складу характеру і темпераменту до Олександра Петровича, ніж прагматично-врівноважений Володя, ніс на собі більший і помітніший тягар Довженкових впливів: рвійність, патетика, висока риторика вчуваються в його ранній поезії, а також в авторській грі — на екрані це особливо помітно.

Мене потрясла «Повість полум'яних літ» і особливо образ Орлюка, створений Миколою. Я вже був «п'яний Довженком» не лише від його «Землі», «Звенигори», й «Щорса», а особ-

ливо від «Зачарованої Десни» і сприймав апріорі всі художні засоби, нахили, прикмети Довженкової поетики, і впізнавання його мотивів та інтонацій у фільмі, поставленому Юлією Солнцевою, в портретній, мовній та іконографічній характеристиці Орлюка, зіграного Вінграновським, так захопили мене, як не захоплювали навіть найвродливіші жінки, яким я все життя поклонявся. Та поклоняюся й досі...

Пам'ятаю, перед одним із Всесоюзних з'їздів письменників нас запросила на перший перегляд «Повісті полум'яних літ» Юлія Іполитівна, здається, прямо з поїзда, і ми опинилися перед широкоформатним екраном, з якого буквально ринула, мов весняна Десна, Довженкова поезія, така принадна, така українська, що я проплакав увесь фільм і за Олександром Петровичем, якого ніколи не бачив, і за кожним його словом, мовленим з екрана. І кожен кадр, кожен епізод фільму сприймав як заповіт нещодавно вмерлого Генія України.

— Ну, як вам фільм? — звернувся до мене Гончар після перегляду.

А побачивши, що я плачу, різко розвернувся й пішов геть, збентежений, шокований і навіть, здалося мені, невдоволений: мужчини не плачуть, якщо вони справжні мужчини, та ще й колишні солдати. Але я плакав, переповнений емоціями, вражений в саме серце рідною, суто національною поезією, якої ніколи не було і не буде в кіно після Довженка.

Це захоплення не можна виразити ніякими деклараціями, бо слова тут зайві і безсилі. Це треба відчувати або не відчувати, і ніякої ради нема й не може бути. Микола Вінграновський — Орлюк із тієї Країни Довженкової Правди, Поезії, Мудрості і Краси.

На тому перегляді його не було. Можете уявити (а може, й не можете), як мене потрясли його вірші — оті п'ятнадцять поезій у згаданому числі «Літературної газети» за 7 квітня 1961 року. Коли я розгорнув газету й побачив демобілізованого Орлюка в якомусь недбало накинутому респектабельному та вельми модерному плащі, з похиленою в задумі чи в сумі головою, я вже прийняв у серце його поезії, не читаючи. А коли прочитав... Ну, ви самі знаєте, яке вибухове враження справили на всіх нас ті вірші. З них, саме з отих п'ятнадцяти віршів Вінграновського, почалося шістдесятництво у нашій літературі, кінематографії, науці, живопису, в публіцистиці. Маніфестом шістдесятництва, його стратегічною програмою, без усякого сумніву, стала робота Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Але це був також підсумок шістдесятництва, що почалося з «Димаря» Вінграновського, продов-

жилося «Ножем у сонці» та «Соняшником» Драча, «З матір'ю на самоті» Симоненка, «Сивою ластівкою» та «Дорогою» Бориса Олійника, «Білим конем Шепталом» та «Колесом» Дрозда, «Оленем Августом» Гуцала, добіркою з трьох новел Валерія Шевчука, серед яких зблиснула яскраво «Мій батько зібрався садити сад», щоб розквітнути в найприкметнішій новелі шістдесятих років «Атілла та Сірій», надрукованій в «Зміні». Таких новел, таких публікацій у нас більше не було. На мою думку, це найкращий твір Шевчука – новелістична класика ХХ століття!

Але шістдесятництво найяскравіше та найпереконливіше проявилось і втілювалося в поезії. Це був абсолютно новий етап у розвитку української літератури. Вона піднялася з колін, випросталася і сміливо заявила про себе на всю Європу, на весь світ. А головне – висвітила всю недолугість стереотипів соцреалізму, безкрилість, догідливість і прагматизм, що вбиває поезію в зародку. Після низки публікацій на шпальтах газети, редагованої Павлом Загребельним, стало свіжо в нашій поезії, стало просторо в нашій літературі – вже неможливо було писати так, як писали до появи цих публікацій. Роль шістдесятництва так і лишилася нерозкритою. Вона не лише недооцінена – тепер вона заперечується Маленькими, Цибульками, іншими паплюжниками, більшими й меншими, яких той самий Загребельний називає чомусь – ні більше, ні менше – філософами. Еге ж, філософи, пек їм та цур їм з їхнім матюжництвом, брутальним суржилом, атрофованим хистом та гіпертрофованими амбіціями. Руйнівники, маленькі й цибулясті геростратики! А бач, вибилися в філософи. «O tempore, o mores!»

Але повернімося до Поезії справжньої – поезії Миколи Вінграновського. Оті п'ятнадцять віршів у «Літературній газеті», як і поема «Світ без війни», вперше прочитана в моєму готельному номері, і роль Орлюка, що так потрясла мене у Москві на тому перегляді-прем'єрі, на котрій чомусь не було головного героя фільму, – все це я подумки згадував над маминою, а потім і над батьковою домовинами. І з тих похоронів я повернувся зовсім іншою людиною. Там, над могилами моїх скромних і роботящих батьків, я по-справжньому збагнув, що значить для мене спілкування й спільна робота на кіностудії з Павличком, Драчем, Вінграновським, Денисенком, Параджановим, Ілленком, як збагачують вони мене кожною зустріччю, кожним днем спільної роботи.

А життя йшло собі та йшло. З усіх втрат і доріг повертався на кіностудію до своїх друзів, серед яких з'явилися вже й зовсім молоді: Леонід Осика та Михайло Беліков, Іван Ми-

колайчук – студент театрального інституту, що зіграв одночасно роль Шевченка в Денисенковому «Сні» та Івана в «Тінях забутих предків» Параджанова. А тут ще й Леонід Биков переїхав до нас із «Ленфільму», буквально вирваний звідти Миколою Зарудним. У вільні хвилини між роботою режисери, особливо Денисенко й Параджанов, розігрували у моєму чи Земляковому кабінетах епізоди своїх фільмів, що саме знімалися у павільйоні, вимагали порад і обговорень у вузькому колі, щоб врахувати їх на знімальному майданчику.

Дуже тяжко проходив через інстанції сценарій «Криниця для спраглих», привезений Іваном Драчем з майстерні Михайла Ромма на вищих сценарних курсах як його дипломна робота. Але в перервах між обговореннями він читав мені «Баладу про гени», «Баладу про крила», «Баладу про солов'їв».

З цих балад, як і Миколиних та Борисових поезій, що були мені найближчі, найлюбіші, писалися тоді ночами «Білі хмари» – реквієм мамі й батькові. В муках «пробивалися» сценарії, ще тяжче знімалися фільми, за які Василь Земляк та Василь Цвіркунов несли повну відповідальність. А з ними і аз многогрішний.

Та, оглядаючись у минуле, бачу його щасливим: яке добірне товариство зібрав тоді на Кіностудії Довженка Микола Зарудний!

А я від усіх наснажувався їхніми яскравими талантами, неординарністю мислення та світовідчужання. Щаслива була пора: всі мали роботу, всі щось шукали і обов'язково знаходили в колективних (у кіно) та в індивідуальних (у літературі) пошуках. Радувались і печалились, дружили і ділилися всім – і це теж було щастя, була радість. Сонячно-сонячно було у тій спільній роботі і дружбі, в отому спільному творенні фільмів, що здавалося нам тоді тяжким, майже пекельним, бо нависали над нашими душами, задумами та втіленням Скаба й Кондуфор з численними наглядачами з ідеологічного відділу ЦК. А тепер здається: хай би нависали, аби тільки робота була! Роботи немає – лишилися лише згадки про неї та про те, як читали мені свої поезії молодші мої геніальні й красиві товариші і друзі. Найчастіше читав Вінграновський.

Він читав мені свої вірші на кіностудії, на алеї вздовж Довженкового саду, в приймальній директора перед тим, як зайти в чорні дерматинові двері, в коридорах, де плелися студійні інтриги й плітки, в сьомій проекції перед переглядом відзнятого матеріалу, привезеного з одеської експедиції. Микола знав, відчував, як я люблю його поезію, і читав її мовби самото собі.

І я впізнавав її в обличчя, в «одежі слова» — кажу всім і зараз: вона з нашого степу, з козацьких могил ковилових, на яких і досі на вітрах історії стоять стемнілі від тисячоліть кам'яні скіфські баби. На скришених їхніх плечах сидять, спочиваючи, притомлені від старості степові орли, шуліки та кібці, і на кам'яних грудях їхніх зостаються білі цятки посліду, що перегукуються з білістю вимочених дощами кінських кісток.

Я б тебе заховав за коня чи могилу,
Та могилі й коню де сховатись самим?
Я б тебе заховав за Дніпра тиху спину,
Та Дніпрові самому сховатись за ким?
Я б тебе заховав, та за що і за кого?
Чи за серце своє, що в груді цій гуде?
Я б тебе заховав серед неба у Бога.
Але небові й Богу сховатися де?

Цей вірш, так само прекрасний та сумний, як наш вродливий і шляхетний Микола, степовий наш Гайявата, він читав мені на високих сходах нашого під'їзду, коли ми поверталися із засідання Президії Спілки на Коцюбинського, 2, поряд з гамірним гастрономом, а мені здавалося, що ні гастроному, ні галасливого люду в ньому, ні машин, ні вуличного гомону нема, — наче ми з Миколою десь у степу, на високій забур'яненій могилі, з якої видно далеко-далеко, і все Дике поле у нас під ногами.

Ганок у нас високий. Могила ще вища. І за нею мріли мені вже тоді далекі материки за океаном. І на їхніх берегах — Нью-Йорк, Чикаго, Сан-Франциско, Лос-Анджелес, Монреаль, Торонто і Оттава, де Миколині вірші вже тоді були свої, як оті діточки, що приносять різдвяну вечерю бабусям та дідусям на Святвечір. Аж тоді вже, як випало й самому побувати у тих краях за океаном, я зрозумів, що поезія Вінграновського не вміщається у степу ні під Баштанкою, ні під Первомайськом, ні в усьому безмежному Дикому полі, — вона розлилася, розпросторилася по всьому світу, по всіх континентах: у США, Канаді, Аргентині, Бразилії, Австралії, по всій Європі — скрізь, де є українці.

Там вона бентежить українські серця дивом роду-родства й пізнавання, як пароль, як поклик рідної землі, що завжди вабить і кличе. Як сльоза чи усмішка України, яку не забути, поки світу й сонця, хоч би де ти жив, хоч би чийм громадянином став.

У Старостинцях з лободою,
Де гуси в сірім кімоно,

Де молодю ще любов'ю
Щебече літо у вікно,
Де з гарбузами таракуца
Пригріла боки на горбку,
Де мак об вітер лобом буца
І діжка мокне у ставку,
Де стежка оббігає хату
Попід криницю в споришах,
Де у відро нетямкувато
На себе дивиться лоша,
Де хмар — одна за одну вища —
Іде обвіяна теплінь,
Де липа й дуб, де клен і вишня
Не розберуть, чия де тінь,
Там дід із прадідом на пару,
Напившись з медом кисляку,
Сидять удвох і під гітару
Співають тихо в холодку...

Господи, та це ж тільки українець, який в Україні народився, виріс і жив, може отак написати. Українець в Україні — і більше ніхто, ніде і ніколи на всім білім світі!

І той, хто жив в Австралії, Аргентині чи Бразилії, США та Канаді, хто народився там і став англомовним прибудою, прочитавши чи почувши цей вірш, той нутром, генетично, душею і серцем відчує, що він українець, що це писалося українцем для роду свого і народу, про своїх людей, а значить, і про його рід та особисто про нього, блукача по світах, що почав забувати свою батьківщину.

А як послухає, про що ж і як вони співають, то, може, і візу побіжить виписувати. А-а-а, кажете, українцям в Україну візи не треба? Тим краще — сядуть у літак і прилетять, щоб глянути: яка ж вона тепер, наша земля українська, який Дніпро, і кручі, і степи, і море, та інші ріки: Дунай мій Дунай, тихий Дунай, голубий Дунай, і Десна, і Ворскла, і Буг — ріка Богуна, і Рось, і Псел. Приїдьте та подивіться!

Ви думали, що десь є кращі землі, ріки і країни? Нема й не буде! Бо нічого в світі нема кращого за Батьківщину! Та ще таку, як наша Україна. Хоч як її обкрадають, «реформують» та «ринкують», а вона «знову оживає і сміється знову», хоч плакати в неї більше зараз підстав, ніж сміятися. Але плакати все одно не треба: неповторну красу нашої милої України, степів її, лісів її, рік і морів не викрадуть ніякі крадії та вельможні пани-зديرники — її можна тільки зрадити. А зрадників, як відомо, й сира земля не приймає.

І крадії та чиновники-здірники вигибнуть, і зрадників прокляне народ, а Україна стоятиме серед степів, укрившись лісами, баштанами й хлібами, над синьою Ятранню, що «круто в'ється» по нашій землі, над прохолодною Росавою та тихою Журавкою. І леготітимуть над нею вітри-вітровії, пролітатимуть над нею високо в небі журавлі, а ще вище — лебеді й гуси, і баштани та хлібні лани плодоноситимуть, і жінки народжуватимуть дітей — малесеньких українчиків та україночок, хай їх Бог милує та янголи схиляють над ними ясні та добрі лица свої. А ми послухаємо, про що ж співають Миколині дід і прадід «у парі, попивши з медом кисляку», і це вже не забудеться ніколи.

ПІСНЯ ДІДА

Ти приплинь, приплинь, моя прилиненько,
Розкажи про себе і як звати.
Сядемо з тобою на часиноньку —
Нам віка з тобою вікувати.
Бачиш, рибонько, з гаю вечір йде,
В зорях золотих виходить небо,
А над ними хмаронька дощиком пряде
На моє гаряче, на моє лице до тебе...

І знову — як це по-нашому, по-народному, по-українському! Бісової віри Микола! Наче це й не він, такий шляхетний, інтелігентний, славетний на 113 країн своїм довженківським кіно-Орлюком, своєю поезією та головуванням в пен-клубі. Ну, отакий красень, як на обкладинці. Наче це не він, аристократ, написав оту дідову пісню, а проспівав нам якийсь дід Мусій Пасічка з моєї Новоолександрівки чи якийсь дід Савка з Орлика, їхні голоси, їхні й слова.

Та послухаймо ж і прадіда — йому, напевне, вже недовго рясет топтати. То вслухаймося ж уважно в кожне його слово-словечко та й запам'ятаймо їх, щоб не забути, бо перепитати вже не доведеться.

ПІСНЯ ПРАДІДА

Ой маю я, маю,
оту дівку, що скраю,
Що скраєчку сиділа,
як шовковиця спіла.
Буду знати я зиму,
ще й судьбу зловорожу,
Та я твій до загину,
моя руженько-рожо!

Покладу свої руки
на твої білі плечі —
Нам немає розлуки,
нам нема уже втечі...

Але це ще не все. Наш характерник Микола заставляє діда й прадіда об'єднатися в дует. От тільки не зрозуміло: чи написав слова для дуету сам, чи записав їхні, підслухавши? Піді доברי, що тут до чого.

ДІД І ПРАДІД (РАЗОМ)

Не журбою, не смутко-засмутком,
Не гіркими очима-слізьми...
Сизий голуб і сиза голубка,
Так з тобою укупочці ми...
Не спитаю цей світ, не спитаю,
Де кінець і початок його?..
Бо кохання — нема йому краю,
Ге-йо-гей, гой-йо-гой, ой-йо-йой...

Слухаймо і вслухаймося: може, це їхня остання пісня? А може, єдина за весь довгий вік? Що ж ми, їхні онуки та правнуки, з оцього спільного та й отих окреміших словоспівів візьмемо? І чи візьмемо щось?

А треба ж, треба взяти в свою душу кожне їхнє слово. Щоб і наші онуки й правнуки розуміли слова пісні дідів наших і прадідів. Бо за комп'ютерами чи чужомовною рекламою та піснями вже забувають свою ідентичність, своє походження, причетність до народу свого і роду...

А Микола Вінграновський щось там робить-поробляє — веде нас далі та й далі у глибінь своєї поезії, завершуючи, обрамляючи цю дивовижну притчу рефреном. А може, не рефреном — нагадуванням? Хтозна...

У Старостинцях з лободою,
Де гуси в сірім кімоно,
Де молодю ще любов'ю
Говорить літо у вікно,
Де дітлашня чека гостинця, —
З базару мама он, дивись!..
У тих веселих Старостинцях,
Де вперше плакав я колись...

1985

У кого з нас не було своїх Старостинців! І хто з нас не плакав — колись, тепер, давно й недавно? Може, саме через

це поезія Вінграновського так хвилює, так глибоко западає в душу і так легко запам'ятовується? Бо який же він строгий на цій обкладинці! Строгий і сумний... Який сумний і красивий, витончений і сучасний! Аж дух перехоплює від радості, що Україна має такого сина, а ми — отакого поета! Жаль тільки, що рідко бачимо його, мало читаємо...

Сеньйорито акаціє, добрий вечір.
Я забув, що забув був вас,
Але осінь зійшла по плечі,
Осінь, ви і осінній час,
Коли стало любити важче
І солодше любити знов...
Сеньйорито, колоче щастя,
Що воно за таке, любов?
Вже б, здавалося, відболіло,
Погоріло у тім вогні,
Ступцювало і душу, й тіло,
Вже б, здавалося, нащо мені?
У годину суху та вологу
Відходились усі мости,
І сказав я — ну, слава Богу,
І нарешті перехрестивсь...
Коли ж — здрастуйте, добрий вечір...
Ви з якої дороги, пожежо моя?..
Сеньйорито, вогонь по плечі —
Осінь, ви і осінній я...

Дороги наші розійшлись, ми постаріли, і Микола давно вже не читає мені свої вірші. Ну то й що? Аж он скількох із нас давно вже не стало: і Малишка, і Головка, і Гончара, та Стельмаха, і Григорія та Григора Тютюнників, і Зарудного, та Земляка. А ми поки що є. То й будемо читати один одного, а може, при нагоді, й один одному щось своє. А чому б і ні?

Отак, як прочитав мені колись Микола й отой ще не друкований чи не найкращий свій вірш, який вінчає цю підсумкову книгу лірики:

Вночі, середночі хтось тихо
До мого Слова підійшов
І став дивитися і дихать,
І я відчув: так диха лихо,
Так ходить лихо — Час прийшов.
Прийшов і став. І вже нікуди
Не заховатись, не втекти,

Не загубитись поміж люди,
Не замінити серце в грудях,
Нікого в світі — Час і ти.
Прийшов і став. І я побачив:
У погляді його сухім
Ніхто не любить і не плаче,
І не біжить ніхто, не скаче, —
У ньому однаково всім.
Усім однаково: і сущим,
І тим, що будуть, що були,
Однаково морям і пушам,
Словам безсмертним і вмирущим —
Нікому слави чи хули!..
Та я сказав: що хочеш, Часе,
Усе віддам тобі по край —
І юність, й молодості чашу,
Життя сьогоднішнє й вчорашнє,
Лиш Слова мого не чіпай!
Не зачіпай його, малого,
Не бий його і не пали,
Бо перед ним іще дорога,
Бо перед ним багато й много,
І ми із ним ще не жили!
Ще все нам з ним —

передсвітання:

І перші сльози перших снів,
І перший сніг з усіх снігів,
І перший берег з берегів,
Й любов ота, що є остання!
І очі молодої зливи,
І тьохкіт серця уночі,
І білий цвіт, і камінь сивий,
Солодкий сон оси і сливи,
Й сови у присмерку плачі.
Ще все нам з ним — сама тривога,
Ще все нам з ним не відбуло,
Ще все нам радісно і довго,
Ще все нам з ним — як перед Богом,
Кажу тобі, — не перейшло!
Все те, що хоче, — обіймає
У неодмінності своїй,
І Слово серцем напуває,
І Слово більше не вертає...
Моє ж живе ще — пожалій!

Я знаю, ти в своєму плині
Нікому спуску не даєш:
Ані державі, ні дитині,
Ані стеблині, ні дружині! —
Безсмертно сієш, смертно жнеш!
І невблаганними очима
Ти йдеш крізь вічність і крізь мить,
І темінь в тебе за плечима,
Й поперед тебе мла-темнина,
Й тобі нічого не болить!
Чи солодко, а чи солоно,
Тобі дарма — нема чи є...
А тут — і трепетно, й шовково! —
А тут благословенне Слово
Мого народу і моє!
Це слово людської надії,
Це слово, де хрести і прах,
Крізь пил віків, усе в сльозах
Пробилось, вижило, зоріє,
Горить у мене на устах...
Вночі, середночі хтось тихо
До мого Слова підійшов
І став дивитися і дихать,
І я відчув: так диха лихо,
Так ходить лихо — Час прийшов...

Я слухав цей вірш на високому ганку, по якому вже важко підіймався востаннє Сосюра, а незабаром його знесли звідси ногами уперед. І його, й Рибака, і Збанацького, і Дяченка, і Новиченка, і Земляка, і Тихого, і, зовсім недавно, Боженка. І мене колись знесуть.

Слухав захоплено, німів і дивувався кожному рядку. І довгий вірш здався мені коротким!

Бо, коли Микола закінчив його читати, стало боляче й жаль, як стає жаль нам отієї краси-яси, що тішить нас в юності і вмирає, старіючи. Але цей вірш не вмере ніколи. Він залишиться, коли нас усіх не стане, не стане й Миколи. Навіть коли не стане потреби захищати наше Слово, нашу Мову (дай Бог, щоб настали такі благословенні часи!), він все одно житиме в подиві і вдячності тих, хто прийде після нас.

Цей вірш — прапор шістдесятництва, перепустка його у Вічність.

«Спасибі вам, що ви були, — тихо скаже Господь, коли вони, шістдесятники, перевезені Хароном через похмурий

Стікс, з'являться перед Всевишнім, згрупувавшись навколо Миколи, найвродливішого та найшляхетнішого поміж них, і скажуть смиренно, зовсім не так розбишакувато, як входили в літературу:

— Це ми, Господи...

— У рай, — скаже Бог Петрові-ключникові, осінивши прибульців милостивим і милосердним поглядом, коротким, як блискавка: він упізнає їх одразу. — Відчини райську браму перед цими достойниками якомога ширше — вони свято берегли рідне слово, мову й культуру свого стражденного народу-мученика, що нікому так і не підкорився. Амінь, — скаже Бог наостанку й перехрестить високочолих шістдесятників своєю сяючою десницею.

А Григора Тютюнника та Віктора Близнеця відділить від гурту, обніме обіруч, і вознесеться з ними ще вище над раєм, і полине з ними кудись, і перед розчиненими сяючими вратами раю, оглядаючись Богові вслід, Микола помітить печаль, зажуру і втому на Божому лиці.

Дивиться й зараз услід Григорові і Близнецю і не може одвести очей, ніяк не може забути їх і простити, що наклали на себе руки й одійшли надто рано, — багато могли б ще зробити для свого народу, для рідної літератури, де тепер безборонно вигарцьовують та вистрибують літературні жеребчики, яких так ненавидів Григір. А може, й боявся? Хоч він ніколи не боявся ні Бога, ні чорта, ні Шамоти із Сановим.

І зараз, коли я переписую цього вірша в щоденник, щоб його знайшли по моїй кончині діти мої, онуки й правнуки, яких вже є двійко, як захоплює й хвилює мене кожен рядок, сповнений тихої мудрості та яскравої образності! А думаючи про журнал чи газету і місце в них для цього есе, я з сумом уявляю, як хапатимуться за голову редактори: вірш довгий, а викинути не можна жодного рядка, щоб не збіднити зміст, не спростити вибагливість та виразність відображення, не порушити архітектоніки вірша, витонченої, барокової, мов Андріївська церква геніального Растреллі.

Ритм вірша експресивний, а читати його треба вдумливо, поволі-поволеньки, щоб не пропустити жодного слова, вникнути в його значення не лише семантичне, а й образне, не лишити поза увагою жодного образу й думки, закладеної у виразі наче й легкому та простому, але дуже глибокому за своєю суттю.

Спробуйте й ви переписати цей вірш — неодмінно потрапите в полон його краси й досконалості, глибини мислення, виразності зображення. Так само, як і я, ви зрозумієте, що цей вірш треба обов'язково вивчати в школі, як вірші Шевченка —

як його «Заповіт», як «Сон» і «Кавказ», як «І мертвим, і живим...», як отой триптих: «Доля», «Муза», «Слава». А ще, як і я, ви не спроможетеся, не зважитеся, не посмієте скорочувати цей вірш – жодної строфи, жодного рядка!

Якщо ж скоротите, значить, у вас не все гаразд з музичним, а то й поетичним слухом. А може, з душею та сумлінням?

Такими віршами розмовляють з іншими народами, з власними президентами й парламентами!

Такі вірші сприймуть, і зрозуміють, і візьмуть близько до серця академіки Дзюба, Толочко, навіть сам старий, мудрий Патон. Найстрогіші та найбільші наші поети цьому віршеві возрадувалися б теж – Максим Тадейович Рильський привітав би його мудрість і глибину, Тичина впізнав би в ньому себе, раннього і пізнього, і Малишко задумливо б усміхнувся йому на «Дорозі під яворами», і Сосюра підвів би стомлене лице з далекої «Третьої роти», з Лисячого над Дінцем, «де висне дим заводу», і навіть великий Довженко у Миколиній упізнав би – свою класичну музу.

А я ото тоді, як Микола читав свій вірш, стоячи на високому нашому ганку, дивувався, радів і бентежився, що така поезія летіє на мене з Миколиної душі, ще не надрукована, не оприлюднена, нікому ще невідома! І лячно було від такої досконалості й талановитості, і в моєму захопленні багато таїлося нетерпеливості: швидше ж бо, швидше надрукувати, видати цей шедевр! Бо я знав, яку насолоду принесе цей вірш нашим людям, всім сущим українцям, що не забули, якого вони роду й племені, «чиїх батьків діти»! А зустрітися з цією видатною поезією довелося через десять-дванадцять років, лише зараз.

Я прийшов у майже забутий «Український письменник» погожої ясної днини шукати притулку шойно завершеної книжці «Не вбиваймо своїх Пророків!» і нічого там не впізнавав. Директора виселили з його кабінету на перший поверх – майже до передпокою. Решту помешкань здали в оренду, щоб сплачувати комунальні послуги та платити хоч сяку-таку зарплату обмалі працівників, і я відчув, що повернувся в сорок шостий повоєнний рік, коли все було розбите війною, розграбоване фашистами. Хто ж учинив такий розгардіяш в Україні? Та й не тільки в ній? Насаджувачі «Нового світового порядку»? Але ж це абстракція – поняття емпіричне й нікчемне. А де ж справжні винуватці? Куди сховалися вони від народного гніву і народних злиднів, заподіяних ними без війни?

Директора не було – відбув у тривале відрадження. Та навряд чи й пояснив би він що-небудь – сам не знає й не

розуміє, що діється. Так і вимремо всі, а не зрозуміємо, хто пожбури нас у такі біди й страждання без війни, без стихійного лиха, без землетрусів, ураганів, без вибуху Везувію. Мені здалося, що я знову потрапив у фашистську окупацію – повіяло тим самим розпачем та безправ'ям, що й тоді, як до нас вдерлися гітлерівці з військами, танками, літаками й гарматами вермахту. Військ, однак, ніде не було. На вулицях Києва тихо і мирно ходили люди, у сквері напроти видавництва бабусі бавили онуків, нікого ніде не вішали. Щоправда, іноді пострілюють і вбивають...

Адреса: вулиця Олесь Гончара, 52 в Києві – там ще й досі лежить у книгарні-складі «Українського письменника» книжка Миколи Вінграновського – вона жде вас, щоб дати вам справжню радість від зустрічі зі справжньою, а не ходульною, не модерною та постмодерністською поезією. Вона абсолютно сучасна, хоч в Париж, на Єлисейські Поля з нею!

Портрет її автора на обкладинці вражає гіркою задумою й тугою, аж стає лячно. Можна подумати, що йому заздалегідь відкрилася доля власної книги, у якій, мов у сповіді, відкривається його бентежна душа. Бо де ж вона перебуває, як не в ліриці? Та ще й вибраній?

Об «Гайявату», наткнувшись в епіцентрі книжки, ріжеш душу, немов бритвою, і чуєш, як заходиться вона у захваті й радіє:

Над лиманом білять синім,
Білять білим над лиманом.
Над лиманом кукурудза
Світлі вуса опустила.

У цій строфі – увесь Вінграновський з його бароковою поезією! Як у ній біло й синьо, як лиманно й золотисто-кукурудзяно, ще й світло від отого волоття: що його кукурудза «світлі вуса опустила». Віртуозна алітерація впадає не лише в око – ще більше в душу, і віддаєшся цим образним і фонетичним чарам, як неофіт. Тебе обступають і лукавий рудий Панько з нашого ж таки хутора, і величавий Лонгфелло, придибує сюди аристократ Бунін, прозваний Чеховим «господин Букишон», і промайне Еней зі своєю ватагою у Трої, і респектабельний Котляревський гордо поверне свою голову у наш бік, повільно і поблажливо, а потім всміхнеться й одвернеться, зрозуміє: «Свої! Мої! Рідні!»

І лиманський Гайявата
Щось там робить-виробляє,
Душить гроно винограду –
Зимувати цілу зиму.

Дві дитини плачуть в люльці —
Тато з мамою сміються.
А під хатою з лиманом
Дід із прадідом бухика...
...Пасе кози над лиманом
В сіре вдягнена прабаба.
Баба — та копа картоплю
Й відганя бджолу від вуха.
...А тим часом над лиманом
Чорт зубами тягне хмару,
Другий ззаду підпиhaє,
Тягнуть хмару на прабабу
І над нею виливають.
Та, тікаючи, прабаба —
Зі своїми кізьми в скирту —
З хлібом синю цибулину
На пеньках жує чорненьких!
Засміялись чортенята і на бабу потягнули,
Потягнули та й линули в пелену її чорну хмару:
«Дай нам, бабо, картоплину, бо тебе залиєм з дідом,
І не буде вам ні бринзи, ані грона винограду!»
Підхопився прадід з дідом — мокра курка їм під ноги, —
А чорти кричать їм з хмари: «Загинайтесь, дідугани,
Та лягайте в домовину, а там далі видно буде!..»
...А тим часом над лиманом наче щось замаячіло,
Щось дорогу перебігло, холодком перейнялося, —
І за руку старе щастя веде щастя молоденьке,
Веде щастя попід гору від лиману полинами.
І говорить старе щастя молоденькому на вухо:
— Що лишилось нам робити, як ми з горем помінялись!
Цей Микола Вінграновський, несерйозний чоловік цей,
Душить грона винограду і все плутає на світі!

1975

Тут контрапункт, повний контраст між зображенням на книжці та оцим безпідставним закидом. Щоправда, закид той від чорта. Та ще й старого. На те ж він і чорт, щоб брехати і казати на біле чорне.

У мене пам'ять нівроку: пам'ятаю, Микола читав мені оцеї вірш ще тоді, як у ньому замість «І лиманський Гайявата» було «І Микола Вінграновський щось там робить-виробляє, душить грона винограду — зимувати цілу зиму...»

Сам себе назвав, а тепер поміняв ім'я? Хай собі як знає, а я називаю його степовим Гайяватою. Біди тут — ніякої: що на

лимані, що в степу – Миколиному талантові є де розгулятися. Щось робити-виробляти. І не лише «душити гроно винограду», а й писати отакі вірші, отаку Поезію «робити-виробляти» і дарувати нам – на славу та на щастя України, котра, мов закохана мати, не зводить з нього очей. Хоч би де він був, хоч би що робив: чи в ООН засідає за океаном, чи ловить рибу в Синюсі та на Південному Бугу в своєму рідному Орлику, переіменованому в Первомайськ, – скрізь він лишається улюбленим сином України та улюбленим нашим поетом.

І рибалючи, і полюючи, і гостюючи в родичів, Микола все одно пише вірші – в думках, в уяві, в душі. А душа його належить Україні. Про це – вся його поезія. Ще дужче видно це в кіно. Там Довженкові впливи ще відчутніші: тільки істинний учень і послідовник Довженка, справжній його духовний син міг так блискуче втілити на екрані образ Івана Орлюка – найулюбленішого героя Олександра Петровича. А також зняти документальні фільми на такому високому рівні: «Довженко. Щоденники 1941–1945 рр.», «Галич – столиця князя Данила Галицького», «Чигирин – столиця гетьмана Богдана Хмельницького», «Батурин – столиця гетьмана Івана Мазепи».

Уявляється: якби Довженко дожив до Дня Незалежності, він обов'язково зняв би саме ці фільми. Мабуть, інші теж, не дарма ж він написав драму «Нашадки запорожців», яка є не що інше, як непоставлений сценарій. Але ці фільми, поставлені Миколою, він би зняв сам.

Степовий наш Гайявата щось там робить-виробляє в ріднім краї нашим мирнім, бо всі ракети стратегічного значення, розташовані під Первомайськом, ліквідовані, і зірвані, й знищені їхні пускові установки-шахти – диво найсучаснішої науки і техніки, і там знову, кажуть, почали сідати на скіфських бабах та кам'яних могилах під Мигією степові орли і яструби, передаючи Вінграновському вітання від отого кібця, який у його химерному романі «Наливайко» летить з Очакова на Хортицю – летить довго й красиво і з висоти свого польоту бачить всю тогочасну Україну. Микола показує його, кібцевими, зіркими очима всю красу і всю муку покріпаченої тоді України. Ми її ще ніколи такою не бачили. Такою вона постає й з цієї ліричної книжки – неповторна, Миколина і наша водночас, Україна задумливого й суворого степово-лиманного Гайявати, що пізнає і кібців, і яструбів, і орлів, лебедів і журавлів, які пролітають над Україною або навідують її.

А найкраще та найближче знає її людей, з душ яких вийшов маленьким і в душі яких вертається своїми поезіями,

роздумами, фільмами, своєю вечоровою і вранішньою зажу-рою-журбою.

МАРІЯ

На базарі рученьки ісклала,
В білій хустці, в сірім піджаці,
На хлібину голову поклала,
Задрімала в хліба на щоці.
У чоботях, в темній спідничині,
В білому горосі-фартусі,
Спить собі в базарній хуртовині,
А оса тим часом на осі
Гомонить по сливах... Задрімала...
Промінь сонця гасне у косі,
На хлібину голову поклала, —
Продає ті сливи уві сні.

1963

Тут треба мовчати й... плакати: що ж то за доля така на рідній землі у цієї роботящої, згорьованої жінки? Доки, Господи, доки? Чому?

Оце вам і «Сеньйорито акаціє», і «Наш лиманський Гайявата»: хоч би про що писав, співав, знімав свої фільми — всі думи, всі його печалі отам, біля свого народу, що, наробившись, задрімає з перевтоми навіть на галасливому базарі. Подивиться, подумає і скаже сам собі і нам: «Ні! Цей народ із хліба і землі». Навіки скаже...

І завершить:

Сестри білять яблуні в саду.
Мати білять хату та у хаті.
Біля хати білий батько на канапі
Вигріває війни та журбу.
Мати білять яблуні в саду.
Мати білять хату та у хаті.
Біля хати білий батько на канапі...
Мати білять яблуні в саду.
Мати білять хату. Білять хату...

Прочитаєш отаке, вмиешся сльозами над тим, що знаєш давно, але не признаєшся й собі, та й подумаєш: яке щастя, що в нас є такий Поет — Микола Вінграновський! Степовий наш Гайявата з Орлика (Ольвіополя), Богополя та Голти, що утворили дурнуватий, як для такого генія, Первомайськ. О, вже й ляяться почали, незчулися й коли...

А Микола за все своє життя ні з ким не лаявся — слова кривого нікому не сказав! Не ображав нікого. Поганого чоловіка мовчки обійде. З гарним чарку вип'є, усміхнеться, але й за чаркою нікого не осудить, нікому не дорікне. Довженкової толерантності школа! А скоріше — та народна моральність, ота, що живе у нього в крові: гречність, великодушність, милосердя. Погляньте ще раз на обкладинку, на отой портрет в степовому інтер'єрі з соняшником за плечима, немов з янголом. Журба й тяжка задума облагороджують тонке його обличчя та елегантну поставу — йому б у Париж, на Єлисейські Поля, в Канни та Венецію на всесвітні фестивалі! А він, бачте, в степу. Біля соняшника, у соняшничинні. Стоїть і думає. Про що? Легко здогадатися: про те ж самісіньке! Про те саме: про народ свій, про його історію і сьогодення — ну, чого ото так важко й гірко всім нам живеться вже й у суверенній та незалежній Україні?! І з'являється у душі поезія за поезією: «Стояла баба, руки склала», «Ні жінки, ні хати тієї нема...», «Забриніло, і незчувсь, як відбриніло», «Сумні без батька двоє діток цих», «Поїхали на Сквиру по гриби», «Лошиця нюхає туман», «Димів долинних вечорове стлище», «У лісі вже нічого не цвіте...», «Минулося. І вже не треба...», «Лошиця з довгими і гордими ногами», «Рячко, і дощ, і з вітром цвіт», «У синьому небі я висіяв ліс», «Качки летять! Марієчко, — качки!», «Це ти? Це ти. Спасибі... Я журюсь».

Як ви зрозуміли, це «ЗМІСТ» — тільки перші рядки неозаглавлених поезій. Але скільки ж тут вже готової поезії! Вона аж бринить і проситься в душу. І обіцяє настроєві й емоційні відкриття ще глибші й проникливіші. На моє глибоке переконання, поезія найповніше та найяскравіше відбиває внутрішній світ, натуру, характер автора. Можливо, навіть повніше й глибше, ніж музика. Отож поезії Миколи Вінграновського такі ж гречні й шляхетні, як він сам.

Коли шістдесятники заволоділи увагою громадськості, щоб не сказати — суспільства, стали агресивними, звинувачували своїх попередників у ретроградстві й консерватизмі, як їх самих звинувачують зараз постмодерністи «с гнізда Зинкевича, а не Петрова», — саме тоді, влітку 1962-го, коли замахувалися навіть на рвійного й сміливого Малишка, Вінграновський гордовито мовчав, не вступав у суперечку, а просто надрукував пам'ятного вірша «Мій Малишко!» і цим самим не лише засвідчив свою любов і повагу до одного із найяскравіших і найталановитіших своїх попередників, а й відбив охоту у своїх ровесників паплюжити імена достойних наших Патріархів.

На жаль, серед галасливої постмодерністської братії Оси-па Зінкевича такого мудреця щось не видно. Хіба ото Олександр Яровий потроху збиває пиху та епатажний пил з їхніх голів та зарозуміло задертих носів. Та за власним галасом про свою велич, відкриття поетичних «Америк», про Нобелівські премії (!) та Нобелівські лекції, вже давно й ретельно заготовлені (а чому б нашому вовкові та в Бога теля не з'їсти?!), до слушного моменту (!!!), його просто не чують або пропускають мудре й виважене слово повз вуха, що генетично сприймають тільки похвалу, хоч би й народжену з нічого.

«Не руш мене. Я сам сумую», – відкриває свою книжку лірики Вінграновський. Облишмо його – хай у сумі своєму й самотині дозріває до відкриттів ще більших, до повного розкриття духовного багатства і краси, закладених у ньому генами роду свого і народу, батьками і вчителем його великим – Олександром Петровичем Довженком. Та й степами нашими, отим колишнім Диким Полем, що дремає в кожному з нас кіньми, списками, гаківницями, бунчуками й тулумбасами Запорозької Січі та похідних кошів: «Військо йде, хоруговки мають...»

«Любове, ні! Не прощай!» – називається ця прекрасна книжка, що лежить і смиренно чекає свого благородного й сердечного читача, затурканого злиднями, безробіттям, безгрішшям, отим проклятушим виживанням, яке нам хтось нав'язав замість справжнього життя.

Миколо, будьте! З Вами яюсь певніше й затишніше серед цієї «скурвленої ери», як назвав її Ваш молодший побратим і послідовник Дмитро Кремінь. Доки ви є, степовий наш Гай-явато, не змаліє духовно народ наш, і наш рідний край – сонячний південь України – лишатиметься наструненим на поезію давнини, сучасності й будучини.

Вслухаймося в поезії Миколи Вінграновського! Ви чуєте: «Любове, ні! Не прощай!» – цей заклик піднімає наш дух, наші душі, вселяє віру в добро, у велич та великодушність нашого народу на золотих ланах України, під високими її небесами.

Зоставайтеся вічно, Миколо, у цьому жовто-блакитному, пшенично-небесному просторі. І хай ліра Ваша звучить у ньому велично, віщо й печально, як давні кобзи на наших шляхах, у несходимих наших степах,

Нехай яструби і орли сідають на Ваші притомлені плечі...

Конча-Озерна, 24–27 серпня 1998 року

НАЛЕТІЛИ ЖУРАВЛІ

Незабутній 1954 рік. Як на найбільше свято в житті, з'їхалися делегати III з'їзду письменників України до Києва. Особливо радісною й хвилюючою була ця подія для нас, молодих літераторів, вперше удостоєних такої високої честі. Всіх делегатів розмістили тоді в найкращому готелі «Палас», який тепер називається «Україна». Після недавньої війни й лихоліття повоєнних часів все було урочисто-піднесене, вишукане і навіть розкішне, і все було надане нам: ошатно прибрані номери, розгорнуті в холах та вестибюлях кіоски з сувенірами та найпопулярнішими на той час книжками, витончено сервіровані столи в багатовіконному світлому ресторані, концертні зали й музеї чекали на нас.

І день був – тихий, сонячний, теплий. Рідко бувають такі дні в жовтні навіть у нас на півдні, і Київ сяяв не лише золотом Лаври, Софії чи Володимирського собору, а й палахкотів поживклим листом тополиного Шевченкового бульвару, знаменитих своїх каштанів, яворів і кленів, особливо коли сонце стало хилитися й ніби сідати за далекими й близькими київськими дахами, серед яких найближчим здавався дах Тарасового університету. Я стояв біля вікна на восьмому поверсі, дивився й ніяк не міг надивитися на це прекрасне місто, котре бачив оце уперше, і тут підходить до мене Іван Рядченко, з яким ми тоді товаришували й разом були обрані на з'їзді в Одеській філії СПУ, оскільки в Миколаєві організації ще не було.

– Куди ти подівся? – питає стурбовано. – Тебе вже давно розшукує Микола Зарудний...

– Микола Зарудний? – перепитаю, трохи здивований, а більше схвилюваний, оскільки довелося читати його задушевну повість «Мої земляки», а ще раніше дивитися в Миколаївському театрі п'єсу «Весна». Взагалі на той час в республіці йшла слава про співдружність драматурга Миколи Зарудного з Вінницьким обласним театром. І от цей відомий письменник розшукує мене. І радісно, і тривожно, й приємно.

– Він що, знає мене? – питаю Рядченка.

– Читав, мабуть, – Іван відчиняє двері в номер на п'ятому поверсі, куди ми встигнем спуститись. Пропустивши мене наперед, скаже комусь: – Ось і Сизоненко, не мертвий, а живий.

В номері повно людей, густий цигарковий дим, звучить приглушений гомін, а на розстеленому ліжку в строкатій піжамі смаглявий, дуже красивий кароокий мій ровесник. Видно, нездужає.

— Проходь, Сашко, — скаже він мені просто й щиро, як давньому знайомому, і простягне руку для привітання, але не тільки потисне мою руку, а з силою потягне до себе, зовсім несподівано поцілує мене й тут же відпустить. — Товариство, — звернеться до присутніх, — це новеліст із Миколаєва, познайомтеся. І дайте йому, будь ласка, чарку. — Він перечекає, доки ми знайомимосся. Імена багатьох мені відомі і радують добірністю, майже неправдоподібною.

— А за що п'ємо? — питаю, приймаючи чарку.

— За Миколиного діда, — скаже мені чубатий Павличко. У його широко розставлених очах лукавинка і жагура. — Ось послухай.

— ...Сиджу я на возі, закутаний в кожух, — продовжить Зарудний, перерваний моєю появою тост чи просто розповідь, — а над ріллею білі мухи летять — сніг починається. Поле від села далеко, оточене лісом з усіх боків, ще до того й бугристе: як тільки дід, ідучи за плугом, порівняється з високим дубом, так і починає спускатися за перевал — меншає, меншає і нарешті пропадає зовсім. І я залишаюсь один серед поля, серед лісу, а вже вечоріє. І страшно мені, й сумно. І здається, дідусь не повернеться вже ніколи, і я, малий, залишуся тут назавжди на розтерзанні вовків, на поталу лісовиків та всякої лісової нечисті, якою нас лякають у дитинстві. А темніє дедалі дужче, сніг гущішає, діда немає довго-довго, і коли я вже зовсім визрію для того, щоб заревти з переляку і від самотності, з'являються спочатку кінські голови з-за бугра, потім дідова шапка, потім і свитка його забіліє. А порівнявшись з возом, він неодмінно спинить коней, підійде до мене, витре мені носа й поцілує, близько так, близьенько нахилившись до самих моїх очей своїми очима. Як зараз бачу ті рідні й ласкаві дідові очі. Наче більше ніхто так і не дивився на мене за все життя. «Ну що? — питає мене. — Не замерз?» — «Ні», — відказую, бо вже мені й не холодно, й не страшно при дідусеві. «Ну, то посидь іще трохи, я ось лан закінчу, ще, може, раз чи два обійду, та й додому поїдемо». — Він іде до коней з батіжком у руці, а я знову залишаюся сам. Коли це щось високо й трубно курликнуло наді мною раз і вдруге, а тоді зачастило, закурликало все ближче та ближче, і дідусь біжать через заштриховану снігом ріллю з того краю й гукають: «Журавлі, внучку мій, журавлі летять над тобою, поглянь угору!» Задеру голову й побачу величезних безшумних птахів, бо голоси їхні втонуть в дідусевих вигуках. Так я вперше побачу журавлів, й вони ніби падають й сідають мені на плечі й на голову, мішаються з сутінками й снігом, все летять і ніби

*Микола
Якович
Зарудний.*

знижуються. А дід добіжать до підводи, обіймуть мене, важко дихаючи, й теж задивляться на журавлів. Мовчать, важко дихають і довго-довго дивляться їм вслід, аж доки вони й не щезнуть з очей, доки й голоси їхні трубні не замовкнуть. Тоді дід ще тепліше вкутають мене кожухом, ще раз поцілують і шкарубкою долонею витруть носа. «Будеш щасливий, — схиляться знову до самих моїх очей. — Над ким в дитинстві отак низько пролітають журавлі, той буде щасливий неодмінно». Мабуть, дуже хотілося, щоб єдиний онук був і справді щасливий.

— Якому ж дідові цього не хочеться? — всміхнеться Стельмах, найстарший і найславетніший з-поміж нас.

— Обійде ото загінку востаннє, перепряже коней, покладе плуг на підводу, й поїдемо додому, бо вже зовсім зайде ніч і сніг повалить такий, що й землю вкриє, доки ми до села доїдемо. Кажуть люди в селі, що Кирило Зарудний сніг із поля привіз тієї зими. А мені ж під кожухом у діда тепло та затишно їхати, я аж засну. Сонного мене й з воза зняли. Оце й пам'ятаю все життя як найбільше своє дитяче щастя.

— Ну, то й вип'ємо за його пам'ять, — задумливо скаже Стельмах.

Вип'ємо мовчки, не цокаючись, помовчимо...

Налетіли журавлі-і-і,
Налетіли жу-ра-авлі-і... —

журливо й тихо почне Микола, і Стельмах, який знає цю пісню, можливо, один серед нас, бо він із тих самих країв, що й Зарудний, підхопить:

Сіли-впали на ріллі-і-і,
Сіли-впали на ріллі-і-і...

А Микола, виставивши руку і мовби диригуючи самому собі:

Де журавка ходила-а-а,
Де журавка ходила-а-а,
Там пшениця родила,
Там пшениця ро-оди-ила...

Стельмах наблизиться до нього, обніме його за плечі, і голоси їхні зіллються:

Де журавель походив,
Де журавель походив,
То там кукіль уродив,
То там кукіль уродив...

Вони співають ніжно, зажурено й сумовито:

Лучче жінка первая,
Лучче жінка первая,
Аніж тая другая-я,
Аніж тая другая-ая.

Я ніколи не чув цієї пісні, у нас її не співають. Вона дуже пасує до Миколиної розповіді, і я зачарований нею, як і всі.

А Зарудний із Стельмахом продовжують співати, і їм підспівує замріяний Павличко, вловивши абсолютним музичним слухом мелодію:

Що з першою ді-іток мав,
Що з першою ді-іток мав,
То з другою розі-гнав,
То з другою розі-ігнав...

І вже всі ми співаємо разом з ними, коли вони закінчують пісню відомими словами, власне, повтором, як закінчується більшість українських пісень:

Налетіли журавлі,
Налетіли журавлі –
Сіли-впали на рі-іллі,
Сіли-впали на рі-іллі...

Із того першого в моєму житті письменницького з'їзду ця зустріч з Миколою Зарудним, його розповідь про діда, схожа на якусь думу чи легенду, і ця дивовижна, сумна й безхитрісна, як наш народ, пісня запам'ятаються найдужче, найяскравіше. Так само, як поява на з'їзді і виступ великого письменника сучасності Михайла Олександровича Шолохова. Але то явище зовсім іншого ряду.

Потім доля зве мене із Зарудним назавжди, подарує мені дружбу з ним, що розпочнеться із спільної роботи в сценарному відділі кіностудії імені Довженка, куди він і витягне мене з Миколаєва. І я завдячую своїй долі за розкіш стосунків з такою глибокою, цікавою, навдивовиж дотепною й делікатною людиною, обдарованою якоюсь витонченою душевною грацією й істинно народною мудрістю. Ми всі знаємо Зарудного як елегантного, завжди модно й вишукано одягненого, трохи суворого на вигляд, але хоч би де він з'являвся – навіть на чужому святі чи ювілеї, – завжди є центром, до якого тягнуться всі. Гадаю, це від того, що він безмежно добрий і привітний за всієї своєї зовнішньої суворості й зосередженості. А добрість людська має здатність випромінюватись і проникати навіть крізь перепони непроникні. Звичайно, він може бути різким, завжди прямий у висловах, і особливо – з ворогами. Але ніколи я не бачив його роздратованим, ніколи не чув від нього грубощів, хоча ситуації на студії були різні, а деякі з них вимагали й рішучих заходів. Саме там, на кіностудії, де склалося становище просто критичне, я сповна оцінюю величезні організаторські здібності Зарудного і високу духовність, спостерігаючи його день у день в роботі. Іноді я милувався ним, частіше – гордився. Відвертість, прямота, сміливість і принциповість відзначали всі його дії і рішення, а задушевність у ставленні до людей молодих і талановитих,

якась особлива внутрішня тактовність у взаєминах окриляла їх, надихала й допомагала стати на ноги в такому складному роді мистецтва, як кінематограф. Головне — знайти себе чи стати собою після довгих років невдач. Такою повагою до людей Микола Зарудний здобув і собі повагу. Я на все життя проникся повагою і любов'ю до нього, коли побачив цю неповторну й непересічну особистість в процесі надзвичайно складної діяльності його на посаді художнього керівника кіностудії.

Ну, а творчість його говорить сама за себе — мабуть, найповніше кожен із нас розкривається саме в творчості. Так от всі п'єси й романи Зарудного, які я тут не буду перелічувати тому, що моє слово надто затяглося б, а особливо тому, що твори його загальновідомі і в усіх на пам'яті або, як сказав би Павличко, у всіх «в очу», — всі вони найперше відзначаються народністю. Його світлий гумор, його ліризм і залюбленість у своїх героїв, у рідну землю й рідну пісню — все це, мені здається, розпочалося з отієї борозни на осінньому полі, яку вів дід Кирило перед Оріховцем і над якою летіли й курликали журавлі... Хай же ця борозна не кінчається довго-довго! Хай вона лишиться людям і без нас, дорогий Миколо, і хай над нею завжди летять журавлі, оті, що сіли-впали на ріллі, зораній нашими дідами й батьками, а вилетіли з улюблених їхніх народних пісень.

В Оріховці мені довелося бувати не раз. Микола більше, ніж будь-хто з нас, дорожить своїм родом, своїм рідним селом, людьми, серед яких ріс. Можна сказати, він закорінений у свої витоки і ніколи від них не відривається. Тому й наїздить туди з усякого приводу й без особливих потреб: то в селі відкривають новий Будинок культури чи бібліотеку, то колгосп одержує перехідний Червоний Прапор, то голову колгоспу Козачину (тепер, на жаль, покійного) нагороджують орденом, а то й колгоспові «стукнуло» півстоліття. Зарудний збирає найближчих друзів, накуповує книжок і їде в Оріховець. Так і я там опинявся.

А тоді ще, в перші приїзди, живий був улюблений Миколин дядько Карпо — колгоспний коваль, той, що, на війну зібравшись, сказав дружині: «Ну, я пішов». А з війни повернувшись, сказав: «От я й прийшов». Той, що довго-довго дивився зимового вечора на освітлені вікна дев'ятиповерхового письменницького будинку і раптом спитав нас:

— І оце всі пишуть?

— Ну, як вам сказати, — промимрили ми.

— Ніхто нічого не знає, — сказав дядько Карпо свою улюблену фразу, і ми довго з неї сміялись.

Сміх наш його дивував.

Зарудних в Оріховці багато, і всі вони живуть майже однією родиною, роботяшою й дружною. Всі працюють на постійних роботах, на фермі, в тваринництві — скотарями, доярками, механізаторами. А збираються майже щовечора в дідовій великій хаті, де живуть тепер Антось та Парася з великим своїм кагалом. Хата теж незвично велика, простора й затишна. Посеред хати стоїть велика давня піч, навколо неї правнуки діда Кирила їздять на триколісних велосипедах, об'їжджаючи її кружка. А один із них примудрився об'їхати знамениту піч навіть на моторолері.

Про свята я нічого не скажу, бо під час свят там не був. Знаю тільки, що гостювати на свята ведеться здавна. Зарудні ж збираються в дідовій Кириловій хаті щодня, бо в ній вони бігали малими, росли тут і підростали, у самотійне життя звідси виходили, то й мають цю хату за свою, найріднішу й заповітну, і мені жаль, що в жодній з Миколиних п'єс постановники не зуміли побудувати таку хату на сцені. Мабуть, тому, що печі такої ні режисери, ні художники не бачили. Затишно там, тихо й щасливо у тій хаті діда Кирила Зарудного, і мені здається, що Микола носить її в серці і пам'яті, мов найбільший та найдорогоцінніший талісман. Тому й залишається і в своїх п'єсах, і в романах таким наскрізь народним — його зігріває пам'ять про ту хату, його талант живить любов до свого дружного роду, до рідного села та його людей, що на все життя лишаються найріднішими, найчеснішими, найрозумнішими.

Не знаю, чи лігають тепер над Оріховцем та над його полями журавлі, але що вони ніколи не покидають Миколину душу і пам'ять, це я знаю точно. Переконалий у цьому. Тому, мабуть, і тягне нас усіх до Миколи Зарудного, що він, осяяний красою свого роботяшого й доброго роду, сам роботящий, щедрий і добрий. І це найкраще засвідчують його романи «На білому світі», «Уран», «Гілея» та численні п'єси. Хоч би про що у них йшлося, а мені здається, що й люди, й події, взаємини й колізії — все освітлене отим тихим невечірнім світлом великої, затишної хати, в якій живе дружна, роботяща родина Зарудних. Та й не родина, а — рід, якому нема й не буде переводу.

Таким мені уявляється Микола Зарудний. Такого я його і люблю.

ХОДІННЯ В ЕЛІТУ

23 травня 1971 року на організаційному Пленумі Правління СПУ, після VI з'їзду письменників, я голосував проти Юрія Корнійовича Смолича, хоч він не те що не зробив чогось прикрого мені особисто, а й слова накриво не сказав. Навпаки, як голова журі підтримав мою повість «Зорі падають в серпні» на закритому конкурсі видавництва «Молодь», де була вона відзначена премією.

Каюся не тому, що тепер модно каятися і до покаяння закликають цілі партії та народи, а виключно за душевною потребою: нині живу в збудованій Юрієм Корнійовичем дачі, працюю в його кабінеті. І в цьому великому, мудро й зручно спланованому, вдало спроектованому будинку мовби й досі блукають примарами його душа і душа Олени Григорівни, яку він так любив!

І ніякими ремонтами не зітруться їхні сліди, ніякими вітрами не вивітриться їхній дух, не розвіється пам'ять про них, про щедрість їхню й привітність, про інтелігентність і приязнь до товариства. Одна ця дача бачила за своїми гостинними столами найвидатніших людей України, і тутешніх, і діаспорників з далеких континентів, більше, ніж увесь дачний виселок письменників «Конча-Озерна». Хай пробачать мої славні сусіди.

З-поміж книжок, які лишила мені Олена Григорівна перед смертю, багато з автографами – дарчими написами якщо не з усього світу, то з усього Союзу достоєменно: Паустовський, Чуковський, Кешоков, Марков, Карабутенко, Борщоговський, Мар'ямов – усіх не перерахувати. І всі автографи сповнені поваги, вдячності та дружби. Я не зважився залишити в себе ці вияви шани до їхніх душ і трудів і передав залишки великої бібліотеки туди ж, куди віддала всю книгозбірню Олена Григорівна, – Ользі Іванівні у районну бібліотеку його імені.

Та найдужче вразили записки самого Юрія Корнійовича, що лишилися в шухляді Олени Григорівни:

«Оленко! Я вийшов об 11.30. Скоро буду. Обіймаю. Юрій».

«Оленко! Яблука – миті. Обіймаю тебе. Юрій».

На поштовій листівці без поштових марок і штампів:

«З Новим роком, Оленочко! Юрій».

Очевидно, все це – їхні інтимні будні й взаємини, приховані від усіх. Але як же можна любити й поважати дружину і жінку і в будні, і в свята у такому вже не молодому віці! Це теж свідчення інтелігентності, внутрішньої культури, чисто-

*Юрій
Корнійович
Смолич.*

ти помислів і стосунків. Ознака щасливого шлюбу, радість подружнього життя. Їх давно вже не стало, не лишилося ні родичів, ні дітей, а краса й чистота їхніх взаємин оповиває цей дім, і в безсонні ночі, мені здається, я чую, як тут нипають з поверху на поверх їхні добрі, закохані душі...

Каюся хоч тепер, коли їх немає і вже ніколи не буде, якщо не зумів це зробити, коли вони були ще живі.

Я полюбив Смолича з юнацьких літ, коли в шостому класі читав «Наші тайни» – своєрідну й неповторну біографію наших батьків, покоління першої світової війни та революції. Там були далека й не зрозуміла мені, селюкові, атмосфера містечкової гімназії, перші закоханості, приречені на трагізм і забуття, болі й страждання нерозділеної любові – першої, найчистішої та неповторної настільки, що, здається, без неї й жити не варто. Та й неможливо.

І все це написано так схвильовано й виразно, так глибоко й правдиво, як, може, не писалося вже більше в інших книжках Юрія Корнійовича.

І над усіма цими захопленнями й розчаруваннями, розставаннями й зустрічами, радощами й стражданнями з далеких літ прочитання і ще дальших часів дії лунає мені й зараз мелодія першої світової війни, яку «гнали» на губах та на язиках і в нашому степовому селі, такому далекому від Жмеринки та Бердичева, і яку так майстерно вмонтував у свою ширю й схвильовану розповідь молодий Смолич. Вона ніби озвучила й підкреслила всі страждання і втрати, провіщаючи війну, ще більші переживання і навіть смерть: «Ламцадрица-ойра-ойра! Ламцадрица-ойра-ойра!» — якісь безглузді танцювальні ритми й речитативи, від яких так солодко плакалось над долями його юних і незахищених героїв, яким тільки й судилося, що потанцювати з недосяжними й святими коханими оту безглузду й сумну польку...

Пригадується спекотне літо 1960 року, порожній Київ без моїх друзів, що роз'їхалися по селах та по будинках творчості, і, в самотині йдучи вниз по бульвару Шевченка від готелю «Україна» до пам'ятника Леніну й далі на Бессарабку, зустрічаю строкатий гурт немолодих інтелігентних людей, вишукано одягнених жінок і чоловіків, — майже всі з квітами. Багатьох віддалено пізнаю, бо бачив на фотографіях. Пізнаю і Юрія Корнійовича в шовковій кремовій вишиванці з ніжним українським орнаментом. Кланяюсь і вже минаю гурт, коли за спиною грудний і співучий голос Олени Григорівни (я тоді вперше побачив її, розкішну і вродливу, з товстою білою косою, викладеною навколо голови).

— Юро! — гукнула вона так, як гукають раптом люди, щось пригадавши втішне й дотепне. І ще щось сказала, вже тихіше, щоб я не чув.

— Олександрє! — пролунав трохи ніби надтріснутий голос Смолича. — Сашку Олександровичу, — мабуть, тільки зараз згадавши, як мене по батькові, хоч це мало тоді личило мені, гукнув він вимогливо. — Заждіть!

Я зупинився й оглянувся, не дуже й здивувавшись: тоді секретарі Спілки знали навіть провінційних, навіть молодих і зовсім молодих колег. Бо знали й свої обов'язки.

Всі поставали і дивилися на мене. Впали в око Ужвій, Євген Пономаренко, Бажан з Ніною Володимирівною, Минко зі своєю вродливою та пишною Любов'ю Софронівною, ще багато поважних, відомих та респектабельних жінок і чоловіків. А Юрій Корнійович уже йшов від того строкатого гурту до мене й казав, наближаючись:

— Якщо не дуже зайняті, то чи не повернетесь до готелю на моє шістдесятиріччя? Ми замовили малу залу внизу — там

прохолода. Та й спека вже спадає. А буде заморожене шампанське, якщо не захочете коньяку чи горілки. Будуть холодні закуски, якщо не захочете чогось гарячішого.

— Мене ще ніхто так дбайливо не запрошував. Можу подумати, що я он яке цабе, — сказав, зворушений до краю.

Поважні й респектабельні гості все ще стояли строкатим гуртом, таким вишуканим та інтелігентним, що перехожі з обох тротуарів зацікавлено й подивовано поглядали на них: не одразу ж збираються такою герелицею знаменитості навіть в Києві. Особливо вирізнявся елегантністю Микола Бажан зі своєю високою та стрункою дружиною. А тут ще й Гмиря підійшов зі своєю Вірунькою, в білому смокінгу, з білим метеликом — князь Естергазі, та й годі. Навіть грубувате селянське обличчя не псувало аристократичного шарму, а тільки підкреслювало його.

Поява великого співака, та ще в такому вбранні, примусила глянути на себе збоку, і я відчув провінціалізм свого вигляду з отією неодмінною теніскою в літню пору, не дуже гарно випрасуваними чесунчовими штаньми, що мають, кляті, звичку м'ятися від найменшого дотику стільця. Виручали тільки черевики: наймодніші, модельні, та ще й лаковані! Я не знав тоді, що це теж провінційний миколаївсько-одеський шик, абсолютно не прийнятий у такому респектабельному й інтелектуальному середовищі, що ніби висвітлило мою внутрішню баштанськість, сільський примітивізм, неосвіченість, бо що ж то за освіта — заочне відділення педінституту? Вперше вступав я в таке інтелігентне товариство, і вводили мене в нього саме Смоличі, з якими так близько зіткнувся вперше. У цій підкресленій уважності до моєї нікчемної й затурканої персони було щось великодушне, демократичне й аристократичне водночас, і якби я не воював поряд із вченими й акторами, якби не листувався з Твардовським, що регулярно повертав мої оповідання з суворими й чесними рецензіями-відгукками, та Гончарем, що скупю й стримано підтримував мене в моїх прозових пошуках, то відмовився б від таких несподіваних і зворушливих запросин. Але я вже друкувався у Києві і навіть у Москві — в «Огоньке» надрукували моє оповідання «Дике поле», а в «Советском писателе» вийшла книга оповідань «Море замерзає біля берегів», та й у Києві я перебував того разу з приводу здачі у виробництво роману «Корабелі» — усе це вселяло впевненість у моїй все ще зніченій провінційній душі, що оцей барвистий гурт, здатний прикрасити навіть Монмартр чи Єлисейські Поля, і є моє справжнє середовище, і мені треба входити в нього, звикати до нього та

переймати атмосферу взаємин і поведінки на такому високому інтелектуальному та мистецькому рівнях.

Я щось белькотав про «високу честь, якої не заслуговую», про перебільшену увагу до моєї скромної особи, але Юрій Корнійович владно, хоча й ввічливо взяв мене під руку і повів до гурту, буркнувши якимось по-домашньому просто й дружньо: «Не треба зайвих слів». А підвівши до цих вродливих, мовби освітлених талантом і визнанням людей, голосно, але невимушено й просто сказав:

— Рекомендую вам молодого письменника з Миколаєва, автора цікавих новел, повістей, а тепер уже й першого роману...

Ніяково всміхаюся, злегенька вклонившись таким поважним людям.

— Ти, Юрку, й на своєму ювілеї виконуєш обов'язки відповідального секретаря Спілки й опікуєшся молодими письменниками, — сказав Бажан, одразу знявши напругу, бо всі засміялися цьому незлобливому жарту, що містив у собі не докір, скоріше — похвалу.

Оскільки ніхто мені руки не подав, то я трохи постояв розгублено, а тоді сміливо наблизився до пречистої й повної життя та вроди Олени Григорівни, взяв її білу й ніжну руку й поцілував. Рука пахла «Коті» та трохи Парижем, але й пахла Великим Дніпровським лугом за Кончею і нашими степами. Всі рушили до готелю «Україна», а ми затрималися на оту коротку мить, що знадобилася мені для поцілунку, і, випроставшись, я зустрівся з її променистим поглядом. Клянусь, ніхто ніколи не дивився на мене так приязно, з такою добротою та майже ніжністю. Очі в Олени Григорівни були карі, з позолотою, чисті-чисті, великі й відверті. Вона мружила їх, тамуючи відверту приязнь, і через те здавалася ще привабливішою.

— Дякую, — сказав я, — це ви мене врятували від самотності, такої нестерпної в літні вечори.

— Я? — здивовано підвела вона й так круто вигнуті брови. — Ви не мій, а Юрків колега. Я тут ні при чому.

Вона лукавила тим лукавством, яке прикрашає і найвродливіших жінок.

— Ви, ви. Я чув, як ви окликнули Юрія Корнійовича, щоб він запросив мене. Хіба ви мене знаєте?

— Він вас знає. Читав вашу повість, надіслану на конкурс. І мені приносили читати — я йому допомагала. А ще бачила вас на Головоковому вечорі. Мені сподобався ваш виступ. Запамятався.

— А чому немає Андрія Васильовича?

— Довго розказувати, — мовила вона й глянула на мене строгіше. — Це вас хвилює? — спитала. — Не турбуйтеся, все гаразд. Андрій Васильович закінчує свого «Гармаша» і ні на яку ювілеї не ходить.

— І я б не пішов, якби були мої друзі. Але вони роз'їхалися, і я тиняюся Києвом сам, один-однісінький...

— А ви не тиняйтеся, — сказала вона майже сердито... — Треба не тинятися, а працювати. Кожен Божий день працювати! Я в Кончі стала мегерою: всіх вечорами допитую, хто що зробив. І вам раджу не втрачати часу — не розтринькуйте його на дрібниці! Не встигнете оглянутися, а вже й старість вигулькне. Працюйте, доки молоді та сильні...

— Олено Григорівно...

— Звіть мене просто Оленою — не люблю, коли величають по батькові.

— Я тільки-но виборсався із заводської праці й заочного навчання. У нас двійко дітей, і ми живемо в дванадцятиметровій кімнатці у спільній квартирі. Пишу на кухні, коли всі поспнуть. Іноді з-за столу біжу на завод і вічно не висипаюся. Так працювати неможливо.

— Скажу Юркові, щоб написали в обком. Ви з Миколаєва, здається?

— Так. Заводи великі, людей багато, а квартир мало.

— Нічого, — сказала вона сердито. — Нічого, знайдуть! Ви ж там, здається, один член Спілки? Що ж вони, одному письменникові квартиру не виділять? Та ще такому письменникові: «Корабелі» написав! Про завод і про місто...

— Вони, мабуть, ні журналів, ні книжок не читають — ніколи за роботою. Та й мови не знають. Ніби в чужій країні живу...

— Це наша біда. Ще й яка біда! — Вона взяла мене під руку. — Треба самим шануватися, працювати, домагатися успіхів і обстоювати рідну мову, рідну літературу, рідну культуру. А для цього необхідно об'єднуватися...

— От ми вже й об'єдналися, — пожартував я. — Ви мене просто окрилюєте! Бо я вже всяку надію втратив: Гончар писав першому секретареві обкому, так мене викликали у промисловий відділ, кричали, що я несвідомий, що дбаю лише про себе, а не думаю, яка складна житлова проблема у місті й на заводі. Що не гоже скаржитися...

— А самі живуть в апартаментах. Хіба ні? То добре, що Олесь Терентійович писав першому. Але коли Секретаріат Спілки звернеться, буде солідніше. Я побалакаю з Юрком.

Тут ми й прийшли. І Олена Григорівна сіла в центрі столу біля чоловіка, а я забився у куток і бачив усе, як на долоні.

То був чудесний і невимушений банкет. Такі банкети вдаються лише щедрим та широким натурам, дім яких, стіл яких, як і серця, відкриті людям постійно, а не з примхи чи якогось розрахунку. І я запам'ятав той банкет назавжди, хоч потім їх буде за моє довге перебування в Києві багато. Може, запам'ятався і запав у душу тому, що це був мій перший банкет у Києві на такому рівні. Такий несподіваний і такий ширий.

Всі почувалися, як удома. Лунали тости, один дотепніший від другого, здорові й вихвалання, як завжди на таких ювілеях, але були й жарти, і кпини, і пригадування смішних історій. У цьому особливо невтомний був Бажан. Респектабельний, навіть у таку спеку в чорному елегантному костюмі, він сипав дотепами, говорив жінкам компліменти, всі урочисті промови збиваючи на жарт, і саме тому було за столом так невимушено й просто, що навіть я, чужий у цьому товаристві, зважився на тост за ювіляра. Пам'ять, моя нерозлучна супутниця, не підвела мене й цього разу, і я напам'ять прочитав, може й з якимись купюрами, хтозна й коли прочитану сцену про розставання перед фронтом під оту польку «Ойра-ойра, ламцадрица, ой-ра, ой-ра!», всі аплодували, а Смолич не втримався й заплакав: мабуть, це була найулюбленіша його річ та найсмутніша сцена з його незабутньої юності. Плакав і не соромився сліз. А Бажан посерйознішав, став самим собою і час від часу поглядав на мене, як мені здавалося, з цікавістю.

Це був мій перший «вихід в люди» — майже такий хвилюючий, як перший бал Наташі Ростової. Перший «вхід» у визнані літературні кола та перше моє знайомство зі Смоличами зблизька, бо віддалік я добре знав Юрія Корнійовича не лише за його книгами, а й з його головувань на Президії правління, де доводилося бувати, приїжджаючи до Києва, разом із моїм другом Загребельним.

Незабутнім лишився в пам'яті та серці той вечір ще й тому, що на ньому співав Борис Романович Гмиря під акомпанемент своєї Віруні.

Та ще як співав! Мало є, а може, й немає зовсім таких співаків! Геній, та й годі. Він співав українські класичні романси та народні пісні — усе це у вузькому колі, у майже домашній обстановці сприймалося зовсім інакше, ніж по радіо, телебаченню чи в концерті. Щиріше, задушевніше, сердечніше. Дами плакали й цілували його, чоловіки обнімали, говорили оті необов'язкові, розчулені й вдячні благоглупості, від яких так нелегко, а то й неможливо відмовитися, коли чуєш музику Бетховена або спів Гмирі. Розчулений Смолич не від-

ходив від Бориса Романовича, величавого й натхненного, красивого, як Бог. Саме в розквіті літ і таланту перебував тоді уславлений бас Гмиря, радість і гордість переповнювали мене — яких геніїв народжує наш народ, наша земля, наша мучениця Україна!

Тільки Микола Платонович Бажан лишався незворушним. Та його Ніна Володимирівна. Чи набачилися всього? Чи вважали респектабельність найвищою мірою культури? Чи величава незворушність приваблювала їх сама по собі? «А може, в них немає слуху?» — подумав я і відкинув цю крамольну думку, бо хіба ж глухі душею або на слух пишуть вірші?

Потім я все частіше стикатимуся з величавою незворушністю серед кіношної богеми, особливо в Москві, та й у нас, у Києві. І в кіно, і в літературі ця величава незворушність часто-густо прикриває духовне убозтво або позірну велич, підігріту «директивними органами» та послужливою пресою. Багатьом незворушність служить п'єдесталом неіснуючої виключності, і вони смертельно бояться чужих успіхів і досягнень, сподіваючись вивищитися ще дужче усамітненням та замкнутістю. Боронь Боже визнати чиесь досягнення чи відкриття або просто порадуватися за колегу! Шапка Мономаха спаде! А шапки часто-густо й немає: шукай не шукай, а ніде не знайдеш. Або закотилась далеко, або її вкрали татари, про яких співається в наших степах: «Там татари їдуть та тебе заріжуть». Гай-гай, де ті татари? Де ті шапки Мономаха? Їх давно в нас покрали. Або підмінили. Або продали з торгів у ринкових відносинах.

Найчастіше знаходимо лише сокирку під лавкою.

Але ж Господи, Боже ж ти мій! Якими жалюгідними видаються оті «надуті морди», ота пихатість і самовозвеличення перед проявами справжнього генія! Голос і спів Бориса Романовича Гмирі розкривав і розривав серця, будив у них найвищі та найсвітліші відчуття й прагнення і роздягав донага дуті авторитети, «нікому невідомі знаменитості», духовне убозтво — вони вмирили на очах від одного звучання цього божественного голосу, який вбирав усю красу музичних та поетичних геніїв. Вбирав, щоб повернути людям у найкращих їхніх виявах. Я був щасливий того вечора, бо великий Гмиря співав тоді не «орбі ет урбі», а Смоличеві з Оленою Григорівною, а значить, і нам, їхнім гостям, а здавалося, що він співає кожному окремо, і тільки йому!

Його геніальний спів без жодної напруги, оксамитний голос, що невимушено лився сам по собі, ніби з Божої ласки, і ним треба було тільки правити, вливався у наші душі захоп-

ленням і такою ніжністю, що хотілось обійняти весь світ. Радісно було усвідомлювати, що це нам співає Гмиря, що ми з ним належимо до однієї нації, одного народу, однієї культури. Що ця культура може сягати таких вершин, такої краси й досконалості! Слава тобі, народе мій, моя стражденна нація, що народжуєте отаких геніїв, хоч би як нас гнобили!

Все дріб'язкове осипалося з нас, мов перестояний тиньк, витрювалося з наших душ, і залишалося чисте й благородне відчуття й усвідомлення краси, досконалості, високих душевних поривань і прагнень краси ще більшої, яка обійняла б увесь світ і зробила його благороднішим, справедливішим і чесним. Великий Гмиря ставав ще величнішим та красивішим на наших очах, і не хотілося розставатися з цими чарами. І не вірилося, що він колись постаріє або його колись не стане. Він здавався нам того вечора вічним, як саме життя. Як Бетховен. Як Мікеланджело. Як Лев Толстой. Як Шевченко...

Провівши Бориса Романовича з Вірунькою до їхнього дому, ми лишилися наодинці з чудесною, тихою й зоряною київською ніччю, переповнені його співом, що звучав і звучав у наших розкритих душах, і боялися розхлюпати враження, ніби несли їх, мов повні відра води від криниці чи від ставка. І всім нам було радісно й щасливо. Життя усім здавалося прекрасним та безконечним — воно тої ночі обіцяло нам багато щастя, а декому з нас і справжніх успіхів у літературі.

Замислена й притихла Олена Григорівна, тримаючи чоловіка під руку, взяла під руку й мене. Минко з дружиною і Бажан з Ніною Володимирівною йшли попереду, і Смолич тихо сказав мені:

— Розчулили ви мене, Сашку Олександровичу, до сліз. Аж незручно перед товаришами, перед ровесниками...

— Розчуленість ніколи не вважалась непристойністю, — заперечила Олена Григорівна. — Хіба що в спартанців. Та ще — у фашистів. А ми ж ні ті, ні другі. Правда, Сашку?

— Авжеж, Горький он плакав, коли Єсенін читав йому вірш про собаку, й не посоромився написати про це потім. Не вважав те вадою. І не вважав непристойністю. Навпаки, це ознака...

— Яка там ознака, — перебив мене Смолич. — Ви мені душу перевернули цим спогадом. Цим наведеним уривком. Знаєте, я написав його майже з натури. Він залишився мені найдорожчим з усього, що я написав. А ви саме його і запам'ятали й так доречно навели сьогодні. Одне слово, зробили мені найкращий подарунок, який тільки можна уявити. Якби були

запрошені заздалегідь, я міг би подумати, що ви спеціально прочитали і запам'ятали перед ювілеєм...

— Що ви, Юрію Корнійовичу, — зовсім посмілішав я. — Прочитав «Наші тайни» ще в шостому класі, а пам'ятаю цю сцену, точніше — цей епізод і досі. У мене якось особливо влаштована пам'ять: само відкладається в ній усе талановите, особливо сумовите і настроєве. Пам'ятаю «Інтермеццо» Коцюбинського, «Щастя» і шматки «Степу» Чехова, дуже багато пам'ятаю прози Хемінгуей, не роблячи ніяких зусиль, не запам'ятовуючи спеціально...

— Нічого собі, — задумливо сказав Смолич. — Добірне судіство. Ще подумаю, що і я з цього ряду.

— Ні, у вас інший ряд. Але «Наші тайни»...

— Юрку, Олено, ми прийшли, — зупинився Бажан біля парадного ганку.

І без всякого переходу до мене:

— Раджу вам помиритися з Собком. Зателефонуйте йому завтра ж і домовтеся про зустріч або вибачіться.

— За що? — здивувався я.

— За якусь там статтю у «Вітчизні». Я не читав, але кажуть, набили ви там скла зі своїм другом Загребельним. Вся старша генерація здибилася: мовляв, нешанобливо відгукуєтесь обоє про доробок старших колег, безжально препаруєте їхню прозу.

— І Головка із Сенченком теж нарікають?

— Ну, ці стоять вище всяких образ. Ображаються не переобтяжені талантом. Не наживайте собі ворогів на самому початку...

— Не наживаю, Миколо Платоновичу. Я тільки цитую.

— Цитувати можна по-всякому. Он як гарно процитували Юрка, мало і я не розплакався. Хоч до тонкосльозих і не належу.

— Значить, я тонкосльозий? — образився Смолич.

— Ще матимем час обговорити цю проблему з тобою. А зараз я хочу переконати цього задерикуватого молодика, що до старших треба ставитися шанобливо. Особливо, якщо й сам пишеш виробничі романи.

— Не стане ж Вадим Миколайович одягати своїх двірників у брудні хвартухи і мести брудні вулиці старими мітлами. Бо в «Білому полум'ї» у нього все чисте й нове: і місто, і білі хвартухи на двірниках, і вулиці чисті. Не зрозуміло тільки, для чого ж їх замінити, та ще й новими мітлами? Абсурд, та й годі.

— А може, це алегорія? — примирливо запитав Смолич.

Бажан лишився суворим.

— Якби ж тільки це, — сказав він після довгої мовчанки. — Біда у нас з прозою: лакуємо все, аж гай шумить! Хіба один Собко? Остерігайтеся зайвих емоцій і вдивляйтеся у власні писання: чи немає і там солодкої рожевості. Краще самому помітити й виправити, ніж будуть тикати носом інші. Вадим Миколайович вправно буде сюжети, а це не так уже й густо у нас трапляється. Обережнішими будьте в оцінках — ви ще мало працюєте в літературі, щоб бути категоричним. Особливо в оцінках. Повірте старому вовкові: все обернеться потім проти вас. Незчуєтеся, звідки й лихо звалилося. Тяжка наша праця, і недогляди підстерігають кожного. Більше б нам доброзичливості, толерантності, легше б усім працювалося. — Він подав руку Смоличеві, злегка обійняв його однією рукою за плечі. — Дякую, Юрку, за славний вечір. Великий ти й невтомний трудяга, мій друже. — Він поцілував Олену в обидві щоки, випростався й глянув мені у вічі. Окуляри у відблисках вуличних ліхтарів блищали, і його очей не було видно. — Запам'ятайте, що я вам сказав. Та зробіть так, як раджу. Для вашого ж становища в літературі...

— Навіть для цього переконань своїх не міняю. Вадимові Миколайовичу на його лакувальницьку запопадливість ніхто з присяжних критиків не вкаже, а це губить його не такий вже і щедрий...

— Не виносьмо присудів і не даваймо передчасних оцінок, — різко перебив мене Бажан. — Ще не знаємо, що з нами самими станеться. Бо поправляти й виправляти письменників... Охочих хоч греблю гати. І при всіх посадах. Зануритеся глибше в літературне життя і побут, узнаете, де раки зимують. — Не подавши мені руки, він попрямував вслід за Ніною Володимирівною до парадного, легко зійшов на ганок і зник за дверима, не оглянувшись.

— Розгнівили ви його, — сказала Олена, беручи мене під руку.

— Бог не видасть — свиня не з'їсть, — сказав Смолич, легко, по-хлопчачому крутнувшись на одній нозі, зірвав з нижньої гілки каштана розчепірену п'ятірню жорсткого листя і подав Олені. — Вручи йому, любя Оленко, оце замість квітів, як гладіаторові перед виходом на арену, бо цей хлопець іде напролом, заплющивши очі. Дай Бог, щоб він якнайшвидше розплющився і побачив, з ким можна вести полеміку паритетну, а з ким гратися в піддавки. Собка в нас всю дорогу чучикають, і він звик до цього. А тут якийсь провінціал ріже правду-матку у вічі, бере на себе функції наших цнотливих і догідливих критиків, які давно забули свій черствий хліб, бо

звикли до булочок з кишмишем, випечених на похвальбі. Не беріться не за своє діло, хлопче. Пишіть краще прозу – і вона ніколи не зрадить вас, якщо ви самі не зраджуватимете їй. Ми живемо ось тут, поруч, на Заньковецькій. Запросили б вас до себе, так Олена мати нездужає...

– Мене чекає мій номер в готелі. Дякую за чудовий вечір і виявлену до мене приязнь. Ніколи не забуду цього першого введення у нашу українську еліту.

– Ще й Гмирею вас почастивали, – сказала Олена. – Таке щастя рідкісне – мало кому дається. Ми й самі не чекали, що так станеться.

– Будете в Києві...

– О-о! А де ж йому бути, як не в Києві! – перебила Олена Григорівна свого толерантного чоловіка. – Сам сказав про це, ще коли «Зорі...» з тобою читали, не знаючи, хто автор. «О, – сказав ти тоді, – цьому невідомому авторові треба готувати квартиру в Києві». От і готуйте, бо він там з двома дітьми тулиться в дванадцятиметровій кімнаті, працює на заводі, а заочно вчиться на літфаці. Не за профілем. Знаєш, як йому там живеться?

– Не знаю, але уявити не важко. Ви, Сашку, проривайтеся в Київ через кіностудію. Там потрібні талановиті хлопці, а з киян ніхто й носа не поткне у той бедлам. Попрацюєте трохи, а там будинок Літфонд збудує, і ми вам квартиру виділимо. Обирайте такий курс – нічого там сидіти. Нічого не висидите. А кіно – велика школа для письменника. По собі це знаю. І Яновський цю школу пройшов і написав там, на ВУФКУ в Одесі, «Майстер корабля». І Довженко в генії вийшов, не мавши кінематографічної освіти. І Бажан там працював. Дерзайте, хлопче! – Він потиснув мені руку, і ми розстались чомусь надовго. А може, й назавжди, не знаю, чому...

Не знав я тоді, та й не міг знати, що не лише голосуватиму проти нього, а й виступатиму. І не так проти Смолича, як за Гончара: всі ж, певне, пам'ятають, що тоді «знімали» з посади голови Спілки п'ятдесятилітнього Гончара, брутально і несправедливо розкритикованого за «Собор», а замість нього нав'язливо рекомендували сімдесятидволітнього Юрія Корнійовича, який до того ж лежав у Феофанії з третім інфарктом. І голосування у Спілці було потрібне йому, як корові сідло.

Звичайно, я любив і люблю Гончара більше, ніж Смолича. Він мені ближчий за стилем. Він увесь зітканий із таланту, просякнутий ним – отим світлим, замріяним, печальним і добрим, суто українським талантом. До того ж в останні роки головування не раз і не два викликали його «на килим», і він сидів сам на сам з усім Секретаріатом ЦК годинами, один

перед усіма, і повторював своє лицарське, своє непідкупне і невідступне «ні!» у відповідь на домагання дати згоду на арешт Івана Дзюби та інших чесних сміливців, що піднімалися на захист рідної мови, нації, культури. Ніхто, крім нього, не міг тоді сказати оте «ні!» так авторитетно, щоб його почули, побоюлися і рахувалися з ним.

Тому я не розкакуюсь у тому, що виступив за нього і голосував за нього, хоч те наше голосування було брутально зневажене і навіть перебріхане. У ті страшні часи свавілля правило бал, як і за сталінщини: одразу ж після зняття Гончара й почалися арешти інтелігенції на Україні, і ніхто не спромігся повторити мужній вчинок Олесь, стати на захист скривджених.

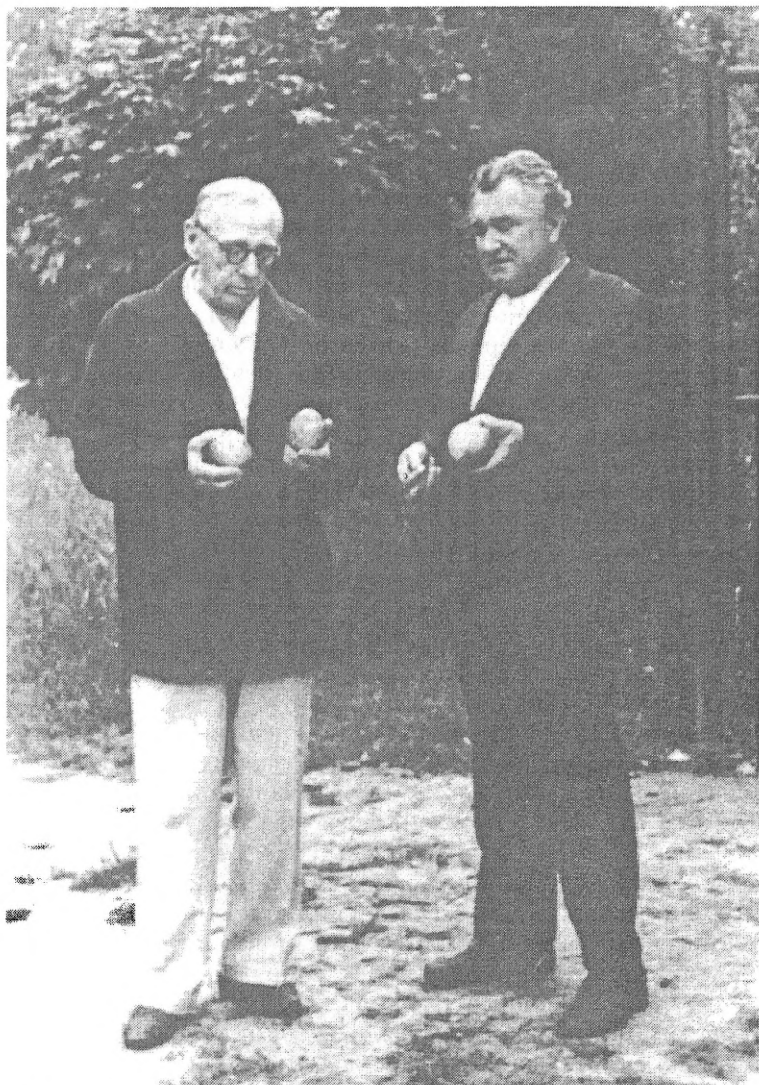
У чому ж тоді я каюсь? Спитайте про це самі себе, прочитавши «Розповіді про неспокій», де Юрій Корнійович кається перед своїми друзями й побратимами. Адже книжка ця, як і фільм за нею, — суцільне каяття перед загиблими, перед знищеними, перед забутими й приниженими, імена і твори яких відроджуються лише зараз. А Юрій Корнійович каювся перед їхньою пам'яттю за нас усіх ще он коли! Благаю долю: не шли нам більше приводу каятися і нині, і пісно, і во віки віків! Амінь...

Конча-Озерна, 18 травня 1998 року

ПІСЛЯ СКАЗАНОГО

Не ходіть до еліти в гості, щоб потім бути відторгнутим нею: побачивши й усвідомивши її красу й досконалість, розчинившись у ній хоч ненадовго, ви вмрете, коли вас виводитимуть з неї чи, радше, коли вона сама одвернеться од вас. Вмрете, якщо не фізично, то морально. А може, й духовно. Таких втрат і принижень людська натура не долає.

Входьте в еліту назавжди, щоб лишатися там до смерті, розчинитися в ній і стати її часткою. Входьте в неї так, як входив Шевченко, як входили Косачі з Лесею Українкою та її матір'ю Оленою Пчілкою, як Терещенки й Галагани, як Франко, Коцюбинський, Панас Мирний та Нечуй. Як увійшли в нашу духовну еліту Олесь Гончар та Ліна Костенко. Або й вривайтеся в неї, як Павличко з «Любов'ю й ненавистю», з отим пам'ятним віршем «Коли помер кривавий Торквемада» чи отою гіркою сльозою: «Не я ішов — Гуцульщина ішла, заплакана і боса, по снігу», як Драч з поемою «Ніж у сонці» та з баладами «Про крила», «Про гени» та «Про солов'їв», як

Юрій Смолич і Василь Козаченко. Конча-Озерна, осінь, 1971 р.

Вінграновський з «Димарем» у «Літературній Україні», з «Атомними прелюдами», з поемою та сценарієм «Світ без війни», як Борис Олійник з поемою «Шлях» та «Сивою ластівкою». То були блискавичні спалахи, що освітили стомле-

не і страдницьке обличчя нашої літератури, і воно стало яснішим, особливо в поезії.

Громохко входили в національну еліту Довженко із «Звенигорою» та «Землею», не маючи ні освіти, ні будь-якого кінематографічного досвіду, Яновський з «Вершниками», Рильський із юною збіркою «На білих островах». Тичина із «Сонячними кларнетами», Сосюра з «Червоною зимою» і Малишко з «Битвою» та «Дорогою під яворами».

А Шевченко оглушив царську еліту «Сном» і «Кавказом», а українську, якщо вона була на той час (а вона таки існувала, бо еліта, як і панство, завжди знайдеться, коли є мужик), отим безсмертним віршем «І мертвим, і живим...» За «Сон» він був вигнаний з еліти царем, здавалося, назавжди, в солдатчину, спроваджений жандармами в уральські степи, а потім на Мангишлак, був виведений на плац, мов на глум, де його муштрували п'яні унтер-офіцери, від яких навіть на буйних уральських вітрах та на вітрах історії тхне горілкою, оселедцем і цибулею, смердить хамством. Ото було виведення з еліти! Десять років виводили!

Муштра, приниження, знущання «с заперещением писать и рисовать». Виводили, виводили, та так і не вивели: не лише в духовних злетах і пориваннях, а й у духовній стійкості та витривалості Тарас Григорович був Велетнем! Висоту і стійкість духу заповів нації і кожному з нас, українців. Навряд, щоб його там, у Заураллі, вважали причетним до еліти солдати, унтер-офіцери та офіцери в казармах і на плацу для муштри. Комендант форту Усков з чарівною дружиною та дітьми – так. Ну, й брати Лазаревські, які служили там чи бували наїздами. А також польські засланці, учасники повстань 1830, 1848 та інших років: Залеський, Сераковський та інші, імена яких не збереглися. Але коли Шевченко повертався після десятилітнього заслання, вже на пароплаві багатий судовласник Олександр Сапожников негайно увів його у свій салон, повернувши в еліту, яку, однак, наш геній зневажав, бо бачив її несправжність, ницість та сибаритство. Отож на відміну від еліти, жив на антресолях Академії мистецтв і невтомно працював під носом у царів, своїх мучителів, які прагли зжити його зі світу. Еліта в зуби йому заходила, і він страждав самотиною, благав господа: «Якби з ким сісти, хліба з'їсти...»

Радий був дітям Президента Академії, що приходили до нього й кликали на прогулянку по Невському, захоплено дивились на нього, мов на диво, благали, щоб він запалив ци-

гарку, бо любили нюхати дим, а Тарас Григорович відмовлявся: на вулиці, мовляв, палити нечемно.

Друзі покинули й одвернулись від нього. Гіркота зажури не покидала його – він розчарувався в друзях: та поїхала у Париж, завіялася безвісти і відкрила там чи салон, чи будуар, де приймала падких на лестоші поклонників та кавалерів з усієї Європи. Навіть Герцен з Лондона приїздив у Париж до неї. Всі злігалися на розкішну вроду й не дуже суворий норов новоявленої Мессаліни, що частувала не так літературними шедеврами, як жіночими принадами, щедро обдарована ними українською природою, забувши геть того, хто привітав її та увів у літературу по-справжньому, рекомендував художній еліті імперії та Європи і називав її «моя ти доню». А «доня» чи й не бралася в Парижі переплюнути саму Жорж Санд не так в літературних, як в будуарних ділах.

Коли він мучився на антресолях Академії від самотності й бездомності, його друзі по Кирило-Мефодієвському братству розкошували й утверджувалися: Костомаров у Петербурзькому університеті в квітні 1859 року обирається екстраординарним професором російської історії, а Куліш видає журнал «Основи» і зводить з розуму довірливих та принадних дружин своїх найближчих друзів, видаючи себе за страждальця й «воздыхателя». Не вірите? Прочитайте «Романи Куліша», то й узнаете. І здивуєтесь: зваблював Марію Олександрівну Вілінську від Маркевича, з яким просто братався, і спокушав дружину Глібова, вторгаючись Батиєм у благородну родину. Що їм усім до Шевченка, який день і ніч працював над офортами, акварелями й портретами і писав свою дійсно мученицьку поезію, не маючи ні близької душі, ні власного кутка. Працював день і ніч, як проклятий. Мимоволі напрошуються порівняння з Мікеланджело й Бетховеном – всі троє були абсолютно самотні й неприкаяні. Чи геніям усім судилася така гірка доля, самотина і страждання? Не знаю...

Що ото було в нього на душі, коли він серед ночі написав:

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Нікчемні вірші віршувать
Та й заходиться риштувать
Вози в далекую дорогу,
На той світ, друже мій, до бога,
Почимчикуєм спочивать...

Про кого він думав? Кого згадував ночами в самотині на казенних антресолях Академії? Друзів по «братству», що од-

реклися від нього ще на допитах у Дубельта і жили своїм життям, своїми успіхами в Петербурзі, коли він стояв уже однією ногою в могилі? Чи когось іншого?

Чи був він в еліті? Чи, скоріше, витав над нею високо-високо, так що й голови вона, ясновельможна, не могла за-дерти, щоб його побачити?

Олесь Гончар приніс з війни на Україну «Альпи» і поставив їх у нашій літературі, як гортензію в горщику на підвіконні. А потім «Голубий Дунай» розіслав барвистою хоругвою над Дніпром, «Злату Прагу» поставив над ними, окутану синьою імлою Перемоги, засипану багряним листям печалі, спогадів і забуття, і Сталін, скорений такою красою й поезією, присудив йому свою першу премію двічі, вдоволено всміхаючись у вуса та лукаво мружачись: приручив чи ні?

Еліта ж підхопила молодого й вродливого 28-річного Олеся на теплі та пишні коліна, з яких він раз у раз сповзав чи зіскакував, щоб стати в оборону власного народу, його мови й культури, яким ніколи не зраджував навіть в мислях своїх. Еліта ж, і відпускаючи, не зводила з нього ласкавих материнських очей, аж до «Собору». Тоді вона осудливо чи то ніяково потупилася й покірно та смиренно чекала, що з ним буде далі, не подавши руки, не промовивши й слова на захист проти брутальних звинувачень і несправедливих закидів. Така вона і є за своєю суттю — ніколи не стає в опозицію, завжди слухняна й толерантна по відношенню до існуючої влади. Це — найголовніший Закон її існування.

Так і стояла, смиренно дивлячись собі під ноги, аж до його смерті. Тоді полегшено зітхнула, і, виряджаючи, спроваджуючи на Байкове, поплакалася рясним літнім дошем, що завжди приносить задоволення після спекотного й шпаркого літа перебудови, мітингів, голодовок, парламентських галасувань та голосувань за суверенітет України. От тільки жаль: нікому було заспівати в тому виряджанні, як співали, кажуть, Вишні:

Козака несуть і коня ведуть...

Бо за суверенітету й хори розпалися, і народні пісні позабувалися за чужоземними й доморощеними шлягерами, недолюдими й безпідставними потугами зварганити щось «біблійне» під соромітські вихиляси, придимбаси та конвульсійні корчі, наче то не естрада, а пекельна пательня, на якій наших так званих естрадних «зірок» підсмажують чорти, відьми та вурдалаки.

Краще вже хоронили б Гончара під оркестр національної гвардії, під безсмертне «Прощання слов'янки», бо гвардії сержантові Гончару все слов'янство вдячне за воєнні труди й

подвиги, а ще більше – за літературні. Він був істинний Воїн, справжній Мужчина, великий Українець і ще більший письменник, якому б личило віддавати воїнські Почесті.

Не подумалися. Як і у всьому. А підказати, як завжди, нікому. Та й навряд чи послухали б. У нас і на похороні ділять Булаву та Шапку Мономаха, яких давно вже немає...

Коцюбинський з еліти, як і з бідності, не виходив, не випадав, не вилучався. Завжди витончений, елегантний – в одязі, у зовнішності, у прозі своїй поетичній. Дуже близький був шляхетністю й скромністю до Чехова, а дружив чомусь з Горьким, майже своїм антиподом.

Мабуть, тому, що той жив на Капрі, куди Михайла Михайловича послали лікарі лікуватися. А Чехов жив у Ялті, яку Коцюбинський незлюбив з часів свого матеріального бідуння та поневіряння по татарських виноградниках, борючись з філоксерою та забобонами ісламу.

Ліна ж увійшла в еліту вальяжно, неквапливо, ніби вместилася на гарно напаленій на хліб печі у найлютіші морози на Водохрещу. Ото й позирає зверху на всіх, мов на дітлахів, що товпляться в натопленій хаті, тупцюють на долівці, заселеній соломою, а в широкій, палкій та зрячій душі її розкошують собор святого Петра, його Сікстинська капела, розписана Мікеланджело та Рафаелем, Париж із «Собором Паризької Богоматері» Віктора Гюго та справжнім Собором. Париж Поля Верлена, розбійника й поета Війона, Аполлінера й Сартра, Лондон з отією «Етель і Ліліан, труну звезуть на ліфті. Етель і Ліліан ногами уперед...» І дістатися її духовних висот не дано нікому.

Богиня Ізіда, королева Ядвіга, сама, мов Етель і Ліліан: «Летить той дивний гедзь! Летить, як астероїд, крізь київські дощі, крізь лондонський туман...» – хочеться й хочеться її цитувати, бо, раз прочитані, вірші її гніздяться в пам'яті і серці – стоять там і не проходять.

«Ще вчора була я висока, як вежа», – скаже вона сама про себе заглавним рядком із вірша. Висока і прекрасна, – додамо від себе. Вродлива жінка й геніальна поетеса, що перша в нашій поезії сказала: «Заворожили ворони світанок», «Старі дуби, спасибі вам за осінь, за відлітання радості і птиць. Ще я, мабуть, затуркана не зовсім, що чую шурхіт княжих багрянниць...» І ще багато-багато перлів, що лишаться у нашій поезії назавжди.

Еліта, в яку комусь з нас судилося увійти, відходить, як усі смертні, бо вік людський і смерть невблаганні. А поповнення завжди вривається вередливе й нетерпляче – ні пізнавать, ні визнавать не хоче навіть геніїв. І коли отаких кокотюх,

великих матюжників та маленьких цибульків назбирується багато, тоді й еліти не стає, і справжня література навряд чи й залишиться, бо вони нікого і нічого не чують за власним репетуванням: «Мусимо усвідомити: за нами інтелектуальна пустеля! Починаємо з нуля!» А що вони починають? «За туманом нічого не видно» – співається в старій українській народній пісні. Нагадаємо: Пушкін написав «Деревню» 1816 року, сімнадцятилітнім, і тоді вже прогрімів на всю Росію, а 1814 року, п'ятнадцятилітнім, попереджав:

Страшися участи бессмысленных певцов,
Нас убивающих громадою стихов!

Лермонтов написав «Бородино» молодим-молодесеньким і одразу ж став класиком, бо це був гімн Вітчизняній війні 1812 року – він і досі на устах всіх поколінь в Росії. А ви чим прославили Україну, щоб робити такі категоричні заяви, на які не зважувався навіть Калігула, перед яким трепетав Рим? І хоч він не робив таких гучних заяв, а тільки намірявся зробити консулом свого коня, преторіанці, налякані його деспотизмом, змовилися і вбили його на початку 41 року, коли йому ще не виповнилося й тридцяти. Після нього лишилася дурна слава й ота безглузда легенда про коня. А що лишиться після вас, панове? Що саме ви «починаєте з нуля»? Оці заяви, після яких не треба вже й коня приводити не лише в Римський Сенат – на щорічний поетичний семінар в Ірпені!? І без цього коні іржатимуть над самими цими безглуздими заявами. Що лишиться після цих епатажних заяв, не переобтяжених мудрістю? Теж пустеля? Мабуть, ще страшніша – вже справжня, бо серед вас ні Рильського, ні Сосюри, ні Малишка щось не видно й не чути. Гончар, наприклад, у двадцять вісім написав «Альпи», а до тридцяти – «Голубий Дунай» та «Злату Прагу», і його читав увесь світ. Принаймні – вся Європа. А що написали ви, панове й паненята, щоб отак репетувати?! Галасуете? Галасуйте. Може, до чогось і догаласуетесь. Вже он Вас.Вас.Плющ надає вам, вам: Кокотюсі й К° сторінки «ЛУ», а відкриттів щось теж не видно й не чути. «Чортма», – як говорила моя невпокірлива баба Галка, царство їй небесне.

Хоч би коня свого, а не Калігулиного, привели в цю «духовну пустелю», як не в Римський Сенат. Так і коня ж нема – бігає у вигляді Пегаса по зелених луках життя й поки що вам не дається. А ще ж треба його й засідлати, й затягти підпруги, і ногу встромити в стремено, а потім ще й вискочити на нього. Подумали б краще, як це зробити, а не робили пустелі

з духовних надбань тисячолітньої історії та культури багатостраждальної України, до якої вам байдуже, бо вона, очевидно, вам чужа. Тому й галасуєте над її гіркою долею, складною й суперечливою історією її культури й літератури замість того, щоб замислитися й розібратися в усьому по-господарськи, як і належить дітям, що шанують свою матір-Вітчизну. Чи вона не ваша? Чужа? Ну, то галасуйте собі далі. Може, до чогось і догаласуєтесь. Тільки не до справжньої літератури, яка робиться мовчки, у великих трудах і труднощах. Так, що на галасування ні сил, ні часу не лишається. Та й совість же має бути хоч яка-небудь. І скромність би не завадила. Хіба ваш наставник *пан* Осип Зінкевич не говорив вам про це? Говорив, говорив, навіть бідкався з приводу ваших епатажних вибриків, та вам, мабуть, уже й чорт не брат! Що вам пан Зінкевич, як ви вже давно Бога за бороду взяли та й тішитесь з цього марнославства, яке вам колись дорого обійдеться: спохватитесь, та пізно буде. Толстой до 1852 року, тобто не маючи ще й 24-х років, написав «Дитинство», «Ранок поміщика», «Набіг», «Отроцтво» і не галасував, а, як твердить Ромен Роллан, «...і він дякує могутньому духові життя..., ...в ньому більше молодості, ніж раніше».

А Шолохов 1928 року, 23-річним, написав «Донські оповідання», «Лазуровий степ» і третій том «Тихого Дону». А ви? Що написали ви, щоб заповнити вигадану вами не від великого розуму «духовну пустелю»? Що збираєтесь починати з нуля? З публікації Кокотюхи в «Літературній Україні» перспектива відкривається убога. А може, й нема ніякої. Отож, не галасуйте на своїх ірпінських зборищах, які мені здалеку нагадують дитсадок «Горобинка», у який я водив свою онуку Роксолану, а подумайте: хто вас там годує й забезпечує житлом? І чи гарно розпочинати літературну біографію з утриманства та ще й галасувати на чужих харчах, ще нічого не зробивши в літературі? Про яку елітарність тут може йтися? Епатаж і зухвалість ведуть прямісінько в богему й безпліддя.

Хоча й еліта – чужинецьке поняття, чуже слово. Воно означає elite (франц.) – відбірне, найкраще, від лат. *elitas* – вибираю. 1) «Відібране» коло людей, «відбірний прошарок суспільства, громади» вживається для підміни класових понять та виправдання класової нерівності, яка зараз насильницьки, «конституційним шляхом», насаджується в Україні. 2) В ряді країн назва відбірних військових формувань. Наприклад, лейб-штандарт «Адольф Гітлер» у фашистській Німеччині, «Командос» в Англії, «Рейнджери» в США, «Альфа» в Росії, «Беркут» у нас, в Україні.

Письменникові, безперечно, краще лишатися осторонь такого «сусідства», а тим більше — середовища. Істинному художникові краще лишатися з отим трудящим людом, до якого зараз прищеплюється презирство, мов до туземців на островах Океанії, до аборигенів в Австралії, та індіців у Північній Америці, інків та майя в Південній Америці. І що дивно, ні конкістадорів, ні корсарів-завойовників, ні Колумба, а народ під гаслами демократії, так званих реформ, ринковою захланністю загнано в злидні, безробіття, в чорнобильську та інші зони вимирання.

Презирство ж до «простого люду» насаджується саме так званою елітою: державною, фінансовою, комерційно-торговельною, депутатською та отою «міністерською», що влаштує, на подив і обурення обдертої і пограбованої людності, «Віденський вальс» та новорічну «балю» з ікрою, шампанським, смокінгами та вечірніми сукнями, коли на Україні щороку без війни вимирає армія Паулюса, і ніхто не оголошує траур, як це зробив сатрап і убивця Гітлер в лютому 1943 року.

Еліта ніколи не була опозицією існуючій владі — вона була її еталоном! А література й мистецтво — завжди в опозиції.

Отже, чи варто ходити в еліту? Задумаймося над цим — добряче задумаймося! І залишаймося зі своїм народом, який тепер звать «електоратом», пожбуївши в злидні та безробіття, в одну ніч з допомогою «мальчиша-кибальчиша» одібравши в нього всі заощадження, укравши в нього тисячолітню культуру й літературу, і згадують про нього тільки під час виборів, намагаючись підкупити вкраденими у нього ж грошми.

Бо ж літературу творять не заради купки бандитів та крадіїв — вони все одно нічого не читають, а тільки рахують гроші. Література не забава — дзеркало, в якому відбивається час, стан природи й суспільства, муки й страждання, радощі й біди близьких і далеких людей, таїнства любові і смерті, ненависті й життя, яке б і чие б воно не було.

А мить і вічність, минуле й прийдешнє, сама історія розпросторюють над нами свої хижі і трепетні крила, і чути, як порипують і потріскують на вітрах часу їхні махові пера.

Конча-Озерна, 31 липня 1998 року

ЧОРНО-БІЛЕ НА ПЛЕНЕРІ

Несподівано з'явиться з-під вранішнього сонця на білій-білій нічній порожі з величезним чорним собакою і аж сахнеться, впізнавши мене в таку ранню пору.

— Доброго ранку, Юрію Корнійовичу, з неділею будьте здорові!

Зупиниться як вкопаний. А відповідь не відразу. Підвівши голову, гляне на мене крізь товстелезні окуляри з сильною діоптрією і мовчатиме довго й відчужено. Аж мені стане ніяково.

— Ви ж на останньому організаційному пленумі голосували проти мене. І виступали проти. А тепер вітаєтесь? — питає непримиренно.

— Виступав. Тільки не проти вас, а за Олеся Гончара, молодшого за вас на двадцять років! Та й коли це було? Ще минулої весни. Можна вже й забути, якщо не простити.

— Не забувається... — зітхне Смолич й одвернеться. І довго дивитиметься на засніжений луг за замерзлими озерами. — Ні лихе, ні хороше.

— А вийшло ж все одно по-моєму: ви й самі відмовилися головувати у Спілці письменників. Навіть в кабінет не зайшли.

— Нащо воно мені, — відмахнеться і змерхне на моїх очах.

Здасться ображеним, покинутим і забутим, як мала дитина, ревний жаль підкрадеться й візьме за серце. Але я жену його, жену...

— Після третього інфаркту, — скаже лугові, а не мені Юрій Корнійович. — На сімдесят другому році життя — яке вже там головування?!

Довго дивитиметься на Дніпрову заплаву, зажурений-зажурений і сумний.

Нам ніяково отак стояти віч-на-віч і мовчати. А говорити ніби й ні про що. І випещений породистий пес, присівши на задні лапи, дивитиметься на мене з першої ж миті насторожено й люто, вловлюючи чутливою собачою душею напруженість, а то й неприязнь розмови. А під час нашої довгої й незручної мовчанки підійде і вляжеться на ноги хазяїнові з наміром захистити його в разі потреби: «Не руш! Я — тут! І ось кому служу! Не підходь!»

Висолопивши довгий язик, пес швидко дихає, ганяючи боками. То зиркне, скошуючи око, то примружиться й одвернеться, вдаючи, що не помічає мене. Як лев у зоопарку.

— Ходімо, Рексе, — скаже йому Смолич. — Нічого тут лясати точити в таку ранню пору.

Але пес ніби й не чує — так само швидко дихає, мружиться незворушно і навіть презирливо. Наче знає щось таке, чого хазяїн іще не второпав. То хай підожде — воно ось-ось має статися.

— Ну, полеж, полеж, — гладить його по загривку Юрій Корнійович, усміхаючись. — А ви знаєте, — примирливо каже

мені, — бік у нього такий гарячий, аж ноги в мене зігрілися. Ніби й морозу немає.

— Недарма ж з собаками ходили на обидва полюси землі, — нагадаю, думаючи зовсім про інше. — Юрію Корнійовичу, я прошу... Хочу, щоб ви знали: шаную вас з дитинства. І шануватиму все життя. Перш за все за «Наші тайни».

— Виступи, значить, виступами, а поглядів і симпатій своїх не міняєте? — пильно дивиться у вічі, і сильна діоптрія підкреслює його настороженість. — Виходить, що так? Це — добре. Це — справедливо.

— Не в тім річ — добре чи погано. Існує Велика Література. А наші симпатії й антипатії, амбіції й марнославство перед нею, Літературою, нічого не варті. Ви ж перед українською літературою — великий і невтомний трудівник її — страму не маєте...

— Якби ж то, — перебиває мене Смолич роздумливо. — Грішила і грішить наша література кон'юнктурщиною. Грішив і я. Тільки, здається мені, не так, щоб... Ну, не більше за інших. Але... Зізнаюся широ: великих прикрощів завдали ви мені отим виступом на організаційному пленумі. «Як же так? — думаю собі. — Цитує напам'ять цілий розділ «Наших тайн» на моєму ювілеї! А як до діла — виступає проти мене». Гірко й тяжко було. Особливо у Феофанії. Після інфаркту... — Він усе ще дивиться в урочище, на засніжений луг, побатований чорними смугами шелюгів, заставлений чорними деревами, поміж якими ось-ось з'явиться олень, лось чи косуля. Або хоч заець промайне із одного чагаря в інший. Але там панує спокій і нерухомість сніжної зими, і далекі, рожеві в ранковім промінні хмари на сході обіцяють що завгодно, тільки не весну, не відлигу, а ще більший мороз. — Припускаю, що Гончар ближчий вам за манерою письма. Що він талановитіший за мене. Пишучи про степ у книзі новел «Південь», у «Таврії» й «Перекопі», особливо в «Тронці», він рідніший вам. Однак, одначе... Образили ви мене. Засмутили.

— Зрозумійте, Юрію Корнійовичу, вас підставляли! Вашим іменем і авторитетом відкривали дорогу іншим, не переобтяженим ні талантом, ні принциповістю, ні славою. Щоб легше маніпулювати письменниками, Спілкою. Бачите ж: Гончара зняли, й одразу почались арешти свободомислячої інтелігенції. Хотілося захистити Гончара і від несправедливої критики «Собору», і переобрати його головою Спілки, щоб він і далі говорив непохитне своє «ні!» свавіллю й беззаконню.

— Наміри благородні, — зітхне після довгої мовчанки Смолич. — Але ж ви, як і все новообране правління, нічого не могли вдіяти. Лінію на його зняття виробляв ЦК. І то —

не наш. — Смолич оглядається, чи нема часом когось поблизу, і, стишивши голос: — Була вказівка з Москви. Це моє припущення. Суджу з того, що зі мною вели системні й наполегливі переговори всю зиму й весну. Неважко здогадатися: щоб за всяку ціну прибрати непокірного Гончара і розв'язати собі руки. Розуміючи це, я відбивався як міг. З усієї сили! Доки не вжарив третій інфаркт. Тоді вони висунули мене організаційному пленумові без моєї згоди. За інших не проголосували б...

— За вас новообране правління теж не проголосувало. Овчаренко сфальсифікував результати нашого голосування, хоч воно й велося у відкритому режимі — підняттям рук. І без підрахунку видно, що проходить Гончар.

— Он як? — дивується Смолич. — А мені казали...

— А що ж вам скажуть? Гру вели до кінця. Так що...

— Та вже як сталося... Але я категорично відмовився голосувати. Ка-те-го-рич-но!

— Всі це знають: головує ж бо Козаченко...

— Я підкреслюю, — перебиває мене Смолич сердито, і його вірний пес підхоплюється, нашорошує вуха, дивиться на мене насторожено й люто. — Підкреслюю: і в Феофанії, коли до мене приїздив Федір Данилович, і вдома, виписавшись із лікарні, я категорично відмовлявся очолити Спілку! Хочу, щоб і ви, і всі інші знали про це. Олесеві я вже говорив не раз і не два, але «вилливу» інформації чомусь не сталося. То хоч ви скажіть кому зможете: я ніколи не прагнув ускочити в крісло голови Спілки. Був заступником у Корнійчука й Бажана, а потім на посаді відповідального секретаря тягнув лямку видавничу, господарчу та організаційну. Натягався, як Голіаф із отим камінням. Тьху ти! — тут же й поправляється із стомленою усмішкою. — Не Голіаф, а Сізіф марно тягав каміння, покараний Зевсом за неіснуючі провини. Так і я: ніколи не був позбавлений влади — навпаки, весь вік переобтяжений нею. Редагував мною ж заснований журнал «Україна» в евакуації. Організував та очолюю й по сей день Товариство «Україна» по зв'язках з діаспорою. То нащо ж воно мені здалося, оте головування в Спілці на старості літ? А мене все одно видають за підсиджувача Олесея Гончара. Не може наша письменницька братія без сенсацій. І без ворогів не може. У нас це сидить з тридцять сьомого. І сидітиме до кінця життя...

Смолич зажурено дивиться на мене, ніби жаліється. Тут він удома — якось особливо личать йому тиша і спокій Кончі-Озерної. І ліс оцей понад дорогою, і великий собака — чорний-чорний на білім снігу! І ошатні дачі, за якими мріє поміж

старими дубами Великий Луг над Дніпром, засніжений і забутий о цій порі, густо заставлений ожередами і копицями сіна з літа. Зараз копиці нагадують білі шапки, ожереда — киреї, скинуті й забуті древніми прочанами-велетнями. Від них віє спокоем і затишком незайманої нічної пороші, і чорні вікові дуби здаються крислатішими на тлі оцих білих копиць та ожерев, над білою незайманістю лугу й заплави.

— Подобається? — питає Смолич, вловивши моє захоплення зимовим пейзажем. — Влітку тут ще краще. А ви ж до кого оце так рано?

— До П'янова. Просив приїхати ще раніше, та автобусів не було.

— Риболовля під кригою? — всміхається нарешті Смолич. — Він у нас майстер на це діло. І вас навчить і заохотить. А я люблю літню риболовлю з катера. Моя Олена сеї осені сома на спінінг піймала — кілограмів з двадцять. Вся Конча-Озерна ласувала. А Олена й досі ходить у героях.

Не знав я тоді й не відав, що житиму на їхній дачі. І що мені дістануться їхні спінінги. Зокрема й той, англійський, яким Олена Григорівна зловила сома. А катер їхній згниє й поіржавіє на колодках, привезений на зиму з Плютів, коли Юрія Корнійовича не стане. Мені залишаться тільки весла та ходовий гвинт із дюралі. Та якір, що й досі висить над входом у будинок...

— Я вас іще здивую! — Смолич молодецьки збиває шапку на потилицю. — Прийду на засідання секції прози, якою ви керуєте, і прочитаю свої мемуари. Ви помітили, у нас майже немає мемуарної літератури. А двадцяті роки дають такий матеріал, що й у світі цікавішого не знайдеш: яка сила літературних груп, скільки течій! Як вирувало літературне життя в Харкові! І всьому я свідок — весь час перебував у вирі подій. Ніхто майже нічого не знає про ті відшумілі роки, про нашу літературну молодість. От я й надолужую. Раптом щось і залишиться. Гайда, Рексе, обійдемо свою територію. Може, хоч зайця виженемо...

— А бувають?

— Ого-го! Їх же тут не стріляють — заповідна зона! Відновлююча дільниця мисливського господарства «Конча-Заспа». До нас на капусту минулої осені якось навіть лось забрів. І собака чомусь не зреагував, і сусіди не дуже здивувалися: в урочищі живемо! Тут всього можна чекати. Ну, ми пішли. Ходімо, Рексе...

Руки мені Смолич не подасть. Тільки махне рукавицею на прощання, та й піде вслід за собакою. А той бігтиме попере-

ду й оглядатиметься на хазяїна: не затримуйся, мовляв! Подаленіють, чорні на білім снігу, ніби назавжди, і мені стане сумно і прикро: не простив мені Смолич.

Та незабаром Юрій Корнійович прийде-таки на вечір одного оповідання, на якому читатимуть свої новели Григір Тютюнник, Женя Гуцало, Володя Дрозд. Талановиті й страшні оповідання, які зараз, за ще страшнішого, злиденного й безрадісного життя, чомусь не пишуться. Чому? Не стало таких талановитих, зрячих і чесних душ? Ударяємося в модерн, якому тричі наплювати на вимирання власного народу? Безробіття, злидні, розруха на селі й у містах? Начхати! Аби тільки вгнатися за Умберто Еко — цією жар-птицею модерну, чужого й холодного, як смерть?

Безоглядно чесну й сміливу прозу писати б молодим. Але на Ірпінських, задалегідь оплачених семінарах вчать молодих письменників чогось зовсім іншого. Чого саме? «Дай ответ! Не дает ответа...»

А Юрій Корнійович справді здивує: прочитає спогад про Винниченка, якого й згадувати забороняється! З цього й почнуться оті «Розповіді про неспокій», якими завершиться земне й літературне буття Смолича.

Слухатимемо його глухувате й невиразне читання, затаївши подих.

— Читайте ще! — гукатимемо дружно.

— Інте-рес-но! — крутне головою Григір.

Але Юрій Корнійович згорне свій рукопис, скаже коротко:

— Іншим разом, — підведеться й вийде, не чекаючи ні запитань, ні обговорення.

Та й що ж обговорювати? Історію не обговорюють і не переробляють.

А іншого разу не буде, бо я більше не головуватиму на таких читаннях: вранці мене викличуть у Секретаріат СПУ і скажуть, що секції ліквідовуються. Замість них утворять комісії за жанрами, і керівників не призначатимуть, а обиратимуть. Якщо вас виберуть, мовляв, то залишайтеся. Ну, а якщо ні, то... Ви ж самі розумієте.

Я зрозумію: хтось оперативно донесе в ЦК і куди треба ще звечора, яка проза читається на секції, про кого мемуари оприлюднить Смолич.

Більш не піду ні на засідання комісії прози, ні на творче об'єднання прозаїків. І зі Смоличем не зустрінусь більше ні разу: поїду на південь у рідні краї, збудую невеличкий будиночок над морем у Далекому Бейкуші, житиму й працюватиму там постійно з ранньої весни до снігу.

Там мене й смерть Юрія Корнійовича застане. І я з такої далечі не поїду проваджати його «На той світ, серденько, до Бога». Тільки вість сумна долине й засмутить гірко-гірко...

А через тринадцять років по тому в Смоличевій дачі «сяду я за стіл та подумаю...»

Та й розпочну зовсім іншу сторінку власного життя, що тут, мабуть, і завершиться.

За цим же його столом, у великому й затишному кабінеті пишу й оцей етюд про Юрія Корнійовича.

Дай Боже, щоб і про мене хтось написав, як прийде час, з таким пієтетом і шаную, як оце я пишу про Юрія Корнійовича.

За своє життя він нікого не скривдив, а зробив чимало добра людям, колегам своїм — письменникам. Не забуваймо його хоч ми, бо нікого з роду Смоличів не лишилося на цім світі...

Ніхто, ніхто, ніхто... Ніхто на цілім світі!
Хіба що некролог у закутках газет.

Знов незрівнянна Ліна, що бувала тут не раз, у Смоличів. Це вона про «Етель і Ліліан, труну звезуть на ліфті. Етель і Ліліан, ногами уперед». Але й про Юрія Корнійовича — теж. Принаймні так мені здається. Краще й печальніше не скажеш...

А Конча-Озерна, і Великий дніпровський луг, і урочище та озера — все застається. І, як і смоличівська дача, нагадує про них. Не дає забувати. Не дасть, не дасть, не дасть...

Конча-Озерна, 7 лютого 2000-го — 10 квітня 2001 рр.

Я – ТІЛЬКИ ТІНЬ ВЕЛИКОЇ РІКИ!..

КРЕМІНЬ ВИКРЕШУЄ ІСКРИ

Біла-біла ошатна книжка, чиста, як совість, як честь. Зразок книжкової естетики: лиш ім'я та портрет автора на біло-сніжному тлі. Та назва: «Пектораль». Одразу ж згадується Борис Мозолевський, бо це ж його всесвітньовідома знахідка в одному з курганів-могил нашого Дикого поля, і уявляється його власна могила на Байковому (не на Байковому?! От-то!), засніжена, забута й покинута взимку, як усі могили о цій порі. І перша іскра з Кременевого кресала, безперечно, падає саме на його могилу як знак побратимства й незабуття Поета й Археолога:

«Переболіло. Перетліло літом. Де наших літ берегові огні... Як буду я прощатися зі світом, Що наостанку скажеш ти мені? Можливо, друзі, А можливо, вразі. Але шумить, шумить Евксинський Понт. Надія спить у чорнім саркофазі. Тут Ольвія, Еллада, Гелеспонт. Літаній легка лань од сліз намокла. Громів грімкий огром із висоти... Якийсь Ахілл якогось там Патрокла Іще безжально відомстить. А ти?» (*«Ольвійська рапсодія»*).

На моїй пам'яті це – перша книжка, вперше видана в богоспасенному Миколаєві за всю його історію як взірць для столичних поліграфістів та книговидавців. А головне – зміст: її хочеться цитувати безконечно:

«Амфора лежить, уцент розбита. У гіркім ольвійськім поліні. Гупають, і б'ють кінські копита, й тихо завмирають вдалині. Гіпаніс-ріка тече у прірву. Скапує сльоза моя в траву... Господи, а я ніяк не вирву Із грудей отруєну стрілу. Український, скіфський, рідний краю. Як мені болить буття твоє! Я пливу з Еллади, я не знаю Те, що рідний брат мене уб'є». (*«Амфора царя Скіла»*).

І вже зовсім неможливо проминути «Кіноваріацію», присвячену Івану Миколайчуку: «Жінка пропонує на базарі: Візьміть лелеку. Не продаю – віддаю. Я стара, й хата моя згоріла... Людина хоче знати те, що й Бог. А я, людина, Господа оплакую... Іване вічний, на межі епох Ти – білий птах із чорною ознакою. Летить лелека, лепет лип летить Удалину, мов заповітна мрія... А наша доля, чорна птаха, спить. В гнізді лелечім висидівши змія. Карайсь і мучся, світове село! Лелека бідний не спізнав підміни. І скринькою Пандори за-

ревло Та засичало небо України. «Іду на ви», – казав великий князь. «Іду на ти!» – волає брат на брата. І ти, лелеча мати, не знялась На крила, до гнізда свого прип'ята. І світ безгукій – що там дзигарі? Безгукі ми, безгубі, чорний світку... Змінили, мов стражденні Дзвонарі, свою судьбу, свою жалібну мітку. Та як би там, потойбік, не було, Життя одне, в гнізді душі і тіла, Де біла птаха впала на крило, Де ми ще ми, де хата не згоріла...»

З обшарпаного і зчорнілого від горя світу з'явився справжній поет і постав перед нами із сум'яття порнографії, попкультурних «мильних» серіалів, бойовиків, що вибивають і вбивають душу, нищать людину в людині. Постав і смиренно схилив високе чоло перед вічністю і красою, перед суворю правдою життя та неосяжністю людської душі та уяви.

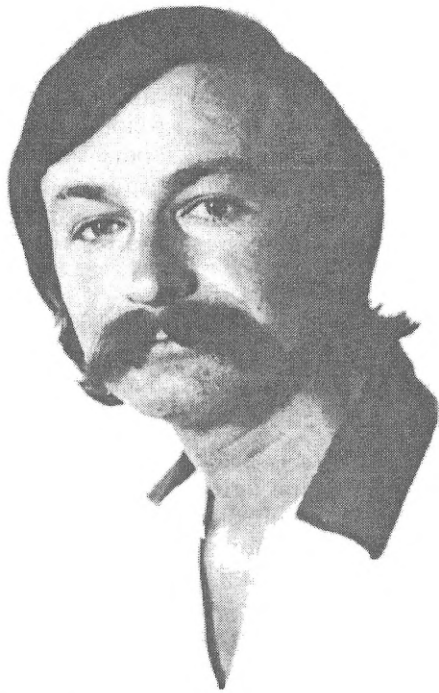
Як передати чари і силу впливу поезії? Нема на те ніякої ради: Володимир Базилевський проник у таїну поезії Ліни Костенко давно вже та Василя Швеця оце недавно і зумів у нашій «Літ. Україні» сказати про них так, як ніхто, мабуть, не сказав. Але це трапляється рідко. Отож лишається цитувати, щоб читачі самі відчули: прийшов молодий, ще по достоїнству не оцінений поет з глухого, зросійщеного Миколаєва, щоб стати в першу шеренгу на поетичному полі України з печаттю таланту на чолі:

Як же вам тепер на Україні,
Генії з божественним чолом?
Знову при хазяйському коліні?
Знов перо об'єднане з кайлом?

Такі запитання ставляться рівнею, повноправним членом літературного товариства, навіть якщо вони стосуються всієї нашої поезії, у якій і незрівнянна Ліна Костенко, і глибоко народний та мудрий Борис Олійник, і рвійний та експресивний Павличко, і замріяний новатор Вінграновський, і парадоксальний Драч. Що це? Молодеча зухвалість та свободолюбний максималізм? Ні! Вболівання за нашу поезію, тривога за її стан, велика надія, що в цьому розпачливому світі духовного розбрату й матеріальної скрути справжні поети вистоять і повернуться з політичного Олімпу на Парнас – перестануть гаяти час у пустодзвонних мікрофонних шоу-змаганнях, а творитимуть вічне Слово, з якого починався світ і життя на землі.

Переїхавши за розподілом з рідного Закарпаття у Дике поле, Кремень навіки закохався в нього, в безмежні степові

*Дмитро
Дмитрович
Кремінь.*

простори й неповторну красу цього дивного краю, в його історію, давню й найдавнішу, і це стало його надбанням, його власним досвідом, суттю та змістом його поезії:

Хронічний алкоголік був хроністом
Імперських хронік римського ЦК.
Назон, Овідій Публій, комуністом
Не був, не став... Шуміла Тигр-ріка,
І з розмахом державним павіана
Імперія зростала, мов трава...
Там геній і можуть Октавіана,
Там августійша велич божества.
Вергілія там епос епохальний,
І злата дзвін, лиш тільки не проспи.
Овідій був сумний, тож – аморальний,
Тому його і загнано в степи.
І старцювати то вина, то хліба
Йшов по начальству сей аристократ,
А дім – холодна хижка чи колиба...

Його прогнав з приймальної солдат,
Омонівець комонної когорти, яких
на білім світі легіон...
Внесіть мене у проскрипційні списки, —
Я тінь тіней, і голос, і ріка.
І не шукайте дорогу могилу,
І віллу не шукайте межі хат.
Новий хроніст оспівує кобилу:
Калігула в'їжджає у сенат...

(«Овідій»)

З цієї найвіддаленішої епохи Кремінь легко вертається в
наші дні, і його слухняне кресало викрешує нові іскри, що
падають на одержу й лице обдертої й окраденої України:

А се? Хто се у горах сіно косить?
Я бачу відображення своє,
У сиві нетрі час мене відносить,
У сивих снах видіння розтає.
Секс-шопе скурвленої ери,
Ми тільки тінь забутої ріки,
Де франтуваті флотські офіцери
Припалюють об зорі цигарки.
Доживемо до другого потопу?
Хто нас врятує — Дант, Орфей, Адам?
Мадонно з українського секс-шопу,
Кому тебе, не зрадивши, віддам?

(«Секс-шоп на славній Україні»)

Я здавна люблю й вирізняю з багатобарвної й поліфонічної гами нашої поезії самотній голос Кременя-поета. Але зачудований і його іронічною, дотепною, інтелектуальною есеїстикою, де й справді «словам тісно, а мислям просторо». Згадаймо його есе «Куди Орел несе Дельфіна» та «Тризубом по горобцю» в журналі «Київ». Скільки там образного шарму і блиску! Скільки гіркої іронії, пекучих роздумів і сарказму! Але все це розчиняється в сумі й розпачі від того бедламу, який ми вчинили на берегах ласкавого й теплого Чорного моря, у вічнім нашій Степу, колишньому Дикому полі! Скільки туги за тим, що ніколи вже не повернеться: великі наші ріки Буг, Дніпро та Дунай забруднені так, що й рибама ніде жити, і чорноземи багатющі вбито гербіцидами — вони вже й не родять без добрив, що добивають, і виснажують, та отруюють їх нітратами та нітрита-

ми. А головне – душі наші пригноблені й прибиті нестатками, злиднями, хамством та крутіємством можновладців. Та й нас самих. Кремінь пише про всі ці біди з вишуканим сарказмом та сміхом крізь сльози.

А тут, у поезіях, ті ж самі гіркі роздуми про наше життя на самоті з собою ще трагічніші, бо інтимніші, задушевніші, щиріші:

Життя моє, ти минаєш, ти згасло, як зірка в сузір'ї.
Птахи у надвечір'ї мовчки ладнаються на ніч.
Життя моє, чай із цикутою, тебе вже не спити й не жити.
Як солодко юним грішити, як тяжко безвинність спокутую.
Далеко шляхи розпростерто, дороги і розпачу, й гніву.
О де ти, співуче братерство, свята академія співу?
Німуємо. Страйки, і стреси, і стрільбища, й кволі ці марші.
Минули і Гонти, й Коклеси, минули часи патріарші.
І спалені (скоро до суду?) каштанові київські свічі.
А я вже ніколи не буду. А я не відбуду вже двічі.

(«Сувій»)

Я не відсилаю вас, любі читачі, до «Пекторалі», бо не знаю її долі. Не знаю, чи дійде ця книжка до Києва. Хто привезе її сюди з Миколаєва? Бо книготоргівля наша вбита наповал ще запопадливіше, ніж книговидання. Тому цитуватиму ще, усвідомлюючи, що «Нова книга» Дмитра Кременя – подія неабияка в нашому зубожілому світі.

Я народився ще в імперії, хоч і не знав, що це – вона,
Де правлять сталіні і берії, де Гітлер, голод і війна.
Я знав, що флот у Севастополі, про мавзолей, вождя в Кремлі...
Чому ж ми плачемо на попелі своєї рідної землі?
Так раб жалкує за хазяїном, а за поміщиком кріпак?
І побивається за Каїном убитий Авель, чи не так?
Усе збувається, збувається; усе збувається, як міт.
І тільки серце розбивається о пам'ять, наче о граніт.
Я все життя живу в імперії, де малоруські хутори.
Де при радянській владі мерії, а в них червоні прапори.
Де білі дні зістали чорними, де глад і мор, як у війну...
Та з барабанами і горнами тебе, епохо, не клену.
Бо все збувається, збувається, усе збувається, як міт.
Останній цвяшок забивається у гріб печальних наших літ.
Бо легше, мабуть, утопитися, ніж обманути власну плоть.
Тому що двічі народитися не міг (ви знаєте?) й Господь.
І я не знаю, як там завтра ми і як позбудемось журби.
Тому що всі ми – люди з таврами позавчорашньої доби.

Народні слуги, що незлічені, кричать з парламентів і рад.
Вони гадають, ми лиш мічені, а їм і чорт уже не брат.
Вони спогорда поглядають ще на бидло, мічене згори.
Та в їхніх чолах – потрясаючі ті ж інвентарні номери.
Я народився в тій імперії, де й ти, любов моя, жила.
Де української Етерії нас поглинала ніч і мла.
Де кагановичі, як мамути, де поганяє раб раба,
Де в нас пропали не лиш грамоти, а й наша воля і судьба.
Сад Гетсиманський, коло хати хрущі травневі не гудуть.
А ждуть: коли вже розпинати того месію поведуть?
І білий хліб, і біла хата. І серп, і молот... Прапори!
Синедріону і Пілата отецькі погляди згори.
Не соловейки, а ворони, де на Голготу хресна путь.
А там синки-центуріони – такі вже точно розіпнуть.
Солом'яні мої мадонни, їх матері вечерять ждуть.
Невже й тепер попід стожарами і ми заплачемо самі
За скотодвором і кошарами, немов раби оті німі?
А все збувається, збувається, немов Шевченків заповіт.
І лиш травою забивається печальна повість наших літ.
А я – поет. Живу скорботою. Я ні на кого не плюю...
Серпом? Зорею? Під Голготою уже розіп'ятий стою...

(«Повість наших літ»)

«Пектораль» об'єднує три глави, три частини. Три періоди творчості? Не знаю. Але це: I. «Скіфське літо», II. «Третій янгол», III. «Літанія літ». Тут є «Симфонії», «Алегро», «Алегрето», «Алегро Гіососо», «Різолуто», «Анданте», «Краве» – музична термінологія латиною. Є й модерн, постмодерн, андерграунд, поп-арт та інша чортівня. Зокрема й написані верлібром, який я абсолютно не сприймаю, бо це лиш ще один засіб убити поезію зсередини, знищити й приземлити її. Як усяке штукатурство й підробка, верлібр ніколи не стане ні справжньою прозою, коли перестає бути поезією, ні навіть будь-яким витвором мистецтва. Оце щойно прочитав у одному поважному журналі: «... маю одну голівку, два вушка, два ока, один носик, чотири лапки, один хвостик – голівка спереду, вушка на голові, очі на лобі, носик рожевий, лапки передні й задні, праві і ліві... Такий собі котик, народжений цього року у квітні місяці, звичайний котик, оспіваний у коліскових та схожий і досі на самого себе». Не поезія, а інструкція для гуманоїдів, що збираються летіти на планету Земля, не знаючи ні людей, ні тварин її. Гуманоїди ж наших журналів не мають, не читають. Для кого ж тоді і нащо це пишеться? «І голову вхопивши в руки...»

Щось подібне трапляється і в Кременя, навіть без пунтуації, без жодних розділових знаків, але... Візьмімо, наприклад, «Алегро» із розділу «Третій янгол»: «У ліхтарні все-світнього міста ростуть голоси як липи на еспланадах кав'ярень хаос камінь огонь і над усім — архангельська труба Армстронга язичеське древнє тубільське грання ври-вається в душу як нектар щоб спалити себе насправді тільки в небі старий двомоторний літак зависнув на крилах і падає а над ним — архангельська труба Армстронга двадцять років пройде наче двадцять століть я усіх пригадав на ймення там я п'ю із живими вино із Грицьком Чугаєм закарпатське вино адже Ужгород все ж не Париж андерграунд зі Львова — Микола Рябчук і Олежко Лишега — не зречуся ніколи тієї пори коли всі ми були як Богове не зречуся ще такий молодий ювілей у Скунця тридцять три — і він уже на Голгофі і живий і воскреслий Іван Каламар денно й ношно випитує час каяття у тезка ув Івана Чендея і Василь Бесараб у блукальських вогнях геніальній дитині на хліб подає — і не гасне вогонь у винарні...»

Я нікого ні з ким та нічого ні з чим не порівнюю — порівняльний метод протипоказаний літературі, майже злочинний, бо кожного треба судити за законами, обраними ним самим, і над поетами одні-єдині судді — Бог і Вічність. Але... вчитуєшся, вчитуєшся, протестуючи, в оці модерністські вибрики Кременя і відчуваєш, як поза твоїм бажанням вони приваблюють тебе своїм невловним змістом — він все глибшає, глибшає, затягує тебе, щось промовляючи до твоєї підсвідомості, не так дає, як обіцяє поживу розуму і серцю. Однак миліша мені поезія справжня, а не штукарна, відверта поезія роздумів та почуттів:

Я зажився на світі, прости мені, вік.
Був я Богом, а ти мені крила попик.
Прощавай, моя Ольвіє! Бачиш в очу,
Як смиренно я крила свої волочу.
Але те, що люблю тебе дуже давно,
Винуватий не я, а ольвійське вино...
Вороги на кургані? Нога в стремено!
Та мене повалило на землю вино.
Це воно чарувало лиманські вали.
Це воно продавало чумацькі воли.
Це воно марнувало високе чоло,
Аж не стало України, немов не було.

(«Сад усесвітнього нічника»)

«Годі, годі», — кажу я собі і не можу втриматися від цитування, бо тут відкривається така далечінь краси й поезії! «Плачу і ридую, егда вижу красу нашу, во гробех лежашу та не їмущу виду»: «Тираж 600 екз.» Хіба ж це тираж для такої поезії? Але спасибі й за це МП «Возможности Киммерии» — видно, вони дуже обмежені, ці можливості, освячені іменем древньої держави. Бо Україна — суверенна й незалежна — й на це не спромоглася для такого поета!

«Усесвітній нічнику, — я мовив йому. — Йшли в донощики друзі, Я йшов у корчму. Натомивсь од утрат, натомився від зрад. Але я посадив — і не дерево, сад. Є країна у мене, і сад мій, і син... І схопив свою голову в руки. Один!»

А ось «Автопортрет — 75»:

Альтанка збігла за ріку біля Шевченкової липи.
Мов у слив'янку прегірку, ми у гірку епоху влипли.
Вона волами у ярмі по душах топчеться державно.
Вона воланням у тюрмі, де вже і Стус, і Параджанов.
Цей сімдесят проклятий рік — ні оминуті, ні забути.
Кінець століття він пропік огнем сваволі і спокути...

А в дев'яносто восьмим я вам цитую «Пектораль», яку не можемо зробити всеукраїнським явищем, бо нема за що видати книжку тут, у Києві, достойним тиражем. Окрадені й бідні, мов церковні пацюки та миші.

І все-таки пройде пекельне літо,
Пекельне літо геніїв, нездар...
Огнем зістане те вино столітнє,
Що вчора видавалось за нектар...

Конча-Озерна, 20 лютого 1998 року

ЦЕ ТІЛЬКИ МОРЕ. ТІЛЬКИ МАРЕВО...

Після брутального «Альтернативного любовного роману» М.Бриниха та ще бридкіших «Яець динозавра» О.Ульяненка розгорнув свіжий квітневий номер «Кур'єра Кривбасу» і одним подихом прочитав «Сувій Самовидця» Дмитра Кременя вже як альтернативу цій антилітературі. Не вірші — чисте золото справжньої поезії!

Хай спочивають натомлені Боги, доки Поет від Бога з святою ностальгією повертається в минуле — до Кармалюка і Довбуша, перекидаючи міст через зажурене сучасне, зазирає в майбутнє Світу й України. Яка глибина думання і відчуван-

ня! Яка партитура звучання, барвистість тонів та напівтонів! Шляхетний, а не показушний почерк Майстра!

Вже третій рік, як Дмитрові Кременю присуджено Шевченківську премію за «Пектораль», про яку писав я в «Літературній Україні» («Кремінь викрещує іскри» — 05.03.98 р.) та в «Зеркале недели» («Ольвийская рапсодия» — 13.02.99). За цей час високохудожні добірки Дмитрової поезії з'являлися у «Вітчизні», «Києві», «Літературній Україні», в «Южной правде» та «Рідному Прибужжі», а також в «Дружбе народів» і навіть в «Новом мире», хоч там давно вже немає Твардовського.

Та найдужче вражає «Сувій Самовидця». В цих поезіях саме життя. І лаштунки його. І що ж там, за лаштунками? Що ми бачимо там? Що покинули й забули за клопотами й метушнею? Що показує нам, забудькуватим, пам'ятливий і стривожений поет? Ось у «Попелі Самовидця»:

Не ти, не я — так промовляє попіл...
І досі ми не вийшли із окопів,
А вже новітню маємо журбу.
Є «Вольво» й шмотки — дикуни культурні!
Та Ольвію й світанок на Кінбурні
Ми ловимо у стереотрубу.

Знову, як з «Пекторалі», мені хочеться й із цієї добірки цитувати вірші майже підряд! Власна робота лежить на столі, а я серед дня зачитуюся Дмитровою поезією, і тиха радість огортає мою натомлену душу:

Багато їх, озлоблених і лютих,
Із думкою одною в черепку...

Ну, як в око вліпив! Хоч писав ще взимку чи восени, а вони ось — вигулькнули, як голий Пилип з конопель, і красуються на 8-й сторінці «ЛУ» за 24 травня. Одразу ж війнуло Сановим-Смольсоном: рвуть і кусають, мов пси коней у чужій підводі, що їде здалеку через наше село.

А звірі прокидаються у людях,
І дума їх — не в маршах і салютах,
А в тій крові, спожитій нашвидку.

Отак зустрічаєм в поезії те, що не написалося в прозі: ось воно — в'ється над вухом, б'ється осою в душі — ніяк не вирветься та не вилетиться на папір. Бо ще чогось не осягнуто, не додумано. Не знайдено до нього ключа. А тут воно само, вже готове, стає перед тобою:

Цей манускрипт — із дикопільських прерій.
О, як я самовидцем тут живу!
Палю свічу, а попелом імперій
Тут не одну посипано главу.

А я про те ж: про солов'я в діброві
Та про банальну в хижий вік любов.
В час озвіріння звірі прагнуть крові.
Невже і справді найдешевша — кров?!

У віршах цієї добірки зухвало ламається ритм, фонетично ускладнюється рима, примхливо змінюється розмір стопи — в одній поезії зустрічаються і ямб, і хорей, і амфібрахій. Але це не фронда, не показна гра, не хизування «поетичними м'язами» та їхньою «накачаністю» — все це виникає з потреби не лише в семантиці слова, а й у його фонетичній виразності, у ритміці фрази якнайточніше передати настрої, стан душі, суть подій.

Себто поетична майстерність не демонструється, а використовується для виразного і яскравого відтворення зовнішнього світу і внутрішнього стану якнайточнішими засобами. Мудрість, спокійна чи збентежена, — тут превалює, вивиснується над бажанням похизуватися, приголомшати читача незвичайністю форми чи карколомністю вислову:

Засяду за літописом... А все-таки
І я в комп'ютерленді поживу, (це — Самовидець! — О.С.)
Де український Гамлет гомілетики
Знов посипає попелом главу.

У цій строфі приваблює все: і неологізми, вигадані «на ходу», «мимохідь», — як полюбляють говорити й писати ревнителі лямпо-клясової граматики й фонетики 20-х років та діаспорних витребеньок, нав'язуваних нині «реформаторами»-угодовцями.

Ти ренесансом і бароко мариш.
Але забудь їх, древніх, як вербу.
Летить, летить із неба попіл згарищ
І застеляє стереотрубу.

Оту, в яку «ловимо» кінбурнські світанки, забуваючи їх або нехтуючи їхньою красою. Невтямки лише: для чого розривати, як кажуть росіяни, «стих», тобто — останній рядок цього вірша по-нашому? Щоб «позірно» (улюблений вираз Драча) підкреслити розірваний ритм і розмір? Адже ж це вловлюється й «на слух» в самому звучанні! І зорового підтвердження не потребує. А будь-яке підкреслення, особливо — нарочите, доречне

в полеміці, а не в поезії: вона має бути такою ж природною, як дихання.

Коли заплачуть єрихонські труби,
Чи встигнемо і попроситись ми?
Ми підем з честю! У суремнім дзвоні
Прошелестять, як душі, журавлі...
І попід, попід, попід на долоні,
Я їх тобі подам із-під землі.

І я теж підставляю свої долоні, щоб і собі прийняти той попід апокаліпсичної пожежі й лишитися, розчинитися в оцій Кременевій поезії, зрадивши вперше свою віддану й незрадливую прозу.

Ну а яка ж приваблива мініатюра під трьома зірочками! Вона ніби й самостійна, й самодостатня, але ж продовжує, як повторювана в симфонії музична тема, зміст і суть попередніх віршів:

І рік такий. І вік такий. І їм я
Чужий окраєць із чужих пшениць.
У наших генах повмирало сім'я.
Померло сім'я в лонах удовиць.

Нічого собі картина!? Але ж — суцця правда! Про наш час, про наше становище. Про відведену нам долю. І тільки боягузи і брехуни, а особливо — падлюки відводять свій «взор» від цієї істини! Щоб не бачити й не чути, як народ наш український вигибає від безробіття, безгрішшя та відчаю. Накладає на себе руки від розпачу, безнадії та безперспективності існування.

Потоп і смерч убили нас. А треба
Й по смерті стати на однім крилі,
Бо іншого у нас немає неба,
Бо іншої нема для нас землі.

Не тільки «обітованої», додамо від себе, а й ніякої! Додамо з вдячністю за поетову правду. За праведність його нелукавої поезії.

«Карпатський сувенір» (мотив інсталяції) — програмний вірш не лише цієї добірки, а й усєї поезії Дмитра Кременя. Захопившись у «Пекторалі» Степом і Морем, Диким полем та Ольвією (бо як же ними не захоплюватися?!), поет ніби й зовсім забув рідне своє Закарпаття, що породило його й пустило в світи. Підкреслюю: *нібу!* Бо у листах до мене — о, як він тужить за рідним краєм! За рідним селом, за покинутими там батьками, за горами, за своєю «малою батьківщиною», що ги-

нула тоді, в 1998-му, гине й тепер, у 2001-му, від повені так само, як і «та Сибір неісходима». Як гинуть люди на інших континентах та островах в океані, мов перед кінцем світу...

Поезія Дмитра Кременя, його Терпсіхора, захопившись у Степ, захопившись ним до безтями, одвернула була своє палаюче в любовнім екстазі обличчя від отчого дому поета. Але тут, у «Карпатському сувенірі», проривається все: і ностальгія за рідним краєм, і замилювання його красою, і щем від страждань його, завданих бездуховними нелюдами:

Нема й не буде Довбуша. Коли
Пішло криваве сонце за кулісу
І вимерли опришки в час хули,
О часі яничарського замісу –
Тоді із тюрем випурхли орли.
Ті, дерев'яні. І не стало лісу!

Одна-єдина строфа, а як багато сказано! А обіцяється ж іще більше: які орли? Чому із тюрем?

Це звалося: карпатський сувенір.
Я тямлю орліаду дерев'яну.
Орли злітали не з Карпатських гір,
А з тюрем Колими і Магадану.
У кожнім гамазеї з давніх пір
Орлів цих бачу мовби із туману.

І б'є навідліг – не лише у скроню, а й у душу:

Пішли опришки пішки по овець, –
Під зорями й імперськими орлами.

Немає опришків! І дух народу змалів, «одомашнився», поліз під спідницю та очкури жінкам-господиням ховатися від потреб часу і страждань народу! І дух Кармалюка й Довбуша вивітрюється чи вже й вивітрився із нас давно, і ми стали покірні й терплячі, мов наші українські воли.

Жаль, не стало й незабутнього та невгамовного Богдана Бойка – упав серед ночі і вмер від розпуки, від того, що діється зараз в Україні. Ось хто зрадив би віршам Дмитра Кременя! Він теж писав, що в Карпатах не «дівчат не стає», як співалося в одній відомій пісні, а не стає самого життя! От що страшно! От проти чого треба повставати, з чим боротися! А не сидіти, куняючи, на призьбі під крайніми хатами.

Текла ріка із іменем – Ріка.
Стояли в парках сталінські кумири.

Стояли-стояли... А тепер чії стоять? Чії тіні ширяють над Карпатами та над нещасним Закарпаттям, над Миколайчуковою та Михайла Ткача зеленою Буковиною? Та чи й зелена вона тепер? Чи почорніла з горя? Спитати б, та нікого...

Закільчилась у дзьобі хижака
Зелена павіть, наче символ віри.
Був час такий – доба була така.
Простіть і нас, убиті птахи й звірі.

Це вміння й прагнення докопатися до самої суті явищ і подій тяжко й болісно дається навіть прозі. А особливо – поезії! Бо не в цьому її призначення. Та Дмитрові Кременю дається це ненав'язливо, невимушено, без дидактики й резервства. Це його вміння писати про найскладніші явища просто і виразно тішить мене здавна. Захоплює й зараз:

– Фіть-фіть! – злітала пташечка мала.
– Фіть-фіть-фірїть! – і вже тебе немає.
Бо над тобою пазурі орла,
Що в лету мить тебе ж і розриває.
Стою і плачу в лісі край села.
Життя пройшло. Сокира клопіт має.

Справжні поети – носії любові й ненависті. Але ж... Яку любов вони викликають до себе?! Любов і захоплення, поклоніння і шану за те, що служать Слову. І вміють Словом виразити те, що ніби й не підвладне слову. Розкрити суть його, скриту для простих смертних. А Слово, відомо з Біблії, було спочатку. І Слово було – Бог! І тільки Бог їм, поетам, суддя. А не ми – грішні чи праведні.

Мов кілери, літа для нас були.
Бокораші на ріках потонули.
Знов сувенірні в небесах орли.
Знов сувенірні на землі гуцули.
Ми, справлені батьками, росли
Із матерів, що про любов не чули.

Вдумаймося, читачу, в цю строфу! Як страшно і як точно сказано! Таке під силу тільки справжньому, чесному і зрячому поетові.

На Чорногорі Довбуш. Чорний ліс
Спиляли й посплавляли благовірні.
І на пеньках новий народ наріс.
Тут і птахи, і люди – сувенірні.

Тобто – несправжні, декоративні, годні лише для екзотичного подарунку заїжджим туристам. Бажано б із-за океану. Ті – багатші. Більше дадуть.

Чи не таке у нас і життя – сувенірне, пейзажне, напівярмаркове – напівпереткове, за розцяцькованим фасадом якого – морок і запустіння!

Тепер його називають «віртуальне». Термін цей особливо полюбляють чиновники: за ним легко сховати всі недолугості й умовності нашого несправжнього життя. Прикрити ним чиновницьке неробство, відчуженість влади від народу, безвідповідальність і захланність можновладців.

Музейний час, де топірець і кріс –
У ладані музейному, в кумирні.
Гуцул скульптурний втне і гопака...
На сувенір обернено безладне
Життя, де сувенір – ріка,
Де села – Довге, Кушниця і Задне.
Невже це знов? Невже доба така? –
І вже й орел – лиш причандалля хатне?

Поете, Ви здивовані з того, що знов пізнається минуле? Ви обурені, що все повертається на «круги своя», на кола свої? Ми – теж. Вслід за Вами! Бо Ви це побачили раніше за нас і показуєте нам усе це в усій «красі» й невідворотності. Спасибі Вам!

Я й сам у ритуал ввійшов. Але
Іще мені трава в очу не в'яне.
Це так ти б'єшся, потятко мале?
Ти не камінне, ти не дерев'яне.
Ти, серце, часто так рбило зле.
Не стань камінням, деревом востанне.

І ностальгія, й жалі все дужче облягають Вашу душу, поете! Вашу зрячу й чутливу душу перед неясним і тривожним майбуттям.

Нема й не буде Довбуша? Свої
Збираються орли в хмільні ватаги.
У них же на запасній колії
Орли двоглаві, бронепаротяги.
О дерев'яні братики мої,
Невже забракне нам й тепер відваги?

Гірко Вам, поете, бачити й передчувати, до чого воно хилиться. Гірко й нам усвідомлювати свою безпорадність пе-

ред агресивністю й експансивністю наших гнобителів, духовних, матеріальних і фізичних. Ви їх не називаєте, але вони самі пнуться з кожного рядка Ваших бентежних і болісно-тривожних поезій:

У час орлів богемних і падлюк –
Час українсько-емського указу?
І знову за Сибіром Кармалюк
Усе комусь дає і нафти, й газу.
Час дерев'яних коней і шаблук,
Земля вже ними повниться одразу.

Ну, і що ж нам, отаким недолугим і несправжнім, робити? Що з нами буде далі? «Дай ответ! – благав колись Гоголь. І бідкався: – Не дает ответа...» Кого питав з «прекрасного далека»? Росію чи рідну Україну?

Ви, поете, теж не даєте відповіді – це не прерогатива поезії: на все давати вичерпну відповідь. Примусити замислитись, осягнути час і себе – ось її завдання чи мета.

Орел ширяє над верхами гір.
І криче ворон – він напоготові.
І час – не дерев'яний сувенір.
І кров тече – ув імені і слові.
Лежить у Львові Ігор Білозір.
Орел клекоче. Ну, коли у Львові...

Що це? Обіцянка? Надія, що колись «Да пробудиться Лісоруб»? Справжня поезія цнотлива – вона не виговорюється до решти. Закликає не лише додумувати її натяки, а й діяти в міру своїх сил, сумління і... можливостей. І все ж у цьому циклі, як і в «Пекторалі», як у новій, шойно виданій книжці «Елегія троянського вина», до якої входить цей цикл і становить основу її, поет дає нам надію, не полишаючи на роздоріжжі відчаю, розчарування і розпуки. А може, й закликає нас не впадати в зневіру:

І дім зведем, і відбудуєм школу.
До солі ми докинемо нектар.
І буде все. І піде все по колу.
Кому комп'ютер, а кому буквар.
І буде твердь земна твердіша тверді
І м'якша за розплавлене шосе...
І будем жити, жити – аж до смерті,
Коли нас білим снігом занесе!

А коли ж, коли це буде? Тоді, як ми станемо самими собою та міцно й дружно візьмемось за руки! Не раніше, брати мої й сестри. Так я розумію дорогого мені Дмитра Кременя. Амінь!

ЕЛЕГІЯ ТРОЯНСЬКОГО ВИНА

Що ж до «Елегії троянського вина», то ми маємо щасливу й рідкісну нагоду переконатися: справжній талант — завжди в русі! Тут оте «гостре відчуття сучасності й філософське заглиблення у явища життя», притаманні «Пекторалі», загострилися й поглибшали, набули масштабності. Разом з тим поезія Дмитра Кременя стала конкретнішою, ще ближчою до сучасника, відвертішою в безжальному реалізмі відтвореної дійсності.

Останній кораблик сурмить під Інгульським мостом,
Аби не вернутись у продану гавань ніколи.
Збираються тіні, як відьми на Лисій горі.
Морський офіцерик цілує ще рученьки дамі...
Та це — із містерій: червоні горять ліхтарі,
І наші богині знаходять причал в Амстердамі.
І профіль «Варяга», і профіль козацької «чайки»...
І бронзове серце вночі адміралу щемить.
Ще мить — і відлине останній кораблик. Прощайте!
Нічне моє місто, причал офіцерів і дам,
Вітрильна столиця, де й ми вже, як хвилі, говорим...
Ти плачеш? Ти думав, навіки прощався з життям?
Зберіг тебе янгол. Ти тільки прощаєшся з морем.

Стоять знамениті корабельні: завод імені 61 комунара — найстаріший в Україні, Чорноморський суднобудівний, стоїть завод «Океан», що дав нам нового прем'єра. І останні кораблі покидають стапелі і добудовні доки та «стінки». І з ними прощаються славетні адмірали, відлиті з бронзи. А майстри-корабелі навіть не бачать, як їхні дітища йдуть у далекі моря й океани, щоб ніколи більше не повернутися.

Зберіг тебе янгол. А бронзове серце щемить
За тих, що у морі колись під «ура!» помирали.
... Прощай, моє море, чи ти не озвешся на мить
У вулицях міста, де плачуть старі адмірали?

Розмірковує наш увінчаний Шевченківською премією поет тепер уже і про славу. Та як розмірковує:

А слава що? То не царська корона,
А поговір, окраса і краса.
Чи є вона, злotosуремна слава,
Чи справді грає в сурми золоті?
Чи наша слава — то злиденна пава
З біжутерійним золотом в хвості?

Ні, на марнославство не купиться наш поет! Він прагне не слави, а майстерності, щоб охопити й відтворити весь світ, давній і сьогочасний.

Верніть мені мою печальну Трою.
Наллїть мені троянського вина.
Верніть країну зраджену герою:
Героїв — море, а вона одна.
Троянський день мій. Вечір мій зажурений,
Його конем троянським не пройти...

Рідко вдається комусь із поетів тонко вловити й передати неповторність навіть своїх рідних країв, а виходець із Карпат зумів змалювати трепетні прикмети півдня, степу й моря. І, зрештою, й тих наших малочисельних островів, на які претендують, скажімо, румуни:

На Березані, там, на Березані,
Світанки схарапуджені встають.
І лиш на Тендрі коні партизаняць
І воду, і солону воду п'ють...
Чи ждало ти такої одиссеї,
Лоша з берегової батареї,
Яке в війну лишили гармаші?
На Тендрі коні п'ють солону воду.
На Тендрі й коні вибрали свободу.
А ми? Коли ми станемо людьми?
... Мовчать, мовчать задумливі пророки,
І грізний дим з лиману і затоки —
Як ті, із сорок першого, дими...

Гірки Ваші, поете, роздуми про нинішні часи, в які так рідко зустрічаємо вірність у дружбі й любові:

Один із сорока забутих,
Не май повік на мене зла.
... Один із сорока — ти перший,
Свого шукаєш ти числа.
І наче вперше — море, марево

І жінка в морі... Ти один.
До тебе долинає образ її захапаних колін.
До тебе долинає образ її захапаних грудей.
Це тільки море. Тільки марево.
А марево розвіє день.

Справжній поет все життя іде перш за все до себе: шукає свою неприкаяну душу. Знаходить і губить, щоб шукати знов. І в тих пошуках відкриває для нас цілі світи, якщо є в нього самого щось за душею. Ну, хоч би й туга за втраченим чи за досконалістю, якій немає ні кінця, ні початку. І тоді кожен його вірш сприймається і як відкриття ще невідомого, і як викриття себе самого, і як зазирання в суть речей, що лякають і нас, а найперше — його самого. Саме з цих пошуків і відкриттів, захоплень і розчарувань і народжується справжня поезія, а не пустодзвонне версифікаторство. Ось «Топографічна зйомка» (кончерто гроссо):

Коли сонце заходить за сутінки 100 держав
Коли ніч лихословить над тінню боліда —
Я падаю з неба немов дирижабль
Із ХХ браття століття

Тут, звичайно, зустрічаємо піжонство — і в якійсь фантазмагоричній образності, і в транскрипції без розділових знаків. А також у символах і метафорах, зухвалих і навіть епатажних. Не боюсь повторитися: не люблю й не сприймаю оце загравання з модерном та постмодерном! Однак давайте подумаємо: звідки це у самотнього в «богоспасаємому» й геть зросійщеному Миколаєві нашого поета-віртуоза? Чи не від розпачу? Чи не з розчарування дійсністю? Чи не з туги за тією ейфорією, що охопила була майже всіх нас з настанням незалежності й суверенітету, та, на жаль, не виправдала наших надій?

Над виттям поетичних дрібних забіяк
(їх рознімуть і критики й міліціонери)
У зоряні трави падаю сам навзнак
Поет без епохи — з грядущої ери...

У мутантів мустангів триглаве лоша
Де свобода чужинцем давно вже підпружена
Де ридає моя українська душа
У суцільній чорнобильській зоні відчуження

Я не знаю кому із нас бути навіки
Кому — у zenіт і кого пристрелять

Ці дерева і досі як дrevні суворі вікінги
Мої друзі найперше в останні ідуть менестрелі

Хоч би про що писав Дмитро Кремінь, хоч би які роздуми, настрої й пристрасті обрушував на нас, ми йому віримо беззастережно, бо відчуваємо його ширість, замисленість, схвильованість і зажуру. Поезія, як і теле- та кінооб'єктив, висвітлює не лише душу, а й те, що за душею в поета. І тут одразу видно, з чим він прийшов до нас. Що в нього «на умі», що в нього за душею. І якщо там порожньо, то ніякі формалістичні витребеньки, ані напускна «філософічність», ні гіпертрофовані «переживання» та «настрої» не викличуть зворотньої реакції, не схвилюють і не зацікавлять читача. Фальш у поезії така ж нездоланна, як і в музиці.

Еск'юз мі дорогий
Похоронного маршу
Не діждатися б нам у наш спалений дім
А поет — як заїжджий фігляр із Марсу
В Атлантиду в Колхиду за море
Летім

Коли віриш поетові, все йому прощаєш: і оце нехтування транскрипцією, і побудовою розірваної строфи. Бо знаєш: саме так йому треба достукатися до твоєї душі. Та чи тільки твоєї? Щось його бентежить, щось мучить його, і він хоче, щоб і ми мучилися разом із ним, розділили його болі й тривоги:

Коли сонце заходить за сутінки 100 держав
Коли ніч лихословить над тінню боліда
Я падаю з неба немов дирижабль
Я впаду
Тільки б знову душа відболіла

ЧОМУ Я ПИШУ ПРО НИХ?

Зовсім не в мені справа — справа у моїй долі: щедра була, щедрою й лишилась. Слала мені хіба ж такі подарунки! Зустрічі з найвидатнішими людьми нашої, російської й західної літератури. Та й не лише літератури.

Я їх любив. Я їх ношу все життя в своєму серці — усіх, кого знав і дружив близько, кого тільки читав і обожнював їхні таланти. А тепер майже нікого нема. А ті, хто залишився, стали ще дорожчими.

Посилає доля й зараз мені в припізнілі друзі Дмитра Кременя, Павла Вольвача, Володимира Базилевського, Сергія Гальченка, Дмитра Іванова, Миколу Луківа, Леоніда Череватенка. Усі вони набагато молодші за мене. Як кажуть: годяться мені в сини. Але батьків і синів у літературі нема і бути не може! Перед літературою всі ми – рівні. Всі однаково стоїмо біля її підніжжя, немов біля піраміди Хеопса, якої я ніколи не бачив і вже, мабуть, навряд чи й побачу. Так само не бачимо ми й літературу, а тільки уявляємо її недосягну велич: хто ж тільки не побував там до нас? Страшно подумати! І страшно, і радісно. Тому вона й Велика Література, що її творили тисячоліттями великі майстри – генії і таланти.

Ну а чому ж я пишу про них? Тому, що не можу не писати – само пишеться! Читаю оцих молодих, зачитуюсь їхньою поезією й думаю собі: немає Рильського, Тичини, Сосюри, Малишка, Головка, Гончара, Яновського. Нема кому порадіти, що прийшли в нашу нещасну літературу такі таланти! Нема кому достойно оцінити, сказати добре, підбадьорливе слово про них. Усі зайняті виключно собою! Немає уважливості, здатності помітити талант, порадуватися за нього й привітати його. То скажу я. Як старший. А може, і найстарший у нашій літературі – до такого віку довелося дожити.

Є, звичайно, й старші за мене. Але їх дуже мало! До того ж – вони мовчать, мовчать. А може, й не читають. Ні поезії, ні прози. А я багато, запоем, читав. Читаю й зараз. І, хоч не написав за все життя жодного віршованого рядка, люблю поезію, як і музику. І вона сама влягається в моїй пам'яті – їй там зручно і затишно.

«Ви й про себе пишете!» – дорікають мені заздрісники й злопихателі.

Пишу. А чому б мав не писати? «Що я, справді, в пана Бога з'їв теля?» – написав колись зовсім з іншого приводу Борис Олійник. Доля зводила мене з великими сучасниками, то чому б і не написати про них з найближчої та найінтимнішої відстані так, як воно було?! Тим усім великим моїм учителям і наставникам дивлюся вслід з тугою і печаллю. А ці – ось, поруч зі мною. Дарують мені свою приязнь і дружбу. Що ж може бути вище?

А пишу про них зовсім не для того, щоб потішити їхнє самолюбство (хоч і це ще ніколи нікому не завадило), а тому, що не можу не писати. От не можу, й край! Не про всіх, звісно, не про всіх. А тільки про тих, хто й справді зворушує до сліз, бентежить душу і показує мені, старшому й досвідчені-

шому, те, що прогавив, недобачив, не спостеріг, не втямив і не написав досі. Хіба ж не радість?! Ще й яка!

А смерть ширяє над нами, неблаганна й жорстока. Я вже тричі побував на тому світі і все-таки вижив. Бог зглянувся на мене, безбожника, вихованого Ярославським-Губельманом, і послав мені академіка Комісаренка, мабуть, в останню хвилину: коли я вже вмирав від раку щитовидної залози, перетворившись на дистрофіка, Ігор Васильович зважився оперувати під мою розписку, яку потім, перед самою операцією, подер на дрібненькі шматочки:

— Будете жити, — сказав він глухо перед тим, як мені наклали на обличчя маску для наркозу.

Сім днів і ночей боровся я зі смертю в найкращій реанімації в Феофанії, та все ж видряпався. Може, й лишився, щоб написати про всіх тих, кого знав і любив, кому поклонявся все життя і кого люблю зараз?! Отож і пишу, коли пишеться. Коли є про що писати. Бо й над ними, молодими, смерть розпростерла свої моторошні крила: Базилевський стільки років доглядав немічну матір, яка не вставала, а оце недавно вмерла; Кремень полетів у Закарпаття до конаючої матері. А Вольвач за півроку втратив батька і матір. Пройшовши через усе це ще 1963 року, я дивлюся їм вслід з гірким співчуттям і печалю. І вони стають мені ще ближчими, ще зрозумілишими, ще дорожчими. Майже як ті, з ким зводила й розводила мене війна на жорстоких своїх полях і дорогах. Знаю: усі вони стануть трохи іншими! Добрішими, мудрішими, чуйнішими. Бо втрати, як і війна, відкривають нам нові горизонти людяності. Осиротівши, втративши матерів і батьків, ми, навіть безбожники, стаємо ближче до Бога й до істини...

Не забуду ніколи — був поїзд, як пояс
Твій дівочий. І був наш весільний експрес.
Та відходив навіки прощальний мій поїзд,
І летів за сузір'я Південний Хрест.
Ми останнього злота давали оркестру.
Ми не бачили білого світу з-за сліз.
Я тепер на землі... Ти мене зустрічала,
Сивих квітів осінніх нанесла мені...
Та невже в нас війна? Та невже в нас навала,
Що такі ці обличчя стражденні й сумні?
І тому розриваються труби й валторни,
І відвозить мене в занебесся оркестр.

Поезія Дмитра Кременя в цій книжці і абстрактна, і конкретна водночас. Тут же всі прикмети й мого рідного краю

проектуються на віки й тисячоліття. Ось вам «Елегія троянського вина», що дала назву цій збірці:

Коли йдемо удвох на суд Паріса,
Там у смертельній музиці мечі,
Там — і від брами золоті ключі.
І падає, і падає завіса.
Подай мені троянського вина...

Ми десять років бились, як герої.
Хто ворожив нам — Бог чи сатана?
Не впала жодна вежа чи стіна,
Та в Україні ми — немов у Трої...

Вино і хліб. І музика. І танці.
І будемо стояти сотні діб,
Обернені на прах і тлін троянці.
І будем їсти свій троянський хліб.
Вино і хліб. І музика. І танці...

А музика була і відійшла.
Не я кажу...
Так промовляє попіл.
Подай мені троянського вина...
Ми вічно переможені давно!
Лаокоона обвивають гади,
А ми п'ємо в своїм шатрі вино.
На тризні України? Чи Еллади?

На ханській скатертині-самобранці —
Вино і хліб. І музика. І танці.
І, віддані троянському вину,
Ми вже і душу маємо троянську.
Троянську обертаємо війну
На рідну. Вітчизняну. Громадянську.
Вино налито. І троянський кінь
Уже стоїть під брамою. Амінь!

Книга зрілого поета не може бути не печальною, не трагічною навіть. І тут нічого дивного: в такі часи живемо. Однак в «Елегії» (просто елегії!), котра вінчає цю прекрасну, мовби підсумкову книжку, поет стрепенеться, згадавши гордість свою і свою гідність. Надія, що помирає, як відомо, останньою, знову осінить його:

Ще все попереду, ще все...
За обрій котиться шосе

Видінням вічної дороги.
Ще жить попереду і жить.
І світла музика звучить
На ветхі батьківські пороги.

У музиці, як і в поезії, він шукає розради. А чи ж знаходить? Чи й віру вже втратив? Або втрачає:

Від самоти до суєти.
Чому так серце краєш ти?
Чому крайнебо не палає?
Чому полин мені гірчить?
І тільки музика звучить,
І тільки – музика лунає?

І наостанок поет зізнається нам і собі:

Не все попереду, не все...
І сум, і сумнів серце ссе.
І все підточує в людині.
Я зміг усе, а що я зміг? –
Земля тікає із-під ніг
На серединній середині.

Що це – утома? Розчарування? Чи мудрість, яка ніколи не буває веселою? Так само, як істина: чим більше людина пізнає світ і себе в ньому, тим менше підстав для бадьорості:

Яка терниста ти, дорого.
І хрип троянського коня,
І лати воїнства старого.
Ще скільки жить мені і жить!
Як довго мука не минає.
І тільки музика звучить.
І тільки музика лунає...

Добре, що музика, а не постріли!

Конча-Озерна, 25 серпня 2001 року

БЕСІДИ З ГЕРОДОТОМ

Я народився і виріс у колишньому Дикому полі, і мені змалечку вчувався тупіт орди, рипіння чумацьких маж і ревище потомлених далекими дорогами муругих волів. Ввижалися розгорнуті в атаку лави козацької кінноти на чолі з полковниками, наказними отаманами, кошовими й гетьманами, під розвихреними малиновими хоругвами й бунчуками з кінських хвостів...

Тут в прозорому мареві бовваніють понині в усі сторони світу козацькі могили і скіфські кургани, хвилюють душу й уяву відгомонам далекої й близької давнини, і на їхні спалені немилосердним південним сонцем вершини разом зі степовими орлами опускається і всідається, ворущачи крилами, підбитими вітром, сама таємнича і сувора історія.

На північ від нашого тихого Інгулу розташувалась давня запорозька паланка «Соколи», а південніше – за повноводим Бугом – давньогрецька колонія Ольвія з її розкопками й легендами, над якою незримо й безперервно витає дух великого історика Геродота і римського вигнанця поета Овідія, котрий в самотині й тузі за далекою батьківщиною блукав тут дикими чужими берегами, лишивши свій сум і розпач степами цим і краєвидам. Обоє їх знають у наших степах здавна усі вчителі, а через них, через екскурсії на ольвійські розкопки – майже всі учні початкових класів, і ці знання, хай поверхові й позірні, лишаються в пам'яті на все життя.

Ношу і я в собі з дитинства ольвійську романтику посивілих віків, хоч за довге життя ні разу не спробував навіть зазирнути за край історичних горизонтів і що-небудь написати про це: такий намір здавався мені неміряною зухвалістю, а сучасне життя невмолимо носило мене по своїх віражах, крутило й владно втягувало в себе принадами, хвилювало й засмучувало складнощами й невдачами, не давало оглянутися навіть на мої воєнні дороги, не те що вдивлятися у таку холодну історичну далеч.

Тому-то й здивувався, коли пізнього вечора в нашому кафе «Еней» познайомився з високим білявим літпрацівником спілчанської газети Іваном Біликом, дізнавшись, що він лишався вечорами працювати над романом про IV-V століття нашої ери – про докиївський період історії нашого народу.

Я відверто захоплювався сміливцем у молодих його намірах, а він, тихий і скромний, цнотливо ніяковів і ніби виправдовувався:

– Це в мене зі студентської лави. Від мого вчителя.

*Іван
Іванович
Білик.*

— Не дивуйтесь, Сашко, — елегантно підносив над дубовим столом свою чарку Василь Земляк. — Випиймо краще за цього невідомого ще лицаря нашої літератури, що змушений цілими ночами висиджувати в холодній редакції, не маючи змоги працювати вдома. З таких тільки й виходять справжні письменники. За вас, Іване. За вашу незалежну працю — над нею немає володарів. І не повинно бути.

Ми пили за майбутню Іванову роботу, він тільки торкався до наших своєю чаркою, ставив її, невипиту, й повертався до флігеля в спілчанському дворі, щоб працювати до ранку.

«Історія» Геродота — цей один із найбільших і найвидатніших творів Еллади — досі не була перекладена на українську мову. А вона ж уславила її автора, як «Іліада» та «Одіссея» свого творця — великого Гомера, дала назву й поклала початок новій галузі науки — історії, саме тому славетний римський оратор Марк Туллій Цицерон назвав Геродота «батьком історії» (В. Пащенко).

Через відсутність державності наша нація зазнала великих матеріальних і духовних втрат, котрі зараз, на одинадцятому році незалежності й державного суверенітету України, стають дедалі відчутнішими. Тільки цим і можна пояснити відсутність перекладу «Історії» Геродота на мову нашого багатостраждального народу. «Біблію» на сучасну українську мову переклали першими Панько Куліш та Іван Семенович Нечуй-Левицький, а потім багато було перекладів її тексту по інших країнах, де мешкають українці, зокрема й у Канаді. А от Геродотові не поталанило, а скоріше — нам усім.

Мене як письменника й читача у цій книзі найбільш приваблює вступ, який автор міг би назвати «Бесіди з Геродотом» на зразок знаменитих «Бесід із Сократом». Але він, за своєї скромності, не виніс у заголовок своє вільне поводження з великим мужем Еллади, хоч у ці сторінки, у ці бесіди вклав усю свою душу, весь розум, свої енциклопедичні знання, а головне — набутий тяжкою працею письменницький досвід і неабиякий талант. Не втримаюсь, щоб не процитувати: «Коли мій великий київський будинок огортає ніч, він заходить до моєї кімнати й уможується в старому кріслі. Взимку і влітку на гостеві та сама пофарбована сепією хламида, перекинута полою через ліве плече, а розтопані черевики взуті на босу ногу. Тільки в холод чи в нестерпну спеку він прикриває голову кюне — шкіряною шапочкою. Давня звичка. Якось я сказав, що тепер не носять шапок із собачої шкіри, але він пустив мої слова повз вуха. Тільки згодом наче між іншим зауважив:

— У кожного часу свої закони й свої смаки.

Коли він приходив і мовчки вможувався в кріслі, мені завжди хотілося побажати йому доброго дня, бо ж не скажеш гостеві доброї ночі, а вечір уже давним-давно минув. Та згодом я звик до такої його манери. Кожен може поводитися так, як здається йому найприроднішим».

Справжню прозу, як і музику, не коментують і не розтлумачують. Її або відчують, або ж не чують. В залежності від музичного слуху і душевної глухоти. Я відсилаю вас, дорогі читачі, до цієї дивовижної бесіди з прадавнім Великим Геродотом, який під влучним пером Івана Білика стає й вашим сучасним співбесідником, мудрим і глибоким, повитим серпанком таємничості, яка криється для кожного з нас в глибинах далекої історії, що чарує й вабить всім тим, що було з людством колись і ніколи вже не повернеться. Я заздрю вам, що ви це прочитаете вперше!

Кажуть, професор Андрій Білецький (із славнозвісної родини Олександра Івановича Білецького) перекладає повний

текст Геродотової «Історії», і ми щиросердно бажаємо йому успішно завершити цю велику й потрібну академічну працю. Робота ж Білика не втратить своєї вартості тому, що це – не переклад, а художній виклад Геродотових історій, до того ж найголовніших, найвагоміших, найзначніших. Ось як про це пише високопрофесіональний історик, колишній університетський вчитель Білика Вадим Ілліч Пашенко:

«Вільний переказ Івана Білика являє собою спробу познайомити молодих українських читачів з найцікавішими і найважливішими її («Історії» Геродота. – *О.С.*) подіями та героями. З цією метою письменник перетворює епізоди й новели книги Геродота, написані лаконічною мовою історіографа, на цікаві картини, ніби вихоплені з далекого життя. Часом окремі факти, думки, навіть натяки Геродота стають для Білика ґрунтом, на якому «розквітає» захоплююча і водночас цілком реальна ситуація, що дозволяє ніби зазирнути у невідомий нам епоху».

«Але найголовніше – це збереження історичної правди – тієї, що її знаходимо в творі Геродота... Його (Біликів. – *О.С.*) домисел, не порушуючи історичної правди, перетворює лаконічну розповідь Геродота на цікаві оповідання про життя еллінів, єгиптян, персів, скіфів та інших народів, про подвиги народних героїв, про марнолюбство, пихатість і злочини монархів та їхніх челядників».

Хай дарують мені цитування, може й надто задовге, терпеливі й ласкаві читачі, але що ж мої знання й уявлення про історію порівняно із знаннями авторового вчителя, що все життя віддав цій науці! І що робити мені зараз, коли в'ється над вухом, немов давня мамина пісня, відлунюючи в душі, заключний акорд цієї дивної книжки, що починалася і закінчується все тим же майже фантастичним синдромом присутності далекого й чужого елліна Геродота, що тепер став мені рідним і близьким, як стане він близьким і вам після прочитання книги Івана Білика:

«Якось так трапляється дуже часто, що все найкраще в житті виявляється мрією...

Крісло порожнє, на ньому давно вже ніхто не сидів. Отже, все лише вигадка: й отой гість у шкіряній шапці, й наші бесіди в кімнаті нічного притихлого будинку. Все вигадка, все мара...

Але неуважливо ковзнувши поглядом по перетоптаних книжками полицях, я втуплююся у стіл і сам собі кажу:

– Ні, все це мені не примарилось.

На столі лежить грубезна книжка в оправі кольору морської хвилі, вгорі великими золотими літерами тиснено: ГЕРОДОТ.

Розгортаю книжку, й на мене дивиться трохи вирячкуватими, уважними, облямованими мережкою зморщок, циганськими очима відшліфований тисячоліттями мармуровий еллін.

Ні, таки не все було витвором фантазії, Геродот вийшов тільки до завтра, лишивши запорукою свої геніальні думки й оті чудові варварські слова:

— Писати можна про все що завгодно, а вірити в написане зовсім не обов'язково...»

На цьому й ми поставимо крапку, смиренно схиливши голову разом з Біликом перед Геродотом та його «Історією».

Конча-Озерна, 6 лютого 1991 року

О.Сизоненко з родичами біля пам'яника Т.Г. Шевченку в Каневі

ІЗ СОНЯЧНИХ БЕРЕГІВ ЖИТТЯ

Творчість Дмитра Міщенка запам'яталась із оповідання «Сашко» в п'ятому номері журналу «Вітчизна» 1951 року. Відтоді звела нас доля на довгі роки творчої й житейської дружби. Ми разом були в боях, хоч і на різних ділянках фронту, разом входили в літературу — що може бути важливіше для дружби і єднання, що може з цим зрівнятися у житті?

Перелік Міщенкових книжок і творів зайняв би дуже багато місця. Тому скажу тільки, що майже всі його оповідання, повісті й романи друкувалися російською, білоруською, болгарською та іншими мовами.

Максим Рильський у передмові до альманаху «Слово молодих» сказав про один із ранніх творів Д. Міщенка: «Теплотою повіє до читача від оповідання «Вечірня пісня». І написав на його полях напоєні задумою рядки: «Чия там юність відшуміла полем? Моя вступила тільки на поріг!»

Дмитро Міщенко належить до того покоління, дитячі літа якого припали на час перелому в соціальному житті народу, а юнацькі — на Велику Вітчизняну війну. Творився новий світ соціальних і національних взаємин. Для юнаків та дівчат, окрилених ідеалами, відкривалися широкі горизонти. Як на те, майбутньому письменникові з дитячих літ судилося залишитися сиротою — батько помер ще тоді, як дитині не виповнилося й трьох років.

На злеті юнацьких мрій, коли Дмитро Міщенко вже уявляв себе студентом університету, гримнула важка битва з фашизмом. Всього було на дорогах війни: важкі бої на Сіверському Дінці, відступи, оточення, з яких довелося вириватися через видиму смерть, втрати товаришів і командирів, оборона Сталінграда з першого до останнього дня, наступ у складі військ Південно-Західного, Степового, Третього, Четвертого і Першого Українського фронтів, важкі бої за визволення Лівобережної та Правобережної України, потім у Карпатах, де його тяжко поранено за Ужгородом, знову бої на Одері і Нейсе, при штурмі Праги й Берліна. Командир батареї — він добре запам'ятав ті дороги.

Хто ходив ними, той знає, чого вони варті. А проте то була й школа: фронтові студії суттєво позначилися на формуванні суспільного ідеалу письменника, так чи інакше стали вагомим чинником у формуванні ідеалу художнього. Саме на війні, як і всі його ровесники, Міщенко побачив і збагнув світ у всій його складності та різючих контрастах, усвідомив, що шлях до прекрасного починався й знову має початися з боротьби за

людину і людяність. Чи не звідси й послідовність його естетичної концепції: людське в людині, правда і краса — передусім. За все це треба боротися, все це необхідно стверджувати.

На перший погляд може видатися дивним: Міщенко, пройшовши війну, так багато побачивши й переживши, почав писати не про неї, а про море і рибалок, про людей мирних професій та обставини їхнього мирного життя, з яких поставала краса людських взаємин. Чим це пояснити? Вважав, що й людям, котрі так багато звідали за війну жорстокості, пролили стільки крові, хотілося бачити кардинально протилежне? Та факт лишається фактом: першою книжкою Дмитра Міщенка була збірка оповідань про рибалок «Сини моря» (1955).

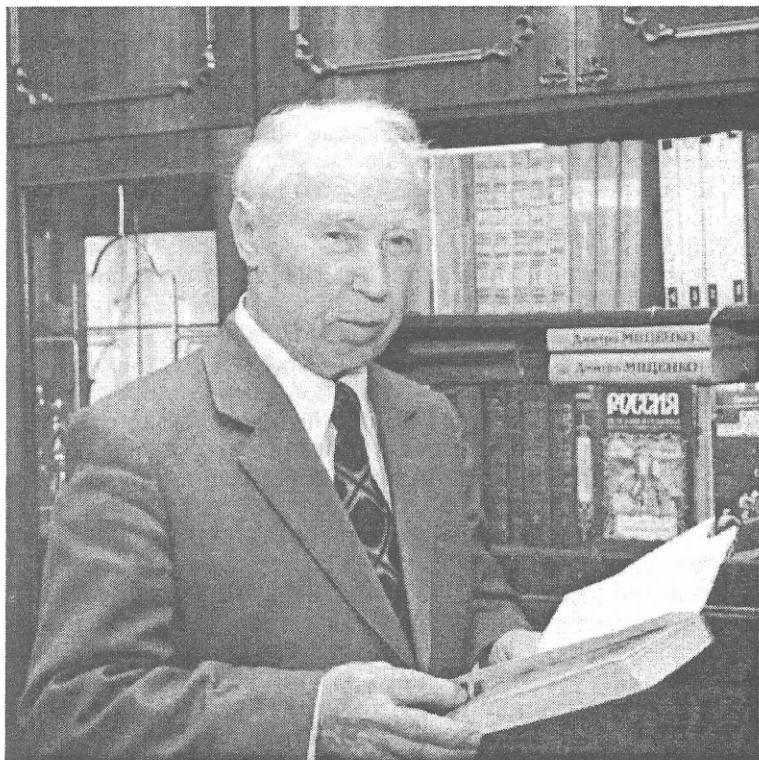
Вона невелика за обсягом, та й оповідань у ній небагато, і всі вони рівноцінні. А проте про книжку писали відомі письменники, вимогливі критики і читачі.

Другим художнім доробком Дмитра Міщенка був історичний роман «Сіверяни» — про боротьбу слов'ян IX століття з хозарами. Твір цей особливий в доробку письменника. Багато рецензентів високо оцінили його, не без підстав писали, що роман «Сіверяни» вигідно відрізняється від багатьох, відомих на той час, історичних творів. Відрізняється насамперед тим, що в ньому історичний фактаж не тяжіє над відтворюваною автором людською долею. Ось чому в читача створюється враження, що підняті письменником життєві пласти не чужі йому, що людські взаємини, як і людські долі, не належать тільки історії, вони сприймаються як цілком сучасні, хоч реальні історичні події виразно постають перед читачем, до того ж події, до Міщенка ніким художньо не освоєні, — IX століття.

В опублікованих тоді в періодичній пресі рецензіях як на заслуги автора вказувалося на барвистість мови, романтичну піднесеність стилю, емоційну впливовість твору. Роман називали легендою, а ще — поемою в прозі. Прихильно поставилася до «Сіверян» і письменницька громадськість. Відомий білоруський письменник Іван Чигринов писав авторові: «Роман Ваш схвилював мене. Як улюблено й пригоже оспівуєте Ви своїх сіверян. Прочитавши його, я пошкодував одним часом, що наші білоруські письменники поки що не дуже заглиблюються в старосвідчину. Як збагатило б це нашу історію і наш народ!»

Наведемо ще один відгук про роман «Сіверяни», цього разу рядового читача з Чернівецької області Калиниченка В.Ф. Ось що писав він Дмитрові Міщенку:

«Ви так сміливо вторглися в стародавні часи нашої історії, так поетично оспівали один з її етапів, що просто завидки беруть — що то значить сила художньої уяви!»

Дмитро Олексійович Міщенко.

Матеріал у Вас зібрано чудовий, він настільки поетичний, що за нього, я думаю, візьмуться колись композитори і створять чудову оперу. Тим більше, що у Вас є вже для цього, окрім фактажу і дії, окремі шматки поетичного лібрето. Ось який вигляд має текст роману, коли записати його поетичним розміром:

— Кого се нас?

— Тебе й мене.

З сім'ї лиш двоє нас лишилось:

Я — удівець, ти — сирота.

Або:

— Спитай у князя... А княжна?

Як будь тоді з княжною?

Тією голубино-ніжною

Як світ-зоря прекрасною княжною?

Забути? Зненавидіти?»

Поетичне (і водночас філософське) осмислення сутності людини тісно переплелось у цьому творі з історичною достовірністю відтворюваних подій, а все, разом узяте, — з трагедією людського буття в ту таку віддалену від нас епоху, своєрідну й жорстоку. У цьому й полягає прихильність до роману «Сіверяни» критики й читачів.

До воєнної теми Дмитро Міщенко вдався через багато літ по війні, коли обставини життя підказали йому незайману сторінку в битві з фашизмом.

Своєрідним баченням війни відзначаються його оповідання «Голос серця», «Суд совісті» і особливо повісті «Батальйон необмундированих», «Особисто відповідальний», «У морі за тишку немає», романи «Найвищий закон», «Честь роду».

Центральною у повісті «Батальйон необмундированих» є тема жорстокої битви проти фашистів при форсуванні Дніпра. Пристрасний пафос правди і справедливості, вправно й достовірно виписані обставини війни забезпечили повісті успіх у читачів.

Повість «Батальйон необмундированих» — сувора правда про війну, позбавлена будь-якого романтизму.

Звернімо увагу: в усіх творах Дмитра Міщенка про війну на передній план виносяться не бої, а взаємини людей, поведінка і їхні вчинки, мрії і уявлення, гострі зіткнення характерів, коли доходить до різного розуміння людської справжності й несправжності, гідності і честі. Чи не найпоказовіша в цьому відношенні повість «Особисто відповідальний». Автор веде в ній розмову про боротьбу за життя бійців в умовах переднього краю, про ціну людяного в характерах тих, кому належить здобути перемогу над ворогом.

Роман «Вітри приносять грозу» — про вчителів, сучасну школу. Автор виніс на суд читачів гострий конфлікт, порушив актуальну проблему бездушного прагматизму, підміни високіх ідеалів сліпою гонитвою за грошима і становищем. Письменник веде сповнену динамізму розповідь, його манера виявляє нахил до аналітичності. Особливо вражає образ бюрократа Ремеза — сучасного пристосуванця і горлохвата. Це справжній соціальний тип, зірко помічений і відтворений письменником. З усіх негативних типів останнього десятиліття Ремез запам'ятовується надовго.

Та найдужче зворушує, справляє найсильніше враження роман Дмитра Міщенка «Найвищий закон», на мою думку, справжнє досягнення досвідченого прозаїка. Оскільки це роман про наше покоління, то я читав його із зрозумілим хвилюванням і пишу про нього із задоволенням, бо ніби зустрівся

тут із друзями дитинства і побратимами по війні. «Найвищий закон» – це свіжа і приваблива розповідь про далекий берег дитинства, який світить кожному із нас упродовж всього життя, і що далі він од нас, то видається яскравішим, чистішим, барвистішим. На романтичному місі Еспекрас, названому так вигадливо підлітками рибальського селища, й розгортається життя героїв роману, зароджується дитяча любов Дарочки і Павла, якій судилося стати головною сюжетною лінією цього душевного твору.

Дмитро Міщенко виявився тонким психологом у відтворенні внутрішнього світу своїх малих героїв у найніжніших та й найскладніших їхніх стосунках.

...Сонячно й вітряно там, на місі Еспекрас, і тепле море омиває його береги – незабутні, піщані, овіяні пахощами безмежного Таврійського степу. Сонячно там улітку за гарної днини, але сонячно й восени, і взимку – вже, мабуть, і не від сонця, а від авторової любові до моря, до степу, до тих людей, що так рясно населили його роман, до світу свого милого дитинства, яке ніколи не повертається.

Життя в романі постає суворе, часом навіть трагічне, як, звичайно, в усіх рибалок світу: гине від пожежі на судні батько Павла Гладкого, дивом дивним рятується з товаришами заскочений знеацька ураганом у зимовому відкритому морі Самійло Бурдюг – Дароччин батько, і їх знаходять у найглухішому закутку моря, далеко від морських доріг і маршрутів, за веслами, майже мертвих, таких обледенілих, що не могли вже ні гребти, ні рухатись. Ніби своєрідний крижаний пам'ятник людській мужності, витривалості й незламності.

Цей епізод написано з такою вражаючою силою, що можна без усяких перебільшень твердити: у цьому романі Дмитро Міщенко постає перед нами в новій письменницькій якості, ім'я якій – зрілість, досконалість, що приходять з роками досвіду, житейської та душевної мудрості. Це стосується всього твору, його архітектоніки, композиційної побудови, яку не назвеш вишуканою чи складною, але яка дала змогу охопити події й долі жителів Кирилівки, керченські та ельтигенські десанти, повоєнні труднощі й радощі, а також вихід уцілілого десантника в ранзі вченого на простори Світового океану і його зустріч з дочкою передчасно вмерлої Дарочки – представницею нового покоління, в романі вже третього. А це ж не так легко дається.

А ми якось ніби й не помічаємо, як промайнули літа наших батьків, як відлетіла від нашого покоління молодість, як підкрадається до нас та пора, що її позначають пенсією, а

називати не квапляться. Саме й б'є її дзвін з появою дорослих дітей коханої, котру, загубивши, не повернути так само, як і відлетілої назавжди юності.

Батьки Павла й Дарочки виписані чи не найяскравіше, бо кого ж ми й пам'ятаємо та розуміємо, кого любимо ще так незабутньо, як наших незрівнянних і неповторних батьків?!

Автор роману, як і його попередники, лишається, звичайно, оспівувачем свого покоління, його представником, сказати б, повпредом у житті суцшому й перед лицем прийдешніх поколінь. Тому всі симпатії він віддає саме тій голоштанній кирилівській братії, яка в романі зростає й мужніє на наших очах, стає помічниками старших, втішає на тихих рибальських берегах овдовілих матерів у їхньому горі, стає воїнами в шеренгах військових моряків і на берегах вогнених десантів. У війні й розкривається на повну силу відвага і відданість нашого покоління рідному народові.

З наївного й світлого берега дитинства веде своїх героїв у великий світ Дмитро Міщенко. Зворушують сцени першої закоханості, що виростає з дитячої приязні і виявляється найголовнішим почуттям усього життя. Тільки дізнаємося ми про це не відразу.

Друга частина роману називається «Шістдесят шість і три». Це війна, написана скупими й точними мазками, саме так написана, як бачив і пережив її сам автор – учорашній десятикласник, потім курсант, десантник, зенітник, артилерист, комендор – ким тільки не доводилось бути у бойовій обстановці. Найсильніше тут виписано десант у Крим і висота 66,3, за яку точилася запекла боротьба.

Вражає сцена, де до наших окопів під час перерви між боями повзуть поранені німці, волаючи про допомогу. Ризикуючи життям, наші сапери й санітари перетягають їх через мінне поле, рятують своїх ворогів, а фашисти відкривають вогонь і добивають своїх поранених.

І дитинство на мисі Еспекрас, і війна на Північному Кавказі та в Криму, і поневіряння по Світовому океану в третій частині – все тут підкоряється й служить одній головній і визначальній ідеї, що висловлюється оповідачем – тепер уже відомим ученим із світовим ім'ям – неприховано й відверто: «... аби кожен із нас мав що передавати у спадок, а ті, кому передаватимемо, були гідні сподівань».

РОСТЕ ЧЕРЕШНЯ В МАМИ НА ГОРОДІ...

За вікнами тихої Феофанії — «в багрець і золото окутані ліси», а радіо сурмить про «битви» у Верховній Раді між більшістю «329» та «Народною Радою», а на Майдані Незалежності бушує «студентська голодовка», проголошена її призвідниками, координаторами й пропагандистами «революцією на граніті»: «Геть прем'єра Масола!», «Геть комуно-більшовицьку більшість!», «Геть Радянську імперію!», «Україні — повну незалежність і суверенітет!» — гримить над Хрещатиком.

До нас у лікарню, відгороджену од світу лісами, мурами й стражданнями від давніх ран та хвороб, долинає тільки відгомін тих напружених, тривожних подій, котрі, навіть слухаючи по радіо, хочеться взяти в лапки, бо вони видаються несправжніми, кимсь інспірованими й підігрітими. І на душі нудотно тяжко від неясних передчуттів.

І раптом з самого ранку, ще до лікарського обходу, в палату вривається молодий поет Володя Гаптар із Черкас. Я знав його батька-поета, осліплого від поранення на війні, а його зовсім не пам'ятав. Та це не заважає йому кидатися до мене з обіймами:

— Ура! — не своїм голосом. — Ми перемагаємо комуняк! Змітаємо їх із лиця землі! Демократія й суверенітет! Кріпиться, батьку! Незалежність не забариться! — обіймає мене цупкими джинсовими рукавами. — Зараз ідемо піднімати студентство і молодь Мінська, Москви, Ленінграда! Перемога!

Очі сяють, обличчя розшарілося, стиснуті кулаки над головою.

— Нове життя починається! — кричить, вискочивши у коридор.

Махає прощально руками, як вітряк крилами, і, натхненний та збуджений, вискакує під проміння холоднуватого жовтневого сонця.

Того ж дня мене виписують.

Після тривалого перебування в лікарні не пізнаю ні Києва, ні людей: вони враз перемінилися. Всі у якихось блазеньких пістрявих та різнокольорових спортивних костюмах — молоді й старі. Серед них багато мидзатих, череватих товстунів, ожирілих так, що вуха, як у свиней, повростали в товстий шар сала: це ж треба — навіть голови ожиріли! Такого зроду не бачив! І коли встигли?

Шастають зграями, тиняються юрбами, тусуються гуртами «зі спільними інтересами й обмеженою відповідальністю». Особливо на нашій улюбленій вулиці Леніна — вся вона аж

кишить огрядними тулубами в зелено-білих та сіро-синіх широких куртках і светрах «на виріст», вгодовані, лисніючі «лица», настожені, пожадливі погляди. Гомін, сичання й перблиски напівп'яних очей — все незвичне, чуже, не наше. Мене ніби привезли у якесь незнайоме місто далекої й небаченої досі країни й кинули напризволяще: натовпи байдикуючих, метушливих, неприкаяних людей. Мимоволі думається: а хто ж працює, коли всі отак вештаються, змовляються, торгують, п'ють і сміються? Невже все зупинилося? Перестали працювати заводи й фабрики, науково-дослідні інститути й конструкторські бюро, установи і контори?

Ні, не всі: біля міської автоінспекції на вулиці Леніна — іномарки різних моделей, класів і кольорів. З усіх країн світу: американські, чеські, японські, французькі. Та найбільше — німецьких: «Ауді» «БМВ», «Опелі», «Фольксвагени» різних марок. І навіть «Мерседеси», на які не надивишся!

Автоінспекторів, коли вони виходять із документами в руках, опадають з усіх боків, як собаки чужого воза, кожен шарпає і тягне до свого «транспортного засобу». А вони відбиваються, піднімають над головами реєстраційні документи, щоб не порвали бува. Іноді відбиваються й смугастими жезлами для керування рухом на дорогах. Але тут — ніяких правил. Натовп абсолютно некерований: крик, гвалт, вереск! Тільки й чути: «Розтаможення!», «Мито, мито сплатив?», «А гнав через Брест? Через Рені?»

Іномарки ж все прибувають, прибувають, заповоняють проїжджу частину вулиці з обох боків, навіть тротуари, беручи автоінспекцію в облогу. Набиваються у двори. Так що — ні проїхати, ні пройти. Поперед мене, уздрівши вузьку прогалину, з ходу, хвацько паркується чорний «БМВ». З нього вискакує бритоголовий у шкіряній куртці та білій тенісці, туго напнутій на м'язистих грудях та досить випуклому животі. Дверці він не відчиняє, а «викидає» до упору, і в них мало не врізається сірий новенький «Рено». Різко гальмує, пронизливо виснувши гальмами, ще різкіше сигналізує і, вивернувши кермо ліворуч, проскакує відчинені навстіж дверцята. Розлючений сигналом, бритоголовий з мармизою бандита різко розвертається і б'є кулачищем у лобове скло прослизаної машини, і воно, як молодесенька перша крига на нашому ставку від удару каменем, тріскається навсібіч білястими блискавками.

«Рено» миттю зупиняється. З нього спритно вискакує високий, стрункий лейтенант, зблідлий від хвилювання, тикає бритоголовому посвідчення майже межі очі, стримано й тихо каже:

— Я із СБУ. Ваші документи!

Микола Луків щойно одержав сигнальний примірник своєї книжки. 2002 р.

— Ишь, какой горячий! — блискає фіксою бритоголовий. — Чего еще изволите, лейтенант?

— Я вас заарештую!

— Да ну? — презирливо шкіриться бритоголовий. Потім примирливо махає: — Ладно-ладно, погорячились и хватит. — І до водія: — Сворачивай на первом перекрестке за угол. Я сейчас развернусь и подъеду.

На моє здивування, лейтенант СБУ мовчки сідає на своє місце поруч із водієм, і «Рено», рушивши, звертає в нашу вулицю Михайла Коцюбинського і тут же, за перехрестям, зупиняється.

Доки дошкандибаю з палицею до своєї вулиці, там уже впритул до «Рено» припаркується й чорний «БМВ». Бритоголовий вивалюється з нього, без жодного слова вихоплює з верхньої кишені куртки туго згорнуту купюру зеленуватого кольору, на якій, проте, видно профіль президента США, і схилившись до опущеного скла «Рено», запахає в таку ж верхню кишеню лейтенантового кітеля. «Рено», шваркнувши протекторами, рве з місця і щезає за першим же поворотом, ніби тікаючи.

Ні слова, ні жесту, ні погляду. Гроші! Тільки гроші, чужі й зелені, мелькнуть у мене перед очима і, мов миша в нору, сховаються в кишені форменого кітеля лейтенанта СБУ, на якій носять ордени.

Ця німа сцена приголомшує. Зупиняюся в подиві та дивлюсь на бритоголового, не ймучи віри в те, що відбулося щойно на моїх очах.

Бритоголовий уже й ногу заніс, щоб сісти за кермо. Але, помітивши мій здивований погляд, випростується і, засунувши руки в кишені, вальяжно, повільно, гойдаючись з боку на бік, обходить машину, наближається впритул, гіпнотизує важким поглядом, ламаючи мій погляд:

— Что зенки-то разул? Чего уставился, дядя? — тихо, майже інтимно всміхається. — Может, в морду хошь? Иль по глазам схлопотать?

— До нових порядків приглядаюсь, — у тон йому відповідаю змовницьки. — Ніяк не зрозумію, що воно за порядки? Хуліганство проти спецслужби знімається хабарем! Я ще такого й не бачив.

— А ты меньше пялься-то, блин! Привыкай априори. Как есть. Понял?

А сам жує жуйку, повільно рухаючи кам'яними щелепами, й не зводить з мене риб'ячих, холодних очей. Потім різким рухом надягає сонцезахисні окуляри, темні, як ніч, заступає передній номерний знак і схрещує руки на грудях, напружуючи біцепси, аж вони пнуться із шкіряних рукавів.

— Давай, дядь, мотай отсюда, пока я добрый. И хоть у меня все схвачено в автоинспекции и милиции, не хочется новой бузы, если запишешь номера и пошлешь ксиву. То-пай, топай, ну-у-у!

Йду, як облпований, своєю рідною улюбленою вулицею, що сьогодні стала мені чужою — набитою чужими машинами і людьми, піднімаюсь крутими сходами на високий наш ганок, по якому вже знесли Новиченка і Земляка, Дяченка і Рибакка, а знесуть незабаром і Збанацького, і Наума Тихого, і Анатолія Боженка. І мене колись знесуть...

«Хоч би швидше, — думається, доки долаю дуже крутими цього ранку й чужими сходами непривітний ганок. — Краще вмерти, ніж жити чужим життям і зносити отаку наругу від чужих людей».

Відчуваю: Київ уже не мій. І моїм ніколи не буде. Того ранку це постане перед моїм зором та моєю душею яскраво і неспростовно. Чужі люди, чуже місто — як і коли це сталося? Чому? Відповіді немає. Надії не залишається. І не буде, доки й живу.

Саме тієї миті, коли я візьмусь за ручку вхідних дверей, щоб зайти в почужілий під'їзд, мене погукають. Голос по-молодечому дзвінкий, привітний, майже ласкавий. Він лунає мені саме з того милого світу, котрий так жорстоко й непоправно подаленіє того ранку. І розтане у тумані невідомості й неперверненості. Рідний світ моєї великої Батьківщини, за яку я воював і пролив свою кров на асфальті Фрідріхштрассе в центрі Берліна. А тепер її вкрали й привласнили, невідомо як і коли, отакі подонки, циніки, бандити і торгаші, як отой бритоголовий!

Обертаюсь на рідний голос з рідного світу зі спазмом в горлі, ось-ось розплачуся, і бачу: унизу, перед високим ганком, молодий, вродливий хлопець в гарному костюмі, в білій сорочці з яскравим галстуком стоїть і дивиться на мене приязно, лагідно, трохи ніби ніяково чи сором'язливо. Високе чоло чисте-чисте! Ще чистіше за цей сонячний ранок київської ласкавої осені. Карі очі променяються теплом. Губи тремтять і ламаються нерішучою тихою усмішкою.

Щось незахищене й добре, майже дитяче, струмує зі свіжого рожевого обличчя, шойно вмитого після здорового молодого сну.

— Доброго ранку, — стріпує розкішними кучерями. — Пробачте, що зупиняю. Але бачу: чимсь ви вельми пригнічені! Воно й не дивно — часи настали... «Хай Бог милує!» — кажуть моя мама. Оце я прямо від них, із села. Вишні, черешні, яблуні і груші обрізав на зиму. Саме пора обрізати їх та обкопувати. А мама вже нездужають. Та й не вміють...

— Їзьте до матері якомога частіше, — виривається в мене мимоволі. — Доки вона жива. Бо світ чужішає і жорстокішає. Тож хочеться втекти з нього хоч у родинний затишок. А до матері — тим більше.

Образа ще давить мене, спазм перехоплює голос, і хочеться зараз же вилити йому свою душу, поскаржитися на своє приниження. Та хіба ж личить жалітися старому солдатові? Хіба ж скаржаться молодшим на свою біду? Молодших підбадьорюють з висоти житейського досвіду, підтримують у скруті, вселяють віру в добро і справедливість.

Але він сам підбадьорює мене. Гойднувши кейсом, усміхається сміливіше й відвертіше, піднімається крутими сходами на ганок і бере мене під руку.

— Щось ви давно не пропонуєте нам своїх творів, — каже не з докором, а довірливо. — Ото як написали про Олеса Терентійовича до ювілею, то й досі... А він тоді телефонував, дякував мені й журналові. А я й кажу: не нам дякуйте, а тому, хто написав про вас. А вам телефонував? — запитливо дивить-

ся в очі зблизька і все ще не відпускає мою руку, ніби хоче затримати подовше, щоб я не пішов від нього.

А в самого очі чисті-чисті! Як у дитини. Дивляться прямо в душу ласкаво й ніжно. І усмішка — сором'язлива, співчутлива: він, мабуть, бачив ту сцену з морданем біля чорного «БМВ», тільки не хоче бередити рану.

Навіть крізь піджак чую під ліктем тепло його смаглявої красивої руки, і на серці теплішає, образа розвіюється й відступає. І світ ніби яснішає. І я тільки зараз помічаю, який синій-синій та сонячний ранок янголом летить-пролітає й знижується над Києвом разом із струнами бабиного літа

— Гончар, ви ж знаєте, дарма не похвалить, — каже мені переконливо й тихо, і мені хочеться обійняти його.

І за те, що зупинив і заговорив до мене в таку тяжку хвилину. І за похвалу Олесеві Терентійовичу: справді, вимогливий до себе, Гончар і до інших ставиться так само.

— Отож я й кажу: чи не дали б ви ще щось нашому журналові? — каже так, наче нічого й не трапилося зі мною щойно, нічого не сталося ні у світі, ні в державі, ні в Києві.

— А журнал ще виходить? — дивуюся по-справжньому.

— Аякже! — дивується й він ще дужче за мене, бо й не припускає, щоб у когось виникли сумніви. — І буде виходити, хоч би що там було! Адже це Малишків журнал! Він його заснував одразу ж по визволенні Києва. Зібрав колектив, мало не з торбою обійшов усіх письменників, що поверталися з евакуації, здав до набору перший, січневий номер 1944 року і виїхав на фронт, залишивши замість себе Валентина Бичка. Майор Малишко не міг залишити свою фронтову газету під час війни. А журналові слав свої і чужі нові вірші, оповідання, нариси. То як же ми можемо занепасти журнал з такими славними малишківськими традиціями? Будемо видавати, що б там не було! — Обличчя його посуворіє й ніби затвердіє.

Його молодечий запал і певність, його рішучість у скрутні часи, що не лишають ніяких надій, гріє мою схололу душу і зараз.

— Спасибі, — розчулено обіймаю-таки його на нашому високому ганку, з якого вже стільки знесено наших достойних наставників і товаришів по літературі. Щоб сховати очі, що зрадливо зволожуються, і трохи заспокоїтися, не відпускаю його відразу. І після Феофанії з її лікарняними та аптечними запахами він пахне мені сонцем і полем, селом і левадою, чистотою й свіжістю молодості.

Вітер з поля, з луку чи з-над річки й досі, заплутавшись, таїться у його розкішному кучерявому чубі. І з дна пам'яті

виринає давно забута пісня, яку співала в дуже рідкі хвилини відпочинку моя матуся:

Бо прийдеться, дове-едеться -
Твій чуб розів'ється,
Твій чуб розів'ється-а-а,
Твій чу-уб розі-і-в'ється...

«Не розвівайся, — думаю собі, — не розкучерявлюйся! Кучерявся, чубе, подовше на цій буйній голівоньці, у цій розкішній чуприні!»

— Обов'язково щось дам, — відсторонюю його, ховаючи очі. — Дав би й зараз: саме щось і написалося в Феофанії. Але треба ще вивірити, а то й поправити. Ну, а тоді вже й принесу. Аякже! Журнал любого нашого Андрія Самійловича! А я чомусь прикипів серцем до «Вітчизни»...

— Нормально, — дивиться незмигливо-чистим поглядом мені у вічі. Твердо, надійно, впевнено дивиться, є в нього звичка — отак дивитися. Гарна звичка! Давно помічаю її. Так дивляться тільки чесні, нелукаві, цільні й відкриті натури. — Там ви вперше надрукувалися: перші новели, перші повісті, перший роман. Тримаєтеся одного берега — це добре! Але й нам щось дайте. Не все ж у «Вітчизні» та у «Вітчизні» публікуватися. У нас, між іншим, тираж більший. Та й читач молодший...

— Читачів ми, друже, мабуть, втратимо. Якщо вже не втратили.

— Нікуди вони не дінуться, наші читачі, — усміхається по-блажливо. — Молодь підростає, і цей процес не зупинити. Пам'ятаєте, як Олександр Македонський, повернувшись вісімнадцятирічним після завоювання Іспанії, каже Арістотелю, дивлячись на натовп, який вітає їх при в'їзді до Риму: «Учителю, натовп не старіє...» — захоплено підвівши голову, поет-редактор аж світиться вірою і натхненням.

Дивлюсь на нього, дивуюся: невже не розуміє, що все це — і масовий читач, і тиражі журналів та газет, навіть інтерес до літератури — скоро скінчиться. Якщо вже не скінчилося? А на душі все одно легшає, легшає і світлішає. І світ не здається вже мені таким похмурим, чужим і непоправним. Завдяки оцьому молодому, кучерявому оптимісту і стоїку.

— Спасибі вам за цю розмову, — міцно тисну його прохолодну й молоду-молоду руку. — І за пропозицію. Якби ви знали, як вона потрібна мені зараз. Саме зараз!

— Знаю, — так само відверто дивиться мені у вічі своїми чистими й лагідними очима. — Я здалеку помітив ваш стан:

пригнічений, розгублений, чи що? Геть на вас не схоже. І не личить вам. Отож і зважився зупинити. Чекаємо роману, повісті, новели. Чи й роздуму про оцей невизначений і суперечливий час. Про непевне становище, невідомо коли та ким наслане на нас.

— Принесу, — милуюся його свіжим обличчям, на яке поклав свою міту літній смаглявий рум'янець, і карими променистими очима. Особливо вражають білки: білі-білі, аж синюваті! Як ото гарно випрана й випрасувана білизна, підсинена ультрамарином.

Ніяковіє і трохи знічується під моїм уважним поглядом.

— Будемо вдячні, — ще раз тисне мені руку і сходить з ганку. — І раді, — додає знизу.

І такий лагідний погляд востаннє, що аж серце здригнеться!

Росте черешня в мами на городі... —

почую вже не скоро по радіо, а потім і на телебаченні пролунає ця відома й популярна пісня, якою і в найтяжчі часи для нашої культури й духовності продовжуватимуться пісенні традиції народу. І з першими словами та мелодією цієї пісні згадається та давня зустріч із ще зовсім молодим поетом і редактором, що того далекого й прикрого ранку входження в «демократизацію», «ринкову економіку», «повернення в цивілізований світ» за «європейського вибору» замінить мені моїх наставників і ровесників, котрі покинули цей «найкращий із світів». Незважаючи на свою молодість, підтримає мене у найтяжчу хвилину втрат і принижень.

Почнуться хвороби, пов'язані з давніми ранами, а особливо ті, що й не пов'язані з тяжким пораненням, а викликані надзвичайно легким розвалом і загибеллю Великої Держави, створеної великими подвигами народу, його бідуваннями й стражданнями, воєнними й повоєнними лихоліттями. Але й тоді ловитиму чутки про успіхи поета і редактора, про те, що журнал його тримається, як ота шаланда Половця в морі, в нуртуванні «ринкових перетворень» та грабінницької «прихватування», і радітиму за нього, наскільки це дозволить страждання і фізичне, і особливо моральне.

Не кожен поет удостоїться такої честі, щоб його цитували з трибуни Асамблеї Ради Європи у Страсбурзі чи й у самому Парижі. А нашого поета й редактора таки цитуватимуть!

І ось зовсім недавно пише мені вузівська викладачка рідної мови й літератури з 50-літнім стажем: «Ми вирішили написати листа головному редакторові улюбленого журналу молоді й студентів, привітати його особисто і колектив редакції з

урядовою нагородою та ювілеєм, подякувати за безцінні матеріали, які вони друкують для викладачів літератури і літераторів. Я особисто подякувала за його поезію «День Перемоги», бо події, зображені в цьому вірші, ніби про наше село Мальчевське на Кіровоградщині. Та й не тільки про наше, а й про всі села України:

Половина села гуляє,
Половина в землі лежить...

А скільки таких сіл на нашій багатостраждальній землі?!
7.08.2002 р. Софія Сурай».

Саме цей вірш цитуватиметься на засіданні Ради Європи при розгляді Югославської трагедії, коли засуджуватимуться «миротворчі акції» США – розбій серед білого дня, знищення суверенної європейської держави на очах так званого «цивілізованого світу» за його гробового мовчання, а то й підтримки варварських бомбардувань і ракетних ударів, під час яких гинуть породиці й немовлята в пологових будинках, руйнуватимуться історичні мости через Дунай, стиратимуться з лиця землі одне з найкращих міст Європи Белград та одне з найновіших – Нові Сад.

Як бачимо, поетову душу, чутливу й співчутливу, з його поезії зрозуміють, відчують на відстані, не бачивши його, люди з далеких країн! Бо вони – люди. Прикмета? Дай Боже нашій літературі таких визнань і прикмет! Бо кажуть же, що нас знають тільки по київському «Динамо», приватизованому Суркісами. Брехня! Знають нас і по літературі, яка вдома нікому не потрібна – ні державі, ні грошовим мішкам, ні пограбованому ними народові. Але... все минає. Минуть і ці люті часи наживи й зубожіння. І народ знову згадає своїх поетів.

Коли ж я принесу давно виношені й вистраждані роздуми про своїх наставників, учителів і друзів – і про живих, і про тих, що покинули нас передчасно, – поет-редактор підведеться з-за столу й стоятиме, просвітлений і сором'язливий, проте з достоїнством і гідністю скаже, погортавши спроквола машинопис:

– Кажу наперед: будемо друкувати. Ваших творів чекаємо давно. – Він приязно всміхнеться, і очі його затуманяться спогадом і трохи іронією. – Це ж скільки років минуло від тієї нашої зустрічі на вашому ганку? Десять? Багатенько... А письменницькі ряди рідшають: багатьох якось враз не стало, – розпачливо розведе руками й опустить голову. – А ті, що лишились, розгубилися – не можуть адаптуватися в нових умовах...

— Дідько в них адаптується! — не втримуюсь і кажу це різкіше, ніж личить говорити гречному й шляхетному поетові-редактору. — В цих, як ви кажете, нових умовах зручно тільки нахабам і цинікам!

А він всміхається. Я кричу й серджусь, а він всміхається трохи іронічно, а трохи й поблажливо, бо розуміє і розділяє моє обурення. Гарячкую, а він тихо всміхається тією доброю й лагідною усмішкою, котра найповніше та найяскравіше відбиває його толерантну натуру. І мені стає ніяково за свою різкість, та робити над собою зусилля не звик чи не навчився. А може, ніколи й не прагну цього? А тут мимоволі згадується Пушкін: «Учитесь властвувать собою!».

Ага-га, «навлаштуєшся», коли все гине: і література, і книговидання та книгорозповсюдження, і книжкова торгівля знищена дотла з перших кроків «ринкових реформ». А винних немає і, як кажуть в Одесі, «не предвидится». Та й людям — безробітним чи беззарплатним — ні за що хліба дітям купити! Не те що придбати книжку чи журнал.

— Нічого, — каже молодий мій товариш. — Якось воно вирівняється. Не може ж так тривати вічно? Головне віри не зректися й рук не опустити. Журнал вберегти. Читачів не втратити...

Дивлюсь на нього, дивуюся: такий молодий, такий лагідний і навіть сором'язливий, а, бач, який оптиміст! Який наполегливий і стійкий! І знову згадується: «Росте черешня в мамі на городі...»

Росте, росте! Весною цвіте біло-біло! А влітку дарує неймовірно красиві й солодкі плоди! Знаю це достеменно: мій батько, повернувшись із фашистського рабства, посадив сад. Саме вишнево-черешневий! Може, саме тому й припадає мені до серця оця сповнена синівської ласки і любові до матері пісня?

Батько ходив пішки (бо ніяких автобусів тоді не було) за тридцять-сорок кілометрів у плодопитомники й приносив із Богданівки й Половинок найкращі сорти вишень і черешень. Посадив і викохав потрясаючий сад над нашим ставом. Мабуть, він вимріяв його у фашистській неволі, коли, змучений цілоденним розбиранням завалів у розбомбленім союзною авіацією Гамбурзі, не міг заснути — так крутило натруджені руки і плечі, і слухав гудки паротягів. Оце тільки й устиг розповісти. Лежу, каже, й уявляю: оці паровози покричать-покричать та й вирушать у далеку путь. Може, й до нашої станції Грейгове чи навіть до полустанку Лоцькине добіжать? А я, мабуть, уже ніколи їх не побачу — це ж мислимо, в таку далеч завезли?!

У нашому селі садів не було. А які й були, то пропали після розкуркулювання й колективізації. Та й повирубували мої односельці «кісточкові» та «насіньні» дерева, щоб не платити податків непосильних. А мій батько-батьчко ні на що не зважав: викохав такий сад, що люди задивлялись і намилюватися не могли. Раювали ми й наші діти в тому саду на канікулах та у відпустку. Під вишнями й черешнями накривався стіл білою скатертиною, яку мама берегли саме для таких приїздів. І вчителям нашим, шкільним друзям і родичам гарно було сидіти у спеку під розкішними деревами, викоханими батьком: лапате листя глянцево вилискує під сонцем, гілля й стовбури аж лисняться! А гусінь батько збирав руками і майже не вживав отрутохімікатів для боротьби із шкідниками.

Як приїде вдосвіта батько з двома емальованими відрами черешень, а потім, пізніше, і вишень – великих, як сливи! – ото вже починалося літо! Давно не стало мами та батька. І сад, мабуть, постарів і перестав плодоносити. А тут: «Росте черешня в мами на городі...» – яке ж воно дороге й рідне мені! Хоч мами поетової теж не стало сім років тому. А черешня ж росте? Росте, росте! І мама поетова ще була жива, як писалася пісня. І хата стоїть і досі ще, побілена, прибранна, впорана. І рідне село жде і виглядає. Може, саме це і тримає його на світі? І підтримує його оптимізм, віру в свою справу, в поезію? Віру в майбутнє підтримують? Бо що ж іще? Хіба рідна земля? Так і її ж вже зробили товаром – виставляють на купівлю та продаж і заокеанським та європейським товстосумам, ласим до наших чорноземів. Продаватимуть, як сірники в лавці.

Але ж... «Росте черешня в мами на городі!» То ще ж не все і втрачено? Не все, далеко не все! І ми ще поживемо! І поборемося і за свою землю святу, і за справедливість на ній, і за справжню поезію й прозу. Бо ж: «Росте черешня в мами на городі...» Цвіте, цвіте...

Конча-Озерна, 1 вересня 2002 року

ТИ ДАЛЕКІ ЛІТА

Петро Гуріненко належить до письменників, найближчих мені за віком, — ми з ним одного року народження. І за тематикою: обоє ми пишемо про війну. Але тут хотілося б сказати про те, про що рідко й неохоче пишемо й говоримо, коли йдеться про нашого колегу. Хочу сказати кілька слів про людські властивості Петра Гуріненка. Характер у нього тихий, мрійливий, самозаглиблений. Навіть коли йде, то у зосередженій ході, у трохи схиленій голові та у всій поставі вгадується задумливість: все щось ніби обмірковує на ходу, до чогось наче докопується і неодмінно має докопатися неквапливим своїм розумом, доки дійде на роботу чи в книгарню, але не пізніше.

А зустрінеш його, враз підніме голову, пояснішає лицем, скупю всміхнеться й подасть руку, гарячу і в найбільші морози, хоч рукавиць і не носить.

— Здоров, — скаже рокітливо й м'яко, не виймаючи з рота сигару «Гавана» найвищого ґатунку, і повіє на тебе теплом від ласкавого голосу й погляду, і запахне димом далекого острова в далекому морі.

Мимоволі згадаєш тоді, що службу свою він почав добровільно у сорок першому році на морі ж таки, на морі — хоч і нашому, внутрішньому, Каспійському, та суворе воно однаково, як усі моря на нашій планеті. Та ще у війну!

І хоч воював він на канонерці «Маркин», підпорядкованій Закавказькому фронту разом з Каспійською флотилією, а потім у 20-й артилерійській дивізії Резерву Головного Командування на Брянському, 1-му й 2-му Прибалтійських, на 3-му Білоруському та Ленінградському фронтах — хтозна й де від твого 1-го Білоруського фронту, — ти ніби знаєш його аж звідти, з тої Великої й Священної Вітчизняної, без якої ми вже наче й не ми.

Карі очі його проміняться теплом, і на серці під його добрим поглядом стає тихо й спокійно. Шкодуєш, що не зустрівся з ним на війні — з такими хлопцями й на фронті було ніби затишніше, а що вже певніше, то безперечно. А він саме отакий: певний і спокійний, типовий представник нашого покоління десятикласників сорок першого. Приємно думати й знати, що в тебе є вірний товариш, що, хоч би коли прийшов у Спілку, зустрінеш його й почувеш виважене, спокійне й доброзичливе слово про найостанніші твори наших колег, неодмінно діждешся ввічливої поради чи судження й про твій щойно опублікований роман, новелу чи статтю, вислухаєш делікатне

Петро Володимирович Гуріненко. 1987 р.

й принципово важливе зауваження. Коли ж дійде до суперечки, тоді очі його суворішають, брови піднімаються мовби подивовано, і мова стає пристрасніша, експресивніша – тоді відчуваєш владність тону і переконливість його доводів.

Знаю Гуріненкові твори раніше, ніж його самого. Ще до того, як познайомився з ним особисто, прочитав його повість «Аль-

пійська айстра», про яку тоді багато говорили й писали. Гай-гай, скільки води відтоді втекло! Сорок два роки пролетіло.

Ще дужче полюбив його за «Дві доби мовчання» — дуже своєрідну й гостросюжетну повість, позначену неабияким психологізмом. А потім і за романи «У серця своя пам'ять», «Життя одне», «Днів твоїх небагато». Про всі ці твори мені довелося писати під час закритого рецензування з нагоди висунення котрогось із них на Шевченківську премію чи премію Андрія Васильовича Головка, якої він буде удостоєний за роман «Той чорний ранок», що мене найбільше схвилював. Це роман про нас, десятикласників сорок першого року, правдивий, чистий і суворий, як наша юність, опалена війною одразу ж після шкільної лави.

Він сприймається як біографія, як психологічний та соціальний портрет нашого покоління. Важко юному хлопцеві розпізнати справжнє обличчя ворога. Ще тяжче позбутися чар і приваб розквітлої, хтивої жінки: колізія, зав'язана в тихій альтанці досвідченим «надрайонним провідником» Оліяром та його «сестрою» Ольгою з Платоном Яремчуком, найбільше вдалася авторові. Та й взагалі, вона стає центральною ідейно: німці німцями, на те вони й фашисти-завойовники, але найстрашнішим ворогом незрілої душі Платона є хихацька зрадницька отрута в особі Оліяра, Амвросія Конашевича, Крука, Лося Трибушного — майстерно змальованих у романі.

Коли сам пишеш не перший рік про війну, сам воював, сам пережив окупацію, а до того ж ще й ровесник автора, вчився, як і він, в десятому класі і 1941 року закінчив десятирічку, то не тільки радуєшся, пізнаючи свою юність, але й ревниво ставишся до всього, що описує твій ровесник: а чи так воно було, як він пише? Що не кажіть, а це вже упередженість. Для мене вона була тут подвійною. Мало того, що це про моє покоління, але й на ту ж самісіньку тему, яка останніх п'ятнадцять років не йде з душі, не покидає в роботі вже над третім романом — тема сорок першого, незабутнього року!

Не з перших сторінок роман П.Гуріненка розвіяв упередженість, але потім захопило так, що не міг відірватися, доки не прочитав. А прочитавши, пожалкував, що роман закінчився, що я вже не буду більше в тихому й неспокійному навіть за Радянської влади Корчополі, не буду там і в тяжку годину нападу фашистів, серед людей, які стали мені рідними і дорогими, а ще більш шкода залишати їх в окупації в пазурах капітана Гузе і особливо його прихвоснів Оліяра, Трибушного та Конашевича, під тінню першої шибениці, на якій повіси-

ли найінтелігентнішого, найласкавішого з Платонових товаришів — Дмитра Соханя.

Першою й найважливішою для мене ознакою роману «Той чорний ранок» є його достовірність, правдивість відтворених у ньому подій. На цьому хотілося б зупинитись і навіть для вузького кола літераторів підкреслити рідкісність цієї ознаки в нашій українській прозі, то дуже приблизній у зображувальному своєму арсеналі, то «химерній», де про реальність відтвореного світу не варто навіть заїкаться, то якійсь вичурній, пейзажній, а то й підсолоненій, коли рідного батька віддають, аби тільки написати якомога барвистіше, «позабористей да побойчее», зовсім не дбаючи (або не вмючи дбати) про точне й прозоре, якнайпростіше відтворення реального світу й живої людини в ньому.

У новому романі Гуріненко дбав найперше про достовірність і простоту відтворюваного світу своєї юності — я глибоко переконаний, що роман «Той чорний ранок» наскрізь автобіографічний. Рукою Гуріненка водила закоханість у світ і людей, у свою прекрасну Батьківщину, його наснажувала перша любов, пам'ять про яку лишається в душі на все життя. Мов живі, стояли в його очах ті, кого вже немає й ніколи не буде. Люди, далекі й близькі, серед яких він прожив незабутні два роки перед війною в прикордонному містечку, очевидно, все життя обступали його душу і пам'ять, і тепер він написав про них так проникливо й правдиво, так схвильовано й просто, як не писав ще ні про кого.

Тут можна сказати, що Гуріненкові поталанило, що йому пощастило: якби сама доля не послала йому таку прекрасну до війни й таку жорстоку у війну долю, то й роману цього не було б. А долю ж, як відомо, не обирають. Отож... Корчополя ніколи б не було ні в романі Гуріненка, ні в нашій літературі, якби шістнадцятирічного хлопця не привезли батьки 1939 року на кордон, у тихе й підступне західноукраїнське містечко. І саме це містечко, і особливо люди, які його населяли тоді, а тепер так щедро й правдиво населили роман «Той чорний ранок», з'явилися перед нами такі достовірні тому, що за все це сплачено найвищий борг власним досвідом, своїми стражданнями, поневіряннями, іноді — мало не самим життям, що висіло на волосинці. Мене ніяк не покидає ілюзія, що я сам жив серед них, бачив і чув їх, милувався красунями Веславою Межлаук, Ольгою Оліяр, мовчазною й загадковою Суламіфою — дружиною адвоката Гарцмана, слухав пісні й запальні розмови самого Оліяра-златоуста і «пана професора» Левицького — власника ресторану, страшного й підступного ворога.

Другою рисою роману «Той чорний ранок» є його висока художність, що межує, при всій своїй простоті й достовірності, з баладним ладом. Скільки вже написано про війну, зокрема й про її початок, про найтяжчий сорок перший рік, а от нічого подібного не довелося читати досі: поїзд з евакуйованими йде через ліс, потім довго стоїть серед ночі на якомусь перегоні, а потім рушає, і напівсонний Платон, для якого це, може, перша безсонна ніч у житті, помічає на паралельній дорозі танки. Вони рухаються вздовж залізниці в тому ж напрямку, і поїзд повільно обганяє їх. Світання, ліс, небо, рух поїзда й танків, відчуття Платона, його душевний стан – все написано так майстерно, так стисло й просто, що й сам ніби кризь втому недоспаної ночі бачиш у вранішньому серпанку невіразні силуети танків на темному тлі недалекого лісу, їхній залізний рух і могутність та нездоланність залізної лави з дванадцяти потвор, бачиш незворушну постать командира, що байдуже дивиться на поїзд і на тебе самого якимось відчужено й холодно, а потім, коли твій вагон рівняється з переднім танком, з відкритого люка якого теж видніється постать командира, що мовби силоміць нарешті підводить руку й неквапом махає, коли ти минаєш його, раптово, як блискавка, пронизує тебе здогад, що це не наші, а німецькі танки! По чому ти здогадався, ще невідомо, але, здогадавшись, бачиш зовсім інші шоломи на командирах і хрести на бортах...

Чого ж вони мовчки зирять на тебе, на твій вагон, на весь поїзд, який обганяє їх, і не стріляють, не кричать, не намагаються зупинити й перехопити тебе? Думається про це з жахом, з тривогою, з нерозумінням того, що відбувається і чому відбувається таке незбагненне на твоїх очах? А відповідь надходить проста і скоро у вигляді ескадрильї німецьких бомбардувальників, що в одну мить, не заходячи на бойовий розворот, одрубують першою ж бомбою три останніх вагони від поїзда і спалюють їх з дітьми, жінками, з твоєю матір'ю і сусідами. Тільки ти, викинутий вибуховою хвилею з вагона, залишаєшся живий, хоча й поранений і контужений. Залишаєшся на нелюдські муки і втрати, на поневіряння, страждання і, зрештою, на боротьбу з ворогом.

У цьому ж ряду справжньої, простої й прозорої прози, яка в своєму правдивому й високому звучанні піднімається до балади, до символу, до алегорії, лишаючись весь час нелукавою й простою, лежить потрясаючий епізод, коли пораненого, контуженого, напівмертвого від болю й жалю за згорілою у вагоні матір'ю Платона хтось довго доганяє на літній дорозі через луг, кличучи весь час: «Ліда-а-а! Ліда-а-а!» А оскільки

кличуть не тебе, то ти, поранений і контужений, змучений болем і стражданням, спочатку не звертаєш уваги на чужий розпачливий крик, аж доки хтось не доганяє тебе, напівпритомного, й не хапає на тій гарячій задушливій дорозі ще гарячішими руками ззаду за шию й не кричить тобі у саме вухо: «Лідко, чортяка, чого ж не озиваєшся?» І, обертаючись, Платон бачить перед собою збожеволілу від горя, згвалтовану завойовниками жінку, яка тут же сахається й біжить геть від нього через зелений луг з тим самим розпачливим криком: «Ліда! Ліда-а-а!» – аж доки й не зезає в травах і вона, і її тужливий крик, і її невсипуше та незносне горе...

Так і лишилося її горе й вона сама в чутливому серці юнака, щоб через сорок років воскреснути під його пером і постати перед нами незабутнім видом. Мало є таких сторінок у нашій прозі!

Третьою рисою нового роману Гуріненка є його ідейно-художня чіткість. В Корчополі все змішалось й переплелось: і справжні радянські патріоти в особі Яремчуків, і українські націоналісти та підступні вороги, і «вздыхатели» за панською Польщею, такі як «пан професор» Левицький, і бандит Крук, і мовчазна Суламіф, яка в своїй зятятості й мстивості за відібраний особняк за два роки не промовила до осоружних сусідів ні слова, аж доки потрапила в гетто, і повна й розкішна Галина Сидорівна, що завжди смачно й красиво їла хліб з маслом на очах нашого героя і завжди викликала в нього своїми розкішними формами цнотливу і майже неусвідомлену жагу, пробуджувала наївну еротику. Розставивши всіх цих близьких і далеких йому людей на сюжетні колізії, автор ніде не вдався до спрощення, до вульгарного соціологізму. Тому-то всі персонажі роману (а їх тут багатенько!) сприймаються як живі, реальні люди й запам'ятовуються надовго. А головне – відразу.

У цих роздумах над прочитаним твором товариша немає потреби всебічно аналізувати кожен образ. Гадаю, й мовленого тут виявиться задосить для того, щоб гаряче й переконливо довести, що роман Петра Гуріненка «Той чорний ранок» – один із найкращих романів української прози про війну. Що я й роблю з великою мірою радості за товариша і навіть захоплення його роботою, яка видається мені кращою з усього, написаного ним.

Конча-Озерна, 25 квітня 1986 року

ЗОЛОТИЙ ЦВІТ КУЛЬБАБИ

Люба Зарівно! Все цвіте й буяє: айва, вишні, груші, черешні, терен («Цвіте терен, цвіте терен, та й цвіт опадає...») — навіть кульбаби, що розцвіли найперші, горять жовтим полум'ям у траві, а мені боляче й сумно не лише від пораненої в Берліні ноги, що, клята, набрякає за роботою й нагадує 28 квітня 1945 року на Фрідріхштрассе, де мене зрізала автоматна черга за два квартали від Александер-плаца. Тоді також серед берлінських апокаліптичних руїнищ у залишках дворових скверів та садочків, серед битої цегли й тиньку цвіли ті самі дерева, що й у нас. Ніби намагалися довести нам, що не треба вбивати одне одного, та ще замолоду, бо там такі ж самі люди, як ми. Мені тоді йшов двадцять другий...

А зараз — сімдесят п'ятий, а я схиляюсь над Вашою збіркою «Сторож покинутого раю», і в мене заходить серце: «Чому такій молодій жінці, такій обдарованій душі так незатишно в світі — в суверенній та незалежній Україні? Чому Вам так боляче, люба Зарівно? Так боляче й мулько, так страждає Ваша чутлива душа й Ваш світлий інтелект, що Вам не стає сил вилити цей конкретний біль хоча б у декларації, як прийнято в інтимній ліриці. Мабуть, Ви поставили собі надто високу планку вимогливості. І потім... Ваша душа стомилася, переповнена вщерть болем та розчаруванням, — настільки стомилася, настільки переповнилася «добром» нашого аж занадто «цивілізованого» світу, що Ви не в змозі навіть прошепотіти ймення джерел Ваших мук і страждань».

Тиха-тиха, сумирна й сумна, Ваша поезія лякає глибиною проникнення в суть речей і настроїв, всепоглинаючою печалю усвідомлення людської малозначущості та недовговічності, і в цьому смиренні, майже релігійному, багато мудрості й печалі. Отієї печалі, про яку Пушкін сказав: «Печаль моя светла...»

У ті далекі часи, які нині бездумно проклинаємо, змішуючи грішне з праведним, добро зі злом, видобуваючи з бочки меду минулого лиш оту сумнозвісну ложку дьогтю, здатну все отруїти, — в ті благословенні для книговидання й книготоргівлі часи (супроти сусловщини-маланчуківщини) Ваша Книга поезій стала б подією: про неї заговорили б читачі, відгукнулися б критики, на неї звернув би увагу Інститут літератури Академії наук України імені Т.Г.Шевченка. Вас би висунули на Шевченківську премію і вітали у Спільці як іменинницю. А зараз? Тепер директор академічного інституту сушить голову над тим, як йому прогудувати 150 наукових

*Теодозія
Зарівна.*

співробітників та їхні родини, як добути зарплату нікому не потрібним інтелектуалам. І коли подумаєш про це, коли згадаєш, як живуть наші люди без роботи й зарплати, без пенсій та стипендій, як роботящі співвітчизники, по піввіку пропрацювавши на заводах, будовах та немилосердних наших шляхах, порпаються зараз у контейнерах із сміттям й відходами, стає ще відчайніше тримати Вашу високу поезію в руках, схилитися над Вашими проникливими рядками, і Ваша печаль стає зрозумілою – її поділяєш до сліз і самозабуття.

Ну чому ж ми такі бідні й нещасні, знедолені й обдерті, навіть якщо Бог обдарував нас талантом, світлим розумом, високою духовністю?! Хто прокляв нашу землю, благословенну й родючу? Хто пограбував нас? І пригадується пісня: «Там, за горизонтом. Там, за горизонтом. Там-там, тарам-там – там-там...» Звідти, мабуть, вицілюють нас наші біди, а Бог бачить і мовчить. Бо ми, мабуть, чимось завинили або забули Його,

а Він цього не прощає: «Не з добром Я прийшов. Але з мечем!» — недаремно ж сказано так у Біблії.

Повірте, Теодозіє, мені робиться лячно перед кинджальним Вашим інтелектом, холодним і гострим, мов дамаська сталь, з якої в старовину кували найкращу зброю для війн та хрестових походів. Вже перший вірш бере за душу залізними лещатами безжального аналізу, схожого на вирок: «Цей рай покинутий затерп: життя незвичке, втома, протяг. І трохи ліс, а трохи степ обсів облогою напроти. І ти між них вже не предмет із місця торгу і судилищ, що трансплантується сюди лиш, філософ дна, пастух комет. Препарувавши, мов горил, своє життя осіле й призре, святу матерію, налив, що так зненацька в тілі визрів, ти переміг. Тебе нема. Ти заслужив вигнання трудом. І зони вишита кайма лежить між Господом і блудом...»

Ця інтелектуальна й образна поезія, емоційно і настроєво насичена до крику і відчаю, відкриває Вам шлях у найвищі та вишуканіші літературні палати. Але там, Теодозіє, бешкетують і бенкетують зараз маленькі й великі матюжники, циніки й паплюжники, яких дехто з моїх поважних ровесників нарікає філософами. Еге ж, філософи, хоч їхня малограмотна писанина мало чим відрізняється від отої «заборної» (парканної?), що з початком навчального року має здатність перекочувувати на дерев'яні чи тиньковані стіни шкільних нужників (даруйте цей натуралізм). Вони піднімають руку навіть на Шевченка, брутально пародіюючи його, і на «Любїть Україну» Сосюри! Що ж із них візьмеш? Адже такий час настав.

Вітер зносить сади і мікшує
з піском небеса,
і каскади пташат оживляють
забуту планету
цих земель нічиїх, де ніхто ще
за так не скреса,
де ерзац самоти диким
вовком блукає по нетрях...

Побий мене Бог: не стрічав печальнішого, відчайнішого душевного стану. Ну чому ж Вам, такій витонченій натурі, талановитій розумниці, так незатишно й боляче? Що зробити для Вас? Чим Вам допомогти? Поети, кажуть, рятують самі себе. Або не рятують. І що тоді? Страшно подумати. Боязно припустити.

Тут снайпер у сховку знімає
 святі голоси,
 і спиті апостоли слова
 настроюють труби,
 і жінка у сквері обводить
 олівчиком губи,
 і номер у книжці, який її
 більше не любить,
 змішані всі граматичні
 і суцці часи.
 Приходить смирення. Воно
 не значиться ніде,
 явивши поразку іше
 не окресленим рухом.
 Сховається відчай під криса
 твого капелюха,
 і псина бродяча, антенами
 вигнувши вуха,
 чекатиме хліба, а потім
 не візьме й піде...

«Метаморфози» я читав минулого року в «Літературній Україні» — вони вразили тоді незвичністю, сумом, самотністю. Зараз вражають ще дужче, і хочеться гукнути колегам і читачам: прочитайте і вдумайтеся, здивуйтесь, як я. І зрадійте, бо це справжня поезія, яку ми почали забувати за духовною та фізіологічною розбещеністю, що світить нам з екранів телевізійних та кіношних, за матюками й цинізмом багатьох газет і журналів.

Тебе оточили блазні.
 Змирися — вони, як листя.
 Допитуй готельне люстро —
 розшарпане дно валізки:
 скажи, хто є більш самотнім,
 для чого ця хитра кара,
 цей спів чи виття сирени
 з сусідньої паралелі?
 Звільнися від спазма слова,
 що душить десь з міокарда, —
 тебе не відпустить осінь
 і голос — фантом пустелі...

Я не прихильник ускладненої та надмірно вишуканої поезії. Та не все ж нам сидіти на околиці хутора Букулькине й

кидати камінці побутовізму в приземлену поезію, мов у засто-
яну воду колгоспного ставка! Мене ваблять запросини у
лабіринти складної й витонченої душі з такими звабливими
почуттями, роздумами й настроями, котрі розгадаєш, може,
й не зразу, а розгадавши, возрадуєшся, поспівчуваєш і сам
посмутнієш:

Все. По облозі. Осінь.
Клени здали позиції
і обсипають досвідом,
скрученим на папірус.
Штопає день безсоння, шиби,
під ранок вицвілі.
І ти вже ловив цей голос,
що чутнішим стає допіру...

Благословляю долю, що не відвела мені хисту до віршуван-
ня — жодного рядка за все довге життя! Але ж яка насолода
тішитися справжньою поезією, дивлячись на поета знизу вго-
ру — особливо якщо це поетеса, та ще й талановитіша за тебе.
Як Ліна Костенко, наприклад. Як і Ви, Теодозіє Зарівно.
Обидві ви — Поети від Бога.

Лінива думок громада
не набирає форми,
все рідше луна звертання
відвідує адресата,
чекає моменту жовтень —
новий голлівудський форвард,
висотує зелень смуга
розвихреного пасату...
Стадія дозрівання вже
переходить в пошесть,
ледь втримують дзбани соку
розморені груші «бере»,
і розкіш лише підкреслить
дату нових спустошень,
і птиць гарячковий потяг
під крила нових імперій.

Ну що Вам ще сказати після цього? Сказати, що лячно від
жіночої мудрості? Значить, нічого не сказати. Але подумати
можна: як жити з такою мудрою й обдарованою жінкою-по-
етесою поряд не генієві і не пророку? Як любити її? Навіть в
літературі боязко від того, що в ній є Ліна, а тепер і Ви, Те-
одозіє. Але як же сонячно там і просторо від Вашої обопільної

талановитості! Треба й самому писати гарно, щоб зватися письменником, краще, ніж досі. А без Вас можна було б і будь-як, по-старому. Може, оце й пишеться щось у такому аж надто «зрілому» віці, що думаєш про Ліну, а тепер і про Вас, знаєш, що працюють поруч Борис Олійник з його поемою «Трубить Трубіж», Микола Вінграновський з отим чудернацьким, химерним «Наливайко», з незабутнім оповіданням «Бинь-бинь...» та сумовито-печальними віршами, що десь далеко, в богоспасенному зросійщеному Миколаєві, сидить в самотині Дмитро Кремень зі своєю золотою «Пектораллю».

Наші духовні й творчі можливості обмежені злиднями, і добре, що хоч одна тисяча (!?) примірників Вашого «Сторожа...» знайде читача. А щоб він, затурканий нестатками й безробіттям, знайшов і прочитав Вашу книжку, наведу ще один вірш із неї:

Схитнулися приречено
і дім, і світ, і час.
І однорідні речення
вже не позначають нас.
Над золотою Троєю
дими, дими, дими,
І холод понастроює,
мов клавіші, доми.
І з'явами лох-неськими
нас обіймають дні.
Сексоти – по інерції
рідніші від рідні.
Мішені під указками,
мігруючі зірки
І полохливі класики
середньої руки, –
Мій берег, зона вилону,
чергова тінь над вилами,
отечества ума... А іншого
нема.

І ще один приклад не з «глобальної», а з інтимної лірики:

Сонце, облите гасом, палає
світилом року.
Ви щойно мене згадали,
вживши у спогад слова,
і я прикриваю серце,
вразливу мішень для ока

мужчини, що звів півсвіту,
негідник і Казанова,
що свище в чотири пальці,
як тільки мене побачить,
що м'яко словами стеле,
запрошуючи до втрати,
гортаючи манускрипти,
де вічність за тілом плаче,
і вчить молодих коханок
в самотності помирати.
І щось напливає чорне,
зриваючи греблі й вета.
І гуси, що гріють лапи
при брамі в піску гарячим,
кричать, що не має часу
любов ваша люта й ветха
і що вже давно за вами
двостволка в коморі плаче.

Яка незрівнянна розкіш — радуватись новому таланту, що відкрився тобі, можливо, надто пізно! Не розучайтесь радіти успіхові чужому, а особливо якщо це жінки-женщини, мадонни і розпусниці в житті та в творчості.

Я зриваю й кладу до п'єдесталу Вашої поезії, Теодозіє Зарівно, сонячні квіти кульбаби — вони недовговічні, обіцяють скору розлуку: вік у мене такий, що всього можна сподіватися і в найближчих часах. А жовтий цвіт кульбаби в зеленій, ще юній траві чарує дужче, ніж білий цвіт абрикос і вишень, слив і груш: він перший жевріє з подихами весни яскраво і весело, просто сонячно! Зовсім не так, як Ваші сумні поезії, і обіцяє після довгої зими високі небеса над Україною, легіт вітрів, ячання лебедів, журавлине курликання, сумовиті крики гусей з ірію. І віриться: разом з птахами й вітрами прилетять і до нас кращі часи, і Ваша смутна й мудра поезія повеселішає. Хоча... Знання й істина завжди печальні...

Закриваючи Вашу книжку, згадую геніальну картину Чюрльоніса «Істина», що полонила мене в Каунасі: із зелено-блакитного мороку свіча вихоплює немолоде строге обличчя, мудре й жорстоке. Отака й ваша поезія — саме для нашої розшарпаної та окаяної дійсності. Дай Бог Вам дожити до днів світлих та щасливих: поезія народжується з життя, в якому, немов риби в акваріумі, плавають і розчиняються наші неприкаяні душі.

Конча-Озерна, 3 травня 1998 року

Ще коли привезли мені на Святвечір Вашу книжку, люба Маріє, як хотілося з Вами побачитися! Навіть дужче, ніж після отієї повісті в журналі Михайла Шевченка «Криниця». Я й тоді не втримався і написав Вам, Незнайомці, бо Ваша проза нікого не може лишити байдужим: вона зачіпає чи, як написали б Ви, «заторкує» дуже болючі, вразливі місця в наших душах! При умові, що вони у нас є...

Хотілося б почати з назви. Мені тепер дуже багато шлють книжок, виданих власним коштом чи з помочі спонсорів — «з обмеженою відповідальністю» і за зміст, і за художній рівень. Та Ви це знаєте чи не краще за мене. Одна учена дама назвала свою книжечку-метелик «Я рождаю мири!». Чи не здається Вам, Маріє Матіос, велемовно-перебільшеною і назва Вашої строгої, вельми талановитої книжки? Тим більше, що йдеться про Гуцульщину. Невже гуцули — нація, а не народність, загублена з часів татарщини й монголів у Карпатах?

Кому ж із нас треба поминати все це високу субстанцію? Адже Бог заповідав: «Не поминайте ім'я моє всує!» Я, вихований Ярославським-Губельманом у душі «релігія — опіум для народу!», не можу лицемірно прикидатися віруючим, напоказ хреститися й ставити свічки. Але шаную православну віру моїх батьків, дідів, прадідів! І все ж не можу не зауважити: у Ваших творах надто багато церкви, віри, Бога! Так воно, мабуть, і є насправді — серед гуцулів я жив трохи, коли ми в Жиб'єму знімали з Параджановим та Ілленком «Тіні забутих предків», які я приніс на кіностудію і буквально змусив Параджанова прочитати, а його вже мали вивести з гільдії режисерів за невдалі й безпорадні три фільми, зняті за бездарними сценаріями. Одначе, люба моя Маріє Матіос, оця набожність упереміш із ненавистю і закликами до помсти, видається святенництвом, лицемірством, викликає спротив, навіть відразу! Ось, для прикладу, лист Толстого ще 1901 року: «Вы говорите, нельзя любить Ирода? Но Вы знаете и я знаю, что нужно его любить. Вы знаете и я знаю, что если я не люблю его, то мне больно». А це ж про Ірода, що нищив немовлят і обезглавив Іоанна-Предтечу!

А ось Ваші екзерсиси: «І жадоба помсти. Нескінченної, чорної помсти, кривавої бойні... за правду, яка вже не знає прощення й помилування. Бо кров тече потоками, криваві сльози стікаються морями, і ніхто не дає ані спину, ані стриму...». До кого й до чого ці запізнілі заклики? Куди Ви кличете свою націю? Не йдеться тут про правих чи винуватих, про

кривдників і месників, бо й ті, і другі давно повмирали, хто від кулі, а хто від старості. Не йдеться тут і про всепрощення! Але невже пам'ять людська дана для виколисування помсти? «Зуб за зуб і око за око!» — постулат Старого заповіту, проти якого виступив Христос. Саме за це його й розіп'яли!

А кого закликаєте розіп'яти Ви? Через півстоліття! Коли треба згуртувати націю проти новітніх фарисеїв. Ваша проза вражає справжністю. Тому, коли я читаю всі, без винятку, Ваші новели, що склали цю книжку, мені здається: Ви самі й досі сидите у схронах і закликаєте всіх — з «гверами» і без «гверів» — знову в схроні і мстити, мстити! Кому?! «Ястребків» давно вже немає. Вже й земля за ними запалася. І мовчати можна. Хоча б тому, що з Україною зараз зроблено ще страшніше!

То «будували», а тепер взялися «розбудовувати», як кажуть не вельми відзначені тонким слухом на Слово! І всі услід за ними: «Розбудовувати!» Тобто руйнувати збудоване? Чи як? От і дорозбудовували Україну до нитки! Та все валите на «колишніх». А «третіх», під носом, не бачите! Вони ж на виду, можу перелічити. А ви все валите на «комуняка»! Чи не час Вам, розумній, високоосвіченій, талановитій людині, побачити справжніх грабіжників, фінансово-економічних кілерів, а не повторювати старі й заяложені гасла й звинувачення?!

Борис Олійник давно назвав «третіх» і «колону номер п'ять»! Але ж його не читаєте, бо він, бачте, «комуняка»! Очолювати постійну делегацію Верховної Ради в Раді Європи і навіть бути її віце-президентом можна, а щоб тебе читали у рідних пенатах — зась! Оце ж ми і є, малороси, ще якесь там чортибатьказна-що, а не українці, не нація, про яку у Вас, Маріє, так болить серце, і тяжкі думи обсїдають Вашу мудру жіночу голову, і Ви часом здаєтеся мені справдешнім мужчиною — чи з «гвером», чи з пером. Бо володієте словом віртуозно: малюєте людину одним мазком, і її не сплутаєш ні з якою іншою!

Давно вже я не читав такої правдивої, аж жорстокої, м'язистої прози! Вона беззахисна, мов дитя: про неї — і про Вашу, й про мою прозу — хто що схоче, те й скаже. Але існують критерії вічні й нетлінні! Та найвищий критерій — правдивість і художня досконалість! Тут Ви досягли таких висот, що я забуваю навіть Ніцше, якого читаю ночами.

Думалося мені, читаючи Вас, про Коцюбинського, що написав про Гуцульщину чи не найкраще, і про Стефаника, котрий, піднявшись до європейських вершин, так і вмер гуцулом. Йдеться не про наслідування, а про рівень художності й моторошної правдивості, що є на кожній Вашій сторінці.

Марія Матіос. 2002 р.

Ми забуваємо, що є велика література, подібна до піраміди Хеопса, якої ми не бачили, і, може, тому вона здається нам неосяжною, а ми лиш метушливі комахи біля підніжжя її Величності Літератури. Чи поклоняємося ми їй? Чи не забуваємо її вершин? Все частіш думаю про це, читаючи безпідставні вихваляння на адресу претендентів на найвищу літературну відзнаку. Можна сказати Вашими ж словами, Маріє: «Людина слаба!» Ви сказали це у своїй книжці – то саркастично, то поблажливо, а то й іронічно. Але повірте старому вовкові: не до іронії буває, коли читаєш, ніби немиту овечу вовну жуєш, а твій улюблений товариш – вимогливий колись до себе й до тебе; раптом видає паспорт на безсмертя: «Тисячу літ до ім'ярек і сто років по ньому ніхто не витворить з українською мовою того, що витворює він!» Та хіба ж таки мова, наша мучениця, лагідна й прекрасна, надається до якихось витівок?! Хіба не є вона святинею, яку нам заповідано оберігати, а не бавитися нею?! «Розкішною» названо в анотації Вашу мову, Маріє, цілком заслужено. Хоч у ній вчувається надлишок гуцульської говірки, але чуття міри ніде не зраджує Вас. Це так само природно, як мова героїв Шолохова. Здається, дочитавши Вашу книжку, я знову побував у Жиб'єму, в Косові, у столітнього Ватага, про якого написав спершу новелу, що вийшла в «Литгазете», на жаль, названа не «Ватаг», а «Старик», а потім вивів його в романі «Хто твій

друг». Гуцульщина й Карпати виграють веселкою у Вашій суворій, навіть жорстокій книжці, яка, може, й справді тягне на «Націю»? Бо де наша нація? Може, на Хрещатику? Чи в зросійщеному моєму рідному колишньому Дикому полі? А може, й справді сховалася за Черемошем, у розкиданих по засніжених Карпатах обійстях гуцулів? Хто знає...

У дивний унісон з Вами звучить Ніцше: «Що? Ти ще живий, Заратустро? Навіщо? Для чого? Чому? Де? Як? Чи не глупота продовжувати життя?»

Ех, друзі мої, це вечір допитується так через мене. Простіть мою печаль! Настав вечір; простіть мені, що настав вечір! Так казав Заратустра».

А я кажу Вам, Маріє: ніч настає над Україною! Чи, може, найтемніша година. Як у горах перед світанком. Братаймося! Шукаймо не того, що нас роз'єднує, а те, що об'єднає нас на путі спасіння і нації, і держави! З усіма моїми незгодами я полюбив Вашу прозу і буду щасливий привітати Вас із Шевченківською премією, яку Ви давно заслужили!

Конча-Озерна, 12 грудня 2001 року

ЖІНОЧИЙ «АРКАН»

Вночі знов читав «Заратустру» Ніцше, переконаний, що Вам не сподобався відгук на Вашу прозу. А тому, як преторіанець, ображений на Калігулу за жорстокість, не хотів братися одразу за Вашу поезію, яку теж треба б висунути на Шевченківську премію, та пізно видалася! А вранці на останній сторінці обкладинки прочитав блискучу блиц-анотацію, аж занадто викличну, навіть зухвалу: «Чи просто щаслива жінка? Щаслива. Отут і вже», — та й кажу Вам: «Най Бог боронить Вас від заздрісників, від пристриту та злих людей, дівко! Отак вихвалитися!?!». Перехрестив би Вас, як хрестять на сон грядущий діток матері й бабусі. Але ж... Не бабуся я і не мама. До того ж, як уже говорив Вам, Ярославський-Губельман стоїть у мене, мов диявол, за лівим плечем. Стоїть і зирить безбожницьким оком: чи блюду атеїзм?

Хіба ж я таких бачив жінок, як Ви, за десять років роботи на кіностудії? Саму Лоллобріджідду, ще як була вона молодою, цілував у обидві щоки на якомусь кінофестивалі, коли не дала мені поцілувати руку, а підставила одну й другу щоку. А Софі Лорен? А Ларіонова? А Бистрицька? Але щось же є і в Вас, коли й досі пам'ятається, як ясніли Ви білим лицем у нашому застіллі, за кожним пригубленням ставали все вабли-

вішою (нехай над Вами голуби чи янголи літають). Так що небезпечно й дивитись на Вас...

Ну, а коли прочитав «Жіночий «Аркан», то й справді — «Вже!» Ніякий це не танець — ані карпатський, ні кавказький, ні афганський, ні чеченський. Це отой ординсько-татарський аркан, який накиннули «зрадецькі хани з поглядом шулік» на Богдана Хмельницького під Берестечком, пустили чвалом своїх прудконогих коней подалі від битви, що саме розпочалася, зрадивши і нашого Гетьмана, і Богуна, і Військо Запорозьке!

От я й гадаю: «Хто ви є?» Бісиця? Відьма? Чаклунка? Палагна чи Мавка або Нявка, як у Коцюбинського? Чи й справедлива Марічка, що гине в тузі за Іванком? Та де-е-е? Який там Іванко? Най блукає чехами, мадярами, ляхами! Бо Ви он яким Панама цілуєте руки, пестите кучері, тратите сором, виставляючи все напоказ у проголошеній Європою «вільній любові», котра так нагло й обурливо відкрилась мені в грудні 1961 року, коли я тільки ступив на поріг прохідної на кіностудію імені Довженка, а фактично — в кінематограф, що завжди випереджає час та інші роди мистецтв не знати чому...

Тими ж болючими й ваблячими відкриттями війнуло на мене й з Вашої нагої, оголеної лірики, з Ваших танців на травах царства Чугайстра, аж до «танцю живота». Поезія Ваша наповнена Вами по вінця і навіть через край. Тут повно любовної туги й жаги — відвертої, визивної, ледь не натуралістичної. Тут повно — Вас! Невтоленої, невтомної в любовних утіхах і пестошах. І коли в прозі Вас взагалі немає, то тут Ви — в кожному рядку, в кожному слові! І мимоволі закохуєтесь в Вас, в оцю Вашу безоглядну відвертість, у жаду кохати й бути коханою саме отам, на природі, серед лісів, плаїв і смерек, у стайці якогось гуцула, певне, високо в горах, щоб не дістав Вас ні людський поговор, ні людське око, ні людське вухо. Язичництво, а не християнство — Ваш собака-поводир! Язичниця Ви з добіблійних часів! Дика Бара чи дика Матіос, але аж ніяк не пресвятая Марія, що від Святого Духа має привести дитя людської віри, правди і сумління.

Гріхом, а не святенністю світяться Ваші поезії. Але яким же привабливим, навіть закличним та манливим Гріхом! Світ не існує у Вашій поезії, а лиш любов, якою Ви п'яні й не хочете прокидатися. Немає тут гадки й про людство, про людей — вони лиш набридливі підглядачі Вашого любовного шалу, любовних утіх і пестошів. І я собі думаю: а чи має право на визнання, та ще й відзначення Шевченківською премією отака майже стриптизна лірика — аж до лона, лобка, живота,

стегон, грудей. А тоді ще думаю собі: а на що ж ми задивляємося, чим маримо, якщо бути до кінця відвертими й чесними перед собою, перед своїм сумлінням?

Назвати Вашу поезію альбомною не повертається язик: вона така вишукана, вибаглива в ритміці фрази, в побудові вірша, у розмірі, римі! До того ж по дорозі на Кавказ, до своєї погібелі на безчесній дуелі від руки заздрісника, нікчеми, бездари та позера «Соломоновича», Лермонтов, на прохання сестер Раєвських, написав експромтом у їхній альбом отут, у Києві, навпроти Верховної Ради, вірш «Тучки небесные, вечные странники...», що став окрасою не лише російської, а й світової лірики! Я не кажу, що Ваша поезія такого ж художнього рівня. Навпаки, в ній відсутній будь-який, навіть найменший громадянський мотив! І ця самозамкненість, самодостатність — любовна й еротична — знижує її суспільне значення. Але ж...

Саме цього й домагаються ті, хто хотів би бачити нас країною Третього світу! Та немало й дбають про це. І вже нас ставлять на конвеєр сировинного приладку «Золотого мільярда». Найпрямісінький шлях наш — це отой «Караван» Дюка Еллінгтона, про який я розповідав Вам чи не занадто багато як для першого знайомства: верблюди йдуть та й ідуть пустелею, погойдуючи горбами й поклажею. Ідуть по Африці. Куди вони йдуть, Маріє? Чи не є негри їхньою поклажею — оті негри, зловлені в джунглях та в савані, а тепер їх треба доправити до Бенгазі, Тріполі чи Александрії й повантажити в трюми пароплавів, які повезуть їх через океан на плантації тих, хто винищив нещасних індіанців і тепер хоче мати рабів, які обробляли б ті плантації на чужих, одібраних в аборигенів землях?

А ми куди йдемо? Куди нас ведуть? Чи не доля колоній та субколоній світить Україні за Правилами Нового Світопорядку? Тільки в любовному шалі хіба ж думають про це? А чи маємо право не думати про це навіть в інтимній ліриці? Питання риторичне і явно абсурдне. Але напрошується! А нам давно вже вбивають у голову: не може література, тим більше — поезія, бути вихователькою, вчити чогось, навіювати якісь ідеї! Навіть пальчиком пещеним сваряться з ситої Америки: не смійте ставати на захист Нації, Державності, Незалежності й Суверенітету! Це, мовляв, не функції і не завдання літератури! На те є політика, дипломатія, органи державної влади!

І стоїмо ми, як школярі біля дошки, вислуховуємо ці «настанови», смиренно виконуємо їх, бавлячись у модерн, аван-

гард, андерграунд і постмодерн. А Україну обдирають як липку. Вже обідрали – далі нікуди!

І все ж... У Вашій ліриці багато добра, перш за все – художнього, емоційного, відвертого й щирого зізнання у своїх сильних почуттях і пристрастях, про які сучасна квола поезія і особливо проза забули чи забувають. А натомість гиялять матюки чи брутально «досліджують секс» у польових чи бударних, готельних чи туалетних умовах – начитались уже по зав'язку! Від усього цього тхне дешевим епігонством, повторюванням чужих задів, імпотентством! Крім огиди, така проза й поезія нічого не викликають.

У Вас же, Маріє, любовне шаленство, жага і пристрасть такі могутні, справжні й природні, що мимоволі підпадаєш під їхні чари, милуєшся ними. І це, мабуть, найголовніше: Ви й самі стоїте перед читачем відверта і щира у своїх почуттях, немов перед причастям. Цим і чаруєте...

Наперед сказав собі: не цитувати! Хай читають саму поезію, а не приклади з неї. Та вас і не нацитуєшся. Вас хочеться здихатися якомога швидше, щоб не піддатися Вашим чарам та не піти вслід за Вами в оті колиби і плаї, ліси і ґруні, в трави й папороть, забувши, як Ви зі своїм коханим, про світ, його вимоги й проблеми, які нікуди від нас не дінуться, хоч би скільки ми від них тікали.

Я не знаю, де Ви кращі й досконаліші – у прозі чи в поезії? А от що Ви в них дуже різні, знаю й відчуваю достеменно. «Нація» та «Жіночий «Аркан» будувалися ніби за законом контрапункту: в прозі Ви розчинені в горі, сльозах і крові Гуцульщини та Галичини, і Вас, як я вже сказав, там ніби й немає, а в поезії – Ви вся: зухвала, самовпевнена, відверта!

Я не знаю, як проголосує Комітет з Шевченківських премій – це завжди лотерея! Але я знаю напевне: і в нашій прозі, і в поезії в тяжкий для неї, як і для всієї України, час з'явився вельми самотній, яскравий талант! А це – найголовніше.

Конча-Озерна, 15 грудня 2002 року

ДЕ ВИ, ДОКТОРЕ ТУРУЛО?

Чиказьке рандеву

У холі ошатної вілли дантиста Литвинишина тріпотіли відблиски полум'я з мармурового каміна, а за розчиненими навстіж вікнами у синіх вечірніх сутінках падав лапятий сніг на столітні дуби Оук-парку. Одразу ж приголомшила згадка: в його околицях народився Хемінгуей! Його самогубство тоді було ще свіже в пам'яті і ятрилось, мов рана: відчувши невиліковну хворобу, він вистрілив собі в рот з обох цівок улюбленої рушниці «Джеймс Пурдей», з якою полював у Африці.

«Коли я приїхав на ранчо Хемінгуея в Сонячній долині по тривожному дзвінку Мері, від його прекрасної голови мало що залишилося», — прокоментує комісар місцевої поліції, складаючи протокол й одночасно даючи бліц-інтерв'ю журналістам.

Я стояв біля розчиненого серед зими вікна, дививсь, як повільно й безшелесно спадають лапаті сніжинки на вікові дуби, і ледве стримував хвилювання.

— Вам бренді чи віскі? — пролунав чарівний грудний голос.

Переді мною стояла струнка смаглява жінка в українській плахті й розкішній шовковій вишиванці, що аж очі вбирала своїми вибагливими візерунками та ніжними жовто-блакитними кольорами.

Це було геть несподівано й контрастно: Оук-парк Хемінгуея, Чикаго і вбрана по-нашому жінка, майже дівчина, мовби з нашого села, з моєї далекої й відшумілої юності.

Вона телефонувала нам до готелю, розшукувала на ланчах із співвітчизниками давніх та повоєнних еміграцій, настійливо запрошувала в гості, нарешті, витягла-таки з отого туристичного бедламу, про який можна сказати: Америка крутиться навколо мене, а я — навколо неї, все мелькає, квапиться, рябіє в очах, зливається в суцільну карусель, у якій нічого не розбереш і не запам'ятаєш! А тут були тиша і спокій.

Вона ж і зустріла нас, відчинивши двері, але я лише зараз помітив її вражаючу українську вроду.

— Віскі з содовою, — назвав я улюблений напій Хемінгуея, розпробувавши його тут, у США, по-справжньому і прихотлившись так, що й понині маю той неперевершений смак у роті й запах у ніздрях.

Вона налила віскі у високий келих тонкого скла, розбавила його наполовину содовою водою, вкинула туди кілька кубиків льоду і подала мені. Коли я підніс напій до губів, там ще схоплювалися бульки і, лускаючись, бризкали в обличчя.

— Це як причастя, — сказав я. — Особливо з рук самої господині. Дякую.

— Поки що мушу приймати й частувати всіх сама, бо чоловік на роботі, а син в університеті. Він у нас першокурсник — незабаром повернеться зі своїм улюбленим професором. А чоловік лікує своїх мільйонерів допізна. Тож розважайтеся тут самі, бо в мене багато клопоту. З гостями, що прибувають, знайомтеся теж самі, без рекомендацій — тут так водиться. Ніяких китайських церемоній. «Хелло!» — і все. Ви, мабуть, знаєте.

Тиха усмішка грала на її ламких вишневих губах, утворюючи чарівливі ямочки на щоках, і вся вона була молода, чиста, як отой сніг за вікном.

— Не можу намілюватися Оук-парком, — кивнув я їй за вікно. — Адже тут усе нагадує про Хемінгуея.

— У нас його вже забули і майже не читають, — сказала вона незворушно. — А народився він і справді в п'яти милях звідси і все життя згадував Оук-парк, покинувши його й родину сімнадцятилітнім. Жаль його, як дитину. Коли він застрелився, я ридма ридала, не могла заспокоїтися.

Я знав: у Америці, як і в Україні, не заведено цілувати руки жінкам. А все ж нахилився й поцілував саме ту, що тримала пляшку віскі «Білий кінь». Рука пахла лавандою та свіжим вітром з дубового гаю.

— Спасибі вам за його улюблене віскі, за цей вечір, за розчинені вікна в Оук-парк, за лапятий сніг...

Вона засміялася, трохи відкинувшись назад і підвівши смагляве своє обличчя, і на ньому яскравіше затріпотіли відблиски з каміна, підкреслюючи її повнокровність, здоров'я і молодість. Карі очі з горіховим блиском мружилися на мене лукаво й насмішкувато:

— Оце так дяка — за сніг серед зими! Давно не зустрічала таких розчулених чоловіків.

Вона знову засміялась, але трохи ніяково.

— Згадайте відстань, яку я подолав, щоб опинитися тут, і пробачте мою екзальтованість. Адже таке диво може бути раз у житті! А може й не трапитися ніколи. Зрозумійте мене...

— Я розумію, — раптом зітхнула вона. — Добре знаю цю відстань: щоліта буваю з сином у мами під Одесою. Я так сумую тут за Україною, за нашими степами й теплим Чорним морем. Але ж даруйте мою забудькуватість, — і вона заходилася наливати мені нову порцію віскі з содовою. — А як же вас звати? — несподівано й майже діловито спитала вона.

Не встиг я назватися, як тут же від групи гостей, котрі щойно зайшли і ще роздягалися, кинулася до мене повнувата білява жінка, несподівано обняла, плачучи:

— Пробачте, пробачте, — зачатила вона чистою українською мовою: — Я щойно повернулася з Естонії, поховавши тата. А як летіла до нього на похорон, усю дорогу — вісім годин підряд — читала ваші «Білі хмари», що їх мені люб'язно вручив на дорогу пан Яремко — бізнесмен, який тут розповсюджує українську літературу. Знаєте його?

Яремка я взнав сьогодні: зустрічаючи нас уранці в чиказькому аеропорту, він з усіма перецілувався — високий, вродливий, чорнобривий, у високій смушевій шапці. А мене тут же й вистрамовив — ніби на вухо, але так, щоб усі зустрічаючі й прибулі чули: «Що ж ти, сучий сину, зробив з «Білими хмарами»? Я обіцяв своїм покупцям, що вони там уперше прочитають про колективізацію, розкуркулення, голодомор тридцять третього, як у першодруку 1965 року, а в перевиданні й сліду від усього цього не лишилось!»

Я промовчав — не скаржитися ж у Чикаго Яремкові на редактора, який усе те викинув без моєї згоди собаці під хвіст. Бо Хрущова зняли й відлига змінилася на такий політичний приморозок, що й не продихнеш.

Тепер же, коли ця незнайомка, присоромлена своїм підсвідомим пориванням, відступилася від мене, все ще не зводячи заплаканих очей, запитав її, сам немало зворушений і зніяковілий:

— А ви читали маленьку синеньку книжечку чи велику жовтувату, в суперобкладинці?

— Маленьку й синеньку, — механічно повторила вона за мною. — А що?

Гай-гай, жіночко! Де вам знати, що витворяли в Держлітвидаві України редактори? Але я й тут змовчав, бо пояснювати все це було б недоречно, трохи смішно й не зовсім безпечно. Тим більш, що невисокий, підтягнутий і грудастий чоловік з хвилястим волоссям та приплюснутим носом швидко й дружнo підійшов до мене, подав невелику, але міцну руку:

— Галушка.

— Мій чоловік, — відрекомендувала його білява жінка, що поруч з його спортивною поставою здавалася ще повнішою. — Модний архітектор. Будуватиме багатим людям отакі вілли. І цю спроектував і побудував ще аспірантом, коли ми тільки побралися.

— Я більше горджуся тим, що був чемпіоном з боксу міста Чикаго і штату, — його невимушеність, розкутість і певність

у собі приваблювали з першого погляду. — А вона в мене, — обійняв за плечі дружину, — естонка. А українською мовою володіє краще за мене. Ми всі тут на роботі спілкуємося англійською, трохи навіть забуваємо свою. А вона ні своєї, ні нашої не забуває. Має лінгвістичні здібності та добру пам'ять.

Тим часом хол заповнювався гостями. Вже й заповнився, а вони все прибували. Під вікнами припаркувалося багато розкішних авто, в ту пору довжелезних, схожих на велетенських акул. А в холі ставало тісно й гамірно, як завжди, коли люди знайомляться, вітаються й випивають — сидячи за столами, як у нас, чи, як тут заведено, стоячи з келихами в руках.

Нарешті з'явився і господар. Обійшов усіх, вітаючись і знайомлячись, привітний, як і красуня-дружина, кароокій та чорнобривий — типовий українець. І враз пропав у гурті, ніби розчинився. Мабуть, стомився на роботі й піднявся до себе в кабінет на другому поверсі, куди вели прямі дубові сходи, застелені червоно-синім килимом.

У дальнім кутку холу-вітальні згрупувалося керівництво нашої туристської групи: офіційний керівник її — секретар Київського міськкому партії, вічно зосереджений і суворий замзаввідділом ЦК та дві дами: вже немолода, але тілиста і ласа заступниця голови Товариства культурних зв'язків із зарубіжними країнами та її помічниця — висока, худорлява й бліда.

До них тулився і ніяк не міг притулитися кремезний та хвилясточубий ректор Луганського педінституту, що вмів лишатися в тіні настільки непомітним, наче його тут і не було. Ніхто з нас не взяв за десять днів ні його прізвища, ні імені та по батькові. Не дізналися й потім, аж до від'їзду й після нього.

А це була наша остання зустріч у Сполучених Штатах 10 грудня 1969 року, і завтра вранці ми мали вже відлітати до Канади. Зустріч виявилася незвичайна: як нам пояснили в посольстві, у «нейтралів» Литвинишиних ми маємо зустрітись з націоналістами «для можливого налагодження зв'язків».

Посол підкреслив, що така зустріч відбудеться вперше в туристській, та й дипломатичній, діловій, комерційній і навіть політичній практиці радянської доби заради ідеї «співіснування», яким так хотілося підмінити «холодну війну». Чим усе це скінчилося, тепер відомо уже всім.

Начальство наше там з кимось вело вельми жваву і досить гучну дискусію. Я не бачив, з ким, бо їхній опонент-співрозмовник сидів на канапі спиною до мене — сивоголовий, інтелігентний — навіть зі спини вгадувалися порода і врода.

В цей час усе раптом заворушилось у холі, зарухалося й загомонило дужче, пролунали якісь незрозумілі вигуки, схожі на погрози, і на мене викотився з-поміж гостей чорноголовий, стрижений під машинку молодик. Я не визнаю це слово, вважаю не властивим українській літературній мові, але вживаю саме такий вираз містечкового волап'юка, бо прибулець повнокровним, розпашілим з морозу обличчям і круглою головою справді нагадував уже й не молодика, а повний місяць. Так що, здавалося тоді, якби вимкнули електрику й погасили камін, у холі все одно було б світло від його осяяного люття молодого обличчя. Він налетів прожогом, ніби збирався битися зі мною, і закричав, покриваючи гамір численних гостей:

— Ви розпинаєте Гончара за «Собор»! Ви посадили Дзюбу! Ви кинули до в'язниці Лупія! Ви розгорнули терор проти української інтелігенції!

— Я особисто? Що ви верзете? — моєму обуренню не було меж.

— Усі ви там — комуняки, бандити й терористи! — він кричав у самісіньке обличчя, провокуючи бійку.

— Та вгомоніться ж ви нарешті! — grimнув і я на нього. — Невже ж я летів через океан і мене запросили сюди, щоб вислуховувати оці безпідставні звинувачення й незаслужені образи? Ніхто нікого поки що не садив до в'язниці. Олесь Лупій працює відповідальним секретарем «Літературної України» і замовив мені перед від'їздом дорожні нотатки із США та Канади. А Дзюбу цими днями зустрічав у Держлітвидаві, де він працює.

— Брешете! — репетував він, напосідаючись на мене все дужче.

І ніяк не збагну, чому саме на мене, коли тут були високі партійні та урядові особи, а я був і застаюся лише рядовим письменником? Хто напустив його на мене? Не взяв тоді. Не знаю і тепер. Не взнаю, мабуть, до смерті. Хол завмер. Промайнуло поміж гостей розгублене обличчя чарівної господині й ніби розпливлося перед моїм зором.

Тільки Галушка не розгубився: мовчки взяв його міцно під руку, аж піджак затріщав, щось шепнув на вухо і повів до виходу. Той слухняно пішов, не опираючись і не оглядаючись.

— Хто це? — запитав я Галушину дружину.

— Пошиванник. Студент мого чоловіка — вже дипломник. Завжди збуджений і дратівливий. А по суті непоганий і здібний хлопець. Буде гарним архітектором — подає неабиякі надії.

— Але чому таке бруральне репетування? Чому такі образи на людях? З якої речі й за що?

— Заспокойтеся, — обняла мене за плечі ввічлива й доброзичлива естонка, підвела знову до відчиненого навстіж вікна, за яким так само безшелесно падав лапатий сніг, і стала говорити мені ласкаві слова про «Білі хмари», про те, яке враження справив роман на неї, коли вона летіла ховати батька. І я тільки тепер, надто запізнило, висловив їй своє співчуття у зв'язку з її непоправною втратою.

Вона тихо поцілувала мене в شوку з вдячністю й розчуленістю і, заспокоюючи мене, заговорила про господарів:

— Литвинишини — така мила родина, що цей скандал геть несумісний з їхнім домом і побутом. Ми завжди збираємося у них, і кожен почуває тут себе найпотрібнішим, найдоржчим гостем. — Вона долила мені віскі, підвела до столика з сендвічами зі свіжою лососиною та рожевою шинкою. — Пригощайтесь, будь ласка. А на Пошиванника не ображайтесь. Знаєте, доходять останнім часом неприємні чутки з України...

— А може, й навмисне розпускаються тут, — докинув я все ще дратівливо, ловлячи на собі і співчутливі, й іронічні погляди.

— ...от молодь, з радикалів, і нервується, — ніби й не чуючи мене, вела далі Галушиха. — А вас он гукають! — показала вона туди, де гуртувалося наше начальство.

Звідти й справді махали мені руками секретар міськкому, навіть мовчазний і завжди незворушний ректор і особливо ота ласа дамочка, розкішна і зваблива навіть у немолоді вже літа. А замзав мовчки ломився до мене, рішучий і злий.

— Де ви в чорта пропадаєте саме тоді, коли конче потрібні, — цідив він крізь зуби, щоб мало хто чув. — Тут хіба ж так збурилася громадська думка навколо Спільки і літературних справ, а це ж ваша парафія. Віддуватися ж доводиться нам. Усі ми вдома розумні, всі — Гоголі, Чехови, Салтикові-Щедріни. А тут нас за пояс затикають.

— Бо це ж вам не завод «Арсенал» і не «Ленінська кузня», — зухвало сказав я, пробираючись за ним поміж гостями, що здивовано проводжали нас поглядами, тримаючи свої келихи, мов свічки благословення на мою першу закордонну дискусію.

Замзав випхнув мене наперед і поставив перед сивоголовим чоловіком, що сидів на канапі. Був він у дорогому сірому костюмі, по якому ніби аж хвиля переливалася за кожним рухом — хвиля старовинного черленого срібла. Вражала й сліпучо-біла сорочка, і ніжно-блакитна краватка з рубіном на золотій заколці. Такі ж рубінові запонки пускали в очі глибинно-затаєні зблиски і яскраво світилися з довгих накрохмалених манжетів на тонких інтелігентних зап'ястях.

— Член правління Спілки письменників, — представив мене, квапливо й запобігливо секретар міськкому, червоний мов рак і навіть спітнілий.

Щоразу, вирушаючи на зустріч з українською еміграцією: в Нью-Йорку, Сан-Франциско, Лос-Анджелесі, де вже довелося побувати, він неодмінно попереджав, коли автобус рушав і всі були в зборі: «Товарищи! Вопросы языка, вопросы языка! Вы же сами понимаете обстановку». Однак, це не заважало багатьом членам делегації, особливо харків'янам, спілкуватися між собою російською в присутності української діаспори, що зберегла рідну мову протягом цілого життя на чужині. А тілиста дамочка, незмінно й настирливо відкриваючи всі зустрічі з нашими співвітчизниками, що стужилися за батьківщиною і чекали від нас хоч слова про далеку кладку під вербами, «де в'яжуться човни», втішала їх такою «задушевною» розмовою: «Кали ми їхали сюди, в Маскві працював всесоюзний з'їзд калгоспників. Вани взяли забав'язання підвищити врожайність зернавих наступного року на дванадцять процентів». Українські дідуся й бабусі, що виростили тут, за океаном, дивилися на неї розгублено й скорботно: вони не розуміли, про що і як ото вона їм розказує.

Іншим же членам туристичної групи з 19 чоловік за десять днів, проведених у США, не дали й слова промовити на офіційних зустрічах з українською громадою. Все це згадалося, доки я дивився на сивого чоловіка, а хтось ззаду — Галушиха чи господиня — шепнув мені:

— Доктор Турула — декан, гемічного факультету Чиказького університету.

Пропустивши цю фразу повз вуха чи й справді не почувши її, доктор Турула, гостро дивлячись мені в обличчя сірими зі сталевим зблиском очима, в яких світилися розум та іронія, гречно надпив зі свого келиха й усміхнувся:

— Ага-а-а! І письменника прихопили? Ну-ну, — міркував він ніби сам з собою чи адресуючись до своїх опонентів, яких я мав змінити. — Для паритету сідайте поруч, — звернувся він до мене і зняв ліву руку з плеча юнака, дуже схожого на господиню цього дому. — Иди, Олесю, до себе, — сказав він йому. — Я потім знайду й поясню рівняння цієї реакції.

Я сів на ще тепле місце й опинився зовсім близько, майже торкаючись ліктя доктора Турули. На мене війнуло дорогим одеколоном і характерним запахом гаванських сигар. Пом'ямо, так пахне істинний чоловічий аристократизм, що іноді зустрічається тільки в далеких мандрах.

— Так от, — по паузі звернувся до мене доктор Турула. — Я вже більше години переконую керівництво вашої туристичної групи, що Київську письменницьку організацію створено для того, щоб вибити ґрунт з-під ніг Олеса Гончара і позбавити його впливу на літературний процес в Україні. А вони не вірять, — розвів він руками й весело засміявся.

Неподалік стояв Еммануїл Мисько — голова Львівської організації Спілки художників — у чорному костюмі та біло-сніжному светрі. Тоді це було дуже модно. Скрізь, де ми з'являлися, його зацілювали дівчата й жінки, обнімали чоловіки, дарували квіти й висловлювали захоплення його модерними скульптурними роботами, яких я зовсім не знав, але які знала, здається, вся Америка. Сам високий, він стояв у оточенні ще вищих за нього чотирьох ровесників — таких смаглявочолих, карооких, чорнобривих та струнких, ніби вони репрезентували генофонд української нації, Я дивувався: як можна в немислимій далечині, на чужій землі, в чужому середовищі так дивовижно зберегти все українське: і мову, і звичаї, і вдачу, і зовнішність! І чому воно неухильно втрачається у нас, на рідній зеленій Україні?

Всі четверо, мов по команді, обернулись і пильно глянули на мене, як тільки я сів поруч з доктором Турулою. Це мене вразило й здивувало: адже за цим спогляданням вони перервали зовсім неввічливо тиху, але напружену розмову з Еммануїлом Миськом.

«Йой, йой! — скаже мені потім Еммануїл. — Оце так балачка, шляг би її трафив! По п'ять факультетів покінчали і все світове мистецтво знають краще за мене, хоч самі хіміки-професіонали і вчені. Ну, й розмовочки!»

Зараз Мисько теж дивився на мене й непомітно та підбадьорливо поводив бровою: більше певності, мовляв, тримайся достойно!

Мені здалося, що всі в холі, притихши, чекають, що я скажу доктору Турулі. А я трохи розгублено мовчав і дивився, як за вікном, уже в повній темряві, що вкрила дерева Оук-парку, тихо й безшелесно падає лапятий сніг. Його видно було тільки в проїмі вікна, звідки лилося світло, а далі темно-темно було, як у могилі Хемінгуея.

— Може, ви допоможете мені переконати ваших зверхників у такій очевидній істині, що не потребує жодних доказів, — доктор Турула іронізував тепер уже наді мною.

— А можна перед тим, як переконувати когось, поставити запитання вам? — зважився я нарешті, вмошуючись на канапі зручніше.

У правій руці він тримав келих з кока-колою, якою був, очевидно, розбавлений бренд, і виставленим ліктем ніби відгороджувався від мене чи, скоріше, тримав на певній відстані, яку годі було перейти.

— Будь ласка, — стенив він плечем і пригубив того напою, в якому плавали кубики льоду, подзвонюючи об тонкі краї вишуканого келиха з срібною крешшо та вибагливими візерунками нашого ж таки українського орнаменту. — Хоча запитанням на запитання відповідають, коли хитрують або не мають чого сказати. А найчастіше, щоб зібратися з думками. А я чекаю відвертості й більш нічого.

— Ні перше, ні друге, ні третє, а тільки сама відвертість, — впевненіше сказав я, подумки подякувавши долі за те, що пройшов добру школу полеміки на кіностудії імені Довженка, пропрацювавши там майже десять років: у кіно не стільки фільмують, скільки обговорюють то сценарії на художній раді, то іконографічний або відзнятий матеріали, то проби акторів, і на ці обговорення йде в сто разів більше інтелекту й енергії, ніж на виробництво фільму. — От уявіть себе на місці Гончара: ви — голова Співки письменників України, секретар Співки письменників СРСР, депутат Верховної Ради України та СРСР...

— Член ЦК компартії України та ЦК КПРС, — докинув замзав.

— Не дуже вже він там перевтомлюється, на цих двох посадах, — усміхнувся доктор Турула. — Хоча висиджувати на пленумах та з'їздах в ролі меблів чи масовки все ж доводиться. Далі? — заохотливо кивнув мені. — Які ще вериги чи ярма надіто на нього?

— Голова Комітету захисту миру, голова Комітету по Шевченківських преміях, член президії Комітету по Ленінських преміях...

— Збожеволіти можна від стількох надуманих посад, — обурився Турула.

— А він же ще й академік Академії наук України, член її Президії — отже, і на сесіях Академії наук, і на засіданнях її Президії мусить бути й брати участь в обговореннях...

— Мусить-мусить, — роздумливо перебив мене доктор Турула, пильно дивлячись мені у вічі своїм і в задумливості гострим поглядом, ніби намагаючись вгадати за моїми словами якийсь прихований підтекст а чи справжнє моє ставлення до того, про що я йому розповідаю. — А де ж ваше запитання? — схилився до мене ближче. — Чую поки що нудний перелік не так, можливо, обов'язків, як привілеїв. У ваших вер-

хах мастаки вигадувати привілеї для номенклатури — високої й найвищої. Тягнуть туди для прикриття своїх вигод і чесних письменників. Таких, як Олесь.

— А запитання дуже просте: коли ж йому, такому зайнятому й перевантаженому, клопотатися ще й квартирними, побутовими, видавничими справами чотирьохсот п'ятдесяти київських письменників? Вони ж до нього, як керівника Спілки, йдуть зі скаргами на газети й журнали, що відмовляються друкувати їхні вірші й оповідання, за путівками до Будинків творчості та санаторіїв, за включенням до видавничих планів та розподілом автомобілів. Коли ж краще впливати на літературний процес в Україні: чи займаючись побутовими й іншими справами майже півтисячного загону письменників, чи передавши всі ці клопоти Київській організації?

Доктор Турула ще пильніше, довго і роздумливо подивився мені у вічі й, цокнувшись своїм келихом об мій, трохи іронічно всміхнувся:

— Ви майже переконали мене. Однак півтисячі столичних письменників — то таки еліта української літератури, а саме її й відбирають у Гончара. З ким же Олесь зостанеться? Лише з провінціалами?

— Для кожного з нас він залишається найвищим авторитетом, ніхто його не замінить ні в творчій, ні в громадській, ні в організаційній роботі. Кого б не поставили чи не обрали в керівництво Київської організації, ми через їхні голови звертатимемо свої погляди й симпатії на Гончара. Це кажу вам я — киянин. І створення Київської організації...

— А ви недаремно їсте свій туристичний хліб, — засміявся доктор Турула з незрозумілим до кінця, але приємним, доброзичливішим виразом у гострих його очах і на суворому обличчі. — Але останнє слово я все ж залишаю за собою, хоч зараз маю зайти до мого вихованця, як обіцяв йому перед нашою розмовою. Сподіваюсь, ви ще затримаєтеся в цьому гостинному домі й не станете втікати від надто гарячкуватого Пошиванника?

Ми підвелися майже одночасно: хоч я, як молодший, намагався випередити його, доктор Турула легко й спритно звівся на ноги, ні на що не спираючись. У його шістдесятилітньому віці це була добра натренованість. Він знову, відступаючи від заведених в Америці звичаїв, зовсім по-нашому дзенькнув своїм келихом об мій, і ми разом, як водиться на далекій і рідній Україні, випили до дна й віддали порожні келихи господині, що стояла поруч і, здається, не відходила від доктора Турули як найбажанішого тут і найпочеснішого гостя.

Не сказавши більше й слова, доктор Турула легким і пружним кроком пішов у глиб вітальні й зник за дверима, де на нього чекав хлопчина господарів цього прекрасного дому. А я стояв, все ще розмірковуючи над нашою розмовою, над його останніми словами: що він хотів ще сказати мені? Здається, розмова була вичерпана.

— Нам пора, — нагадав мені замзав, підійшовши й виразно глянувши на годинник, що стояв на виступі каміна. Було вже опів на дванадцяту ночі! Я навіть не помітив, як пролетіло три з половиною години.

Саме в цей час з дальнього кутка поміж розчиненими навстіж вікнами, де стояв невеликий кабінетний рояль, пролунали чарівні звуки музичного вступу і баритон рідкісної краси й наповненості, м'якого та глибокого тембру наповнив по вінця гамірний і людний хол: «Повій, вітре, на Україну...» — такий голос рідко трапляється навіть в опері, і я пошкодував, що доктор Турула не чує його, що його тут немає. Всі завмерли на своїх місцях, де їх захопила пісня, а дехто, серед них і Пошиванник, почали наближатися потихеньку до співака.

З великим подивом я пізнав у ньому тихого й непримітного ректора Луганського педінституту: за десять днів перебування в Америці я не чув жодного слова від нього. З дивовижно м'якого піано й ніжного смутку в словах «...над тим личком при-и-ихилися, чи спить мила подиви-и-ися», він забрався у найвище й гнівливе форте: «...то розвійся кра-а-ай доли-и-ини, не вертайся з Украї-і-і-ини!»

Йому довго й захоплено аплодували й просили співати ще, але він рішуче закрив кришку рояля й підвівся, розпашілий, розчервонілий, трохи навіть зняковілий, випив піднесений господинею фужер шампанського і вклонився на всі боки на оплески, що не вщухали. Але співати більше не став. Не аплодували йому, як я помітив, тільки оті вродливі й високі співбесідники Еммануїла Миська, хоча й дивилися на співака з подивом та прихованим розчуленням на обличчях.

Доктор Турула, вже в ратиновому сірому англійському демісезоні, зі смушевою шапкою в руках, що відливала, як і його костюм, черленим сріблом, вийшов з кімнати свого студента й попрямував до виходу. Порівнявшись зі мною, сказав майже суворо:

— Гончара знімуть з поста голови Спілки письменників України па наступному з'їзді. Через два роки. — По роздумливій паузі схилився до самого мого обличчя й шепнув: — Я знаю ваших правителів: вони не простять йому «Собору». А як тільки його знімуть, отоді й почнуться арешти інтелігенції,

про які тут передчасно репетував нестримний та некерований Пошиванник. — Він рушив повз мене до виходу, коротко глянувши на тих чотирьох красенів біля Миська.

Вони всі, як один, кивнули Еммануїлу й швидко пішли за доктором Турулою, без усяких зусиль таранячи публіку й нікого не зачіпаючи. Шезли, мов тіні, ні з ким не попрощавшись.

Несподівано до мене підійшов Пошиванник, узяв під лікоть і, не криючись, гучно сказав, щоб усі почули:

— Якщо можете, пробачте мою нестриманість...

Його, мабуть, дуже розчулила пісня:

— Я відвезу вас до готелю новеньким «Ягуаром», — дружньо запропонував він. — Батьків подарунок на день народження. Звір, а не машина! Домчу в центр Чикаго — поліцаї й не зглянуться.

Ректор-співак ввічливо сказав Пошиваннику:

— Красно, дякуємо. Ми приїхали сюди довжелезним «Доджем» пані Маргарити — вісімдесятидволітньої торгівниці нерухомістю. З нею умовилися й повертатися. Ніколи не їздив з водіями такого поважного віку і стажу, — він усміхнувся Пошиваннику. — Самі розумієте: незручно ж не дотримуватися слова, даного такій поважній леді. Гуд бай!

Вона вже чекала нас біля машини, палячи сигарету. Висока, рівна жінка в довгому сірому пальті. Оразу ж сіла за кермо й запустила двигун. Поруч з нею на передньому сидінні вже вмовстився замзав. На задньому — секретар Київського міськкому та тілиста дамочка з помічницею. Нам з ректором довелося вмошуватися на бокових стільчиках, що вистрілювалися натиском кнопки з панелей задніх дверцят.

— Знаєте з ким ви сьогодні розмовляти? — запитав раптом луганський ректор, коли машина рушила. — З командиром полку дивізії СС «Галичина». А четверо співбесідників Еммануїла Миська — Туруліні колишні командири батальйонів. Теперішні викладачі його факультету. За сумісництвом — охоронці. А це правда, що доктор Турула — лауреат Нобелівської премії? — несподівано запитав ректор водійку.

Незворушна леді не відповіла: можливо, не почула. Мчала резервною зоною засніженої й слизької автостради понад вісімдесят миль на годину. Не знизила швидкості, в'їхавши в міську смугу: о цій порі вулиці Чикаго були порожні, мов на місяці.

Я не зводив здивованого погляду з луганського ректора: звідки така обізнаність? І здогадувався, що ніякий він не ректор і не співак. І наша велика туристська група тоді, в часи «холодної війни», без таких людей не могла їздити по Америці.

«Докторе Туруло, де Ви? Скажіть хоч зараз всю правду про себе», — думаю собі ночами.

На мій великий подив, усі Ваші прогнози здійснилися: Олеся Гончара й справді зняли на черговому письменницькому з'їзді. Тільки не через два, а через півтора року, хоч ми билися за нього на організаційному пленумі, як леви.

Став дійсністю й другий Ваш прогноз: одразу ж по знятті Олеся Гончара з посади голови правління Співки письменників України почалися й дедалі множилися арешти інтелігенції. Хоч він ніколи й нікому не розповідав, як годинами сидів перед усім політбюро чи секретаріатом ЦК КПУ і на всі їхні вимоги й домагання дати згоду на перший арешт — арешт Івана Дзюби — незмінно й несхитно відповідав: «Ні! Ні! Ні!», але ми ще тоді знали про лицарське протистояння голови нашої Співки незаконним і злочинним намірам усомогутнього «Ордена меченосців». Навіть із засідання політбюро і секретаріату ЦК КПУ інформація дивним і незбагненим чином просочувалася й у нашій самозамкнутій системі — з цим нічого не вдіє жодна найсекретніша служба світу.

І знімали Олеся Гончара, я певен, не лише за «Собор», а може, найперше за оту незламну стійкість у захисті інтелігенції України, репресії проти якої завжди починалися з письменників, найбільше винищених 1937 року. Знявши ж Олеся Гончара й позбувшись його всесвітнього авторитету і впливу, партійне й державне керівництво розв'язало руки собі та своїм каральним органам.

Де Ви, докторе Туруло? Я часто згадую Вас з того пам'ятного вечора у Литвинишиних, і дивна та незбагненна туга огортає мою душу: я не все розповів Вам тоді про нашого Олеся Гончара! Не дозволяла ситуація.

Шкодюю за цим і понині...

Конча-Озерна, 2 березня 1994 року

Р.С. Прочитавши цю новелу в "Літературній Україні", доктор Турула пришле розгніваний лист редакторові: "Я не був комполку в дивізії СС "Галичина". Не був ним хоча б тому, що постійно співпрацював з організованим українським протинімецьким підпіллям, був також членом-співзасновником Української Головної Визвольної Ради.

Д-р Павло Турула. Чикаго, квітень, 1994".

Приношу п. Турулі свої вибачення!

Ол. Сизоненко.

ЦЕ – ВОЛЬВАЧ!

*Біди людства – вульгарність, самотність
і поневіряння життям – обминуть душу
творця.*

Відкрийте путі благословіння.

М.Реріх. 1924 рік

Люблю високих. Діди мої, дядьки й родичі були високі, розумні, вродливі. Більшість загинули у війнах або померли від ран.

Цей – теж високий. Високий, молодий і вродливий. Врода тяжка, надійна, сувора: широкі плечі, мов у гладіатора, велика, кострубата голова, як у Григора Тютюнника, – волосся стовбурчиться, наче у лева на загривкові, стирчить непокірно, зухвало. Нижня щелепа – тяжка, масивна, видається вперед, а підборіддя несподівано м'яке, ніби виведене по лекалу, і ямочка посередині робить його ще м'якшим. І все довгообразе обличчя, теж важкувате й велике, набуває ознак лагідної, майже дитячої доброти.

Високий і чистий лоб, тонкі стрілчасті брови, скорботно вигнуті на кінцях біля перенісся, як у мого діда Микити – Герогієвського кавалера російсько-японської війни, – прискіпливий та одночасно привітний погляд навівають щось рідне, впізнаване, своє... Саме українське! Оце далеке-далеке, що губиться в глибинах кожного з нас, забуваючись за метушнею, клопотами, негараздами та приниженнями. Але якщо вже відгукнеться (найчастіше в горі, в образі або справжньому успіхові), то одразу ж стрепенеться серце від гордості за те, що предки наші були козаками, гетьманами! Трясли Кафу й Оттоманську імперію, «Трапезондом і Царградом галушки варили»!

Лицарями-переможцями бували, пся крев, і в битвах з королівською Польшею – тріпали її хвалене військо і посполите рушення, аж трони королівські хиталися, аж корони з їхніх ясновельможних королів злітали!

Було-було та бугилою поросло...

А як серця наші стрепенуться від цих спогадів, ми станемо значнішими навіть у власних очах, ніби аж повищаємо від гордості за своїх предтеч. Та тут же й опечалимося, стужимося за тим, що минуло й не вернеться, поки світу й сонця. Але, спалахнувши, довго не гаснутиме відчуття й усвідомлення власної причетності до великої й трагічної слави рідного народу, що задрімала колись, заколисана безпечністю, одурена

сподіваннями благополуччя, подавлена хитрими й підступними ворогами.

І тільки зустрівши однодумців, високо вознесених духовними пориваннями, талантом і невсипушою працею, мимоволі радієш: аж он які ми! Що нам Париж, Лондон, Монмартр і Єлисейські Поля?! І якби Довженко, Малишко, Сосюра, Рильський, Тичина, Борис Олійник, Симоненко, Вінграновський, Гончар і Драч, Загребельний і Павличко, брати Майбороди, Тютюнники, Гмиря й Гришко, батько і син Патони могли зібратися разом і пройти цими всесвітньовідомими проспектами й вулицями, прихопивши з собою і молодших Кременя й Вольвача, — високі, вродливі, талановиті й чубаті, — всі тамтешні європейські красуні зупинилися б, завмерли, оглянувшись вслід, здивовано запитали б:

— Хто це?

— Українці, — відповіло б їм Небо, що знає все і все розуміє.

— Боже, які вони вродливі й талановиті! Які шляхетні і горді! — сплеснули б тендітними долонями героїні забутого роману Марселя Пруста «Под сенью девушек в цвету» і довго дивилися б їм услід.

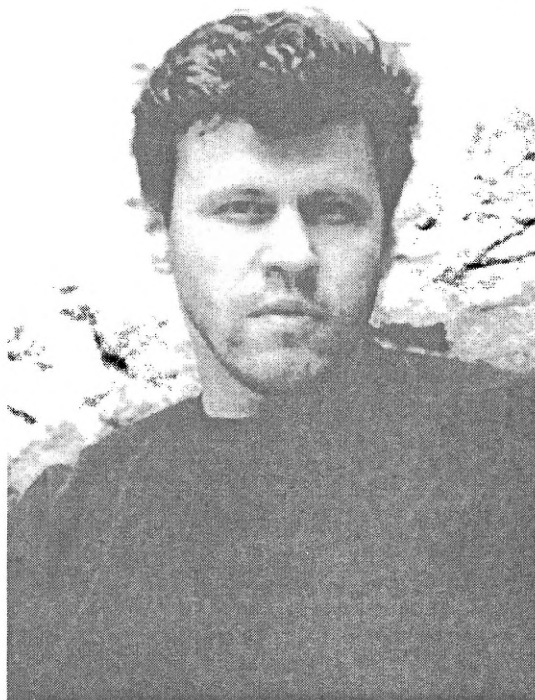
А може, й пішли б за ними назирці по Монмартру, по Єлисейських Полях, де я ніколи не бував і вже, мабуть, не побуваю. А можливо, і по площі Святого Марка в Римі, повз собор Святого Петра з розписаною Мікеланджело Буонарроті Сікстинською капелою, якою ми маримо з дитинства. Або Бродвеем, Уолл-стрітом чи П'ятою авеню в Нью-Йорку — нею й мені пощастило прогулятися в грудні 1969 року і навіть купити (не в сезон!) сонцезахисні окуляри, котрі ношу й досі.

— Пан Сизоненко? — схиляється тут, у Києві, на Банковій, 2, з висоти свого зросту на високому парасеті перед розчиненими навстіж дверима знаменитого особняка генералів Ігнатєвих, і в карих іскристих очах молодого красеня — настороженість, стримана гордовитість.

— Не пан! Ніколи паном не був і не буду! І вам не раджу пнутися в пани, коли народ так бідує, що навряд чи й виживе...

Різко випростовується, на очах стає вищим. Погляд строгішає, навіть чужішає. Тепер я бачу його у всій величавій привабливості — високорослого, стрункого й підтягнутого, з осанисто випнутими грудьми й розгорнутими плечима, худорлявого. Чорний костюм, чорна, як ніч, сорочка, застебнута на всі гудзики, чорні модельні черевики сорок четвертого, а то й сорок п'ятого розміру. Чорні брови, чорне жорстке волосся. Примружені очі насторожені, а губи ледь тремтять, тверді, неламкі губи, теж — як у Григора. Нехотя й нерішуче зламу-

*Павло
Іванович
Вольвач.*

ються в скупі, стримані усмішці. В очах здивування, вагання і ніяковості.

— Хочу подарувати вам свою книжку, — і, вловивши запитання в моєму погляді, знову горделиво випростовується, випинає груди. «Так, хлопче! — думаю вдоволено. — Тільки так і не інакше!»

— Я — Павло Вольвач, — рекомендується з достоїнством. Гордовито.

«Он ти який!» — дивуюся й радію, і мені хочеться обняти його: цієї миті він нагадує мені Петра і Віктора Митрофановичів, моїх дядьків-соколів, полеглих на війні: Петро, командир 122 мм гаубичної батареї, під Выборгом 2 березня 1940 року, за два дні до перемир'я з білофінами, а Віктор, командир кулеметного взводу, — 18 січня 1945-го під Кенігсбергом, другого ж дня по прибутті на фронт. Петрові було двадцять чотири, а Віктору — дев'ятнадцять. Дорогі мої! Незбутні!

Як далеко ті місяці! Які трагічні смерті! І якими молодими гинули носії нашого прізвища, представники нашого роду! А ніби наблизились і стали поряд з цим молодим і високим, як вони, Вольвачем. Та й зі мною теж. Це він, Павло Вольвач, раптом так яскраво і виразно нагадав мені їх...

— Я читав вашу книжку. Мені привозив її з вашим автографом Миколі Руденкові в Кончу-Озерну Юлій Шелест...

— Хто-хто? — зсовує брови до перенісся.

— Літредактор «Вечірнього Києва». Разом з ним та Миколою Цвіркоком захищали минулого року Тараса Григоровича від пасквілянтів та наклепників.

— Чув, — схилиє чубату голову і дивиться спідлоба — чекає.

Ми завжди з хвилюванням чекаємо відгуків про свою вистрадану працю.

— Дев'яносто восьмий вважаю щасливим: відкрив для себе одразу двох справжніх поетів — Кременія й Вольвача. Не пам'ятаю, чи траплялося щось подібне в минулому. Хіба що з шістдесятниками в шістдесятих. Та й вони з'являлися не одночасно: Драч вривався з «Ножем у сонці» рвійно, громохко; Вінграновський схилив смиренно голову перед Україною своїм «Димарем», повернувшись з Москви після смерті Довженка, а Симоненко, мабуть із скромності, лишався в тіні, не потрапив на очі Загребельному і не був, як інші, майстерно представлений читачам «Літературною Україною», коли вона ще вмiла бути по-справжньому письменницькою газетою. Тепер таких редакторів, як Загребельний, немає. Та, може, їх ніколи й не було. А без Павлової опіки Василь пробивався до читача повільніше, непомітніше, традиційніше. Хоч був, можливо, найталановитіший із ровесників. А вже що найближчим до Шевченка, до його всеохоплюючого поетичного світу — напевне! Дивна доля: бути таким талановитим і так довго лишатися непомітним! Істинно українська риса. Доля безбаченка, вихованого матір'ю в скромності, в повазі до інших. А тепер ось ви двоє. Звідки взялися? Одночасно і несподівано в русифікованому Миколаєві та Запоріжжі? Чому саме там, а не у Львові, не в Івано-Франківську? Хоч і там спалахнула давно вже і розгорілася зоря Богдана Бойка — одного з найяскравіших, найсамобутніших наших прозаїків. Він мене просто потряс своєю книжкою «По голови, по голови...». Як Дмитро Кремень «Пектораллю»...

Різко підводить голову, знову випростовується, розгортає плечі, дивиться ревниво, з докором:

— Ну, Кремень... Кремень — ваш земляк!

— Який там земляк. І причому тут земляк?

Але й Вольвач підвищує голос:

— З Миколаєва!

— Та ні, — заспокоюю його. — Дмитро родом із Закарпаття.

— Але живе зараз у Миколаєві. І ви його по Миколаєву й знаєте. Тому дорогий він вам. Дорожчий, ніж будь-хто. Хіба ж не правда?

Аж тут якраз і Дмитро, як Бог, із машини: у світло-сірому твидовому піджаку «од Версаче», як він сам запевняє жартома, в чорних, по-матроськи фартово напрасованих брюках, усміхнений новоспечений шевченківський лауреат, що зібрався у Канів на уклін батькові Тарасу.

— «Де франтуваті флотські офіцери припалюють об зорі цигарки», — під'юджую по-матроськи його власними віршами, радіючи несподіваній зустрічі.

— Знайомтеся і не втрачайте один одного з поля зору: вам дружити все життя! А у вас обох воно ще попереду...

А сам в думках своїх радію, що не затоптали мене в багнюку, коли впав під ноги маршовому батальйону «чорнорубашечників» у проклятому сорок четвертому, знепритомнівши у тифозній агонії, не вбили в Берліні на Фрідріх-штрассе, трьома кулями прошивши майже в упор у ближнім бою 28 квітня 45-го за два квартали від Александерплацу та бункера Гітлера, не вмер нещодавно під ножом академіка Комісаренка, як він видаляв мені рак з метастазами щитовидної залози, витягаючи з того світу. Тішуся з того, що Сизоненки, майже вибиті на війні, виявлялися іноді такими живучими, і я маю щастя спостерігати, як у моїй присутності тиснуть руки талановиті молоді поети: один вусатий, повнуватий і добрий, мов Кола-Брюньон, а другий високий і худорлявий, як Дон Кіхот.

Варто було жити, воювати, страждати від ран і принижень, гинути й не вмирати, битися й мучитися над словом, щоб на 76-му році життя доля подарувала таких поетів-красенів у друзі та побратими, яких у мене давно вже не стало...

Дмитро, облобизавшись, заволодів моєю увагою, а Павло, крутнувшись на одній нозі, шез на якийсь час, щоб з'явитися знову, коли Дмитро вже побіг оформляти своє відрядження в круїз по Дніпру, на Чернечу гору, у Корсунь, на відкриття пам'ятника Тарасові Григоровичу.

— Натє, — подає Вольвач свою книжку.

Еге ж, це вона — «Кров зухвала». Я проковтнув її за один вечір, не відриваючись, навесні минулого року, захоплений щойно видрукуваною й пересланою мені «Пектораллю» Дмитра Кременя, і зрадів, що з'явилися в нас два такі таланти! Тут же, як водиться за етикетом, розгортаю дарунок. Автограф на

титулі — квапливий скоропис з нахилом вправо: «Дорогому землякові-степовику Олександрю Олександровичу. З повагою і пошаною — Павло. Київ, 1999 р. Травень» І підпис — занозистий, мов на грошах...

А мені згадується каліграфічний почерк мого дядька Василя Митрофановича — капітана футбольної команди, вродливого й інтелігентного, прозваного в селі «артистом», майже вбитого під Одесою на баштані, серед днів і кавунів: авіабомба впала на непідготовлену оборону одразу ж після морського десанту під Григор'ївкою, який здійснив Перший полк морської піхоти полковника Осипова. Вони тоді ще не встигли окопатися — всі в «ячейках лежа», під вогнем противника. А тут ще й повітряна атака. Ну, Василя нашого поранило, ще й контузило. І привалило: бомба упала близько. Там би йому й жаба цицьки дала, як кажуть у нас в селі. Та Сашко Нечипоренко — знаменитий на всю одеську оборону розвідник їхнього полку — повертався з нічного пошуку зі своєю групою захвату і змушений був залягати з братвою, коли німці викинули освітлювальну ракету. Сашко стрибнув у воронку, припав до землі і почув з-під неї стогін.

А як ракета погасла, почали вони гуртом землю розгрібати, спочатку лопатками саперними, а потім руками: земля свіжа, податлива. Ну, вигребли вони Василя — непритомного, контуженого, ще й пораненого тяжко великим осколком у спину: як лежав ницьма в «ячейке лежа», так його й шваркнуло. У воронку жбурнуло, мабуть, тоді, коли земля, піднята вибухом, була ще в повітрі, і він упав на дно воронки раніше. А вже потім земля, падаючи, накрила його. От звідки знамениті рядки Володимира Орлова «Его зарыли в шар земной...»

Василя нашого не зарили: розвідники поранених не залишають — такий у них закон. Витягли Василя із воронки-вирви, наспіх перев'язали в темряві як могли, доставили до медсанбату. Там його прооперували і відправили на крейсері «Советская Украина» в Сухумі. Цілу зиму він лікувався в госпіталі і пройшов потім всю війну. Із Відня прислав фото: стоїть бравий, підтягнутий, високий та стрункий, як оцей Вольвач, біля відкритого «Опель-адмірала». Повернувся з війни на своє колишнє місце бухгалтера колгоспу, і 1951 року, саме коли вийшла в Одесі моя перша книжка оповідань «Рідні вогні», заарештували Василя Митрофановича за те, що виписав на обжинки без рішення правління барило молодого вина. І хоч колгоспники самі склали списки й зібрали підписи всіх, хто справляв тоді обжинки, списки ті й підписи к «делу не пришили»: вони, мовляв, складені «заднім числом».

Голові колгоспу Василеві Костенкові, котрий теж пройшов усю війну, дали дванадцять «лет», як просив прокурор Рабинович-Джапарідзе, а нашому Василеві – вісім «лет». «Радянський суд – найгуманніший у світі!»

Я їздив на те ганебне судилище в Баштанку, відпросившись із заводу. На перше і єдине в житті. Це була перша пляма на наш чесний, роботящий рід! Хай надумана, висмоктана з пальця, брехлива й облудна, але... Василь Сизоненко, син Митрофана Івановича, найавторитетнішої людини в селі, – злодій. Добре, що дядько Митрофан не дожили до такої ганьби – умерли в сорок другому в окупації. І навіть за фашистського режиму їх хоронила вся Новоолександрівка, від малого до великого. Так його поважали й любили.

Вина в нашому селі не було куди дівати. Бочок не вистачало, то його в басини заливали. В оті «басини», у які збирали з черепичних та бляшаних покрівель дошову воду у засушливих наших степах. Тягали відрами й пили, як коні воду, «від пуза». Так його багато родило з французьких сортів винограду, виписаних Митрофаном Івановичем з Марселя в період НЕПу. А Василь сидів та й сидів по тюрмах цілих чотири роки невідомо за що.

А в цей час, захищаючи від п'яного рецидивіста проїжджих геологів, на яких той накинувся з сокирою, загинув найвродливіший та найвищий із Митрофанових синів Андрій – смаглявий, суворий, мов римлянин. Сокиру бандита одвів, а відхилитися не встиг: удар прийшовся йому в груди. Збив рецидивіста з ніг, і того винесли з магазину непритомного. Але й сам вийшов надвір, зачерпнув пригорщу снігу, жадібно почав набивати рот, а потім приліг на царгу геодезичної машини з причепом і більш не підвівся. В темряві п'яненькі геодезисти не помітили його, про інцидент забули, а як рушили, то хіба ж хто дивиться на царгу, та ще після доброї чарки? Ну, на якомусь вибої Андрій і впав з царги, якраз поміж колесами. Так і лишився лежати на порожній вулиці, доки його й сніжком притрусило – сніг на обличчі вже й не танув, коли доярки знайшли його вдосвіта, йдучи на вранішнє доїння.

А був же в розвідці генерал-лейтенанта Костенка. Спочатку в 26-й армії, потім, у травні сорок другого, коли ударна група Костенка, прорвавшись до Харкова і взявши місто, була оточена танками Клейста в Барвенково-Ізюмській операції, генерал-лейтенант, як відомо, застрелився, доручивши Андрієві винести з оточення документи й прапори. Розвідники зуміли виконати це неймовірно складне завдання, а від рецидивіста Андрій не вберігся...

Тепер вони всі — Петро, Віктор, Василь та Андрій — ніби оступили мене в образі оцього молодого й високого Вольвача, так схожого на них, і дивились на мене його очима, промовляли його голосом:

— Ваші книги у нашій хаті здавна, — каже мені Павло, вручивши збірку. Нога на високому парапеті, ліктем упирається в коліно — вільний, невимушений, у розстебнутім піджаку. Розстебнутий вже і комір сорочки, гаспидно-чорної. А шия біла-біла! І лице теж біле — така, знаєте, інтелігентна блідість, властива витонченим нервовим натурам.

— Батько читає вас з шістдесятих. Перший роман «Корабелі» батькові не сподобався. «Нудний, як усі «виробничі» романи, — каже й зараз. — На Сизоненка я був і рукою махнув. А потім «Білі хмари» у «Вітчизні» прочитав — еге, щось є! Відтоді й читаю». Це він розповідав мені, коли вийшов ваш «Степ». Я прочитав його ще школярем. По цій трилогії й знаю вас. Ну, і по останніх публікаціях, звісно. — Вольвач випростовується, стає поряд, плече в плече, щоб не дивитись на мене. — Ви сказали комусь: «Вольвачу культури не вистачає: все в нього стегна та стегна. Ніби в жінок більш нічого, крім стегон, і немає». А куди ж ми без стегон дінемося? — спитаю я вас. Всі ми про стегна жіночі мріємо, та не зважуємося сказати про це відверто. — Він гордовито й незалежно відкидає голову, готовий сперечатися, відстоювати істину.

— А й справді, нікуди не дінемося, — погоджуюся, милуючись його мужньою вродою, втішаючись сміливою відвертістю. — Але ж не стегнами єдиними чарують нас жінки? Не залишать же нам безповоротно за Пушкіним та за дев'ятнадцятим століттям «Я помню чудное мгновенье»? Треба ж і самим щось утнути про душевну і духовну красу жінки-жінки, мадонни і розпусниці, про її складний і суперечливий внутрішній світ, про високу духовність, а не тільки стегнами та сексом вимірювати жіночність. Для справжньої поезії цього замало. Пригадаймо Малишкове «Цвітуть осінні тихі небеса, де ти стоїш, блакитна, мов роса...» Щоб отак писати про жінку, нам усім бракує культури: внутрішній світ жінки — складна і дивовижно трудна штука. Для літератури це велика тайна! «І тайна ся великая есьм», — казали в старовину.

Вольвач дивиться на мене здивовано, ледь ніяково всміхається:

— Еге ж, — погоджується. — Тайна дійсно існує. І щоб її розгадати, треба й справді чи не всю світову культуру через себе перепустити. Може, аж тоді вийде щось путне? А може, й не вийде. Хто ж його знає...

Він раптом різко розвертається, легко й швидко долає залитий яскравим сонцем простір, щезає в чорному проваллі відкритих дверей, сам теж з ніг до голови чорний. Чорний у ще чорнішому отворі. Ніби розтає назавжди. Та незабаром з'являється, усміхається сонцю й мені і подає ще одну, якусь буру, недбало оформлену книжку.

— Це моя перша, — вручає майже врочисто, але й насто-рожено.

Беру, вдивляюся: внизу, на самому краю, майже латиною: «МАРГІНЕС», а вище назви на всю обкладинку — розп'яття чи стилізований під нього шов цегельної кладки. Якась сюр-реалістична невиразність і невизначеність. На фронтисписі, під «Хортиця» (мабуть, видавництво), ще один автограф Павла Вольвача протягом одного цього незвичного для мене дня: «Шановному Олександрові Олександровичу з побажанням щастя і довгих літ. 20.05.99. Київ».

І той же підпис, мов на грошах. Але що значать гроші порівняно з першим віршем, котрим відкривається перша книжка?!

І все-таки прийшло до мене слово,
Наприкінці прибилося крадькома.
А я вже думав, що мене нема
І далі бути необов'язково.
Напівпустий розхитаний трамвай,
Якісь колони, осінню набряклі,
Жовтневий присмерк протинають краплі,
І щось мені явилось. І край.

Це я прочитаю вже в Кончі-Озерній, почувши за розчи-неним вікном зозулю, іволгу та солов'я-розбійника, і в серці відлунає забута поезія, що виникає із всього суцього: з яс-ного сонця, зелених дубів, із зозулиних обіцянок-цяцянок, щедрих та безвідповідальних, з кришталевих рулад золоти-стої іволги-вивільги, з тьохкання й висвистів очманілого з ра-дощів солов'я, з неба й землі, з квітів і трав. А більше — з переживань, відчуттів, настроїв, зі скорботи і печалі. Або вона, вередлива поезія, не зроджується зовсім, перетікаючи ні в що. І треба було б сказати це молодому Вольвачеві. Але я чомусь сказав йому лише те, що намірявся сказати за пер-шим читанням:

— «Кров зухвала» — не найкраща назва для вашої книжки. Лобова, претензійна. Погрожуєте? Нахваляєтеся? Як ото у вірші «Я ще нічого не сказав нікому»? Кому погрожуєте в суверенній, незалежній Україні? Законообраному президен-

тові? Всенароднообраній Верховній Раді? Спізналися! Закривавленими ножами не грозяться навіть у поезії: кров ота — чия? Наша?

— І ви все пам'ятаєте? — дивується Вольвач. — З минулорічного читання?! Незбагненно...

Подив виявляє стримано, ніби між іншим. Береже власну гідність, достоїнність, незалежність, гордовитість.

«Так, хлопче, — схвалюю про себе. — Так і треба. Саме так! І нині, і прісно, і вовіки віків знай собі ціну! Перед усіма!» А вголос:

— Само запам'ятовується. Така у вас поезія. Та й пам'ять у мене дивна: не написав за все довге життя жодного вірша, ані єдиного віршованого рядка, а гарні вірші кладуться в душу, запам'ятовуються, як свої власні. У вашій книжці здивувала поезія «Жив би в якихось Заліщинцях чи в Теребовлі, ходив би до церкви, просвітлений і чепурний... І стрийко у мене був би Богдан чи, можливо, Орест. І був би у мене дідо — потомствений член ОУН». А під боком у вас — Гуляйполе, Махно. Куди тому «стрийкові!»

— Ну, ви ж і читаєте, — крутить Вольвач буйною, чубатою, як у Григора, головою, не ймучи віри.

Дивиться просто в очі — довго, уважно, здивовано.

— Ще ось почитаю. Перечитаю. А тоді... — договорити не встигаю: виходить саме академік Жулинський, завершивши свою доповідь, допитується:

— Марнуєте дорогоцінний час на пленуми?

— Інколи, — ніби виправдовуюся і рекомендую Вольвача.

Але Павла він уже знає. Знають і інші. Встигли все прочитати й помітили обидві талановиті книжки віршів, добірки у «Вітчизні», «Києві» та «Літературній Україні». І мені хочеться сказати всім: «Читайте і далі Вольвача, прошу вас! Читайте і перечитуйте!» Але скільки не читай — не начитаєшся справжньої поезії. Вона дивує, вабить, бере за душу, за горло. Бере і не відпускає:

Долі судилося бути саме такою.

Саме звідси дивлюсь на не мною придуманий світ.

Я люблю цю ріку. І люблю горби за рікою.

І маслини в посадках, де фінкою б'ють у живіт.

Ви не здригнулись? Не злякалися? Вам не страшно за автора? Вас не лякає його покинутість, неприкаяність? Аджє його, беззахисного, мовчазного, терплячого, й справді ударять фінкою у живіт в отій лісосмузі, і Вольвача не стане. В оту ж мить осиротіє українська поезія бозна на скільки.

О.Сизоненко з дружиною Галиною Дмитрівною та П.Вольвачем на відкритті пам'ятника Олесю Гончару. Травень, 2001 р.

Вона й так горбиться на задвірках, тулиться по узбіччях життя чи по глухих лісосмугах, сердешна, де її, викинуту на звалище «ринковими відносинами», новоявлені ублюдки і хами справді «фінкою б'ють у живіт». Вам байдуже? Тоді мені жаль вас: ви – не людина. Не громадянин України.

Я люблю, коли дим струмує над передмістями
І таке, наче юність тоді проступає з імлі.
Друзі – ті, що не мав, – ті вже стали міністрами.
По могилах і тюрмах – оті, що були.

Яке тужливе відчуття неблагополуччя, особистої непотрібності, приреченості в цьому забутому Богом і владою робочому краю!? Тут народився, ріс поет, тяжко й натужно спинаючись на ноги. Тут він щоденно гине разом з найближчими та найріднішими людьми, щоб воскреснути й вирватися звідси в омріяну Країну Поезії, немислимо далеко від цих місць, від оточення.

І якщо подивитися вбік від головного проспекту,
Там, у мареві, що схоже теж на ріку,

Де нудьга поверхів затікає в приватний сектор,
Хтось іде по шорсткому вулиці язика.

Знаємо напевне: хоч би хто і куди йшов у поезії, це – завжди автор, названий ввічливими літературознавцями «ліричним героєм».

Років десять тому іде у вечір і спомин.
Наче давнє татуювання – зображення розпливлось.
До циганів за анашею? До когось за самогоном?
Він іде, той до болю невпізнаний хтось.

А я узнаю, Павле, ...вас. Після Малишка ніхто не ходив і не жив так невимушено і правдиво у нашій поезії, як ви. І так страшно.

І зникає поволі у димній балці...
Все років загортає дим.
І десь та, від якої тремтіли пальці,
Зубом блискає золотим...

Спасибі Господу, що послав нам Павла Вольвача в оці дні «скурвленої ери», названої так нинішнім шевченківським лауреатом Дмитром Кременем.

Сподіваємося невдовзі побачити у цій когорті і Павла Вольвача, його «МАРГІНЕС» і «Кров зухвала» обіцяють цій надії справдитися: справжні солдати носять у своїх ранцях фельдмаршальський жезл здавна.

Люблю високих духом і зростом – за ними будучина України, нашої літератури і культури.

Возлюбимо високих духом і щедрих талантами – відкріймо для них путі Благословення, як заповів нам Микола Реріх.

Конча-Озерна, 22–27 травня 1999 року

МАРТИРОЛОГ

У Кончі-Озерній за тридцять – тридцять п'ять років вимерли майже всі забудовники письменницького дачного кооперативу. Вимерли, мов динозаври. Я маю на увазі засновників, що виплекали й здійснили мрію про дачний виселок одразу ж по війні та домоглися прийняття рішення про його будівництво в тяжкий для Спілки період. Затверджувалося це рішення у високих урядових інстанціях майже десять років, а збудувався кооператив за два-три без лементу і гвалту при повній злагоді.

Саме урочище, в якому розташувалося багате на дичину угіддя мисливського господарства, віддавна звалось «Конча-Заспа», а письменники не схотіли цієї назви і замість «Заспи» з'явилася «Озерна», бо плато, на якому будувалися дачі, відділялося від Дніпра в зоні Великого Лугу вервечкою озер, що безперервно тягнуться з півночі на південь.

Хто вигадав цю назву, тепер важко сказати. Одні твердять: Панч, другі – Минко, треті – Бажан, четверті – Смолич. Не називають тільки ні Головка, ні Гончара, ні Малишка, яких я любив найбільше у всій нашій літературі. Люблю й зараз. І любитиму до скону, хоч би що там не теревенили «пожирателі старших» із постмодерністів та мудрагелі з Інституту літератури. А не згадують їх серед авторів цієї поетичної назви тому, що й без цього мали славу всенародну і ніяких покреп та підпорок слава та не потребувала.

Дач у Кончі-Озерній близько тридцяти, а незабаром, мабуть, буде й більше, бо вже нові забудовники освоюють і малопридатні ділянки площі, відведеної під кооператив. Колись тут вирувало життя: зранку всі сідали за свої робочі місця за столами, а вечорами сходилися «на прошекті» – єдиній коштубато брукованій і через те дуже нерівній вуличці, по східній стороні якої серед лип і реліктових сосон й тягнуться в один ламаний ряд дачі. Із заходу бруківку обрамовують густі зарості липи, сосни, ліщини, прикриваючи весь ландшафт від задимленої автостради Київ – Дніпропетровськ – Донецьк, на якій день і ніч, рвучи повітря, мчать, стугоняють і ревуть машини.

Ще й недавно, коли ми відкупили в Олени Григорівни Смолич ту частину її дачі, яку займав колись Драч з родиною та старенькою матір'ю Тетяною Момонівною, ще й тоді щовечора виходили на «прошекті» Василь Швець, Олександр Підсуха, Іван Харитонович Головченко, колишній міністр внутрішніх справ України, що в співавторстві з роботящим

Олексою Мусієнком написали тетралогію про київське підпілля, поволеньки походжала в супроводі онуки Оксана Дмитрівна Іваненко – завжди усміхнена й привітна, подавав свій хрипкий голос постарілий Василь Петрович Минко. Сходилися у вечірніх сутінках, ділилися новинами збуреного і ще неясного у своєму спрямуванні перебудовного часу. Інколи вже й при мені ще велися розмови про те, хто що написав, над чим працює, але такі розмови проривалися все рідше, якимось непевно й несміливо, та тут же й гасли, ніби на них накладалося невидиме й незрозуміле табу, бо ніяка літературна робота вже нікому не була потрібна: наближалася пора політичних мітингів та ідейних протистоянь, що змітали все на своєму шляху, навіть приязнь і багаторічну дружбу. Зустрічі на вечірній вулиці порідшали, а розмови про літературну роботу та й про саму літературу припинилися зовсім.

Незабаром якимось непомітно й тихо відійшли Минко, Підсуха, Головченко, Швець, відмучилася після тринадцяти операцій Олена Григорівна, наче пішли наздоганяти Смолича, Головка, Малишка, Бажана, Голованівського, Смілянського, Усенка, Нагнибіду, Петра Панча, Євгена Кирилюка, Наталю Забілу, Василя Кучера та Йосипа Кисельова, Івана Гончаренка та Грицька Бойка – пішли наздоганяти, та й самі не вернулися...

І тепер порожньо й самотньо без них у Кончі-Озерній удень і вночі. Ні лялечки не забовваніє у вечірніх сутінках, ні голосу не пролунає в мінорній тиші, хоч де-не-де й блимають крізь гушавину садів освітлені вікна. Бо новоприбулі поселенці-щасливчики, значно молодші й замкнутіші, не могли й не захотіли продовжити традиції спілкування й товариськості старшого покоління забудовників, що були дружніші, одвертіші, відкритіші, – все поросло бур'яном забуття і байдужості, не освітилося поки що сяєвом незалежної й суверенної України. Мабуть, ще не час, ще всім важко і в парламенті, і на кухні, і на заводі, і на селі, особливо в полі. Драч і Павличко, що мешкають відповідно в дачах Голованівського й Смілянського, відчужилися й замкнулися – пропадають на сесійних засіданнях Верховної Ради, на Конгресах українців світу, на Радах Руху, на засіданнях президії Спільки письменників та «Просвіти», в товаристві «Україна», на прес-конференціях та уїкендах з іноземцями, а у вихідні – на мітингах та всіляких репрезентаціях. За ними по п'ятах тягнеться й Мовчан, що відкупив разом із Валерієм Шевчуком дачу у вдови Минка.

Осиротіла, спустошилася, вмовкла Конча-Озерна, і разом із зозулями, іволгами та дроздами витає над нею сум і запус-

*Наш двір у квітні. Конча, 1978 р.
Зліва направо: Г.Ф.Яремчук з онукою, О.Г.Смолич,
О.К.Романовський, П.Т.Тронько, В.Я.П'янов,
дружина В.Козаченка, Олесь Гончар.*

тіння, бо більшість перестарілих письменницьких вдів навіду-ються сюди вряди-годи, а то й не навідуються зовсім, посту-пившись місцем онукам та правнукам. Деякі бувають тут зовсім рідко — похилені, хворі, смутні. А колись же були такі красуні, вродливі та пишні! Виявляється, вік людський, якщо брати його в найактивнішій творчій фазі, зовсім короткий: яких-небудь тридцять — тридцять п'ять років. Цвіт нашої літератури, її гор-дість і слава були сконцентровані тут, у Кончі-Озерній, окрім тріади найвидатніших наших поетів: Рильського, Сосюри, Ти-чини та визначних романістів Івана Ле та Михайла Стельма-ха, незабутнього Василя Мисика та Костя Гордієнка.

І де ж воно все поділося? Чому так швидко та непомітно розвіялося за вітром часу? Тільки пам'ять вихриться за ними, але і її серпанок все тоншає й тоншає, а флер поетичної не-повторності прозорішає в наш жорстокий кризовий час, коли, здається, ніхто вже нікому не потрібен...

Якщо не дуже болить поранена нога і не мучить гіпертонія, рушаю від загальної поштової скриньки через ліс, через неко-шені тут трави по ледве примітній стежці, на якій вигріваються вужі, і дожджу аж до першої дачі. Це — дача Малишка. Кажуть, її будувала Любов Забашта. Але я пригадую, що й вона, і Андрій Самійлович, коли я приїздив у 1959 році до Загребельних в Плю-ти з Миколаєва, наймали в одного хазяїна дві окремі хати під високими яворами й осокорами над самим Дніпром. Конча-Озерна ж заселялася, кажуть, саме тоді. Так що ж? Малишко й Забашта не могли розлучитися з чужою хатою в Плютах навіть заради своєї новозбудованої дачі? Чи з Дніпром, у якому старий господар-рибалка щоранку ловив і приносив великих линів і карасів просто в ятері? Але впіймана кимось риба не могла при-вабити Малишка — сам був вдалий рибалка: і вудкар, і спінінгіст. Мабуть, тепер я думаю собі, вони з Любою, за старим звичаєм, давали вистоятися новозбудованій дачі, добре протряхнути, остаточно висохнути від будівельної й лугової вологи, розминутися з вужами й черепахами, що споконвіку водилися в цьому уро-чищі та водяться ще й понині.

Задумливо дивиться на мене осиротіла дача гарними вікна-ми на оздобленому полив'яними різнокольоровими кахлями причілку, покинута обома: і Андрієм Самійловичем, і Любо-в'ю Василівною. Була вона колись гамірна, Малишко любив товариство, азартно грав у карти і в більярд, що стояв у ньо-го на відкритій вернаді. На столі в нього завжди було барильце доброго таврійського вина, карафка з горілкою, чорний хліб і сало з цибулею та часником. Останнім часом сам не пив, але дуже любив пригощати й дивитися, як інші п'ють та закушують.

*А.Малишко, М.Рильський, М.Бажан,
О.Корнійчук, П.Тичина. 50-ті р.*

Бував і я там, хоч і не часто, а бував, і не забуду тих одвідин ніколи.

Останній раз погожої осені привіз Андрія Самійловича з Інституту кардіології після довгого там лежання своєю машиною. Вже одцвітали сосюринські «жоржини сумні» й хризантеми, вже золотилося й палахкотіло на тлі блакитного неба листя канадських кленів й безшелесно спадало Малишкові на плечі, а він стояв серед прив'ялих квітів, похиливши голову, і повторював ніби сам до себе:

— Востаннє, востаннє, востаннє...

— Що востаннє, Андрію Самійловичу? — похолов я.

Він спідлоба глянув на мене, не підводячи голови:

— Востаннє привіз ти мене, Сашо, з того осоружного інституту. Востаннє милуюся найулюбленішою моєю порою року і оцими квітами люблюсь востаннє. Чує моє зболіле серце: до нових квітів не доживу...

Я був приголомшений і не знав, що відповісти, бо брехати Малишкові, пустодзвонно втішати його було неможливо.

У цей час над нами скрикнули дикі гуси, і ми побачили їх крізь віти й листя дерев. Вони летіли швидко, яскраво освітлені передвечірнім сонцем, і на тлі ясної небесної блакиті здавалися сріблястими.

— Гуси летять! Добрий знак! — гукнув я зраділо. — Він спростує ваші похмурі передчуття, Андрію Самійловичу!

Але коли оглянувся, Малишка вже не було — він піднімався східцями на відкриту веранду, і, коли повернувся до дверей, в скісному сонячному промінні зблиснула в оці сльоза й покотилася по щоці. Малишко плакав! Це було геть неймовірно, неприродно й неправдоподібно для цієї мужньої, суворої й гнівливої людини. Я повагався якусь хвилину і рушив був за ним, але Люба перепинила мене, вийшовши на веранду, розминувшись із ним мовчки у вітальні. Одвела мене до хвіртки і тільки тут тихо сказала:

— Сьогодні вмер його найближчий друг, що лікував і фактично тримав на світі Андрія Самійловича. — Вона назвала підвище директора Інституту кардіології, яке я вже забув.

Більш я Малишка не бачив: невдовзі поїхав у США і Канаду, а повернувшись звідти, несподівано був включений до складу делегації й поїхав у далекий Томськ, що був містом-побратимом Києва. А там другого ж дня по нашому приїзді Микола Кондратюк, запізнавшись на сніданок, з'явився білий як стіна і, ні на кого не глянувши, сказав, мов ударив навідріл:

— Помер Малишко...

У далекому-далекому й чужому Томську, засніженому й морозному, наді мною ніби скрикнули гуси в осінніх небесах України, освітлені призахідним сонцем, і терпко та млосно запахло серед зими прив'ялими хризантемами пізньої осені, яку вже не повернеш...

А коли дуже болить поранена нога, або лежать глибокі сніги, або надворі дуже слизько у відлигу, то я доходжу від своєї дев'ятнадцятої тільки до сьомої дачі іншого Андрія, мабуть, ще улюбленішого, — Андрія Васильовича Головка. Зупиняюсь біля замкнених воріт і довго дивлюся на спустіле обійстя, обнесене, як і всі інші, сітчастою огорожею. Біля цієї огорожі я його й здибав колись давно вже, приїхавши до Володі П'янова. Майстри саме ставили цю огорожу, вкопуючи стовпи й приварюючи до них електрозваркою туго натягнутий дріт і сітку. Андрій Васильович саме вийшов із хвіртки, ледь кивнув на моє вітання і про щось тихо заговорив з майстрами. Був він з інкрустованою палицею, в гарному ратиновому сірому пальті та смушевій шапці, що так личила до його синіх очей. Я любив з дитинства його чудову й неповторну прозу й обожнявав його самого, тому мовчазний Андрій Васильович вселяв у мене трепетну шану і навіть якийсь страх перед його авторитетом. Побільше б нам таких людей.

Узимку в Кончі-Озерній порожньо й тихо, мов на кладовищі: мало хто залишається на всю зиму й живе тут безвиїзно: Олесь Гончар з Валею, Загребельні, Мушкетик, П'янов.

Та найпостійнішим жителем Кончі-Озерної був, безперечно, Василь Швець, котрий її майже не покидав. А тепер лишилася тільки самотня його Марина. Де-не-де блимне з вікна вогник, немов вовче око крізь зарості калини, ліщини, малини й порічок, а то все тиша, порожнеча, дух забуття...

Сумно тут і восени: як онуки сипонуть до школи, потягнуться за ними й бабусі, щоб доглянути, й нагодувати, і в школу випроводити, а то й одвести, і тоді раптово спорожніють і притихнуть гомінкі влітку дачі, сповнені дзвінками дитячими голосами. Кутаються в опале пожовкле листя...

Якось осінньої погожої днини вирішив пройти не «прошпектом», а з хвіртки у хвіртку посеред обійсть — так було спроектовано проектантами дачного виселку, щоб його жителям легко й зручно ходилося в гості до сусідів, а газівникам, електрикам, санхетнікам — усім, хто обслуговує будівлі, газові й водогінні магістралі та електромережу, переходити прямісінько від дачі до дачі, а не шмигати з воріт на вулицю і з вулиці в обхід у сусідні ворота.

Покинуті садиби справляють сумне враження: ганки й веранди засипано пожовклим лапатим листом канадських кленів, що накриває сліди хазяїв, які не повернуться вже ніколи, бо з того світу нема вороття.

Отак, переходячи від садиби до садиби, з обійстя на обійстя, я ніби акумулював у своїй душі сум і печаль довічної розлуки з людьми далекими й близькими, з якими довелось прощатися привселюдно у Спілці. А це зостається наодинці з їхніми оселями-пристановищами, і озивається в серці все, що єднало й пов'язувало тебе з ними.

Чомусь особливо вразила дача Бажана — цього великого шасливця нашої нещасної літератури. За лагідних до нього обставин у неймовірно суворий час 1951 року Микола Платонович став у сорок сім літ академіком. Так само легко став на початку війни полковим комісаром, коли навіть такий геній, як Довженко, був атестований всього лиш інтендантом другого рангу, від чого неймовірно страждав, написавши про це у своєму щоденнику.

Командував Микола Платонович письменниками на війні в редакції фронтової газети і довгі роки очолював Спілку після війни. Мабуть, тому, що вмів Метр ладити з найвищим начальством і завойовувати його прихильність. Лишились по ньому «Нічні роздуми старого майстра» та класичні переклади Шота Руставелі й Рільке, про яких тут, на покинутому бажанівському обійсті, думається завдяки Миколі Платоновичу як про близьких і рідних, навіки вписаних у нашу національну культуру.

Строга дача зі стрілчастими вікнами і майже готичним дахом, довга липова алея від порога до самих воріт. Кущі калини палахкотять кривавими кетягами у жовтому листі. Міцні двері центрального входу й веранди бережуть таємницю великих громадських успіхів і незбагнених сходжень на найвищі наукові Олімпи: першу Українську радянську енциклопедію видавав не хто інший, як академік Бажан...

А від Павла Матвійовича Усенка лишився вірш:

Дівчино-секретарю, як тебе любили ми!
Десь ти за заметами, за снігами білими...

На обійсті ж як вічна пам'ять про нього лишився найкрислатіший та, мабуть, наймогутніший на все урочище дуб-нелинь, що ріс, може, й сто років до того, як тут почали будувати дачі. Найдужче ж вражає й не забувається скромний інтер'єр його найменшенької у виселку дачі: власноручно змайстрований довжелезний стіл з недбало, а може, й невміло струганих дощок, на якому б розстеляти карти високих штабів, й міцно зроблена, теж власноручно, дубова книжкова шафа.

Скромність і простота Павла Матвійовича вражали: у Спілці, на зборах і навіть на з'їздах, бачив його в одному й тому ж коричневому костюмі. Сухорлявий, по-юнацькому стрункий. Аскетичне бліде обличчя завжди зосереджене й строге. Чесність, порядність і справжність у всьому — в судженнях і вчинках — вирізняли його з-поміж нас. Він був повна протилежність щасливчикам, хоч поважав усіх і нікому ніколи не заздрихав. А матеріально все життя майже бідував. Його називали «комсомольським поетом» до старості, і це було справедливо.

Відданий був комсомолу в творчості і в побуті до краю. І в цьому ніхто не міг з ним зрівнятися, бо вигоди в цій відданості Павло Матвійович ніколи й ніякої не переслідував — за все своє життя не мав ні премій, ні нагород, окрім фронтонів, воєнних.

Шумить могутній дуб-красень, розкинувши довжелезні віти над усим його садом, котрий вперше рясно вродив тільки по його передчасній смерті, коли дружина Грета Володимирівна, про яку написано отой вірш в давно відшумілій молодості, після довгих вагань продала дачу щасливішим і вдатнішим людям.

Шумить і нашіптує, що все на світі минає безслідно.

А поруч з дачею Усенка — обійстя народного художника України Григор'єва, задушевного Малишковаго приятеля й гарної та доброї людини. Він набіг на мене того дня, як привіз

я Андрія Самійловича з кардіології, радісний, схвильований, трохи навіть метушливий. Такий же низенький, як Малишко, тільки усміхнений, голубоокий, у картатій байковій сорочці. Він зопалу вхопив мене за руку:

— Привіз Андрія? — і, не чекаючи відповіді: — От спасибі! Тепер, слава Богу, житиме наш Малишко.

І підтюпцем побіг од хвіртки на веранду, а з веранди — у вітальню, і там кричав щось веселе й привітне, і, мені видно крізь вікно, з ходу обійняв Андрія Самійловича, тричі навхрест поцілувався з ним. Це були ідеальні сусідські зносини — взаємоповага і залюбленість у творчість і талант один одного.

Григор'єв змалював, мабуть, всі можливі пейзажі Великого Дніпровського луку, написав портрети чи не всіх письменників — в Кончі-Озерній не лишилося жодної дачі, де б не було подарованого ним талановитого й барвистого полотна. Неймовірно щедрий був і працелюбний.

Перед самою його смертю я здибав Григор'єва в Феофанії, де й сам мало не вмер того проклятого 1986 року. Сидів на парковій лаві, схудлий, змарнілий, ще меншенький, ніж був насправді, і на обличчі в нього відбилось страждання невиліковно хворої людини.

— Піду і я скоро вслід за Андрієм, — сказав він тихо й спокійно. — Бо вже скучив за ним. Гарного сусіду Бог послав, та не нажилися з ним поряд: все його в ту кардіологію забирали та й забирали, доки й зовсім не забрали. То тепер вже на тім світі здибаємось та й набудемось, — зітхнув він, мружачись на сонці, що відбивалося в калюжах і слало на березневі сніги лікарняного парку сині левітанівські тіні в западинах.

Саме йшла «весна світла», як назвав цю ранню пору Пришвін, і горобці радісно цвірінчали, а коти вигинали спину, гриючись на сонці.

— Все збираюся розповісти вам, як мене й Налбандяна викликали на Стару площу в Москві і повезли на ближню Кунцівську дачу Сталіна оформляти її під музей боротьби з культом особи. От блюзнірство! — змахнув він рукою і несподівано для мене грубо й брутально вилаявся.

— Григор'єв! — гукнула, висунувшись із вікна, медсестра. — На крапельницю! Та скоріше, щоб до обіду встигнути.

— Ет! — ще раз махнув він рукою. — Не дадуть з людиною поговорити. Так і вмру, не розповівши нікому про ту несусвітню брехню. — Він важко підвівся і почвалав, не попрощавшись, до під'їзду, а я дивився йому вслід, відчуваючи неясну тривогу. Наче знав, що він вмере ще до того, як я випишуся з лікарні!

Вслід за Григор'євим умер і його порівняно молодий зять Віктор Зарецький — колишній чоловік Алли Горської, але дача їхня не осиротіла. Там і зараз щодня багато буває художників, що відвідують дочку Григор'єва Майю Сергіївну, теж художницю. Та й молодь підрастає і одружується. Крім художніх майстерень, цього літа добудовано до основної ще одну двоповерхову дачу. Будуються гаражі для кількох машин, що стояли досі надворі, і, дивлячись на все це активне життя, я радію, що рід Григор'євих, талановитих і добрих людей, множитья. Що цьому славному роду нема переводу.

Далі, за Григор'євим, на обійсті рано вмерлого дитячого письменника Грицька Бойка будується в якомусь химерному мавританському стилі його зять, відомий прозаїк Валентин Тарнавський. Молоді — про молоде й думають, хоч як важко тепер жити і будуватися, і Грицькова донька, тендітна й смаглява, як батько, пошлюбившись із Валентином, виглядає щасливою. Любо на них дивитися, коли вони працюють або прогулюються «прошпектом», взявшись за руки, обоє високі, стрункі і вродливі.

А поруч у дивному видолінку, затіненому густими деревами, дрімає вглибині дача Нагнибіди, сумна-сумна і покинута, бо владна Марія рідко навідується сюди — часто хворіє тепер, колись така жіночна й ставна, не позбавлена привабливості й шарму навіть зараз. Коли не пройду повз дачу Нагнибіди, бачу в глибині довгої алеї з беріз, тополь, горобин і канадських кленів зачинені зелені двері. І — ні душі. Тільки пташки перепурхують: дрозди, дятли та сойки, повновладні тут хазяї.

Пригадується весняний приїзд Нагнибіди з Чабанівським у Миколаїв на зорі моєї літературної юності. Зачарований рибними рядами приморського миколаївського базару, Микола Львович накупив лящів, сазанів, судаків і потім, скинувши дорогий і модний піджак, священнодіяв на нашій кухні, готуючи знамениту дніпровську юшку. Незрівнянний був майстер цього діла і добрий рибалка. А тоді просто вражав нас своєю елегантністю й інтелігентністю, що особливо підкреслювалася біля газової плити: красиві тонкі руки, гарно виголене обличчя, рукава блакитної, добре випрасуваної сорочки, що так пасувала до його очей, закасані вище ліктя. Жартуючи над собою й піджартовуючи над нами всіма, він пробував юшку сам, давав пробувати нам по черзі, додаючи спецій, і зв'язав таку, якої й куштувати досі не доводилося.

А потім, по дорозі на Ольвію, зупинилися в лісосмузі перепочити, і Микола Львович розгорнув якусь невелику книж-

ку і, доки ми з Чабанівським та водієм куняли, довгенько читав її. Потім глянув на мене:

— Твій ровесник. Дмитро Міщенко. «Сини моря». Трохи навіть Буніна нагадує, — і, перевернувшись на живіт, задивився на молоді хліба, що хвилювались під рвучким південним вітром до самого обрію. — Привіт від Спідки письменників України, — сказав молоденькій пшениці іронічно й тихо, з трохи іронічною задумливою усмішкою. Вітер налетів дужчий, і пшеничка затріпотіла під ним, вклоняючись і випростовуючись. — Зелені оплески, — прокоментував її поведінку Микола Львович і всміхнувся до мене задумливо і ласкаво.

Тепер ні голосу, ні поклику, ні звуку в його спорожній дачі.

А дев'ята дача належала Василеві Петровичу Минкові. Пам'ятаю його ставним красенем, чубатим, вусатим і чорнобривим, у вишуканій кремово-шовковій вишиванці — таким я вперше побачив Минка 1951 року у Спідці на теперішньому Ярославовому Валі. Було раннє літо, і чомусь серед дня затишний двір заповнили найвизначніші письменники, яких я, неофіт, побачив уперше: Рильський, Яновський, Тичина, Сосюра, Головка, Малишко, Іван Ле, Петро Панч, вродливий, як Бог, молодий Ярослав Шпорта, Нагнибіда, Збанацький, Полторацький, Козаченко, Давид Копиця, Іван Юхимович Сенченко, Леонід Смілянський, Олександр Копиленко, Юрій Дольд-Михайлик, Петро Дорошко, Василь Кучер, Микола Ушаков, Олексій Кундзіч — було чим і ким гордитися нашій літературі, хоч би що тепер казали руйнівачі і обплювувачі своєї історії і культури. І з усіх виділявся тоді вродою Василь Минко, хоч красиві ті люди були винятково!

Мені здається, що Минко став знаменитістю, прийнявши Шолохова у своїй київській квартирі. Михайло Олександрович гостював у Минка восени 1954 року, коли єдиний раз приїздив на Україну і виступав на Другому з'їзді письменників. Кажуть, знайомі вони були з фронту, працювали в якійсь газеті. А ще тому гостював Шолохов саме в Минка, що дружина Василя Петровича — Любов Софронівна — донська козачка, землячка Михайла Олександровича. Своєю вродою, гордою поставою й привабливістю вона нагадувала Аксинью. Їй і випала честь частувати високого гостя.

Наробив шелесту своєю комедією «Не називаючи прізвищ», попрощався «Моєю Минківкою» і тихо відійшов у небуття роботящий, буркітливий, але добрий душею Василь Петрович Минко, лишивши дачу, сад і обійстя чистими й чепурними — недарма ж довгий час був беззмінним головою дачного кооперативу. Царство небесне Вам, Василю Петровичу...

Переходжу в мовчанні й скорботі обійстя Василя Кучера, Івана Гончаренка, Йосипа Кисельова, Євгена Прохоровича Кирилюка, Петра Йосиповича Панча (тут тепер живуть мої друзі Загребельні) й прощаюся з усіма мовби заново. Мимоволі пригадуються події значні і малопомітні.

Ще був Петро Йосипович при доброму здоров'ї та в доброму гуморі, коли в Спільку приїздив після космічного польоту Павло Попович з Узина. Він чомусь особливо прихильно і навіть запобігливо ставився саме до Петра Йосиповича. Можливо, як до старшого за столом. І назвав його Головним Теоретиком, на що Панч відповів гострим, солоним жартом і заходився тамадувати за столом на прохання космонавта. Та так весело, так дотепно, так динамічно для своїх вісімдесяти, що ми всі побачили нового Панча – відвертого й ласкавого, а зовсім не «суворого й похмурого», як його характеризували майже всі колишні харків'яни.

А Євген Прохорович Кирилюк з ранньої весни до пізньої осені ходив по Кончі-Озерній босий, мов апостол, і купався в Рогульці та озерах до першого льодку. Все життя досліджуючи й захищаючи Шевченка, не раз потрапляв у немилість до начальства і навіть сидів у кутузці. Таке було не з одним шевченкознавцем. А видатний наш кінорежисер Ігор Савченко так і вмер просто в проекції, надто довго й важко здаючи в Москві свій прекрасний фільм «Тарас Шевченко» з Сергієм Бондарчуком у головній ролі. І хоч він не жив у Кончі-Озерній, про яку тут мовиться, своїх подвижників і мучеників нам не варто забувати. Згадуємо ж ми їх все менше та рідше. На превеликий жаль! І не на честь нам самим.

Любив я все життя тиху, скромну, негучну, але істинно народну поезію Василя Швеця. Живучи з ним в одному будинку в Києві та поруч у Кончі-Озерній, ми товаришували.

Василь Степанович несподівано вмер від давньої виразки шлунку, бо не любив тинятися по лікарях та лежати в лікарнях.

Здається, я всіх тут згадав, хто пішов від нас назавжди. Крім Наталі Забіли. Про жінок же хоча й приємно, але важче писати, ніж про чоловіків. Вона була прекрасна, коли я її вперше побачив у Спільці на літературному вечорі. Висока й ставна, з великими задумливими очима та оксамитовим грудним голосом, Наталя Львівна зачарувала мене благородною, елітарною вродою. І я спитав когось: чи не родичка вона нашого давнього поета Забіли, що запам'ятався мені своєю мужньою красою на фото і своїми задумливими й нелукавими

поезіями в якомусь альманасі минулого століття. Мені відповіли ствердно, і я чомусь зрадив.

Здаля я милувався Наталею Львівною, набагато старшою від мене. Але ніколи не траплялось нагоди навіть поговорити з нею, бо в кожного було своє коло друзів. Та одного разу після засідання Президії СПУ вона сама підійшла до мене: «Щойно прочитала ваш роман «Хто твій друг» у «Вітчизні» і хотіла б поговорити з вами, якщо ви не здали ще рукопису до видавництва. — Вона закурила і глибоко затягнулась. — Мені не сподобався фінал, — одверто й категорично сказала вона, не дбаючи про те, яке враження справлять на автора її слова. — Фінал у вас вийшов фальшивий: раз виникла справжня любов у героїв, то сім'я і діти не можуть стати їй на заваді. Інакше це буде конформізм, якщо не підлість. Я не вірю в те, що такий рішучий і закоханий чоловік, як ваш герой, відмовиться від своєї коханої заради дружини і дітей. Подумайте над цим». — Вона розвернулася і пішла геть від мене, переконана в своїй правоті.

А я подумав: як по-різному мислять і діють люди! І література тут ні до чого.

Потім, через багато років, я єдиний раз підвіз її своєю машиною, здається, на Заньковецьку, де вона мешкала. Сама підійшла в Спілці й попросила, вже змарніла, хвора і враз постаріла. А другого чи третього дня її не стало — упала в своїй самотній квартирі і вмерла.

Насамкінець лишилося сказати слово про Смоличів — у них я відкупив їхню омріяну дачу, коли давно не було на світі Юрія Корнійовича, а Олена Григорівна вже й не сходила з другого поверху. Я згадував про тяжку її хворобу й ще тяжчі операції. Відкупивши ту частину дачі, в якій до мене мешкали Іван Драч та Сава Голованівський, я три роки був свідком її страждань і мучеництва, які вона зносила мужньо, без скарг і жодного стогону, і пройнявся до цієї благородної жінки великою повагою. Під кінець своїх неймовірних страждань вона покликала нас із дружиною до себе нагору через хатню робітницю Ліду й сказала:

— Хочу розпорядитися всим, доки в світлому розумі, сама. Покладіть на мою ошадну книжку, — вона назвала суму, — а п'ять тисяч привезіть на невідкладні витрати. І дайте мені вмерти тут, а не в міській квартирі. Це не умова. Це — останнє моє прохання.

А дружині моїй поцілувала руку зі слізьми на очах:

— Спасибі за вашу чемність і чемність ваших дітей та онуків: за три роки я не чула ні їхніх гучних голосів, ні гупання кроків і знаю, що це ваша заслуга, що це ви оберігали мій спокій.

Було це у вересні. А в листопаді вона померла, і ми ховали її з дачі. Тут же й пом'янули її, відзначивши дев'ять, а потім і сорок днів.

Не було в них обох ні дітей, ні родичів, і я став спадкоємцем їхнього духу, бо майно розділили, за заповітом Олени Григорівни, між Лідєю та водієм Михайлом, якому дісталися й «Жигулі». А в шухлядах залишеного мені письмового столу Юрія Корнійовича я знайшов ключі від їхнього катера, плани меблювання кожної кімнати, любовно накреслені Смоличем, коли дача ще тільки будувалася. Тому й називаю їхню дачу «омріяною», бо ніхто, мабуть, із забудовників так не прагнув котеджу в Кончі-Озерній, як Смоличі, і ніхто так не тішився своєю дачею, як вони. І жили тут безвиїзно літо й зиму, а в їхній квартирі на вулиці Заньковецької у ванній кімнаті звили собі гніздо солов'ї.

Живу в їхній обителі, обвіяний їхнім духом, огорнутий їхньою пам'яттю, і відчуваю ночами, як їхні душі нипають кімнатами. Прекрасні душі!

Хай дарують мені всі родичі вмерлих, якщо я тут мало або невдало щось про когось сказав. Я їх усіх шанував, і це дає мені право сказати про кожного так, як тут сказано.

А Конча-Озерна, покинута й забута восени, порожня й сумна, аж серце завмирає. Що нагадує вона? Меморіал чи мартиролог? Не знаю й не відаю, бо скоро вже всі вимремо, мов мамонти чи динозаври.

А може, як руді вовки та руді миші?

Конча-Озерна, 15 лютого 1994 року

І ЧУЖОМУ НАВЧАЙМОСЯ

З ЧОГО МИ ПОЧИНАЄМОСЬ

Почати треба з того, що в нашій сім'ї багато читали. Дід мій Микита, повернувшись с російсько-японської війни Георгіївським кавалером, випишував журнал «Ниву» «с приложением», а в тому «приложении» було сімдесять два випуски якогось роману «Джузеппе Гарібальді», а сам журнал широко публікував тоді матеріали й художні твори про Вітчизняну війну 1812 року, так що вся дідова хата була обклеєна портретами Наполеона, Кутузова, наполеонівських маршалів та російських генералів — героїв Бородіна. І хоч дід помер рано, ще 1910 року, дещо дійшло й до мене, бо береглося як реліквія в бідній селянській хаті. Ту стару «Ниву» перечитували по кілька разів, а що дитяча пам'ять моя була чіпка й незатьмарена, то я запам'ятав із тих читань ще до того, як навчився читати, такі шедеври російської поезії, як «Воздушный корабль», «Во Францию два гренадера из русского плена брели» Лермонтова, що співалася тоді як народна пісня, «Когда волнуется желтеющая нива» і «Ты знаешь край...». Все це входило в дитячу душу, клало на неї незгладимі настрої, що лишалися потім на все життя. Може, саме тоді й закладалися підвалини моєї нев'янучої любові до поезії, до книжки взагалі, до літератури.

Потім уже на все життя заволодарював моєю душею Шевченко. Батько наш їздив у Ромни будувати дорогу через болото, потім на заробітки на Донбас, і мама, повертаючись з поля та впоравшись по господарству, виймала з-під прискринки «Кобзар» у червоній палітурці, доволі-таки пошарпаний, і починала:

Минають дні, минають ночі,
Минає літо, шелестить
Пожовкле листя по діброві...

Шевченко... Кожен його рядок озивається в серці і в пам'яті голосом батька й матері, голосом любові й зачарування, бо все, наймиліше у світі, все, з чого ти народився, оспі-

*Олександр
Сергійович
Пушкін.*

вано й виплакано цим неповторним, єдиним на світі мужичим генієм. Його й тепер не можна читати без сліз, без потрясіння, а тоді з його «Кобзаря» одкривався нам світ минувшини й прийдешнього, поставало життя всього народу нашого, його нелегка доля, розділена поетом сповна, його історія, його мрії про «сем'ю вольну, нову», оті Шевченкові заповіти западали в душу з дитинства назавжди, хвилювали й надихали вже тоді: «Обніміте, брати мої, найменшого брата...» Ну що ж тут іше скажеш про Шевченка? Заговоривши про нього, треба й тему поміняти, бо про нього всього не скажеш, та нікому, мабуть, і досі не вдалося сказати про нього все, тому зупинімося на цьому та повернімося до книжок-таки, до книжок, а Шевченка й без нас усяк знає, і ще не було такого письменника чи поета, що заступив би його, і нема такої книжки, що через неї забувся б «Кобзар». Це – безсмертя. А безсмертя незрівнянне і незаміниме. Безсмертний Шевченко лишається на все життя еталоном правди, краси, добра і справжності, височить над усіма нашими захопленнями, беззмінний, мудрий і простий, як саме життя. А захоплень у кожного з нас на віку багато, і в цьому наше щастя. Література вітчизняна й світова – то цілий океан, і залежно від нашого віку, уподобань і душевного стану вибирається з того океану те, що найбільш до вподоби. Не завжди, між іншим, найкраще. Тому велике діло –

*Михайло
Юрійович
Лермонтов.*

мати замолоду, а ще краще з дитинства, мудрих наставників у цьому важливому ділі. Найчастіше, як і у всьому, — це наші батьки і вчителі. На жаль, як мені підказує власний досвід, читанню позаплановому, позавузівському й позашкільному приділяється в нас мало уваги. Рекомендацій тут немає й не може бути, а от поради... Поради даються чомусь неохоче, а коли й даються, то не завжди чуються. Тому читання — явище дуже індивідуальне, і в багатьох із нас лишаються непрочитаними дуже важливі, а то й вкрай необхідні книжки, які нам ніщо не замінить, а то й не поверне.

Головне ж — книжка, прочитана в дитинстві, відіграє величезну роль у формуванні естетичних смаків, світогляду, навіть самої людської особистості. Те, що в школі вивчаєш з історії чи географії і сприймаєш як поняття, з книг постає перед тобою в образах живих людей, конкретних подій і вчинків, зігріте внутрішнім світом автора, промовляє не лише до твого розуму, а й до емоцій, а емоційна пам'ять, емоційне сприйняття людей і явищ набагато сильніше й тривкіше, ніж просте запам'ятовування, бо тут ти співчуваєш героям художнього твору, співпереживаєш з ними, а отже, ніби сам береш участь у тих подіях, ділиш з ними всі почуття, настрої й перипетії, і все це стає майже твоїм власним досвідом — тому й не забувається. В цьому основне призначення, своєрідність і функціональна

виховна роль художньої літератури. І надзвичайно важливо, що саме читатиме людина в дитинстві і ранній юності.

Мені поталанило: живучи в новоствореному радгоспі й переїжджаючи з одного відділка на інший, вирушаючи з гуртами, при яких були мої батьки, на далекі випаси, я зустрівся і жив з людьми цікавими й освіченими і вже в десять років одержав від головного бухгалтера Люльченка подарунок на імєнини — прекрасно видану для дітей книжку «Стихотворєния М.Ю. Лєрмонтова». На першій сторінці «таїнственно и странно» темніла ніч, дивовижно намальована відомим книжковим графіком Фаворським, а внизу біліла вузька смужечка, на котрій я прочитаю чарівні рядки:

Горные вершины спят во тьме ночной,
Тихие долины полны свежей мглой,
Не пылит дорога,
Не дрожат листы...
Подожди немного,
Отдохнешь и ты.

«Из Гете», — зазначено там. Відомо, що на батьківщині великого німецького поета цей вірш лишився непоміченим. Переклад же Лєрмонтова став всенародним, його знає кожен учень, на нього давно написана прекрасна музика, і мало є на світі таких хвилюючих романсів, як цей. Мої діти вирости з прекрасним віршем Лєрмонтова на вустах, як ріс я сам. А оте «Кто кивер чистил, весь избитый, кто штык точил, ворча сердито, кусая длинный ус...» із знаменитого «Бородино». Або той алегоричний «Спор», що й досі вражає незбагненою мудрістю молодого поета: «Берегись! — сказал Казбеку седовласый Шат. — Покорился человеку ты недаром, Брат!.. Уж проходят караваны через те скалы, где носились лишь туманы да цари-орлы...»

А як там описано військо! «От Урала до Дуная, до большой реки, колыхаясь и сверкая, движутся полки...»

Це видовище, зображене словами, а не лініями й фарбами, здивувало й потрясло мене в дитинстві. Хвилює й дивує і зараз.

Бо лєрмонтовській поезії немає меж ні вглиб, ні вшир. На ній горить і сяє печать генія.

Все його життя, коротке, хистке, з отим засланням на Кавказ, з царськими переслідуваннями за вірш «На смерть поэта», аж до трагічної загибелі на підлаштованій дуелі, потрясло дитячу уяву: почувши, що він, убитий, лежав під дощем, покинутий і нікому не потрібний, багато я поплакав, накрившись рядном з головою, щоб ніхто не чув і не бачив.

З якоюсь побожністю вдивлявся в його портрети й автопортрети, ловив там трагічні риси, які й самі пнулися у вічі, і, може, через те любив його ще дужче, ще відчайдушніше.

Кожен вірш його ставав для мене на якийсь час майже молитвою. Оті «Тучки небесные – вечные странники», записані в альбом котрійсь із дівчат Раєвських, мучили мене, доводили до екстазу неперевершеною своєю красою, глибиною, нестерпним сумом і розпачем, бо він так тужить і жаліється на долю в тому вірші, а допомогти йому й тоді ніхто не міг, а тепер – тим більше. А головне: я не в змозі чим-небудь зарадити! Нічого ж не повертається, і сили та впливів у мене нема й не було.

Потім захопив мене вірш «Редеет облаков летучая гряда...» Так ніхто ще не писав до нього. Навіть Пушкін. Пізніше я був зачарований картиною космосу в «Демоні»: «На воздушном океане без руля и без ветрил тихо плавают в тумане хоры стройные светил». Лермонтова, як і Пушкіна, як Толстого й Достоевського, Тургенева і Чехова, дала нам Росія. Та Росія, котру він прославив замолоду, написавши кращий у світовій літературі вірш про батьківщину, в якому мене особливо хвилюють рядки:

Проселочным путем люблю скакать в телеге
И, взором медленным пронзая ночи тень,
Встречать по сторонам, вздыхая о ночлеге,
Дрожащие огни печальных деревень.

Його не можна начитатись, його хочеться без кінця цитувати, та всього ж не перецитуєш. А що ж тоді сказати про Пушкіна?

Мчатся тучи, вьются тучи,
Невидимкою луна
Освещает снег летучий.
Мутно небо. Ночь мутна...

Пушкін входить в наші серця з дитячих літ і залишається там на все життя немеркнучим спогадом про дивовижну зустріч із найбільшим у світі злетом поезії й краси. Що не візьми в нього, це – досконалість, невимушеність, хвилююча неповторність:

Сил нам нет кружиться доле;
Колокольчик вдруг умолк.
Кони стали... «Что там в поле?» –
«Кто их знает? пень иль волк?»

Вьюга злиться, вьюга плачет;
Кони чуткие храпят;
Вот уж он далече скачет,
Лишь глаза во тьме горят...

Ось уже ціле століття співається, а здається, що співалося з перших днів існування нашого народу:

Сквозь волнистые туманы
Пробивается луна,
На печальные поляны
Льет печальный свет она...

Ви ж бо знаєте напевне цю прекрасну пісню, що давно стала народною, знаєте, як вона чарує нас в самотині чи в щемливо-сумовиту хвилину любові й розставання. А то ще пригадується далекий п'ятдесят п'ятий рік, коли біг я в обідню перерву через пустир із свого суднобудівного заводу в тридцять дев'яту миколаївську школу здавати екзамен з російської літератури під час літньої сесії студентів-заочників, на яку мене ніяк не пускали, бо треба було здавати корабель, і ми тоді полаялися з бригадиром, а на суднобудівних заводах, як відомо, і працюють запекло, і лаються відповідно. Буває, що й даремно... Так от на екзамен я запізнився: всі вже з моєї групи відповіли й пішли у яхт-клуб купатися, а на дошці лишився крейдяний напис двох рядків для синтаксичного аналізу:

И страждут озими от бешеной забавы,
И будит лай собак уснувшие дубравы...

Від тих рядків війнуло на мене такою поезією, так стислося від захоплення серце, що я не втримався і заплакав, ніби комусь доброму й великому в своїй красі й доброті пожалівся, і на душі стало ясно та сонячно, наче я побував на великому святі, куди не всіх і пускають. Я тоді ще раз переконався, що Пушкін — це справді-таки свято, велике свято наших душ і нашої долі. З Пушкіним зустрічаєшся все життя ніби вперше. Читаєш і перечитуєш його, знаєш напам'ять безліч рядків, строф, а то й цілих віршів. Коли ж підлітаєш вечірнім рейсом до Адлера і бачиш внизу сутінкове море, вогні на узбережжі, темний та волохатий лісистий берег, тоді з несподіваною ясністю виникає в пам'яті і звучить ніби заново:

Не пой, красавица, при мне
Ты песен Грузии печальной:
Напоминают мне оне
Другую жизнь и берег дальний...

Тільки тут, у цю хвилину приходиться до тебе справжня музика і справжній глибинний зміст пушкінської строфи, і ти по-справжньому не лише розумієш, а й відчуваєш, що останній рядок викуто з червоного золота світової поезії, тому вона – безсмертна і вічна. Не тільки для Росії чи України – для всього людства.

Великій російській літературі, книгам Чехова і Гаршина, Горького і Короленка, Буніна й Купріна завдячую я тим, що вони мені відкрили Росію і російський народ, відкрили його добру й велику душу, його духовну красу й велич. Бо які ж були б за люди без Пушкіна, Лермонтова, Толстого, Достоевського, Чехова, Горького? Без Глінки, Чайковського, Мусоргського? Без Рєпіна, Сурикова, Васнецова? Без Шаляпіна, Станіславського, Качалова? Весь світ став би незмірно біднішим, якби їх не було. От що таке Росія!

А для нас вона зі своїми кращими синами, як і Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський, завжди була рідною особливо через твори геніїв ХІХ століття, яке названо «золотим». З них ми починалися як люди, як громадяни, з ними живемо й понині, тому що завжди і постійно над нашими долями, душами, думками й емоціями «реють и вьются» їхні прекрасні образи. Шанобливо схиливши голови, стоїмо перед російськими геніями з любов'ю й вдячністю: їхнє духовне багатство оточує нас, як повітря.

ЛЮБИТИ ІРОДА...

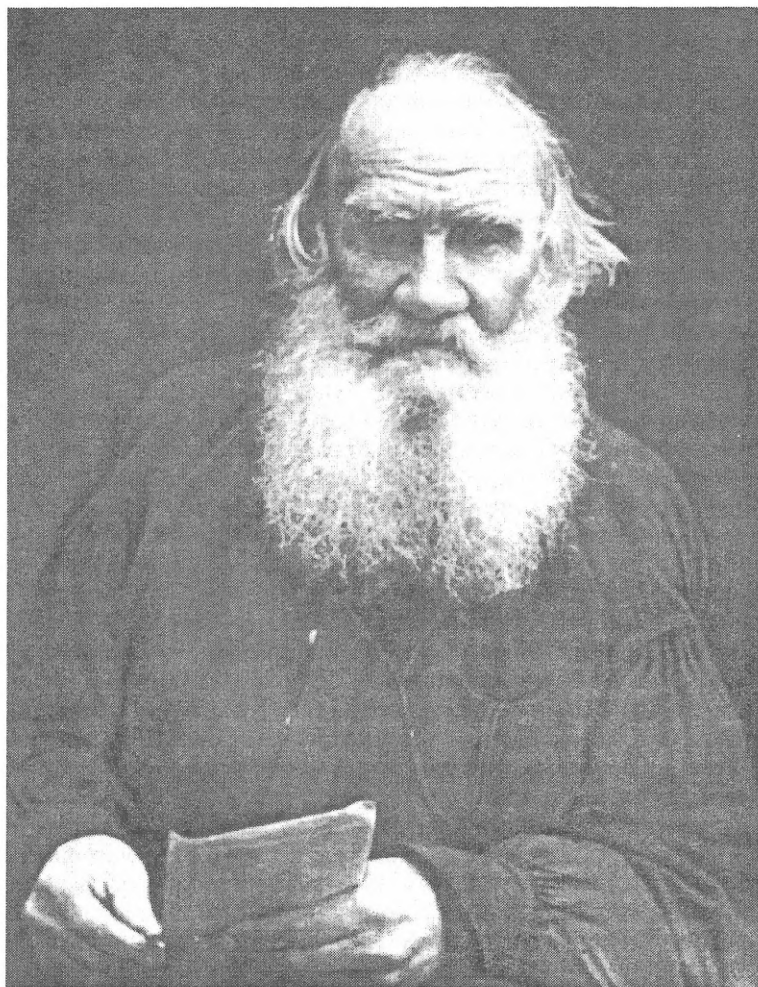
Сама природа, здається, потурбувалася, щоб в імені Толстого, ще коли він лежав у купелі родинної чи парафіяльної церкви, вгадувалася його велич. А тепер навіть у цьому найславетнішому імені не вміщається його велич, його значення в житті духовному, морально-естетичному, нарешті, й суспільному не лише для Росії — для всього світу. Для людства в усіх поколіннях, які уявляються в мороці чи й у світлі тієї мислимої й немислимої далечі, котру звемо майбуттям і котру здатні уявити.

Лев Толстой... Гордість, слава і краса Росії. Її духовний престиж. Недарма ж в одному з останніх романів Костянтина Федіна про війну його герой, вибираючись із оточення дрімучими лісами, непритомніючи від ран, голоду й самотності, бачить в маренні, як назустріч йому мчить зеленою просікою Лев Миколайович Толстой одноконкою, вправно тримаючи віжки, і довга сива борода його, розділившись навпіл, розвівається вітром, вплітаючись у маєво беріз, плакучих верб, горобин і кленів. І це видиво вселяє в людину, одірвану од світу, обійдену танковими колонами ворога, генерала, що зазнав поразки в перших нерівних боях на кордоні і втратив своє військо, віру, навіть впевненість у тому, що народ, який дав світові Льва Толстого, перемогти й знищити, як сподіваються гітлерівці, неможливо!

Такий народ з такою історією, яку відтворено у «Війні і мирі», неодмінно вистойть і переможе!

Видатний французький письменник Ромен Роллан, вирішивши написати про найвидатніших геніїв людства, обрав три імені: Бетховен, Мікеланджело, Толстой. За його задумом і переконанням, у цих особистостях і в творчості кожного з них людський дух сягнув найвищого, недосяжного злету в трьох провідних видах мистецтва: музиці, живопису й скульптурі, а також в літературі. Наведемо тут його слова із знаменитого вступу до книжки «Життя Толстого».

«Толстой — велика російська душа, світоч, що спалахнув на землі 83 роки тому, — осяяв юність мого покоління. В задушливих сутінках згасаючого століття він став для нас провідною зорею; до нього линули наші юні серця; він був нашим пристановищем. Разом з усіма — а таких багато у Франції, для кого він більше, ніж улюблений художник, для кого він був другом, кращим, а то й єдиним, справжнім другом серед усіх майстрів європейського мистецтва, — я хочу віддати його священній пам'яті данину вдячності й любові».

Лев Миколайович Толстой. 1910 р.

І це написав, бо так думав і був переконаний у цьому до самої смерті, француз. А французи, як відомо, неохоче віддають пріоритет чи пальму першості в галузі «изящной словесности», де вважають себе законодавцями. Толстой ще за життя зажив усесвітньої слави й став незрівнянним і неперевершеним авторитетом, бо геній його сяяв так яскраво й переконливо на весь світ зі сторінок «Війни і миру», «Анни Кареніної», «Козаків» і «Воскресіння», що його нарекли безсмертним

ще в розквіті сил і літ, не чекаючи смерті, — вона вже нічого не важила, бо й без підведення підсумків було зрозуміло, що у світовій літературі з'явилась небувала вершина: «Війна і мир» та «Анна Кареніна» здіймалися над усіма хребтами літературного архіпелагу, пробивали хмари забуття й порівнянь і вже там, за цими хмарами, під чистими й прозорими небесами вічності зустрічали за далиною тисячоліть стемнілі й відшліфовані віками «Іліаду» й «Одіссею» Гомера, не наближаючись й не віддаляючись од них, а з благоговінням і шанобою зберігаючи гідну відстань до безсмертних і досі недосяжних творінь людського духу.

Здавна відомо, що мистецтво й життя нероздільні, але в Толстого творчість і життя переплетені, мабуть, як ні в кого іншого. Тому ми можемо за його творами простежити всі протиріччя й страждання цієї бентежної душі. Твори, щоденник, а також нотатки, передані Толстим Бірюкову, дозволяють глибоко проникнути в його життя, відтворити світ, у якому зародився його геній.

А починати треба з родословної. І батькова лінія — Толсті, і материна — Волконські — гордились своїм походженням від Рюрика. Серед них були сподвижники Петра Першого, полководці Семилітньої війни, герої битв з Наполеоном, декабристи. І не лише родинні перекази стали для Толстого матеріалом для майбутньої творчості. Головне, що дитина росла й виховувалась в такому середовищі, де сімейні традиції, життя-буття переплітались з історією, високою політикою, військовими подвигами — тобто з усім, чим жила Росія на всіх перехрестях і зламах своєї долі.

Так, прообразом старого князя Волконського правив йому дід з матеріної сторони, а двоюрідний материн брат князь Микола Георгійович Волконський був поранений під Аустерліцом і підібраний з поля бою в присутності Наполеона — в ньому легко впізнати князя Андрія. Від батька ж він узяв риси для Миколи Ростова, а від матері — для княжни Марії і т.д. Все це речі відомі, проте і не згадати такого не можна.

Толстой ріс без батьків: мати померла, коли йому не було ще й двох років, батька він втратив на дев'ятому році життя. Тому вони обоє асоціювалися в свідомості дитини з предками давнішими й славними і теж були оповиті серпанком романтики й незвичності. Отже, в «Дитинстві» мало подій справжніх, більше — вигаданих, а на останніх його сторінках спогади про смерть батька перетворені в зображення смерті й похорону матері. Життя рано поставило Толстого перед страшним і трагічним ликом смерті. Перша зустріч дитини з

жахливим привидом втрат і небуття «ніби вперше відкрила... гірку істину й наповнила душу відчаєм».

Маловірогідно, щоб він міг запам'ятати миле материне обличчя, як бачиться воно в «Дитинстві» маленькому Ніколеньці Іртеневу за серпанком сліз, обличчя з променистою усмішкою, що розповсюджує навколо себе радість, але вона, мати, безсумнівно, передала йому свою рідкісну ширість, що потім переросла в непогамовні й мученицькі шукання істини, і чудодійний дар вигадувати й розповідати казки.

Же в ранньому віці пробиваються нахили майбутнього генія: по-перше, він твердить, що пам'ятає відчуття, котрі викликало в ньому, немовляті, сповивання й купання в барилі, а по-друге, надміра уяви ввергає його в сльози, і він плаче над історіями, самим ним вигаданими.

Всепоглинаюча ніжність властива йому з дитинства. «Мое чисте дитяче любовне відчуття, — пише він в «Дитинстві», — мов яскравий промінь, відкривало мені в людях... кращі їхні властивості й те, що всі люди ці здавалися мені виключно хорошими».

Коли він щасливий, то думає саме про того єдиного індивіда, котрий, за його переконанням, нещасний, він плаче і прагне висловити йому свої почуття. Він цілує старого коня і просить у нього пробачення за те, що завдав йому страждань. Пізніше м'якість, чуйність і ніжність стануть Толстому антипатичні, і він розчарується в своєму «Дитинстві», сповненому саме цих рис, але ми знаємо, з чого він починався: саме з любові й ніжності. То вже саме життя та невгамовний розум визначають подальші його приязні й манери, поведінку, уподобання й судження, що ставали дедалі суворішими.

З раннього віку він намагається відгадати думки інших людей, а навчаючись у Казанському університеті, за один рік відкриває для себе й намагається застосувати в своєму житті всі філософські системи, всі релігії. У цих шуканнях він доходить до того, що йому здається: якби він зумів досить швидко оглянутись, то побачив би зненацька порожнечу там, де тільки що був сам. «Я не думав уже про те питання, що цікавило мене, а думав про те, про що я думав», — пише він в «Отроцтві».

Цей вічний самоаналіз був спрямований на постійне самовдосконалення. Проте віра в необхідність духовного вдосконалення, абсолютно безкорислива спочатку, під тиском юнацьких пристрастей і величезного самолюбства спрямовується поступово на те, щоб підкорити суспільство й завойовувати любов. «Мені хотілося, — пише він у третьому розділі

«Юності», — щоб всі мене знали й любили. Мені хотілося сказати своє ім'я... і щоб усі були вражені цією вісткою, обступили мене й дякували за що-небудь».

Саме в студентські роки він виявляє дивовижну незалежність у судженнях, критикує суспільні умовності та розумову закостенілість, висміює університетську науку, іронізує над викладанням історії, і його на деякий час не допускають до занять за вільнодумство. Тут же він знайомиться з Руссо. «Я більше ніж захоплювався ним, — скаже він Полю Буайє навесні 1901 року. — В 15 років я носив на ший медальйон з його портретом замість натільного хреста». Він був дуже вдатливим і захопленим юнаком.

Вийшовши з університету, набенкетувавшись у Петербурзі і надбавши боргів, він поселяється в Ясній Полянці. Однак село не виправдає його надій, розчарує так само, як «вищий світ», до того ж його переслідують кредитори, і він 1851 року тікає на Кавказ, в діючу армію, до свого улюбленого брата Миколи, що служив там офіцером.

«Мій намір, — писав він своїй тітці Тетяні 12 січня 1852 року, — непродумане моє рішення їхати на Кавказ було мені намовлено Всевишнім. Мною керувала рука Божа — і я гаряче дякую, я відчуваю, що тут я став кращим... я твердо переконаний, що б не сталося зі мною, все мені на благо, тому що на те воля Божа».

Це було передчуття чи осяяння: 1852 року Толстой написав «Дитинство», «Ранок поміщика», «Набіг», «Отроцтво». Як іноді буває в невловному літературному процесі, не нове життя серед п'янкої екзотичної природи, не тривоги й небезпеки війни, не люди й почуття, раніше йому невідомі, що тільки тепер оце відкрились і стали предметом уважного вивчення, — ні, не оглушливо нова дійсність лягає в основу його першого твору на правах вражаючого приводу, про який не можна не написати, а далеке й миле минуле, в яке він повертається, мабуть, під тиском самотності й страждань, бо «Дитинство» він розпочав восени 1851 року в Тифлісі, коли захворів, а закінчив 2 липня 1852 року в Пя'тигорську, під час тривалого видужання, забутий всіма і розчулений своїм бідацьким становищем

Рукопис він послав без підпису у «Современник», котрий відразу ж і опублікував «Дитинство» 6 вересня 1852 року. Повість мала величезний успіх в Росії, а потім і в усій Європі. В «Дитинстві» мало реальних фактів і подій, у цьому автобіографічному творі індивідуальність Толстого майже не знайшла свого вираження, хоч як це дивно. Та могутня індивідуальність

Толстого вже проявилась в «Отроцтві» своєрідністю психологічного аналізу, незвичайно яскравим відчуттям природи й гостротою душевних переживань, а в «Ранку поміщика» розгортається на повну силу, з усією безстрашною щирістю спостережень.

У цей же період з'являються й кавказькі повісті Толстого, в яких безпосередньо позначились тодішні настрої і думи його. 24 грудня він написав першу з них – «Набіг». Характери деяких персонажів «Війни і миру» вже намічено тут. У центрі повісті – сам автор, мовчазний спостерігач, що не поділяє чужих думок і настроїв.

«Невже тісно жити людям на цьому прекрасному світі, під цим незмірним зоряним небом? – думає він. – Невже може серед цієї чарівної природи утриматися в душі людини почуття ненависті, помсти чи пристрасті знищення собі подібних? Все недобре в серці людини мало б, здається, сезнути в зіткненні з природою – цим безпосереднім вираженням краси й добра».

Пізніше написано оповідання «Рубка лісу», повне тонких спостережень над солдатською психологією. А 1856 року з'являється «Зустріч в загоні з московським знайомим», в якій Толстой убивчо й безжально змальовує духовне убозтво представника світської знаті. Та по-справжньому розквітає геній Толстого в кавказькій повісті «Козаки», яка хоч і була закінчена 1860-го, а друком з'явилася тільки 1863 року, задумана й в основному написана була саме на початку п'ятдесятих років, під час перебування на Кавказі.

«Над усіма цими творами підноситься, – пише Ромен Роллан у своїй книзі «Життя Толстого», – немов найвища вершина в гірському кряжі, кращий з ліричних романів, створених Толстим, пісня його юності, кавказька поема «Козаки». Сніжні гори, що малюються на тлі сліпучого неба, наповнюють своєю гордою красою всю книгу. Це творіння – неперевершене... «...всемогутній Бог молодості... – говорить Толстой, – неповторна поривність». Яка весіння повинь почуттів! Яка сила любові!»

Хочеться навести тут слова ще одного видатного письменника, визнаного замолоду всім світом, лауреата Нобелівської премії Ернеста Хемінгуей, що зачитувався цією повістю Толстого, полюючи в африканській савані: «...і в цьому ж томику я читав повість «Козаки» – дуже гарна повість. Там була літня спека, комарі, ліс – такий різний в різні пори року – і ріка, через яку переправлялись в набігу татари, і я знову жив у тодішній Росії.

Я думав про те, яка реальна для мене Росія часів нашої громадянської війни, реальна, як будь-яке інше місце, як Мічиган чи прерії на північ від нашого міста й ліси навколо пташиного рзплідника Еванса... Тому що ми були там і в книгах, і не в книгах, а там, де буваємо ми, якщо тільки ми варті чого-небудь, там вслід за нами вдасться побувати й вам. Земля врешті-решт вивітрується, і пил відлітає з вітром, всі її люди вмирають, шезають безслідно, крім тих, хто творив мистецтво... Економіка тисячолітньої давнини здається нам наївною, а твори мистецтва живуть вічно, але створювати їх дуже важко, а зараз до того ж і не модно. Люди не хочуть більше творити мистецтво, тому що тоді вони будуть не в моді, і воші, що повзають по літературі, не удостоять їх своєю похвалою. І діло це важке. Як же бути? А от так. І я продовжую читати про ріку, через яку переправлялись в набігу татари, про п'яного старого мисливця, про дівчину і про те, як по-різному там буває в різні пори року».

Повість цю в нас знають всі, і краще про неї навряд чи й скажеш, ніж сказали ці далекі й чужі люди. Наведемо тут тільки одне місце. Щоб відродити в читачів аромат і свіжість цієї книги, могутність зображувальних засобів генія, котрому в час її написання було лише двадцять чотири роки:

«Обвите виноградом місце було схоже на криту затишну альтанку, темну й прохолодну.

— Ранком тут був, — зітхнувши, сказав старий, — видать, лігво відпотіло, свіже.

Раптом страшний тріск пролунав у лісі, кроків за десять від них. Обое здригнулись і вхопились за рушниці, та нічого не побачили; тільки чути було, як ламалось гілля. Рівномірний, швидкий тупіт почувся на мить, з тріскотняви перейшов у гул, все далі, далі, ширше й ширше розлягався тихим лісом. Щось ніби обірвалося в серці Оленіна. Він марно вдивлявся в зелені хаші і нарешті озирнувся на старого. Дядько Єрошка, притиснувши рушницю до грудей, стояв нерухомо; шапка його була збита на потилицю, очі горіли незвичайним блиском, і роззявлений рот, із котрого злісно виставлялися з'їдені жовті зуби, завмер у своєму положенні.

— Рогаль, — промовив він. І шалено, кинувши об землю рушницю, став смикати себе за сиву бороду. — Тут стояв! Зі стежки підійти б! Дурень! Дурень! — І він злісно ухопив себе за бороду. — Дурень! Свиня! — твердив він, боляче смикаючи себе за бороду.

Над лісом в тумані неначе пролітало щось; все далі й далі, ширше лунав біг піднятого оленя...»

Коли почалася російсько-турецька війна (листопад 1853 р.), Толстой припиняє так вдало розпочату літературну діяльність, домагається спочатку призначення в армію, що знаходилася в Румунії для запланованого походу на Балкани, котрий так і не відбувся через надзвичайно складну оперативну обстановку, потім перевівся в діючу Кримську армію і 7 листопада 1854 року прибув до Севастополя. Тут він хоробро воював, і життя його не раз піддавалось смертельній небезпеці, особливо в квітні-травні 1855 року, коли він через два дні на третій заступав чергувати на батареї четвертого бастиону під час облоги Севастополя англо-франко-турецькими військами і особливо під час штурмів, що провадилися постійно. Місяцями він перебуває віч-на-віч зі смертю і в стані безперервної душевної напруги звертається до Бога. Можна було б сказати точніше: повертається. Бо в часи студентства, перебравши всі філософії й релігії світу, він розгубив свої вірування, відійшов від церкви і вже тоді багато в чому розчарувався, сягнувши незвичайно могутнім інтелектом далеко за межі канонічної віри. Це потім стане мукою всього його життя – шукання істини у світі, в суспільстві, в людській природі і в собі.

У дні найбільшої безпеки, в квітні 1855 року, він записує до щоденника одну із своїх молитов, у якій дякує Богові за те, що той береже його серед смертей і небезпек, молить не залишати його й надалі, щоб він міг досягти «вічної й великої, невідомої, але усвідомленої мною мети буття!» І лишається для нас великою тайною: чому саме зараз, під кулями й зливою снарядів, в обложеному Севастополі, серед вибухів, смертей і криків, він береться за продовження своєї трилогії – пише «Юність»?

Ромен Роллан твердить, посилаючись на записи в щоденнику, що метою буття в цей період для Толстого було не мистецтво, а віра. Проте є всі підстави не погодитися з цим твердженням при одній згадці про блискучі сторінки «Юності». Під гуркіт канонади великий художник зумів спокійно й величаво проникнути в неясні мрії юності, охопити вірування думок у юній голові, пристрастей і бажань – в юному серці.

А вороже кільце навколо Севастополя тим часом звужувалось, з кораблів висаджувалися все нові й нові війська, підвезені з колоній Англії й Франції, перекинуті морем з недалекої Туреччини, і штабс-капітан граф Лев Толстой у бліндажі четвертого бастиону не міг жити серед солдатів, унтер-офіцерів та офіцерів, бачити їхні смерті, поранення й страждання й не написати про це. Тут, як і на Кавказі, його спочатку обступа-

ють спогади про далеке й миле минуле і просяться на сторінки, а потім реальне буття заступає все й захоплює буйну уяву й чутливу душу великого художника, і він увічніює дійсність у своїх знаменитих «Севастопольських оповіданнях».

Оскільки твори Толстого всім відомі і про них писалося багато й розумно, обмежимося тільки характеристикою обставин, в яких вони створювалися, й визначенням місця, яке займає певний твір у житті цього дивовижного генія, котрий вражає нас одним своїм виглядом і кожним рядком, – все тут велике й незвичайне, як він сам.

Описавши патріотизм російських воїнів у першому оповіданні, коли він тільки-но прибув до Севастополя і його ентузіазм ще був свіжий і незатьмарений, Толстой прославляє героїчну російську армію, свою батьківщину: оборона Севастополя йому здається величною епопеєю.

Потужність його таланту вражає і в цьому оповіданні. Відіслане в «Современник», воно було негайно опубліковане, і цариця плакала, читаючи його, цар Микола I віддав наказ перекласти оповідання на французьку мову, а автора перевести в небезпечне місце. Аякже! Толстой у першому оповіданні «Севастополь в грудні 1854 року» прославляє батьківщину та армію, а це завжди подобалося і подобається всім царям, урядам і президентам.

У другому оповіданні «Севастополь в травні 1855 року» геніальна толстовська прозорливість та нахил до аналізу досягають пронизливої гостроті. Тут уже діють живі люди з їхніми пристрастями, зі своїм внутрішнім світом, дуже далеким від показного зовнішнього героїзму. Вражає багатство яскраво окреслених доль і характерів.

З приводу цього оповідання він сам в кінці його висловлює сумнів: «Може, не треба говорити цього? Можливо, те, що я сказав, належить до одної з тих істин, котрі... не повинні бути висловлені?... Де вираження зла, котрого треба уникати? Де вираження добра, котре належить наслідувати в цій повісті? Хто злодій, хто герой її? Всі гарні і всі погані...

Головний же герой моєї повісті, котрого я люблю всіма силами душі, котрого намагався відтворити у всій красі його і котрий завжди був, є і буде прекрасний, – правда».

Редактор «Современника» Некрасов, прочитавши «Севастопольські оповідання», написав авторові: «Це саме те, що треба зараз російському суспільству: правда – правда, якої зі смертю Гоголя так мало лишилось в російській літературі... Ця правда в тому вигляді, в якому вносите Ви в нашу літературу, є дещо у нас абсолютно нове... Боюся одного, щоб час

і нищість дійсності, глухота та німота оточення не зробили з Вами того самого, що з більшою частиною з нас: не вбили у Вас енергії...» Але тут Микола Олексійович не на того напав: і «нищість дійсності», і «глухота й німота оточення» ще дужче загартували Толстого, його геній та внутрішнє прагнення свободи і справедливості.

Тургенєв плакав і кричав «ура!», читаючи «Севастопольські оповідання», зустрів його з розкритими обіймами, коли Толстой в листопаді 1855 року після довгих місяців перебування серед страждань і смертей приїхав до Петербурга. Але середовище літераторів, у яке він вперше потрапив, розчарує й обурює Толстого. Він не міг пробачити письменникам, що вони, проповідуючи високі істини, самі здавались йому дріб'язковими й фальшивими.

Усі ми знаємо групову фотографію того періоду, де Толстой у перший свій приїзд знявся разом з основоположниками літературного фонду – Тургенєвим, Гончаровим, Островським, Григоровичем і Дружиніним. Сам він у формі штабс-капітана стоїть позаду своїх іменитих, впевнених у собі, а тому й невимушених колег. Вигляд у нього аскетичний, суворий. Ще вгадується в усій постаті, в напружено схрещених на грудях руках, в запалих щоках і виснаженому обличчі його недавнє перебування в діючій армії, серед небезпеки, смертей і поранень – він ще й досі ніби в конаючому Севастополі. В коментарі до цієї фотографії західний публіцист і біограф Сюарес, сучасник Толстого, дотепно зауважує: «Стоячи позаду своїх товаришів, Толстой у військовій формі здається скоріше стражем цих людей, аніж рівним серед рівних; можна подумати, що він зараз відведе їх у в'язницю».

Особливо жорстокі суперечки виникали між Толстим і Тургенєвим. Найжорстокіша, що призвела до повного розриву, сталася 1861 року, коли Тургенєв, похваляючись привселюдно своєю схильністю до філантропії, розповідав про те, що його дочка займається благодійними ділами. Толстого ж ніщо так не обурювало, як світська благодійність, та ще й показна. «А я вважаю, – сказав він, – що вишукано одягнена дівчина, тримаючи на колінах брудне й смердюче ганчір'я, грає неширу, театральну сцену».

Тургенєв, втративши самовладання, крикнув, що вдарить його, і Толстой, вправний стрілець, блискучий мисливець і бойовий офіцер, одразу ж викликав Тургенєва на дуель – стрілятися на рушницях. Тургенєв, пошкодувавши за тим, що вчинив, надіслав Толстому вибачливого листа, але Толстой не простив його.

1856 року Толстой подає у відставку і їде за кордон. Починаються душевні терзання, що супроводжуватимуть його все життя. Це розчарування в людях, в суспільстві, в самому собі, богошукання та прагнення істини.

«Він ніколи не вірив у ширість людей, – відзначав Тургенев. – Будь-який душевний порух здавався йому фальшивим, і він мав звичку незвичайним поглядом своїх очей наскрізь пронизувати людину, коли йому здавалося, що та фальшивить».

Григорович: «Як він прислухався, як вдивлявся в співбесідника з глибини сірих, глибоко захованих очей і як іронічно стискалися його губи».

Євгеній Гаршин: «Тургенев говорив мені, що він ніколи в житті не переживав нічого важчого за цей випробовуючий погляд, котрий у поєднанні з двома-трьома словами в'дливого зауваження здатен був призвести до несамовитості».

Сам Толстой записав тоді: «Я переконався, що майже всі... були люди безсовісні і здебільшого люди погані, нікчемні за характером – набагато нижчі за тих людей, котрих я зустрічав у моєму колишньому розгульному та воєнному житті, – але самовпевнені і самозадоволені, як тільки можуть бути люди зовсім святі... Люди ці мені спротивилися...»

Так він відгукувався про братів-письменників, котрі глибоко й непоправно розчарували його. Він розійшовся з ними назавжди, але деякий час поділяв думку, що мистецтво – віра і в ній можна знайти втіху і навіть славу. Але пізніше в «Сповіді» – одному з найгіркіших людських документів – осудить цю свою помилку: «Мені за це платили гроші, у мене була прекрасна їжа, приміщення, жінки, середовище; у мене була слава».

З січня по серпень 1857 року в пошуках нової віри – віри в прогрес – він здійснює подорож до Франції, Німеччини, Швейцарії.

Його обурюють «цивілізовані європейці», особливо багаті англійці, котрі в отелі «Швейцергоф» у Люцерні 7 липня у його присутності відмовили в подаянні бродячому музикантові. Він зненавидів і почав зневажати лібералізм та лібералів, які «зробили собі підрозділи в цьому ...хаосі добра і зла, провели уявні лінії і риси по цьому морю. Для них цивілізація – благо; варварство – зло; свобода – благо; неволя – зло. Саме оце уявне знання знищує інстинктивні, блаженні первісні потреби добра в людській натурі. І хто дасть визначення, що таке свобода, деспотизм, цивілізація, варварство?.. І хто бачив таке середовище, в якому не було б добра і зла водно-

час? Один, тільки один є у нас непогрішний керівник, всесвітній дух, котрий велить нам тиснутися одне до одного», — так писав він у «Записках князя Нехлюдова», і нам навіть з такої немислимої далечини в часі й просторі уявляється ця бентежна душа величнішого із людей, якій тісно в межах загальноприйнятої моралі й цивілізації, але вирватися з них вона не може.

З Європи він повертається в Ясну Поляну ще розчарованішим і заходиться облаштовувати життя, господарство, навчання селянських дітей, тобто шукає спасіння в народі. Ось як він сам описує своє повернення: «...в Росії життя — постійна праця, вічна праця і боротьба із своїми почуттями. Благо, що є спасіння — світ моральний, світ мистецтва, поезії, приязні. Тут ніхто, ні становий, ні бурмистер, мені не заважає, сиджу сам, вітер виє, багнука, холод, а я погано, тупими пальцями розігрую Бетховена і проливаю сльози розчулення, або читаю «Ліаду», або сам вигадую людей, жінок, живу з ними, псую папір або думаю, як зараз, про людей, яких люблю». Так він писав юній тітоньці графині Олександрі Андріївні Толстой 18 серпня 1857 року, незабаром після повернення із Швейцарії.

Не будемо тут зупинятися на його затії реформувати освіту в Росії, починаючи з Ясної Поляни, що принесла йому нові, ще тяжчі розчарування. Щоб хоч якось розвіятися, він віддається світським розвагам, на все життя захоплюється полюванням, так геніально відображеним у «Войне и мире». Ні в чому не знаючи міри, сам-один ходить на ведмедя. Одного убив влучним пострілом, а другого дня величезна поранена ведмедиця розлючено кинулася на нього і не розірвала тільки тому, що він встиг вистрілити впритул просто в роззявлену пащу, і куля роздробила їй нижню щелепу. Та ще тому, що на ньому була величезна вовча шапка — з цією шапкою геніальна голова його побувала в пащі розлюченої від болю ведмедиці, але виявилася їй не по зубах — зуби ж бо були вибиті кулею!

Чи не з цієї ведмедиці зняли шкуру його єгері, обробили її і простелили в тому знаменитому кабінеті, де він написав свої потрясаючі романи, які всі ще були попереду.

На цій шкурі, насолодившись його могутньою любов'ю та ласками, засинала у нього в ногах юна й розкішна Софія Андріївна Берс, поклавши палаючі ланіти на прохолодні босі ступні геніального свого мужа і повелителя. З сімнадцятилітньою Сонечкою Берс тридцятичотирилітній Лев Миколайович обвінчався 23 вересня 1862 року, зазнавши перед цим великих

втрат і ще більших страждань: 19 вересня 1860 року вмирає від туберкульозу його улюблений старший брат Микола Миколайович, талановитий белетрист і блискучий офіцер, до якого він тікав колись на Кавказ, з яким ділив хвилюючі й незабутні переживання на полюванні.

Того ж року вмер від туберкульозу його другий брат Дмитро. Ці смерті потрясли Толстого, похитнули його віру в усе на світі, навіть відвернули від мистецтва. «Правда, котру я виніс із тридцяти двох років, є те, що становище, в яке нас поставив хтось, це найжахливіший обман... Ну, звичайно, доки є... бажання знати й говорити правду, намагаєшся взнати й говорити... Саме оце я й буду робити, тільки не в формі вашого мистецтва, — пише він в листі до Фета 17 жовтня 1860 року. — Мистецтво є брехня, а я вже не можу любити прекрасну брехню».

У цей час він, проте, пише прекрасне оповідання «Заметіль», котре можна віднести до циклу кавказьких творів, бо в основі його лежить пригода, що сталася з Толстим, коли він повертався з Кавказу через донські та калмицькі степи, а 1859 року з'являється й найчистіший із його шедеврів — «Родинне щастя». Він ніби заздалегідь переживає й відтворює всі перипетії своєї любові, довгого залицяння й, нарешті, одруження.

Саме під благотворним впливом цього кохання до сімнадцятилітньої красуні Сонечки Берс, котра стала його дружиною, не знаючи й не відаючи, за якого генія вона вийшла та на які душевні терзання наражає себе, ставши опорою, другом цієї невгамовної натури, ця величезна любов і полум'яна пристрасть водили рукою Толстого, коли писав він безсмертні сторінки про зустріч Наполеона з князем Андрієм на полі бою під Аустерліцом, або загибель юного Петі Ростова, чи битву під Бородіном, чи оте грандіозне полювання старого Ростова, чи танець юної Наташі.

Це були найщасливіші роки, місяці, дні і години в житті одного з найбільших геніїв людства і ще більшого страждальця, і сам Господь Бог нагородив його любов'ю чистої, юної, чарівної і розкішної дівчини.

«Спочатку він насолоджувався родинним життям з тією пристрастю, яку вкладав у все, — пише Ромен Роллан. — Графиня Толстая справляла благотворний вплив на його мистецтво. Вона мала схильність до літератури (сама написала декілька оповідань) і була, за її визначенням, «справжньою дружиною письменника», до такої міри приймала вона до серця все, що стосувалося творчості чоловіка. Вона допомагала йому в роботі, писала під його диктування, переписува-

ла його чернетки (кажуть, вона сім разів переписувала «Війну і мир»). Вона прагнула вберегти Толстого від пожерливого демона — релігії, цього небезпечного духа, що грозився погубити в ньому письменника».

Але... «В зачароване коло любові й мистецтва, зведене навколо нього графінею Толстою, — відзначає Ромен Роллан, — знову починають підкрадатися душевні муки».

Так, 1869 року, коли Толстой завершує «Війну і мир» та від'їздить на кілька днів у справах маєтку, з ним трапляється якийсь психічний шок — можливо, внаслідок колосального перевтомлення й виснаження. Ось як він сам описує свій стан в листі до Софії Андріївни: «Вночі я лежав у ліжку й не спав; чув, як пробило дві години... Я стомився страшенно, хотілося спати, і нічого не боліло. Але раптом на мене напав такий тусок, страх і жах, яких я ніколи не зазнавав. Подробиці цього відчуття я тобі розкажу пізніше; але подібного мученицького стану я ніколи не відчував і нікому не дай Бог зазнати. Я підхопився, звелів запрягати... Доки запрягали, я заснув і прокинувся здоровим».

Толстому, авторові найгеніальнішої книги «Війна і мир», було тоді трохи більше сорока. На старість, звичайно, і натяку не було. Не було й думок про смерть. Поки що. Однак...

Однак духовні терзання не полишали його і в цей щасливий період. Найповніше та найкраще виразив це він сам у своїй потрясаючій «Сповіді»: «Мені не було п'ятдесяти, у мене була добра, любляча і кохана жона, хороші діти і великий маєток. Ім'я моє було «славне», я... користувався силою духовною й тілесною..., тілесно я міг працювати на покосах, не відстаючи від мужиків; розумово я міг працювати по 8–10 годин підряд... Життя моє спинилось. Я міг дихати, їсти, пити, спати. Але життя не було, тому що не було... бажань. Якщо я бажав чогось, я наперед знав, що це омана ... з цього нічого не вийде. Навіть взнати істину я не міг бажати... Істина була та, що життя є безглуздя. Я... прийшов до прірви, я ясно побачив, що попереду нічого немає, крім погибелі... Я, здоровий, щасливий чоловік, відчув, що не можу більше жити... І от тоді я, щасливий чоловік, ховав від себе шнурок, щоб не повіситися на перекладині між шафами у своїй кімнаті... і перестав ходити на полювання з рушницею, щоб не спокуситися... Душевний стан цей виражався для мене так: життя моє є кимось зіграний наді мною дурний і злий жарт. Сорок літ жив, жив, навчаючись, розвиваючись, і от тепер ясно усвідомлюю, що нічого в житті не мав. Від мене нічого не зостанеться, крім смороду і черви... Можна жити, доки п'яний

життям; а як тільки протверезієш, то не можна не бачити, що все це обман, і глупий обман!»

«Рятунок прийшов від народу, — пояснює Ромен Роллан. — Чим більше Толстой наближався до народу, тим виразніше усвідомлював, що справжнє життя — це життя в праці, життя народу і що життя це пронизане істинною правдою.

Але яким чином злитися з народом і розділити з ним віру? Мало зрозуміти, що інші люди праві, щоб уподібнитись їм. Даремні молитви, даремно простягати в тузі до небес руки. Небеса мовчать. Як же знайти Бога?»

Толстой сам зрозумів, що мільйони простих людей, не мудруючи лукаво, живуть не розумом, а вірою, і заспокоюється. Ось «Сповідь» його: «Пам'ятаю, це було ранньою весною, я один був у лісі, вслухаючись в звуки лісу. Я думав все про одне, як думав усі ці три роки. Я знову шукав Бога... І знову при цій думці в мені піднялися радісні хвилі життя. Все навколо мене ожило, набуло змісту. «Тож чого я шукаю ще?» — озвався в мені голос. Так ось він. Він є те, без чого не можна жити. Знати Бога і жити — одне й те ж. Бог є життя... І світло це не покидало мене».

А тепер повернімося до неперевершеного творіння Генія, що так виснажило його, до роману «Війна і мир».

Російське суспільство, так званий «вищий світ», як його описав Толстой на перших ста сторінках роману, — це юрба безбарвних брехливих нероб, здатних на будь-яку нищість і злочин. І лише на сотій сторінці лунає крик одного із них — найпідлішого, найстрашнішого і найнебезпечнішого інтригана й лицеміра князя Василя про те, що, скільки б не брехали, скільки б не творили злочинів задля багатства й становища, скільки б не обдурювали, все закінчиться смертю, все! А смерть жадлива. Цей паразитичний «вищий світ» брудно й ганебно живе і навіть умерти достойно не здатен. Люблячи Росію і свій народ, Толстой малює й здорових духом людей — П'єра Безухова, Марію Дмитрівну, молодих Ростових, покірну долі княжну Марію, списану зі своєї матері, гордого, мученицьки незадоволеного своїм оточенням князя Андрія.

Та от починається війна 1805 року, і російська армія відправляється в Австрію, щоб взяти участь у боях з Наполеоном. Все зрушується, і благо тому, хто вручить себе долі, покладеться на неї, як Кутузов, котрий тільки «робить вигляд, що все, що відбувається з необхідності, випадковості й волі окремих начальників, діялось хоч і не за його наказами, але згідно з його намірами». Щастя в тому, щоб діяти безпосеред-

ньо — адже це нормальне й здорове становище. Андрій дихає тут на повні груди, відчуває нарешті, що живе. А коли його поранило під Аустерліцом, на нього сходить велике вмиротворення: лежачи на спині, він не бачить нічого, крім високого неба. «Як тихо, спокійно й урочисто, зовсім не так, як я біг, — думав він. — Як же я не бачив раніше цього високого неба? І який я щасливий, що спізнав його нарешті. Так! Все нікчемне, все обман, крім цього безкрайнього неба. Нічого, нічого нема, крім нього...»

Тут ми бачимо філософські пошуки й терзання Толстого — його силу і його слабкість. Силу геніального художника, що так яскраво, глибоко й неповторно виразив духовний світ своїх сучасників, і слабкість мислителя, що внаслідок історичних обставин не бачив та й не міг бачити шляхів соціального розвитку суспільства, його творчий геній подарував нам у цьому романі сотні людських характерів, наділених незрівнянною життєвою силою, правдивістю, неповторною індивідуальністю. Не уявляєш і понині, як можна було так реально зобразити генералів, царів, солдатів, селян, вельмож, росіян, французів, австрійців, з такою природністю й достовірністю. Усе це тому, що над романом Толстой працював у пору найбільшого свого щастя, працював натхненно, з ентузіазмом і захопленням. Ось уже понад сто п'ятдесят років чарує нас ця книга книг особливо юною свіжістю почуттів, і кожен образ роману, витончений і довершений, зворушує нас, як музика Бетховена чи Моцарта.

Наполеон, Кутузов, капітан Тушин, юний Петя Ростов, Соня, Платон Каратаєв (мені він найменше подобається, бо в ньому багато авторської заданості), французькі начальники в спаленій Москві — очима П'єра Безухова, приреченого на страту. Старий Ростов і батько Андрія. Бородінський бій і сцени полювання, навіть те, як фельдмаршал Кутузов сідає чи злазить з коня, — потрясає й лишається з нами на все життя окрасою, відрадою, гордістю, і нема на світі скарбів, які б зрівнялися з багатством, дарованим нам і нашим дітям та внукам на тисячі років уперед генієм Толстого. Із найбільшою любов'ю написано образ Наташі, що став безжальною мірою і недосяжним взірцем всіх жіночих образів світової літератури.

Отут саме і варто сказати, що Толстого породила війна. Хоч як це парадоксально звучить, але вдумаймося в те, що було б з ним, якби він не поїхав у діючу армію на Кавказ, якби не брав участі в Севастопольській обороні? Чи були б кавказькі повісті й «Севастопольські оповідання»? Чи були б «К-

заки», в яких так реально і зримо постають перед нами основні риси автора «Війни і миру» і самого роману?

Про це, до речі, думав і Хемінгуей, котрий все життя учився в Толстого (та й хто ж у нього не вчився на білому світі!), перечитував його й казав, що за щастя прочитати ще раз уперше «Війну і мир» та «Анну Кареніну» він не пошкодував би й мільйон доларів.

«...я із задоволенням усівся під деревом, — пише він у тих самих «Зелених узгір'ях Африки», — і розгорнув «Севастопольські оповідання» Толстого. Книга ця дуже молода, в ній є прекрасний опис бою, коли французи йдуть на штурм бастіону, і я замислився над долею Толстого й над тією величезною перевагою, котру дає письменникові військовий досвід. Війна — одна з найважливіших тем, і притому така, що про неї найважче писати правдиво, і письменники, котрі не бачили війни, із заздрості намагаються переконати себе й інших, що тема ця незначна, або протиприродна, або нездорова, тоді як насправді їм просто не довелось знати того, чого нічим не можна компенсувати».

Так, участь у війні на Кавказі й особливо в Кримській війні дала Толстому неоціненний досвід, котрий допоміг йому відтворити епоху наполеонівських війн і особливо Вітчизняну війну 1812 року, бо письменник замолоду взяв свій народ на війні, розділивши з ним всі тяготи й страждання, а відстань у п'ятдесят років не мала вже ніякого значення.

Толстой у своєму романі відтворює війну народну — саме такою й була війна проти Наполеона 1812 року. Всі його персонажі — не солдати, не офіцери, не генерали. Це перш за все люди, що стали на захист своєї вітчизни. Особливо вражає в цьому плані головнокомандуючий фельдмаршал Кутузов. Коли перший російський полк прибув до Австрії, полковому командирові наказано було підготувати його до огляду, який провадитиме сам фельдмаршал з представниками австрійського генерального штабу. Полковий командир як справжній служача, вихований на тому, що кожен солдат, за офіційною версією, це обов'язково «бравий солдат», а російське військо — найкраще військо в світі, віддає розпорядження начистити обмундирування й амуніцію, будь-чим скріпити розбиті тисячоверстим маршем чоботи, і солдати, знемагаючи від втоми, кинулися наводити «шик и блеск». Як же неприємно був вражений Кутузов цим брехливим і показним шиком, приїхавши з представниками австрійського командування, щоб саме на марші показати їм роззутий і виснажений полк, наочно довести його неспроможність з ходу вступити в бій.

Кутузова цікавила не брава виправка, не бадьорі марші й «залихватские» пісні, бо все це — мішура, показуха, а не справжній стан війська, кожного солдата. У цьому мудрість Кутузова і безкомпромісний, безжальний реалізм Толстого. Цей реалізм змушує геніального письменника давати таку ганебну сцену в рядах російської армії, що прийшла в чужу країну, як викрадення гаманця в Дениса Давидова молодим прапорщиком, але скільки ж у цій сцені драматизму й мученицького каяття, скільки страждань і вимушеного приниження через бідність невідомого прапорщика, у якого вдома залишилася тільки старенька й благочестива мати, скільки тут співчуття і жалю! У іншого автора ця сцена кинула б тінь на російську армію, у Толстого ж вона служить возвеличенню людини через співстраждання молодого Миколи Ростова до того бідного прапорщика, і читач та й чужі люди, в даному разі австрійці, коли б вони навіть дізналися про цей випадок і всі його наслідки, переконалися б у тому, що російські офіцери, російські солдати — просто російські люди — милосердні, великодушні, горді й нещасні, як усі люди на землі, справжні люди, а не показні, не затягнуті в мундири вимуштрувані й безсердечні вояки. До речі, й слабкостями вони наділені, як і всі, але слабкості ці, як-от і викрадення гаманця, викликані нерівністю, бідністю, жорстокими умовами життя офіцерського середовища. За всієї невблаганної суворості всепоглинаючого служіння істині й реалізму Толстой настільки любить людину, що не може беззастережно засудити бідного прапорщика — він його теж любить, він йому співчуває, він його прощає, жалюючи, і ми, зачаровані людинолюбством Толстого, поділяємо авторське ставлення до нещасного прапорщика, беремо чомусь на себе частку його провини, ніби він наш родич або близька й дорога людина.

Та справжня велич роману «Війна і мир» і новаторство Толстого полягають у відтворенні історичної епохи великих війн і потрясінь, коли в рух приходять, стикаються на полях битв цілі народи й нації.

По закінченні «Війни і миру» Толстой відчуває душевне виснаження і порожнечу, котру намагається заповнити складанням «Азбуки» для народу, й працює над нею чотири роки. Це величезний підручник на 700—800 сторінок, яким він гордиться більше, ніж «Війною і миром», бо знову впадає в містику й богошукання, в свої педагогічні експерименти. Закінчивши «Азбуку» 1872 року, він складає ще одну книгу для читання 1875 року і захоплюється грецькою мовою, вивчає її день і ніч

для того, щоб читати справжнього Гомера, а не того, що постає з перекладів.

У листі до Фета, з яким Толстой дружив, він пише: «Всі ці Фоси й Жуковські співають якимсь медово-масляним, горловим, підлим і підлабузницьким голосом, а той чорт і співає, й репетує на повні груди, і ніколи йому в голову не приходило, що хтось його може слухати».

Цим непомірним захопленням і виснажливою працею він підриває своє здоров'я і 1871 року змушений їхати в Самарську губернію до башкирів лікуватися кумисом. Він незадоволений всім на світі, за винятком древніх греків, і з 1872 року висловлює серйозні наміри все розпродати й переїхати до Англії. Це була межа його розчарувань: глибоко знаючи й люблячи Росію, він майже зрікається батьківщини, її людей, її рівнин, лісів і перелісків — всього того, чим жив і чим був хоч іноді щасливий. В глибокій розпуці й тривозі графиня Толстая, розуміючи міру душевного занепаду любого чоловіка й великого письменника, пише йому: «Якщо безперервно сидітимеш над греками, ти не вилікуєшся. Вони на тебе нагнали тугу і байдужість до життя теперішнього. Недарма ж це мертва мова, вона наводить на людину і мертвий стан духу».

Він знову повертається до педагогічної діяльності і, як результат довгих роздумів і певної педагогічної практики, пише статтю «Про народну освіту», котра викликала великий інтерес з боку педагогів і палку дискусію про шляхи розвитку народної освіти в Росії, про методи навчання дітей. У цій статті Толстой теоретично обґрунтовує свої давні переконання в тому, що дітей треба вчити таким чином, щоб вони самі робили висновки й узагальнення, які впливали б із спостережень, дослідів, а не заучували механічно не зрозумілі їм формулювання й відомості. Толстой не дише закликав, а й на практиці доводив, що вивчати природу й предмети життя та мистецтва треба в природних умовах, на місцевості, проводити екскурсії в поле, в ліс, де діти могли б спостерігати життя рослин, тварин, постійні зміни в природі. В своїх проникливих бесідах Толстой будив у дітях кмітливість, допитливу думку, допомагав їм самостійно розбиратися в складних явищах і питаннях, вчив складати твори, що сприяли розвиткові творчих нахилів учнів. Тепер немає сумнівів у тому, що в основу прогресивної на наш час системи шкільного навчання, запровадженої видатним радянським педагогом Сухомлинським, покладено вчення Толстого. Шкода тільки, що мало й нерозумно скористалися вченням Толстого ті, хто мав цим скористатися і взяти на озброєння вже давно. Він і тут був великим.

Ще більше, ніж педагогічна діяльність, порадувало Софію Андріївну рішення Толстого написати новий роман: 19 березня 1873 року він розпочав «Анну Кареніну». Це був тяжкий і трагічний час для родини Толстого: 18 листопада 1873 року вмирає перша дитина, 20 червня 1874 року вмирає його тітка Тетяна Олександрівна, що заміняла йому матір, а 1875 рік приносить родині аж три смерті: в лютому й листопаді вмирають ще двоє дітей, а в грудні – тітка Толстого Пелагія Іллінічна. Тому-то в «Анні Кареніній» іноді чується печаль пережитого і разом з тим слід відшумілих пристрастей і втома: «Жінки, – читаємо в романі, – це головний камінь перепони в діяльності людини. Важко любити жінку й робити щонебудь...»

Під гнітом величезних розчарувань і пошуків істини Толстой в цей період збирався написати про долю «потерявшій себе» заміжньої жінки з так званого вищого світу – ця тема починала хвилювати його вже тепер, хоч остаточно розв'яжеться пізніше і знайде свій вияв в одному з найстрашніших і найправдивіших оповідань Толстого «Крейцера соната». Проте робота захопила його, і геній Толстого повів його самого в широчінь соціального життя тодішньої Росії, бо недарма ж кажуть, що геній зрячий, що бачить він далеко і судить мудро. «Анна Кареніна» в остаточній редакції перетворилась на соціальний роман, що відбиває цілу епоху російського суспільства.

З вражаючою майстерністю й величезною силою психологічної правди Толстой відтворив трагедію молодої прекрасної жінки, котра загинула, шукаючи щастя в облудній і бездушній моральній атмосфері великосвітського середовища. В центрі роману – любов Анни до Вронського, але любов її вже не освячена тією поетичністю, котра є у «Війні і мирі», вона тут набуває гострого, владного, майже еротичного характеру. Тут панує безумство любові плотської, пристрасної. Це вже любов-хіть, що лягає сяйвом на обличчя Анни після освідчення Вронського, «але сяйво це було невеселе, – пише Толстой, – воно нагадувало відблиск пожежі серед темної ночі».

З усією безжальною й могутньою силою реалізму Толстой показує, як ця пристрась чимдалі більше оволодіває Анною, руйнує її моральні устої, як розпадається й гине її мужня й щира душа. Молода любляча мати, вона забуває все на світі під владою цієї демонічної й хтивої любові – тепер єдиною метою її життя стало бажання за всяку ціну подобатись своєму коханому. Вона зазнає мук ревнощів, забуває дитину й, соромлячись себе, вирішує ніколи більше не мати дітей, щоб

вони не турбували Вронського й не заважали їм любитися. Підвладна хтивості, Анна скочується до морального рівня жінки, готової крутити голови всім чоловікам без розбору, вона вдається до морфію, щоб позбутися терзань і сумнівів, аж доки нестерпні душевні муки й гірке усвідомлення свого падіння не кидають її під колеса поїзда.

Проте велич генія Толстого полягає в тому, що, обравши таку нібито локальну тему, він зумів художньо переконливо переплести долі своїх героїв з пореформеним поміщицьким і селянським життям, з науковими та філософськими проблемами епохи сімдесятих років, історичними й політичними подіями того часу, фактами суспільного життя. Наглядно й переконливо показано в романі соціально-економічні зрушення пореформеної Росії.

На детальний розгляд цього дивовижного роману, що за силою художнього вираження не поступається «Війні і миру», знадобилося б більше місця, ніж займає уся ця стаття, тому принагідно скажемо тільки, що й писався він під гнітом тяжких душевних терзань, коли Толстой боявся самогубства, що й відтворив у образі Левіна — найбільш автобіографічному із створених ним протягом довгого творчого життя.

Він закінчував «Анну Кареніну», розчарувавшись в усіх своїх писаннях. А по завершенні роману починається, мабуть, найтяжчий, просто мученицький період в житті Толстого — період богошукання, бунтарства цього «мужикуватого аристократа», як його віддавна нарекли, але не осуд тут напрошується, а почуття великого жалю до цієї бунтівливої, збентеженої душі, до цього буйного інтелекту, що переріс запити й рівень своєї епохи, але не знав справжніх шляхів і не знаходив місця своєму призначенню.

Він і сам бачив, що ні проповіддю любові, котра є «єдина розумна діяльність людини», ні теорією «неспротиву злу насиллям» нічого не доб'ється, і через те страждав ще більше. Узімку 1882 року Толстой, приїхавши зі своїми домашніми в Москву, бере участь у переписі населення.

Вперше він зіткнувся із злиднями та бідністю великих міст. Вони ще жадливіші, ніж ті, що спостерігав він в Ясній Полянї.

Розповідаючи про це своєму другові Фетові, він почав кричати, плакати, потрясати кулаками, за свідченнями останнього.

«Виявилось, що я, сам не помічаючи того, зі сльозами в голосі кричав і махав руками на свого приятеля», — бідкався Толстой.

3 березня 1882 року Софія Андріївна, занепокоєна тяжким відчаєм, у котрий впав її геніальний чоловік, з докором пише

йому: «Ти казав: «від безвір'я повіситися хотів». А зараз? Адже ти не без віри живеш, чому ж ти нещасний?»

За Толстого прекрасно відповідає на це запитання Ромен Роллан: «Він був нещасний тому... що не міг забути про тих нещасних, котрих сам бачив, і в доброті свого гарячого серця вважав, що й сам він відповідає за їхні страждання й приниження: адже вони жертви тієї самої цивілізації, привілеями котрої він користувався, того жадливого ідола, в ім'я якого каста обранців приносила в жертву мільйони людей... І його сумління вже не знало спокою, доки він не вдався до викриття цих злочинів».

У публіцистичних творах того часу «Сповідь», «В чому моя віра», «Так що ж нам робити» (1884–1886 рр.), які обійшли увесь світ, – свідчення ще трагічнішої кризи. Що значили минулі терзання привілейованої людини, якій набридло життя, порівняно з океаном народного горя, що відкрилось йому під час перепису?

Коли ж і ми переймемося співчуттям до страждання наших людей та усвідомимо нашу спільну відповідальність за їхнє бідування від безробіття, безгріштя і злиднів? Чи ми вже давно не люди?

Важко нам: ми не в змозі зрозуміти мук Толстого, тому що дуже різні у нас рівні сприйняття дійсності.

Але й тоді духовний переворот, що його зазнав Толстой, залишався не зрозумілим для багатьох, навіть найближчих людей. Графиня також не розуміла мужа і жахалась тієї переміни, що сталася з ним.

З цього приводу, характеризуючи взаємини в родині Толстого, Ромен Роллан з гіркотою пише: «Вони любили одне одного, але порозумітися не могли. Їм довелося на деякий час розлучитися».

Хоч би як склалися їхні стосунки, Толстой все життя любив Софію Андріївну, і, безумовно, саме думки про неї нав'яли йому зворушливе звертання до жінок у фіналі великої та відповідальної роботи, що викликала резонанс не лише у Європі, а й у всьому світі, «Так що ж нам робити?» Він заперечує і гнівно відкидає народжуваний на той час фемінізм, але знаходить слова вдячності і благоговійного обожнювання жінки-матері, підносить хвалу її вагітності й материнству з їхніми жадливими муками:

«Така жінка не буде не лише захочувати чоловіка до оманливої, фальшивої діяльності, що має за мету тільки використання праці інших, але з огидою і жахом ставитиметься до такої діяльності, котра слугує подвійною спокусою для дітей...

завжди... поважатиме і цінуватиме в мужчинах, вимагатиме від них справжньої праці з втратами та небезпекою. Саме такі ото... жінки володарюють над владними мужчинами і є ваблячою зорею людям. Так, жінки-матері, в ваших руках рятунок світу».

Це заключні рядки «Так що ж нам робити?» (14 лютого 1886 року).

Те, що пережив і перестраждав тоді Толстой, переглядаючи свої релігійні й суспільні позиції, все, що писав досі, виступаючи як мораліст, знайшло найповніше художнє втілення в романі «Воскресіння», який писався довго й тяжко, з 1889 по 1898 рік, і став приводом до відлучення Толстого від церкви священним синодом 1901 року. В романі піддано суворій критиці всі устої царської Росії – все це, однак, може характеризувати не лише Росію певного періоду, а й взагалі суспільні стосунки будь-якого буржуазного суспільства. Змальовуючи трагічну долю Катюші Маслової і її відродження, відтворюючи каяття Нехлюдова і його намагання розпочати нове життя, Толстой показує жебрацьке, розорене село, в'язницю та її в'язнів, сибірське заслання і революціонерів, дає викривальне зображення суду, церкви, вищого чиновництва і всього державного й суспільного ладу царської Росії. В цьому найзлободеннішому з усіх романів Толстого відбилосся наростання революційного піднесення, що охопило на той час не лише робітничий клас, а й селянство. У ньому зображено поряд з людьми найрізноманітніших соціальних груп і прошарків революціонерів, до більшості з яких Толстой ставиться з явною симпатією, співчуваючи їхній боротьбі з царським самодержавством.

Толстой ішов до цього мученицьким шляхом впродовж усього життя. Його власна велич полягає в його народності, яку можна трактувати якнайширше. Змалку він, графський нащадок, відчував, як він сам каже, «якусь дивну фізичну любов» до народу, котра з роками змужніння й досвіду росла й міцніла. Чим більшу відразу викликали в ньому багаті, тим сильніше тягло його до людей простих і бідних. Він рано зрозумів, що справжнє життя – це життя в труді, що тільки життя народу істинне й правдиве, що треба працювати своїми руками, в поті чола добувати свій хліб.

Але порвати зв'язки із своїм класом, з людьми найдорожчими і найближчими було для Толстого непросто – це завдало йому нестерпних страждань, бо впливало з його безперервних пошуків істини. Софія Андріївна по-справжньому любила свого чоловіка, але не розуміла його і з тривогою приглядалась до нього, підозрюючи, що він захворів.

«У нього нерухомі, дивні очі, він майже зовсім не розмовляє, зовсім став «не от мира сего»... — пише вона. — Перші два тижні я щодня плакала, тому що Львовочка впав не лише в тугу, а навіть у якусь відчайдушну апатію. Він не спав і не їв... плакав іноді, і я думала просто, що збожеволію».

Вона протестує проти манії релігійності, з якою Толстой взявся критикувати й розвінчувати церкву в ім'я чистоти Євангелія і задля цього вивчав з допомогою равина єврейську мову, і пише йому гнівного й саркастичного листа, навіть заклеює його, але потім, уявивши, як він буде засмучений її іронією, розпечатує листа й дописує: «... я раптом собі ясно уявила тебе, і в мені раптом такий наплив ніжності до тебе. Таке в тобі щось є розумне, добре, наївне й уперте і все освітлене тільки тобі одному властивим світлом ніжного співчуття до всіх і поглядом просто в душу людям».

Народність Толстого, демократизм найповніше виявляються у його визначенні ролі митця та місця літератури й мистецтва в житті суспільства, яке він дає в своїй книжці «Що таке мистецтво?». Виділимо тут найсуттєвішу думку, що прийшла до Толстого стихійно, але вражає й зараз глибиною та слушністю: «Коло почувань, що їх переживають люди повновладні, багаті, котрі не знають праці для підтримання життя, значно менше, бідніше й мізерніше, ніж почуття, властиві робочому народові. Майже всі почуття людей нашого кола зводяться до трьох: ... до почуття гордості, статевої хтивості та до почуття нудьги життя. Саме ці три почуття та їхні розгалуження складають майже виключний зміст мистецтва багатих класів».

Чим же тут можна поступитися, визначаючи зміст і напрямок сучасного мистецтва після двох світових воєн та всіх технологічних, термоядерних, атомних, геофізичних катаклізмів ХХ століття?

Ще більше вражає позитивна програма Толстого: «Наука й мистецтво, — писав він у своїй роботі «Так що ж нам робити?», — так само необхідні людям, як їсти й пити, як одяг, навіть необхідніші... Наука ця завжди мала своїм предметом знання того, в чому призначення і тому справжнє благо кожної людини і всіх людей...».

Істинне мистецтво... не мало іншого значення, як вираження науки про призначення й благо людини... Відтоді, як є люди, ... на гусях і тимпанах, в зображеннях і словами виражали вони свою й людську боротьбу з обманом, ... свої страждання в цій боротьбі, свої надії на торжество добра, свій відчай від торжества зла і свої захоплення від усвідомлення цього грядущого блага».

На противагу мистецтву естетів, що служить для втіхи багатів, Толстой пропонує творити живе, людяне, народне мистецтво, котре об'єднає всіх людей без розрізнення класів і національностей. Як тут не дивуватися майже сучасній позитивній програмі, що й нині лишається недосяжною через стихійно, а може, й запрограмовано насаджувану експансію зла, бездуховності, порнографії та жорстокості, з такою прозорливістю передбачену і визначену Львом Миколайовичем понад сто років тому.

Це тим більше дивує і вражає, якщо пригадати, що писалася ця знаменита стаття в період тяжкої душевної кризи, повного розчарування в людях, у літературі й мистецтві, у своїй власній роботі — у «Війні і мирі» та «Анні Кареніній». Ця робота народжувалася після двадцятилітньої війни проти брехні та злочинів цивілізації і царату, «котру вів в ім'я Євангелія старий пророк з Ясної Поляни, вів одинаком, в самотині, залишаючись поза партіями і всі їх засуджуючи» (Ромен Роллан).

Це був період повного занурення в теорію неспротиву злу насильством, яка цілком заволоділа його душею, приносячи нестерпні страждання від неспроможності втілення її в життя. Навіть молокани, на захист яких він виступив публічно, переїхавши до Канади після примусового виселення їх царатом, почали використовувати цю теорію во благо собі, а не істині, як того домагався безсрібник-граф. Вони з корисливих міркувань відмовлялися відбувати воїнську службу, що була в країні їхнього переселення обов'язковою, і тому накликали на себе та своїх синів переслідування не лише духовні, а й кримінальні. Страждаючи разом з ними, Лев Миколайович надсилав їм листи, закликаючи до громадської та державної покори. Бунт, хай і прикритий релігійними переконаннями, аж ніяк не в'язався з служінням Богів. Навпаки, він орієнтувався на власну вигоду і ставив під сумнів заклики до братерства й любові до ближнього.

Вся ця історія з молоканами, на захист яких став Толстой, а вони використали його всесвітню славу і високе ім'я в корисливих цілях, стала поживою для тодішньої світової преси, і це принесло великому письменникові нові страждання. Толстой писав Хілкову в листопаді 1900 року: «Ви кажете, не можна любити Ірода. Не знаю. Але знаю, і Ви знаєте, що треба його любити; знаю, і Ви знаєте: якщо я не люблю його, то мені боляче, у мене немає життя».

Залишаючись на позиціях неспротиву злу насиллям, Толстой у своїх друкованих працях періоду 1905–1907 років негативно відгукувався про діяльність революціонерів (маючи на

увазі найперше терористів), як, до речі, й про реакційну політику уряду. Одночасно, з властивою йому послідовністю заперечуючи самому собі, він зв'язував звільнення народу саме з революцією. Характерним прикладом тут може служити його лист цього періоду до Стасова: «Я в усій цій революції перебуваю в званні добро- і самовільно прийнятого на себе адвоката 100-мільйонного хліборобського народу. Всьому, що сприяє чи може сприяти його благу, я співраднуюсь, всьому тому, що не має цієї головної мети і відволікає від неї, я не співчую» (Лев Толстой і Стасов В.В. Листування 1878–1906, 1929, с.378). В іншому листі до Стасова він писав: «Події відбуваються з надзвичайною швидкістю й правильністю. Бути незадоволеним тим, що відбувається, все одно що бути незадоволеним осінню й зимою, не думаючи про весну, до якої вони нас наближають» (там само, с.386).

Толстой вірив, що російська революція «буде мати для людства значніші й благодіючі наслідки, ніж Велика французька революція» (Гусев. Літопис життя й творчості Л.М.Толстого, 1936, с.683).

Глибоко хвилювала Толстого й загострювала його душевні страждання жорстока реакція, що настала після придушення революції 1905–1907 років. 1908 року він написав знамениту статтю «Не можу мовчати!» – гнівний протест проти смертної кари, до якої вдався царський уряд у роки реакції. Нестерпним було для нього становище привілейованої людини, і після довгих вагань він нарешті здійснив свій давній намір: рано-вранці 28 жовтня (10 листопада) 1910 року покинув свій дім у Ясній Полянці і на 83-му році життя таємно пустився у мандри. В дорозі, у вагоні 3-го класу, він захворів на запалення легенів і 7(20) листопада помер у будинку начальника маленької залізничної станції Астапово, котрий зняв його, хворого, з поїзда й дав йому передостанній притулок...

Толстой міг народитися де завгодно на нашій планеті і був би великим для всіх людей Землі. Великим і близьким, бо його геній любові й правди світить однаково для всіх людей світу. Але він народився в Росії і ввібрав у себе всі її болі, складності, риси її самобутнього народу, її небо, її ліси й переліски, міста її й села – все, чим жила Росія, тримаючи його в лоні своїх падінь і злетів, поразок і перемог, в лоні страждань своїх і надій. Все увібрав у себе толстовський геній і повернув людству у безсмертних своїх шедеврах, яких до нього не мала жодна література світу.

Творчість Толстого відіграла і відіграє величезну роль у розвитку світової літератури, здійснила величезний вплив на

розвиток роману в цілому світі, і, коли б у людства був один тільки Лев Толстой, воно могло б гордитися навіть перед іншими світами, бо ж він серед небагатьох на Землі належить майбутньому.

На цьому й зупинимось, знаючи, що тут не сказано й крихти із всього того, що можна й треба сказати про Толстого. Нічого тут не сказано про його драматургію – сподіваємось, про це скаже хтось із тих, кому цей жанр ближчий. Можна було б сказати про те, як він любив коней, але про це всі знають з його неперевершеного «Холстоміра». Як він любив музику? Красивих жінок? Світанки, смеркання, дні й ночі своєї землі? Все це є в його творах. Жаль тільки, що не спромігся сказати про свою любов до нього. Але якщо вона не відчувається в усьому, що тут написано, значить, нічого й не писалося, бо прямо й відкрито писати, як ти любиш Толстого, нескромно й непотрібно – що ж наша любов проти його величі й любові, яку він відчував, ніс до людей і віддавав її людям до краплини у своїх творах, прославив і утвердив своїм життям і прикладом.

Але не сумовитою нотою прощання варто завершувати цю поверхову оповідь про величного генія людства. Наведемо знову слова мудрого й доброго француза про найбільший і найпрекрасніший роман Толстого: «Війна і мир» – це найширша епопея нашого часу, сучасна «Іліада». В ній цілий світ образів та почуттів. Над цим людським океаном, що котить незліченні хвилі, ширяє велика душа, котра з величавим спокоєм викликає і вгамовує бурі... Тільки піднісшись над цим огромом та охопивши зором весь відкритий горизонт, оперезаний лісами, полями й перелісками, досягаєш епічний дух твору, просякнutoго величавим спокоєм вічних законів життя, відчуваєш розмірений та грізний поступ історії, і перед тобою постає ціле, де все непорушно пов'язане між собою, і над усім світом володарює геній художника, котрий, як і біблейський дух Божий при створенні світу, «носився над водою».

На завершення мені хочеться висловити своє захоплення генієм Толстого і здивування: хто із вчених та державних мужів міг додуматися в Україні викинути неперевершені та незрівнянні твори Толстого із шкільних програм та вузівських курсів? Мабуть, од великого розуму це зроблено! Від такого великого, що лишається він недосяжним та неосяжним не лише для мене, грішного, а й для всієї Національної академії наук України, котра і донині з цього приводу зберігає гробове мовчання.

O tempora! O mores!

ЧИ ЗНАЄТЕ ВИ ТОЛСТОГО?

Косимо з батьком траву в лісосмузі, і я гостро сприймаю чарівні пахощі скошених квітів і трав. Женучи свій покос услід за батьком, ловлю забутий за війну рідний дух його, розігрітого в роботі, впоїлого.

Вперше після майже смертельного поранення і дворічного перебування в госпіталі ласкаво й тихо синіють мені мирні небеса над нашим степом, бо після такої тривалої й страшної війни знову косимо вдвох, як косили й тоді, коли я був школярем.

Коли дійдемо перші «ручки» й зупинимося перепочити, батько вийме з нагрудної кишенки флотської роби осьолок, впре гострим кінцем кісся в землю, витре полотно коси жмутом скошеної трави й почне правити косу, починаючи з «п'ятки» й до «носка». А сам все всміхається, щось приємне згадуючи. Направивши й мою косу, блисне карими короткозорими очима:

— А ти пам'ятаєш, як косив Левін?

Я змовчу. І не питаю, хто такий Левін.

Батько пильно гляне на мене й підступить ближче:

— Ти що, — боязко питає, — «Анну Кареніну» не читав?

Дивиться й дивиться на мене — чекає, що розвію його припущення.

— Не читав, — зізнаюся, ніяковіючи.

Забираю в нього свою косу і не смію глянути в очі. В безмежно правдиві й чесні батькові очі.

Делікатний від природи й неговіркий, цього разу він невблаганний: напившись води й поставивши глечик під кущ, у затінок, гукне, щоб я підійшов. Обличчя його затвердне й почужішає.

— І оце, не прочитавши Толстого всього, як є, берешся щось писати?

Я промовчу. Нічого більше не скаже мені й батько за весь той день. А як проводжатиме на станцію і прощатимемось на покинутому й забутому з війни аеродромі, знову пильно гляне зблизька:

— Нікому хоч не признавайся...

Мабуть, це гнітило його увесь день. Бо, коли вже одійду далеченько, прокашляється й гукне:

— Чуєш, що кажу? — і помовчить. Стоятиме якийсь час, похиливши голову, думатиме. — Доки Толстого не прочитав — усього, як є, — не смій навіть думати про письменство! Хіба вже тоді, як знатимеш його назубок...

Він ще довго стоятиме на тому самому місці, де ми попросаємось. Чекатиме, на щось сподіваючись. Мені ж сказати нічого. Та й обіцянки марні.

Так нічого й не сказавши йому, піду далі. І все мені здається, що він стоїть ще й досі там — на нашому забутому й забур'яненому аеродромі — і жде. А я не можу ні пообіцяти йому щось, ні порадувати.

Чи часто радуємо наших батьків і матерів хоч чим-небудь?!

Вже давно прочитано все, що можна й треба прочитати. Багато що й перечитувалось по кілька разів. І «Анна Кареніна» — теж. Та перечитуватиметься, мабуть, до останнього дня, як перечитується Толстой, щоразу відкриваючи нам якісь нові тайни і грані свого незбагненого генія.

А переді мною ще й досі стоїть у спогадах мій батько-батьчко на зеленому покинутому аеродромі — такому ж зеленому, як Темпельгофський аеродром, що на ньому 20 квітня 1945 року фашистські кулеметники зріжуть на наших очах улюбленого командира роти Сухова. Все стоїть суворий мій батько і дивиться мені вслід, ніби питає, чи знаю я нарешті Толстого по-справжньому — «всього, як є»?

А може, не тільки мене? Може, й вас питає?

Не гнівайтесь тільки на нього: який же батько не хоче добра своєму синові? А отже, й вам.

Ви ж пам'ятаєте, як косив Левін? Як плакатиме Анна, віддаючись Вронському? Як умиратиме під Аустерліцом князь Андрій? І як схилиться над ним «надменный» Наполеон і накаже підібрати з поля бою?

А як Кутузов сідає на коня, пам'ятаєте? Старий, огрядний, немічний — як тяжко сідає він у сідло з допомогою козаків-ординарців?! А як прекрасно написано! Бо ж над геніями витають Боги. Вони володарюють їхніми душами і водять їхньою рукою.

Отож не стомлюймося читати геніїв — своїх і чужих.

А втім... Генії ніколи не бувають чужими. Ніде й нікому!

Конча-Озерна, 21 жовтня 2002 року

ТУРГЕНЄВ

Він входив у наше дитинство, в життя наше як сонце правди і краси, що завжди струмувало і вічно струмуватиме з прекрасної російської літератури ХІХ століття, котре давно вже охрещене в усьому світі «золотим веком».

Тургенєв — яке прекрасне, миле ім'я. В самому цьому імені так багато музики, поезії і краси. Бувають же отакі точні прізвища! «Рудин», «Дым» і «Новь», «Накануне», «Дворянское гнездо», «Ася», «Отцы и дети» — всі ці твори, всі їхні герої, небо, й поля, і ліси Росії, здається, вмістилися в ньому, а може, вийшли, народилися з цього мелодійного імені — Тургенєв, що з дитинства стоїть в наших душах як свято серед інших найдорожчих і наймиліших імен, без яких важко уявити життя: Лермонтов, Некрасов, Пушкін, Достоевський, Толстой. Їх подарувала Росія світові і кожному із нас! Як про це радісно і гордо думати сьогодні! Так само гордо і радісно думатиметься і через сотні літ. І в цій когорті немеркнучою зорею яскраво світитиме на весь світ горде і ніжне ім'я «Тургенєв».

Він прийшов до нас з перших уроків, коли ми плакали над долею Муму і німого Герасима, він ішов поряд з Шевченком, Франком, Коцюбинським через все наше життя, вказуючи: ось наша земля, роздивіться, яка вона прекрасна, запам'ятайте це і носіть із собою весь вік.

Ось наші луки, гаї і поля. Ось небо й дерева, звірі й птахи — чи ви знаєте, чи помічаєте ви, які вони гарні? Помітьте!

А ось ви самі. Ось мужики. Бачите? Які вони добрі й розумні! Які справжні люди! І то нічого, що вони мужики. І що вони — бідні, теж нічого. Не гірше, а краще за «просвіщених тиранов» розуміють красу природи, люблять землю свою, і почуття їхні сильніші і глибші, бо самі вони — природа.

Так промовляв нам Тургенєв із своїх безсмертних «Записок охотника», в яких полювання й немає, а є вся тогочасна Росія з її варварським кріпосницьким устроєм, бідністю й затурканістю мужиків; ніколи оскарженню не підлягали в ній найбурливіші, найбезсердечніші вчинки поміщиків. Але в тих «Записках...» була природа Росії, прекрасна і могутня, був світлий розум Хоря, добре і чуйне серце Калініча, була віра в народ, в його могутні сили, і ця віра ніколи не покидала Тургенєва впродовж усього життя, як і клятва боротися до скону з кріпосницьким правом.

Ця віра так і виплескується з його пейзажів, де так багато сонця, де «каждый звук как бы стоит в застывшем воздухе, стоит и не проходит...»

Змінилося все: люди, і села Росії, і ліси, і поля, але ще тоді, в глуху пору кріпосництва, письменник, з гнівом малюючи картини поміщицького свавілля, страдницьке життя затурканих і покривджених мужиків, передчував, що Росія буде не такою, якою вона є сьогодні, бо чом би в його образах і пейзажах було так багато краси і надії, чому б ото було в них стільки експресії?

«Вы раздвинете мокрый куст — вас так и обдаст накопившимся теплым запахом ночи; вдали стеной стоит дубовый лес, и блестит, и алеет на солнце». Або: «Над вами, кругом вас — всюду туман... Но вот ветер слегка шевельнется — клочок бледно-голубого неба смутно выступит сквозь редеющий, словно задымившийся пар, золотисто-желтый луч ворвется вдруг, заструится длинным потоком, ударит по полям, упрется в рощу — и вот опят все заволоклось. Долго продолжается эта борьба; но как несказанно великолепен и ясен становится день, когда свет наконец восторжествует и последние волны согретога тумана то скатываются и расстилаются скатертями, то извиваются и исчезают в глубокой, нежно сияющей вышине...»

У цих рядках, в усіх його творах постає перед нами проза, точна, сувора його проза, сповнена чарівної поезії, простоти. В ній — саме життя, подане майже з природи, але в ній, говорячи його ж словами, «воображение реет и носится, как птица, и все так ясно движется и стоит перед глазами...»

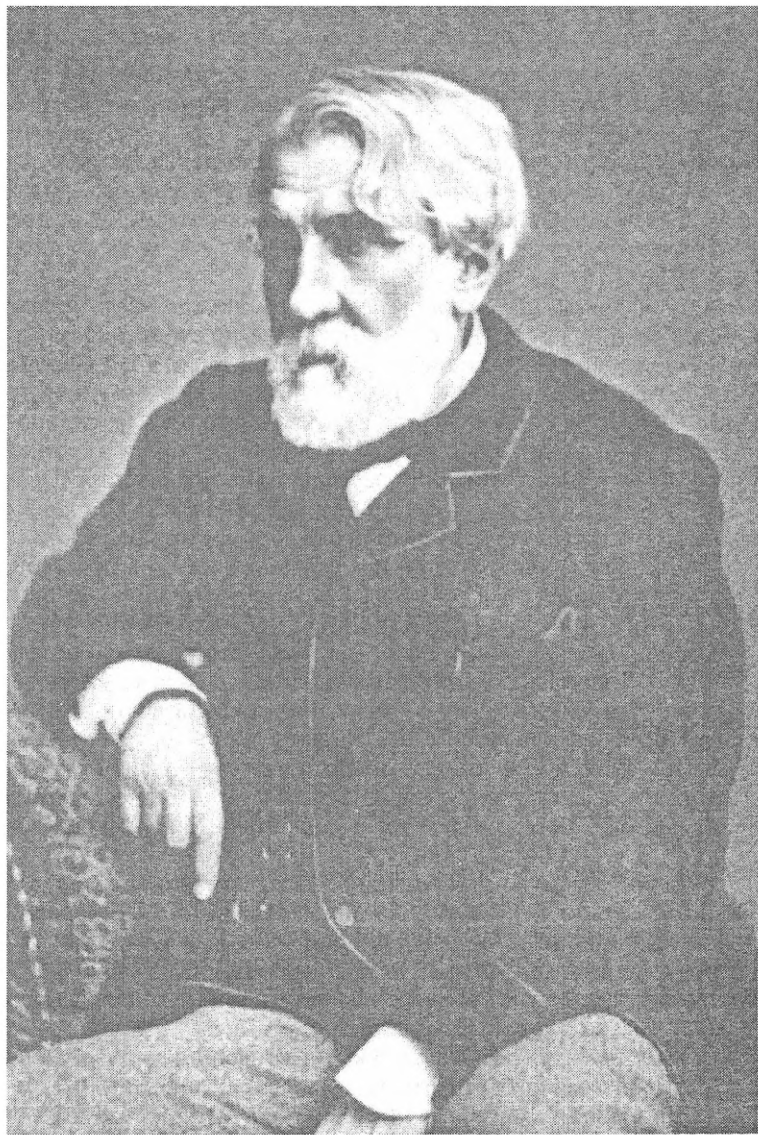
Тургенев, як уже відзначалось не раз і не двічі, мав величезний вплив на європейську і навіть на світову літературу. Про його впливи на українську літературу говорилося ще більше. Впливи ці були благодатні, могутні і прекрасні, і позначалися вони на поетичній прозі Михайла Коцюбинського, на повістях Нечуя-Левицького, на Тесленковій та Васильченковій прозі. Годі говорити про те, хто з наших минулих і сучасних українських письменників не зазнав цих благотворних впливів, хто не вчився в Тургенева, хто разом із Жорж Санд не сказав би йому тих палких слів: «Вчителю! Ми всі повинні пройти через вашу школу!»

Ставши законодавцем літературного життя світу, обертаючись у найвищих салонах Парижа, Тургенев з гордістю заявляв: «Нас хоч в семи водах мий — нашої, російської, суті з нас не вивести. Тут, на чужій землі, мені все російське ще ближче стало й дорожче».

У цьому одна з найбільших істин його творчості.

«До речі — заговорив я про весну: навесні легко розлучатися, весною і щасливих манить вдалину...» — закінчує він свою першу книжку, ніби передчуваючи, що його генію судилося далечінь безмежна.

Далечінь, яку звать безсмертям.

Іван Сергійович Тургенєв. 1880 р.

9 березня (за старим стилем) 1861 року в петербурзькій газеті «Русская речь» з'явилася стаття «Остання зустріч і остання розлука з Т.Г.Шевченком», підписана «Н.Л-ов». Надзвичайно зворушливий за емоційним впливом, та не менш зворушливий за змістом документ про останні дні Тараса Григоровича, про ніжну любов до великого поета України, до всього українського народу, його культури, літератури, до його пісні і мови.

«Отже, осиротіла малоросійська ліра. Лежить в домовині її бездиханний поет. Тараса Григоровича не стало, — так починається цей один із перших відгуків на смерть Шевченка, який тепер назвали б есе, який і зараз хвилює до глибини душі. — Не буду говорити, яка велика це втрата для малоросійської літератури в епоху її виникнення, — продовжує напіванонімний автор, схований за ініціалами. — Значення Шевченка відоме кожному, хто любив рідне слов'янське слово і був причетний до чогось високого, витонченого...»

Так на зорі своєї літературної діяльності заявив про себе, щойно з'явившись у Петербурзі, молодий Лесков, що став згодом у когорту найвидатніших письменників Росії.

Але й зараз дивуєшся: чому блискуча стаття Миколи Семеновича Лескова про Шевченка так мало відома у нас на Україні? Чому її в жоден із численних ювілеїв великого нашого Поета не перевидано, не обнародовано?

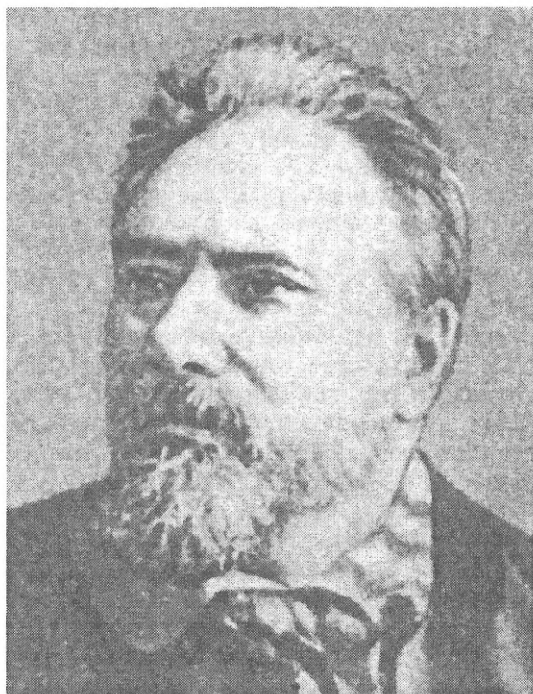
А між іншим, не лише в цій статті, а й усе своє життя Лесков підносив ім'я і геній Шевченка, захищав пам'ять і честь нашого Кобзаря від усіх пасквілянтів, охайників, злостивців, хоч би з якого табору лунали їхні голоси. Підтримував, примножував і вітав усенародну славу великого співця України, що, всупереч «височайшим повелінням», з кожним роком зростала й ширилася і в Росії, й поза її межами.

Усього через шість місяців після першої статті про Шевченка, відгуку про його смерть у «Внутрішньому огляді» тієї ж самої газети «Русская речь» Лесков пише:

«...имя любимого Кобзаря Украины сделалось совершенно популярным между народом, и работы по насыпи его могилы, производимые крестьянами из окрестных сел, подвигаются хорошо».

«У малоросійського народу, слава Богу, є тепер своя література, — писав Лесков ще в першій своїй статті з радістю й гордістю за братній народ, — є свої оратори, свої історики, але тепер немає у нього такого лірика, яким був покійний Тарас

*Микола
Семенович
Лесков.*

Григорович Шевченко, справедливо названий в одній із мовлених над його домовиною промов «батьком рідного слова».

І ще він твердив у своїй статті:

«Але як поетична діяльність Шевченка залишиться в числі кращих сторінок малоросійської словесності, так і самий день його похорону залишиться знаменним в історії української писемності й суспільності. Малоросійське слово придбало право громадянства, пролунавши вперше у формі ораторської промови над труною Шевченка. З дев'яти напучувань, виголошених над могилою поета, шість було мовлено малоросійською мовою. Із трьох інших промов дві було проголошено російською і одна польською, мовби в означення спільного горя слов'ян, що прийшли віддати останню жалобу малоросійському поетові-страждальцю».

1862 року в нотатках «З дорожнього щоденника» Лесков розповів про те, як під час поїздки до Парижа він зайшов у російське казино й побачив: «...у головній кімнаті на самому парадному місці, де в інших країнах вішають портрети Наполеонів та Фердинандів, висить в золоченій рамі портрет Тара-

са Григоровича Шевченка. Улюблений Кобзар України, — радів Лесков, — тут іще в більшій, здається, пошані, ніж у нас...

Любов до нього особисто така велика, що в ім'я неї заперчується можливість критичного розгляду його творів. Молодь якнайсерйознішим чином твердить, що «Шевченко вищий за всіх поетів». Ледве-ледве уступили мені Гомера, але краших із слов'янських поетів так і залишили позаду Шевченка».

Лесков до кінця життя глибоко й постійно цікавиться всім, що було пов'язано з іменем великого Кобзаря.

26 серпня 1882 року «Новости» та «Биржевая газета» передрукували з київської «Зорі» допис про недбале утримання могили Шевченка. Лесков кинув усе і спеціально поїхав у Канів, щоб пересвідчитися, в якому стані вона перебуває. Подолавши немалу відстань від Петербурга до Чернечої гори, Микола Семенович переконався, що останнє пристановище великого поета України не покинуте й не забуте, що до нього протоптано тисячі стежок з обох берегів Дніпра.

«Могила, — написав, повернувшись до Петербурга, Микола Семенович, — відвідується постійно, і те, що вона дуже осипалася, сталося саме тому, що вона не забута». Лесков писав тоді, що для всього народу Шевченко свій, рідний, і що прості душі, які так розумів і любив поет, тягнуться сюди нездоланною потребою «посумувати з батьком Тарасом про свою недолю».

Ми так щедро цитуємо Лескова тому, що його варто цитувати ще ширше. І, сподіваємось, не докір викличе цитування, а жаль за тим, що ці слова про Шевченка маловідомі, про них знають далеко не всі. Якщо і знає хтось, то не зі школи, не з вуст улюбленого вчителя свого, не зі сторінок хрестоматій чи вузівських підручників. А жаль.

Жаль, бо й зараз наші серця повняться глибокою вдячністю великому письменникові Росії за те, що в похмурі часи царського свавілля він як істинний друг і брат українського народу дбав і про нашого великого поета, і про наш народ.

Принагідно зазначимо: таким добром нашої дружби з братнім російським народом треба дорожити, ширше й глибше розкриваючи суть саме отаких, як згадувані тут, фактів братерства, спільної боротьби проти кріпосництва й національного гноблення. Адже дружба народів сяє на наших прапорах, вона дала нам силу перемогти всіх наших ворогів, у тому числі й фашизм. Вона буде дороговказом нам і в майбутніх битвах, хоч би на яких би рівнях і реєстрах вони велись.

МІЙ ЧЕХОВ

Ні «Палата №6», ні «Іонич», ні «В яру» — нічого з визначальних творів Антона Павловича мене так не потрясло, як «Степ» і «Щастя».

«Летить коршун над самою землею, плавно змахуючи крильми, і раптом зупиниться в повітрі, ніби замислившись про нудьгу життя, потім, змахнувши крилами, стрілою несеться над степом, і незрозуміло, чому він літає і що йому треба».

Коли я вперше прочитав ці рядки, вони влучили мене в самісіньке серце: адже я виріс в степу, день у день бачив його з вікна, з двору й городу, він заглядав, мабуть, і в мою колицьку, не кажучи вже про оті степові мандри з ватагою ровесників та поїздки з батьками на баштан, на тік до молотарки, в далеке топило за перелогами. Бачив і коршунів-шулік і щоразу, дивлячись на них, на їхній роздумливий політ, відчував щось таємниче й шемливе, тільки виразити його не вмів, вже й ставши письменником. Тому й вразило мене останнє сурядне речення «і незрозуміло, чому він літає і що йому треба», — я тут ніби пізнав давні свої невисловлені думки й почуття, пізнав щось сокровенне, моє одвіку, оте, чим треба було з самого дитинства поділитися з усіма, щоб і вони зачарувалися цією таїною та розділили зі мною щасливе захоплення, яке висловити не вмілося, не моглося...

Після «Унтера Пришибеєва», «Хамелеона» та «Людини в футлярі», які ми вивчали в школі і намагалися через них досягнути Чехова, повість «Степ» потрясла мене своєю поетичністю, ліризмом, таємничістю відомих та рідних мені, степовиків, світань і присмерків на безмежній рівнині, спекотливих полуднів та вільглих ночей, опалених блискавками й оглушених громами, а особливо незахищеністю й першою в житті моторошною самотністю Єгорушки, цього десятилітнього міського хлопчика, кинутого Кузьмичовим напризволяще серед суворого степу, між обдертими й нещасними наймитами-візниками, що потім розкриваються Єгорушці безмежною своєю обездоленістю, загубленими жорстоким життям здібностями і навіть талантами, як, наприклад, у колишнього церковного регента Омеляна чи старовіра Пантелія. Навіть дурносміх Васько наділений автором рідкісною серед людей далекозорістю: він бачить дрохв і лисиць аж за краєм землі, навіть вночі помічає мисливця, що наближається до багаття з цілковитою темряви. А розбишака Димов, що кривдить усіх з найменшого приводу, навіть глузує з самотньої дитини, вибачається потім перед Єгорушкою і, не діждавшись прощен-

ня, губитися в темряві передгроззя з розпачливим криком: «Сумно мені! Сумно...»

Всі вони биті життям, понівечені несправедливим устроєм тодішньої Росії. Це про них усіх, про їхнє бідкування на грішній землі думає Чехов, описуючи пісню безіменної молододі хуторянки, що віє зерно на очах у Єгорушки, провіваючи на вітрах часу й свою злиденну долю: «Йому почало здаватися, що це співала трава; у своїй пісні вона, напівмертва, вже загинула, без слів, але жалібно й щиро переконувала когось, що вона нічим не завинила, що сонце випало їй даремно... Провини не було, але вона все ж просила у когось пробачення і клялась, що їй невимовно боляче, сумно і шкода себе».

«Степ» написано в найщасливішу пору життя, коли двадцятивосьмилітній Чехов жив у селі Меліхові, в своєму власному будинку з матір'ю та сестрою Машею — тобто з найлюбішими та найближчими людьми. Був нарешті матеріально незалежний, красивий, молодий і здоровий, жінки навіть твердили — «пленительный». Це був період розквіту його таланту, повного надій і віри в людину. Чехов захоплювався тоді друзями, своїми справжніми успіхами в літературі й визнанням, яке й прийшло до нього саме з виходом у світ його чарівної повісті.

Але й тоді про нього писали просто страшні й незрозумілі речі. Провідний критик того часу Михайловський: «Чехову все одно — що людина, що її тінь, що дзвіночок, що самогубець. Що трапиться, те він і відобразить з однаково «холодною кров'ю». Он биків везуть, он пошта їде, дзвіночки з бубенцями пересміюються, он чоловіка задушили, он шампанське п'ють», — такого звинувачення в байдужості не чув жоден з російських письменників.

Навіть про «Степ» той самий Михайловський сказав кризь зуби: «В «Степу» сама талановитість є вже джерелом неприємної втоми: їдеш по цьому степу, і, здається, кінця йому нема». А в «Русской мысли» з'явилась навіть розгромна стаття: «В ній ні думок, ні яскравих образів, ні психології, ні фабули, ні навіть етнографічного інтересу».

Як пояснити цю сліпоту, цю патологічну жовчність? Не можна збагнути й через сто п'ятнадцять років. Воістину, в літературі — як на довгій ниві.

Але «Степом» захоплені Короленко, Григорович, котрий першим привітав молодого Чехова й наказав йому берегти свій талант, Плещеев, Щедрін. А Лев Толстой читав повість Чехова для сім'ї. Це окрилювало Антона Павловича, допомагало не зважати на упереджені відгуки. Він мав тоді поезією

Антон Павлович Чехов. 1901 р.

неосяжних просторів землі, любив і був коханим — про це стало відомо тільки через тридцять вісім років по його смерті та через десять років по смерті Авілової. І все це — віра в людей, любов, глибокі роздуми та надії — найповніше втілюється в повісті «Степ»:

«І тоді... в голубому небі, в місячному саяві, в леті нічного птаха починає маритись буяння краси, молодість, розквіт сил та пристрасна жага життя; душа дає відгук прекрасній, суворій вітчизні, і хочеться летіти над степом разом з нічним птахом. І в буянні краси, в надлишку щастя відчуваєш напру-

ження і тугу, неначе степ усвідомлює, що він самотній, що багатства його і натхнення гинуть дарма для світу, ніким не оспівані і нікому не потрібні, і крізь радісний гомін чуєш його тужливий, безнадійний поклик: співця! співця!»

Давно вже вчені, критики й літературознавці ділять творчість Чехова на два періоди: до поїздки на Сахалін та після неї, вважаючи, що, здійснивши цей громадянський і суспільний подвиг, подвиг своєї загостреної совісті, свого болісного сумління, Чехов написав головні, визначальні свої твори: «Попрыгунью», «Палату № 6», «Чорного монаха» і що ці твори поставили його врівень з вершинами російської класики.

Не вступаючи з критиками та вченими в суперечку, хочеться зазначити: без чарівної, строгої й зворушливої у своїй ліричності повісті «Степ» цей перелік був би неповний, а може, й багато чого втратив, приmerk, бо цей твір видно далеко на неосяжному плато світової літератури, вона, ця повість, сяє й міниться на тлі найвищих літературних вершин, мов квітуха долина між засніженими верхами Казбеків та Ельбрусів, Монбланів та Еверестів, і, хоч би як прекрасно було на вершинах, всі спускаються в теплі й сонячні зелені долини працювати, жити повнокровним життям.

Хоч іноді Чехов і страждав від недолюдькуватих критиків, таких як Скабичевський, що пророкував йому загибель під тином, перемагаючи скромність і цнотливість свою, скаржився цей найделікатніший з людей Плещееву на «Северный вестник»: «Яке лакейство перед іменами і яке батьківськи поблажливе бурмотіння, коли йдеться про початківців», його душа, його зряче серце були сповнені надії на свій народ, віри у його талант і сили. Тільки люблячи російський народ і дбаючи про нього, Чехов і став Чеховим і зробив у літературі те, що мав зробити. А те, що він зробив, принесло славу і Росії.

Свята віра у свій народ і майбутнє Росії не покидали Чехова й під час похмурої вісімдесятисемиденної дороги на Сахалін, і під час перебування на острові каторжан-мучеників. Пророчі думи обсядають його й там, на краю землі: «На Волзі народ почав зухвалістю, а кінчив стогоном, котрий зветься піснею... На Єнісеї ж життя почалося стогоном, а кінчиться зухвалістю, що нам і не снилась. Так принаймні думав я, стоячи на березі широкого Єнісею...»

Чи ж здійсниться пророцтво Антона Павловича?

Конча-Озерна, 1998 рік

ШУКАЙМО ЙОГО СЛІДІВ

Так, хотілося б знайти його слід на дорозі, прикрити долонями, забрати в серце і в пам'яті носити все життя. Але нам не дано побачити реальних його слідів ні в поросі південно-українських сільських шляхів, ні на вулиці Кандибиного, ні на розлемішеному Єлисаветському тракті, залишок якого відчужено і круто проліг бруківкою в балку та там і зачак. Не дано, бо надто пізно ми народились, і оте загадкове, тривожне 15 липня 1891 року так далеко від нас, що нічим не можна виміряти чи обчислити ту відстань, як не можна повернути час. Та, мабуть, і не треба. І все ж...

Шукаймо його слідів, шукаймо! А де ті сліди? Все ж змінилось: і країна, і покоління, і планета, і напрям доріг.

— Отут проходив тракт з Єлисаветграда на Миколаїв, — показали мені і повели косогором вздовж села, по балці, що повилась, попетляла поміж хлібами та лісосмугами і втонула в них.

«Ни приметы, ни следа...» — згадався рядочок Твардовського.

— А отам стояла корчма, — показують на якісь купи, порослі травами. Вони бугряться на високому пагорбі і натякають на те, що й справді тут були колись будівлі.

Немає корчми. І заїжджого двору немає. А Кандибине через балку біліє під сонцем у зелених шатах — село, про яке довелося чути змалку і в яке не довелося заглянути досі.

Біле-біле село з яскравими черепичними й шиферними дахами і темна-темна напіврозвалена будівля колишньої місцевої «електростанції» тридцятих років: там, певне, стояв колись електрогенератор і однотактний мотор «Прогрес» — добували електрику для села з 21 до 24 години.

Поряд із сучасним — залишки минулого. Пах-пах-пах — пахкав колись «Прогрес», одпахкав своє і відійшов у небуття, бо високовольтні державні лінії принесли з Каховки в Кандибине осяйну, потужну, постійну електрику на віки, і ця будівля, «Прогрес» і його чахання теж стали історією в динамічному і такому мінливому нашому часі.

А як же давно було оте 15 липня 1891 року! Як змінилися люди, й села, і все довкола!

Тільки джерело, з якого пив у той день 23-літній високий чубатий юнак, так само б'є із землі, так само переливається сріблом його прохолодна й прозора вода. Зачерпнувши долонями, припадаєш до неї спочатку зі спрагою, а потім з побожністю: з цього самого джерела пив Горький! З цього самісінького!

І хоча вода вже не та, і хоч, як казали древні, увійти в ту саму річку двічі не можна, бо біжуча вода завжди оновлюється, все ж таки щось озивається в серці бентежне і ніжне, щось прокидається в ньому, і довго не залишають тебе урочистість і причетність до чогось вічного, безсмертного, милого і дорогого: з цього джерела напився молодий Альоша Пешков, який мав незабаром стати безсмертним Горьким. З цього самого джерела, з якого можемо пити безборонно всі ми, всі суші на землі, всі, хто живе тут або тільки проїздить через Кандибине.

Це було якесь диво. Якесь дивне відкриття, хоч ніякого відкриття наче й не було: здавна відомо, що генії їдять такий самий хліб, п'ють таку саму воду, як усі люди, живуть серед людей, як усі люди, і, може, й великими стають саме через єдність з усім людством. А все ж таки пити з того джерела, з якого колись напився Горький, бентежно і радісно.

Ви не пробували?

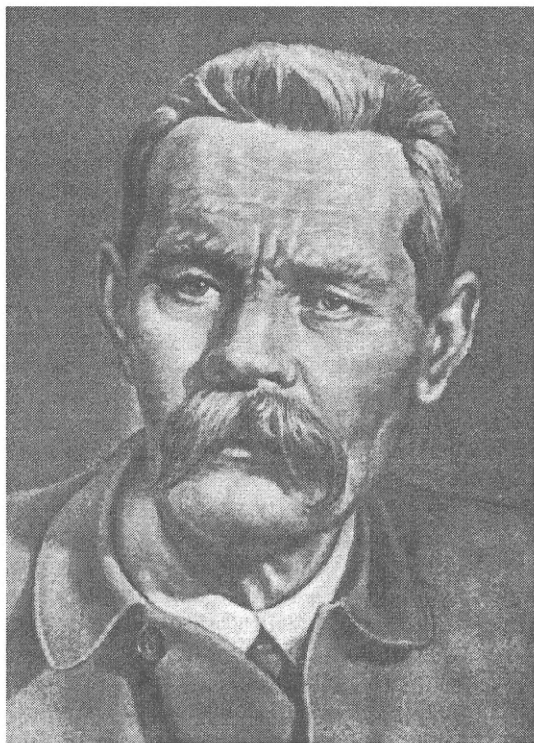
Спробуйте!

Найкраща вода, кажуть люди, та, що не має ні смаку, ні запаху, тобто ніяких домішок. Вода з кандибинського джерела здалася мені солодкою. А була вона такою, може, через спеку? Холодна, аж зуби ломить, і така прозора, що подивишся в її текучі надра, і здається, світ стає прозорішим. Шкода, що не довелося все життя пити з цього джерела.

Напившись, стоїш і думаєш про те, яка це вічна і прекрасна категорія — джерело для спраглих. Скільки добра в цьому, й мудрості, і доцільності, що завжди були й будуть визначальним критерієм всього суцього. І все ж думається біля того джерела й про інше. Думається про те, що стомлений подорожній вгамує спрагу, й піде собі далі, і забуде джерело, з якого пив, і згадає його тільки тоді, коли знову відчує спрагу. А може, й не згадає, якщо трапляться йому інше джерело чи криниця. Тут все залежить від вдачі людської і від обставин.

Але є джерела й криниці вічні, не скороминучі, непереїдені і незабутні — духовні, що лишають їх нам люди такі, як Горький. Це джерела не тільки для спраглих, вони існують не для того лише, щоб при потребі скористатися ними й забути їх після вживання. Не прагматичні, не меркантильні, не споживацькі, ні! Вічно прекрасні, вони й людей звеличують, і освітлюють їхні душі, і будять бажання стати кращими сьогодні, ніж були вчора. Красу людську, фізичну вроду і духовне багатство — ось що несуть людству такі криниці і джерела, п'ють і питимуть з них вічно і постійно цілі покоління, бага-

*Максим
Горький.
(Олексій
Максимович
Пешков).*

то поколінь! Пиймо ж і ми з горьківської криниці, вона ж бо невичерпна, вона прекрасна, як життя, осяяне добротою, мудрістю і красою.

Набираєш повен рот тієї холодної, прозорої води, відчуваєш її здорову й чисту прохолоду усім своїм єством (вдихнув би її разом з повітрям у легені, наситився б нею назавжди, хоч нічим назавжди насититись не можна), а в уяві постає такий самий далекий полудень 15 липня 1891 року, долітають з того немислимого далека лемент і крики, і пил над вулицею стає перед очима, і юрба, юрба, і гавкіт собак, і ти вже намагаєшся уявити ще й ще джерело і юнака з мокрим обличчям, що повільно випростується, щойно напившись із нього. Може, найперше – юнака, бо юрбу ми вже всі бачили й знаємо: вона навіки вкарбувалася в нашої пам'яті від першого ж прочитання «Виводу», цього воістину безсмертного оповідання, що здається тепер висіченим із мармуру самим Мікеланджело Буонарроті.

Оберімо ж таку місцину, з якої добре уявлялася б і юрба, що чинить над молододою жінкою найдикіший, найжорстокіший глум, і так само добре уявлявся б молодий, високий і чубатий юнак, що відміряв цибатими своїми ногами три тисячі верст від Нижнього Новгорода до села Кандибиного, йшов «по Русі», щоб на все життя взяти землю свою, народ свій, всю його велич і всю ницість пригнобленого царатом велетня і все назавжди взяти в серце.

Якщо оберемо таку точку огляду для своєї духовної пам'яті, то побачимо його високе чоло, очі, осяяні добротою, вірою в людей, побачимо гримасу болю і почуємо отой лемент, що бив по його чутливому серцю. І разом з ним кинемося на хижу юрбу, на захист маленької, плюндрованої ні за що жінки.

Кинемося, хоч відстань у вісімдесят років видаватиметься нездоланною. Ось уже понад 100 років з дня публікації «Виводу» люди різних поколінь кидаються разом з молодим Горьким рятувати від тортур по-звірячому побиту жінку, бо така сила справжньої літератури, така сила горьківського гуманізму: і в любові, і в ненависті він був великим.

Коли він кинувся захищати жінку від озвірілої, здичавілої юрби, він вже був Горьким. Тільки про те ніхто ще не знав. Вже в його серці, в широчіні духовного світу його жили оці два крила горьківського гуманізму — любов і ненависть. Любов до всього людського, доброго й чистого. І ненависть до міщанської тупості, невігластва, темряви. З доріг життя він виніс глибоку пошану до своєї прекрасної і доброї бабусі і до матері своєї, зворушливо-ніжної і беззахисної жінки, до материнства взагалі, яке, як і людське кохання, було для нього святим. І побачивши, як за три тисячі кілометрів від Нижнього Новгорода, де богував над усією їхньою родиною самодур Каширін — дід його і найперший ворог, побачивши, що й у Кандибиному так само знущаються над людською гідністю, як там, вдома, він один кинувся на здичавілу юрбу — і в цьому теж був увесь Горький, що не визнавав компромісів, що тільки так, а не інакше міг вчинити, бо був не проповідником, а борцем гуманізму. Все життя! І це великий урок нам усім — не миритися з мерзотою ні у великому, ні в малому, кидатися в бій з нею, де б це не було, за яких би обставин не чинилося.

Про це він не написав. Про це він змовчав. Не хотів, мабуть, приплітати себе до цієї історії. Може, це було продиктовано поетикою Горького. А може, тим, що передане безсторонньо варварство завжди вражає більше, ніж всі емоції навколо нього. Ми не знаємо, чого він написав тільки «Вивід», а про

те, як кинувся захищати жінку від юрби і як озвіріла юрба побила його майже до смерті, не написав.

Але ми гадаємо, що він захистив не тільки Горпину Гайченко, а й увесь її рід, бо й ім'я її, і честь її, і все життя роду Гайченків стали відомі й близькі мільйонам людей завдяки отому малесенькому оповіданню, яке Горький написав аж через чотири роки по тому випадку – в 1895 році. Бо не міг не написати.

Знаємо ми й те, що його, побитого майже до смерті, кандибинські озвірілі мужики кинули в придорожню канаву. Очевидці розповідали, що били його, поваленого, чобітьми, били й щипом, або, як кажуть тепер, совковою лопатою, що знайшлася на тому ж таки возі Гайченка. На щастя, він вижив і став незабаром Горьким, прославив народ свій, прославив і Кандибине, показавши всю дикість виводу, всю мерзенність наруги над жінкою, але разом з тим не затамувавши зла на тих, хто так знущався над маленькою жіночкою Горпиною Гайченко і так по-звірячому побив його, бо зрозумів з юності велику істину: не люди винні в своїй здичавілості – царат винен, спосіб життя, на який наражають людей поміщики та капіталісти. В цьому велич і великодушність Горького. Саме розуміння соціальних засад і суспільних законів підняло його з перших кроків над середовищем молодих письменників того часу, зробило всю його творчість масштабнішою за все, що писалося в ту пору.

Хто ж його врятував? З одних джерел дізнаємось, що підбрав його, непритомного, мандрівний лірник. У Кандибинному ж нам розповідали, що підбрали його цигани, довели до Миколаєва й здали в лікарню. Ця версія дуже вірогідна, бо не «Вивід», не «Челкаш», не «На солі» були першими написаними й опублікованими оповіданнями, а «Макар Чудра», того ж 1891 року надрукований у тифліській газеті, та «Старуха Ізергіль» – все про циган, про циган. Про красу людської доброти, про палаюче серце Данко, про вольную волю і чисте кохання. Це були й лишилися в усій його творчості неперевершені зразки поезії, романтизму; нестримне буйство барв, пристрастей і емоцій ніколи потім не повторювались, бо це була залюбленість молодості, а молодість, як відомо, не вічна...

Цигани. Потім босяки: «Челкаш», «Коновалов», «Двадцять шість і одна». До селян в ті часи душа його не сягала. Досить було й Кандибиного. Про Челкаша він написав тому, що в миколаївській лікарні поряд з ним лежав одеський босяк і розповів йому історію злодія і контрабандиста, може, свою

власну історію. І «Челкаша» Горький написав раніше, ніж «Вивід», – 1893 року.

А потім, виписавшись із лікарні та не маючи й копійки в кишені, виснажений і слабкий, іде він «на солі» – в Тузлі, на озеро під Рибаківкою. Хто ще не читав цього оповідання, прочитайте обов'язково. У світовій літературі рідко знайдеш таке правдиве, таке жорстоке і разом з тим таке по-людському добре оповідання. Горький мучиться. Горький страждає через те, що над ним там знущаються такі ж бідняки, як він, що вони глузують з нього замість того, щоб допомогти підвестися з ядуchoї ропи і витягнути тачку; що вони його, виснаженого, позбавляють обіду; що вони, нарешті, розщеплюють державки на його тачці, і він обдирає долоні до крові. Він не витримує цих знущань і кидає цій озвірілій юрбі найприкріші докори, і юрба раптом подається назад, присоромлена його словами, а він падає на купу солі і ридає у неї на очах від безсилля, від страждань, від образ і несправедливості. Але й цих людей він не проклинає. Він їх прощає: не вони винні в своїй темноті, духовному убозтві та жорстокості – тяжке й несправедливе життя зробило їх такими.

Уже в ранніх своїх творах він був справжнім гуманістом та співцем свободи, волі, людиною великої душі, світлого таланту і ясного розуму.

Миколаїв – Новоолександрівка, 1968 рік

АЛЬБАТРОС ДАЛЕКИХ БЛУКАНЬ

Він з'являється в супроводі двох перекладачів, невисокої жінки та відомого музикознавця Святослава Белзи у твідовому піджаці, в якому звикли бачити його на телеекранах. Уявити Грема Гріна в респектабельному костюмі неможливо, якщо постійно бачиш у дорожньому вбранні та чуєш про його безперервні блукання з континента на континент ніби в пошуках чогось найнеобхіднішого і втраченого назавжди: молодості, снаги, відшумілого літературного успіху? Спогади про них породжують ностальгію, бажання повернутися в ті благословенні часи, в котрі вороття немає.

Високий, вищий за всіх, хто тоді зібрався в екзотичному інтер'єрі особняка генералів Ігнат'євих, уважно оглядає присутніх, ніби сподівається пізнати когось знайомого, а то й бажаного. Але всі, кого він любив, з ким дружив, давно помирали або залишились далеко-далеко...

Оглянувши всіх, величаво вклоняється і вимовляє уривчасту фразу.

Перекладачі, міцні чорноокі хлопці, витлумачують вітання з численними синонімами і тут же заходяться визначати найточніші. Сперечаються гнівливо, гарячково перебиваючи один одного.

Грем Грін смиренно всміхається. Поглядає на них по-блажливо, як вихователь дитячого будинку на бешкетливих вихованців.

Вальяжний Белза вгамовує перекладачів, незлобиво й дотепно кепкує: англійською володіє досконало. Тому, мабуть, і приїхав, щоб наставляти їх. А може, я й помиляюсь: Белзи легко сходяться навіть з Альбатросами, і Святослав з'явився як давній приятель Грема Гріна, незважаючи на молодість та зовсім не літературну професію.

За Гремом Гріном мимоволі уявляються далекі Перу, Аргентина й Бразилія, ще дальша Австралія й екваторіальна Африка, по яких він щойно блукав і звідти приїхав до нас у Київ, привізши оце вітання, позначене подихом тих далеких блукань.

Слова знаменитого письменника відрізняються від прийнятих у нас вітань, та я їх не запам'ятаю. Можливо, тому, що з першої миті зосереджую увагу на обличчі та зовнішності автора «Тихого американця» та «Нашого чоловіка в Гавані» — запам'ятаються саме ці, перші видані в нас романи, і Грем Грін вже тоді стане в один ряд з Фолкнером та Хемінгуєм, найулюбленішими та найзнаменитішими з усіх західних майстрів.

Тепер у моїй охололій душі, травмованій втратами останніх років, захоплення затухають і навіть відлітають зовсім. Але дещо хвилює, як і раніше, бентежачи припізнілою відданістю в такому «зрілому» віці. Все відбирається тепер строгіше, мимовільно піддаючись холодному аналізу, і залишається лише найзначніше. В тому числі і два перших романи Грема Гріна, таємничі за своєю структурою, за глибиною й правдивістю відтворених характерів, почуттів і настроїв, ніби писав їх ворожит, що володіє невідомими технологіями письменницької майстерності.

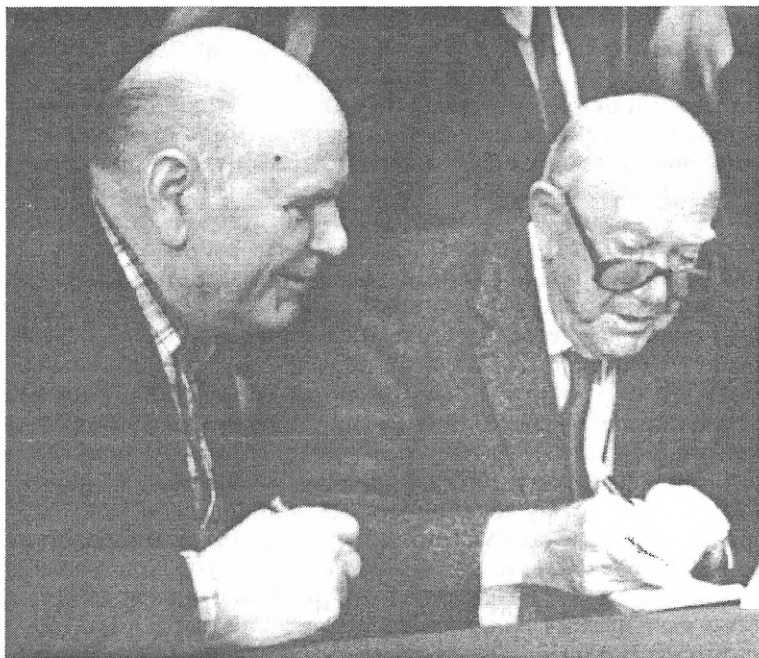
У всьому світі їх було небагато, цих майстрів прози, патріархів. У нас донедавна – Головка і Гончар, у Вьошенській – Шолохов, у Москві – Леонід Леонов та Юрій Бондарев, в Лондоні – Сомерсет Моєм та Грем Грін.

Його випуклі очі зупиняються й на мені, але, не затримуючись, дивляться вже на когось іншого, і я встигаю помітити, що Грем Грін смертельно втомлений – замість мене бачить порожнечу, що нагло заповнює його душу і пам'ять. За рудуватими віями й запаленими повіками – склеротичні очі мудреця, проникливі, строгі, невблаганні. Як ми незабаром переконаємося, їхній власник має ще досить міцні взаємовідносини зі світом, з урядами й парламентами багатьох країн по всіх континентах.

Але перше враження одразу ж викликає в пам'яті знамениту фразу Хемінгуея: «Вбитий був дуже мертвий». Зараз ця фраза звучала б інакше: «дуже старий», «непоправно старий», «смертельно старий». Доки Грем Грін заговорить. Подавши голос, він несподівано променисто всміхається та мовби оживає, неймовірно молодіє на наших очах.

Невимушено, коротко й просто викладає нам своє бачення сучасного світу, особливо екології й політики, оперуючи іменами численних державних та політичних діячів, географічними й філософськими термінами. В його мові немає штамтів та стереотипів убогої газетної стилістики. Та й письменницької також. Адже постмодерністи пишуть нині неохайно й цинічно. Іноді ще гірше, ніж в «Бульварі» чи в «Пан плюс пані».

«Розкутість!» – ось що приходить на гадку з перших фраз Метра. Невимушеність внутрішня й зовнішня, вишуканість жестів і манер, глибина й інтенсивність мислення, оригінальність та виразність мови вражають. І розвіюється враження старості (а він, здається, ровесник нашого століття), і слова улюбленого Довженка звучать та й звучать у душі й пам'яті: «Ще світиться мій мозок ясно і невпинно», «Ще світиться мій мозок...», «Ще світиться...», «Світиться...»

*Олександр Сизоненко та Грем Грін обмінюються автографами.
СПУ, 1987 рік.*

«Благослови вас Господь, генії й мудреці! Ви не коритесь найневідворотнішим бідам людства — старості й смерті. Схиляюся перед вашою відвагою не коритися їм», — думаю, слухаючи мудрі розмисли Грема Гріна про те, що тривожить і мучить його совість та душу в нашому динамічному, zdegradovanomu світі, що летить у прірву бездуховності й техногенної та екологічної катастрофи.

— Я — католик, — ніби відкриває сюжет нашої бесіди, а найлюбіші і найчесніші романи для мене — це романи з відкритим сюжетом. — Я католик і тому відвідаю найвіддаленіші й призабуті регіони католицизму на островах в Океанії, щоб активізувати їх, розбудити й утвердити віру не лише в Бога, а й в людину. — Він тримає паузу, надаючи тлумачам можливість якнайточніше та найповніше викладати його судження. В цьому мовчанні стає суворим, навіть сердитим. — І що мене тішить в сучасному світі, — схиляє голову в задумі, ворухачи пальцями над столом, шукає, мабуть, найпростіші та найдоступніші слова, — радію, що останнім часом католи-

ки, православні, мусульмани, протестанти і навіть комуністи переходять від лютої ворожнечі й конфронтації до співробітництва, до спільних дій. Особливо в екології. Та і в політиці й економіці теж. Бо світ гине від нашої безоглядності, техногенних експериментів та надмірностей, від промислової антиекологічної діяльності. Ми забудували нашу тендітну й маленьку планету апокаліптичними мегаполісами й циклопічними хмарочосами. Людство стало захланним, жорстоким і цинічним. Ми-ло-сер-дя! — ось чого не вистачає в нашому розшарпаному світі. І справедливості. На одних континентах, в розвинутих країнах, навколо міст гігантські звалища, де тисячами тонн гине хліб наш насущний, бо його викидають з багатих пересичених столів. На ньому жирують і катастрофічно множаться багатомільярдні зграї гайвороння, незліченні полчища ненажерливих пацюків. В той же час на інших континентах — в Африці, наприклад, у так званих країнах «третього світу» — щороку вмирає армія Паулюса, що колись знайшла загибель у Сталінграді. Так то ж була війна! А протягом останніх років голод забрав стільки людей, скільки загинуло їх в обох світових війнах. Хіба можна назвати людство цивілізованим за такого розподілу благ? За такого варварства, захланності, егоїзму? Тільки об'єднавшись з доброї волі, іслам, православ'я, католики й протестанти, віруючі й атеїсти зможуть врятувати нашу планету від загибелі, людей — від голоду, епідемій, енергетичної кризи, а нашу спільноту — від вселенської ганьби! Я вірю в «перестройку», гласність та демократизацію. Вірю у вашого лідера Горбачова. Тому я тут. І не вперше. Ця віра у ваші перетворення вабить мене, мов земля обітована. Ваш перехід від тоталітаризму до багатопартійної демократії — єдина радість в приємних мого невідворотного й невблаганного старіння. А ще мене радує перспектива суверенітету вашої великої країни — благословенної України. У вас не прийнято говорити про це вголос. Але я, вільна людина, обтяжена поважним віком та великим життєвим і політичним досвідом, запевняю вас: державний суверенітет України — не за горами! — підвищує він голос, що звучить дзвінко й молодо, і сам він мовби вивисується при цих словах, виглядає помолоділо.

Ми налякані, розгублені. Дехто зі страху опускає голову. А москвичі, що прибули разом з Гремом Гріном, спокійні, навіть веселі: звиклися, мабуть, з вільнодумством, радикалізмом та розмахом мислення, з шокуючими висловлюваннями всесвітньовідомого письменника-патріарха. Грем Грін ди-

висься на нас поблажливо, мов на молодих своїх перекладачів, навіть співчутливо.

— Чого ви боїтеся? — питає, помовчавши. — Зараз вже бояться нічого: «залізної завіси» не стало, Берлінська стіна рухнула. Навіть Сталіна забувають, а то й знати не хочуть. Нові покоління байдужі до старих культів та міфів. «Холодна війна» теж закінчилась із появою генсека Горбачова. Не треба бути надто мудрим, щоб зрозуміти, для чого затівалася «перестройка» і до чого вона призведе. Містер Горбачов розреготався мені в обличчя і не погодився з моїми доказами, котрими я допікав його битих дві години під час нашої розмови в Кремлі. Але сміється той, хто сміється останній. І я кажу вам: суверенна, незалежна Україна буде! Вона вже не за горами. Процес самовизначення націй, їхня емансипація — незворотні. Так розпорядилась історія. За цими процесами я спостерігаю по всьому світу. Бажаю вам і всьому українському народові наполегливості у ваших устремліннях. Щастя й добра вам, миру і процвітання. А тепер спробую відповісти на будь-які ваші запитання, якщо вони знайдуться. — Він усміхається, і усмішка озаряє суворе обличчя несподіваним світлом зухвалості й молодечтва. Мимоволі думається: скільки інтерв'ю дав він за своє довге життя, наділений замолоду всесвітнім визнанням і славою.

Очевидно, Грем Грін передбачав тривалу паузу. Та паузи не сталося: одразу ж схоплюється Григорій Штонь — знавець західної літератури, великий її прихильник.

— Чи були у вас періоди відчаю, розчарування літературною діяльністю? — питає він наполегливо і не сідає, мовби очікуючи негайної вичерпної відповіді. Не зводить з Грема Гріна приязного й прискіпливого погляду. Метр теж розглядає його з певною зацікавленістю.

Нам всім хочеться встати й стояти перед Гремом Гріном, перед його славою і патріаршим віком. Перед його величавою одухотвореністю та старечою вродою. Він чарує нас природною невимушеністю й елегантністю.

— Були, були, — відповідає він після тривалої мовчанки, пригадавши й передумавши своє життя.

І знову замислюється надовго, розглядаючи молодого широкогрудого Штоня, мовби хоче відгадати підтекст його запитання чи згадати щось вельми суттєве, без чого й відповісти неможливо.

— Сядьте, — говорить роздумливо. І раптом підвищує голос: — А ви сідайте, сідайте, будь ласка, — нетерпляче змахує рукою непокірному Штоневі, що продовжує дивитися просто в очі Метру із захопленням і симпатією.

Владний жест запам'ятався — це майже повеління.

Штось сідає, все ще не зводячи погляду з Грема Гріна. Між ними ніби відбувається якась дивна розмова без слів.

Грем Грін довго мовчить, збираючись з думками чи заспокоюючись. Він сидить віч-на-віч зі мною, яскраво освітлений сонцем з цілого ряду широких вікон — до того яскраво, що кінооператору не довелося б підсвічувати його навіть для кольорової кінозйомки. Але ні кінооператорів, ні телевізійників, на жаль, тоді в Спілці письменників не виявилось.

Мені видно, які в нього голубі, не вицвілі очі, які глибокі й мужні зморшки, що надають йому вигляду страждальця, які рухливі брови та губи. А на високім чолі та у стомлених очах — давня печаль і тиха задумливість. «Доки мислю й страждаю, доти й живу», — згадалось мимоволі. Обличчя старого Грема Гріна, величаве й значне, мов у пророка, в цю хвилину найживіше із всіх облич, мічене глибокою задумою, що найповніше та найкраще виражає сутність людини.

— Одного разу, — втомлено розпочинає він, ніби повертаючись звідкись здалеку після довгої відсутності або роздумуючи вголос, — перечитуючи вранці написане напередодні, мов блискавкою був вражений власним епігонством, що відкрилось мені тієї миті: адже я протягом дванадцяти років наслідую Джозефа Конрада! Його образність, стиль його прози. І вирішую залишити літературну працю назавжди. Існувала ще одна важлива причина: не міг своїм писанням утримувати родину. Багато років віддав я іншій роботі. Ці роки належать довоєнному й післявоєнному періодам, але війна була головною подією... Він знову змовкає надовго, немовби повертаючись у ті далекі часи.

У мовчазній задумливості він стає ще красивішим, одухотворенішим.

Ледве утримуюсь, щоб не спитати, чи не на ці роки припадає його робота в розвідці, про яку довелося десь прочитати. Сидячи напроти Грема Гріна через стіл, чекаю: ось зараз він сам розповість про це. Тому й мовчить так довго — збирається з думками. Але він не сказав про це ні слова: є теми, заборонені на все життя. І першою, непорушною темою є робота в розвідці. Це розуміють навіть школярі. Не зрозуміли цього чи не схотіли зрозуміти тільки Єльцин з Бакатіним. Розумію це і я, але сподіваюсь на відвертість Грема Гріна, котрий здивував нас пророцтвом про суверенітет України, про неодмінну її незалежність. Після такого одкровення більшої таємниці, мені здавалось, не існувало й бути не могло. Але ні, розвідка — це вершина конспірації. Була і лишиться

навіки таємницею з усіх можливих тайн, непорушною і доконечною. І краще про неї й не заїкатися. Щоб не виглядати так ганебно й жалюгідно, як виглядав Бакатін, здавши американцям радянську резидентуру, продавши велику агентурну розвідку — святая святих кожної держави, що поважає себе. Такого зрадника не було й не буде на всьому білому світі! Будьте прокляті всі запродавці мужніх товаришів і колег, високих та рідкісних професіоналів...

Так і не зважившись зачепити делікатну тему, питаю Грета Гріна про найзаповітніше й давно наболіле:

— Як ви ставитеся до творчості Хемінгуея?

— Мені подобаються його оповідання і перші два романи: «І сходить сонце» та «Прощай, зброє», — відповідає, не вагаючись, не замислившись ні на секунду, ніби чекав цього запитання. — Все інше перебуває за межею моїх уподобань і мого смаку, як і за межею його майстерності та обдаровання. Досі захоплюються його романом «По кому б'є дзвін». Насправді ж це слабкий роман, хоча й написаний з власного досвіду. Але ж особистий життєвий досвід ніколи не був гарантією успіху, не рятував від творчих невдач. Істина стара, як світ. Саме недостовірність — маю на увазі художню недостовірність — багатьох розділів і навіть ліній у цьому романі відштовхує мене. Ну, наприклад, є там, в партизанському загоні республіканців, одна жінка...

— Пілар, — підказую йому.

— Здається, Пілар. Я не відзначаю пам'ятливості на жіночі імена. Так от ця розкішна іспанка закохується ні з того ні з сього в американця, котрому Хемінгуей віддав свої симпатії, а дехто з критиків твердить, що й писав з самого себе. Але чому в американця? Як там його?

— Жордан.

— Так-так, в Жордана, в улюбленого героя Хемінгуея. А за логікою характерів, за обставинами, відтвореними в романі, цього не може бути! Це — неправда! Чому б їй, зрілій красуні-іспанці, давно не закохатися в співвітчизника, з котрим вона росла, вчилася, дорослішала, вродливого, принадлишого і темпераментнішого за поміркованого, прагматичного і зарозумілого янки? Так захотілось Хемінгуеєві всупереч житейській та художній логіці. Волюнтаризм, сваволя по відношенню до обраних героїв у прозі неприпустимі — вони жорстоко мстяться авторові. Ці наші прорахунки видніші збоку найпростішим читачам, а не нам, грішним. Далі: де займатися любов'ю на війні? Кругом люди, скрізь самі незручності. Хемінгуей вкладає своїх героїв в один спільний

спальний мішок – там вони цим і займаються. По-моєму, це сюжет для підлітків...

Мені образливо чути таке про Хемінгуея, найлюбішого з усіх західних письменників, і стає його жаль, мов дитину. Особливо прикро, що він застрелився, а Грем Грін і забув про це – ігнорує цей скорботний і трагічний факт. Недарма ж твердять, що література беззахисна та жорстока водночас. Але я не наважуюся нагадати Гремові Гріну про це.

Аж тут підхоплюється Штонь, випростаний, гордовитий, запальний. Підносить руку, ніби на шкільному уроці:

– Вибачаюсь, – звертається до Грема Гріна, осудливо зиркаючи в мій бік. – Маю уточнення: це не Пілар! Пілар не має жодного стосунку до цього сюжету. Пілар літня жінка, подруга анархіста Пабло, який покидає загін у найвідповідальніший момент, і вона змушена його замінити. Пілар зводить з Жорданом Марію – молоду дівчину...

– Ол-райт, – перебиває Штоня Грем Грін, дивлячись на нього з вдячністю. – Так-так, Марія! Діва Марія, майже свята... Згвалтована й розтерзана фашистами. Я все пригадав: Пілар зводить її з Жорданом, якому теж потрібна підтримка, бо Пілар вже наворожила йому на картах невідворотну загибель. Через три дні. Йому треба зірвати міст, а він самотній і падає духом. Рятуючи знівечену долю юної Марії, він піднімається морально й духовно сам: відповідає тепер і за неї, незчувшись, як закохався в дівчину. Дуже гостра й психологічно складна колізія. Тим паче не варто людей з такими складними характерами й долями вкладати у спальний мішок. Чи не так?

– Судити автора треба за законами, обраними ним самим, – нагадую Метрові. – Ви б написали інакше, і це був би ваш роман. І я б написав інакше. Але це написав Хемінгуей, і роман належить йому.

Грем Грін переводить погляд на мене і дивиться довго й приязно.

– Тепер уже тільки нам, – каже він тихо й сумирно, – бо його давно немає. Спасибі, що захищаєте старих майстрів. – Він злегка вклоняється спочатку Штоневі, потім мені. – Бо нас уже починають забувати навіть на батьківщині. Його у Штатах, а мене в добропорядній Англії...

– Хемінгуей не старий, – знову зривається з місця поривний Штонь. – Хемінгуей ніколи не постаріє, як і ви, містере Грем Грін.

Метр здивовано зводить брови і несподівано тисне Штоневі руку без жодного слова.

— У вашому житті були події та люди, котрі zostалися в пам'ятку на все життя і роблять його привабливішим та яскравішим?

Грем Грін печально дивиться на мене, сумовито всміхається:

— У кого ж їх не було, таких людей, подій і обставин, — зітхає і довго мовчить, мовби забуває і нас, і де він знаходиться. — А що ви маєте на увазі, питаючи про це?

— Прочитав «Тихого американця» ще в кінці п'ятдесятих, як тільки він вийшов у нас, але й досі не можу забути молододу вродливу в'єтнамку, котру так любив і так довго тужив за нею ваш герой, покинувши В'єтнам назавжди. Мені здається, «Тихий американець» — це ви. І у В'єтнамі залишилася дівчина, котру ви досі любите і котра давно зістарилася. Але ж наші страждання і наша туга від того не розвіюються та не стають легшими. Чи не так?

— Все залежить від натури, від складу характеру: одні пам'ятають все життя те, що було з ними замолоду, інші забувають тут же. Запевняю вас: у мене ніколи не було прототипів. Всі мої герої, і та в'єтнамка теж, — продукт найчистісінької фантазії. Для мене література — це гра, мистецтво творити те, чого бракує в дійсності. Саме за це я і люблю свою роботу. Тільки тому і займаюсь літературою, щоб створювати свій власний неповторний світ та населяти його людьми, котрих би я любив і насолоджувався спілкуванням з ними. Саме в цьому, на мій погляд, головна приналежність, привабливість нашої професії...

Перекладачі, виконуючи нелегкі свої обов'язки, частіше поглядають тепер не на Святослава Белзу — свого наставника, а з деяким побоюванням на жінку в яскраво-червоному костюмі, і співробітник іноземної комісії Оксютя, схилившись до мого вуха, повідомляє, що це дружина Грема Гріна. Вона вже не молода і зовсім не схожа на в'єтнамку.

Цього разу я не вірю Патріархові-Альбатросу: у своїх блуканнях та мандрах по світу він набагато більше побачив, пережив, перестраждав, ніж устиг написати. Як відомо, про все не напишеш... І я залишаю його в спокої, так нічого й не домігшись.

На Грема Гріна накладаються із хапливими запитаннями з усіх боків, і він тут же забуває мене, нашу коротку розмову. А я, чим більше вдивляюсь у нього, тим зриміше уявляю його на ходовому містку дивного, химерного корабля, приписаного до порту «Література». На цьому кораблі є все, що треба для плавання й навігації. Тільки немає прапора — із таким капітаном цей корабель охоче й безборонно приймають всі мислимі гавані світу. Бо він давно вже приписаний на всіх материках.

Грем Грін, відповівши на ще одне наївне запитання і поглянувши на годинник, різко, як для свого віку, підводиться. За ним зіскакують зі своїх місць всі присутні. А він не поспішає до виходу і починає говорити сам, без запитань, настійливих прохань чи нагадувань.

— Ми планували пожити в Києві добу й летіти далі. Повірте, ми маємо куди летіти. І всюди на нас чекають достойні люди і важливі справи. Але... Ніде ми не бачили такого красивого й зеленого міста. Київ не лише вписується, він ніби розчиняється, мов цукор у воді, в дивовижному, розкішному ландшафті, що розкинувся по обох берегах Біг-рівер, Великої ріки, до середини якої, як запевняв нас Гоголь, долетить лиш окремих птах. Та й сама назва: Днепр. — Він саме так вимовляє, через «е», на англійський манер, гортанно і трохи картавлячи. І повторює, вслухаючись: — Дне-е-епр-р-р...

— Ще краще звучить українською, — каже Штонь. — Дніпро.

— Тес, — усміхається Грем Грін. — У цьому вражаючому слові багато екзотики: вимовляючи його, я бачу летючих вершників у баранячих шапках, з вовчими шкурами й хутрами за плечима, і коні іржуть, і списи зблискують, і шаблі сліпучо спалахують на сонці. А місто синіє в імлі давнини, і золотом сяють далекі собори і храми, ваблячи красою та багатством. І татар-кочівників, монголів чи половців, здається, не зупинить у завойовницькому пориві навіть сама історія. Нелегко розлучатися з таким прекрасним древнім містом, що подарувало світові великих Гоголя й Шевченка, їхню присутність відчуваємо тут постійно і скрізь. Тому лишаємося ще на дві доби. Незважаючи на Чорнобиль, якого страхається весь світ. Хіба це припустимо? — докоряє схвильовано Метр. — Софія, Андріївська церква Растреллі, Володимирська гірка з пам'ятником святому Володимирові, хрестителю древньої Русі, ще древніша Аскольдова могила, втопаючий у зелені Київ на княжих горах і — Чорнобиль. Це велетенське горе планети... — Він хилить голову в гіркій задумі, потім раптово підводить її й випростується, немов бойовий дозорець, що почув тривожну сурму. — Хто віддав наказ ставити атомну електростанцію над тримільйонним Києвом, що належить історії і всьому людству Землі, а не лише його жителям? — Очі Грема Гріна гнівно блищать і... сльозяться від хвилювання.

Він зворушливий у своєму праведному гніві і беззахисний, мов дитя, і сльози жалю і захоплення застять мені зір. Я не зважуюсь кинутися до нього і обійняти з вдячністю за співчуття горю всієї України: він величавий в ореолі всесвітньої сла-

ви, неприступний та гордий, як усі англійці, навіть зверхністю віє від нього. А тому – особливо зворушливий у безсильному риторичному пориві.

Навіть він, Геній, всесвітньо визнаний Патріарх англійської й світової літератури, лишається безпорадним перед невідомими, невловимими, законспірованими технократами, котрі здійснили цей акт вселенського вандалізму і зникли, мов дияволи. Саме цієї миті яскраво і вражаюче висвітилося давнє припущення про злочинний задум натхненників та проєктантів чорнобильського монстра. Грем Грін своїм праведним гнівом підтвердив найтрагічніші здогади, що витали в повітрі здавна, з моменту закладення фундаментів станції, і укоренилися в серцях змучених нещасних киян з ночі на 26 квітня 1986 року.

– Доки існують поряд такі несумісні явища, – продовжує Маєстро тихо, немов засоромившись свого гніву та безсилля, – нас не врятують ніякі договори й домовленості. Навіть роззброєння не врятує! – знову підвищує голос, гніваючись і збуджуючись знову: мабуть, ці гіркі роздуми давно мучать його. – Атомні реактори небезпечніші за термоядерну зброю. Вона поки що зберігається надійніше. А реактори, як бачимо на вашому прикладі, вибухають несподівано, всупереч людській волі та намірам вчених. Ось що має стояти у нас перед очима, перед совістю й душами письменників усього світу. Перед сумлінням кожного жителя Землі. Крім технічної недосконалості реакторів та систем їхнього автоматичного захисту, ненадійним виявився і людський фактор...

– До речі, – перебиваю, схилиючись через стіл і доторкуючись до жорсткого твідового рукава, щоб привернути його увагу. – «Огонёк» зараз друкує ваш роман під таким заголовком. Ви самі так назвали його? Чи вам нав'язали таку модну й актуальну, а по суті кон'юнктурну назву люди Коротича?

– Но, но, но, – відмахується сердито. – Нікому не дозволяв і не дозволю втручатися в текст без мого відома. А тим більш – міняти назву. Роман написано сім років тому. Він багато видавався у нас в метрополії та в багатьох країнах світу. Очевидно, ми з містером Горбачовим запозичили цей термін із спільного джерела – з науки. «Людський фактор» там існує давно як поняття соціальне, виробниче, економічне. Назвати це можна як завгодно...

– Невдала назва, – переконаю його, набравшись мужності. – Особливо для роману. Сухо і прагматично. Хіба ж це «Тихий американець» з його глибоким підтекстом? «Людський фактор» нічого не промовляє ні розумові, ні серцю.

— Журнальний варіант. Там багато чого не вистачає. В тексті...

— Справа не в тексті — текст нормальний. Я кажу про заголовок.

— Роман незабаром вийде окремим виданням і у вас, тоді... — озирається на дружину, мовби шукає підтримки.

Невисока, по-хлопчачому коротко стрижена, тримається вона насторожено і на погляд чоловіка реагує миттєво: одразу ж легко встає з крісла і наближається до нього, її, мабуть, втомила ця довга й напружена бесіда, але вона енергійно й бадьоро підтримує чоловіка:

— Вийде книга, і все буде о'кей! Ви самі переконаєтесь у цьому.

— Тоді у вас відпадуть всі сумніви, — переконує мене Грем Грін.

А чи було в нас воно, оте рятувальне й бажане «тоді»? Хіба ж доведеться зустрітись ще раз? І я зважуюся на найсокровенніше:

— Епіграфом до свого роману ви взяли прекрасні слова свого улюбленого Джозефа Конрада: «Знаю: хто обтяжений обов'язками, той пропащий чоловік. Адже щось чужорідне вже пустило коріння в його душі».

Грем Грін слухає милі серцю слова, повернені перекладачами, мов музику, і всміхається мені змовницьки, нищечком. Потім схиляється:

— А ви знаєте, Джозеф Конрад народився недалеко звідси — в Бердичеві, — випростовується й переможно дивиться на мене, очікуючи реакції.

— Знаю, — брешу спокійно, щоб не здатися невігласом. — Та я ще не закінчив... Прийміть це як прохання: в далеких мандрах згадайте Київ, нашу сьогоднішню зустріч...

— Ієс, ієс, ієс, — кивають дуєтом майже радісно.

— ...а згадавши, чи не відчуєте, як щось чужорідне — ну, хоч би й симпатія до України — пустило коріння у ваших душах? Особливо у вашій, містере Грін, такій строгій та вибірковій.

— Підійдіть до мене, — майже відсторонено.

Обійшовши стіл, підходжу впритул і відчуваю пахощі далеких блукань та дорогого одеколону — так мають пахнути справжні мужчини.

— Сядьте поряд.

Сідаю.

Грем Грін підкликає фотографа.

— Сфотографуйте нас, — а сам нахилиється до мене й тихо та швидко каже щось, не турбуючись про те, зрозумію я його чи ні. Але...

Але Святослав Белза хлопець — не промах: він тут як тут. Підходить ззаду, схиляється поміж нами і на льоту перекладає, дублюючи Грема Гріна, ніби на тонуванні віднятого кіноматеріалу — слово в слово, секунда в секунду. А Грем Грін, дивлячись мені у вічі, усміхається:

— А я вже тут другий день підряд відчуваю, як чужорідна субстанція, як ви зволили назвати симпатію до вашої великої України та любов до Києва, вже пустила коріння в мої охололій душі. — Він відкидається на спинку стільця, ласкаво оглядає всіх, хто сидить за довгим столом аристократичного конференц-залу, як дивляться на людей, з якими щойно зблизилися, із стриманою приязню. — Завтра ми вилітаємо на Мадагаскар і більш, очевидно, не побачимося, — говорить він спокійно, навіть стомлено, і мені здається: роки його і слава його стоять у нього за спиною та не зводять з нас свого погляду ні на хвилину.

Я знаю: це великий письменник, мудрий мислитель, людина рідкісна. Бачити його, сидіти поряд — все одно, що побути поряд з вічністю хоч недовго й відчути, як вона проходить повз нас. І велика приязнь та ще більша повага наповнюють душу передчуттям туги довічного розставання.

— Бажаю всім вам, щоб ваша прекрасна Україна стала вільною, демократичною, процвітаючою й багатою державою. А ви та весь український народ були щасливі. Без Чорнобилів, землетрусів і потопів. Та без громадянських війн. Повірте, я знаю, що кажу. А вам, — раптом обертається до мене, — хочу залишити свій автограф.

Євген Лук'яненко миттю подає мені свій вишуканий цевківський блокнот.

Грем Грін на першій сторінці ретельно випишує моє ім'я, попередньо запитавши, та, мабуть, не запам'ятавши незвичне для англійського вуха прізвище, і ставить свій підпис дрібним, але розбірливим почерком, де кожна літера ніби вирізана різцем на кості чи мармурі.

Потім з дивною для такого віку легкістю підводиться, у відповідь на мою подяку мовчки й коротко тисне руку і шепає в натовпі, доганяючи дружину, Святослава Белзу та перекладачів.

А я довго дивлюсь йому вслід, залишившись на самоті в порожньому залі, і майже фізично відчуваю, як вічність вслід за Гремом Гріном знов покидає мене назавжди, з'явившись лиш на хвилину, і мені жаль невідомо чого, і хочеться плакати...

Славетний старий Альбатрос знову стає на крило, щоб летіти далі з континента на континент, в мандри далекі й

немислимі, мов сон. Через материки, гори й океани – подалі від старості й смертних рубежів. Хоч смерть і старість не визнають, однак, ні просторів, ні відстаней, ні здіблених океанів, ні розметаних ураганами горизонтів.

Перед старістю й смертю перепон не існує – Бог не встиг придумати й сотворити їх: диявол підкрався, нагрянув і... завадив.

Навіть над головами Геніїв та Патріархів старість і смерть заносять кістляві й невблаганні руки свої з древньою косою та мітлою, щоб і сліду не залишилося.

«Дай Боже, щоб не над Гремом Гріном! – думаю, стоячи в порожньому конференц-залі та дивлячись в пустий слід його, з якого не буде вже вороття і сподіваного повернення. – Хай царствує й блукає Землею подовше. Продовж його дні, Господи, і не вкрати його тіні над океанами й материками. Бо всім він несе Добро», – молюся отак в самотині.

Грема Гріна, однак, незабаром не стане...

Конча-Озерна, 3 квітня – 5 травня 1998 року

... І ЗАХОДИТЬ СОНЦЕ

ПАННА В ЧОРНОМУ

Бачу її у Ясній Полянці: сидить, мов черниця, на затрав'янілій могилі Толстого і... плаче.

«Вічність плаче? Абсурд!» — гукатимуть марнославці, озирючись на Панну в чорному, намагаючись звернути на себе увагу, вислужитись, вловити хоч зирк її, якщо не погляд. Та Бог наділив Панну крижаною байдужістю, крізь яку не проб'ються ні благання, ні молитви, ні образи, ні прокльони. Очі її теж не бачать нічого. Лише сліпуче сяєво Генія освітить божественні зіниці. І тоді вона й сама засяє щасливому обранцю потужним відблиском, огорне його леготом своєї прихильності, так що людство в захопленні здійме руки до щасливця, щоб прийняти його в обійми. Та Вічність віддає нам своїх обранців лише мертвими. Як спогад чи символ поклоніння. Взіреть найвищих досягнень людського духа. Гордощі та смутку недосяжності...

Бачу її і в Моринцях. У Керелівці. Нарешті — в Каневі, на Чернечій. Тут, на полірованих гранітних брилах, їй холодно взимку, спекотно влітку. Але не покидає вона Шевченка ні в голод, ні в мор, ні у війнах, ні в окупаціях, хто б не були ті окупанти.

Гірко й невтішно ридає вона в години нашого розбрату, бо й Шевченка ж обрала, мабуть, найперше за те, що в лютому горі й самотині заповідав «і мертвим, і живим, і ненародженим» брататися й любитися у єдності й згоді. Ворожнечі і розбрату Вічність не сприймає — відкидає з гнівом та обуренням. Так влаштована. Такою її послав нам Бог. Опечалена, сидить біля Шевченка, схиливши голову в чорній серпанковій шалі, в розпачі слухає наші взаємні прокльони на руйновищі окраденої та занапашеної Чорнобилем України, сподівається нашого братання й злагоди.

А не дочекавшись, сумує, й печалиться дужче, і... старіє.

Хіба панни старіють?! Старіють немолоді жінки й бабусі — це так. Але з горя, буває, старіють і дівчата-покритки. А покинуті й голодні діти старіють найстрашніше, найвідворотніше.

А панна Вічність старіє на Шевченковій могилі від того, що ми покидаємо його та її заради грошей, чудернацького ринку, чужинецької поп-культури, якої вони обоє не розуміють і не сприймають і, якби були живі, померли б від огиди й обурення! А так вони тільки в тузі хилять голови: ви ж бачите, як Кобзар в тузі похилив чоло у Києві перед універ-

ситетом, в міському парку в Харкові, у Каневі на Чернечій горі, яку тепер знає весь світ. Отак журиться й Вічність разом з Шевченком над окраденою й розтерзаною Україною та над розбратом її дітей...

Бачу Вічність і у Відні: у чорних одежах горбиться на могилі Бетховена і не покидає її ні на хвилину. Навіть коли вмирала Тереза Брунсвік та графиня Джульєтта Гвіччарді, якій присвятив він «Місячну сонату», проблукавши всю ніч по лісі після відмови юної графині, навіть коли вмирала його улюблена княгиня Естергазі, Вічність не ворухнулась на могилі великого Бетховена, а тільки повела очима у бік цих аристократок, і від одного того погляду вони лишилися навіки в пам'яті людства, хоча й не доросли за життя ні до слави Бетховена, ні до його духовної величі. Віддалися іншим — князям, вельможам, багатіям. Але де ж вони всі? Розвіялися з вітром часу, навіть пилу не лишилося. Тереза ж Брунсвік, Джульєтта Гвіччарді та княгиня Естергазі zostалися біля підніжжя його мученицького п'єдесталу, возвеличившись і в оманливій величі гордовитих аристократок, бо привернули увагу й любов буремної душі великого Людвіга ван Бетховена! Цих богообраних жінок, як і лялечку Піунову, людство знало й запам'ятало тільки через те, що на них відкрилися зіниці й серця божественних Геніїв, неоцінених та недооцінених простими смертними за життя.

Панна в чорному з блідим натхненним обличчям охоче блукає Європою, ніж Україною. Нипає вона день і ніч у Веймарі від могили Гете до могили Шіллера і не стомлюється, бо — близько. Це, мабуть, єдине місто та єдине місце на нашій планеті, де одразу два генії лежать поруч. А в Німеччині ж і Бах, і Гайдн (майстер Гайдн, як називав його Бетховен, вважаючи своїм вчителем), і Вагнер, похмурий та невблаганний хоронитель Богів, і Клаузевіц, і Гегель та Фейєрбах, і Лессінг, і Шуберт, і Гендель, і Брамс («Ви любите Брамса?» — питала Франсуаза Саган в сімдесяті роки та питає й досі) — так, так, писав знамениті «Угорські танці», а був німцем, як і Ференц Ліст.

У Німеччині Вічність ще печальніша, ніж у нас: вона бачила, як тут Божество перетворюється на звичайного вола! І їй сумно усвідомлювати, як гірко помиляється вона іноді у своєму виборі. Як і люди. Як людство. Як світ і Всесвіт. Бо хіба ж не з помилок зроджується і таки, мабуть, зродиться Апокаліпсис — другий (чи який там?) кінець світу.

Блукає Вічність по Франції, від могили єхидного й запеклого іроніста Вольтера до Монтеск'є та Жан Жака Руссо, від

Рессінга до Бальзака, Флобера, Віктора Гюго, Поля Верлена, Стендаля, Ван Гога, Гогена, Ренуара, Сартра, Де ла Круа й Корбюзье, Годара та Клода Лелюша.

Тут вона легковажніша, ніж будь-де, бо французи і в славі, і в тяжкій праці, і в найскладніших пошуках живуть радісно, тішачись вином і жінчинами. Навіть вмирають, здається, легко. Тому сувора й неприступна Вічність віддається там маленькому корсиканцеві, що завоював колись всю Європу, Північну Африку, Єгипет і Месопотамію, дійшов і взяв Москву, погубив потім славетну стару гвардію на Березині й Прип'яті, але спробуйте зараз винести його із знаменитого Дому Інвалідів, з-під Вічного вогню на могилі Невідомого солдата! Вічність і віддається щасливцям навіки, і забирає їх із собою теж навіки, у неміряну далеч на подив наш і поклоніння.

Сувора, як на могилах Толстого, Шевченка й Бетховена, схиляється Вічність, перейшовши Італію від Апеннін до Рима, Флоренції та Болоньї, над могилами Мікеланджело, Рафаеля, Тиціана, Леонардо да Вінчі, Цезаря Величного та розпусного Калігули.

А потім переходить з Апеннінського на Балканський півострів, у Грецію. Тут Вона розкошує у вишуканій красі класицизму найдавнішого й незрівнянного: тут людство прожило своє дитинство – найщасливішу пору, яка не повертається, хоч плач, хоч кричи, манить і гріє спогадами, залишаючись недосяжною. Класична вишуканість таїть у собі небезпеку лукавої підміни: од великого до смішного, як відомо, один крок. Ще менша відстань од вишуканості до велемовності. Але то небезпека для інших – не для великого Гомера. Найвеличнішого з великих, вічних та безсмертних. Навіть сама Вічність «схиляє коліна» перед сліпим старцем, перед його «Іліадою» й «Одіссеєю» – цими найгеніальнішими витворами людського генія, з яких, здається, вийшло все людство, його культура та його героїчна й трагічна історія.

Давні греки дали світові найбільших та найперших геніїв. Урарту й Персія, хоч і древніші, лишили людству велику східну поезію: Рудакі, Фірдуосі, Нізамі, дали світові «Коран» та «Книгу Царів» – «Шахнаме». Вони збудували знамениті мечеті, мінарети, з яких відкривається мало не півсвіту, але й паранджу вигадали теж. І в цьому аскетизмі, рабстві жінки, якій закривали й закрили законами шаріату лице – найбільшу та найвибагливішу красу на Землі, – вони обікрали себе, свої душі, творчі можливості. Розпочавши ж за Пісістрата греко-перські війни, прирекли себе на загибель. Ні завойовницькі походи, ні перемоги під Афінами та Фермопілами, ні

руйнування святинь нічого їм не принесло, бо все це було тимчасове і виявилось марним.

У своїй вишуканій східній культурі вони не піднеслися та й не могли підвестися до духовних та мистецьких висот Греції: не вистачало розкнутості й невимушеності – їх сковував іслам, аскетизм, азіатська жорстокість шаріату. Древні ж греки прекрасні, бо вони – Діти людства!

А в дитинстві немає ні злості, ні люті, ні ненависті, ні жорстокості, ні аскетизму. Там, у дитинстві, світло й сонячно. Там все досконале, прекрасне у своїй невимушеності й безпосередності. Там ні лукавства, ні хитрувань, ні захланності, ні ревного прагнення першості. Тому древні греки в духовному житті, в поезії, архітектурі, музиці, риторичі, ораторстві й філософії – незрівнянні й неперевершені.

Сократ, Софокл, Платон, Галілей, Еврипід, Есхіл, Аристофан, Арістотель та його учень великий полководець Александр Македонський, Гесіод, Перікл, Піфагор, Менандр, Демосфен, Епікур – сонмище геніїв, яких навіть перерахувати важко! А Парфенон, Акрополь, Ніка Самофракійська, Аполлон із Помпей? Вони відомі всьому світу. За всю свою історію людство не знало такого розквіту науки, літератури, архітектури і скульптури, музики, поезії, історії та філософії. Але Вічність Стародавньої Греції, вигнана персами і особливо римлянами, після їхньої остаточної перемоги, зруйнування Парфенона й Акрополя, Афін та Фів, після вибуху Везувію, все одно поверталась у ці священні місця та не покидає їх і досі.

Над усім людством, над нашою планетою сяє неугасима Зоря Стародавньої Греції, дає всім нам надію на незнищенність людського духу й людського роду, овіває досконалою красою й мудрістю, найвищими досягненнями Генія. Там, на благословенному Балканському півострові, спочиває стомлена Вічність, розсилаючи своїх гінців та свої флюїди по всіх континентах. І нині, і присно, і во віки віків. Амінь!

«Я бачу відображення своє», – полегшено зітхає розпусне й захланне людство, вдивляючись в обличчя прекрасної Стародавньої Греції, в розвалища Парфенона й Акрополя, в пошкоджені варварами, війнами й часом будівлі і скульптури, в уцілілі статуї неміряної й незрівняної краси, ніби ваяли їх не люди, а оті грецькі міфологічні Боги. Ця краса й досконалість рятує нас всіх від остаточної деградації. Кажуть, історія нічому не вчить. Брехня! Відкрийте альбоми репродукцій, розгорніть енциклопедії, погляньте на понівечені й уцілілі залишки божественної культури Давньої Греції, найкраще в реаліях, і ви відчуєте, як єдність та нерозривність з

людством, його історією й культурою озивається у вашій душі бажанням удосконалитися, стати кращим. Ви відчуєте, як сходить у вашому серці, мов сонце над морем чи над рівниною, ваша забута або втрачена за клопатами й бідами людська сутність, притлумлена обов'язками, гонитвою за грішми й благополуччям, яких ніколи не вистачає, а чи славою, що тікає від вас табунами диких коней...

ПАННА В БІЛОМУ

А уява виводить на білу-білу смугу океанського пляжу. Порожнеча й покинутість його вражають дужче, ніж грізна й одвічно сумна океанська пустеля. Вгинаючись у материк велетенською дугою, білий пляж губиться протилежним краєм в немислимій далечині, тоне в синюватій імлі чи тумані, мов у сні або в мрії, і величаві хвилі, завдовжки на всю неміряну ширину пляжу, котяться й котяться з-за обрію, бурхають в пологий піщаний берег і покірно гинуть, мов покинуті батьками й розгублені на роздоріжжях діти. Широко, порожньо й самотньо, ніби перед кінцем світу...

Із синьої імлі спочатку невиразно, а потім дедалі рельєфніше вимальовується зваблива постать високої тонкостанної Панни, обвита білою прозорою хмарою тканини, яку колись називали газовою: «газовий шарф», «газова кохта», «газова хустка». Прозора біло-ультрамарінова тканина тріпотить і в'ється на вітрі. Ця серпанкова прозорість, майже не закриваючи жіночих принад, створює ореол вічності і краси, летить за плечима гордої та пишної Панни, обвиваючи стрункі довгі ноги, округлі розкішні стегна, звабливі перса з рожевими пружкими сосками і впалий живіт, що так виразно підкреслює стрункість та елегантність. Одяг білий-білий, біліший за пісок пляжу, а обличчя смагляво-рум'яне: його опромінює так само прозорий довгий шарф незбагненно чистого пурпурового кольору, мов мантиї древніх візантійських імператорів. Мабуть, воно рожевіє й від сонця та вітру з надр океану. Уся вона нереальна, ніби приснилася в ранковому сні, граційна, витончена й розкішна. Газово-ефірна тканина білого й ультрамаріново підсиненого океаном одягу та криваво-пурпурного шарфа, б'ючись і тріпочучи навколо неї, нічого не закриває, а лише підкреслює її розкіш, жіночу звабу. Вона нагадує Ніку Самофракійську — тільки та мурмурова, понівечена, тисячолітня, а ця юна, жива, поривна і рухлива. Наближається величаво й повільно, обвіяна океанськими вітрами, оповита маєвом прозорої тканини, білішої за пісок і особливо білої на

тлі синього неба та ще синішого океану. Довге й пишне волосья розпушене — розвівається вітром, б'ється за нею довгими важкими пасмами, ніби вона летить проти вітру.

«Хто се, хто се чеше косу», — шумить у вуха вітер, а в серце і скроні бурхає кров. Стою, дивлюся й німію від такої неземної краси, видиво все наближається, наближається, чарує все дужче, аж душа мліє.

«С-с-слава, с-с-слава, с-с-слава...» — продовжує свій поєвіт океанський лукавий вітер.

«Чия?» — дивуюся й знемагаю від вроди дивовижної Пани, що перевершила б і Богиню Краси.

«Х-х-хе-е-ема, Х-е-ема, Х-х-хе-мін-гуея, — шумить перелесник-вітер, тисячолітній блукач океанами. — О-о-он-но-о й він за нею женеться, подивис-с-ся, дивис-с-ся, дивис-с-сь», — шумить безугавно неприкаяний блукач-пересмішник, що не знає спокою та й іншим не дає.

З синюватого туману далечини й справді з'являється високий, ставний Хемінгуей, ще молодий, але вже з бородою, в елегантному чорному костюмі, з білими чотками в руках. Таким я бачив його на фотографії: стоїть, перебираючи чотки, на Мадридській вулиці, на якій не вдалось та й не вдасться вже побувати.

Хемінгуей стрімко наближається, майже летить, наздоганяючи чарівну Панну, обвиту білим серпанком, і здається чужим тут і недоречним на білому пляжі в чорному костюмі, строгому вишуканому галстуці, ще й з білими чотками в руках.

«Чому вирядився немов на урядовий прийом чи дипломатичний раут?» — думаю собі, думаю, думаю, а сам переводжу погляд на Панну в білому: вона все наближається, і приваби та зваби її проступають виразніше, бо тріпотлива тканина, що обвиває гнучкий та граційний стан, прозорішає, а пурпуровий шарф яскравішає. І стає видно не лише форму, а й колір її молочно-рожевих ніжних перс, коричнюваті пігментні кола навколо рожевих сосків, довгі розкішні стегна рожевіють і вилискують від налитої пружності, гладенької та ніжної, як мрія. «А живіт твій, немов пшеничне зерно, прикрашене трояндами», — згадується Соломонова «Пісня пісень», і серце заходить відчаєм від такої немислимої вроди...

«Чому ти дивуєшся? — нагадує мені вітер про забутого за цією красою Хемінгуея. — За славою у светрах та шортах не ганяються навіть на пляжі. То він ховався від слави у бороду та в шорти, коли працював над своєю прозою або полював у Африці на левів, буйволів та носорогів, не випускаючи з рук штуцера чи вінчестера. А здавалося, обороняється від слави, що

набридла йому в Парижі після шаленого успіху роману «Прощай, зброе»... — це мені вітер навіває чи я сам собі думаю?

Мабуть, мені сниться улюблений Хемінгуей та його слава у вигляді такої принадної й звабливої жінки в прозорому одязі на білому пляжі, відтіненому могутньою синявою океану, немов у раю. Не знаю. Не вмію відрізнити мрію чи сон від дійсності, що іноді виявляється несподіванишою, ніж наші найсолодші уявлення. Як далеко відлітає іноді думка й уява від предмета, обраного з найширшими почуттями.

«Не вір тому, братику, хто запевняє, що від Гавани до Кі-Уест рукою подати. А в мене вся путь була попереду...»

Ага, це не Капакабана, як спершу подумалося. І не Мексиканська затока. Це Кі-Уест! Кі-Уест? А може, Флорида?

Від чуток про нього хвилювались пляжі Флориди,
І гладенькі самиці щось стогнали про «Секс-апеу».
Ну, а він десь в Іспанії, заглиблений у кориду,
З найкращими матадорами вина міцні пив...¹

«Яка різниця, хто куди пішов, хто що сказав?»² Я в тих місцях ніколи не був і вже, мабуть, ніколи не побуваю. А хотілося б, ще й як хотілося... А вітер шумить, кепкує: «Кі-Уест, Кі-Уест, Кі-Уест», — висвистує, ніби дражниться, як у дитинстві. І океанські хвилі громохко перекочуються одна через одну й тихо завмирають на пологих піщаних пляжах Флориди, змиваючи швидкоплинні видіння, пам'ять про живих і загиблих та їхню славу, що вмирає швидше за молодих і старших жінок, отих омріяних Панн у білому й чорному.

Але й після нас виходитимуть вони на океанські береги з берегів людської шани й пам'яті, ці божественні жінки-жінщини, мадонни і розпусниці, і ніякі вітри, навіть океанські, не розвіють строгого чорного вбрання Вічності, не розчешуть хвилястого й звабливого волосся Слави — воно оповиватиме шовковистими пасмами її принадне вродливе обличчя, відкриваючи й закриваючи її манливу й перемінливу усмішку, недосягну, бажану, як безсмертя. Воно ж бо нікому й ніколи не відкривалося. Хіба, може, Богам? Та й їх, як відомо, розпинали Кіафа та Синедріон, а Пілат «умив руки».

Пурпуровий шарф у маєві білого-білого, ультрамариново підсиненого океаном, одягу жевріє королівською трояндою «Суперстар», обіцяючи радість, захоплення й насолоду чорнокостюмному Хемінгуею, що наздоганяє розвихреноволосу Панну. Ось він зараз наздожене, обніме її, і вона віддасться

¹ В.Коротич.

² Ліна Костенко.

йому на цьому білому-білому піску пустельного пляжу над океаном. Та цієї миті, мов у сні або в легенді, раптово з'являється довга яхта під білими, ультрамариново-прозорими вітрилами, що тануть і розчиняються на тлі синього неба та ще синішого океану. Вона чомусь не гойдається на океанських хвилях, стоїть непорушно, тільки вітрила над нею напинаються, напинаються так повільно, що Панна в білому встигає стрибнути на підставлений до самого берега борт яхти, і та одразу ж зривається з місця, мов велетенський альбатрос, і миттєво зникає в синій імлі океану, тільки довгий, мов сум, і червоний, як кров, газовий шарф має на вітрі, звивається змієм і падає під ноги самотньому Хемінгуею. Він стоїть на саміснійкій кромці океану, вдивляється у його безмежжя і... плаче.

«Хемінгуей плаче?! Отой бравий мисливець і славетний письменник? Чудовий стрілець і бражник, що ніколи не п'яніє? Хем — гульвіса і ловелас? Не може бути!» — гукаю сам собі.

«Мож-ж-же, мож-ж-же, мож-ж-ж-же-е, — шмелем озивається вітер крізь шубовскання хвиль і тихим шепотом повідомляє: — Ось зараз Хемінгуей нагеться й підніме пурпуровий шарф, загублений його Славою, мов на спомин. На докір чи на втіху? Хтозна. Ось зараз, ось зараз, зараз...»

Хемінгуей довго стоїть непорушно, вдивляючись в океан, де зникла його незрівнянна Панна в білому, ніби й зовсім забув про шарф чи не помітив його. Та ось він, елегантний у чорному костюмі не для пляжу, а для театру, повільно нагинається й піднімає шарф, пурпурово-червоний, незвичайно яскравий на тлі синього океану, чорного костюма та білого піску, і над пляжем ніби розквітає довга гірлянда троянд королівських, що звуться «Суперстар»: «Велика Зоря»!

Він тримає його якраз посередині, несе в лівій руці, і шарф б'ється на вітрі, перетворившись із троянд суперстар у двох довгих кривавих зміїв. Але це ще не кров — тільки натяк на неї. І до мене знов долинає послужливий шерех вітру-донощика: «Він незабаром застрелиться. Застрелиться на світанку. Застрелиться в неділю, 2 липня 1961 року у вітальні свого ранчо в Сонячній Долині, коли Мері ще спатиме: «Спи, любя Мері, спи... Ти так натомилаєш зі мною. Ти так натомилаєш, сердешна».

На світанку її розбудить той страшний постріл з обох цівок найкращої в світі англійської рушниці «Джеймс Перде та сини в Лондоні. Пресована сталь сера Вітворта». Постріл пролунає особливо громохко в замкненому просторі просторої вітальні, і Мері не вмире від розпачу й жалю, а тільки, прибравшись та

Ернест Хемінгуей. Мадрид. 1959 р.

нафарбувавши губи, брехатиме пресі, що коршаком налетить на той трагічний постріл услід за шеріфом Сонячної Долини, одночасно з його полісменами, брехатиме всюдисущим репортерам та всьому людству, що Хемінгуей чистив рушницю й не збирався вбивати себе — постріл стався випадково. Вона брехатиме, доки він підпливав кров'ю, і шеріф не дозволятиме лікарям не те що рятувати, навіть оглянути його. «Коли я прибуду на виклик Мері, — диктуватиме він кореспондентам світових агентств, — від його прекрасної голови мало що залишиться». Естет був хоч куди, цей шеріф Сонячної Долини. Тільки Хемінгуеєві від того не легше.

«Він не хотів чи не зміг жити того далекого трагічного ранку, коли його покинула Слава!» — це вітер шепоче-нашіптує, пройдисвіт-пліткар? Чи, мабуть, уява моя з любові до нього? І чи так вже полишала Слава його, якщо й досі ним зачитуються по всіх континентах, хоч телебачення й гонитва за статками й благополуччям мало лишають часу для читання? А може, й зовсім не лишають для читання — ні часу, ні бажання?

«Згинь, — кажу, — знаю все і без тебе!»

«Так все ж іще попереду! — кепкує океанський вітер-перелесник. — І ти теж ще заплачеш у своєму кабінеті хтозна й де, у такій немислимій далечі від Сонячної Долини, в богоспасенному Миколаєві, і вибита з життя несподіваним інсультом мати твоя, позбавлена мови напередодні, обізветься до тебе, почувши твої ридання над розгорнутою «Правдою» з коротким повідомленням «Смерть Хемінгуея»: кричатиме з сусідньої кімнати не своїм гласом, нечленороздільно: «Ата-та! Ата-та-та!» — й простягатиме до тебе худесеньку ліву ручечку, бо права, паралізована лише вчора, лежатиме на ковдрі, товста й посиніла, — роботяща мамина ручечка.

Того ранку ти вмиратимеш від туги за ними обома — самовбивцею Хемінгуеєм у далекій Сонячній Долині в США та матінкою, що лежить від учора, несподівано зрізана інсультом, так само, як тебе зріжуть автоматною чергою на Фрідріхштрассе в Берліні 28 квітня 1945 року».

«Згинь!» — повторюю вітру, мов собаці, дивлячись, як ще зає не вітер, а Хемінгуей у далекій синюватій імлі океанського пляжу, тільки б'ється і в'ється за ним пурпурова спіраль газового шарфа, загубленого Панною в білому під час стрибка на борт ультрамариново-білої яхти, котра під високими вітрилами у синьому небі ще синішим океаном понесла її у Вічність для когось іншого, молодшого, щасливішого та вдатливішого, а може, ще й ненародженого Генія. І сумний самотній Хемінгуей в чорному, мов на похороні, костюмі поніс із со-

бою тільки газовий, майже прозорий, пурпурово-крававий шарф, полишений Панною в білому як спогад чи натяк на те, що було й ніколи не вернеться...

... А старий Сантьяго все ще спить у своїй хижі на березі океану, розметавши натруджені, сполосовані канатами руки, всі в кривавих мозолях та глибоких тріщинах, так майстерно, з такою любов'ю та співчуттям зображені Хемінгуеем.

І латаний-перелатаний парус із старого човна, згорнутий, «мов прапор вічної поразки», все ще стоїть у кутку, а на стіні рибальської хижі висить засиджений мухами фотопортрет колишньої красуні дружини Сантьяго, померлої давно-давно, так що він і не пригадує, коли це сталося. Сторонній людині на цьому фото нічого не можна розгледіти, але Сантьяго, повертаючись з риболовлі в океані, щоразу вдивляється в риси улюбленої дружини і, натоптуючи тютюн у люльку, бурчить задумливо й печально: «Прокляте лице! Не можу забути...»

А зараз він спить, зазнавши поразки в нерівній битві з акулами, що розтерзали й обгризли впійману ним велетенську меч-рибу. Так що до берега він приведе лише привантований до човна кістяк та велику голову з мечем. Виснажений багатоденним поєдинком з небаченою рибою-велетнем та лютими й ненажерливими акулами, він спить так солодко, як спав лише в дитинстві, давно забувши ту щасливу пору, коли в нього ще були батьки і він був чийсь сином.

«Вгорі, у своїй хижі, старий знову спав. Він знову спав обличчям униз, і його стеріг хлопчик. Старому снилися леви». 1952 рік.

До фатального пострілу залишалось майже десять років.

БУДЬ Я ПРОКЛЯТИЙ, СЕР...

Величезна меч-риба вивергається з океану за милю попереду, з тяжким сплескотом знову занурюється у воду і мчить далі, розсікаючи хвилі чорним спинним плавником, схожим на перископ підводного човна.

Натягнута, мов струна, линва єднає її з швидкохідною шхуною, котра ось-ось наздожене її. Але тут із-за дальнього мису півострова вилітає на повнім ходу есмінець. Він мчить напереріз риби і мало не перехоплює її, та вона встигає проскочити перед самим форштевнем корабля і щезає в океані з одірваною линвою, наживкою та крючком.

— Все пропало к бісовій матері, — лається бородатий шкіпер. — Вибирайте, Ансельмо, лісу, щоб не пропала, — гукає старому, що горбиться поруч, байдужий до всього.

Есмінець різко збавляє хід, розвертається по плавній дузі, вимикає турбіни, і стає чути, як хвилі плещуться об його борт.

— Ей, на шхуні! — оглушливо реве радіодинамік. — Чи немає у вас на борту містера Хемінгуея?

— Я — Хемінгуей, — повільно підводиться із-за штурвала шкіпер. — Якого чорта ви відрізали мені лінву й сполохали меч-рибу, за якою ми женемося вже третю добу?

— Капітан першого рангу Кемпбелл, — рекомендується командир есмінця, вийшовши на ніс корабля. — Присланий президентом Ейзенгауером! Вам присуджено Нобелівську премію, сер. Щире поздоровлення президента, сер!

Хемінгуей довго мовчить, збентежений незвичайною вісткою. Що й казати, Нобелівську премію він чекає давно — сподівався на неї ще разом з Фолкнером. Але зараз повідомлення про неї залишає його байдужим. Ніби принесли звістку від шкільного приятеля, з котрим життя розвело його замолоду і він вже встиг забути його.

— Присудження Нобелівської премії — це престиж Сполучених Штатів! — гучніше, ніж треба, кричить командир есмінця, стурбований довгою мовчанкою. — Піднімайтесь на борт, я з'єднаю вас з президентом. У мене прямий зв'язок з Білим Домом.

Хемінгуей все ще мовчить, схилившись над штурвалом.

— Віскі у вас знайдеться? — питає стомлено і ніби зажурено. Шум вітру та шубовскання хвиль у борт корабля глушать його голос. Але капітан першого рангу чує його — есмінець наблизився впритул.

— На території США Нобелівським лауреатам все до їхніх послуг. Піднімайтесь, — показує він на люльку електролебідки, спущеної врівень з бортом шхуни «Пілар».

Хемінгуей неохоче передає штурвал старому Ансельмо, і електролебідка легко й швидко виносить його на борт есмінця.

— Чужа палуба, що чужа земля, — бурмоче Хемінгуей замість вітання, розминаючи ноги. — Хоч убий, не можу відчувати себе американцем.

— А хто ж ви зараз? — дивується Кемпбелл. — Були ж і залишаєтеся громадянином США. Іншого громадянства не приймали — таку інформацію одержав перед цим завданням, сер.

— Громадянство — громадянством, — бурмоче невдоволено Хемінгуей, — а я чи забув, чи відвик від патріотизму. Накажіть подати віскі — диявольськи промерз на ураганному вітрі у цій дурнуватій гонитві. Тепер ще й снасті позбувся через вас. Та й запаси вийшли: ми з Ансельмо, виявляється, бражники ще хоч куди — все віскі прикінчили! — іронізує,

приймаючи з рук білосніжного кока повну склянку нерозбавленого віскі.

Але випити не поспішає: нюхає й розглядає його на світло, що ллється з ілюмінатора. Капітан першого рангу стоїть перед ним, мов у строю.

— Вип'ємо разом, капітане! Не звик пити одинаком. В самотині лежатимемо там, де лежать наші предки й товариші по зброї. А втім, вам судилося море — ви ж обрали його і на життя, і на смерть. Вип'ємо, кеп, за те, щоб і суша, і море чекали нас іще довго.

Вони вип'ють по повній склянці, і Хемінгуей збадьориться, зігріється у теплій рубці ходового містка, але залишиться сумним: брови насуплені, чоло хмуриться, береться брижами, ніби збирається він із думками, та ніяк не знайде найпотрібнішу.

— Налийте-но ще, капітане. Та накажіть принести чогось гаряченького, бо ми з Ансельмо вже другий тиждень на самих черствих сендвічах. Жаль, що на суверенну територію США не можна піднятися громадянинуві Куби. Чи, може, кеп, як справжні моряки, плюнемо на формальності та покличемо сюди старого Ансельмо, га? Він промерз і стомився дужче за мене. Благородне діло, кеп, пригріти старого.

— Міжнародна конвенція, сер. Не маю права порушувати її.

— Шкода, кеп. Але так тому й бути. Ви тут господар. Сам воював і армійські порядки знаю. На флоті вони ще суворіші — з морем жарту погані, — осушивши й другу склянку, Хемінгуей тиняється капітанською рубкою, очікуючи гарячого сніданку, робить різкі вправи, розминаючи закладке і промерзле на злих осінніх вітрах тіло. — Валяйте, кеп, — зупиняється перед командиром есмінця. — З'єднайте мене з Білим Домом. Знаєте, Айк — рудий Айк, так називали його на фронті, — бравий хлопець, капітане! В Нормандії добряче всипав швабам — висипав повітряний десант просто на їхні берегові батареї, накривши корабельним вогнем та авіацією. Славні були деньки. Я тоді воював при його штабі. Авжеж...

Капітан першого рангу видає наказ радистові, і не встигає Хемінгуей допити третю склянку, як з радіодинаміка лунає буркітливий голос:

— Ану, де там у нас цей морський та сухопутний волоцюга? Розшукали його нарешті?

— Так точно, пане президент, — тягнеться в струнку капітан першого рангу. — Стоїть біля мікрофона. Поряд зі мною.

— Хелло, Хем! Блукачу отакий невгамовний! Змушуєте мене піднімати на ноги всю берегову охорону США, щоб роз-

шукати вас у зв'язку з присудженням Нобелівської премії. Вітаю вас, дорогий Хемінгуею! Це вам не баран начхав. Вручення наступного тижня – змотуйте вудочки та відправляйтеся до «безсмертних»... Чи як їх там?

Хемінгуей, відірвавшись від недопитої склянки, бере з рук оторопілого Кемпбелла мікрофон:

– Сер, – простуджено хрипить він. – Шановний пане президент Сполучених штатів Америки, я не поїду в Стокгольм...

– Але ж чому, чорт забирай?! – дивується Ейзенгауер.

– Ці сучі сини, сер, украли мою Нобелівську премію чверть століття тому. Вона належала мені по праву за роман «Прощай, зброє!». Його читали тоді і в Європі, і в Америці: перша світова війна, яка була тоді свіжою в пам'яті, поразка під Капоретто, трагічна любов і все таке інше, сер. А не дали тому, що мені тоді йшов двадцять восьмий. Старигани, та ще «безсмертні», не визнають молодих геніїв, сер.

Ейзенгауер мовчить. Довго мовчить. Президенти можуть собі дозволити таку розкіш і перед мікрофонами міжнародного зв'язку.

– І все ж таки треба їхати, – наполягає він. – Інакше це виллється в міжнародний скандал, і письменникам Сполучених Штатів не присуджуватимуть більше Нобелівських премій. Не хочете ж ви потрапити в розділ скандальної хроніки? Ви один із кращих письменників світу! Не маєте права ігнорувати найвищу та найпрестижнішу премію з усіх існуючих на Землі. Хто про Нобелівську премію не мріє з усіх найбільших майстрів літератури та мистецтва? З найвизначніших вчених?

– Мені тепер байдуже: є премія а чи її немає. Я давно вже позбувся марнославія, публічних та інтимних утіх від нього. Головне – бути самим собою. І в житті, і в літературі. Яка насолода, пане президенте, ні від кого не залежати, добре робити свою справу, дружити з простим людом, сер. Ловити рибу де й коли заманеться.

– Я заздрю вам, любий Хемінгуею, – зітхає Ейзенгауер після тривалої мовчанки. – І люблю вас за роман «Прощай, зброє!» Коли він з'явився в журналі, я був слухачем Академії Генерального штабу. Ми читали його із захопленням, передаючи журнал із рук в руки. Він і зараз здається мені найкращим з усього, що ви написали. Шаную вас також за гордий та незалежний норов. Адже заради повної свободи ви покинули Батьківщину, щоб не коритись нікому. Навіть президентові Сполучених Штатів.

Хемінгуей усміхається. Він усміхається вдоволено, вмиро-творено: Ейзенгауер розгадав його давній намір і найглибші

переконання. Зрозумів і схвалив їх. Можливо, тільки він один і розуміє його по-справжньому. Задоволений і навіть зворушений, Хемінгуей робить кілька добрячих ковтків, відчуваючи, як легке, приємне сп'яніння огортає його і туманить мозок, паморочить голову.

— На фронті, — помовчавши, продовжує Ейзенгауер, — ви підсунули мені добрячу свиню: з ватагою розбишак, п'яниць і навіть бандитів, як доповідали мені тоді, увірвалися у залишений фашистами Париж, випередивши мої передові загони. І преса негайно повідомила про це всьому світові раніше, ніж прийшло моє бойове донесення про звільнення Парижа. Я мав тоді неприємності — сам Трумен відчитав мене тоді перед військами. Я б вас розірвав на шматки, але вас не знайшли тоді ні мої розвідники, ні браві хлопці Аллена Даллеса. Кажуть, вивонзули з Парижа в Мадрид до старих друзів-матадорів.

— За давністю літ про це можна було б і не згадувати — не такий вже й важливий випадок, щоб згадувати його аж тепер. Але, що пам'ятаєте... Гм, гм, приємно, чорт візьми! Однак мушу сказати, пане президент: якби можна було повернути той час і ті славні події, вчинив би так само, сер. І вас не спитав би зараз, як і тоді. Бо Париж — це моя молодість, перші літературні успіхи, перше кохання, сер. Париж — це свято, яке завжди з тобою. Колись так назву нову книгу. Тому я й зараз увірвався б у Париж раніше, ніж ваші передові загони.. І ніхто б мене не зупинив.

— Так я й знав, — сміється президент Сполучених Штатів Америки. — Саме за це й люблю вас, а не лише за гарну прозу. Хоча вона, звісно, найважливіша за все. Хочу вас попросити... Який там найближчий порт?

— Сюдад-Мадеро, пане президент, — зопалу доповідає капітан першого рангу. — Східне узбережжя Мексики, — виструнчився він, розсмішивши Хемінгуея.

— Так далеко від берегів Куби? — дивується Ейзенгауер.

— У мене шхуна з прекрасними мореплавними якостями. Я на ній патрулював наше Східне узбережжя з Атлантики — стежив за німецькими субмаринами, коли ми на початку війни були абсолютно безпорадні, сер. А заманив мене так далеко від Куби велетенський марлін, такий самий, як той, що в «Старому і морі» був розшматований ненажерливими акулами, зате приніс мені оцю припізнілу Нобелівську премію, будь вона проклята, сер... Пробачте, пане президент Сполучених Штатів Америки.

— Не треба лаятися, любий Хемінгуею. Нобелівська премія, як і явлення Христа народові, не може бути ні пізньою,

ні ранньою. Скоріше, з нею можна тільки вихопитися передчасно. Хоч цього, здається, й не траплялося.

— Ви там знаєте, сер, пробачте, пане президенте. А я в цьому розбираюся ще менше. Хоча... Краще розбагатіти й уславитися на весь світ визнанням твоїх літературних заслуг у двадцять вісім, ніж у п'ятдесят п'ять, коли немає надії навіть пропити таку велику премію з друзями. Бо й друзів не стає, і сили вже не ті...

— Не прибідняйтеся, Хеме. Мені доповідають, що п'єте вже третю склянку без содової. Не кожен витримає. А ви мені потрібні тверезі.

— Не прибіднююся, сер... А випити можна й більше. Що накажете, сер?

— Залиште свою посудину в найближчому порту під американським прапором. Чуєте? Під американським! Під егідою США. Зараз віддам розпорядження моєму послу в Мексиці. Про державне утримання, догляд та охорону вашої шхуни. А самі з оцим есмінцем ідіть повним ходом в Нью-Йорк. А потім до мене у Вашингтон вас доставлять вертольотом, щоб вилетіти днями до Стокгольма на вручення Нобелівської премії.

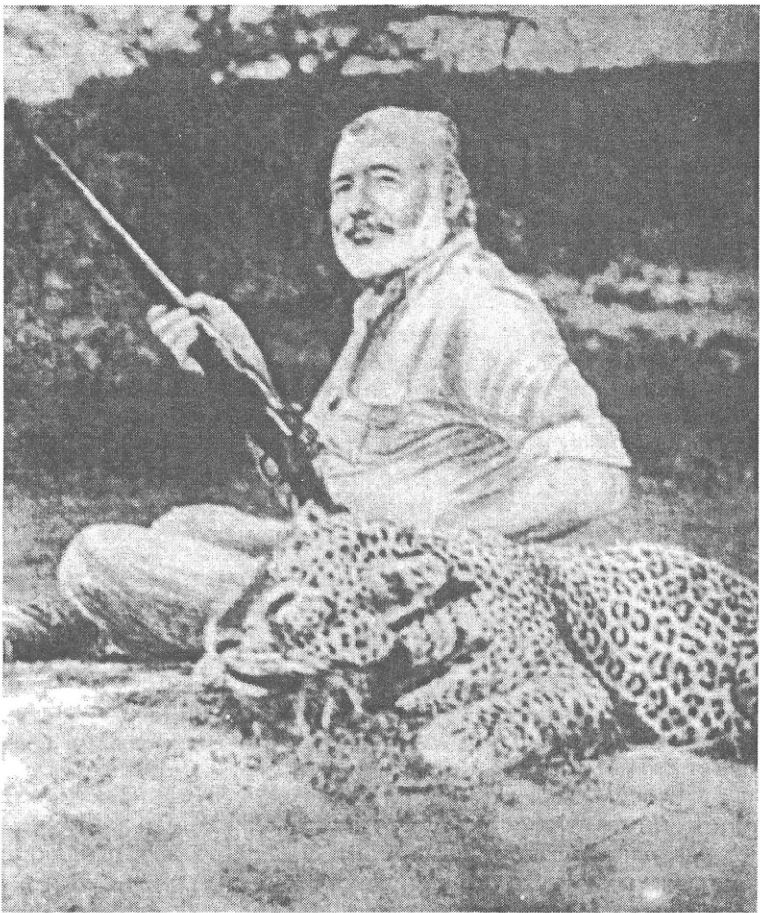
— І не подумаю. Ці сучі сини, ці «безсмертні» мерці! Вони вкрали у мене не лише премію — вони вкрали мою молодість, моє літературне та житейське благополуччя, мою першу і єдину любов...

— Хедлі? — питає Ейзенгауер, і Хемінгуей відчує, як здригнеться серце, і сльози затуманять зір.

— Будь я проклятий, сер, за те, що покинув їх напризволяще в Парижі без сантима в кишені. Чудесну Хедлі та красунчика Бембі — мого першого, найулюбленішого сина. Ціни їм не було й нема, сер! Пробачте, пане президент Сполучених Штатів.

— Що ж тепер згадувати... — задумливо мовить у Вашингтоні, далекому, як сон, Ейзенгауер, і Хемінгуееві здається, що він зітхне не без співчуття. — Зробленого не повернеш, — додасть він, помовчавши, — як і молодість. Треба летіти в Стокгольм, любий Хемінгуею, і одержувати Нобелівську премію. Вона вам на роду написана.

— До тих вчених придурків не поїду. Вони примусили мене працювати репортером на фронтах громадянської війни в Іспанії під час заколоту генерала Франко, сидіти під бомбами в оточеному Мадриді, відбивати атаки фашистів під Толедо, повзати на животі на кам'янистому плато під Гвадалахарою під кулеметним вогнем, — розпалюється й клекоче

«Зелені узгір'я Африки». 1934 р.

розгніваний Хемінгвей, бо поразку республіки він носить у серці як тяжкий особистий гріх і образу.

— Мабуть, винні в цьому не «безсмертні» з Нобелівського комітету, а обставини і ваші особисті переконання, дорогий Хемінгвею, — спокійно втихомирює його Ейзенгауер. — А те, що в Іспанії в той героїчний і трагічний час опинився один із найкращих наших письменників, було всім нам на користь. Світова і, в першу чергу, американська преса та інформаційні агентства всього світу без цього не мали б ваших блискучих репортажів з Мадрида і Барселони, з-під Толедо і Гвадалаха-

ри. Про поразки і перемоги, про жорстокі бої і розстріли. А головне, не було б прекрасного роману «По кому б'є дзвін». Чи не так?

— Мабуть, ви маєте рацію. Роману й справді не було б без моєї безпосередньої участі у тій першій битві з фашизмом. Але й за нього мені не дали Нобелівської премії. А давали бездарам, угодовцям і зрадникам — не хочу називати імена. Багатьох давно вже нема. А деякі підкорилися фашистам і навіть подалися в прислужники.

— Маєте на увазі Кнута Гамсуна?

— А хоч би і його? Та, повторюю, не в іменах діло. Просто не хочу їхати до цих крадіїв моєї молодості і слави.

— А як же престиж Сполучених Штатів?

— Це не моя турбота, сер. Це — ваша турбота, пане президент. А мені наплювати. — Хемінгуей п'яніє, агресивнішає, лізе на рожен із давніми своїми образами. — Дружу з Фіделем Кастро, симпатизую його славним хлопцям, котрих наші недолугі писаки-репортери чомусь ненавидять, ллють на них жовч і бруд — приписують їм свої продажні риси, свою агресивність, вважаючи, що тим самим рятують Америку.

— Не забувайте, містере Хемінгуей, — ви громадянин Сполучених Штатів.

— Не забуваю, — все більше нахабніє Хемінгуей, відчуваючи, як давні і майже забыті образи повертаються знову й завдають йому болю. — А Штати хоч раз поцікавилися, як живе в Гавані їхній громадянин? Як йому на Кубі? Чи працює? Чи видається? Чи є на що жити?

— Цікавимосся постійно. — Президент відчуває незручність чи провину. — Маємо інформацію, що Хемінгуей працює, перебуває в добрій формі. Ваші книги видаються на батьківщині великими тиражами. Вийшов новий роман «За рікою, в затінку дерев». Значить, не сидите без грошей. Хоча... Їх завжди не вистачає. Але весь світ читає Хемінгуея, і ми гордимосся цим. Все в порядку, Хеме! Треба їхати в Стокгольм...

— Сказав: не поїду — значить, не поїду. І давайте не будемо про це.

Ейзенгауер мовчить. Він дивується цій упертості і, можливо, гнівається. Але слава, ота Панна в білому, знову стоїть поруч з Хемінгуеем на палубі чи в рубці американського есмінця, присланого ним, Ейзенгауером, тільки капітан першого рангу Кемпбелл не бачить її, а президент Сполучених Штатів і поготів. Але знає, що вона існує. Тому тримає паузу, дотримується етикету, залишається ввічливим і толерантним. До того ж він і справді любить Хемінгуея замолоду.

— В крайньому випадку, пошліть їм Нобелівську лекцію, щоб не було міжнародного скандалу.

— Повзаючі, — гнівно хрипить Хемінгуей, допиває третю і набирає у легені повітря, немов перед стрибком з трампліна. — Воші, що повзають по літературі, мене не цікавлять! Повзають по чужих трудах і талантах... Самі ні на що не спроможні, видають паспорти на безсмертя чи забуття — за яким правом? «А ти хто, котрий судиш іншого?» — питає Священне Писання. Багато справжніх майстрів відходить від літератури, бо оці воші, повзаючи по ній, не удостоюють їх своєї похвали. А тому їх не читають або забувають, і вони виходять із моди. Глум, та й годі, сер! Дивно влаштований світ, пане президент Сполучених Штатів Америки. Хоч убийте, не можу зрозуміти, як він влаштований, сер...

— Все одно, — терпеливо вмовляє його Ейзенгауер. — Треба послати їм вдячність за визнання і викласти свій погляд на сучасний світ, роль та місце літератури в ньому. От хоч би й ці гіркі роздуми, зачеплені в нашій розмові. Чим не тема для Нобелівської лекції?

— А й справді, сер, — задумливо скаже Хемінгуей. — Справді, чим не тема? І чому б не послати? Чом би й ні? Я подумаю, сер, — пообіцяє Хемінгуей майже іронічно, допиваючи четверту склянку, і додасть, стукнувши каблуками: — Слухаюсь, пане президент!

— Називайте мене просто Айк — ви ж тепер Нобелівський лауреат — національне надбання Сполучених Штатів Америки! Просто Айк, і все.

— Після того, як в Білому Домі вип'ємо на брудершафт. Не раніше, сер.

— Вважайте, що цієї миті отримуєте запрошення від самого президента. Повідомте, будь ласка, мого посла в Гавані чи моїх помічників у Вашингтоні, коли вам з Мері Уелш буде зручно зробити візит президентові.

— Чорти б мене взяли, сер! — вигукує Хемінгуей. — Чорт візьми, як здорово звучить!

Ейзенгауер не бачить його обличчя, тому не знає: радіє чи іронізує цей невгамовний та незалежний диявол.

— Повідомлю, сер. І Нобелівську лекцію напишу, сер.

— Перешліть її через мою контору, щоб не думали, що Хемінгуей — самотній вовк, а не громадянин Сполучених Штатів Америки.

— Ол райт, сер! Буде зроблено, пане президент. Все буде о'кей.

Що він застрелиться через сім років, ніхто навіть подумати не міг. Найменше уявляв це тоді сам Хемінгуей. Навіть

думки такої не було й бути не могло. Ні в який порт він не зайде: на шхуні «Пілар» всього вдосталь, тільки віскі скінчиться. Але командир есмінця спорядить його цілою батареєю пляшок, поповнить і провізію свіжими делікатесами, і вони розійдуться «як в морі кораблі». Хемінгуей з Ансельмо візьмуть курс на Кубу.

Панна в білому знову з'явиться на пустельному зимовому пляжі Флориди, одвідає Кі-Уест, побуває й у селищі Кохі-Марі під Гаваною, але не застане там Хемінгуея – він знову завіється в Париж, а потім помандрує полювати в Африку, тішачись з того, що його знову читають і перевидають майже в усіх країнах світу. Така собі нова хвиля популярності, викликана нагородою шведського динамітного короля.

Особливо тішиться Хемінгуей тим, що видається у нас в СРСР: все життя поклоняється Толстому. Хвалить переклади Кашкіна та його передмову до першого двотомника. Навіть листується з ним. Збирався й приїхати до Радянського Союзу, але так і не приїде. Бо Слава, ота Панна в білому, знову почне потроху забувати його.

Ніколи не знаєш, чого забажає людство: стануть читати отого «Маленького принца» Сент-Екзюпері, «Над прірвою, в житі» Селлінджера, «Майстра і Маргариту» Булгакова, а його почнуть засувати в тінь. Ця несправедливість ранить душу і самолюбство – він знає і певен, що його проза незрівнянно вища, що до неї ще повернуться! Але – не повертаються. І усвідомлювати поразку, хоча й тимчасову, нестерпно його буйній, могутній натурі.

А тут все наполегливіше подає перші сигнали старість, даються взнаки численні фронтові поранення й давні каліцтва у авіа- та автокатастрофах, нещасні випадки на полюванні: колись у Північній Італії відлетів від убитого вепра пиж і мало не вибив йому око. Тож кілька місяців він нічого не бачитиме. Про це напише він знамениту новелу «Потрібна собака-поводир». А тепер, на старість, почне сліпнути по-справжньому.

Треба перебиратися до Америки, яка забуває його потроху, а може, забула й зовсім: там всі квапляться, всім ніколи, там «час – гроші» – смертельна формула для мистецтва й літератури. А вона там панує, як і гроші. Немає нічого вищого за гроші. Гроші там вищі за самого Господа Бога! Зате там є лікарі, справжні чудодії, яких бідна, заблокована Куба не має.

Самотність і квалість, фізична й нервова виснаженість долають його могутню натуру разом із набридливими й невблаганними хворобами. І життя стає нестерпним. До того ж немічним та хворим Хемінгуей не уявляється. Він все життя

сильний, відважний, стійкий – такі ж і його герої. Отож із старінням та хворобами не міг змиритися.

Вперше він спробує застрелитися навесні, невдовзі по переїзді з селища Кохі-Марі під Гаваною в Сонячну Долину, коли його доправлятимуть в онкологічну клініку: приватний літак із запущеним двигуном стоїть на зеленому моріжку перед котеджем, а Хемінгуей повернеться за окулярами, які буцімто забув. Він підійде до рушничної піраміди, візьме улюблену «Джеймс Перде», зарядить її, але його намір розгадає давній приятель, колишній чемпіон з боксу Андерсон, що служить тепер у нього охоронцем. Коронним хуком правою він зіб'є Хемінгуея з ніг, але вирвати рушницю не зуміє, і вони зчепляться майже в смертельній сутичці, доки професійний боксер не подолає Хемінгуея та не заволодіє його зброєю.

А перед тією неділею 2 липня 1961 року він відпустить Андерсона звечора в суботу до коханки, а сам о сьомій ранку, коли Мері ще спатиме, спуститься з другого поверху до піраміди з мисливською зброєю, візьме рушницю Річардсона, з якою полював у Африці, і...

Почувши той громохкий постріл, Панна в білому вийде того ранку в залиту сонцем Сонячну Долину вже без пурпурового шарфа, і стане помітно, що вона теж змарніє.

Хемінгуея вона проведе на кладовище і довго сидітиме на його могилі, обриваючи квіти:

Облітають квіти, обриває вітер
Пелюстки печальні в синій тишині...¹

Чи плакатиме по ньому його слава? Чи ридатиме над ним незбагненна й чарівна Панна в білому? Ніхто того не бачив і не міг бачити.

Але й зараз, коли вимовляю загадкове та екзотичне «Кі-Уест, Кі-Уест, Кі-Уест», – уявляється білий пляж над синім океаном, таємнича й приваблива Панна в ультрамариново-білосніжному одязі, овіяна океанськими вітрами і майже нага під прозорою газовою тканиною. Бродить-нипає білими пісками пляжу, шукає чи тільки згадує Хемінгуея, що так безжально вистрілив собі в рот з обох цівок рушниці, розгнівавшись на весь білий світ, і не знаходить.

Не знайде вже, поки світу й сонця...

Конча-Озерна, 16 квітня 1998 року

¹ В.Сосюра.

*ПОСЕРЕД МЕНЕ, ТИХОГО ДОНУ,
БІЛА РИБИЦЯ МУТИТЬ,
... А З ДНА МЕНЕ, ТИХОГО ДОНУ,
ХОЛОДНІ КЛЮЧІ Б'ЮТЬ*

Тільки з геніями трапляється щось подібне: «Донські оповідання» він написав вісімнадцятилітнім і одразу ж став «своїм» серед найвизначніших російських письменників. «Лазуровий степ» — у двадцять. А в квітні 1928-го, коли йому не виповнилося ще й двадцяти трьох, видав першу книжку «Тихого Дону» — безсумнівно, найкращого роману ХХ століття.

Як усе незвичне й незвичайне, відчайдушно сміливе й дерзновенне, роман був зустрінутий видавцями й критиками насторожено, а читачами — захоплено і став улюбленою книжкою мільйонів у нас, у Європі, в усьому світі. Лишився й понині неперевершеним зразком епічної прози.

Несміливих талантів не буває. Генії ж завжди дерзновенні. У вікопомний період першої світової війни, революцій та кривавої різанини на теренах зруйнованої Російської імперії, коли ще «лялась наша кров і падали брати», Шолохов обирає своїм героєм донське козацтво, що набуло слави «защитника Отечества и Трона». Зряча душа і дивовижно рання мудрість великого таланту підказували Шолохову, що саме на цьому найболючішому, найтрагічнішому зламі століттями обдурюване козацтво прозріє свідомо й психологічно і жажнеться своїй долі і ролі, відведеній йому царськими сатрапами і власними отаманами-багатіями.

Шолохов писав про донське козацтво не лише тому, що народився у його надрах, зростав і формувався у його традиціях і знав його досконало як у зовнішньому побуті, звичаях, віруваннях, так і внутрішньому естві й психології. Можна сказати, що тут саме й маємо той щасливий збіг, коли знання життя зливається з намірами й прагненнями письменника, з його переконаннями і художнім покликанням.

Тоді ж, у квітні 1928 року, Олександр Серафимович, захоплений самотутністю яскравого таланту Шолохова і стурбований недоброзичливістю критики до такого видатного явища літератури, приніс у «Правду» самому Бухаріну свій відгук на «Тихий Дон».

«Люди у нього не намальовані, — твердив досвідчений майстер, — не написані. Це — не на папері. А вивалились живим яскравим натовпом, і в кожного свій ніс, свої зморщечки, свої очі з промінчиками в куточках, своя говірка. Кожен по-своєму ходить, повертає голову. У кожного свій сміх; кожен по-своє-

*Михайло
Олександрович
Шолохов.*

му ненавидить. І любов яскріє, іскриться і нещасна у кожного по-своєму».

Саме оця здатність наділити кожного індивідуальними рисами, змалювати неповторне обличчя, самобутній внутрішній світ людини піднесла його одразу ж до недосяжних художніх вершин і забезпечила видатне місце в світовій літературі.

Шолохова помітили й підтримали в той надзвичайно складний час усі найбільші авторитети: і Горький, котрий настільки ж категорично, як і лаконічно заявив, що Шолохов по-справжньому талановитий, і Олексій Толстой, що перший із властивим йому розмахом, сміливістю й щедрістю поставив «Тихий Дон» поряд з «Війною і миром» Льва Толстого, і Олександр Фадєєв, що тоді ж сказав про свого товариша по перу: «Найталановитіший серед нас!», і нарком освіти, видатний знавець світової культури й мистецтва, котрий на повний голос заявив, що «Тихий Дон» нагадує йому найвидатніші явища російської літератури всіх

часів. І це — про перший роман 23-річного хлопця з глухої Вьюшенської!

Ім завдячує людство за утвердження цієї видатної епопеї на теренах розбурханого революцією та класовою боротьбою СРСР, а потім і в світовій літературі. Без їхньої одностайної підтримки Шолохов напевне не зміг би здійснити свій подвиг — завершити грандіозну, чесну й правдиву епопею: адже попереду були ще три книжки «Тихого Дону»! То був великий урок громадянської мужності геніального автора. Урок великодушної підтримки найвизначніших діячів культури, які в молодому хлопцеві розгледіли славу й будучину не лише російської, а й світової літератури. Урок великого передбачення і ще більшої доброзичливості.

Навіть зараз, коли відпали всі регламентації, а духовні цінності вкриваються пилом забуття, розумієш, якою великою сміливістю треба було володіти, крім великого таланту, щоб створити таке чесне полотно в атмосфері терору і тоталітаризму, й винести на суд своєму народові, і стати з ним перед репресивною системою. Це ще раз підкреслює нездоланність генія: і в найнесприятливіших умовах він розквітає, утверджується всупереч їм, їхній убивчій атмосфері.

Це був подвиг. «Тихий Дон» приніс славу світову письменникові замолоду і на все життя. Маємо рідкісний випадок твердити: і безсмертя! Бо автор цього твору й справді зайняв достойне місце поряд із Львом Толстим. А це — навіки. І на віки.

Які пристрасті вирували навколо «Тихого Дону» тоді, як він друкувався, відомо всім. Не затихають суперечки і пристрасті навколо нього і зараз. Вороги Шолохова не складають своєї смердючої брутальної зброї, намагаючись кинути тінь на великого майстра вже й після його смерті. Згадаймо хоча б новий «хрестовий похід» проти «Тихого Дону», зініційований Солженіциним і підхоплений жовтою пресою всього світу з намаганням приписати генієві... плагіат. Це — відлуння тих далеких часів, про які Анатолій Калінін у своїй книжці «Время «Тихого Дона» пише: «У Шолохова з перших же кроків у літературі виявилось багато ворогів: вже по першому тому «Тихого Дону» вони відчували могутність його таланту, що поставив себе на службу народові. І, звичайно, це були не особисті вороги Шолохова, а вороги нової культури, що стверджувалася на зорі народної влади. Начисто відкидала вона той наклеп на кращих її представників, що вони нібито перетворили всю попередню російську культуру в уламки, заперечуючи спадкоємність її кращих ідей, форм, досягнень. І той другий наклеп, що ніби самі вони нездатні до творчої праці.

Але чи могло бути якесь переконливіше, ніж «Тихий Дон», підтвердження нероздільного зв'язку творчості Шолохова з кращими традиціями великої класичної літератури? Ось чому одразу ж викликав на себе такий вогонь Шолохов, у якому недруги безпомилково відчули одного з найвидатніших письменників нової генерації».

«Здавалося б, усе, що можна було написати про Григорія Мелехова, вже написано, — справедливо зауважує Анатолій Калінін у своїй роботі, — і просто неможливо уявити, щоб навколо якого-небудь іншого героя сучасної літератури вирували такі самі пристрасті. І все ж, хто сказав, що вони згасли? Одні критики, зачаровані молодим Григорієм, все ще не відмовляються від наміру перефарбувати його в червоний колір. Інші, гортаючи його анкету, настирливо вибілюють його. Та так, що під їхнім пером він стає найближчим родичем осавула Половцева.

А невтримно струменіюче світло часу, освітлюючи попеременно то червону, то білу «половину» Григорія, раптом візьме та й кине на нього відблиск із найнесподіванішого боку і одразу ніби заново відкарбує його на тлі грізної епохи в усій його суперечливій цільності. І ось він — незакоренілий білий (а хіба ж не він служив білим?), але й не червоний (а чи ж не йому бути червоним?), бентежний і жорстоко вражений Григорій, котрого ні аршином його послужного списку не виміряти, ні цитатою його власних висловів, ні навіть його шаблею, що побувала і в білокозачих піхвах, і в червоноармійських атаках Першої Кінної.

Його не розкласти на частини, не препарувати живого і не зарахувати до лику бездоганних святих чи безнадійно грішних. І, повертаючись до рідного хутора із своїх трагічних мандрів, він все ще сподівається на суд справедливий, але не жорстокий».

Це і є квінтесенція характеру Григорія, його соціальної суті, його історичної долі, як і долі всього донського козацтва, майже винищеного «розкозачуванням» Троцького та його поплічників з репресивного, лютоненависного «Донбюро» — вони намірялися стерти козацтво з лиця землі, але й самі згнули у веремії всіляких «чисток», «зачисток», репресій та нестихаючої боротьби з «ворогами народу», самими ними й започаткованої, за відомим крилатим виразом князя Олександра Невського «Хто з мечем прийде, від меча і загине!» А козацтво все ж залишилося.

Мені особисто важко уявити іншого героя в світовій літературі, що міг би зрівнятися за глибиною й масштабністю характеру з Григорієм, з трагізмом його долі, драматичністю ситуацій, у яких довелося йому прожити своє літературне

життя, позбавлене будь-якої книжності. Бо він, ніби вихоплений з життя, — в життя ж і повернувся, недолюблений, недооцінений, немилосердно гнаний і тому особливо дорогий усім нам, учасникам і сучасникам його і того страшного життя, перевернутого догори дном війнами та революціями.

Та й сам «Тихий Дон» зводиться над архіпелагами світової романістики якщо не Еверестом, з яким рівняються здавна «Іліада» та «Одіссея» Гомерові, а поряд з ними «Війна і мир» Толстого, то вже Ельбрусом напевне. І на його вічних та недосяжних снігах знаходиться не труп леопарда, знайдений на вершині Кіліманджаро, а наші душі витають там у своєму неминучому й неминаючому захопленні.

Тепер лишається тільки дивуватися, як зумів Шолохов, полишивши громадянську війну та своїх героїв у найтрагічніший момент їхніх доль, переключитися на тодішню сучасність і створити найсуворіший та найчесніший роман про колективізацію, що саме на той час бурхливою повинню залила Дон, потрясла тисячолітній уклад життя вільного козацтва від самого кореня до самої верхівки, вибиваючи з нього облудність царських привілеїв та більшовицьких обіцянок-цяцянок, закореніле землевласництво, що не могло миритися з відбиранням земельних наділів та усупільненням бойових коней, корів, овець і всієї власності.

І тут Шолохову вдалося створити повнокровні, незабутні характери Давидова, Нагульнова, Размьотнова, Якова Лукича, Половцева, Лушки, діда Шукаря, обеззброївши всю тодішню виробничо-колгоспну романістику й белетристику високою художністю, що підкреслила всю пустопорожність та поверховість тодішньої літератури «на замовлення».

А написавши першу книжку «Піднятої цілини», він знову повертається до «Тихого Дону», коли в Європі знову запахло порохом і розпочалася друга світова війна. Пам'ятаю, перед самою Великою Вітчизняною, перед нападом гітлерівської Німеччини, в «Правді» друкувалися розділи четвертої книги, які ми читати narozxvat і не могли діждатися продовження.

А потім були розділи роману «Вони воювали за Батьківщину», винесені з Великої Вітчизняної війни живі враження й живі люди, які на час написання гинули й ставали мертвими, щоб залишатися жити на сторінках нового роману Шолохова. Пізніше, вже після війни, в п'ятдесятих роках з'явилося оповідання «Доля людини», передруковане всіма провідними газетами світу. З'явився й фільм за цим оповіданням, фільм Бондарчука, який приніс йому славу як режисерові-постановнику, так і акторові.

А вже згодом, дуже нескоро, з'явилася друга книжка «Піднятої цілини», котру так довго, аж з тридцятих років, нетерпляче очікували мільйони читачів. Чи були такі випадки у світовій літературі? Навряд.

Власне, ці твори не треба перераховувати – вони відомі кожному. Це найулюбленіші книги читачів усього Радянського Союзу, а тепер вже й незалежних суверенних держав. Хіба що молодій нашій зміні варто нагадати про них. Щоб не проминули, щоб насолоджувалися великою і справжньою літературою, а не одноденками, не кривавими трикопійчаними бойовиками, мильними серіалами та дешевою бездуховною порнухою, яких на книжкових розкладках і телевізійних екранах – хоч греблю гати.

Вдумуючись у величавий доробок Шолохова та послідовність його написання, дивуєшся могутності таланту і колосальній працелюбності та працездатності. Як гостро відчував характер свого народу, його долю, як своєчасно відгукувався Шолохов на запити часу, буремного, кривавого й неблаганного, створюючи класичні характери, що прикрасили світову літературу найвищими зразками. Це і є подвиг великого таланту, генія, що трапляється за всю історію не кожного століття.

Книги Шолохова не підвладні часу і старінню. Вічно мудрим і сучасним постає з них Михайло Олександрович Шолохов, настільки ж великий, як і простий, ім'я якого немеркнучою зорею горить на небозводі світової літератури. Гарно сказав про це незабутній Максим Тадейович Рильський, розкриваючи у своєму вірші істотні риси Шолохова – людини, письменника і громадянина:

Оманливою простотою
Він не купує читачів.
Життя для нього – поле бою
Двох сил, світоглядів, світів.
Одним керуючись законом,
Писав він книгу вогню
Про бурі, що над тихим Доном
Гриміли, несучи весну.
Закон той – правда непоборна,
Тверда і світла, як алмаз,
Закон той – сила чудотворна:
Народу нашого наказ.

Так, життя людське у творчості Шолохова – це справді поле бою двох протилежних світів, розділених і збурених ре-

волюцією, двох сил і світоглядів. Описані ним бурі над тихим Доном — нещадна і сувора правда жорстокого двадцятого віку та глибоко особисті власні болі його чуйного серця, болі зрячої його, обдарованої душі.

«Я хотів би, — говорив Михайло Олександрович у Стокгольмі на врученні йому Нобелівської премії, — щоб мої книги допомагали людям стати кращими, стати чистішими душею, пробуджували любов до людини, прагнення активно боротися за ідеали гуманізму й прогресу людства. Якщо це мені вдалося якоюсь мірою, я щасливий».

Так, вдалося — найвищою мірою. Його твори борються і боротимуться за чисті душі, за високі ідеали.

Першу свою книжку «Донські оповідання» він видав 1923 року, коли я щойно народився. Все життя ми знали, що він є. Читали й зачитувалися його романами. Ловили кожне його слово. Раділи кожному виступу в пресі або на з'їздах письменників. А потім замовк надовго, і прийшла чорна вість, що його не стало. І стало порожньо в літературі.

* * *

Коли вмирають такі люди, щось обов'язково має трапитися в світі, в природі: землетрус в Середній Азії, на Памірі, на східному узбережжі Каспію чи цунамі на західному узбережжі Тихого океану. Але такі явища виникають самі собою. Або не виникають, на щастя. Бо вистачить і тих душевних, політичних та соціальних потрясінь, тих погодних та кліматичних обвалів, що випали людству й планеті цієї доби. Тільки все це вже бувало в далекій та близькій історії. Бувало й миналося.

А от Шолохова не стало — осиротіла вся Земля, осиротіла велика російська література, і цей прорив, що виник на правому фланзі світової прогресивної культури, зяє моторошним отвором на весь білий світ.

Зменшитися на Шолохова — страшно й найбільшій літературі на землі, всій світовій літературі. Але ж страшно і кожному з нас: адже, що б з нами не було, яких би гуль ми не набивали в пошуках героїв та читабельності й глибини наших книг, якими б скромними не були наші успіхи в здійсненні задумів та намірів, завжди думалося: ну, не вдалось нам — мені, йому, — зате у нас є Шолохов! З його «Тихим Доном» не страшно стати перед всім світом і покрасуватися хоча б і під злісне, але безсиле сичання великим творінням справжнього генія. Як би не казилися його вороги, а подібного ро-

ману в двадцятому столітті вони не сотворили. Й ніхто не створив. Це незаперечна і неспростовна істина за всієї беззахисності літератури, за всієї довільності її оцінок і трактувань.

Шолохов входив у наші душі й пам'яті й залишався там навіки образами правди й чесності перед життям та історією, нічого не підфарбовуючи, не підлаштовуючи, не приховуючи. Його правда висока, прекрасна і моторошна:

«— Куме, а ми ж з вами дітей хрестили...» — скаже здерев'янілими губами Петро Мелехов Іванові Олексійовичу перед розстрілом, і той його не почує в своїй класовій ненависті й зятятості, і шафранні голі Петрові п'яти на білім снігу різонуть по очах і по свідомості невідворотністю та невмолимістю смерті: здається, що тебе самого зараз розстріляють. Така сила й простота шолоховського генія.

А отой задавлений риданням несамовитий крик Григорія:

«— Матросня! Всіх рубаю!» — після того, як перемахнув конем через кулеметну тачанку, поклавши блискавкою-шаблею всю обслугу, а потім рвонув на собі гімнастерку, обриваючи гудзики й комір, і впав голими грудьми на затоптаний сніг, забився в приступі жалю, розпачу і туги по тих порубаних братах, братах по крові, по долі, котра, однак, виявилася для нього мачухою, повернувши його відвагу, його відчайдушність і бойову вправність проти своїх.

У таких випадках кажуть: шекспірівські пристрасті, шекспірівські трагедії. Неправда! Таких трагедій, як у героїв Шолохова, не було і в Шекспіра. Доля й характер Григорія Мелехова — це згусток революційних та контрреволюційних пристрастей, трагедій громадянської війни, де брат постав на брата і син на батька. І все це відобразив молодий Шолохов з небувалою силою і яскравістю, яка потрясає досі і потрясатиме прийдешні покоління читачів, як нас з вами.

Пригадується тепер з шемливим жалем і тугою один-єдиний приїзд Шолохова на Україну в 1954 році на Другий з'їзд письменників. Генію, зтягнутому в козачу гімнастерку, йшов тоді сорок дев'ятий рік. Чутка пройшла, що він приїде ще до з'їзду, і ми з нетерпінням чекали його появи.

Проте не з'явився він ні першого дня під час урочистого відкриття в сесійній залі Верховної Ради, ні другого дня роботи з'їзду, коли обстановка стала майже буденною, робочою. З'явився він аж третього дня зранку: отак відхилилися бічні дверцята за президією з'їзду, і, кивнувши тому, хто їх відчинив, та пригладивши вуса, несподівано маленький, по-хлопчачому легкий і зграбний Шолохов постав перед нами, саяннувши високим чолом і трохи лукавою усмішкою.

Одразу ж впізнавши його, ми єдиним поривом рвонулися із своїх місць йому назустріч і вдарили в долоні. Та що ми? Вся президія з'їзду, в якій сиділи члени Політбюро, теж підхопилися й вітали Шолохова стоячи. Це, очевидно, вразило його й зворушило. Зніжковіло погладжуючи світлий русявий вус, він вклонився залу, потім президії і сів, щоб припинити оплески. Та вони не припинялися, і Шолохов підвівся і теж зааплодував нам. Потім підняв руки, благаючи тиші, докірливо всміхався: «Ну, що ж ви, мовляв, ставите мене в незручне становище», — і велика та непідробна скромність відбилася на тонкому його обличчі, на всій елегантній і легкій поставі.

Нам, делегатам з'їзду, випало тоді велике щастя побачити улюбленого, найвидатнішого письменника двадцятого століття, почути його схвильоване слово, сповнене любові до України, де народилася його мати — «уродженка Чернігівської губернії», як він сам тоді сказав, і про це ми дізналися вперше з його уст. Українські письменники добре пам'ятають той день — незабутня, пам'ятна на все життя зустріч! Після неї Шолохов став ніби ще ближчий і дорожчий кожному з нас.

«Тихий Дон», як і «Підняту цілину», я читав ще до війни, розпочавши читання художньої літератури ще в початкових класах. Пам'ятаю, як у 1940 році друкувалися в «Правді» заключні розділи четвертої книги Великого Роману. Але 1948 року мені вдалося (і зараз це здається й самому незбагненим!) за три доби перечитати всі чотири книги «Тихого Дону» підряд — здається, це й було оте улюблене авторове видання в одному величезному томі, без ілюстрацій, без передмов та всіляких прикрас. «Проковтнутий» без перерви навіть на сон, роман так мене потряс, що, дочитавши останні сторінки, я впав грудьми на стіл, закрив обличчя руками і розридався так, як ніколи ні за ким не плакав ні на війні, ні потім, коли в один рік померли батько й мати, ні після найпекучіших та найнесправедливіших образ не плакав. А їх же кожному з нас на віку випадає доволі. Жодна книга на світі не потрясла мене так за все моє, не таке вже тепер і коротке, життя. Чотирилітня донька, з якою ми того похмурого листопадового дня залишилися вдвох, злякано забила під ліжко і там заснула у напівпідвальному присмерку, а я плакав, забувши все на світі, і ніяк не міг зупинитись...

Потрясла ж нас усіх не раз і страта Подтєолкова з товаришами, і загибель Нагульнова, Давидова й Размьотнова в «Піднятій цілині», і зрада Аксіні з Листницьким, і її смерть. Не знаю, кому із світових класиків удавалось так потрясти своїх читачів, як Шолохову. По-моєму, нікому й ніколи.

Все життя гріла думка про те, що десь на Дону живе цей ворожит слова й почуття, усвідомлення радості, що живе він довго, жевріла надія, що настане день, коли нарешті пощастить побачити його зблизька серед людей дорогих йому, про яких він пише й знаходить в них таку силу й красу, що ні на кого не проміняв їх ні у своїй всесвітній славі, ні у визнанні його заслуг перед Вітчизною. Потім почали доходити чутки, що останнім часом погано себе почуває, краялося серце від телевізійних кадрів, з яких видно було, як підступає й до нього старість, від неї ж бо не застраховані й генії. Стомлювався від передач та відвідувачів – деяким відмовляв.

Тепер вже не відмовить...

Благославляю в мислях та намірах своїх дорогу, котра колись таки приведе мене у Вьошенську, на круті береги тихого Дону, щоб там поклонитись його могилі, як могилі Толстого в Ясній Полянї, і там залишити частку свого серця та вдячну свою любов.

«За мною тримай!» – командував Григорій в бою Прохору Зикову, шепотів Аксіньї під час останньої нічної втечі від кінного роз'їзду.

Сам Шолохов ніколи нікому таких слів не говорив, але ми завжди рівнялись на нього, вертали слідом за ним кожен свій літературний шлях, усвідомлюючи, що наставник і командир завжди попереду.

Тепер з нами його безсмертні книги. Вони світять в літературі, мов маяки на узбережжях морів та океанів. Світла, що ллється з книг Шолохова, вистачить на многі покоління читачів та письменників, на численні століття, доки житиме людство. І навряд чи коли-небудь цей неповторний і прекрасний світ, створений Шолоховим на берегах тихого Дону, загубиться чи померхне серед повені літературних вогнів нашої планети.

Довго, потужно і яскраво палатиме світло «Тихого Дону», світлитиме людству чим далі, тим яскравіше – така доля істинно геніальних творів, котрі з'являються не кожного століття.

Київ, 1985-го – Конча-Озерна, 1998 року

СУВОРІСТЬ

Після нього лишився «Василий Теркин», лишилася «Страна Муравия», «Дом у дороги», «За далью — даль» — ці поеми зостануться навіки у великій російській літературі, в поезії, позначеній іменами Пушкіна, Лермонтова, Тютчева, Фета, Блока, Есеніна й Маяковського.

Поеми Твардовського видно й чути далеко, і вони ніколи не загубляться, не забудуться, як і отой вірш «Я убит подо Ржевом», що й понині у всіх на вустах. Як і все істинно російське, поезія Твардовського зараз настійливо й послідовно витісняється з народної пам'яті нахабними пришельцями — відбивачами наших отар, «новими русскими» — особливо на побутовому та видавничому рівні, а з глибин пам'яті народної його не витравити нікому. Навіть «колективному Распутину», за висловом Амана Тулеева.

Тому й хочеться мені, українському прозаїкові, оглянутися вслід всенародно улюбленому російському поетові через його посмертну невеличку збірку віршів, написаних перед самою кончиною й не побачених автором надрукованими. Ця збірка трапилася мені при перегляді власної бібліотеки перед новим стелажем поряд з єдиною прозовою книжкою Твардовського «Печники», прислану йому під час роботи над поемою «За далью — даль» з написом: «А.А.Сизоненко — от автора, молодого прозаика, с признательностью за добрые слова письма! А.Твардовский. 26.VII.60. Москва».

Зачарований розмахом задуму, глибиною філософського осмислення дійсності й образності нової поеми, що друкувалася тоді в «Правде», я не втримався й написав Твардовському сердечний лист, за що й отримав несподіваний та неспогаданий подарунок.

А невдовзі його не стало, і серед багатьох свіжих книжок у письменницькій книгарні «Сяйво» на Червоноармійській у Києві я натрапив і на посмертну збірку Твардовського. Біла і скромна, зовсім маленька для такого великого поета, нагадувала вона макет майбутньої справжньої книжки, якої так довго чекали тоді прихильники його могутнього таланту, та так і не дочекались...

Здивившись уважніше, помічаєш ніби збільшене факсиміле, знайоме й тверде, а може, й справжній автограф, залишений усім на пам'ять... Усім, кого він знав і любив чи про кого тільки думав ночами. А під цим ніби розмитим від збільшення під мікроскопом квапливим «АТ» — дрібненькими літерами, нонпареллю: «Из лирики этих лет».

*Олександр Твардовський на рідному попелищі.
Хутір Загір'я на Смоленщині. 1943 р.*

Яких саме «етих»? Ну, звичайно ж, не 1959 — 1968-х, коли писалися ці вірші, а всіх тих років, протягом яких ми жили поряд з поетом, живемо тепер і будем ще довго жити без нього.

Ця невелика і скромна книжечка, вибагливо й талановито оформлена художником Ф.Медведевим, написана про нас — сучасників поета, якими були ми вчора, є сьогодні і якими будемо потім, через багато років.

Це книжка про минулу нашу дійсність, від якої не відхрестися й не відіб'єшся, хоч би й хотів, про наші тодішні мрії та спільні уявлення про майбутнє, про несходимі простори і суть неосяжної Батьківщини, яку нині одні називають «імперією зла», інші ностальгують за нею, й тими навіки відлетілими часами.

Написана щиро, глибоко, яскраво і надовго, книжка ця, мов музика, будить і зроджує вже забуті настрої й почуття, і дихання того подаленілого часу торкається вашого чола і серця. Бо така вона, сила Поезії. Справжньої і непідкупної, як Правда й Істина, як Метр-еталон в Парижі. І, розгорнувши цю книжечку, я відчув, як ожив Твардовський і став поряд зі мною: у тихій Кончі-Озерній пролунав його суворий голос.

А відкривається книжечка портретом автора, вміщеним зразу ж під обкладинкою, на титулі — тільки розгорнув, тут і зіткнувся віч-на-віч з тим, кого любив з війни, з «Тьоркіна». З ним не часто доводилося стрічатись в житті: ну, може, разів зо два — зо три. Деякі зустрічі запам'яталися. Ну, наприклад, ота перша, що сталася на початку березня 1953 року. Тоді саме вмирав Сталін, а я приїхав у Москву, щоб добитися в архівах Міністерства оборони підтвердження нагород, які я втратив під час важкого поранення в Берліні. За ці пропаші нагороди мене після ХІХ з'їзду партії виключали з лав КПРС, а це для письменника (а я член Спілки з 1952 року) було катастрофою, бо виключених з партії ніде не друкували. Такий шлагбаум тоді маячив переді мною на самому початку моїх літературних пошуків, і настроїв у мене був трагічний. Як і моє становище.

3 березня зранку всі установи були закриті, і я вирішив завітати до Спілки письменників СРСР. Приїхав на Воровського, 52 і довго блукав засніженим подвір'ям старовинної поміщицької садиби, описаної Толстим в «Войне и мире» як садиба Ростових. Зранку вона була порожня, а десь по обіді почали з'їжджатися й сходитися секретарі Спілки. Приїхала на ЗІМі надзвичайно вродлива й талановита Галина Ніколаєва, авторка наймоднішого тоді роману «Битва в пути», в розповні своєї жіночої привабливості. Була вона в норковій шубі й такій же шапці і видалася мені античною богинею. Із захоп-

ленням я милувався нею, доки з іншого новесенького й виліскующего ЗІМу не вийшов Твардовський.

Вийшов він легко й поривно, в розстебнутому цигейковому пальті й збитій на потилицю бобровій шапці. Під темним присмерком її хутра виразно й холодно голубіли очі. Вони креснули по стрункій постаті Ніколаєвої, ковзнули по мені, і Твардовський легким та пружним кроком подолав відстань до під'їзду і розчинив двері перед авторкою нашумілого роману, який він опублікував в «Новом мире». Обличчя його лишалося суворим: ні усмішки, ні привітного погляду, ні слова вітання. Це мене приголомшило. Ще більш здивувало те, як розквітла від його уваги красуня Ніколаєва, як вона заусміхалася й защебетала щось вдячне й ласкаве, на що Твардовський так нічого й не відповів, тільки й того, що поблажливо вислухав, схиливши голову. Пропустив її, притримавши двері, й швидко зайшов сам. Біля гардероба на хвилику затримався, зірвав із себе елегантне хутрове пальто й кинув його на руки гардеробникові, туди ж полетіла й шапка, а сам він рвійно подався нагору, одразу долаючи дві-три сходинки.

Людей на другому поверсі було вже багато, і всі віталися з ним. А один меткий добродій навіть підбіг до нього:

— Александр Трифонович, дорогою!

— Я вас не знаю, — відрубав Твардовський і зник за високими дверима кабінету.

Сорок шість років минуло відтоді, а й зараз у мене перед очима стоїть величавий і гордий Твардовський, повитий серпанком суворості і вроди, білявий, синьоокий, плечистий і поривний. Неприступний. Неговіркий. Біле-біле волосся, що буває тільки в дітей, ніяк не в'язалося з його різким та суворим характером, як і по-дитячому синьо-голубі очі. І його світло-сірий костюм бездоганного крою, і модні на той час мокасини, начищені до блиску, і сіро-блакитний галстук, зав'язаний вибагливим вузлом, і білосніжна сорочка, що вбирала очі — все це й досі не мерхне і оживає, як тільки згадаю перший-ліпший рядок Твардовського. І навіть чарівна Галина Ніколаєва, яку я невдовзі побачив уже роздягнуною, без норкової шуби, але ще більш вродливою, не здатна заступити його образу в моїй пам'яті.

Але зараз рідко згадується його ім'я, не часто бачу його на фотографіях у літературних газетах та журналах, що свідчить про велику загрозу всій великій російській літературі та культурі.

А тут, у цій давній збірці, Поет простий і задумливий. Увесь заглиблений в себе. І постава, і вираз обличчя свідчать про грікі думи:

... А где мое слово, що було б підлинним?
Тем самим, которое временем спросится?

І потім уся книжка буде перейнята цією струменіючою, неминаючою і нездоланною тривоگوю, знайомою тільки справжнім Поетам, дітям свого народу, яким щедро відміряно таланту, але від яких і вимагається найбільше.

Твардовський не раз повертався до цієї теми, що мучила його, і в поемі «За далью — даль», і особливо у віршах останніх років. Ще у виступі на ХХІ з'їзді партії прозвучали слова цієї святої тривоги й відповідальності за свою письменницьку роботу, і вилились вони в знамениту фразу, яку почула вся Європа: «Не шутки шутим! Не в бирюльки играем!»

І тут, у цій книжці, є знамените «Слово о словах», яке краще прочитати, ніж цитувати. Чарівна сила віршів Твардовського така, що про них краще від них самих ніхто не скаже. Тому весь час хтось ніби під лікоть штовхає: «Ану, ось це процитуй!»

Все есть слова — для каждой сути,
Все, что ведут на бой и труд,
Но, повторяемые все,
Теряют вес, как мухи, мрут.

Правду кажучи, весь вірш гідно прикрасив би роздуми й спогади про цю незвичайну книжку та її знаменитого автора, але наведемо тут ще хоча б такі рядки:

Но я в тревоге всякий раз:
Я знаю, как слова опасны,
Как могут быть вредны подчас,

— і тут зупинімось, тому що багато чого ще хотілося б процитувати. А головне: навряд чи залишать когось байдужими й наведені тут вірші — обов'язково викличуть бажання неодмінно прочитати весь вірш, всю книжку, зрештою, перечитати всього Твардовського. «Увы» и «Ах!» — сказали б росіяни. А ми скажемо тільки: «Гай-гай!» В новій, «демократичній» Росії Твардовського не лише не друкують — на дух не переносять!

Якщо ж байдужі залишаються, то так їм і треба: адже поезія народжується не для байдужих. Хоча й вони прокинуться від летаргічного сну, прочитавши оце двовіршя:

Все сроки кратки в этом мире,
Все превращения — на лету.

Прочитаєш ці рядки і відразу згадаєш Пушкіна, хто б ти не був: поляк, чех, словак, болгарин чи українець, як я, наприк-

М.Рильський та О. Твардовський. 1954 р.

лад. Це поезія тих сонячних вершин, яку нам залишив як заповідь, як немеркнучий взірєць великий Пушкін, і Твардовський найближче з поетів ХХ століття піднявся до цих недосяжних вершин, а іноді, здається, навіть досяг їх. І так здається все частіше в міру того, як віддаляємося від поета, котрий жив серед нас, так тяжко редагував «Новый мир» і, на жаль, саме тому так мало писав в останні роки життя. Та все, написане в ці роки, залишиться в російській поезії назавжди. Сказати: «в російській поезії» — це дуже почесно. Але сказати: «в нашій слов'янській поезії» — ще почесніше, тому що тут рукою подати до поезії світової. Адже слов'янська поезія багатомовна, і на всіх цих мовах Твардовський поряд з Пушкіним, Міцкевичем, Шевченком стає рідним, улюбленим поетом всіх слов'ян, що населяють величезні регіони Європи. Цим регіонам, їх талановитому відтворенню теж знайшлося достойне місце в цій маленькій книжечці. Ось вірш «Дорога дорог»:

Дорога дорог меж двумя океанами,
С тайгой за окном иль равнинами голыми,
Как вехами, вся обозначена кранами -
Стальными гиганского века глаголями.
Возносят свое многотонное кружево
Они над Сибирью, их громом разбуженой,
Сибирью, по фронту всему атакуемой,
С ее Погорью — Потоскуй — Покукуями.

Яка широчінь! Яка велич! Як самобутньо, по-твардовськи просто і різко, а головне, точно змальовано. Однак засоби вираження обрано тут дещо несподівані для Твардовського, надто різкі та яскраві: і ця дорога доріг «меж двумя океанами» (і не інакше), і ці «гигантського века глаголи». Твардовський не терпів, просто ненавидів усяку красивість та вичурність у поезії, як, втім, і в прозі. А тут раптом сам вживає залюбки і незвичайно різкі та яскраві метафори, і ще різкіші та несподіваніші порівняння.

Та вони в нього сприймаються як звичайнісінькі, можливо, тому, що тут кожне слово, як влучно говорить сам автор у цьому ж вірші:

Пускай оно будет не самое громкое,
Но только бы правдой бестрепетной емкое.
Пускай не из стали оно, не навечное,
Но только бы слово от сердца, сердечное.
Простое, земное — пускай не надзвездное,
Веселое к месту и к месту серьезное.

Або ось ще характеристика Сибіру, притаманна поезиці Твардовського:

Краина, что многих держав повместительней...

Дивне й геть не характерне для російської лексики це слово «краина». Окраїна? Ні. Українське слово «країна» означає «страна». Ось яким виявилось емким це слово, запозичене з братньої слов'янської, такої близької до російської, мови. Ось як точно вмістило воно в собі визначення Сибіру.

У цій останній, уже посмертній книжці Твардовського, любовно і тонко організованій і укладеній Єгором Ісаєвим, знаходимо несподівано часте і правомірне запозичення з української, що ніби не помічалось досі у цього видатного поета, якого видавали мало не за українофоба. Це і такий сталий в нашій розмовній лексиці вислів, як «свековали век свой у земли», «А ты самих послушай хлеборобов», і «в краю, куда их вывезли гуртом» («Памяти матери»), «про все про то, что минуло» у

тому ж вірші, як і саме слово «хлебоборов» — хіба це не зразок взаємопроникнення та взаємозбагачення слов'янських мов, що дістало таке яскраве втілення в творчості одного з найсамобутніших і найталановитіших російських поетів, наділеного до того ж найтоншим естетичним чуттям та високою вимогливістю до самого себе, вибагливістю до слова.

Багато в цій книжці краси, добра, мудрості, чесності, поезії найвищої проби. Багато в ній просторового блиску, філософської глибини, громадянської пристрасті, ще більше — щемливого смутку за людьми, що пішли від нас, за днями й роками, яких уже не повернеш, але досить в ній допитливо-го і навіть лукавого життєлюбства:

Некогда мне над собой измываться,
Праздно терзаться и даром страдать.
Делом давай-ка с бедой управляться,
Ждут сиротливо перо и тетрадь.
Некогда. Времени нет для мороки, *(знову по-нашому! — О. С.)*
В самый обрез для работы оно.
Жесткие сроки — отличные сроки,
Если иных нам уже не дано.

Кажуть, іронія — доля мудреців. Твардовський завжди дружив з іронією. Згадаймо лише «Василия Теркина». І в цій підсумковій книжці, що писалася тієї пори, коли, за висловом поета, «справляй свои дела и тем же чередом без паники укладывай вещички», він іронізує над своїми юнацькими слабкостями зовсім по-юному:

В душе поет под музыку секрет,
Что скоро мне семнадцать полных лет
И я, помимо прочего, поэт, -
Какой хочу, такой и знаменитый.

Не випускаю з рук і з пам'яті цю книжку насамперед тому, що прочитав відразу ж «Памяти матери» — маленьку поему, зіткану з такої проникливої любові та смутку, що її вже не забудеш до кінця своїх днів. Тому, що це й про твою матір, і про тебе самого, про все наше життя, що невблаганно минає.

Візьміть цю книжку, як і все написане Твардовським, і він схвилює вас, як давно або й ніколи не хвилювали інші поети. Тільки в своєму хвилюванні залишайтеся наодинці — не намагайтесь переказати його іншим, як наважився я, тому що вам не вдасться висловити і сотої частки з того, що висловив поет, як не вдалося, на жаль, досягти цього й мені.

Дивним здається і навіть маловірогідним: Твардовський не визнає лірики?! Навіть Симонов дивувався: один із найбільших поетів ХХ століття не сприймав лірики — особливо любовної! Однак, це велика й гірка правда, яка не принижує, а, навпаки, звеличує Твардовського — не так поета, як громадянина: «Все суто особисте лишайте при собі, — не раз говорив він авторам «Нового мира». — Народ надривається, а ми займаємося чортзна-чим!». Однак, сам писав потрясаюче лірично: навіть в «Старне Муравии»

С утра на полдень едет он,
Дорога далека,
Свет белый с четырех сторон,
И сверху облака...

Це — про Моргунка. Але й інтимну лірику теж писав. Тільки не друкував. Уже по смерті Єгор Ісаєв — відомий поет, завідувач відділу російської поезії «Советского писателя» — вмовив Марію Іларіонівну, — вдову поета, передати йому недруковані вірші, що лишилися після Твардовського.

Так з'явилася книга лірики «Стихи этих лет», відзначена Державною премією СРСР 1971 року. Цю книжку Марія Іларіонівна подарувала мені з автографом: «Александрю Александровичу Сизоненко — с чувством дружеского расположения. Твардовская М.И. Февраль 1977».

Як усе в Твардовського, лірика його виявилася взірцевою, потрясаючою.

Изведав жар такой работы,
Когда часы быстрее минут,
Когда забудешь, где ты, что ты,
И кто, и как тебя зовут,

Когда весь мир как будто внове
И дорога до смерти жизнь, —
От сладких слез, что наготове,
По крайней мере воздержись.

Года обязывают строже,
О прежних вспышках не жалеи.
Не шутка быть себя моложе,
Труднее быть себя зрелей.

1965

В цій книжці, як уже зазначалося, і цикл «Памяти матери» — проникливо-сердечна синівська сповідь, сповнена смут-

ку й печалі, і знаменита мініатюра «Я знаю: никакой моей вины в том, что другие не пришли с войны», і «Все сроки кратки в этом мире, все превращенья на лету...», і багато інших, не властивих Твардовському інтимних, навіть «жалісливих» поезій.

Ночью все раны больше болят, —
Так уж оно полагается, что ли,
Чтобы другим не услышать, солдат,
Как ты в ночи завываешь от боли.

Словно за тысячи верст от себя
Все эти славные добрые люди
Взапуски, всяк по-другому храпя,
Гимны поют табаку и простуде, —

Тот на свистульке, а тот на трубе.
Утром забудется слово упрека:
Не виноваты они, что тебе
Было так больно и так одиноко.

1955

Але й в інтимній ліриці Твардовського не покидає вроджена іронія, тонкий, ненав'язливий гумор. Він тут підкреслює смутні й невеселі спогади, не рятуючи від ностальгії, а ніби підсилюючи її:

Такою отмечен я долей бедовой:
Была уже мать на последней неделе,
Сгребала сенцо на опушке еловой,
Минута пришла — далеко до постели.

И та закрепились за мною отметка,
Я с детства подробности эти усвоил,
Как с поля меня доставляла соседка
С налипшей на мне прошлогоднею хвоей.

И не были эти в обиду мне слухи,
Что я из-под елки, и всякие толки, —
Зато, как тогда утверждали старухи,
Таких, из-под елки,
Не трогают волки.

Увы, без вниманья к породе особой,
Что хвойные те означали иголки,
С великой охотой, с отменною злобой
Едят меня всякие серые волки.

Едят, но недаром же я из-под ели:
Отнюдь не сказать, чтобы так-таки съели.

1968

І все ж найліричнішим та найзадушевнішим є цикл про матір – своєрідна поема-епітафія, поема-реквієм, з якої наведу лише один найхарактерніший вірш: він вилився із засмученої душі поета під впливом народної пісні, почутої в дитинстві у рідному Загір'ї, знищеному при розкуркулюванні, і завезеної матір'ю в далекі й суворі далі «Сибіру несходимого»:

– Ты откуда эту песню, мать, на старость запасла?
– Не откуда – все оттуда, где у матери росла.
Все из той своей родимой Приднепровской стороны,
Из далекой-предалекой деревенской стороны.
Там считалось, что прощалась навек с матерью родной,
Если замуж выходила девка на берег другой.
– Перевозчик-водогребщик, парень молодой,
Перевези меня на ту сторону, сторону – домой...
Давней молодости слезы. Не до тех девичьих слез,
Как иные перевозки в жизни видеть привелось.
Как с земли родного края вдаль спровадила пора.
Там текла река другая – шире нашего Днепра.
В том краю леса темнее, зимы дольше и лютей,
Даже снег визжит больше под полозьями саней.
Но была, пускай не пета, песня в памяти жива.
Были эти на край света завезенные слова:
– Перевозчик-водогребщик, парень молодой,
Перевези меня на ту сторону, сторону – домой...
Отжитое – пережито, а с кого какой же спрос?
Да уже неподалеку и последний перевоз.
– Перевозчик-водогребщик, старичок седой,
Перевези меня на ту сторону, сторону – домой...

1965

Оглядаючись йому вслід із свого високого життєвого порога, усвідомлюєш ясно й беззастережно: з усіх російських поетів ХХ століття він найближчий до Пушкіна! І слава його поетична, особлива у війну, в пору «Василия Теркина», дорівнювала пушкінській славі, бо Твардовський став тоді загальнонародним улюбленцем! Рідкісний, феноменальний випадок у всій світовій літературі! І навіть 83-літній Бунін, прочитавши в Парижі привезену Симоновим «Книгу про бойца», розридався в його присутності.

Конча-Озерна, 17 вересня 1997 року

КОСТЯНТИН СИМОНОВ

Центральний науково-дослідний клінічний госпіталь Радянської Армії містився в приміщенні школи на 4-й Сокольницькій вулиці поблизу знаменитого парку на околиці Москви, і ми – важкопоранені при штурмі Берліна – з четвертого поверху бачили Кремлівські вежі й собори на чималій відстані за купами дерев, та й то тільки за ясної погоди. Вікна ж нижніх поверхів упиралися в суцільну стіну лісопарку, де золотилися стовбури сосон, шелестіли густим листом старовинні липи, величаво й непорушно мліли під сонцем вікові дуби, що одрізали нас од міста, мов глуха оборона.

Проте ми були в Москві, що не кажіть! І хоч вона була недосяжна для нас, непорушних, закутих у гіпси, її присутність вчувалася в усьому: в щоденних наїздах найвидатніших професорів, хірургів, академіків, аж до головного хірурга Радянської Армії та президента Академії медичних наук генерал-полковника Бурденка, в знайомих з дитинства кришталевих передзвонах Кремлівських курантів, що долинали аж сюди.

Важкі рани ще мучили нас, загіпсованих, та ми були молоді, двадцятилітні – жадібно ловили відгомін життя омріяної столиці в денних та нічних звуках, у вечірніх вогнях, у постійних чутках та новинах, у яких мовилося і про успіхи літературних вечорів у Центральному театрі Радянської Армії, у Політехнічному музеї та Московському університеті на Ленінських горах за участю Симонова – найславетнішого з поетів, відомого на всіх фронтах, по всіх «городах и весях» Радянського Союзу.

Вся армія, вся країна знали тоді й «Жди меня», й «Ты помнишь, Алеша, дороги Смоленщины...», і «Привез майор мальчишку на лафете». У Симонова, як ні в кого з фронтових його друзів, виявилася схильність саме до отаких театралізованих виступів, і столична публіка тішилася його славою, його артистизмом. Бо у війну, мотаючись з фронту на фронт – від Кандалакші й Мурманська до Севастополя й Новоросійська, – він не мав змоги з'явитися їй перед очі.

Про людей на війні він один, поруч з Твардовським, писав схвильовано, по-симоновськи широко й талановито, суворо й правдиво. І от тепер нарешті з'явився в Москві – молодий тридцятилітній красень, усміхнено-зажурений, обвіяний героїчними, трагічними й тріумфальними вітрами великої війни. І щоразу читав нові й нові вірші, позначені тією щасливою досконалістю, яка диктувалася потребою часу, відпо-

відала переживанням і прагненням мільйонів людей, співзвучна настроям і світовідчужанням змучених непоправними втратами й небувалими хвилюваннями бентежних сердець.

Ще й ще вимагали читати фронтові поезії. Легко уявити й зараз, що діялося в залах, коли він підходив до рампи і починав:

Жди меня, и я вернусь, только очень жди!
Жди, когда наводят грусть желтые дожди...
Жди, когда метут снега, жди, когда жара,
Жди, когда других не ждут, позабыв вчера...

Він урізноманітнював своє картаве читання з французьким прононсом, що нагадувало далеке ХІХ століття у дворянських та офіцерських колах, бадьорою пісенькою військових кореспондентів: «От Москвы до Бреста нет такого места, где б не побывал корреспондент...» – і теж зривав захоплені аплодисменти, що переривали його читання. А він, зробивши паузу:

Там, где мы бывали, танков не давали,
Но мы не терялись никогда...
С лейкой и с блокнотом, а то и с пулеметом
Первыми врывались в города!

Переждавши овації, він підступав ближче, до самісінької оркестрової ями, стишував голос, смутнів на очах, задумливо і печально схилив голову. Зал завмирав, затаївши подих...

Стомленим і ніби простудженим на фронтових вітрах голосом Симонов починав, мовби повертаючись у сорок перший:

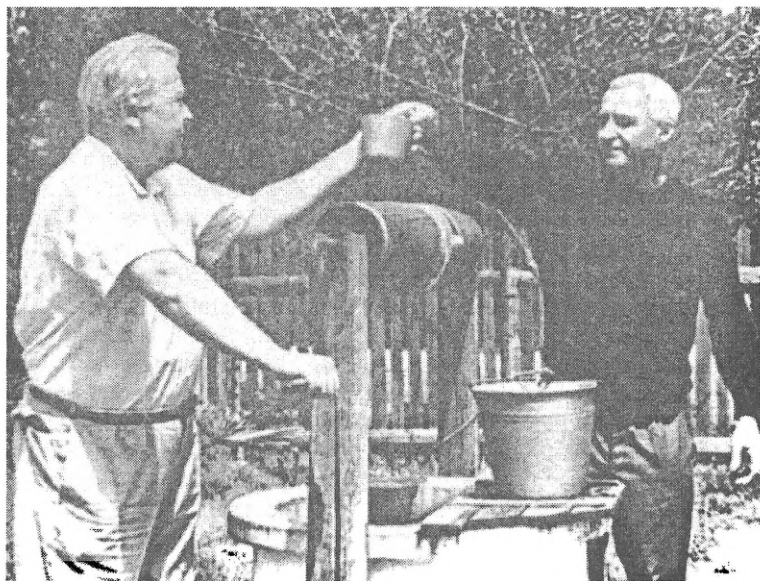
Ты помнишь, Алеша, дороги Смоленщины,
Когда шли осенние, злые дожди,
Как кринки несли нам усталые женщины,
Прижав, как детей, от дождя их к груди...

Ты помнишь, Алеша, изба под Борисовом,
И страшный, по мертвому, девичий плач...
Деревни, древни, древни с погостами!
Как будто на них вся Россия сошлась.

Його закидали й засипали квітами на столичних сценах, йому вигукували захоплені слова, співали панегірики й присвячували хвалебні рецензії на сторінках центральних газет, кричали із зали:

– Ви найкращий поет сучасності!

А він, замолоду вкритий, але не зіпсований славою, відповідав з гумором, із самоіронією:

*О. Твардовський та К. Симонов біля криниці. Абхазія.
Гульріпші. 1969 р.*

– Я не найкращий. Я просто модний... – І додавав, подумавши: – Зараз...

Робив довгу паузу, тут же, на сцені розмірковуючи, і вносив собі остаточний, аж занадто, як здавалось тоді, суворий вирок:

– Поки що...

Бо й у хвилини тріумфу і слави лишався чесним сам із собою, із своїм сумлінням і достоїнством – знав і не забував, що, крім нього, в радянській, у російській поезії та в братніх літературах працюють Михайло Ісаковський, Микола Тихонов («Гвозди бы делать из этих людей – не было б в мире крепче гвоздей!»), Олександр Твардовський, Степан Щипачов, Павло Тичина, Володимир Сосюра, Максим Рильський, Андрій Малишко, Янка Купала, Якуб Колас, Самед Вургун, Аркадій Кулешов, Петрусь Бровка, Едуардас Межелайтіс, ще жили тоді й працювали Абай, Джамбул Джабаєв...

Він, наділений аналітичним умом, усвідомлював: оці його естрадні успіхи забудуться, коли він важко й настійливо працюватиме над прозою, покинувши Москву, усамітнившись у глухому кутку Середньої Азії. Бо вже тоді проза вабила й кликала його, переслідувала невідступно: він саме тоді писав зна-

менту повість «Дні і ночі» про битву в Сталінграді, а герої й мученники 41-го, з якими зводила його доля, оступали його совісну душу: «Напиши про нас! Напиши! Ми ж гинули на твоїх очах — розкажи хоч ти про нас! Бо всі ж нас забудуть!».

Він знав, що така заглиблена робота над прозою не терпить суєти і довгих відкладань і її не можна міняти на естрадну славу, хоч яка принадна вона є.

А тоді саме така слава і любов усієї Москви, зголоднілої на красу поезії за роки війни, холоду і голоду, тривог і сподівань, звалилась на його молодий, але, на щастя, зрілий талант. І, загартований воєнним лихоліттям, починаючи з Халхін-голу, він витримав це випробування небувалою славою — припинив свої виступи і поїхав у Париж до Буніна, повіз йому не свою поезію, а «Василия Теркіна», розчуливши старого Маестро — лауреата Нобелівської премії — до сліз. А далі майнув за океан, звідки привіз блискучу книгу поезій «Друзья и враги», за яку отримав Сталінську премію та новий вияв читацької приязні й любові. Але вже не за інтимну, а за громадянську лірику.

Його слава зростала на очах. Коли багатьом здавалося, що Симонов досяг свого апогею і рости йому нікуди, він ріс і красувався в далекій та екзотичній Середній Азії — країні великої східної поезії Рудакі, Фірдоусі, Нізамі. Але не в поезії, а в прозі: почав писати «Товарищи по оружию», а потім «Живые и мертвые». А ми чекали його в Москві, в Сокольниках, бо хтось із шефів (здається, дружина академіка Трайніна — чарівна Лідія Павлівна, що викладала давню російську літературу в МДУ і буквально заворожила нас своїми розповідями й трактуваннями «Слова о полку Ігоревім») пообіцяв привезти Симонова до нас у госпіталь.

Він не приїхав — таких запрошень у нього було, мабуть, багато. Зате восени 45-го з'явилась в якомусь журналі, здається, в «Знамени», його повість «Дні і ночі». І хоч Сталінградська битва «уже за шеломами еси», була тоді вже далеко-далеко за подіями пізнішими й ближчими, за пораненнями й переживаннями пекучими й невідворотними, та вона постала перед нами із сторінок Симонова в тому госпіталі «крупним планом» — такою живою й документально точною, ніби на Волзі ще й досі палає Сталінград, горять заводи й бензинові та нафтові цистерни, і капітан Сабуров любить і чекає медсестру Аню, доки вона серед розвалищ бинтує поранених бійців і командирів та ніяк не впорається із своїм многотрудним завданням.

Наші душі, а не тільки тіла, ще й досі обпікав вогонь Берлінської битви. Ми ніби ще й досі бігли в атаку, ішли на

штурм Зееловських висот, билися врукопашну в ближнім бою з есесівцями. І через те, що характер берлінських і сталінградських боїв був однаково тяжкий і небезпечний, всі дії Сабурова, бійців і командирів його батальйону були мовби наші власні дії!

Ми були тоді найзаповзятішими соратниками Сабурова, готували першої ліпшої миті прикрити його вогнем і навіть своїм тілом. А разом з тим могли стати найпершими і найсерйознішими опонентами Симонова, бо він написав про найближче і найвідоміше нам – тобто про те, що ми пережили востаннє перед пораненням і що найдовше тримається в пам'яті.

Але не стали. Бо «Дні і ночі» написано так правдиво і чесно, так талановито відтворено в них будні війни, що кожному з нас здавалося: це написано про мій батальйон, про мою роту, про мене самого!

Саме отак розповів би про бої в Берліні кожен з нас, якби тільки зумів. Не вмілося про це розповісти ні тоді, ні потім, і ми читали «Дні і ночі» вголос, коли кінчалися лікарські обходи, уколи й процедури, до самого відбою. І хоч як боліли наші рани, читали ми навіперемінку, доки не заходив до нас у палату черговий лікар. А ми були найтяжчі поранені в усьому тому славетному госпіталі, який і досі зветься Бурденковим.

Наш улюблений лікар-ординатор Марія Михайлівна Сотникова рішуче заходила в палату під час чергування по госпіталю й вимикала світло, бо вже хилилося за північ.

– Дозвольте нам дочитати, – вмовляю її.

– У вас завтра тяжка операція, – суворо й непохитно відрубє Марія Михайлівна, у яку ми всі потай закохані. – Треба добре виспатися й набратися сил.

– Але ж після операції я довго не зможу ні слухати, ні читати. Тому мені дуже хочеться знати: лишиться Сабуров живим чи загине?

– Лишиться живий!

– Так це ж ви кажете. А я хочу сам прочитати. Це ж не те саме, як ви розумієте. Чи не розумієте?

– Завтра... Завтра дочитаєте, – твердо скаже Марія Михайлівна вже й не мені, а моїм товаришам, і вийде, причинивши двері.

Може, хтось із нас і порушив би внутрішній розпорядок госпіталю, увімкнув би світло, і ми дочитали б «Дні і ночі» Симонова, але серед нас не було жодного «ходячого», хто міг би підвестися й дошкандибати через палату да вимикача. Тому ми послули.

А коли прокинулись вранці, ліжко Юри Алдакова, який учора так хотів дослухати роман, як і я, було порожнє. Його взяли на операцію перед світанком, і він помер на операційному столі, не дослухавши «Дні і ночі». Так що ми дочитували їх уже без нього. А мені мали робити таку саму операцію, бо поранення у нас ідентичні – в тазостегновий суглоб із розтрощеною шийкою стегнової кістки. До того ж ще й ліжка поряд...

Майже півстоліття промайнуло. Вже давно загоїлися рани, притупився біль за Юрою Алдаковим, притлумився жаль за його такою ранньою смертю (він на три роки молодший від мене – умер дев'ятнадцятилітнім якимось несподівано й несподівано!), а читання тієї першої після війни книжки – про війну ж таки, про війну! – не забувається й досі.

Пізніше читатимемо романи «Живые и мертвые», «Солдатами не рождаются» «Последнее лето» і радітимемо присудженню Ленінської премії за це епічне полотно про Велику Вітчизняну війну, за титанічний труд одному з найвидатніших та найяскравіших російських письменників і служителю Істині і Красі! Нагородою для всіх його шанувальників виявиться й присвоєння Костянтиніві Симонову звання Героя Соціалістичної Праці.

Його щоденники, опубліковані в «Дружбе народів», не лише розповідають нам, як писалися ті чи інші твори, а й засвідчують несхитну вірність Симонова своїм товаришам по зброї, своєму народові, своїй рідній землі, над якою він заповість розвіяти свій прах з літака – саме над тим полем під Вязьмою, де він мав би загинути в оточенні під шквальним вогнем артилерії, авіації і танків, але дивом вижив.

Можливо, й для того, щоб написати те, що він написав...

Конча-Озерна, листопад 1975 р. – січень 2003 р.

НАД РОСІЄЮ ПІВНІ ПЛЮТЬ...

Юрієві Бондарєву

Дорогий Юро!

У мене свято: вчора отримав від Світлани Гаражі, що звела нас у «Товариші», не знаючи особисто ні тебе, ні мене, ксерокопії – твоє інтерв'ю академікові В.Юдіну та «Слово про Толстого».

«Нема Бога, окрім Бога!» – волають фундаменталісти від ісламу, підриваючи будинки із сплячими немовлятами, матерями, жінками і старими людьми в Москві, Волгодонську, в Буйнакську. Захоплюючи заручників у «Норд-Ості» на Дубровці, де я колись лікувався в госпіталі ЕГ3447.

Немає межі високому духові Росії, якщо є в неї такі Мислителі й Художники, такі великі Предтечі, як Лев Толстой!

Та хіба ж тільки він один? Хоч і одного його вистачило б для утвердження якої завгодно великої нації і культури – Його одного! Повторюю й настоюю. І не перестану твердити, доки й живу!

Він – велетенська «Річ у собі»! І щоб Його зрозуміти, усвідомити висоту й глибину Його духу, Його роздумів про Бога і людину, про життя й смерть, про Землю і всесвіт, треба й самому піднятися над емпіричним світосприйманням, вознестись у захмарні висоти толстовських роздумів, де царюють вже не «царі-орли», а Боги.

Великий гріх – всенародний, національний і державний, – коли такі генії, як Толстой у вас в Росії і Шевченко у нас на Україні, припадають бібліотечним пилом, вкриваються музейною павутиною, лишаються поза попитом та інтересами тому, що їхні нащадки, послідовники дрібніють як особистості, стають духовно немічними, інтелектуально й естетично неспроможними настільки, що вже не можуть осягнути їхню велич, їхнє значення для власної країни і нації, для культури рідного народу і людства.

Це – явна ознака деградації етносу. Гіркий висновок! Але куди дінешся від нього?!

Ось які роздуми викликало «Слово о Толстом».

Одразу ж після нього взялися за твоє інтерв'ю. Ще не почавши читати вголос, я збентежився і зізнався дружині:

– Перед текстами Бондарєва почуваю себе, як перед музикою Бетховена чи Моцарта: хвилююся і навіть острах бере.

– Та в тебе ж сльози в очах – дивується вона. – Невже ти плачеш, друже мій? Такого за тобою не спостерігалось...

Так, я плакав, тримаючи в руках твоє інтерв'ю і розглядаючи твоє фото – фото мудрої, стомленої, вже немолодої людини. Так плакав я нещодавно перед виконанням «Реквієму» Моцарта в нашій філармонії, наперед знаючи партії – хору, оркестру, солістів. А ти ж знаєш: музика впливає на нас найсильніше, коли ми її вгадуємо, вже чувши, бо й сама вона – не що інше, як згадки про пережиті емоції й настрої.

Тому що в музиці Моцарта, як і в твоїй прозі, – мої устремління, котрі не завжди вмію виразити. Вони і в поезії Пушкіна, Лермонтова, Шевченка, Єсеніна, в творіннях Толстого, Чехова, Коцюбинського, Шолохова, Головка, Яновського – в найвеличніших проявах людського духу. До них належать і твої «Мгновения», твоя чеканна проза, твоя образна полум'яна публіцистика.

Я не помилюся, друже мій: якби Лев Миколайович прочитав твоє інтерв'ю, він підписав би його як своє. Бо ти і є продовження його бентежної душі, безжального і безкомпромісного погляду яснополянського дідугана на світ і людство у світі.

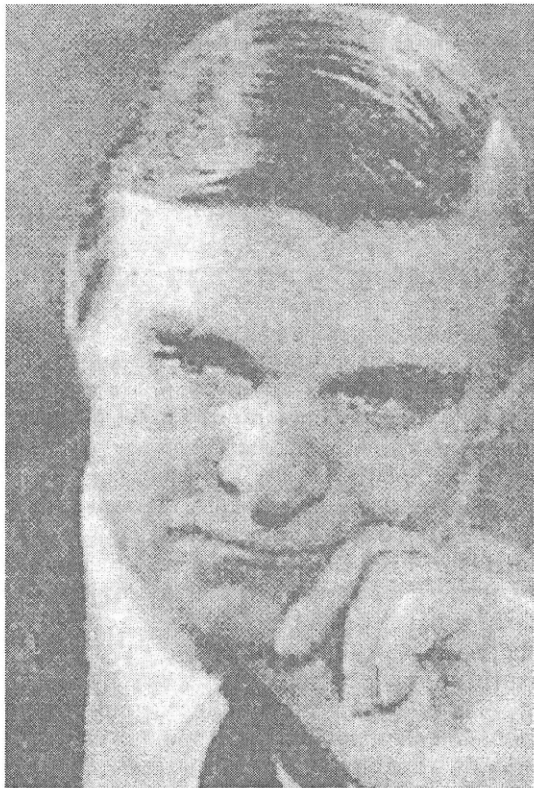
І якщо я наважусь колись написати про тебе, то назву своє есе «Все, що можу...» Ці трагічні слова генерала Безсонова з роману «Гарячий сніг», звернені до жменьки уцілілих бійців над тілами загиблих твоїх бойових друзів-артилеристів, що зупинили танки Манштейна і Готта в обледенілому степу на річці Мишовці, потрясли не тільки мене – мільйони тих, хто читав твій роман. Безсоновим у ньому був Бондарев. Так само, як був ти кожним із живих і мертвих твоїх товаришів. Ти й зараз для мене Безсонов: «Все, що можу... Все, що можу», – чи не ти це кажеш, друже й брате мій?!

Страждаючи від безсоння з 1986 року, не можу уявити і тебе сонним: ти палаєш і клекотиш гнівом до ворогів Росії, терзаєшся болем за Батьківщиною, яку ми втратили, мучишся стражданнями розп'ятої й приниженої Росії, без якої тебе не можна уявити.

У моїх очах ти і є Росія, як був нею Толстой, котрий навіть більше, ніж Пушкін, страждав її стражданнями, мучився її муками. І цей хрест, залишений графом Львом Миколайовичем Толстим на безвісній станції Астапове, завдав собі на плечі Шолохов, а тепер ти. Добровільно, інтуїтивно, по солдатській совісті й честі. І «Батальйонами», і «Останніми залпами», і особливо «Тишею» та «Гарячим снігом».

А потім цей біль, ці терзання й молитви за Росію, прокляття її ворогам спопеляли твою душу ще більше в романах «Бе-

*Юрій
Васильович
Бондарев.*

рег», «Вибір», «Спокуса» все безжальніше й непримиренніше. Про це мало хто знав. Ніколи нікому це не відкривалось.

Ти і в славі своїй, і у всенародному визнанні лишався суворим, мовби невдоволеним собою: вже тоді тебе, зовсім молодого стиліста-красеня, мислителя-розумницю, палили муки нашої Батьківщини...

Мабуть, краще за всіх інших розумів і навіть відчував, які лукаві й підлі підкопи ведуться під нашу державу, які небезпечні міни закладаються під її фундаменти, яку гірку долю нам готує світове закулісся при потуранні та допомозі наших бездарних і підлих правителів, іуд, перевертнів, продавних шкур, що прикривали своє гниле нутро партквитками й демагогією. А самі вже тоді продавали з торгів не лише ідеологію, а й народ, його надії й сподівання на краще й вільніше життя.

І ти сказав про це з трибуни XIX партконференції:

— Літак «перестройки» злетів, але ніхто не зважиться назвати місце його приземлення...

Ні вух, ні душ, ні розуму, ні совісті, ні гідності не виявилось у наших «кормчих» почути це попередження, усвідомити чи хоч замислитись про наше майбуття. А скоріш за все, вже тоді вони були куплені з «потрохами» — зрадили і відреклись, як Петро від Ісуса, коли ще й півень не проспівав, і грім не грянув.

Всі це бачили чи здогадувалися. Але тільки ти розумів і текст, і підтекст «перестройки». А скоріше — інтуїтивно відчував. Чи передчував.

Страждальцем виглядав ти й раніше, коли кінотеатри ломилися від глядачів «Тиші», «Гарячого снігу», «Визволення». Коли в бібліотеках записувалися в чергу за твоїми книгами й журнальними публікаціями, яких не вистачало і за найбільших тиражів. Мене це вражало: в президіях з'їздів ти був найпохмуріший та найстрогіший за всіх.

Я надивився на надутого від гордощів Симонова, епатажного Євтушенка в трагедійній «робі» смертника Маутхаузена, Освенціма і Майданека, на жовчного Окуджаву, котрому і література, й Росія, за його непомірними претензіями, вічно були щось винні. Бачив я і самовдоволених дурнів-графоманів, вальяжно й царственно «возсідавших» там, де й духом їхнім не мало б смердіти!

А твоя сувора задумливість, твоя невідступна печаль були величаві і справдісні: за тобою стояла Росія, котру ти захищав не «с лейкою і с блокнотом», а командуючи протитанковою батареєю. Це — на війні. А в літературі — своїми чесними й талановитими книгами. Захищав і там, і тут. І, на жаль, так і не зміг захистити. Від погібелі і розпаду.

Я — українець до мозку кісток (генетичний, як модно нині висловлюватись) — розумію тебе головою, а ще більше й глибше — серцем. Все життя відчуваю потребу захищати їх разом — і мою Україну, і твою Росію од недругів наших, що вицільюють нас обох. Адже ні ми, ні наші країни й народи не можемо існувати в повній ізоляції одні від одних...

Повне роз'єднання й відчуження братніх народів, що беруть початок з Київської Русі, вигідне тільки нашим одвічним ворогам. Західна Європа об'єднується аж до стирання кордонів, загальної грошової одиниці, єдиного економічного простору. А нас і всі країни Східної Європи, навпаки, — всіма силами й засобами намагаються роз'єднати й ослабити, перетворити в джерела сировини, дешевої робочої сили, в ринки збуту для найнижкопробніших товарів західного виробництва.

Це ж видно як на долоні! Але сприймається смиренно і беззаперечно, апіорі, з повним ідеологічним і політичним забезпеченням через продажні засоби масової інформації догідливими діями виконавчої влади.

Не тільки державні структури шляхом траншів та валютних коридорів, подачками МВФ, Світового та Європейського банків «розвитку і реконструкції», але й народні маси через роздмухування націоналістичної істерії отруюють відразу і ворожнечею до сусіда, прищеплюють «образ ворога» по відношенню до найближчого, найріднішого етнічно, історично, генетично російського народу, лякаючи його неіснуючою експансивністю, великодержавними устремліннями, ототожнюючи народ з царизмом. «Косят под дурака», – кажучи по-блатному.

Хуторянство – жажлива річ! Потуги розумових та фізичних дебілів владарювати над геніями і талантами. Взагалі – над всім і над всіма. А це все одно, якби євнухи володарювали над султанами. Але що робити їм, нещасним євнухам, в гаремах, де знемагають від неробства, лібідо похитливі повнокровні молоді жінки в соку?!

Саме в отакі часи розумових та політичних імпотентів на вершинах державних ієрархій ми й існуємо. Сказати «живемо» – було б невиправданим перебільшенням. Тяжкі гріхи наші, Господи...

Твої гіркі пророцтва світові і людству на порозі третього тисячоліття, гнівні прогнози щодо майбутньої долі США, що переростають в гіпотетичний присуд чи вирок цій істинній Імперії Зла – істинній, а не пропагандистській! – потрясають своєю аргументованістю, переконливістю.

Вони здаються продовженням самого Льва Миколайовича, котрий все життя боровся з царизмом, самодержавством і ще ненависнішим лібералізмом! Умираючи на станції Астапове в чужому домі та чужому ліжку, він гірко нарікав на недосконалість світу, мученицьки страждав, що Росія не така, як їй належить бути, що в Росії не розуміють його.

Ти, Юро, не лише зрозумів його – ти продовжив його в своїх власних стражданнях «по России, котрую мы потеряли». Котру «демократи» й «ліберали» з пріснопам'ятної «Міжрегіональної депутатської групи» та ще одіозніші жириновці та ельцинці розп'яли так, що Толстому, котрий обороняв її на батареї четвертого бастиону при штурмі Севастополя англо-франко-турецькими завойовниками, і в гіркому жажливому сні не могло привидітися!

«Куда ты пришла, Россия?»

І в прозі, і кінематографі, і в «Мгновениях», і у вогненній публіцистиці, і в своєму праведному житті ти, Юро, — достойне продовження Толстого.

Саме оце я давно хотів сказати тобі. Саме ж тому в той далекий ранок перед з'їздом письменників України, зустрівши вас, секретарів Спілки письменників СРСР, в холі готелю «Київ», цитував я рядок з твого «Гарячого снігу», опублікованого щойно в «Новом мире», в присутності Маркова, Верченка, Михалкова: «Светы и тени ходили по степи...»

Пам'ятаю, всі вони зупинилися, здивовані й вражені, не розуміючи, що й до чого. А ти йшов позаду всієї цієї столичної братії, представницької і дещо набундюченої «всесоюзної» компашки. Що називається — «руки в брюки», і виглядав чи стомленим, чи невиспаним. На мої слова здивовано підняв голову, на мить зупинився... Впізнавши фразу свою з «Гарячого снігу», ледь усміхнувся і... пішов далі.

Саме в цій фразі я й відкрив у тобі продовжувача і спадкоємця Толстого: тільки він один наважувався порушувати граматику, щоб звеличити й зробити виразнішою літературу. Це спостерігається і в «Козаках», і в «Анні Кареніній», і в «Воскресінні». А особливо — у «Війні і мирі». Ти, за його прикладом, вжив неіснуючу в російській мові множину «светы». Але зате — яка тривожна, яка виразна картина танкової армії Готта, що накочується на батарею з увімкненими фарами із продутого злими вітрами нічного степу!

«Светы и тени ходили по степи...»

Оту глуху ніч грудня 1942 року на річці Мишовка під Сталінградом ти запам'ятав, звичайно, на все життя. А чи пам'ятаєш весняний ранок в готелі «Київ» і нашу першу зустріч? Не забув цитування «Гарячого снігу»?

Запам'ятав, запам'ятав! Бо не трапилося б тієї другої нашої зустрічі місяців за два по тому, під час Всесоюзного з'їзду письменників СРСР у Москві, коли ти несподівано з'явився в готелі «Росія», де я мешкав, у супроводі багатьох друзів, колег, що обліпляли тебе з усіх боків, і, побачивши мене, покликав, усадив навпроти. Тягнувся до мене через стіл своєю чаркою, вигрібаючись із тієї орави, котра буквально висла на тобі, виявляючи свої симпатії й поклоніння, повторював серед напівп'яного бедламу й гомону:

— Ну Сизоненко... — хитав головою. — Ну й Сизоненко, — дивився й дивився на мене, стримано і ясно всміхаючись, і не зводив погляду.

Мабуть, ти згадав ту нашу першу зустріч в готелі «Київ» і як несподівано я процитував дуже дорогу для тебе фразу із шойно опублікованого «Гарячого снігу», а головне — почув її, і оцінив, і виділив із тексту. А цитуванням мовби поставив її перед очима твоєї душі:

«Светы и тени ходили по степи...»

Напевне, ти подумав тоді: «Помічена моя знахідка! Запам'яталась! Не пропала даремно!»

Трапляється це рідко. А запам'ятовується надовго. Ще значніша удача — написати справжню фразу! Надібати читача, котрий зрозуміє й сприйме її. Знає її ціну! Це і є нагорода за наші труди і муки над словом.

А ще пам'ятаю семінар в СП СРСР на Воровського, 52, присвячений військовій тематиці. Здається, це було 1980 року — до 35-ліття нашої Перемоги. Багато генералів і навіть маршали походжають поміж нашою письменницькою братією перед початком пленуму чи семінару, а ти сидиш у дальньому кутку вестибюля на... підвіконні, схиливши голову, задум-

ливий і сумний. І мені так захотілося підійти й спитати, чи будеш ти того ж дня увечері в Колонному залі Будинку спілок на 150-літті Лєскова, де й мені треба було сказати від Українни слово про Миколу Семеновича.

Але й цього разу тебе оточувала, задумливого і мовби відстороненого, велика юрба, а в натовпи я не ходок...

Відтоді ми більше не бачилися. Тільки листуємося, і це моя втіха і моя гордість. Я й зараз, після розвалу СРСР, читаю по можливості все, що виходить з-під твого талановитого і чесного пера.

Дуже тяжко пережив твою поразку на виборах до Верховної Ради в Сталінграді, котрий ти відстояв вісімнадцятилітнім у битві з Манштейном, Готтом, Паулюсом, Зейдліцем, Генріхом Гілле, одноруким танковим асом — генералом Гансом Хюбе, що, висунувшись із відкритого люка головного танка «Пантера», в страшенну хуртовину поведе колону на наші батареї під Корсунь-Шевчєківським, прорветься через артилерійські позиції кільця оточення й вивезе з «котла» майже всіх старших офіцерів оточених військ.

Так, вісімнадцятилітнім ти вистояв, командуючи протитанковою батареєю, під натиском танків Готта і не дав йому з'єднатися з оточеним у Сталінграді Паулюсом, а в п'ятдесят вісім програєш у тому ж Сталінграді комсомолі-вискочці з «деньгатами».

Нас усіх тоді «вышибали» із Сталінграда, із Києва, із Москви «до самых до окраин» новоявлені грошові «мішки» з учорашніх комсомольських і партійних органів, розграбувавши партійні каси, перетворені на бандитський «общак». Підкупамі й фальсифікацією результатів підгрібали під себе владу, на якій всідалися вже за «новими правилами».

Ми, наївні й чесні, ще не знали тоді, що депутатство може купуватися й продаватися під диктат і «поради» заокеанських і місцевих «радників». Нам ще належало переконатися в цій гіркій і злочинній істині, що прийшла до нас із «цивілізованого світу». Тепер-то ми знаємо про фальсифікацію, майже повальну, на теренах СНД, президентських і парламентських виборів, референдумів, опитувань «перехожих» на вулицях міст і містечок на угоду тим, хто опитує. А ще більше — тим, кому вони, опитувачі, служать.

А тоді твоя поразка — та ще в Сталінграді, який ти захистив від фашистів!? — була справжнім ударом. Це й справді була катастрофа, що обіцяла катастрофу ще більшу.

І все це робилося й робиться нишком, тихо-тихесенько, щоб ніхто нічого не знав і не відав. І щоб усі ми опинялися перед доконаним фактом.

Нещодавно я вичитав у Ніцше: «Найтихіші слова – ті, що приносять бурю. Мислі, що приходять на голубиних лапах, правлять світом». Це написано в другій половині позаминулого століття. Але чи не здається тобі, Юро, що це – про насаджувачів «нового порядку на всі віки»?

Я звик бачити тебе стриманим, тихим, врівноваженим. Чому ж ти тепер у своєму інтерв'ю такий жорстокий і різкий? Навіть безжальний. Очевидно, тому, що світ, як ти твердиш у своїх листах, подурнішав і пожорстокішав. Він поглинув нашу велику Батьківщину, за котру ми воювали.

А зараз, зражені своїми бездарними й підлими правителями, лежимо, повержені, серед рівнин твоєї Росії і моєї України. І небо знижується над нами, і слава наша відлітає за горизонти в чужі, холодні і зловісні далі...

«Я північний вітер для зрілих плодів», – каже Заратустра.

А ще він сказав: «Осінь навколо нас, і чисте небо, і час після полудня». Як здорово сказано, друже мій і брате мій!

Наш полудень – полудень солдатів Великої Вітчизняної – давно вже минув і не вернеться...

Але коли настане полудень Росії і України? Чи не знаєш ти, мій мудрий товаришу, талановитий і чесний мій друже?

Над Россией петухи поють –
скоро будет день на святой Руси...

Все частіше й частіше спливають з дна пам'яті ці пророчі й обнадійливі вірші кінця ХІХ чи початку ХХ століття.

Не личить нам, фронтовикам, зрікатися наших надій на благополуччя наших держав і народів. Для них ми жили, за них воювали – відданими нашим народам до кінця ми й відідемо «в мир иной, где тишь да благодать...».

Та ми ж іще потрібні і в цьому божевільному, причинному світі, щоб сказати своє неповторне слово, про що свідчить і твоє інтерв'ю, і твій роман «Бермудський трикутник».

Так розкрити брехливу політику подвійних стандартів, експансивне, нахабне, одутле обличчя патологічної ненажери на ймення США можеш тільки ти!

Спасибі тобі, друже й брате мій по зброї й по літературі.
По-солдатськи міцно й сердечно обнімаю тебе!

Конча-Озерна, січень 2000 – грудень 2002 рр.

МИ Б ЗАГІНУЛИ, ЯКБИ НЕ ГИНУЛИ

Є письменники, котрі залюбки називають себе військовими.

Це, наприклад, англієць Ліддел Гарт, перу якого належить близько тридцяти книг, в тому числі «Нові шляхи сучасних армій» (1930), «Стратегія непрямих дій» (1957), «Залякування чи оборона» (1962) та ін. Але найзначнішим твором Б.Ліддела Гарта є його книжка «Друга світова війна», над якою він працював двадцять років і завершив 1970 року, незадовго до смерті.

Легко помітити, що Ліддел Гарт був воєнним істориком і теоретиком, аж ніяк не письменником. Однак його, очевидно, тішило звання письменника, як тішить воно багатьох із тих, хто береться за перо, і він в усіх анкетах та інтерв'ю, в газетах та окремих виданнях називав себе воєнним письменником, його останню книжку нарекли на Заході «Великою працею», він і справді зробив за свій вік немало, але, повторюємо, то була праця не художньо-літературна, не письменницька, хоч ніхто ніколи й не пробував сперечатися з ним.

Разом з тим у нас ніхто й ніколи не наважився б назвати воєнним письменником Льва Миколайовича Толстого чи Михайла Олександровича Шолохова, хоч геніальні їхні романи «Війна і мир» та «Тихий Дон» істинно воєнні книги. Так само не вважали себе воєнними письменниками ні Фадеєв, ні Фурманов, ні Твардовський чи Симонов. Не вважать і понині Юрій Бондарєв чи Василь Биков, Олесь Гончар чи Михайло Алексеєв. Проте в радянській літературі утвердився тип письменника, відданого темі війни і армії. До таких письменників належить Іван Фотійович Стаднюк — наш побратим з когорти провідних російських романістів. Тож скажемо про нього хоча б кілька слів перед тим, як характеризувати його роман «Війна», удостоєний Державної премії СРСР за 1983 рік поряд з романами Чингіза Айтматова «Бураний полустанок» та Юрія Бондарєва «Вибір».

...Між Немировом та Вороновицею, за двадцять п'ять кілометрів од Вінниці, між яругами й невеличкими перелісками загубилося село Кордишівка. Тут понад вісімдесят років тому народився у Фотія Стаднюка син Іван. Рано втративши матір, а потім і батька, він зазнав сирітства, хоча й не такого тяжкого, як було б воно до революції, але й солодким же його не назвеш. Хлопчика виховувала сільська громада, а потім Червона Армія, з якою він пов'язав свою юність і все життя: закінчивши Військово-політичне училище, воював у її лавах всю Велику Вітчизняну з першого й до останнього дня й за-

лишився в її бойових порядках ще на добрих чверть століття. Після війни закінчив Військову академію імені Фрунзе й дослужився до звання полковника.

Українець за походженням, Іван Стаднюк успадкував від свого народу гречну скромність, тонкий гумор і совісність. Саме ж оця совісність і водила його рукою, коли він, відчувши природний потяг до писання, ще невпевнено виводив назву першої повісті «Слідопити», а потім і другої – «Людина не здається», щоб не просто щось писати, а з перших же рядків віддячити рідній армії, яка його виховала, замінивши йому батьків у ті нелегкі для країни роки його дитинства і молодості. Віддячити й прославити її солдатів та командирів, що не повернулися з фронтів Великої Вітчизняної, розповісти людям в «Максимові Перепелиці» про те, яка вона нелегка, ота солдатська служба, які прекрасні хлопці служать в рядах армії, армії – визволительки народів, армії-переможниці.

Максим Перепелиця в книжці й на екрані обійшов усю країну, прославився сам, прославив і свого автора – здобув йому добре ім'я в літературі, яке запам'яталося і вже не забувалось, не могло забутися серед інших імен. Але ж прославив Максим Перепелиця і українців серед інших солдатів своєї Вітчизни, за що ми й сьогодні вдячні нашому побратимові Іванові Фотійовичу Стаднюку. Бо й він, як його Максим Перепелиця, постає з тієї книги совісним і вдячним сином свого народу й рідної армії, що його виховала й вивела в люди.

Потім Іван Стаднюк написав повість «Людина не здається», де на повний зріст змалював образ політрука, віддавши данину великому подвигу, що в найтяжчий період війни, в час прикордонних нерівних боїв з переважаючими силами ворога, вели й піднімали в атаку бійців особистим прикладом. Він і сам розпочинав війну молодшим політруком, і повість ця була не лише даниною бойовим побратимам, а й першим кроком в освоєнні теми великої війни.

Не належачи до письменників «бойких и ухватистых», Стаднюк працює над своїми книгами довго й терпеливо, провадить велику підготовчу роботу, перш ніж взятися за якусь тему. Так, працюючи над дилогією «Люди – не ангели» – про найкрутіші злами нашої історії, про те, як селянство, переборюючи психологію приватновласницьку й індивідуалістичну, ставало на шлях перебудови, Іван Стаднюк черпав колізії й характери своїх героїв з власного, хай ще дитячого, досвіду, бо все це він бачив, все пережив сам, перепустивши через чутливу й чисту душу. Можна з усією відповідальністю сказати: ця книжка вистраждана самим життям, самою долею

майбутнього письменника. Задовго до появи «Прясліних» Федора Абрамова, повістей Віктора Астаф'єва, Валентина Распутіна Іван Стаднюк дав вражаючу картину народного життя на селі в усіх складностях і перипетіях того буремного й суворого часу, глибоко проникнувши в сутність соціальних та історичних явищ, в психологію людей. «Люди — не ангели» принесли авторові європейську славу, були видані в багатьох країнах, і зокрема в Англії, великими тиражами.

Працюючи над романом, Іван Стаднюк повільно й нелегко готувався до своєї головної книжки — роману «Війна». Ще коли писалася його перша повість «Людина не здається» — про прикордонні бої в Білорусії, він вступає в ад'юнктуру при академії Генерального штабу й складає екзамени з тактики, оперативної майстерності й стратегії сучасної війни. Так що роботу над «Війною» він розпочинає у всеозброєнні письменницької і військово-теоретичної підготовки. Тому вже перша частина цього правдивого й глибокого роману про початковий період війни викликала величезний інтерес серед найширших кіл читачів, особливо ж серед учасників війни та військових спеціалістів. Вперше в радянській літературі Іван Стаднюк глибоко проаналізував у своєму романі всю складність оперативно-стратегічної обстановки, що виникла в момент нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз, причини наших невдач у початковій фазі війни. При тому він подає цей аналіз на рівні найвищому — обговорення надзвичайно складної обстановки відбувається в кабінеті Сталіна, наркома оборони маршала Тимошенка або в Генеральному штабі, де володарює крутий і безкомпромісний генерал армії Жуков. Не раз і не два читачі «Війни» стають ніби учасниками гострих засідань Політбюро, на яких вирішується доля Мінська, Смоленська, доля армій Західного фронту, Московського напрямку.

Цінність і достовірність цих розгорнутих картин, що межують із самою історією, полягає в тому, що поряд з офіційними документами Іван Фотійович Стаднюк користувався свідченнями, спогадами і записами деяких учасників тих подій і засідань. Саме ці живі свідчення і надають романові неперебутньої і незрівняної достовірності, вражають переконливими і яскравими деталями, які, в свою чергу, ніби оживляють образи й характери історичних осіб, які діють в романі, полководців і державних діячів. Особливо достовірними й життєво переконливими постають з роману «Війна» характери Сталіна, Жукова, Тимошенка, Шапошникова. Ми бачимо їх безпосередньо в дії, коли приймаються найскладніші рішення. Граничної напруги досягають стосунки цих визначних

військових і державних діячів 3 липня 1941 року, коли ворог захопив Мінськ і члени Політбюро на чолі зі Сталіним приїздять в Генеральний штаб. Ця майстерно виписана сцена вражає психологічною напруженістю, суворою правдою, глибиною переживань.

Іван Стаднюк не «підправляє» історію – він показує війну в найтрагічніший для нас період, нічого не згладжуючи й не пом'якшуючи. Свідченням високої й суворої правди, в якій, як писав Твардовський, «ни убавить, ни прибавить», є сміливе розкриття долі командування Західного фронту, перш за все долі генерала армії Павлова. Тут, як і у відтворенні Смоленської битви, Іван Стаднюк виступає як військовий історик, що не має права відводити очі ні від яких невдач, від жодних трагічних подій.

Ось для чого задумувався й писався цей роман-епопея «Війна». Епіграфом до «Війни» Іван Стаднюк взяв афоризм Фемістокла: «Ми загинули б, якби не гинули». Червона Армія вперше в другій світовій війні виявила такий високий бойовий дух і таку виучку, що, й відступаючи, завдавала хваленому вермахтові непоправних втрат, збивала з нього переможну пиху, зупиняла на кожному рубежі і змушувала проливати кров, не те що у Польщі та Франції. Тут, на території Радянського Союзу, фашистські генерали, офіцери і солдати з перших днів відчули перед собою стійкого і мужнього противника і, незважаючи на перші успіхи, зрозуміли, що легкої прогулянки не буде, що тільки перевага в танках, авіації та артилерії, як і несподіваність нападу, забезпечують їм просування, та й то не таке навальне, як планувалося за директивою «Барбаросса».

Іванові Стаднюкові, як нікому до нього, вдалося правдиво й переконливо відтворити всю гостроту й складність обстановки останньої ночі перед нападом фашистської Німеччини як на кордоні, так і в Кремлі. Тривога й невизначеність, неспростовані факти й надії все ще уникнути такої небажаної війни струмують з кожного рядка його напруженої, оголеної в своїй безжальності прози, з перших же розділів, де розповідається про слідування генерал-майора Чумакова до місця служби за новим призначенням. Особливо вражає зустріч з фашистським диверсантом майором Птициним – так все елементарно і так разом із тим вірогідно, що просто диву даєшся: як легко було розгулювати ворогам у прифронтовій зоні напередодні війни!

Можна сміливо твердити, що Стаднюк сам їх бачив, цих переодягнених диверсантів, сам отак дивувався потім, як ди-

вuessя тепер ми, коли відкривалося, хто є хто, якщо тільки відкривалося: багато ж тих диверсантів лишалося й нерозкритими. Ця достовірність, ця відчутна на дотик правда дорого коштує зараз, по стількох роках, що минули відтоді. Цією реальною правдою відзначаються всі батальні сцени, всі бої, які довелось в перші дні війни вести корпусу генерала Чумакова, всім іншим нашим частинам і з'єднанням в надзвичайно складній обстановці, обумовленій перевагою ворога в техніці, в силах і засобах, а також величезними вигодами несподіваного нападу.

Про історичних осіб, виведених в романі Стаднюка, вже говорилося. Вони тут діють не як утверджені стереотипи, а як живі люди з притаманними їм рисами характеру, причому рисами сильними й слабкими, з певними життєвими схильностями й звичками. Ми їх застаємо в момент прийняття найвідповідальніших рішень і в хвилини роздумів і вагань, під час суперечок і крайньої перенапруги, в приступах гніву, коли об'єктивність зраджує й найвідповідальніших діячів, і в час дружніх порад. Становище на фронтах відбивається, немов у дзеркалі, не лише на психологічному стані бійців і командирів у траншеях та окопах переднього краю чи на командному пункті Західного фронту, не тільки в бойових порядках механізованого корпусу чи стрілецької дивізії, а й у кремлівському кабінеті Сталіна чи на ближній його дачі під Москвою, в стінах Генерального штабу і в Наркоматі оборони. Такий «розріз» всієї системи оборони від окопу до кабінету Головнокомандуючого таїть в собі багато принад і труднощів. Іванові Стаднюкові вдалося досягти тут значного успіху, подолати перешкоди й щасливо уникнути спрощення. Тому його роман ще під час писання викликав величезний інтерес, який при схильності до сильних виразів можна було б назвати всенародним: з нетерпінням чекали журнальних публікацій партійні працівники, військовослужбовці, учасники війни і студентська молодь повсюди, сільські механізатори і робітники та службовці в містах.

На мою думку, це сталося тому, що після мемуарів Жукова, Василевського, Конєва і Рокоссовського, після книг Бережкова «Тегеран-43» та «Сторінки дипломатичної історії» інтерес до війни, до діяльності вищих військових штабів та державних органів значно підвищився, загострився, «вибухнув» з новою силою, а Стаднюк навіть після таких авторитетних авторів – безпосередніх учасників найвідповідальніших нарад, подій, прийнятих рішень – знайшов і відтворив у своєму романі саме те, чого так прагли читачі, вдивляючись у трагічні

й героїчні видива пережитої народом війни. І при тому ніде й ні в чому не повторив своїх великих попередників, продовжив углуб івши розробляти розпочате ними, доставши джерела невичерпні й такі достовірні, що їх можна б назвати й щасливими, якби вони не були такими рідкісними в нашій письменницькій практиці й не доставалися з такими труднощами.

Мені подобається назва роману Івана Стаднюка – «Війна». Назва відверта, чесна, навіть зухвала й ризикована: адже за нею криється необхідність дати певний узагальнюючий образ великої війни. Свідомо обравши таку назву, Іван Стаднюк постав перед читачами з відкритим забралом: ось я перед вами стою з моїм оголеним наміром написати про Велику Вітчизняну війну так, як ніхто ще не писав, по змозі охопити й осмислити її з історичної відстані якнайповніше. В цьому є гречність, рішучість, сміливість – риси вельми лицарські, що так личать справжньому солдатові, прикрашають і письменника. І коли прочитаєш «Війну», коли передумаєш все, що в ній відтворено, почуття великої приязні до автора піднімається в серці, хоч ти його давно знаєш і любиш, але зараз, після роману, зрозумів найкраще, найповніше, ніби відкрилась тобі на всю глибину його щира, добра, світла натура, яку і не ховав наче від тебе, але ти сам не помічав її через його скромність, навіть ніяковість. А тепер бачиш, скільки в ньому любові до людей, до рідної землі, скільки мудрої уважливості й милосердя до тих, хто зазнав страждань, поразки чи невдачі, а особливо до обмовлених, несправедливо звинувачених, роздавлених страхітливими подіями несподіваного й немилосердного нападу віроломного ворога.

Крім таланту, вчувається в цьому творі велика мудрість, закладена в натурі автора від природи, але й збагачена досвідом всього, чого зазнав він на білому світі, проживши чесне життя, розділив із своїм народом все, що йому випало на цьому відповідальному відрізку історії.

Вражає об'єктивність Стаднюка в зображенні трагічної долі командуючого Західним фронтом генерала армії Павлова. Звичайно ж, він втратив управління військами, але ж не через своє головоотяпство, не через зраду, як твердить армійський комісар першого рангу Мехліс, а через установку, яка давалася йому з центральних органів Наркомату оборони: ні в якому разі не спровокувати нападу фашистської Німеччини. І особливо через те, що по військах Західного фронту завдало удару наймогутніше угруповання вермахту – група «Центр», в складі якої діяли 2-га, 4-та, 9-та загальновійськові армії з 2-ю й 4-ю танковими групами на флангах. Такого уда-

ру, несподіваного й заздалегідь підготовленого, наші війська, не розгорнуті в бойові порядки, не приведені в бойову готовність через половинчатість директиви Генерального штабу, відданої лише тієї ночі, витримати не могли.

Чесність, мудрість автора в тому й полягають, що він не став заднім числом шукати винуватців, а з усією відповідальністю, суворо й правдиво відтворив ті події, які справді відбувалися на початку липня 1941 року в смузі Західного фронту.

Те ж саме треба сказати й про оборону Смоленська, про зірвані мости через Дніпро, про надзвичайно складну обстановку, в яку потрапила армія Лукіна чи армійська група генерал-майора Чумакова. І все ж, які б не були поразки, скільки б не було смертей у нас на очах, роман Стаднюка не викликає почуття приреченості. Навпаки, від бою до бою, незважаючи на втрати і відступи, відчувається, як могутньо наростає опір ворогові, як уцілілі в попередніх боях командири й червоноармійці надихають нове поповнення й ополченців на подвиги в ім'я Батьківщини. І що головне: історичні й літературні (вигадані автором) герої тут однаково живі, реальні й переконливі кожним своїм словом, вчинком чи рішенням. Любов'ю і симпатією наділив Стаднюк генерала Чумакова, старшого лейтенанта Колодяжного, молодшого політрука Іванюту — в них, очевидно, втілилися його найближчі фронтові друзі, яких він любив із запалом юності і яких, можливо, втратив. Та всі вони постають зі сторінок його суворого й чесного роману живими, самовідданими, мужніми й діяльними. І через увесь трагізм тогочасних подій вриваються в його розповідь, а в душах цих людей палахкотіла, не згасаючи, вже й тоді віра в нашу перемогу в священній Вітчизняній війні. Влучно сказав про це Михайло Алексєєв у своїй статті в «Правде»:

«Бойові будні, якщо можна зазвати «буднями» криваві сцени перших днів і місяців війни з її божевільним танцем смерті, відображаються письменником суворо історично та емоційно наснажено, що створює враження повільно стиснутої гігантської пружини, яка ось-ось розімкнеться і вдарить із страшною невідворотною силою по ворожому нашестю. Самого цього моменту в трилогії ще нема, але його наближення і невідворотність відчуваються по наростаючому напруженню битви, що клекотіла в сорок першому на дальніх і ближніх підступах Москви і тепер у всьому своєму трагічно-героїчному постає на сторінках «Війни»...»

Це і є головний ідейно-художній зміст чесного, яскравого і мужнього роману Івана Стаднюка.

ЛИСТИ ДАВНЬОМУ ДРУГОВІ

1. ЩО З ТОБОЮ, ДРУЖЕ?

Майже всю твою книжку («Документ», «Возможности Киммерии», 1997) я прочитав у голос дружині за давньою нашою звичкою перечитувати удвох те, що найбільш вразило. І не міг у багатьох місцях стримати сліз – такі глибокі, такі щирі твої переживання, настрої, твої прекрасні вірші при всій їхній стриманості, ненав'язливості. Ти, певне, помітив раніше за мене, що справжня поезія не буває разючою, тим більше – крикливою.

Ніколи ми не були близькими друзями – нас розділяли сім років різниці у віці. Але я завжди поважав твою невмолиму вимогливість до слова. І ось переді мною твоя підсумкова книжка: «Документ». Усе тут істинне, все – правдиве.

Ледь похмуре обличчя на обкладинці. Щось симоновське є в ньому. Ти, Емілю, з того ряду. З суворого і чесного ряду гордих і незалежних поетів, яких завжди бракувало нашій літературі. І навіть нинішні глухі часи не владні над чесною зіркістю і відвагою істинних Поетів.

Сочиняйте
безмятежний стих,
воспевайте звездное мерцанье.
Я видал, как вешают живых,
и стоял потом
под мертвецами.

Людина, яка написала ці рядки, таки має знати собі ціну!

...Друг мой видел Прагу, и Бомбей,
и оливковые рощи Крита.
Я видал, как вешают людей,
зрение мое по горло сыто.

Як і належить документові, вірш названий сухо, майже інвентарно: «Базарная площадь» (1946). Це немов інвентарна бляшка, прибита до казенного столу чи табуретки. А скільки гіркоти, співчуття до страчених, хоч вони і вороги. А саме фашистів вішали в Миколаєві на Базарній площі в 46-му, коли повернувся з евакуації Еміль, не встигнувши ще розпрощатися з дитинством.

Коли читаєш таку поезію, мимоволі вдивляєшся в знайомі риси автора, який полюбився з юності, але захопив по-справж-

ньому на останньому своєму рубежі – на 75-му році життя, прожитого теж, здається, немарно:

Не был мытарем
и страдальцем,
дочь лелеял, жену и мать.
Не ударил о палец пальцем,
чтобы притчей
хоть местной стать.
Ни в какой не шумел ватаге
ради первенства и молвы,
но зато дождался в итоге
звона, осени, синевы...

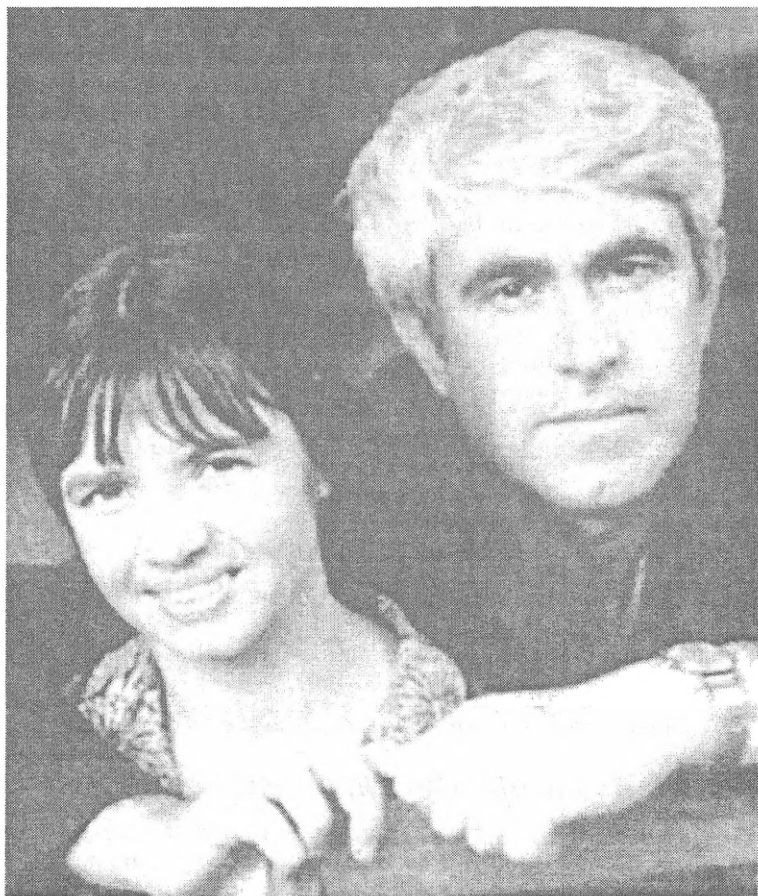
Нікому ще не вдавалося сказати про поета краще, аніж він сам. Еміль тут сказав про себе – як одрізав. Таким я його не знав... Хоч із самого початку – на черговому засіданні обласного літоб'єднання – я усвідомив: цей хлопчисько вимогливіший і дошкульніший за всіх нас, фронтовиків. Сам я не написав за все життя жодного вірша, тому, хвалити Бога, на зуб Емілеві не потрапляв. Взаємно поважали один одного, шанували пошуки, помічали художні знахідки. «Ти глянь, – сказав якимось при мені Іллі Старикову, – горобці й справді з першої таловини п'ють, закидаючи голівки, наче сонце вбирають для гучнішого цвірінькання. Як у Сашкових «Далеких гудках».

Це була похвала. Та ще яка! Бо з твоїх уст.

Не знали ми тільки, що оповідання моє було передруковане з «Вітчизни» в якійсь нью-йоркській газеті і редколегію разом з керівництвом СПУ викликали в ідеологічний відділ ЦК КПУ до Ю.Кондуфора.

«Привіт вам з-за океану, – похмуро вимовив швидкий на розправу Юрій Юрійович. – Славно ви прислужилися нашим «друзям»-імперіалістам! А разом з ними і українським буржуазним націоналістам. Тепер доведеться розхльобувати.»

Нині я розумію: життя не панькало не лише нас, фронтовиків, а й хлопчиська Емілія. «Документ», як і належить документу, наочно засвідчує, які уроки воно підносило йому. Відчуваю й усвідомлюю і свою провину за те, що творилося з нами, у нас на очах, з нашими друзями-товаришами. Як у Твардовського: «Я знаю: никакой моей вины в том, // что другие не пришли с войны. // В том, что они – кто старше, кто моложе – //остались там. И не о том же речь, // что я их мог, но не сумел сберечь. // Речь не о том, но все же, все же, все же...»

Еміль Январьов з дружиною. 1968 р.

Поставимо й ми тут крапки, щоб не ятрити рани. Та й за уроками не заведено жалкувати, їх проклинають або прославляють. Але не викинути їх із життя, не викреслити з біографії. То брехня, що поети народжуються в провінції, а вмирають у Парижі. Такого поета ще пошукати і в Парижі, і в Києві, і в Москві – в тому ж Літінституті, який закінчив колись і наш Еміль, щоб потім прославити його, а не хизуватися дипломом, крім якого, у багатьох випускників цього інституту – анічогісінько за душею.

Як ти жив, мій друже і брате, всі ці довгі роки, поки ми не бачились? Що пережив? Про що думав? Ніхто ніколи не

знав, як буває тобі боляче. Тепер лиш відкрилось, та що вже говорити про це? Чи варто жалкувати за тим, чого не повернути і не переінакшити? Та й не треба нічого змінювати.

Що з тобою, брате мій? Хто так боляче образив незворушного Еміля? Кинь і забудь! А ми тебе любимо: за такі вірші, за таку поезію, за таку душу.

Я, котрий пройшов Крим, і Рим, і мідні труби, плачу, переписуючи твої вірші. Бо вони і про мене: це – я, це мої надії, що вмерли бозна-коли, а тепер їх підхопило твоє зірке око, твоя зряча душа, і вони ожили в цих мудрих, нелукавих рядках. Пронизливий жаль викликають рядки про батька – триптих печалі і прощання навіки, наче вже й нас нема...

Гірко і скромно живучи, всього себе віддаючи поезії, безмовно ковтаючи образи, лиш раз поскаржився у цій підсумковій книжці:

Тонка уже, как волос,
связующая нить
с землей, где я еще раз
не собираюсь жить.

Різницю нашу у віці з'їв час – хай закусить тепер нашим братерством, запізнілим, але радісним прозрінням: велика це справа – відкрити для себе немовби заново справжній талант давнього друга і брата. Обіймаю тебе!

Конча-Озерна, 1 жовтня 1998 року

2. НІ, НЕ НАМИЛУЄМОСЯ, НЕ НАДИВИМОСЬ!

Прочитав нову книжку «Стихи мои младше меня». Не книжка – диво! Тонкий смак знову демонструє миколаївське видавництво «Возможности Киммерии» – яка інтелігентність, естетичність!

«Стихи мои младше меня» – це вже філософія не лише цієї книжки, а й усієї твоєї поезії. І тієї, що увійшла до збірки, і тієї, що не потрапила до неї. Навіть тієї, що пишеться зараз чи напишеться потім. Пам'ятаєш у Твардовського: «Не штука быть себя моложе – труднее быть себя зрелей...» Тут ти продовжуєш його лінію. Але яку ж мудру й прекрасну лінію! Не ступаючи у його сліди. От що головне!

Перечитавши цю збірку, ще раз переконуюсь: твоя поезія, немов янгол за лівим і диявол за правим плечем, «реет и вьется» над твоїм життям, над твоєю сивою й мудрою головою, над Долею твоєю. Над душею твоєю, чесною, суворою й вимогливою.

Як одкрив бандероль, як розгорнув Нову Книгу, так і не одірвався, доки не прочитав до останнього рядка. Глянув на годинник – 01.32 ночі!

А перед читанням довго милуюся обкладинкою: білою-білою, привабливою за фактурою, елегантно й виразно художньо оформленою. Зачарує й портрет автора – на повний зріст: ось ми які! Інтелігентні, сучасні. Нам навіть чоботи під штаньми навипуск не завадять. Оце так Еміль! Природний, розкутий, до біса модний. Навіть аристократичний. Знай наших! У схиленій до правого плеча голові – чи біль, чи страждання, чи утома?

А в закладених за спину руках багато гідності, незалежності. Навіть самодостатності: та пішли ви всі... Що не скажете, а мені все давно відомо. Багато чого вже й забулось. Тільки вчителів своїх – Симонова та Слуцького – не забудь і ніколи не забуду, не зречусь! Як, наприклад, у «Памяти Константина Симонова»:

Пусть вопят витии разные,
Что кумир мой – временщик,
Я менять свои пристрастия
В одночасье не привык.

Хай ці «витии» напишуть «Жди меня», «Ты помнишь, Алеша, дороги Смоленщины», тоді ми з ними поговоримо! А так – під три чорти! Правильно?

Ану-ка, старый друг Самед!
Испорти им, чертям, обед!

Це із знаменитої книги Симонова «Друзья и враги», написаної після поїздки в США майже одночасно з книгою Андрія Малишка «За синім морем».

Пам'ятаєш? Самедові Вургуну присвячено цей вірш. Або хай збагатять світову поезію таким віршем, як «Лошади в океане» Бориса Слуцького: пароплав «Ліберті», торпедований німецькою субмариною з «Вовчої зграї», затоне, а табун коней дивом дивним врятується й попливе в неміряні океанські далі. Куди він допливе? І чи допливе куди-небудь?

І що за дивина: не англійці і не американці напишуть про свої конвої, які посилали нам, а наш поет – Борис Слуцький! Твій учитель, Емілю! Поклоняюсь і буду поклонятися тим, кого любив, кого поважав, хто учив мене не лише писати вірші, а й жити по правді, по совісті! Ось твоє кредо, Еміль! Чи не в цьому справжність людського достоїнства та поетич-

ної майстерності? Обдарованості? І бере за душу скарга змученої, стомленої душі:

Мы жили, лишённые естества,
Мы были на долгие времена
Иваны, не помнящие родства,
Абрамы, меняющие имена...

Щоправда, додає оптимізму друга строфа – печально-гордовита:

И разве мы этим кому грозим,
Когда у отеческих алтарей
Грузин вспоминает, что он грузин,
Еврей вспоминает, что он еврей?

Чудесні, гіркі, дуже ширі вірші, яких у нас так мало! Саме отаку поезію я люблю. А вона у цій книзі вся така – чесна, сувора, стримано-пристрасна. Ще раз переконаєшся: Еміль Январьов – справжній поет! Мені здається, і вчителів своїх догнав за майстерністю, не впадаючи в пряме наслідування: свій образний лад, своєрідна тональність:

Тут вас дядька встречал при усах,
Кареглаз был и знал свое дело.
О починенных им примусах
Слава, точно горелка, гудела.

Что мечтать о былых чудесах,
О честных мастерах кареглазых?
Все сгорело на тех примусах,
Стало пеплом на тех керогазах...

Дорогий Емілю! Це нагадує мені незабутню мою старшу сестру-няню, її вічне мучеництво з примусами й керогазами, що вкоротили їй життя. Але найголовніше – ти даруєш Миколаєву зовсім нову, невластиву йому літературну мову, робиш своєю поезією і місто корабелів, і весь регіон аристократичнішими. Вибиваєш не лише жаргон і суржик, а й базарно-заводський волап'юк, ніби пил навесні з подушок. І отой знаменитий пам'ятник із скупим аристократичним написом «Казарському», що своїм лаконізмом нагадує Чехова, у твоїй нелукавій поезії знаходить захисника адміральсько-флотських та дворянських традицій, борця за справжню літературну російську мову, здичавілу в наших миколаївських пенатах, мов коні, забуті у війну гарматами берегової батареї на острові Тендра. Про коней цих є прекрасний вірш

Дмитра Кременя «На Березані, там, на Березані...» Ти ж його, мабуть, знаєш.

Ти, Емілю, істинний носій високої духовності і культури. Відгомін Літінституту відчувається і у цій книжці. Літінститут запліднив твій талант назавжди. А вельми талановиті твої учителі, котрих ти намагався не переобтяжувати своєю присутністю, як у випадку із Слудьким, наприклад, яскраво описані у цій книжці, ні-ні, та й виглянуть із-за твого плеча: а чи засвоїв ти наші уроки? Чи не розгубив надбаного в альма-матер під нашим суворим і вимогливим поглядом?

Ця симоновськи-слудьківська вишуканість поетичного мислення і стилю підносить тебе над усіма російськомовними поетами не лише Миколаївщини, а й всієї України. Навіть такі майстри, як Вишеславський і Лисянський, не застять твого яскравого таланту ні над Бугом, ні над Інгулом, ні над Дніпром.

Звертаю твою увагу: Нова Книга дещо розмитіша, безпредметніша, чи що, ніж улюблений мій «Документ». Але предметність і конкретність зображення майже неухильно надають поезії деяку зайву ваговитість, позбавляють її поетичного фльору, романтичної абстракції.

А з іншого боку, мене приваблює ефемерна, «ускользающая» образність, якесь розмите світосприймання, не дуже конкретний, миттєвий настрій: манить, печалить, кличе. Змушує замислитись, засмутитися, зупинитися. А зупинишся, глядь — уже відлетіло, відпливло, віддалилось чи й подаленіло схвильоване й бентежне, нав'яне станом душі. Не одразу зрозумієш, що це і є розпачлива згадка про грядущу старість, про розлуки і втрати, котрим немає й не буде ні краю, ні вороття...

Ти мовби боїшся чи не хочеш затримувати думку й погляд на сумовитім для нашого віку настрої, на усвідомленні невідворотного кінця. У тебе в Новій Книзі — як у Данте: «Поглянь і — далі!» По-російськи: «мимо».

У першому ж вірші — чи не найкращому — зізнаєшся у власній старості. Навіть кепкуєш над нею та над самим собою, але уникаєш заглиблення в цю тему, навіть коли в цьому виникає необхідність. Приреченість — не твоя стихія! Ти намагаєшся зовсім уникнути цього настрою, виставляючи проти нього то іронію, то самоглузування, мов шит, як амулет жартівника-життєлюбця. У цьому ти весь. Саме життєлюбство — домінанта твоєї натури. І людської, і поетичної. Здається, ти вже готовий «умерти зажурено і просто», як написала Ліна про Мікеланджело Буонарроті.

Ця світлість чи осяяння і певна зухвалість в роздумах про так багато пережитого і так мало залишеного нам виявляє в

тобі мудреця, людину мужню, делікатну і чулу. Ти ніби соромишся чи боїшся навантажувати читачів та своє оточення гіркими роздумами на «останньому березі», звідки видно вже Стікс, і Харон стоїть у своєму човні, високо піднявши весло, жде нас там, щоб перевезти «в ту страну, где тишь да благодать...»

Саме ж цим ти такий близький і дорогий мені, як наша молодість, як непроста і нелегка наша спільна дорога в літературу з обласного літоб'єднання при «Бугской заре» та «Південній правді». Ми з тобою не били байдики, не сибаритствували, не лукавили, не фарисействували! Працювали в літературі не за страх, а за совість, шукали свого місця та свого слова в ній, зазнавали поразок. Але й успіхи не обходили нас стороною, як ото співається: «Стороною дощик іде...» Зрештою, це змушені визнати не лише вороги наші, а й друзі. Бо сказано ж: «Убережи нас, Господи, від друзів, а з ворогами якось ми справимося й самі». Та, здається, справжніх ворогів ні в тебе, ні в мене й не було. Графомани і творчі імпотенти хай відпочивають...

У Новій Книзі «Стихи мои младше меня» ти виглядаєш іще вишуканіше, ніж в «Документі». Хіба це не підтвердження твоєї літературної і (за Фрейдом) чуттєвої молодості? Знову я побував там, де літає моя неприкаяна душа: «Берег молочной туманностью сжат, розовоперстые чайки визжат... Вдоль побережья — медузная слизь, небо в тумане, а горная высь вся уже глазу открыта». «Над хатой рыбацкой висит дождя серебристая пряжа... О, буду ль когда-нибудь сыт дарами родного пейзажа?»

Ні, не «насытимся», не надивимось, не намилиуємось цим проклятим і таким прекрасним світом, рідним нашим степовим та морським краєм, друже і брате мій! Щастя тобі, здо-ров'я й добра!

Конча-Озерна, 20 лютого 2000 року

3. Я ПИШУ ТОБІ ЗНОВУ...

Вже втретє пишу тобі. Майже підряд: 1998-го — «Документ», 2000-го — «Стихи мои младше меня» і ось зараз — «Стечение обстоятельств».

І все це ти, Еміль Январьов — друг мій давній, суворий та вимогливий до себе і до інших в усьому, що стосується літератури й поезії. Та і в житті ти завжди був і залишаєшся твердим в судженнях, вірним у дружбі — ніколи нікого не зраджував.

«Стечение обстоятельств» — назва лукава, викликана якимсь мовби зневажливим ставленням до своєї власної «поетичної персони». Мовляв, так трапилось, так склалося — «стеклись» обставини, і — «вот стихи, а все понятно, все на русском языке», — як писав колись Твардовський. А ти тут ніби й ні до чого.

Але ж... Олександр Трифонович писав також:

Года обязывают строже,
О прежних вспышках не жалеи.
Не шутка быть себя моложе,
Труднее быть себя зреей.

1965

Одразу ж відзначу помічене давно: ти облагороджуєш південну говірку Миколаївської Слобідки, навколишніх сіл та й самого міста корабелів всіма прикметами істинної літературної мови, а не суржику, котрий поганий і на Радянській (Соборній?), і в кабінетах начальства, в установах, в магазинах, на майданах і на вулицях.

Мова твоєї поезії, Емілю, яскраво переливається барвами, що нагадують далекий-далекій у часі Літінститут, твоїх видатних вчителів — справжніх Майстрів поезії і... пам'ятник Пушкіну на Тверській (колишній вулиці Горького?!) та його знамениті рядки, написані п'ятнадцятилітнім:

Страшитесь участи бессмысленных певцов,
Нас убивающих громадою стихов!

На твоєму місці, Емілю, я взяв би цей двовірш епіграфом до твоєї привабливої книжки: вона кидає виклик розтягнутості і поетичній неохайності. Це — урок усім самовпевненим і бездумним віршомазам, котрих завжди не бракувало, а зараз розвелось — хоч греблю гати! Своєю новою книжкою ти встановлюєш сам собі та всім іншим високу планку вимогливості, лаконізму, афористичності.

Як тут не погодитися з Катериною Голубковою, яка написала в передмові до твоєї збірки: «Вірші його (твої, Емілю!) динамічні, енергійні, в них немає нічого зайвого, ніякої кволості, жодних поетичних провисань та зайвини, все густо, точно і — все просто тією високою, як сказав Поет, «нечуваною» простотою, котра під силу тільки дуже великому майстрові...»

Тут, знову ж таки за Твардовським, «ни убавить, ни прибавить». І я радію: до твоєї талановитої книжки — талановита передмова, яку, як і твої вірші, хочеться цитувати. Я б ви-

лучив лиш останній, комсомольсько-батьорий абзац: «Так тримати, Емілю! Ні дня без рядка! Ні року без книжки!» — ці заклики вигадали не інакше як ремісники, а не Голубкова!

Я люблю твою поезію: вона, як ти сам, чесна, правдива, непідкупна у своїй правоті та суворості. Вірші твої у цій книжці можна брати навмання, не вибираючи:

... И правда — с добром ли, со злом ли —
к чему беспричинно тянуть?
Пуškai и в поступке, и в слове
скорей обозначится суть.

В попередній збірці ти сказав: «Стихи мои младше меня». Про цю книжку я кажу: «Вірші твої схожі на тебе!» — це правда, яку нелегко довести, не прочитавши твоєї книжки. В ній чується твій глухуватий від постійних роздумів голос, твої схвильовані, але приборкані стриманістю інтонації. І стаєш ти від цього ще дорожчим мені. І — значнішим.

Як радісно бачити у цій книжці і усвідомлювати твою невдоволеність собою, мудрість твою, яка відповідає гіркому підсумку пізнього Твардовського: «Года обязывают строже...» — ці слова я вже наводив вище. А зараз підкреслюю ще раз: ну точно про тебе! Ти суворий у цій збірці. І до себе, і до своєї поезії, і до людей. Суворо судиш і час, що в ньому нам випало жити. Чи виживати? Чи — доживати?

Толпу оценочно оглядывая,
в штормовке, сдержанно насмешлив,
барыга продает Евангелие:
— Полста — и ни копейки меньше.

Он из Иудиных наследников,
но все ж запрашивает много.
— Христа и то за тридцать сребреников,
а ты полста... Побойся Бога!

Глибокі твої роздуми і філософські судження про людську сутність та наші слабкості. Проникливий твій погляд, слухні спостереження:

Делится бедою — пожалуйста!
Чуть не захлеб выкладывай перипетии,
чтоб друг твой сочувственно
морщил внимающий лоб, советы ронял золотые.
С бедою носиться — так это ж почти ритуал,
и ты собеседнику равен:
он тоже в такой передрыге бывал,

судьбою-злодейкой караем.
Делиться удачей — оно посложнее стократ!
Что речь твоя так глуховата?
И сам ты как будто пред другом своим виноват,
и ежится друг виновато...

Точно, правдиво! Але сумно, друже мій, читати такі разючі одкровення.

Для кары, если есть вина,
для счастья, если есть причина,
одна всего лишь жизнь дана,
одна — с рожденья до кончины.
На влажный крик в бору пустом,
на эха вспугнутую залежь,
на безысходный смертный стон -
одна, всего одна, одна: лишь!

Ох, як сумно думати про це, друже мій! Але і про смерть, виявляється, можна сказати так мудро і спокійно. І так талановито!

Мудрість — сестра таланту. І досвіду. Але... Як пізно вона приходить! А до багатьох — ніколи. І мені жаль їх, убогих і похлоливих...

Додам ще (питання вельми дражливе), що істинний і чесний єврей та українець ніколи не зречуться своєї національності. Я готовий зняти капелюх перед кожним відвертим євреєм, як роблю це перед тобою за один із кращих віршів всієї нашої поезії:

Вокзальное начало последнего исхода.
Воробушек озябший на ветке голубой.
Ну кто снимался с места в такое время года?
Ну кто придумал это дыривой головой?

А может, мы рыдаем на станции конечной?
А может, не уходят отсюда поезда?
Над головою нету звезды шестиконечной,
но — синяя, сырая, славянская звезда.

Осенний лист несется за паровозным эхом,
ладонь, как лист, трепещет и тянется вослед.
Один еврей уехал, другой еврей уехал,
евреев стало меньше, а счастья нет как нет...

Я обіймаю тебе! Спасибі за чесність та відвертість, за чисту, відкличну душу твою...

Кожна із трьох твоїх книжок, подарованих мені, про які я написав, хвилює по-своєму. В них ти – різний у пошуках, відкриттях і знахідках. Але незмінний в тому, як чужий біль викликає відгук у твоєму серці!

Іноді мені здається, що я, прозаїк, берусь не за свою справу – судити й писати про чужі вірші. Але, по-перше, твої вірші мені не чужі, бо написав їх мій друг і товариш по нашому – давньому, тодішньому! – літоб'єднанню. А по-друге, не бачу, щоб зараз хтось аналізував поезію. Саме тому й пишу про неї як умію. Не писати ж про твої вірші не можемо: вельми сильний їхній вплив і на мою зболілу душу.

Дай Бог тобі здоров'я! Все інше у тебе є. Ще раз обнімаю тебе!

Конча-Озерна, травень 2001 року

*Декада української літератури. Єреван. 1977 р.
Зліва направо: Л.Бойко, Р.Арамян – прозаїк з Вірменії,
О.Сизоненко, І.Драч та Р.Лубківський.*

НА СТИКУ МОРЯ І ЛИМАНУ

Три дні підряд не розлучаюся з книжкою «Вечірній чай». Вірш, що дав назву збірці, вмиротворений, ледь сумовитий, прозорий, але... Так назвати книжку поезій? Не знаю, що це: надмірна скромність чи епатаж? Ви, мовляв, ловіть собі жарптицю літературного успіху – «борітеся – поборете!», а я втомився, питиму свій вечірній чай перед заслуженим відпочинком?!

Не вміємо називати книжки! Ні в прозі, ні в поезії. Збірка «Вечірній чай» чарує впізнаванням не лише дорогої й рідної «місцевості», а й кожної билиночки, подробиці того краю, де народився і виріс, де минуло дитинство і юність, а ти ніби й не помічав тих деталей, що тепер, на старості літ, стають такими дорогими! Вони викликають щемливе почуття ностальгії, і провина, а то й справжня вина за власну байдужість чи неухважність махають тобі з того далека чорним сумовитим крилом.

Я не стану делать путь короче -
Торопиться надо было днем...
Ах, какие медленные ночи
В пыльном Николаеве моем!

Перший рядок кострубатий і недолугий: ну що значить «делать путь короче»? По-якому це? Так-так, я розумію: не піду навпростець, не буду й квапитися, еге ж? Так не скажуть навіть у розмові. Але два завершальних рядки у цій строфі буквально хапають за серце: ти сам пам'ятаєш оті задушливі ночі, названі влучно – «медленные». Це – справжнє поетичне відкриття! Отой «троп», які так важко даються і в поезії, і в прозі. Та саме вони і є визначальними ознаками художності, талановитості. В цій строфі – портрет, суть не лише Миколаєва – всього південного регіону.

Виразність і конкретність фіналу виправдовують увесь вірш:

И звезда упала за Терновку,
Никому не причинив беды.

Схвильований до краю, біжу на перший поверх до дружини, відірвавши її від газової плити, читаю вголос. І ми забуваємо всі наші клопоти, впізнаючи з цієї простої, нелукавої і конкретної поезії давно покинуті й забуті прикмети рідної сторони. Ці милі серцю подробиці й деталі воскрешають у пам'яті весь наш південний Причорноморський край з його вітрами, травами, запахами. І шлють печальні, сумовиті, безмовні докори...

І стоїмо ми разом з автором «на стыке моря и лимана» (ось назва збірки!), сповнені смутку і жалю за всим тим, що до-

велосся там пережити й залишити. «Не бентеж мою душу...» — сказав би я Володимирові Пучкову. Але не кажу. А пам'ять не гасне, і серце рветься туди, в Далекий Бейкуш, до осетрів, білуг та севрюг у вранішніх ставниках-неводах, до мартинів та альбатросів, що походжають у дворі, немов на далеких пустельних островах

Встанеш на світанні, вийдеш на ганок, а вони величаво походжають біля самісіньких сходів — сріблясто-цинкові по крилах і немислимо білі та чисті під шиями і на грудях. Повільно й гордовито переступаючи рожевими лапами, неквапливо віддаляються до яскраво-глинистого обриву, гордовито й ніби аж презирливо позираючи на непроханого гостя, що самовільно, неждано й негадано вторгається у їхнє заповідне царство.

А я, читаючи вірші Володимира Пучкова, ніби й сам «шествую» разом із ними отам, на далекому півдні, повторюючи вслід за автором:

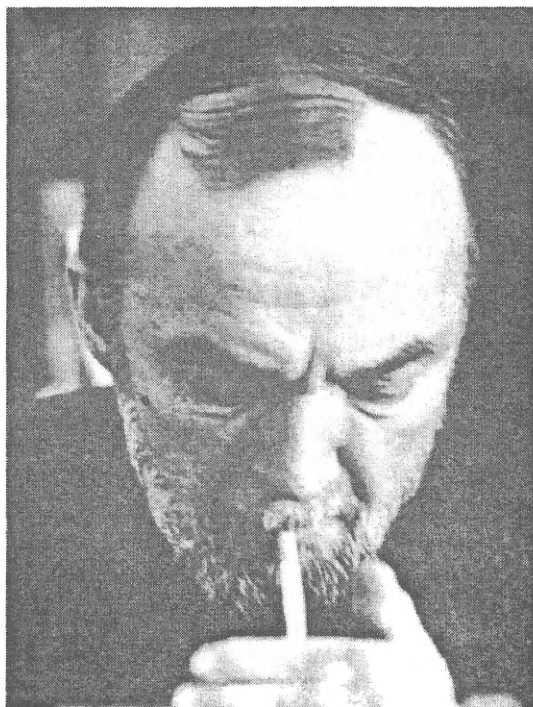
Но все топчу полоску суши
На стыке моря и лимана...

І думаю собі: щаслива людина! Адже саме там, між Бейкуським та Березанським лиманами, стоїть наша дача, покинута й забута, звідки нас витиснули «добрі люди» — будівельники злочинно-диверсійного Очаківського гідровузла, проти яких я тоді воював у пресі та публічних виступах, не знаючи й не відаючи, що саме ж тоді, 1985 року, й розпочалася «перестройка», тобто розвал ізсередини й погибель Великої Держави! Цей гідровузел мав відгородити Чорне море від стоку Дніпра й Південного Бугу, а Дунай — цю клоаку всієї Європи — пустити разом з першими двома ріками в південні степи України! Готувалася катастрофа, страшніша за чорнобильську, бо Чорне море на 3/4 заповнене рідинним сірководнем — страшною сили гримучим газом, схованим від поверхні всього лише вісімдесятиметровим шаром води, що влітку витончується до 50 метрів. Вибух такої кількості сірководню в сотні, а то й у тисячі разів перевершив би чорнобильську катастрофу.

Ще й зараз ніхто не може сказати, у яких організаціях і центрах планувалася, проектувалася і розпочата будівництвом така грандіозна диверсія?! Як багато у нашому житті залишилося нерозгаданих таємниць...

Коли про все це й гадки не було, восени 1980 року ми розпочали будівництво своєї невеличкої дачі — всього на дві кімнатки з мансардою та гаражем під будинком на насипаному під берегову батарею пагорбі «времен Очакова и покоренья Крыма». За п'ять років ми з дружиною викохали там справжній рай:

*Володимир
Юрійович
Пучков.*

який там виноградник посадив і сформував я власноручно! Які там троянди «Супер-стар», майори, петунії, ромашки й чорнобривці, ранню зірку і канни вирощувала невтомна Галина Дмитрівна! А які горіхи, персики, яблуні та груші вирости в нашому саду! На белебні, в епіцентрі «троянди вітрів».

А в дворі садили баштан: вийдеш вдосвіта — а кавуни ось вони, біля самого порога. Візьмеш в долоні холодний і слизький від вранішньої роси кавун, стиснеш і почувеш утробне рипіння налитого соком степового дива! Ребром долоні — раз! А він — трісь! Розколеться з рокотанням, і — ось вона: яскраво-червона, всяяна цукристими крапочками соковита і солодка-пресолодка м'якоть! Духмяно пахне степом і морем, світанням і лиманом...

І всі ці видіння воскресають, постають в уяві з поезії Володимира Пучкова. Асоціації з неї зроджуються приголомшливі, чарівні: в ній чуються крики-скигління чайок над хвилями, і глинисті кручі здіймаються над берегами, і синіє вдалині таємничий острів Майський, де готували для всього союзного флоту підводних бійців-диверсантів, і ті після відбою одяга-

ли свої костюми для підводного плавання, по морському дну долали відстань до Очакова, з'являлись на танцівних майданчиках, чарували падких на пригоди очаківських красунь і на світанні поверталися в казарми, так що командири й не здогадувалися про їхні нічні посиденьки. А може, й удавали, що не помічають? Зате весь Шостий флот США на рейді в Неаполі був ними вивчений з кіля й знову ж таки прослуханий до цурки!

І мчать в уяві гусари і драгуни Суворова і козаки, сотники й полковники наказного отамана Запорозької Січі Головатого з розгорнутими малиновими прапорами скачуть випаленим степом, припавши до кінських грив, — сама історія, далека й близька, дрімає на тих берегах і оживає у віршах Володимира Пучкова. Наприклад, в «Плаче по казацким люлькам»...

Давно не стрічаюсь з таким вишуканим, гречним і шляхетним віршуванням, з такою виразністю, конкретністю і яскравістю поетичного малюнку. Особливо гострий дефіцит інтелігентності й невимушеності в поезії спостерігається нині. І як відродно знаходити ці якості у миколаївського поета!

Аристократизм, введений Пушкіним в російську поезію два століття тому і утверджений в ній його генієм, ставить перед продовжувачами й послідовниками немислимі завдання! Не епігонство, не наслідування його зразків, а розвиток пушкінських традицій. «С тропы своей не соступая, не отступая, быть самим собой!» — ніколи, однак, не забуваючи: тут царствував Пушкін! Навіть жах проймає, ні?

А Володимир Пучков, здається, не боїться, а радується, що Олександр Сергійович був тут і залишив свої безсмертні «заветы». І я вловлюю пушкінський дух в поезіях Пучкова, бентежачись і радіючи. І ще — тютчевський дух: горним, вершинним поетичним озоном пахнуть вірші мого земляка.

Свіжі, щирі, стримано-ніжні й суворі, вони голублять мені душу. О, яка це радість — зустріти в наш розшарпаний бездуховний час, в оцю, за Дмитром Кременем, «скурвлену еру» по-справжньому мудру, талановиту людину і поета Божою милістю!

Як відомо, Некрасов після першої публікації 24 віршів у «Современнике» «рішуче відніс талант Федора Тютчева до російських першостатейних поетичних талантів».

Тургенєв: «Тютчев створив речі, котрим не судилося умерти, а для істинного художника вище подібного усвідомлення нагороди немає».

Лев Толстой про Тютчева: «Без нього не можна жити». І далі: «Ось я щасливий, що знайшов істинний витвір мистец-

тва. Я не могу читати без сліз. Я його запам'ятав. Підождіть, я вам його зараз скажу: «Тени сизые смешались...» — кілька разів він переривав і починав знову. Але коли він вимовив нарешті кінець першої строфи: «Все во мне, и я во всем», — голос його урвався». (А.Гольденвейзер).

Саме Толстой вперше звернув увагу на щемливу красу тютчевських рядків: «Лишь паутины тонкий волос блестит на праздной борозде». Вичерпна картина погожої осінньої днини, коли все вже впорано і ратаї «пішли» з поля! Такою ж прозорістю відсвічує й поезія Володимира Пучкова:

Век велик — мечта о малом:
кто в ответ аукнет, если
проповедников — навалом,
исповедники исчезли?..

Або ще ближче до тютчевської ясності й виразності:

Пружинящий родник, святящаяся роща,
роящихся листков пропащая судьба...
Природа, говорю, в тебе — светлей и проще,
не спрашивай зачем —пусти меня в себя!

Хіба ж це не прагнення до того ж — «Все во мне, и я во всем»?! Таких поетичних одкровенень у цій книзі багато. Наведу ще й заключну строфу: вона мовби про природу, але й про Жінку, про її душу — так я читаю і так розумію цю поезію.

Я рошу пролистну, ответа не нашедши,
с платформы в небеса осенние взгляну —
и засквозит в лицо дыхание надежды:
пусти меня в себя, не оставляй одну!

Прочитавши вночі цей вірш, я написав для себе: «Навіть Пушкіним війнуло!» Як легко зрозуміти, це написалося під сильним враженням, мовби навмання, само собою. А тепер додумую: «Війнуло й Тютчевим. Можливо, ним — ще більше!»

А насправді це — Володимир Пучков. І ніхто інший. Живучи в Миколаєві й редагуючи вечірню газету, писати такі вірші!

«За всю історію цього адміралтейського, флотського, суднобудівного міста такого редактора-поета тут ще не бувало», — ось про що подумалося теж. Але були в інших містах. Та ще які?! Пушкін — в «Отечественных записках» в Петербурзі, Некрасов і Тургенєв — в «Современнике», Твардовський та Симонов в «Новом мире» в Москві, Коцюбинський в жито-

мирських «Губернских ведомостях» вів публіцистично-політичний відділ «Свет и тени русской жизни».

Але до них нам — як до Сіріуса: летіти-летіти! Й згоріти, не лишивши й сліду по собі. В небесах — точно. А в поезії російськомовній на Україні, я певен, вже світиться помітний слід Володимира Пучкова. Але провінція, її регіональна замкненість і глухота до поетичного слова поглинають його, мов оті «чорні діри» Всесвіту поглинають цілі галактики. Радіє й тішить те, що провінціалізм обходить стороною самого Володимира Пучкова. Чи, скоріше, він сам об'їздить його десятою дорогою.

Але, повинен зазначити, доля російського поета на Україні зараз дуже невтішна! У Спілці письменників та в Інституті літератури Академії наук України на найвищий флагшток піднято гасло Хвильового (Фітільова): «Геть від Москви!» 20-х — початку 30-х років минулого століття. Нас туди тягнуть, горнуть і заганяють не лише в літературному процесі, а й новим правописом, що посягає не тільки на граматику, а й на кореневу систему нашої мови-страждальниці, на її словниковий фонд, а не лише на словниковий склад! Російська ж класика і російська мова виведені з шкільних програм та вузівських курсів у ранг зарубіжних. То що там говорити про сучасну поезію?! Коли навіть українську мову витісняє англійська не лише на вивісках та у рекламі, а й зі шкільних програм: на вивчення української мови відводиться дві години на тиждень, а англійської — 6! Тобто — щодня урок «інгліш».

Готуємо рабів для зарубіжних плантаторів, що скуплять землю за безцінь у голодраного нашого селянства?! Зупинімося на цьому, щоб не сипати сіль на рани, а хоч що-небудь робити проти роз'єднання й протиставлення братніх літератур, мов, культур і народів, які вийшли з Київської Русі. Хтось же нас роз'єднує й зіштовхує? Хто? Для чого? За сімома замками еси, за сімома печатами...

Повертаючись до книги Володимира Пучкова, відзначимо: найприкметніша риса її — пейзажна лірика. В ній чується плескіт лиманної та морської хвилі. Пахощі акації, матіюли, бузку й петунії привабливо й химерно мішаються й перетікають в запах водоростей, вранішнього бризу і навіть риби. І над всим поетичним простором цієї збірки в'ються, кигичуть, вилискують сріблястими крильми чайки, і картини шугають над лиманами, збиваючи білими грудьми піну з вершечків ранкової хвилі, над мілинами й островами, оглашаючи плескіт і шум моря гортанними криками відчаю й моління, іноді схожими на ридання...

І мені здається, що я знову стою на Табірній косі за Далеким Бейкушем поряд з автором: пахне вітром, пахне хвилею й водоростями. Чорніє Кінбурн, і жовтіє Березань. І маяки світяться вночі зазивно, таємничо і дивно. І хочеться дякувати авторові за цей «елемент присутності», котрим позначена вся його поезія. Духовно чиста, душевно витончена й схвильована, висока та елегантна, як сам автор.

В цих поезіях Володимир Пучков відбивається, мов у дзеркалі: його особистість, його зряча і бентежна душа, внутрішній світ, ледь відсторонений і ніби замкнутий, — чи то від усвідомлення власної гідності, чи від скромності й делікатності, чи навіть із цнотливості. Автор скупий у виразі власних емоцій. Але ця скупість — рідня щедротам. «Не лезь с откровенностями, когда тебя не спрашивают!» — так писав Чехов із Таганрога в Петербург своєму старшому братові Олександрю.

Прочитавши книжку В.Пучкова, я доторкнувся до чогось дуже тонкого, шляхетного, самобутнього, навіть самодостатнього і гордого. Не аналізуватиму поем, бо не збираюся писати розгорнутої рецензії, котрих понаписувано «во время оно» та й зовсім недавно — тьма! І всі вони, за дуже рідкісними винятками, схоластичні, пласкі й нецікаві.

Мені ж хочеться сказати про поезію Володимира Пучкова як про музику: що вона викликає в душі? Ностальгію? Сум? Печаль? Чи, як і музика, спогад про пережите? Про втрачені ілюзії, настрої й почуття? Про згасле й забуте кохання? Згадки про людей, з котрими дружив, братався, любив їх та з різних причин втратив назавжди? Очевидно, все це разом і складає сутність поезії цієї збірки, як вона уявляється мені зараз, після першого прочитання.

Все це є і в поемах, де сюжет, розповідь про події й людей можуть вступати в протиріччя з самою природою поезії. Можуть, але у Пучкова не вступають, тому що й тут, в поемах, все відображається й вибудовується саме за законами істинної поезії: всіма доступними засобами сюжет підсвічується особистісним ставленням автора до зображуваного. Співчуттям та співпереживанням, любов'ю і сумовитістю.

Прикметна в цьому плані «Баллада о скрытой камере» в поемі-щоденнику «Кинбурнское лето» — про каліку-пацана «с васильковой улыбочкой цепкой»:

Немого придурка жалели рыбацкие вдовы,
на ржавых полях добывал он свинец для грузил,
ходил пастухом, и его понимали коровы,
когда он мычал или куцей культею грозил.

Уже в цій першій строфі неприкаяний Стьопка постає як живий перед нами. Але як живописує його автор далі!

Кряхтят хутора, отрываясь от зимних лежанок.
В глуши заповедной, где море, безлюдье и зной,
сквозь перья осоки – тела отпускных горожанок
назойливо светят своей белизной.

Здається: ну що за діло поетові-миколаївцеві до цього німого Стьопки з далекої Кінбурнської коси? Майже Квазімодо? Навіщо він йому? Для чого? Але в тому-то й суть: тонка душа поета не може лишатися байдужою до чужої біди та занапащеної долі. Пучков не може забути Стьопку навіть узимку, згадуючи літню відпустку, проведену на Кінбурні. А може, тільки приїзд на вихідні ловити рибу й купатися. Жаліє?

Тянуло, влекло... выбирая змеиные тропки,
он крался, и медлил, и вдруг – как пружина, прямой –
в глазах выростал... Но его выносили за скобки –
он был для приезжих частицей природы самой.

Перевтілення автора в Стьопку вражає: яке великодушшя, доброта і ширість! За одну цю баладу про німого хлопця з щербатою долею не тільки запам'ятаєш, а й полюбиш поета. Що зі мною вже й трапилося: я закохався в поезію Володимира Пучкова. Певен, те ж саме станеться й з Вами, дорогий читачу, як тільки Ви прочитаєте цю книжку. З поезій, вміщених у ній, Вам відкриється мудра, добра, чуйна і зряча душа.

І я згадую і повторюю вслід за Олександром Галичем: «Я, конечно, вернусь...» Не із закордонного далека, а із милого кожному українцеві, та й не тільки українцеві, Києва. Ні, не забувається й тут Миколаїв та Миколаївщина: там (а по мені, так краще сказати: «тут») могили моїх дідів і прадідів, батька й матері, сестер та їхніх чоловіків, моїх ровесників – шкільних товаришів, з котрими довелося сьорбнути фронтового лиха, працювати в полях ще до війни і полювати після війни.

Рід наш, вибитий на війні і витолочений тяжкою працею за довгі літа, «пройшов» за пророцтвом Екклезіаста. Пам'ятаєте: «Рід проходить, і рід приходить...»

«Пройдемо» й ми – забудуться наші лиця й імена, і вітри забуття занесуть наші сліди й пам'ять про нас пилом і морозом швидкоплинного часу. А чайки й мартини так само літатимуть понад морем та над лиманами. І трави ростимуть, і колоситимуться хліба... Вже й без нас.

Конча-Озерна, 11 липня 2002 року

МУЗИКА, МУЗИКА, МУЗИКА...

Та зупиніть же музику!

З пісні 70-х років

ГМИРЯ

Сталін почує Гмирю на Декаді української культури і мистецтва в Москві 1951 року.

Борис Романович співатиме партію Максима Кривоноса в опері Данькевича «Богдан Хмельницький», і Великий театр здригнеться від захоплення — влаштує невідомому співакові, без звань і регалій, овацію.

І Сталін аплодуватиме йому зі своєї ложі, хоч такого не помічалося раніше: всі ж бо знають його стриманість в оцінках.

Артистів привезуть після спектаклю на ближню Кунцевську дачу, заведуть у просторий зал. Стіл сервіровано з грузинською гостинністю, а Хазяїна нема: працює ночами. І якісь невідкладні, важливі справи зривають заплановану зустріч. Не до розмов, не до звичних в артистичному середовищі жартів, дотепів та кпинів. Ждуть, поглядаючи в яскраво освітлений хол, звідки зайшли сюди.

Він з'являється несподівано — з бокових дверей, задрاپірованих зеленим репсом.

Невисокий, у захисного кольору френчі, напрасований і чистий. Чи не переодягнувся? Але одяг той самий, у якому його бачили в театрі.

Зупиняється в порозі із звичною люлькою, затиснутою в лівій руці. Зірко й допитливо вглядається в обличчя, привітно всміхається і тихо, але точно, до ноти вивірено:

Закувала та сива зозу-у-ля

Рано-вранці, на зорі...

Ой заплакали хлопці-моло-о-дці

Та й на чужині, в неволі, в тюрмі...

Стоїть і дивиться на всіх. Чекає, щоб підхопили пісню.

За спиною в нього товпляться в присмерку суміжної кімнати члени Політбюро: високий і дебелий Каганович, огрядний Маленков, Булганін з клинцоватою меншовицькою борідкою, зблискує аристократичним пенсне Молотов, за ним, теж у пенсне, голомозий Берія, блищить лисиною мішкуватий Хру-

шов, широко всміхається веселий Ворошилов, погрозливо ворухить шаблюками вусів Будьонний, і тендітний та стрункий Косигін скромно тулиться десь позаду.

Усіх їх пізнають і в сутінках, бо знають по фотографіях журнальних та газетних, по портретах на Жовтневих та Першотравневих демонстраціях. І якось аж незручно, що вони товпляться у вождя за спиною. А Сталінові хоч би що – усміхається підбадьорливо, змахує до артистів люлькою:

– Ну, падпэвайтэ жэ, падпэвайтэ! Вы же великие певцы нашей песенной Украины!

Співаки розгублено мовчать: пісня давня, заборонена колись Луначарським як націоналістична, бо виконувалася в засудженій сюїті Давидовського «Б'ють пороги...» на слова Шевченка. Забулася найкраща з наших пісень! Як і її автор – учитель музики Ніщинський, що вмер з голоду 1919 року в розбещеній та бездуховній Одесі, покинутий усіма.

– Вы пасматритэ, – обертається Сталін до своїх соратників, покірних і тихих, мов школярі, – ани малчат! Такие певцы и – малчат. Забыли? Не знаете этой пэсни? Тогда я прадожду – может, вспомнитэ?

Вони плакали, гірко рида-а-ли,
Свою до-о-лю про-о-кина-а-али...

І Гмиря, один з усіх, згадавши цю забуту й заборонену пісню, виступа назустріч Сталінові і своїм едвабно-оксамитовим, рокітливим басом підхоплює вслід за Сталіним, а далі веде вже сам:

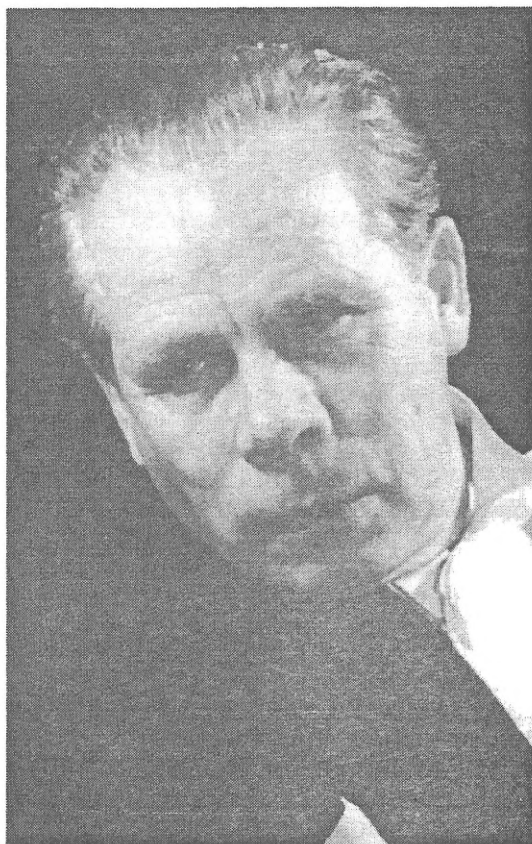
Ой пові-і-ій, пові-і-ій,
Та буйнесе-енький ві-і-ітре-е-е,
Та й понад мо-о-оре-е-ем...
Та й vine-е-еси на-ас із кайданів, з нево-о-олі
В чистее по-о-оле-е-е...

Сталін дивується незвичному соло: цю частину пісні має виконувати хор!

Але Гмиря рокоче такими басовими переливами, спускаючись в низини октав із немислимої для його голосу верхньої ноти, що ніяке хорове суголосся не зрівняється за бархатистою красою, глибиною й м'якістю з його переливами. І тут раптом поруч з Гмирею, плече в плече, стає Білінник:

По-о синьому мо-о-рю-у-у
Байдаки під вітром гу-у-ляють.
Братів щоб рятува-а-ти,
За-а-порожці чимдуж поспі-іша-ають.

*Борис
Романович
Гмиря.*

Його дзвінкий ліричний тенор звивається над Гміриними руладами, лине під високі стелі, огортає всіх радісною надією на визволення з неволі, з галерних турецьких тортур. Сонячно-сонячно у тому дзвінкому співі і трохи вітряно, і радісне повернення на Батьківщину окрилює серця.

Але ось Гмиря, а з ним, пригадавши нарешті мелодію, і Гришко, й Паторжинський, та Литвиненко-Вольгемут, і Зоя Гайдай з її неповторним бархатистим грудним сопрано, і Кипоренко-Доманський з баритоном, трохи вищим за Гришків, вступають нечуваним за красою й досконалістю хором солістів, сіючи тугу й тривогу, погрозу і розпач:

О-о-ой як зачу-у-ли турецькії су-ултани,
О-о-ой та й звеліли кувати кайдани...

А потім, розбившись на партії тенорові, баритонні і басові, затривожилися ще дужче, заметушилися, забідкалися, впадаючи у відчай:

Турецькі султани... — Гмиря й Паторжинський.

Звеліли кувати... — Гришко та Білінник.

Кувати кайдани... — Зоя Гайдай і Ватуля.

І всі разом речитативом, що переходить у протяжну й довгу ноту відчаю і страждання: «Звеліли кувати ще гірші кайда-а-ани!»

Блискавично кинувши люльку в кишеню, Сталін енергійно аплодує. Його різкі, експресивні рухи зовсім не в'яжуться з повільною, ніби заблокованою мовою. І ця невідповідність свідчить про натуру скритну, поривчасту, динамічну: не знаєш, що чекати від нього наступної миті. Він несподівано точним альтом повторює, вже сам: «Ще гірші кувати кайда-а-ни!» — різко обриває, змахуючи люлькою, що невідомо як знову з'являється в його темному, сухуватому кулаці.

Своїм несподіваним вступом-речитативом він ніби підкреслює, що ті далекі часи мають здатність повертатися. Або й не віддаляються зовсім. Принаймні — для багатьох. І це сприймається як погроза. Як нахвалання. Як натяк на недавні події та необмежену владу, якою він володіє, виборовши у могутніх, хитрих і підступних суперників, що вважали його за простачка, неотесаного грузинського семінариста.

Звідки Сталін знає цю пісню? Від кого почув і запам'ятав? Ніхто не знав тоді, не взнали й після, і не взнаємо тепер, доки світу й сонця...

Він любив дивувати. І дивував багатьох. Навіть таких зубрів, як Черчілль і Рузвельт. Як Ромен Роллан та Ліон Фейхтвангер. Тільки Джон Рід не розгадає його, навіть не помітить. І Герберт Уеллс в книзі «Росія в імлі» не зуміє зафіксувати з'яву найпохмурішої, найжорстокішої, найрішучішої постаті ХХ століття. Імла ж бо здатна таїти найголовніше, вип'ячуючи та підкреслюючи найповерховіше.

Наділений фантастичною працездатністю, фактично тримаючи все під неподільним авторитарним контролем у такій величезній країні, він невтомно й постійно самовдосконалюється, багато читає, поповнюючи знання, весь вік займається самоосвітою, латаючи дірки недовченості, набувши початкових знань у Горійській духовній семінарії. Там у нього були гарні учителі.

Даючи дорогу в зал своїм соратникам, бере Гмирю під руку, відводить убік, тихо питає, дивлячись у вічі своїми примруженими, зіркими:

— Гаварят, вы пэли Гитлеру? Нэт?

— Пришлось, товарищ Сталин, — оторопівши, відповідає Гмиря, відчуваючи, як сипонуло снігом під сорочкою по всій спині, як терпнуть пальці на ногах і серце аж заходиться в тривозі і розпачі.

— Пад Винницей? — Сталін спокійно розкурює люльку і вдає, що немає нічого важливішого за це невинне заняття.

Затягається пахучим димом «Герцоговини флор». Заклавши праву руку в кишеню френча, дивиться миролюбно у вічі Гмирі, насолоджуючись його ніяковістю, розгубленістю і страхом.

— И что же? — питає буденно, спокійно, розважливо. — Там дэйствително «Вервольф» — падзэмный каземат, как утверждали Гитлер и Геббелс, или это блэф? Ачерэдной миф о Нибелунгах?

— Не знаю... — Гмиря відчуває, як земля пливе у нього під ногами. У вухах дзвенить, і паморочиться голова. — Я пел в городском театре. Кроме Гитлера, там были гауляйтеры, генералы, бургомистры. Меня, товарищ Сталин, схватили на квартире, привезли из Киева в Винницу — пой!

— Падробностэй нэ нада. Я же нэ Бэрия, да? Эти падробности понадобятся, возможно, ему. А я хачу услышать ат вас лично: пэли или нэт?

— Было, товарищ Сталин. Но я пел не лично Гитлеру — полон театр...

Гмиря ще щось хоче сказати вождю, пояснити, розтлумачити, що вини його в цьому немає! Але той вже не слухає, вже не чує його: несподівано й швидко відходить, займає звичне місце під стіною.

— К сталу! — не гучно, але всі враз стихають і виразно чують його. — Прашшу, — широким, гостинним жестом обводить усіх затиснутою в кулаці люлькою. — Падхадитэ, товарищи. Падхадитэ поближе! Чувствуйте сэбя как дома, — усміхається Гришкові, що стоїть поряд, і навіть змовницьки підморгує йому. — Но нэ забывайтэ, что в гостях, — зиркає на змертвілого Гмирю востанне і більш не помічає його.

Гришка виділяє з усіх ще з першої української Декади 1936 року за унікальний тембр баритона. Особлива приязнь до розкішної і чарівної Зої Гайдай, позирає на Марію Литвиненко-Вольгемут та Івана Паторжинського, що на людях і в творчості — нерозлийвода, а в побуті ворогують нещадно, можливо, кохаючи одне одного.

Обходить стіл і чаркується з Білинником та Кипоренком-Доманським, підливає їм своєї улюбленої Хванчкари, хоч вони й налягають на коньяк. Ненав'язливо, але якось особ-

ливо гостинно, навіть елегантно пропонує вишукані грузинські блюда. Гмирю підкреслено не помічає, ніби його тут і нема. Цей контраст убиває чутливу душу Бориса Романовича і сіє у неї страх і тривогу. І світ стає немилим йому, і вечір цей здається зайвим.

— Таварищ Гришко, вы пьете водку? С вашим голосом? — дивується Сталін, і все застілля обертається на Михайла Степановича.

— И коньяк тоже, — випалює Гришко зухвало, наливає фужер знаменитого «Гремі» і сміливо чокається із Сталіним. — Часто, но помногу! — під загальний регіт наводить прислів'я, перейняте у портових вантажників, з якими замолоду працював у Маріуполі.

— В таком случае, — обходить Сталін застілля за спинами гостей і соратників, — вы не тем закусываете. — І до офіціантів: — Принесите, пожалуйста, гриль.

Чим більше Сталін п'є (а він того вечора не пропустив жодного тосту і не поставив недопитим жодного фужера з Хванчкарєю), тим старанніше вимовляє кожне слово, позбуваючись акценту, що дратує і гнітить його.

Подають паруючу, зарум'янену страву з вогню та полум'я. Сталін ставить свій фужер, сміливо бере курятину, що аж шкварчить і пузириться, відламує найласіший шмат, ніби й не відчуваючи, який він гарячий, подає Михайлові Степановичу:

— Вот истинная закуска горца! Держите. Но это не все... — хапає великий ріг, вправно наливає по вінця Хванчкарєю, подає Гришкові. — Это уже ни поставит, ни отставит невозможно. Кто после этого скажет, что грузины не гостеприимны и не мудры, с одной стороны? А с другой — не мужественны?! Будьте достойны этих традиций — пейте до дна! Мы ведь не часто встречаемся...

Михайло Степанович — високий, плечистий, могутній, як лев, — одним духом випиває вино і повертає ріг Сталіну, перевернувши отвором вниз, щоб засвідчити, що випито до краплі. А той йому — до смаженої курки — саціві, квашений грузинський перець довгими, як локшина, зеленими стручками. Поміж ними — червоні короткі перчини, навіть на вигляд люті і злі. Та Гришко вминає і їх, не кривлячись! Міцними, білими, як сніг, зубами вгризається в соковиту м'якоть гарячої смаженини, енергійно та смачно жує з видимою насолодою.

Сталін стоїть перед ним, милується, як він красиво їсть.

— Лаврэнтий, — не обертаючись, кличе зовсім тихо, але всі чують його ніби надтріснутий голос. — Лаврэнтий, ты пасмат-

ри, як он ест! А среди твоих менгрелов есть хоть адын такой едок и выпивоха, а? — І сам же й відповідає не без жалю: — Нэт, брат, у нас такие не водятся. Не такие пространства, не те харчи! Маладэц, таварищ Гришко! Не посрамил Украину — адну из лучших наших республик...

— Да вот со званиями у нас туговато, товарищ Сталин, — сміліє після вождевого пригощання Михайло Степанович, випинаючи й без того широкі, як дзвін, груди в рипучій білосніжній сорочці з чорним метеликом. — В Москве будто и не замечают Бориса Гмырю.

— Партия, товарищ Гришко, все замечает! И эту несправедливость, эту, можно сказать, ашибку мы непременно устраним! На ашибках не учатся адни дураки. Не так ли, таварищи члены Политбюро? Не станем же мы записываться к ним? А, таварищи? Вот и я так думаю... — Обходить з фужером Хванчкари, привітно з усіма цокається, галантно вклоняється жінкам скупим і легким кивком голови. Пригублює і п'є акуратними ковтками улюблене своє вино, явно насолоджуючись.

Гмирю не помічає, явно ігнорує, хоч той стоїть біля нього, поруч з Гришком. Майже всі вирішують: пісенька Бориса Романовича «спета»! Віднині він у немилості грізного вождя і незабаром піддається остракізму, як траплялося вже не з одним видатним письменником чи артистом, воєначальником чи державним діячем у не такому вже й далекому тридцять сьомому році. Думає так само, певна річ, і Гмиря. На тому вечорі, що так гарно розпочався і так трагічно закінчується для нього.

Повертаючись до готелю, не знає, що з ним буде далі. Ні живий ні мертвий, чекає світання і майже не спить до ранку...

О восьмій у номер вривається Гришко:

— Є! — розмахує свіжим номером «Правды». — Ти є, Борисе Романовичу! На першій сторінці! Віднині і ти — народний артист СРСР! І орден Леніна! Сталін не кидає слів на вітер! Ура-а-а! Борисе Романовичу! Замовляй шампанське!

Гмиря вихоплює в нього газету — уважно читає указ, вдивляється у свій портрет на першій сторінці «Правды» і не йме віри. Все ще ніяк не дійде до тями, не заспокоїться.

— Чому ж така зневага? — знесилено опускається в крісло. — Повне ігнорування. Приниження. Що це? Насолода владою? Садизм?

— Це ти про кого? — грізно питає Гришко. — Або я не розумію, або нічого не чув! Ясно? Тобі віддано всі можливі почесні: орден Леніна і звання народного артиста Союзу! Одно-

часно! По-моєму, такого ще й не бувало. Радіти треба, Борисе Романовичу, а не порпатися у дріб'язкових образах. Справедливість восторжествувала! Справедливість!

— Нічого собі справедливість, — всміхається нарешті Гмиря. — Тобі ріг вина та курку-гріль з вожевих рук, а мені...

— Ти ж не Івасик-Телесик із нашої народної казки!

— Та й ти ж — не дідусь і не бабуся. Не поділився ні грілем, ні вином. — Гмиря вибухає реготом, аж виляски йдуть просто-номером!

Нервова напруга нарешті спадає, і він стає самим собою: добрим, дотепним, щедрим на жарт. Таким, яким його знають. І саме за це й люблять.

Зате Гришко набурмошується, випростує могутню спину, ніби залізний аршин проковтнув. Наближається впритул і схиляється до самого обличчя:

— Відмовитися від вожевого пригощання? Ти що, здурів? Я б на Колиму загримів як миленький! — шепоче, оглядаючись на вікна і двері.

— Обоє рябоє! — регоче Гмиря, відкинувшись на спинку крісла. — Отаким мужчинам, таким співакам і перетворюватися на ворону, що кожного куца боїться? Ми ж не пил на вітрі! Не пил, дорогий Михайле Степановичу!

У номер вже ломляться — свої й москвичі — з квітами, вітаннями й поцілунками, обіймами й radoщами. Часом щирими, а іноді й не дуже. Але ж... У такий радісний день все сприймається як свято, як дарунок долі, над яким не замислюються, а благословляють. І подумки дякують Всевишньому за те, що послав тобі визнання і славу!

А доля Бориса Романович й справді висіла на волосинці: одразу ж по визволенні Києва на стіл Сталінові лягла доповідна Берії про те, що український оперний співак Гмиря співав Гітлерові у його Ставці під Вінницею 1942 року. Сталін поклав цей донос у свій особистий сейф і ніякого рішення не приймав аж до кінця війни. А на банкеті в Кремлі після Параду Перемоги питає раптом Хрушова:

— У тэбя там есть оперный пэвец Гмыря. Как он, ничего?

— Отличный певец, Иосиф Виссарионович. Да вот люди Лаврентия Павловича имеют к нему претензии по пребыванию в оккупации.

— Я тебе докладывал, великий и мудрый Коба: этот Гмыря пел Гитлеру! Ты представляешь? До чего дойти?!

— Сам пэл или заставили?

— Какая разница? Главное, что пел! И кому пел? А приглашали — не приглашали — это...

— Э-э-э, Лаврентий! — усміхається Сталин іронічно, — Гитлер ни тэбя, ни мэня не пригласил бы. Он — не дурак! Толк в искусстве понимал! Знаешь, кого он приглашал? Шаляпина приглашал! Великого русского артиста Михаила Чехова приглашал — племянника Антона Павловича. Шаляпин пэл ему «Волга, Волга — мать родная...». Они все потом пэли по-своему, по-немецки: «Вольга, Вольга — мутэр Вольга! Вольга, Вольга, муттэр флюо-с-с...» Пока мы их на Волге не при-давили. Гитлер знал, кого приглашать. Видно, этот Гмыря и в самом дэле настоящий пэвэц, Вот и нам пусть поет. Что ми — хуже Гитлэра? А, Никита? Как думаешь?

— Пусть поет, — погодиться догідливий Микита Сергійович. — Вреда от него не замечено. А поет хорошо...

— Маладец, Лаврэнтий, что до сих пор не посадил этого пэвца. Дай команду своим прэторианцам нэ трогать его и впрядь.

Господи! Не одвертай лица свого від Геніїв!

А Гмиря й Гришко — справжні генії співу. Ціла епоха в українському вокалі. В оперному мистецтві. В романсі. В українській народній пісні.

Двадцятье століття, відлетівши в неміряні й неповернєнні далі, співатиме і їхніми голосами. Далеким нашим нащадкам і ще дальшим представникам інших народів.

А ми, їхні сучасники, чутимемо їх, здається, і на смертно-му одрі.

Конча-Озерна, 1 січня 2000 року

ГРИШКО

Обох наче вітром здує...

Але звучать, звучать їхні божественні голоси в пам'яті й серці, і гордість оступає душу, коли чуєш їхній спів у самотині, присмутившись та думаючи про короткий людський вік. А як багато можна зробити й залишити людям назавжди, якщо Бог наділив і талантом, і внутрішньою духовною культурою, і працелюбством. Так, нічого не минає безслідно. Але ж нічого з нічого й не виникає? Тільки справжнє обдаровання, помножене на високу культуру й невтомну працю, дає справжні плоди.

«З тією ж неухильністю, з якою дерево приносить плоди, — твердить Фрідріх Ніцше в «Генеалогії моралі», — виростають із нас наші мислі, наші творіння... — свідки однієї волі, однієї країни, одного сонця.

— Чи подобаються вам оці наші плоди?

— Яке діло до цього дереву?»

Яке діло й нам до отого біснуватого вертепу, що зветься естрадою? До отих вихилясів, прибамбасів, з якими корчаться на сцені виродки, імітуючи секс, содомітство, безесність?!

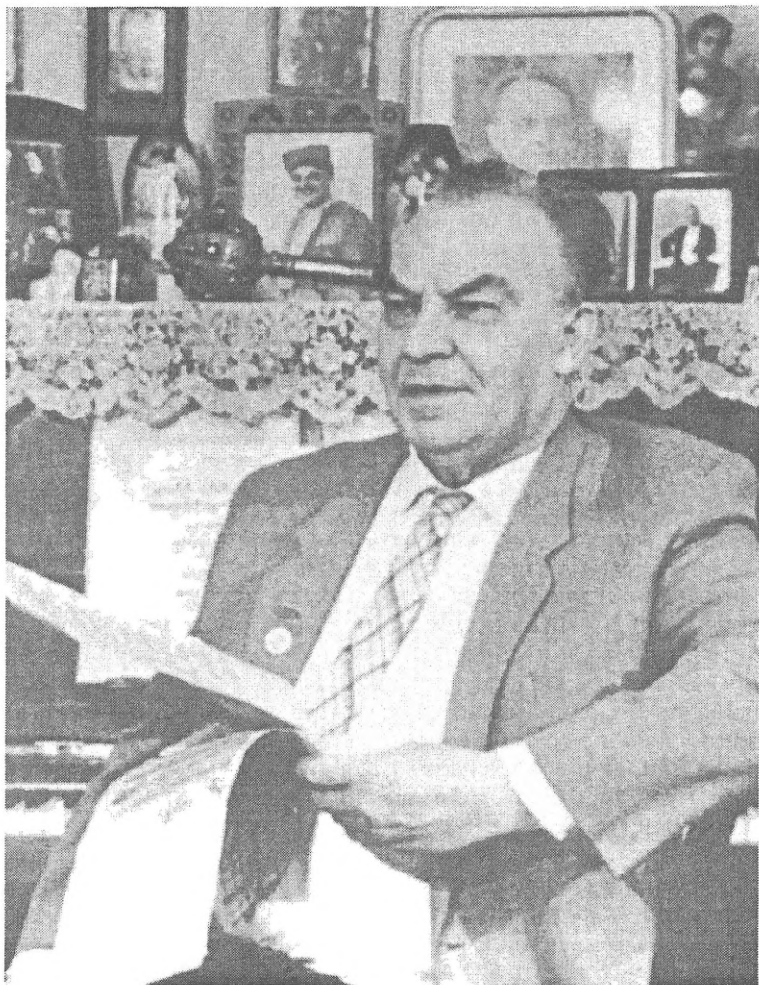
Все минає! Промине й це божевілля, і залишаться справжні генії, що облагороджують людство, оновлюють і збагачують його духовність, красу його й досконалість.

Багато на Україні великих співаків і співачок було, є і буде. І нині, і прісно, і вовіки віків. Бо така наша нація співуча. Така щедра на таланти наша родюча земля, якою вже торгують, як товаром, як отими коровами, вивезеними від наших дітей за моря й океани. Кажуть, в трюмах вони моторошно ревли за степами, і незворушні моря й океани жахалися того ревища. А корови гинули від розпуки й чужих запахів, звуків, незвичного плескоту хвиль за бортом, від занудливої й виснажливої хитавиці. З них знімали шкури, а туші викидали за борт: літо, спека, а холодильників на сухогрузах нема — шкури привезли з наших годувальниць. Самі шкури! І ферми наші по селах заростають бур'янами...

А содомітство безумствує, біснується на всіх підмостках, виграє чи допомагає вигравати парламентські та президентські вибори тим, хто більше платить, розбещує і краде в нас нашу молодь, отруює душі цинізмом, і крижаний вітер гуляє в чистому полі, не зораному на зяб, не засіяному озиминою, наче ми доживаємо з останнім роком тисячоліття відведений нам строк...

Але як воскресають серця і надії, коли чуєш голоси Гмирі й Гришка?! Вони обіцяють повернення в сонячний храм духовності, несуть нам красу й досконалість геніїв світу і зворушливі глибини народної пісні. Ніщо так не піднімає наш дух, не окрилює наші серця, як музика, пісня, романс, виконаний великими майстрами!

Співучий наш рід обожнює й зараз спів великих майстрів, хорів, капели бандуристів, «Думки». Моє покоління оспіване Михайлом Гришком, Борисом Гмирею, Оксаною Петрусенко, Паторжинським та Литвиненко-Вольгемут, Козловським і Барсовою, Обуховою й Михайловим, Максаковою і Рейзеном, Андрієм Івановим та Білинником. Але найулюбленішим, найріднішим, найдорожчим був і лишається в нашому роду Михайло Степанович Гришко. Платівок з його співом було найбільше у мого дядька Василя Митрофановича ще в тридцятих роках.

Михайло Степанович Гришко.

... На незайманих травах смуги відчуження понад залізницею пасу нетелів зернорадгоспу «Баштанський», заробляючи собі на взуття, бо з першого вересня йду у восьмий клас Бармашівської десятирічки за сім кілометрів од нашого села. Після дощів трави наростили, як Дунай, і нетелі бродять у них по самісінькі животи, а напасшись, лягають, і трави сходяться над ними й ховають їх. Сонце, жайворонки, легенький вітрець під сорочечкою. Плутається в нестриженому волоссі, наби-

вається у вуха, хвилює трави. І раптом від станції Лоцькине долинає гуркіт.

Рейки подзвонюють, гуркіт наростає, чутнішим стає чохання паровоза, земля починає двигтяти, і нетелі зриваються на ноги, особливо ті, що лежать ближче до колії, сахаються геть. Харківський швидкісний, набравши розгін, мчить на всіх парах, і курява в'ється за зеленими вагонами, і вилискує маслянистими чорними боками захеканий СУ, пускаючи в сине небо білу-білісіньку пару. А з розчинених дверей, з опущених заради спеки вікон лине над громохким поїздом увімкнена на повну потужність внутрішньої радіотрансляції улюблена Гришкова пісня:

Летить галка чере-е-ез балку
Та й, летячи, кря-а-а-аче...
Мо-о-оло-о-да-ая дівчи-и-нонька
Хо-о-одить га-а-а-ем, пла-а-аче.

Летить швидкий харківський повз нас, пролітає й віддаляється, і пил та дим відносяться вітром, а пісня теж летить над поїздом, відлітає з курявою й тихішає. І чим більше тихішає, тим дужче бере за серце, в'ється, й даленіє, і кличе за собою гордим, наснаженим емоціями баритоном. І хочеться летіти разом з цим співом, з цією піснею у ту далечінь, куди помчав поїзд, і ще далі. І душа дає відгук рідній землі і народові, що породив і цю пісню, і цього геніального співака. А життя твоє ще тільки розпочинається, і попереду усі твої захоплення, любові, розлуки і зустрічі, радощі й розчарування, твої тяжкі дороги війни і мирної праці, твої болі й страждання від ран і образ — і все це вміщається в одній нехитрій пісні, як у дзеркалі, як у краплі води з океану буття.

Про це, саме про це й напишеться потім, вже після війни, через десять років, етюд «Пісне, моя чарівнице!» і пошлеться в столичні редакції, одна з яких перешле його Михайлові Степановичу, і я отримаю від нього теплого листа, запрошення відвідати його в Києві і фотографію «в житні», як він сам напише в листі. Тобто у звичайному чорному костюмі, який прийнято називати «фрачною парою», в білій сорочці з чорним метеликом, а не в одязі Ріголетто, Євгенія Онєгіна, князя Ігоря чи Миколи з опери Лисенка «Наталка Полтавка» або Султана із «Запорожця за Дунаєм». Вражає строгий погляд, величава постать гренадера чи римського патриція з гордовито закладеними за спину руками. І тільки біла хусточка цнотливо визирає акуратним і привітним кінцем з верхньої нагрудної кишеньки, зм'якшуючи цей суворий і неприступний вигляд,

як у легіонера з Римської когорти Пілата, що прийшла в Єрусалим, покоривши Іудею. Це все, що лишилось у мене від Михайла Степановича Гришка, якого я й зараз обожаю, що б про нього не говорили «фахівці», заздрісники та їхні потомки й послідовники.

У геніїв і талантів завжди були, є і будуть заздрісники, люті у своєму безсиллі, приречені на творче безпліддя євнухи й імпотенти. Парні числа існують не лише в математиці: Моцарт і Сальєрі, Мікеланджело і Браманте, котрий все життя намагався вбити його, зненавидівши на будівництві собору Святого Петра за Сікстинську капелу і славу, що обрушилася на Буонарроті під час її розпису. Пушкін і Булгаєв, Чехов і Скабичевський, Бунін і Мережковський, Шевченко і Дубельт, Коцюбинський і смотритель Морда. Цей ряд можна продовжити аж до наших днів, але тоді доведеться назвати заздрісників ще лютіших, жорстокіших і мстивіших за всіх попередників: згадаймо тридцять сьомий, Соловки і Сандормох...

«Пісне, моя чарівнице!», на жаль, світу не побачить: з кількох редакцій отримаю розлучені листи – мені, невігласові, роз'яснять, що Гришка не варто так возносити! Бо він і зарозумілий, і грубіян, і гордий, і не вживається з колективом та, особливо, із театральною адміністрацією. Я ніяк не второпаю: яке це має відношення до його співу, до його таланту?! Виявляється, Гришко постійно конфліктує з директором Опери Гонтарем – зятем Хрушова, і пресі віддано команду «фас!» Щоб і духу Гришкового ніде не було! Імені й прізвища його не з'являлось в газетах.

Мені ж, робітникові, його непокірність особливо імponує: ми теж не благоговіємо перед начальством! А Гришко на все життя ніби лишається робітником: завжди ріже у вічі будь-кому правду-матінку, рубає з плеча, навідліг! Як ніхто, вміє не подобатися начальству!

«Твій етюд, – напише мені в першому ж листі, – принагідний тим, що написав його не занудливий газетний писака, а робітник суднобудівного заводу – майже побратим по юнацькій моїй професії».

Етюд, на жаль, не збережеться, а з родиною Гришка зв'язок перерветься: Сусанни Вікторівни давно вже немає, а сина Михайла я не знаю...

Забудуться наші обличчя й імена, і вітри часу розвіють останню згадку про нас. О жорстокий і невблаганний плин Вічності...

Пізньої осені 1950 року, повертаючись з Моршина, телефоную з вокзалу і чую знайомий з патефонних платівок та радіопередач баритон:

— Приїзди негайно! Я чекаю.

Музика, музика, музика в цьому голосі! І теплота! І приязнь! Скільки може повідати одна тільки інтонація! Та ще такого улюбленого голосу, що здавався з моєї Новоолександрівки далеким-далеким, немов з інших галактик. І я лечу до тролейбуса, який їде дуже повільно, надто часто стає на зупинках, ще частіше і довше стоїть перед світлофорами.

Натискаю білу кнопку дзвінка — височенні двері одразу ж відчиняються. Квартира здається більшою за Київський вокзал: якісь ніби підхмарні стелі, довжелезний коридор з яскраво освітленою ванною кімнатою в далекому кінці. Звідти виходить і йде мені назустріч двометроворостий, плечистий велетен у боксерському махровому халаті, розпашілий і злий:

— Оце тільки з репетиції! — обнімає мене й тулить до могутніх грудей. — Ні дня, ні ночі! «Богдана Хмельницького» готуємо до декади, — веде у глиб квартири й не перестає репетувати, наче й досі на репетиції «ставить» голос, перевіряє його модуляції.

У величезному, мов аеродром, кабінеті з концертного рояля хапає кілька стокарбованцевих купюр, засовує мені у верхню кишеню піджака, приказуючи:

— Бери, бери! Станеш знаменитим письменником, віддаси. Повір мені, етюд твій обіцяє, що буде саме так! У нас ні хріна не вміють писати про музику, про співи, про пісні! А ти носи їм втер! Тому й не друкують — мені прислали! — Садовить мене у своє крісло, наливає фужер червоного вина. — Пий, щоб дома не журилися! Сам був робітником, знаю, що ні копійки в тебе після курорту, а вдома родина чекає. От і прийдеш не голіруч. Яюсь до получки й протримаєтесь, — і без переходу:

Ни сна, ни отдыха измученной душе...

Сонорно, опираючи голос на діафрагму, від чого він — глибинний, м'який, резонуючий. Звучить і летиться, як вода в ручаї. Божественний Гришків баритон з отим неповторним та незрівняним тембром! У замкненім просторі звучить органно, лунає ніби з самого серця, і ніяка інша музика не зрівняється з ним за глибиною й чистою красою. Я весь перетворююся в слух, сподіваючись продовження. Але він обриває спів на цій розпачливій і жалібній музичній фразі, падає навznak на канапу, розкинувши руки:

— Стомивсь, як собака, — видихає з силою і заплющує очі.

Лежить якийсь час без руху. Довго лежить, ніби дрімає. Потім несподівано стрепенеться, підведеться на лікті, обпалить тяжким поглядом з-під високо піднятих брів, ніби пізнаючи:

— Ніяк не дається найголовніша арія Богдана, хоч ти чорта дай! А без неї нема образу гетьмана Хмельницького — самої опери нема! Ти розумієш? Ат, — різко махає рукою, — звідки тобі знати такі речі? Мабуть, і в опері зроду не був. Га? — дивиться на мене поблажливо, як на малу дитину, усміхається.

— Не був...

— Авжеж... Де тій опері взятися у богоспасаемому Миколаєві? От уже провінція! От глухомань! А піску! А вітри які!? Ще потужніше дмуть, ніж у Маріуполі. Та бог з ним, з твоїм Миколаєвом. Ти ось послухай лишень. — Він легко підхоплюється, стає на весь велетенський зріст на канапі і нагадує мені, коли я дивлюся на нього з низького фотеля, пам'ятник адміралові Грею, який довелося бачити в дитинстві біля історичного музею на Адміральській.

Набравши повні груди повітря, на весь голос, протяжно й погрозливо:

— Богу-у-уне-е-е! — Це, мабуть, найсильніше, граничне, доконечне його форте, од якого у мене аж у вухах дзвенить і лящить і мурахи по спині, мороз по шкірі. Напружуюсь, готуюся слухати арію. Але він розпачливо б'є об поли руками: — Ні, не так... Не так, чорт візьми! — і грізно кричить, мов на полі бою: — Сусанно-о-о!

— Що тобі, Михасю? — вбігає з кухні біла-біла невисока жіночка у біленькому фартушку з перекинутим через плече ще більшим рушничком.

— За рояль! — п'ятірнею на інструмент, владним голосом віддає наказ, ніби на штурм Корсуня.

Сусанна Вікторівна, з якою познайомить мене тільки за вечерею, спритно й звично всідається на дзиглику перед роялем і бере безпомилково ту ж саму ноту, з якої він почав, та не закінчив арію.

— Так? — питає повелителя, обернувшись на дзиглику на 180°. — Чи, може, на октаву...

— Яка там у біса октава, — стомлено відмахується Гришко і враз ніби пригасає. Знову опускається на канапу. — Не ввійду... Ну ніяк не ввійду в образ, у драматичний стан гетьмана!? На чому виникає розпач? На чому? Ви розумієте, — звертається до нас обох вже примирливіше, — Богун не міг бути зрадником! Особливо після Берестечка, вивівши військо, вже без гетьмана, з оточення через болото! Не могло в них бути аж таких уже суперечностей, щоб Хмель впадав у розпач. Не ві-рю! — стукає кулаком по м'якій канапі. — Не ві-рю! От в чому біда! Тому й не можу увійти в образ! Иди, Сусан-

ночко, займайся своїм ділом. А ми з Сашком побесідуємо, доки ти обід приготуєш. Може, він щось підкаже...

Я оторопію! Ніколи ніхто не покладав на мене таких надій. Та ще у такій серйозній справі. Виходить, і моя думка щось важить?

— Підкажеш? — питає, коли залишаємося удвох.

— Ну, кажуть же, Богуна не було на Переяславській раді...

— А де він був? — аж скидається Гришко. — Де? — підвищує голос. Сам же й відповідає: — На Кічманському броді орду стеріг. От де він був!

— А може, це тільки прикліп? — несміливо висловлюю здогад.

— «Може, там, може», — перекиривляє мене Гришко і набурмошується. — Мені треба знати не лише вчинки, а й наміри Богуна — улюбленця народу! Найосвіченішого з полковників Хмеля — артилериста й фехтувальника, яких ні в Польщі, ні в Росії не було. Бо він у Римі вчився. У Римі! Ти розумієш, що це означає?! Читав і Грушевського, і Ключевського перечитував, ніде немає точних відомостей. Ні в кого. Все — здогади, здогади. А якщо не ясна позиція Богуна, то й реакція Богдана, його настроїв, внутрішній стан лишаються нез'ясованими для мене. І оця трагічна арія видається безпідставною, штучною. — Гришко зривається з канапи, міряє кабінет нервовими кроками.

Засунувши руки в кишені халата, гасає килимом у м'яких пантофлях, аж поли розвіваються, відкриваючи могутні м'язи ніг, міцні, сухуваті коліна. Торс тримає рівно, трохи навіть завалюючись назад. Величавий, високочолий, гордовитий. З-під вигнутих брів та розкішної шевелюри примружено й зверхньо зирять гострі, зіркі очі, про які мій батько сказав би: «Очі — як гвозді!» Але батька мого, який любить Гришка, мабуть, дужче за всіх, тут немає, на жаль, і за нього думаю я його словами — завжди несподівано влучними. Господи, що бачили і чого ніколи не побачать наші батьки...

— Питаю якось Корнійчука: «Сашо, скажи мені, що з Богуном?» Всміхається — і нічирк! А як натисну, стану допитуватися, одразу ж фінт Метревелі чи Месхі: «Читай лібрето — там все написано!» Кажу: «Не вірю. Не ві-рю!» А він сміється: «Ти думаєш, я вірю? Але так треба!» Отут собака й заритий: треба! Тобто брешти всупереч історичній правді, але в догоду сьгоднішнім вимогам, сіреч — кон'юнктури! А справжнє мистецтво не терпить фальші. Не терпить і мститься! Всі репетиції зупинили — чекають завершення оцієї арії, а я ніяк не втну. Сам чую, нутром відчуваю: не те, не так! А як, не знаю. Бо — не вірю! А начальство хвалить: «Прекрасно! Щось трохи

не витанцювується, але ми ж вас знаємо — витягнете! До декади ще далеко, цілих півроку!» А в мене не виходить, і квіт.

— Спитайте Ванду Василевську. Може, вона, як жінка, як полька, щось по-іншому відчуває? Та щось же й підкаже?

— Кому?! — визвіряється Гришко. — Мені підкаже? Та я давно вже забув те, що вона тільки збирається узнати про нашу історію! І про Хмельниччину зокрема. В лібрето вона тільки значиться для проформи. Так само, як і в сценарії фільму «Богдан Хмельницький», що вийшов ще перед війною. Корнійчук із Савченком його писали, а Ванду приписали. Для Вождя. Бо він так хотів: «Пусть товарищ Василевская участвует в фильме, чтобы украинцы не переборщили, не обидели польских товарищей. Исторические обиды, знаете ли, болезненны. Нужно их избежать». А коли Корнійчук в роботі над сценарієм пропонує консультуватися з Вандою, знаєш, що каже йому Савченко? «Железный» Сашо, — каже йому, — іди цілуйся із своїм Будьонним! А я, раз таке діло, пішов додому». Здорово, правда? — Гришко, проте, навіть не усміхнеться, продовжує міряти кабінет. — Ні, брат, Ванда мені не помічниця. Та й із «железного» Саші — як з козла молока!

Сусанна Вікторівна знову з'являється із своїм рушничком через плече і запрошує нас обідати. По-домашньому, на кухню. Але яка ж то кухня! З кахлями мало не під стелю, з великим столом під накрохмаленою скатертиною, заставленим ікрою, сьомгою, свіжими помідорами в грудні, свіжими огірками. Бурштиново просвічуються відварена осетрина і крупний виноград, вбирають очі помаранчі і мандарини. Кришталево сяють чарки і фужери, вже налиті прозорою горілкою для нас і червоним вином для господині. Серветками накриті прибори для кожного, і Гришко, помітивши мою зніченість, сам знімає з мого серветку, підсовує стільця.

— Звикай, звикай. Скоро й сам матимеш і таку квартиру, і такий стіл. Тільки для добрих людей ніколи нічим не скупися! Велике народне правило! Не забувай його.

— Йому якби з підвалу вибратися, — виявляє неабияку обізнаність з моїм соціальним і квартирним становищем Сусанна Вікторівна, підсуваючи мені червону ікру. — Беріть, беріть — саме до горілки! Бо чорна до коньяку більше пасує.

— Мотай на вус, пригодиться, — підморгує Гришко, цокається об мою чарку і хвацько випиває, закинувши голову назад.

Обід — на славу! За ним Гришко вчить мене правильно тримати виделку й ножа. Делікатно, ненав'язливо. Мало-помалу ми спорожнимо графинчик. Та й зі стола підберемо чистенько, так що Сусанна Вікторівна вихваляє нас більше, ніж

ми її. Під оплески Гришка я поцілую їй руку, а потім розці-
люю в обидві щоки, і Михайло Степанович кричатиме «ура!»

— Еге-ге! — гукає громохким баритоном. — Не дивись, що
ми низенько підперезані! Он як галантно вміємо поводитися
з дамами! Ти, мабуть, і в Моршині був хлоп — не промах? Ну
й правильно. Нікому в кашу не дамо наплювати, так? Знай
наших, Сусанночко! Ми ще почуємо про нього, ось побачиш!

Через півроку у «Вітчизні» з'явиться моє перше оповідан-
ня, а ще за півроку й друге, і я їх вишлю найперше — Гриш-
кам. Але я тоді знав і тепер знаю, що дороги наші далекі й
тяжкі «і лижників повсюди розвелось надто багато», як пише
про це Хемінгуей.

Повернувшись до кабінету, Гришко враз згасає, падає на
канапу, заплющує очі і довго лежить мовчки.

— Стомивсь, як собака, — повторює зі скаргою. І додає: —
мов бродячий пес! Та й тобі вже пора на вокзал. А то ще на
поїзд запізнишся.

Виходжу і довго дивлюсь на його освітлені вікна: от де тво-
риться справжнє мистецтво! Але в яких муках?! Хіба ж я свої
оповідання пишу, отак страждаючи, як він над своїми роля-
ми? Сумніваючись, шукаючи найпевніших ходів, добиваючись
істини?!

Його вікна світилися мені всю дорогу на вокзал. А потім і
в поїзді. І вдома. І в Миколаєві. І тут, у Києві.

Світяться й досі...

Конча-Озерна, 13 січня 2000 року

ОБОЄ, або

НАПОЛЕОН НЕ ВМРЕ НІКОЛИ!

Величавий, під два метри, плечистий, стоїть на ганку служ-
бового входу Опери впівоберта і гукає через плече тому, що йде
за ним і затримується в сутінках неосвітленого вестибюля:

— А я кажу тобі: Наполеон ніколи не вмере! Він — вічний!
І якби його не було, людство б вигадало собі Наполеона! При-
бери його з новітнього літопису — і що ж залишиться?!

Боброва шапка збита на потилицю. Розкішна болгарська
дублянка розстебнута — вивергається пишна цигейка благо-
родного темно-коричневого відтінку, доладно підкреслюючи
і білосніжну сорочку, і темно-синій костюм з іскрою, і яск-
раво-червоний галстук жевріє альпійською квіткою серед
зими. Чоло високе, чисте, профіль різкий, «римський», гру-

ди пнуться і з сорочки, й з піджака, а живіт втягнутий, мов у боксера, і ноги, довгі й міцні, в модельних черевиках, прикипіли до вичовганого лабрадориту, яким оздоблено три височеньких східці. По них легко пурхають і злітають балерини, повільно та важко ступають сопрано та мецо-сопрано і тенори, майже завжди огрядні і тлусті.

— Не репетуй, — з'являється нарешті той, до кого звернена палка тирада. — Он люди зглядаються!

Люди й справді, навіть найбіготливіші, зупиняються раптово, ніби наштотхнувшись на перепону, і не можуть одвести погляду від таких вродливих, ставних велетнів, знаменитих на всю Україну.

У Києві сніг, тиша. Благосний передноворічний вечір туманить просвіти вулиць, і вони синіють і криються імлою далечини, без якої немає історії: в імлі століть — всі принади минулого. Там розкішно і зручно легендам, ще комфортніше — історичній дійсності, бо за давниною вона й сама здається величнішою за легенди: кутається в серпанок гордості, якої людям вічно не вистачає. Тому вони свою історію ідеалізують, героїзують, щоб возвеличитися й самим.

— Так що ж залишиться? — перепитує перший другого, беручи його під руку. — Пустеля?

Другий не поступається йому ні зростом, ні величавістю, ні вродою. Хіба що трохи огрядніший. Але застебнуте на всі гудзики чорне, як ніч, касторове пальто з розкішним шалевим коміром бухарського каракулю робить його стрункішим, монументальнішим, а висока каракулева шапка, насунута на самі брови, надає вигляду аристократичнішого, неприступного.

Люди стоять і дивляться, як вони сходять з ганку, ступаючи в ногу, та елегантно підтримують один одного, хоча й без потреби, але з якимсь театральним шармом.

— Яка там в дідька пустеля, — сердиться другий, теж збиваючи шапку на потилицю. — Ну подумай сам: Ганнібал, Юлій Цезар, Александр Македонський, а ще раніше — Чингісхан, Фемістокл, Ксеркс, Пісістрат — мало цих завойовників мордувало людство й історію? А вона, мов коханка, ностальгує за ними, зберігає найдрібніші відомості їхніх розбишацтв і підносить на такі п'єдестали, що голову треба дерти, аж шапка спадає. А все одно не побачиш — дуже вже великі?! А про Гомера що? Тільки й того, що сліпий? А про Геродота — батька історії? Про Сократа й Овідія? Майже нічого. Ну що ти знаєш, наприклад, про Бойля — Маріотта? Про Архімеда або Ньютона? Або про Евкліда?

— Нудьга! — гукає той, що в бобровій шапці. — Що про них та про їхні відкриття розкажуть історики? Що почують спадкоємці? Як вони мишей ловили по своїх лабораторіях, щоб не пошкодили прилади та не потрубили папери з їхніми формулами й записами? А Наполеон — це походи, перемоги, взяті штурмом столиці європейських держав! І не лише європейських, — запально жестикулює, і боброва шапка й справді мало не валиться в сніг.

Мимовільні глядачі й слухачі милуються ними, вельми вродливими й інтелігентними. І навіть місто набуває якоїсь особливої величі від присутності таких елегантних красенів. Навіть Київ, що бачив на вулицях князів і гетьманів, з цим аристократичним тандемом стає значущішим: коли бачиш видатних своїх сучасників, легше віриться у дива давні і давніші, вигадані та дійсні. І любиш свою історію і своє місто ще дужче й відданіше, і гордишся, що й ти — частка їх, відчуваєш свою, хоча й ефемерну, причетність до історії свого народу і гордишся тим, що він народжує таких видатних людей! А вони ж — твої соплеменники, твої сучасники, рідні тобі люди. Мимоволі згадується Кіплінг: «Ми з тобою однієї крові — ти і я!»

— Гришко, Гришко! — чується з натовпу. — Отой, що в дублянці!

— А ото Гмиря! Господи... — стогне і мліє розкішна дама в норковій шубі, розпустивши по ній білий-білий оренбурзький платок, і мене свої рукавички, готова розплакатися від розчуленості.

— Не ораторствуй! — сердиться каракулева шапка на боброву. — Бачиш, яку аудиторію зібрав! — І вже лагідніше до ловців витрішків: — Проходьте, товариші, проходьте. Це ж вам не вистава.

І відводить Гришка з тротуару, забитого натовпом, на засніжений газон перед головним входом в Оперу. З-під снігу тут пнеться зелена трава, до якої не пристає новорічний сніг.

Люди неохоче відходять. Оглядаються, повертають голови, ослизаючись на засніжених тротуарах. Деякі стоять і дивляться оддалік. А найзавзятіші ловці витрішків так і не рушають з місця — дивляться майже в упор. Як малі діти на заквітчану ялинку, обвішану гірляндами і прикрасами.

— Один його похід в Африку чого вартий! — продовжує запально Гришко. — Алжир, Туніс, Марокко, Єгипет! І все — за одним походом. А йому ж — всього двадцять чотирьох!

— Двадцять шість, — виправляє Гмиря. — І в тому ж поході, під час маршу через пустелю на Александрію, кидає військо і тікає у Францію до Жозефіни, що зрадила йому з отим полковником, якого Наполеон лишив охороняти та виконувати її доручення...

— Авжеж, — сміється Гришко, — лишив цапа стерегти капусту! — аж завалюється від реготу. А тоді враз обриває і набурмосується: — На чорта вона здалася йому, отака шльондра? Ну навіщо вона йому?!

— Та тихіше ж ти! — урезонює його врівноважений Гмиря.

— Михайле Степановичу! — рвуся до Гришка, таранячи юрбу.

— О-о-о! — дає волю своєму неповторному баритонові. — Яким вітром? — Розкрилює могутні обійми, у яких я тону, мов у дідусевому кожусі, коли ото він брав мене на руки, малого, в одній сорочечці, і ніс через город до бабусі Чорнушихи розговлятися — їсти кутю з кишмишем та цукатами на Різдво чи Водохреще. І раптом:

Де-е-е ти бро-одиш... —

затягує дивовижним своїм баритоном, озираючись на Гмирю.

Мо-го-я-га до-о-ле? —

підхоплює той. Линуть суголоссям бас і баритон такої немірної й незрівнянної краси, що все завмирає, перевтілюючись у слух. Зупиняються люди на протилежних і ближніх тротуарах Володимирської та Фундуклеєвської, що була тоді Леніна, а зараз — Богдана Хмельницького. Зупиняються й машини. І водії квапливо опускають бокові стекла, ловлять крізь шум двигунів цей божественний дует. Всі слухають-вслухаються, затаївши подих. Тільки голуби, викльовуючи щось у зеленій серед зими траві, раптово злітають, сполохані могутнім співом, ляпають крильми і всідаються на портиках, на покрівлі та на балконах Опери, заходжуються воркувати своїм голубкам.

Ловці витрішків ждуть продовження, але Гришко, замість співу, буденно і просто представляє мене Гмирі:

— Знайомтесь, Борисе Романовичу. Мій давній друг з Миколаєва... Письменник.

В його голосі ще відлунює отой спів і неповторний тембр, як і в Гмириному голосі-басові, коли він називає себе.

Розчаровані перехожі та ловці витрішків згадують свої передноворічні клопоти, про які встигли забути, і розбігаються у своїх справах, бо вечір хмурить брови, і сніг густіє, і де-не-

де вже вмикається світло — спалахують вікна в будинках, і вуличні ліхтарі вистрілюються передчасно заради новорічного свята, найкращого з усіх свят.

— Прощу вибачити, — каже Гмиря, насуваючи на брови свою бухарку, що криється снігом, біліє на очах, підкреслюючи його ще літню морську засмагу. — Але мушу квапитися. — Він подає мені руку. І до Гришка: — Ми чекаємо вас із Су-санною. Прийдете?

— Natürlich, donnerwetter, — рокоче Гришко. — Прийдемо обов'язково, — бере мене під руку і, не попросившись із Гмирею, веде вулицею Леніна вниз до Хрещатика. — Ну, розповідай, де ти, що ти? Як твої творчі справи? Останнім часом щось не шлеш своїх книжок. Загордився? Зазнався, пся крев?! Проживемо любісінько і без тебе. Але ж... Старою дружбою не хехтуй! — свариться кулачищем. — Біда-а-а з цими зазнайками!

— Яке там зазнайство: глянути вгору ніколи, не те що писати. Другий рік працюю на кіностудії, завітую сценарним відділом.

— Парпав галава! — як кажуть наші грузинські друзі. Я ж евакуювався з театром в Уфу. А потім переїхав до Грузії — запросили зніматися у фільмі «Щит Джургая». Може, й за рекомендацією Йосифа Віссаріоновича. Бачив? Там я вперше співаю щойно написану Долматовським і Фрадкіним пісню «Ой, Дніпро, Дніпро...» Вона дуже подобалася Хазяїнові. З фільму вона й пішла гуляти по всіх фронтах і тилах. Але куди ж тебе занесло? Кіно — це ж не робота, а пекло! П'ять, сім, десять дублів! Одне й те ж, одне й те ж! Збожеволіти можна! Я там мало голосу не позбувся, доки зняли отой епізод, де капітан-українець співає на переправі «Ой Дніпро, Дніпро...» — на якійсь далекій кавказькій річці. На все життя зарікся в кіно зніматися. А ти що оце надумав? У Київ переїдиш, так?

— Так. Інших шляхів не існує...

— Як тільки пропишуть, ріж поли й тікай! Там усе — від диявола! Бережи свою душу, не продай її дияволу! Вже, мабуть, продав і замовк? І друкувати нічого?

— Нічого. Або кіно, або література.

— Я знаю. Кінематограф — школа добра. Але ненадовго. Одержуй квартиру, ріж поли й тікай не оглядаючись. Бо життя коротке — не зглянешся, як промайне! І хоч кіно — ворог номер один і театру, і, тим більш, опері, приходь на прем'єру «Війни і миру» зразу після Нового року. Я в ній співаю і граю Наполеона. Кажу Гмирі: Наполеон ніколи не вмере! А він не

вірить. Каже: Михайло Іларіонівич житиме довше в пам'яті нащадків. Священна Вітчизняна війна, найсправедливіша з війн, перемога під Бородіном, на Березині й Прип'яті, на Великій Смоленській дорозі, Ватерлоо і взяття Парижа, ключі від Парижа! Начебто все так, все правда. Але спитайте в Європі — не кажу вже про Америку, Китай, Японію, Азію й Африку, — хто такий Кутузов? Ніхто не знає. А Наполеона знає весь світ. Хоч він ганебно тікав з Москви, погубив стару гвардію на Березині під час переправи, як істинний каторжник, утік з острова Ельби, знову зібрав військо і зазнав остаточної поразки під Ватерлоо. А слава залишилася з ним назавжди. Навіки! Хто там знає того Веллінгтона, того Барк-лая-де-Толлі, тих Раєвського, Багратіона і, нарешті, й само-го Кутузова? Росія знає. І все. А Європа, світ не знають і знати не хочуть. Не визнають самої перемоги Росії над Наполеоном?! Питаю істориків: чому? Чому, чорт забирай!? Не знають. Стенають плечима. А для чого ж хліб свій їсте? Для чо-го?! — майже кричить і зупиняється на слизькому тротуарі, торсає мене за плечі, допитується, ніби я і є оті історики.

Люди теж зупиняються і задивляються на нього — велича-вого, вродливого, могутнього. Не можуть надивитися.

— Не звертай на них уваги, — радить, помітивши моє за-непокоєння. — Я вже звук. Звикай і ти, коли йдеш зі мною. Люди є люди, і цікавість — одна з визначальних людських якостей. От як пропаде цікавість до всього, людство вмере. Загине! — Зі свого високого зросту він дивиться отуди вниз, до Хрещатика, поверх людських голів, і в його погляді — жаль і туга. Не лише до людей, яких він бачить перед собою на тротуарах похилої вулиці Леніна, ні. До всього людства! — Ми й так мало цікавимося історією. Хіба — принагідно, коли ви-никає потреба. А жаль, жаль. Історія дуже повчальна. У ній багато тайн.

На Гришка особливо задивляються жінки та дівчата, і то — найвродливіші! Шлють йому усмішки, привітно махають ру-ками, а він вдає, що не помічає. Всю увагу — мені. Наче я й справді ого-го яке цабе. Хвалить останні новели і лає перший роман «Корабелі».

— Чого поперся у виробничу тематику? Нащо тобі той за-вод, кораблі й корабелі? Степ — ось твоя тема, твоя стихія! Твоя душа — там! Навіки! З діда-прадіда. Аг, — махає рукою. — Нічорта ви не розумієте! Не може виробництво бути предме-том літератури чи й будь-якого іншого роду мистецтва. Хай хоч голову мені рубають, а я казав, кажу і казатиму: вироб-нича тема — це смерть для мистецтва! Надто ж для музики! Не

може бути справжньої опери навіть про «Молоду гвардію»! Нащо вже героїчна і приваблива тема: юні герої, самопожертва, боротьба, трагічні долі, любов. Але — не для опери! Сам не знаю чому, але ні любов, ні героїзм, ні загибель юних героїв тут не діють. В опері — це фальшиві котурни, поза, плакат. А от «Війна і мир» — тема! Та ще яка! Прокоф'єву поталанило: опера — диво! Через геній Толстого? Через історичну відстань? Через масштабність і значимість подій? Хай мистецтвознавці й філософи докопуються. А я вірю в мистецьку, а не лише історичну зорю Наполеона. До речі, — зупиняється, стає в профіль, насуває шапку на брови, випинає підборіддя, складає руки на грудях, набурмошується: — Ну? — Відставляє ногу, прогнувши в коліні й напруживши м'язи, як це описано у Толстого. — Є схожість з Наполеоном? Придивися! — знову ж обирає ту самісіньку позу, і я з містичним острахом пізнаю повелителя Франції і Європи! Таким він зображений на відомій гравюрі з профілем жорстокого завойовника, видатного полководця і переможця. Чудуюсь, радію, хочу обійняти Гришка.

Але тут навколо нас лунають оплески: велика група студенток чи молодих актрис оточує нас тісним колом, плещуть в долоні, шебечуть:

— Наполеон! Наполеон! Ми вас впізнали, Михайле Степановичу!

— Наполеон ніколи не вмре! — гримить Гришко, піднісши кулак над головою. — Але це не для вас, не для вас. Це ось для мого друга — показую йому найхарактерніші пози мого нового героя — чи схожий? А ви проходите, проходите. Я вже стомився. І від натовпів, і від оплесків. Гайда-гайда, дівчата. — Він згортає барвистий і шебетливий натовп могутніми ручищами, наче квіти бере в оберемок. — Не заважайте нам...

Дівчата сміються, щось гукають йому — не розбереш, цілують його в обидві щоки, у вилиці й брови.

— Прийдемо гуртом на прем'єру! Може, дістанете нам квитки чи контрамарки хоч на гальорку?

— Ще чого не було! — обурюється Гришко, взявши «руки в боки» та розкриливши свою розкішну дублянку. — Я ж не адміністратор! Бач, що вигадали?! Шебетухи...

Високий, ставний, величавий, стоїть посеред Києва, і передноворічний сніг завітчує його, мов святкову ялинку.

І все мені здається: вийду на Хрещатик і знову побачу його на тому самому місці.

Але там ходять, бігають, розмовляють зовсім інші люди...

Конча-Озерна, 19 січня 2000 року. Водохреще

ВИГНАННЯ З РАЮ

Я не прийду на прем'єру «Війни і миру» в Київській опері, ніколи її не побачу. І не послухаю Гришка «в живую» – ні в опері, ні на концерті. Ні разу в житті...

Вмруть мої батьки – обоє за півроку, і я мало й сам не вмру від туги за ними. Сценарний відділ, де вічно не вистачає сценаріїв, та паралельне й добровільне редагування «Тіней забутих предків» і «Криниці для спраглих» поглинуть усі мої сили, час, енергію, почуття та емоції, і життя моє перетвориться на тортур.

Але я благословляю ті далекі роки спільної праці з талановитими та неординарними людьми! Однак я зовсім втрачу з поля зору Гришка. І всі мої надбання, які я винесу з каторжної праці в кінематографі, ніколи й нізащо не компенсують цієї втрати. Адже я його так любив усе життя! Люблю й зараз, як люблю свій рід, що, за Екклезіастом, «пройшов», як вітер «на круги своя», як ріки, що течуть у море й не витікають. І всі мої родичі, весь наш рід любив Гришка і передає цю любов, як естафету, іншим, комп'ютерно-телевізійним, поколінням. Чи ж приживеться?

Гришка після тієї пам'ятної зустрічі я побачу ще двічі: у тій самій квартирі в пасажі на Хрещатику і – на вулиці, здалеку: в чорному і з дуже вродливою дамою, теж у чорному. Як знак прощання навіки і забуття.

За першим разом він нагадає мені відому картину «Меншиков у Березові». Такий буде самотній, зажурений, вигнаний з Опери передчасно, викинутий, мов корабель на прибережні скелі під час шторму.

Він стане зовсім не схожий на того величавого, гордого й незалежного Гришка, яким я пам'ятаю його з новорічної зустрічі перед Оперою у присутності Гмири! Навіть краса його підупаде: він знесе тяжку урологічну операцію, і його ледве витягнуть з того світу найкращі спеціалісти.

Сидітиме на тій самій канопі в костюмі – вдома і в костюмі? Можливо, саме збереться кудись, а я зателефоную зненацька і зайду невчасно?

На всіх стільцях висітимуть його білі сорочки – шойно випрані й випрасувані чи вже й надівані хоча б по разу. Своєю білою сукупністю вони нагадають мені саван, у який завивали десь і колись мертвих, і мені стане моторошно й страшно...

Михайло Степанович на всіх жалітиметься: і на Гонтаря, і на Молостову, і на своїх колег, що ніколи не провідають, живучи поруч.

— Якби не Гмиря, не знаю, що б із собою зробив! А прийде — камінь зніме з душі. І вже якось жити можна. А так... — махає рукою, одвертається і стає схожим на малу дитину, ображену й покинуту.

Господи! Як швидко старіють і сходять з дистанції і найвидатніші люди! І про це дізнаєшся в гіркий час прозріння, коли й самому курликнуть журавлі з ірію і перекреслять сине й чисте небо життя зграями й табунами пізнання і власного гіркого досвіду...

— Немає порядних людей! Немає...

Він довго мовчить, тяжко задумавшись, і відстань між нами, що пролягла відтоді, як не бачимося, не скорочується, а ніби довшає.

А потім сяде за рояль, перегорне ноти на пюпітрі, відчувало і строго, мов на якомусь концерті чи екзамені.

— «Пісня безробітного», — оголосить через плече і назве ім'я американського композитора, яке я не запам'ятаю. І одразу ж з усієї сили, з найвищої ноти — фортадо! «Атакою» звуть такий спів музикознавці. Атакою, мабуть, на голос? — «Я шагаю, я шагаю, я шагаю!!!» — гримітиме прекрасний баритон на якійсь останній, межевій грані, і все в мені напружиться, надірветься, самому забракне дихання, і стане страшно за Михайла Степановича...

А він раптом обірве спів, упаде головою на пюпітр, на чужі й далекі ноти і заридеє болісно й тяжко. І плакатиме довго-довго, не витираючи сліз, не в змозі зупинитися. А в домі триватиме тиша, бо нікого, мабуть, крім нас, немає. І я вмиратиму від співчуття, від сорому, від жалю. Не в спроможі вимовити й слова.

Не доведи, Господи, бачити поверження своїх кумирів, смерть батьків і загибель командирів на полі бою! Але життя без цього не буває: час настане для кожного, і світ перевернеться у вашій свідомості і покладе на ваші душі печать печалі й мудрості, за яку доводиться так гірко й тяжко платити. І самі ми на світ дивитимемось іншими очима, ніж досі.

— От хто я тепер, — оберне до мене вродливе й заплакане обличчя Гришко, і я ледве впізнаю його. — Без-ро-біт-ний! Мене вигнали з Опери бездари, інтригани, покидьки! І мене, і Гмирю, і Ларису Руденко — велику співачку! Такого меццо-сопрано і в Москві не знайдеш. А тут ми нікому не потрібні. Нас би і в «Гранд-Опера» у Парижі забрали, і в «Ла Скала» в Мілані, на батьківщині Джузеппе Верді... Усі ми — невиїзні. Мусимо гинути з невичерпаними талантами. Немає порядних людей! Ні в уряді, ні в ЦК, ні в Міністерстві культури.

Скрізь — кар'єристи і холуї. Найбільше тратять сил... Та що там найбільше — всі сили тратять на те, щоб догодити начальству: «Чого изволите?!» Повбивав би всіх лакуз — ненавиджу з юності! Нічого немає ганебнішого за лакеїв! Пам'ятаєш Салтикова-Щедрина: «У лакеєв свое понятие о величии». Навіки сказано! — І без ніякого переходу: — Вип'єш чого-небудь? Мені після операції не можна, а тобі Сусанна Вікторівна налле, чого душа забажає: віскі, горілки, коньяку, шампанського, каберне. Вріж, щоб дома не журилися! Випий і за мене...

— Не можу: запрошений з директором кіностудії та головою Держкіно на прийом до посла Японії на честь закриття Декади японського кіно в Україні. «Голий острів», «Сім самураїв», «Шлях бусідо» не бачили?

— Ні. В кіно не ходжу принципово. По-перше, визнають і не дають дивитися. А по-друге, кіно — антипод театру. А ще більше — опері. Чимось ворожим віє мені з кіноекрана. А ти все ще на студії? Квартиру дали?

— Дали. На Відрадному. Біля заводу Лепсе.

— Нічого собі! Це ж замиський район. «Отрядним» він називався тому, що там розташовувалися військові табори для перепідготовки приписників. Я теж провів там літо у тих таборах. Звідти й у військову самодіяльність потрапив. А згодом і в консерваторію. Було, було, «да былъем поросло». — Гришко зітхає. А потім запитує: — І що ж тобі дали?

— Трикімнатну...

— І всі прохідні? Вузенькі, як пенал для олівців? Ну, нічого. Спілка незабаром виділить кращу. Родину пропишеш і... кидай к свиням кіно, берись за літературу.

— Квартиру в зуби і — дьору? Ні, так не піде...

— Та ми такі, — каже роздумливо і довго тре обома руками обличчя, стираючи з нього залишки сліз, нудьги та відчаю. — Совісті ще не втратили, слава Богу. Але за першою-ліпшою нагодою рятуйся втечею. А то ти неначе у воду опушений.

— Батьки померли... Обоє. За півроку.

— У всіх батьки вмирають — такий закон. Нікуди від нього не дінешся. А ти все одно пиши, пиши! От хоч би й про батьків: як вони жили, як прожили серед людей, чого зазнали. Життя у їхнього покоління — не мед. От і напиши, як росли й виховували тебе, як на хліб тобі заробляли і вчили тебе. Як мучились, живучи, і як у муках вмирали...

У душі щось стрепенеться назустріч Гришковим побажанням: я ні про що й не думаю тепер, а все про батька й про маму. Про те, як мало жив з ними, з восьмого класу піду до сусіднього села Бармашове в десятирічку та так уже й бува-

тиму вдома наїздами, мов квартирант чи командирований. Торопію і дивлюсь на Гришка так, що він підводиться зі своєї канапи, підходить впритул:

— Чого ти аж зблід раптом? Я щось не те сказав?

— Ви мені зараз тему подарували. Для найголовнішого в моєму житті роману, — схоплююсь, обнімаю його, цілую в обидві щоки.

— Ну-ну, герою-любовнику, — відсторонює мене удавано сердито. — Роман ще треба написати, а ти вже з обіймами. Йди до своїх японців та й мене не забувай: дзвони, навідуйся. Я ж тепер — кум королю! Не знаю, куди діти час. Чи продати комусь? Чи віддати задарма? Чи подарувати? Але — ніхто не бере. Нікому він не потрібен, чужий час. Заходь, буду радий. Вже зараз, як вийдеш, почну чекати...

Не зайду. Ні разу! Неуважні ми. Невдячні. Не вміємо цінувати і найгеніальніших людей, і найпростіших, аж доки не втрачимо їх назавжди.

Не з нас це почалося. Не нами й закінчиться. Так влаштоване життя. Такими нас створила природа. І тут нічого не напишеш.

«Чи не правда, Гіммелью, у мене був талант?» — питає перед смертю давнього боннського приятеля всіма забутий і покинутий Бетховен, якого так хочеться побачити хоч краєм ока! Особливо коли слухаєш «Егмонта», «Коріолана», 3-тю «Героїчну» чи 9-ту симфонії, «Апасіонату», чи «Місячну» сонати. Геній з геніїв, та найбільший мученик!

Тільки з енциклопедичного портрета Клебера являється нам як Бог, як Лев, як втілення знаменитого руху «Буря і натиск», з якого вийшли також Гете і Шіллер.

Бетховена визнає замолоду вся Європа й поставить у зрілому віці в центр Віденського конгресу після перемоги над Наполеоном, який він щовечора вітатиме у Віденській опері новою героїчною увертюрою, симфонією, кантатою. Зокрема, і на честь Олександра I, «Переможця». Але той же Відень забуде його в часи мететерніхівської реакції заради красунчика-щасливчика Росіні з його танцювальними «игривими» руладами.

«Світській публіці, — читаємо в БСЭ, — що захоплювала-ся поверхово-віртуозним розважальним мистецтвом, була чужа і далека творчість Бетховена». Віденці, що носили його на руках, випрягали коней і самі впрягалися в його карету, щоб одвезти в Оперу на концерт після вечірнього засідання Конгресу Переможців, відвернуться і забудуть його — глухого, хворого, самотнього, і він вмиратиме в злиднях, у чужих лю-

дей, які навіть не знатимуть, що він — Бетховен. Так собі, якийсь подорожній, що попросився переночувати. Мало їх вештається в глуху осінню пору?

Чи не те ж саме трапиться в шістдесятих роках і у нас під час хрущовської відлиги, коли в ейфорії постсталінщини виплескуватиметься, мов дитя з купелі, все, що підтримувалося Сталінім? Можливо, саме через симпатії вождя, свідком яких був і Микита Сергійович, відбудеться «вигнання з раю» — простіше кажучи, з Опері — Бориса Романовича Гмирі та Михайла Степановича Гришка його зятьком Гонтарем, а потім і Молостовою — Зої Гайдай, Лариси Руденко, Паторжинського та Марії Литвиненко-Вольгемут під ейфорійні лозунги «Доженемо й переженемо Америку!» та «Наступне покоління радянських людей житиме за комунізму!» Бо серйозна класична музика не надається до легковажних ейфорійних часів, коли дії властей не підкріплені глибоким аналізом, не вивірені історичним досвідом.

А тепер, панове, а зараз? Всесвітньо відома, єдина в Україні геніальна співачка Ольга Басистюк не має ні залів концертних, ні оперної сцени, ні пристойного житла! Змушена жити на жалюгідну платню в квартирі, через яку проходить капітальна тріщина, мов через усе наше життя з цими «ринковими реформами», і співати під орган, чого немає в усьому білому світі! Й під білим світом! Бо ніхто з великих співаків під орган не співає. Це неймовірно важко, просто неможливо! Чи ж надовго вистачить Золотого Голосу України, який зветься Ольга Басистюк?!

В новорічному концерті дали нарешті у її виконанні арію Норми з однойменної опери Вінченцо Белліні — збожеволіти можна від такої краси й досконалості! Ми слухали всією родиною і не могли стримати сліз захоплення й гордості, що у нас є така Співачка, якої не знайдеш ні в Іспанії, ні в Італії, ні в Південній Америці! А вона ніби нікому й не потрібна. Здавна відомо: посередності смертельно бояться геніїв і намагаються зжити їх зі світу, як Моцарта Сальєрі і Мікеланджело — Браманте. Як Дантес — Пушкіна, а Мартинов — Лермонтова. Ні папи, ні королі, ні царі не могли чи не хотіли їх захистити. Може, захистимо ми нашу Велику співачку Ольгу Басистюк?! Але ж треба захистити і капелу бандуристів, єдину в світі! І прекрасний хор Верьовки — Авдієвського! І ансамбль танцю імені Вірського, наше книговидання й книгорозповсюдження, наші літературно-художні журнали, що перетворилися на стіннівки через безгрішся і неймовірну догоговизну паперу і поліграфії.

Доки ж ми гратимемося в демократію, суверенітет і незалежність, надаючи поблажки й створюючи атмосферу найбільшого сприяння тільки низькопробній естраді, хіт-парадам для притонів, «Джентльмен-шоу», «Елке и корешам», «Верке Сердючке» та «Довгоносикам» — теж «шоу». А не шоу? Нашій національній культурі? Нашим видатним художнім колективам? Ити у світ з торбами під бравурний марш Алена Даллеса, який грозився ще в кінці війни: *«Эпизод за эпизодом будет разыгрываться грандиозная по своему масштабу трагедия гибели самого непокорного на земле народа (того самого, что добивав фашизм у його лігві, рятуючи людство і, перш за все, світове єврейство від повного винищення! — О.С.)*, окончательного, необратимого угасания его самосознания». Оце так вирок! Таємне зізнання в таємних же, людиноненависницьких намірах, ще гірших, ніж наміри фашистів.

«Из литературы и искусства, например, мы постепенно вытравим их социальную сущность, отучим художников, отобьем у них охоту заниматься изображением... исследованием, что ли, тех процессов, которые происходят в глубинах народных масс». Ну й справді: не «Джентльмен-шоу», не «Верка Сердючка», не «Шоу Довгоносикив» досліджуватимуть, що відбувається в глибинах народних мас — безробіття, матеріальне й духовне зубожіння, самогубства, вимирання народу щороку по армії Паулюса без війни.

Я вже писав про це. Писав і Борис Олійник. Але про це треба волати! В парламенті і уряді! З цього аналізу має починатися кожен Божий день в адміністрації Президента. Але там орудують вовки та ведмеді, сурки, що шукають «врагов», щоб «не пуцать!», «уничтожать их!» Пам'ятаєте: «Если враг не сдается, его уничтожают!» Знайома картина, правда?!

Мені казали й писали навіть талановиті мої колеги, що не мирилися із сталінщиною, з хрущовщиною, з тоталітаризмом: «Знаете, скільки чухраїнців і хохлаів носяться з оцим «планом Даллеса»? Навіщо ще й вам займатися цією невдячною справою?» Невдячною? А що ж «вдячне», панове? Що за дальтонізм вразив вас, таких зірких в минулому? Чи й вас «прикормили и вас в сторожей превратили», за словами того ж таки Володимира Солоухіна?! Бо як же не цитувати, обурюючись і страждаючи від того, як наочно й неспростовно здійснюється цей «план Алена Даллеса»:

«Литература, театры, кино — все будет изображать и прославлять самые низменные человеческие чувства. Мы будем всячески поддерживать и поднимать так называемых художников, которые станут насаждать и вдалбливать в человеческое созна-

ние культ секса, насилія, садизма, предателства — словом, всякої безнравственности. В управленні государством мы создадим хаос и неразбериху». Оце сценарій! А як реалізується?! Не бачите, бо повилазило?! Не чуєте, бо поглухли?! А як же совість художника? Сина свого народу? Чи вже й народу нема, а є тільки бидло, над яким треба панувати? Чи не тому всі претеся в пани: «Пане Миколо!», «Пане Василю!», «Пані Теодозіє!» Ваша Честь, чи не ви підслухали в Халеп'ї у дядьків: «Пани ж ви мої дрібненькі! А воші як біб!» Чому ж «план Даллеса» стає вам кісткою в горлі не зі своєї людиноненависницької спрямованості і дії, а коли його цитують чи наводять повністю? Перебігли на той бік і вважаєте його своїм? Хочете і прагнете сховати кінці у воду? Не вийде, панове! Шила в мішку не сховаєш. А тут не шило — тут ножакою пахне! Отим, що прямо в серце Україні як державі та її народові, давно перейменованому в бидло, в бидло ж і перетвореному. Тепер указами Президента його роблять чи вже й зробили безземельним. Бо землю скуплять — ви знаєте хто: еге ж, ті ж самі парламентарі і законники, що награбували мільйони доларів і склали в швейцарські та офшорні банки. А селянин — за що?! За ті борги, що висять на ньому? За спожитий і неоплачений кредит на бензин та солярку з нафтобаз та бензоколонок тих же «вовків», «медведів» чи не в усіх областях України, не кажучи вже про «вільну торгову зону» Закарпатської України чи Криму?

Попереджаю і зізнаюсь: належу до тих, про кого сказано в «плані Алена Даллеса»: *«И лишь немногие, очень немногие будут догадываться или даже понимать, что происходит»*. А ви, сер, не здогадуєтеся і не розумієте? Звідки ж така нетямкуватість? За вами цього ніколи не водилося! Навпаки, завжди ви були зірким і чутливим камертоном. Щось сталося? Убийте, не могу зрозуміти, що саме? Що з нами відбувається, розумію. А що з вами сталося, не второпаю! От не второпаю, і край! Колись пошкодуєте — гірко пошкодуєте! Та буде пізно...

«Но таких людей, — обіцяє Алел Даллес, якого в Швейцарії в роки війни не дістав навіть Отто Скорцені, що викрав безмозглого дуче у англійських командос з «Вілла Касіно» у Альпах, — мы поставим в беспомощное положение, превратим в посмешище, найдем способ их оболгать и объявить отбросами общества». Гарненька перспектива, чи неправда?

«Внесіть мене у проскрипційні списки! — написав Дмитро Кремінь. — Я тінь тіней, і голос, і ріка...» Мене теж вже внесли. Або внесуть найближчим часом: оскільки «план Алел Даллеса» здійснюється з диявольською, майже містичною

точністю, і погроза його здійсниться. До мене вже приходили під личиною шанувальників моїх прозових текстів вивідники, а може, й гіпотетичні виконавці замовного вбивства. Але я й сам добре стріляю – навчився в 101-му Гвардійському полку 35-ї дивізії 8-ї Гвардійської армії В.І.Чуйкова, що був тут у нас командуючим Київським військовим округом. Пройшовши Крим, і Рим, і мідні труби, нічого не боюся. Навіть смерті! Тим більш – за Правду, за Істину, за мою Україну! За неї я воював і на 1-му Білоруському і на 3-му Українському фронтах: де б ми не були, ми воювали перш за все за рідну землю, за своїх батьків, бабусь, дітей і племінників. А отже, і за Україну.

А цитую Даллеса і його нахваляння, щоб ви знали, звідки лихо схватиться.

Ну, а тепер повернімося у ті часи, вже теперішні, коли геніїв і найсправжніших держава залишає напризволяще, догоджаючи тим центрам, де народився цей «план», турбуючись якнайретельнішим його виконанням: геніальній співачці Ользі Басистюк, одній із найкращих співачок ХХ століття, ніде співати, а геніальній поетесі Ліні Костенко ніде видати свої геніальні, незрівнянні твори!

Ці дві геніальні Жінки здатні прославити будь-яку країну світу, а на Україні вони лишаяються «невостребованими», наче ми всі блекоти об'їлися чи подуріли то в протистоянні «гілок влади», то колотнечею в парламенті, де гору беруть знову ж таки «вовки», «медведі» та інша лісова нечисть, що має вкрадені у народу й держави калитки і жлукта по дуплах та лігвах, називає вчинений конституційний переворот у парламенті «оксамитовою революцією» за аналогією з «празькою весною» і відчиняє ногами двері адміністрації Президента ще з осені – з 14 листопада. На власні очі бачив це, тому й засвідчую: у нас існує ще й свій, внутрішній, сценарій на підтримку «плана Алена Даллеса».

Доки ж це буде, панове-товаришочки?! Отямтеся! «Схаменіться, будьте люди! Бо лихо вам буде!» – писав Шевченко. Але у нас ніхто й за вухом не веде. Бо – не чи-та-ють! Ніколи. Та й навіщо? Він же сценарій не писав! І «план Даллеса» писали інші. От їх і читають. Їхніми сценаріями й користуються.

Як оце зараз порядкують у нас «оксамитники», так само порядкували безоглядно й авторитарно в Союзі та в Україні родичі й прибічники Хрущова. А все, що діється неправедного в країні, відбивається перш за все на трудовому народі та на його Геніях. Не на тих, що прислужують існуючому режимові, а на тих, що служать істині та Високому Мистецтву. І тільки

йому. А Високе Мистецтво — це завжди і Висока Правда! За Правду ж страждають тільки її носії, її лицарі — герої і жертви.

Так упали передчасно на моїх очах два найбільших наших генії співу: Гмиря й Гришко. Бо були вони обоє Особистостями, а не попихачами!

Повернувшись ото з тієї пам'ятної Декади, що закінчиться ще й розгромом та остракізмом Сосюри та його вірша «Любіть Україну», спроектованим двома тими ж самими «царедворцями», які й Довженка підставили ще у війну, і все через Кагановича, — Гмиря й Гришко знайдуть свої прізвища у вивішеному шойно наказі, підписаному Гонтарем, про сувору догану їм обом за запізнення на відкриття сезону в Опері.

Тут же, на ранковому зборі трупи, Гонтар підходить до Гришка, нахилиється до самого його обличчя:

— Ну як?! — переможно й нахабно сміється зловтішаючись.

— А отак! — вистрелюється Гришко з крісла, мало не збиваючи його з ніг, і вибухає такою вантажницько-матроською лайкою в Господа, в Бога і в душу, що Гонтар сідає на підлогу, знищений і переляканий.

А Гришко нависає над ним, мов над поверженим гладіатором:

— Нас он як відзначено! Он на якому рівні! А ти, нікчемо, корчиш тут із себе наполеончика?! Плював я на твій наказ! Ось він, твій наказ!

Гришко зриває з дошки оголошень бланк театру з текстом наказу, рве його на шмаття, топче ногами і йде геть.

Легко уявити, як йому співатиметься після такої наруги, після вибуху на грані зриву. І як працюватиметься далі із зятем самого Хрушова!

Отож і був підданий остракізму і вигнаний з Опері достославним зятьком передчасно, в розквіті голосу, сил, небуденного таланту. Вмре для України і для світу неповторний баритон з божественним тембром — гордим і сумовитим, істинно українським. Рідкісний баритон, густий, наповнений ніжним тембром і напоєний такою красою, що слухаєш і не наслухаєшся і гордишся, що на Україні є такий співак!

Бездари завжди отруюють життя геніям, зживають їх зі світу із заздощів та усвідомлення власної неповноцінності. Втіхи вони все одно не мають. Та не маємо втіхи і ми. Бо яке ж то втішання, коли геніїв убивають передчасно. І вони не здійснюють того, що їм відведено Богом і природою. Утішмося тим, що вони були нашими сучасниками, і ми їх чули, і ми їх любили. Що пам'ятаємо досі. І пам'ятатимуть наші діти й онуки.

Конча-Озерна, 23 січня 2000 року

ТАНКА ПОСЛУ ЯПОНІЇ

Посол Японії в СРСР – сама люб'язність. Стрічає нас у вестибюлі готелю «Дніпро» (тепер – «Європейський») у чорному смокінгу, білій сорочці з чорним метеликом, представляє дружину – вродливий та елегантний.

Вона сидить за низеньким столиком на ще нижчому стільчику, крихітному, майже дитячому (у нас таких не виробляють – привезли, мабуть, із собою), підписує барвисту подарункову книжку «Японія». Кожному з нас подає руку, не підводячись, в японському стилі коротко й поштиво кланяється, даруючи скупі, приклеєні усмішки, здивовано підводить тонесенькі брови, коли я ту руку цілую, можливо порушуючи етикет чи протокол. А мою дружину садовить поруч, на такому ж манюнькому стільчику й цілує сама, дарує їй оту підписану книжку, що й досі зберігається у нас як екзотична реліквія: кому з нашого селянського роду дарували книжки дружини послів Японії? Мій дід Микита воював проти японців у Маньчжурії 1904–1905 року старшим вахмістром кінної розвідки 4-го козачого корпусу генерал-майора Міщенко. І от через 57 років нова зустріч з японцями на такому високому рівні!

Дружина посла чарівна. Вона закінчила Сорбонну, але все одно за протоколом одягнена в кімоно, узута в гаптовані золотом японські національні капці із задертими вгору гострими носками, увінчаними золотими ж таки кульками. За стіл вона, однак, не поспішає – так і сидітиме отам, біля порога, при вході до банкетної зали, підписуватиме й даруватиме чомусь виключно жінкам ту саму барвисту книжку, видану оригінально й красиво.

Фуршет при всій традиційній японській стриманості набирає розгін. Підігріте жовтаво-зеленаве саке змінюється горілкою нашою й коньяком. Послужливі й верткі офіціанти, всі як один у таких самих смокінгах, як і посол, частують жінок замороженим шампанським. Майже ніхто нічого не їсть, бо вітійоваті, по-східному пишномовні тости лунають один за одним. Та все про кіно, все – про Курасаву, котрий, нехтуючи світовою славою, тримається чи не найскромніше. Його не представляють навіть нам, офіційним представникам Держкіно України та Кіностудії імені Довженка. Очевидно, сам просив, щоб його лишили в спокої. Бо й тости не тільки не проголошує, а й не слухає, всю увагу зосередивши на своїй дружині, що знімається у всіх його знаменитих фільмах.

Коли черга доходить до мене, говорити практично нічого – все вже сказано. І я згадую танку, вичитану колись давно, ще в Миколаєві, з біленького маленького томика японської поезії:

В дороге не ссорьтесь,
Помогайте друг другу, как братья,
Перелетные птицы...

Товмачі перекладають блискавично, і посол, врівноважений і спокійний досі, різко підводить голову, ніби зачувши звук сурми, зиркає на мене з-під брів зацікавлено й пильно. І, не зводячи з мене погляду, каже щось тихо і швидко молодому перекладачеві. І перекладач, і офіціанти, і посол – всі одягнені в чорні смокінги. Всі як один – в однакових. Наче їх усіх вивели одним виводком в одному інкубаторі. І відрізнити посла чи перекладача від офіціанта практично неможливо.

– Чия танка? – питає мене молодий перекладач, як дві краплі води схожий на офіціанта, що обслуговує нас трьох.

– Кабаясі Іса, – пригадую ім'я поета, яке запам'яталось, як і його прекрасна танка, назавжди. – Тисяча чотириста двадцятий рік.

– Кабаясі Іса? – перепитує посол через стіл, як і я, з наголосом на третьому складі імені та на першому складі прізвища.

Це, очевидно, щось абсолютно незвичне для них. Бо посол залишає своє місце на чолі стола, обходить його і стає поряд зі мною.

Доки він долає чималу відстань, Святослав Павлович Іванов каже директорові студії Цвіркунову:

– Знали ми з тобою, кого запрошувати. Чи не так?

– Сашко може, – скупі всміхається Василь Васильович, пускаючи, за звичкою, дим від сигарети через стиснуті зуби з легеньким свистом, що означає і роздум, і іронію.

Тим часом серед японців чується багатократне повторення висловленого мною з помилковим наголосом імені й прізвища поета, і всі вони сперечаються й перепитують один одного.

Незворушний посол дивиться на них примружено, тамуючи гнів, презирливо й нетерпляче жде, ховаючи роздратування за звичною незворушністю.

Нарешті з глибини залу з'являється худючий і дуже старий японець у такому ж смокінгу, як і всі, прямує до мене, а я думаю собі: чи не перекладав він своєму командуванню в Маньчжурії, коли там воював мій дід? Підходить і чистою російською, без найменшого акценту:

– Произнесите, пожалуйста, спокойно и разборчиво имя и фамилию автора процитированной вами танки. Будьте доб-

ры, поразборчивее. У нас возникли некоторые затруднения при переводе, и господин посол гневается. Выручайте нас. Мы, японцы, ничего не забываем ни из своей культуры, ни из истории. Но... Поточнее, пожалуйста. Постарайтесь вспомнить имя и фамилию. И ни в коем случае не ошибитесь, — тулить до впалих грудей руки, вибачаючись, і дивитися на мене благально.

— Кабаясі Іса, — роблю наголос на останньому складі імені і прізвища.

— Іса́, Іса́, Іса́! — сичать японці вслід за мною, радісно й переможно, майже хором, і всі як один дивляться на свого незворушного посла. Аплодуючи, переводять погляди на мене.

Навіть дружина посла обертається від свого низенького столика і киває мені своєю високою зачіскою, всміхається привітно і вдоволено.

Посол без жодного слова подає мені свій фужер з підґрітим саке (нічого противнішого в своєму житті не пив!), а в мене владно забирає мій з коньяком, наповнений майже ущертъ, і тільки тепер швидко щось каже, дивлячись мені в очі зблизька.

— Господин посол жаеет выпить с вами на брудершафт за то, что вы порадовали его и всех присутствующих этой изумительной танкой нашего выдающегося поэта. Спасибо, что знаете, что запомнили. В этой стране, во всем Советском Союзе мы еще ни разу не сталкивались с таким прецедентом. Прозит! — цокається своїм фужером з саке.

Посол блискавично й спритно перекидає свою праву руку через мою, так що згинами в ліктях вони переплітаються, підносить фужер з моїм коньяком до губів, запитливо й очікувально дивиться на мене.

— Пожалуйста, — вкрадливо радить тлумач, — выпейте одновременно с господином послом. Желательно — до дна. И не заставляйте его ждать.

Ми повільно п'ємо, не зводячи поглядів один з одного, а всі стоять і дивляться на цей ритуал братства і приязні, вигаданий найвойовничішим на землі народом.

Бачу, як посол Японії червоніє від міцного вірменського коньяку, але не зупиняється, допиває до кінця. А допивши, не розмикаючи рук, цілує мене прямо в губи. Ми цілуємося тричі, майже за козачим звичаєм, під бурхливі оплески.

Посол бере мене під руку й веде на своє місце на чолі столу. Ставить порожній фужер і, злегка похитуючись, іде за нашими дружинами, підводить до столу і ставить біля себе мою, а поруч зі мною — свою. Офіціанти миттю наповнюють

дамам фужери. Не забувають і нас — знову наливають по вінця, тільки цього разу вже і йому, й мені славного вірменського коньяку. І ми цокаємось.

— Ну, ти даєш, — сміється Святослав Павлович. — Весь протокол змітаєш! Коли б не довелось виправдовуватись перед урядом Японії, а то й перед імператором Хірохіто за те, що ти споєєш посла Його Величності. Та й у ЦК потягнуть нас обох з Василем Васильовичем.

— Сашко тільки те й робить, що споєє послів, — сміється Цвіркунов, іронічно випускаючи, як і перше, сигаретний дим через стиснуті губи. Рівний, високий, стрункий, він зводить ся над низькорослими японцями Ейфелевою баштою і робить їх ще дрібнішими. — Ти ж не забудь, — серйознішає, як завжди, раптово, — що за кермом! І їхати тобі через увесь Київ, аж на Відрадний...

— Який там Відрадний? — сміється Іванов. — По-моєму, він рвоне в Японію у світі посла. Нам ще й перед КДБ доведеться відповідати.

Тим часом посол щось щебече своєю пташиною мовою, і перекладач знов наближається до мене — тепер тільки він, старий і досвідчений, перекладає кожне слово свого патрона. А вислуховуючи мене, дивно ухиляється, не сходячи з місця, скошує очі, перетворює їх на щілинки і уважно дивиться на мене, ніби ретельно вицілює:

— Господин посол тронут вашим знанием мудрейшей старинной японской поэзии. Он говорит, что в приведенной вами танке заключена квинтэссенция Декады японского кино в СССР и, в частности, на Украине, а также будущее наших взаимоотношений. К сожалению, говорит господаин посол, Украина слишком удалена от Японии и взаимообмен нашими культурными ценностями скуден и затруднителен по вытекающим отсюда причинам. Но Советский Союз — непосредственный и самый ближайший сосед нашей страны. Мы имеем самую длительную общую границу по морям и океанам. Пусть танка Кабаяси Иса послужит путеводителем для наших стран и народов:

В дороге не ссорьтесь,
Помогайте друг другу, как братья,
Перелетные птицы...

Посол злегка вклоняється мені характерним для японців кивком голови і рішуче випиває й другий фужер коньяку. Перевертає його, показуючи, який він порожній. Підбадьорюючими жестами запрошує й мене зробити те саме. «Не

треба нас так запопадливо запрошувати й припрошувати, пане посол! Для нас це звична справа. А от як для вас?» – міркую, випиваючи прекрасний напій, і стаю враз найближчим другом та найважливішим гостем посла Японії. Він обнімає мене, розсипається в люб'язностях, забувши про інших гостей, і старий товмач ледве встигає тюпачити за нами й перекладати, так само дивно відсторонюючись від мене, наче боїться, щоб я не наступив йому на ногу.

Посол пригощає мене сигаретою «Астор» – рідкісною англійською сигаретою, ще кращою, ніж «Лозетті Юно», що їх палили офіцери Лейбштандарта «Адольф Гітлер», коли стояли у нашому селі в серпні сорок першого.

Посол дедалі стає невтомнішим на компліменти, водить мене під руку поміж гостями й своїми співробітниками, весь час белькоче танку Кабаясі Іса рідною мовою, і час від часу в його вузьких і гострих, мов лева, очах спалахують сльози. Захоплення, ностальгії чи гордості? Хтозна.

Кажуть, японці незворушні.

Японці як нація, можливо. Посли – ні. Тривале перебування за межами Батьківщини, відірваність від свого народу й рідної культури та побуту розм'якшують серця і душі. Принаймні – душу посла Японії в СРСР шістдесятих років. Того вечора його душа під впливом вірменського коняку розкрилася назустріч рідній поезії, забутій за тяжкими й докучливими обов'язками, і розчулилася до краю. Все це залежить від виховання, темпераменту, характеру. Характер у посла, очевидно, м'який. Хоч шлях бусідо – шлях самурая – йому добре відомий: послами посполиті не стають.

Оскільки танку Кабаясі Іса нагадаю йому я, далекий і чужий, як моя Україна від його Японії, це зворушить його і надасть мені особливої ваги у його очах. А для мене – це найкраще і найяскравіше підтвердження неспростовної істини: справжня поезія не визнає ні відстаней, ні часових та географічних кордонів!

Так само й музика. Посол раптом тричі плеще в долоні, і в залі з'являється дивний японський національний оркестр з якимись ще дивнішими музичними інструментами, злагоджено й швидко розташовується на килимі під стіною – всі сідають, ніхто не стоїть. І тягуча, нудьгуюча мелодія хтозна-яких часів і відстаней огортає душу такою безмежною тугою за чимось далеким і втраченим назавжди. В тій мелодії реве, шумить, плаче океан – нічого, крім безмежного пустельного океану! Тільки Фудзіяма зводиться над скелястими похмурими островами прекрасним білосніжним видом, підбитим синя-

вою чистих небес, мов перед сотворінням світу. І хвилі плещуть, і чайки відчайно й тужливо кричать, пролітаючи над ними низько й приречено. І далеке, чуже, незрозуміле життя криється в тій дивній музиці. Криється і не хоче нам розкриватися — чужим і далеким людям з іншого берега...

«Чужі береги», «На останньому березі», «Берег», «Берег любові» — ці та інші назви бачених фільмів та читаних книг обступають тебе, коли чуєш чужу й незрозумілу музику. Та вона мало-помалу огортає й твою душу сумом і плачем з невідомого тобі горя, за невідомими тобі людьми тужить і ридає ця далека острівна музика, і ти розумієш, ти відчуваєш: не може бути вона безпідставною, оця туга й печаль. Навпаки, обіцяє, провіщає печалі і втрати ще більші, ще сумніші, а пустельний океан з усіх сторін світу лишиться ще незворушнішим, ще пустельнішим, ще невблаганнішим. Жалі й співчуття до тих далеких і невідомих тобі людей огортають все дужче, але з тих мелодій ти відчуваєш: твої співчуття людям тим не потрібні. Тисячі років жили і живуть вони серед океану, не знаючи й не відаючи, як живуть інші народи. І ця самотність, байдужість і навіть відраза до інших світів і народів вчувається теж у цій дивній музиці, що не потребує нічиїх аналізів і визнань. Вона була, є і буде!

Нелегко розставшись після такого панібратства з послом, вирвавшись із чарів суму й печалі японських мелодій, з незрозумілою й підсвідомою тривогою згадую самотнього Гришка, і в серце вривається ще гнітючіша печаль, що не полишає мене й досі, як тільки згадаю його. Японська музика все ще звучить у моїй підсвідомості і робить Гришка ще покинутішим, бо її печалі й жалі невідомо за чим не лишають ніякої надії на повернення слави його й визнання, які ніби і є, але яких зовсім немає, раз не співає він в опері, не співає на концертах, і дивний його баритон пропадає марно в середовищі свого народу, ставши непотрібним з примхи якихось нікчем, що дорвались до влади...

Відтоді промайне майже сорок років, але бринить у душі жаль за Гришковим талантом, викинутим передчасно з нашої культури. І коли слухаю його неповторний баритон, особливо в народних піснях, жаль той рве душу і стає справжньою мукою. Господи, одведи цю кару від інших наших талантів! Готовий молитись за це. Але молитви марні: часи настають ще страшніші, не шанують зараз нічого — ні музику, ні прозу, ні поезію. Якби ж то хоч поезію шанували — найлаконічнішу, найвиразнішу, найафористичнішу з усіх родів мистецтва й літератури. Якби ж то вчитувалися в неї, вдумувалися в неї, милу-

валися нею, насолоджувалися її естетичними й філософськими глибинами, настроями й роздумами її авторів! Де там. Її читають рідко — здебільшого тільки в молодості. Легко й забувають. А то й не запам'ятовують зовсім. Яка невдячність! І — глупота... Черствим душам нічого й ніколи не доведеш.

А музика, співи, хори і оркестри — і найгеніальніші — забуваються швидше, ігноруються ще дужче. Раз не звучать, значить — вмирають! Хто там читає ноти? Хто пригадує голоси? Щастя наше, що винайдено технології запису музики, що її можна відновити. Що можна слухати й давно умерлих співаків. Але й ці записи підвладні часу — псуються, не передають повної і гармонійної краси співу і музики, відтінку голосів.

Однак вони є! Вони дарують нам втрачене, здається, назавжди. Все на світі відлітає і відмирає у плині часу. Людей поглинає смерть, небуття, а музика залишається, і спів залишається. І це наша єдина втіха

Їдучи на Відрадний, сам собі наспівую «Летить галка через балку» і бачу зелені трави смуги відчуження понад залізницею, корів, що розбрелися по широкій рівнині, захеканий паротяг, зелені пасажирські вагони, синє небо та сонце над ними, і розірваний швидкістю й вітром Гришків баритон віддаляється, віддаляється, стає невимовно сумним і самотнім, як він сам тепер.

Та й, летячи, кря-а-аче...

Як він брав тоді за серце мене, школяра! Брав і не відпускав... Бере й не відпускає й досі...

Все життя так і бачу і поїзд отой — «Харківський кур'єрський», що пролітає через Лоцкине, не зупиняючись, і мчить далі, рвучи повітря на шмаття, сіючи Гришкові розірвані співи на смугу відчуження вздовж залізниці, на оброблені радгоспні поля у безмежнім степу — колишньому Дикому полі, бачу і Люстру — велику, золотаву, з білою лисиною через усю морду і лоб: стоїть біля самісінької колії, нюхає повітря вслід за поїздом і, нашорошивши вуха, здається, теж дослухається до розіраного вітром і швидкістю баритона Гришкового. Стоїть, і слухає, і довго-довго дивиться вслід поїздові, доки і гуркіт його, і розірвана мелодія не затихнуть зовсім. Тоді вона за дере свою білу голову і майне десь на буряки, у шкоду, а за нею й уся череда нетелів — ситих, вигуляних дволіток, що забули своє призначення та не знають, куди подіти нерозтрачену енергію.

Набідуюся з ними того літа: і огорожу поперепускають уночі та опиняться аж на гряді або на молодій кукурудзі, ви-

полосувавши її тендітні й солодкі стебла, то молоденькі бурячки зріжуть, мов бритвою. Мене лятимуть за цю шкоду, за ці збитки, призвідцею до яких завжди буде Люстра. І я не раз плакатиму нишком у степу від її вредного норову.

А тепер плачу за Гришком, як тільки почую його голос:

Ой зійди, зійди, ясен місяцю,
Як млиновеє к-о-оло.
Ой вийди, вийди, серце-ді-і-івчино,
Та й промо-ов до ме-ене-е сло-о-во...

Ніхто ніколи більш так не заспіває! Із самісіньких верхів — з «до» останнього, найвишого — починається ця дивовижна пісня і, пройшовши всю гаму до останньої ноти, закінчиться «до» першим, найнижчим. І все це Гришків баритон неповторного чарівного тембру виспіває, як в купелі викупає, і поставить перед нашими душами одну з найкращих народних пісень у її первозданній красі. Тільки подив лишається: які ж талановиті люди її створили?! Народ створив — от хто! А вище за народ буває тільки Бог, у якого він вірить. Народ — наймудріший, найгеніальніший. Його не вдавалося обдурити ні царям, ні королям, ні гетьманам — усіх бачить наскрізь! От тільки від гноблення захиститись не вміє: правителі завжди хитріші й підступніші. Але ніколи не мудріші за нього.

Тепер «сучасно мислячі вчені» закликають еліту не змішуватися з масами, щоб не втратити свою елітність! Пропагують «дискурс антинародництва», нарікають і бідкаються, що здалеку, з Італії, наприклад, наша література виглядає надто «зафольклоризованою». Себто насичена відтворенням народного життя, його сучасних проблем, його історії. А треба, мовляв, відтворювати життя й проблеми еліти. А якщо еліти нема? Що тоді? Копирсатися у власному елітарному «я», хизуватися своїм егоїстичним ставленням до дійсності та до свого упослідженого, пограбованого спритниками народу!? Саме з цих спритників — бандитів і крадіїв — і формується сучасна еліта, яку треба брати в лапки через її несправжність, так само як «новые русские» та «нові українці», яких в порядному домі й на поріг не пустять. Ні в Європі, ні в Америці, ні в Японії, ні в Китаї.

От чому, на догоду «планові Даллеса», не в пошані у нас ні класика, ні народні пісні. Дайош естраду! Дайош балаган! Дайош Елвіса Преслі та Мадонну, що, роздягаючись догола на сцені, маніпулює хрестом між розсунутими стегнами, глумлячись над християнськими святинями! І навіть видатні наші оперні співаки числять за нею неабиякі здібності, не розуміючи, що цю блудницю просто розкрутили й нав'язали пуб-

ліці конкістадори й акули «шоу-бізнесу». На глум, на бездуховність та вседозволеність! Убити в людині все людське — ось головна мета!

А такі генії, як Гмиря й Гришко, як Козловський і Довженко, протистоять цьому содомітству й розбещеності! Нащо ж вони здалися насаджувачам «нового порядку на всі віки», під чю дуду танцюють всі уряди й президенти пострадянських суверенних держав? Або не розуміючи, або не тямлячи, або не помічаючи цього. Бо куди ж ти дінешся без кредитів?! В кредит існуємо, в кредит будемо й гинути, як накажуть. А ні — Косово, Ірак, Югославія! Ракетно-бомбові «миротворчі» удари. Оце й увесь «цивілізований» світ, у який нас привели і ведуть далі... Як у прірву!

Востаннє бачитиму Гришка влітку надвечір, йтиме повз стадіон «Динамо» вниз до Хрещатика під парковим мостом — дипломною роботою Євгена Оскаровича Патона — під руку з дуже вродливою молодою жінкою в чорній сукні. Серед літа — і в чорному. Чому й він серед літа у чорному костюмі? Тепер уже ніколи не визнаємо. Бо заговорити з ним не посмію.

З протилежного тротуару побачу його, коли він проходить саме під тим ажурним мостом, кваплячись і зосередившись на своїй дамі.

У неї прекрасне, біле-біле, інтелігентне обличчя під чорним, як ніч, волоссям, великі журливі, замріяні очі, чорні й глибокі, тонесенькі чорні брови, і чорні важкі коси скручено на потилиці у важку корону. Аж занадто важку для такої тендітної голівки. Тонка талія над крутими й довгими стегнами; гінка й довгонога, з гарно розвиненими тугими грудьми, вона виглядає як іспанка, італійка чи аргентинка. Наділена якоюсь особливою витонченістю, струнка й елегантна. І я, вражений такою вродою, далекою й недосяжною, не зважуся гукнути Михайла Степановича в присутності такої гречної й шляхетної дами. Ще безглуздіше було б гнатися за ними, коли вони минають мене швидко й заклопотано.

Стою й дивлюся їм услід, ніби відчуваю, що бачу Гришка востаннє. Ох, який же він красивий поруч з такою вродливою й породистою жінкою!

Так проходять повз нас найдивніші та найнесподіваніші види. І їх ні зупинити, ні повернути...

Так і він іде і проходить повз мене у Вічність, мій улюблений Гришко з дивовижно вродливою жінкою, що судилась йому від народження, а трапилася, можливо, на схилі життя, на останньому його пррузі. Ідуть і зникають на гамірній Європейській площі. І, хоч вони обоє в чорному, смерті для них

ніби й немає. Так і йтимуть в моїй уяві до кінця моїх днів, стрункі і вродливі, у київське літнє надвечір'я, прекрасне, як Вічність.

А може, смерті і справді немає для таких людей, як Гришко? Казав же, що Наполеони не вмирають ніколи. А генії?

Тепер я розумію, про що грали оті оркестранти послові Японії, — вони грали про Вічність і про Безсмертя свого народу, розкиданого на островах. Але й про безсмертя людського духу грали теж.

Конча-Озерна, 26 січня 2000 року

ЛЕВ НЕ ПОВЕРТАЄТЬСЯ ПО СЛІДУ

З Гмирею поталанить більше...

Поїзд «Сімферополь — Рига» прибуває у Київ надвечір. Сіється дрібен дощик, в'їдлива мжичка висить над містом, і калюжі на привокзальній площі брижуться від північного вітру. Нудьга...

Жінки під парасольками. Чоловіки з піднятими комірами пальт і плащів та насунутими на брови капелюхами — всі біжать, квапляться, тікають від негоди. Заходить рання ніч, а я один як палець. «С кем же я эту ночь коротать буду?..» — незабаром почую, опинившись на сьомому небі. Бо на зупинці таксі, над великим і нетерплячим натовпом — барвиста афіша: під казенними чорними літерами «Колонний зал філармонії» на сонячно-золотавому тлі червоно-зелений веселий напис метровими літерами: «Борис Гмиря». А внизу, трохи меншими: «Романси композиторів світу на слова О.С.Пушкіна». І вже зовсім дрібно — сьогоднішня дата і час: «19.00». Якраз встигаю!

Стрибаю в таксі зі своїм кейсом — воно замовлено до філармонії, — і прощайте, СПУ, «Еней», прощайте, друзі, за якими в молодості тужимо, а в старості забуваемо, прощайте, застілля — посиденьки і розмови ні про що. Скільки за ними часу змарновано, справ недороблено, творів недописано! Хоч раз вирвуся з цього зачарованого кола...

Біля філармонії — натовп. Аж до національної бібліотеки. Впадаю у відчай, мов викинутий на пустельний острів матрос затонулого судна. Аніякісінької надії. І раптом з чергового таксі вискакує розгублена дівчина з двома квитками напоказ — розчервоніла, збуджена, — таксі не відпускає, тримається за відчинені дверцята:

— Кому?

Натовп, мов навіжений, кидається до неї. Але я — найближче! Блискавично вихоплюю в неї квитки, вручаю гроші:

— Ідьте!

Вона дякує, пірнає в салон і мчить в аеропорт чи на вокзал.

На мене налітають: «Другий зайвий?»

Підходжу до солідної дами, що смиренно стоїть під парасолькою:

— Будь ласка...

Вдячний погляд, легка усмішка, негативний кивок:

— Мені принесуть.

Одриваю й віддаю, не дивлячись кому. Квиток виривають, перед обличчям майорять розчепірені пальці, і я ледве встигаю затиснути в кулаці власний квиток, щоб не вихопили і його. Виборсуюся з натовпу і рвуся через такий самий натовп до входу, бо з розчинених дверей лунає вже перший дзвінок. Миттю передаю пальто і кейс гардеробниці та тільки оце зараз розгортаю квиток: «Ряд 6. Місце 12». Оце поталанило!

Доки пробираюся на своє місце, на мене, мов гірський обвал, обрушуються оплески. Всі стоять, і зайняти крісло легко. Обертаюсь до сцени — Гмиря біля рояля.

Сьогодні він у чорній фракчній парі з чорним метеликом. За два роки, відтоді, як ми бачилися з ним на Смоличевому ювілеї, не змінився анітрохи. Схуд і здається ще елегантнішим. Стоїть біля рояля, кланяється, а зал гримить овацією, чуються передчасні вигуки «браво!».

Він ніби впааний в сцену втіленням класичної музики: здається, стоїть отак з дня її виникнення у найкращих зразках і стоятиме вічно, скільки вона й існуватиме! Сам класичний — і внутрішньо, і зовнішньо: увібрав, здається, в свій образ всіх геніїв світу, всіх вокалістів. Давніх, теперішніх і майбутніх.

Зал гримить овацією. Крім захоплення його талантом, меломани-завсідники висловлюють свій протест проти вигнання свого кумира з Опери, засвідчують своїми оплесками любов до нього, свою відданість, солідарність: «Ми з вами, Борисе Романовичу! І за несправедливе ставлення до вашого таланту любимо вас ще більше!» Ось що означають ці передчасні оплески. І наелектризованість залу передається й мені, невігласу, бо я ж нічого не знаю й не відаю у своєму богоспаємому Миколаєві.

Зал гримить овацією, а він кланяється гордовито, величаво, не запобігливо, а якимось інтимно: «Я розумію, чого так палко аплодуєте. Дякую, що й ви розумієте мій стан, моє становище і протестуєте проти свавілля і несправедливості. Я ваш, ваш! І ніколи вас не підведу...»

Постава горда й велична, а обличчя — грубувате, мужиче, з тяжкими та мужніми рисами. Але надзвичайно добре, мудре, одухотворене і надійне: з таким лицем не фіглярствують, не брешуть, не фальшивлять. Такі обличчя, напевне, були у візантійських та римських імператорів, полководців та філософів. Величава серйозність і справжність у всій його постаті. Могутнім інтелектом світиться високе чоло. Очі сяють затамованою пристрасстю і силою, на обличчі — суто українська мрійливість, лагідність, ледь поблажлива зосередженість: «Я все бачу, все розумію. Я люблю вас. Для вас я живу», — кажуть його очі залові, і зал заспокоюється, всидається, перетворюється на слух...

Утро туманное, утро седое,
Нивы печальные, снегом покрытые...
Нехотя вспомнишь и время былое,
Вспомнишь и лица, давно позабытые.

Голос ллється, рокоче, рветься з грудей, і його треба стримувати, а не спонукати, вправляти у настроєві глибини, закладені в геніальних віршах та в не менш геніальній мелодії. Вітер віє в ущелинах, і гори та скелі резонують у тому голосі, і мені ввижається степ мій, покинутий, порожній і забутий, наче там давно вже немає ні мене, ні всіх тих найближчих, найрідніших, найдорожчих, кого я любив і люблю все життя, а вони мене покинули й забули. І мене, і степ, якому байдуже, хто по ньому їде, хто живе в ньому і помирає, хто любить чи сумує. Бо він — вічний, величний і неприкаяний. І вже немає ні Тургенєва, ні В.Абази — є тільки Гмиря з його божественним едвабно-оксамитовим голосом, басом такої краси й чистоти, що ні уявити, ні побажати кращого неможливо. А він рокоче, він манить і кличе розділити з ним тугу:

Вспомнишь обильные страстные речи,
Взгляды, так жадно, так робко ловимые...
Первые встречи — последние встречи,
Тихого голоса звуки любимые...

Гмиря вже не тільки співак — він і поет, і композитор. Він — це ти! Бо це ж ти відчуваєш своєю душею все те, про що він не тільки співає, а облагороджує всі найпотаємніші твої почуття, настрої, переживання. Він викликає їх і вкладає тобі в душу. Причетність до чогось великого й благородного, сущого й омріяного огортає тебе й підносить у власних очах, єднає з геніями, що створили і творять зараз на сцені оці шедеври. Єднає з твоїм народом, з усім людством, і хочеться бути

достойним цих світлих почуттів і настроїв, цього високого пориву, цієї світлої печалі. І чужий сум стає твоїм власним завдяки голосу Гмирі:

Вспомнишь разлуку с улыбкою странной,
Многое вспомнишь — родное, далекое,
Слушая ропот колес непрерывный,
Глядя задумчиво в небо широкое...

Цей дивний, заворожуючий голос, не вичерпавши себе і на найвищих нотах, знижується до рокітливих рулад, стишується до такої ніжності, сповнюється таким сумом, що й не помічаєш, як сльози котяться по щоках. І всі ті, кого ти любив у житті і втратив назавжди, оступають тебе та не зводять з тебе своїх зажурених очей, що закрились навіки і вже ніколи не глянуть на тебе. Що в тому погляді, відродженому голосом Гмирі? Докір? Моління? Прощення? Сум і жалі за всім, що не збулося? Хіба ж знаєш...

І все, що ти б хотів сказати їм зараз, вся твоя любов до них і туга за ними, обертаються на Гмирю. Він незворушно і величаво вклоняється залові, а значить, і тобі, тримаючись правою рукою за рояль, а ліву опустивши вниз. І хочеться обняти його, цілувати ту руку, бо не Гмиря перед залом — сама музика, музика, музика... Поезія і оті дивні слова, ота дивовижна мелодія, що так їх доповнює та освітлює. Їх давно вже нема — ні Тургенева, ні Абази, — а є Гмиря, який їх ніби воскрешає. Отож він і є оте високе й чарівне мистецтво, ні з чим не зрівняне в красі своїй і довершеності, з його чарами і вірадою наших душ. Воно й нас облагороджує, очищає од скверни повсякденності.

З цими дивовижними словами і музикою, втіленими в незрівнянний бас Гмирі і знову повернутими до життя його геніальним співом, ми линемо в піднебесні далі духовної краси, чистоти й благородства людських почуттів і взаємин. І Гмирю ніколи ніхто не замінить і не заступить, хто б і коли не прийшов.

А тепер уже й Гмирі немає — відлетіла його душа вслід за душами Тургенева і Абази. Мимоволі думається: отак — були і нема?!

Страшно не те, що нема,
Страшно, що вже й не буде... —

напише Борис Олійник з іншого приводу. І вслід за ним починаєш розуміти: вітри часу розвіють усе на світі — забудуться й наші імена та обличчя, як забулися ті, про кого тут йдеть-

ся, хоч які великі і славні, заноситиметься піском забуття пам'ять про всіх, хто був тут, на землі, і пройшов, мов вічний блукач і тимчасовий житель. Так було, так є і так буде вічно...

«Утро туманное» Гмиря співатиме і вдруге, і втретє. А зал шаленіє. Люди стоячи слухають, стоячи аплодують, кричать «біс!», «браво!» й за четвертим разом. І доводиться оголошувати перерву. Але те ж саме буде з «Мы сидели вдвоем...», і з «Я одинок», і з «Уймись, сомнения страсти», і з «Ах, ты, ноченька». І романси, і народні пісні – все виконується по кілька разів. А зал все більше шаленіє від захвату. І мимоволі дивуєшся: як можна запам'ятати романси на слова Пушкіна, Гете, Гейне, Бернса, Буніна, Мережковського, бо концерт розширюється до світового романсу. Виявляється, Гмиря носить ці скарби все життя і оце тільки зараз віддає нам щедро все, що виносив, виплекав, вистраждав і передумав.

Це – його незапланований бенефіс. Борис Романович, що називається, сьогодні в ударі – на нього сходить Божа Благодать. Так він не співав, можливо, ні разу в житті! Після виходу з Опери це – реабілітація у власних очах, в очах усіх його поклонників і поклонниць, що зібралися сьогодні у цьому залі. І я щасливий, що чую і бачу в Зоряний Час найвидатнішого співака України ХХ століття.

В перерві прориваюся до нього в гримерну – куди там?! Набилося таких, як я, захоплених і схвильованих, повноповнісінько! Не протовпитися й не продихнути. У багатьох захоплення в очах. Жінки плачуть, не криючись, і сльози течуть у них по щоках. І – квіти, квіти, квіти! Гвоздики, троянди, кали і гладіолуси пізньої осені! Всі линуть до Гмирі, тягнуться до нього, напірають, кричать безглуздо-захоплено. А він, ніяково всміхаючись, буквально вилазить зі строго підігнутого фрака. Зриває з шиї метелика, розстібає й скидає сорочку. Лишається в самій майці – плечистий, грудастий, м'язистий, і його любя Вірунька з подругою спочатку витирають, а потім обмахують рушниками, немов боксера між раундами.

А він комусь усміхається, щось відповідає знайомим, віджартовується, і в його доброму настрої багато щастя, вдовolenня, радості, затаєного тріумфу, якого так прагне його змучена несправедливостями душа.

– Вертайтесь в Оперу! – кричать йому. – Такого співака, як ви, там ніколи не було й не буде!

– Лев не повертається по сліду, – зітхає Гмиря. – Щойно прочитав роман Сабіта Муканова. Ніби про мене, – всміхається стомлено. – Принижуватися не можу й не хочу. Та й співати там уже ні з ким. Зовсім нова трупа. Нові режи-

сери. «Всякому городу нрав і права» — Сковорода на всі віки. «Мы теперь уходим понемногу в те края, где тишь да благодать...» — не турбується: чують його чи не чують, заглиблений у себе.

У цьому тлумі й бедламі, в гомоні і криках він спокійний, добрий, привітний. Якийсь особливо доброзичливий і простий. Майже домашній.

Великі люди ніколи не бувають пихаті. Вони завжди прості, безпосередні й невимушені. Але, боронь Боже, не розв'язні! Без хизування, без пози, без напускної величавості, що маскує нікчемність.

Гмиря — звичайний, типовий українець: трохи ніби вайлуватий, ніби натоптаний, ніяковіючий і скромний.

А фрак одягне, стане біля рояля, злегка відкинувшись назад, обіпреться обома руками, випнувши груди в білосніжній манишці, — Імператор, Король, Переможець! Не підступись. Отакі, я певен, були Толстой, Бетховен, Мікеланджело:

Він був старий. Старий він був. Помер.
Йому лизали руки епілоги...

Це — Ліна. Про Буонарроті. Пам'ятаєте?

Гмиря — не старий! Могутній Бас в розквіті сил. Ще могутніший мужчина. Того вечора спів його набуває якогось містичного змісту і звучання. І зачарований зал більш не сяде: або стоїть, завмерши, насолоджуючись незрівнянним басом, або кричить «браво!», «біс!» і б'є в долоні, мов на стадіоні «Маракана», «Уемблі» чи й «Олімпійський», — куди там футбольним уболівальникам!

Вже й Лев Острін — незмінний акомпаніатор Гмирі — дістає раз у раз білосніжну хусточку і витирає піт з чола і обличчя, а Борис Романович, ласкаво всміхаючись, поглядає на нього, величаво вклоняється захопленій публіці, а потім повертається до Остріна, киває: повторюймо, друже, що ж поробиш?! І так з дев'ятнадцятої години вечора до першої години ночі.

На все життя западе в душу і залишиться в пам'яті той видатний, зоряний концерт незрівнянного Бориса Романовича Гмирі. Жаль, не було там телеоператорів і телекамер, і українське телебачення не транслювало ту видатну подію. Не знаю, що вони знімали й транслювали того вечора. Але знаю достеменно: прогавили найвидатніше досягнення не лише української, а й світової культури!

Пам'ятаю той концерт і понині. Так і вмру, глибоко переконаний: такого співака, особливо виконавця романсів, нема і під білим світом!

Але коли і що ми цінували і цінуємо по-справжньому? Чужому поклоняться вміємо – навчилися, бо нас учили цьому довго й наполегливо. Своє ж? «Дасть бі’, колись будем», – писав Шевченко з надією, котра так і не справдилась. До нинішніх днів. А може, саме нині вмирає остаточно. Бо де ж Гмиря? Де Гришко? Де Довженко? Де Бучма? Де Шумський? Де Головка? Де Гончар? Де Яновський, Рильський, Сосюра, Малишко? Де Кондратюк і Архипенко? Де брати Майбороди й Тютюнники?

Нікому ніхто не потрібен. Нікому ніхто! Гей, люди! Схаченіться!

Та чи ж нація ми? Чи «раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття?..» Не знаю й не відаю. Але ношу усіх в серці нишком, крадькома, як злодій в чужому домі. Бо все витіснили «шоу», «хіт-паради», ді-джеї, трикопійчана естрада, бізнес-клуби й нічні клуби зі стриптизом, дівчатка й хлопчики «за викликом» – оце й уся культура!

Та ще, пардон, «Джентльмен-шоу», «Элка и кореша», «Верка Сердючка» і «Довгоносики» – теж «шоу»! «Чево еше изволите?» в суверенній та незалежній Україні? А-а-а, в Європу, кажете?

Ми вже давно аж за Європою!

О’кей?!

А Гмиря все-таки був, є і буде! І як тільки виберемося із злиднів матеріальних, економічних і фінансових, як тільки заводи й фабрики почнуть працювати, а робітники, селяни, інженери, лікарі і вчителі одержуватимуть зарплату і згадають про свою духовну і моральну ідентичність, отоді й згадаємо і Гмирю, й Гришка, і Довженка, й усіх перелічених наших геніїв і талантів, і вся оця естрадно-сексуальна, содомітська і диявольська сухозлотиця облетить, оголивши своє потворне нутро, і над Україною зійде ясне сонце її національної культури – істинне, золоте, вічне!

«Нехай мати усміхнеться, заплакана мати!» – Шевченка ми теж згадаємо і віддамо йому належне.

Конча-Озерна, 29 січня 2000 року

СПИТАЙ: ХТО МИ?

*Смерть кожної людини здригнує й мене, бо
я єдин з усім людством, а тому не питай,
по кому б'є Дзвін: він дзвонить по Тобі.*

Джон Дон

Від древнього народу майя нічого не лишилося – його стерли з лиця Землі іспанські завойовники, оті жорстокі й шалені конкістадори.

«Книги майя були знищені під час іспанського завоювання, – свідчить «Большая советская энциклопедия» (том 26, стор.87). – Глава францисканської місії в Юкатані Дієго де Ланда спалив у 1561 році бібліотеки майя. В результаті християнізації древні індіанські письмена були повністю забуті індіанцями».

Вдумаймося у цей енциклопедичний запис! Згадаймо також строфу Дмитра Кременя з його «Пекторалі», удостоєної Шевченківської премії 1999-го:

Київську бібліотеку спалиш –
Не Александрійську, то й простять.
А чорний сніг і біла галич
Уже з Чорнобиля летять...

Чи не нагадують нам оці тексти культурну і мовну ситуацію та перспективи демографічного процесу в нинішній Україні? На рідній, нашій, «не своїй землі»?

Але почитаймо далі БСЭ: «Джерелами для вивчення писемності майя є три уцілілі рукописи (т.зв. Дрезденський, Мадридський та Паризький кодекси). Крім того, археологічні експедиції відкрили велику кількість написів на стелах, вівтарях, стінах будівель, кераміці і т.д. Ці написи, іноді досить об'ємні (наприклад, ієрогліфічна драбина в Копане), охоплюють період часу понад тисячоліття. Письмо майя – єдине суто ієрогліфічне письмо в Америці.

Вивчення писемності майя розпочалося після публікації Кінгсборо (9 томів 1831–1848) уцілілих рукописів та видан-

ня 1864-го «Повідомлення про справи в Юкатані» Дієго де Ланда, в якому наводиться ряд ієрогліфів.

Численні безрезультатні спроби дешифрування робили вчені різних країн, особливо США, Франції, Німеччини» (там само, том 26, стор.87).

І тільки розвиток міжнародної комп'ютерної системи, зокрема електронних каналів «Інтернет», дав змогу розшифрувати найтаємничіший напис на вівтарях храму, поглинутого джунглями Гватемали і знайденого лише зараз із вертольотів. Його довелося буквально вирубувати з віковичних дерев та ліан, що вирости на його апсидах, банях, портиках і порталах та обплели суцільним мереживом. Тільки білий камінь, з якого цей храм було збудовано, просвічувався крізь зелень. Тому його помітили вертольотчики ВПС США і потім самі ж доставили сюди експедицію вчених і робітників.

Вирубавши з джунглів та розшифрувавши з допомогою наймогутніших комп'ютерів цей, здається, не людський, а божественний напис на вівтарі забутого й покинутого храму, вчені, з'їхавшись з усіх країн та континентів, ухопились за голови, прочитавши:

«Ти, котрий пізніше явиш тут своє лице!

Ти захочеш дізнатися: хто ми?

Спитай вітер. Спитай хвилю. Спитай зорю. Спитай бурю. Спитай Землю — Землю страждання, Землю прощання і Землю улюблену — хто ми?

Ми — Земля!»...

Збожеволіти можна від немислимої, нечуваної та незнанної досі поезії!

Що хотіли виразити й сказати нам ті, приречені на вигибання, що лишили нам цей напис?

Що означає цей напис для нас, нинішніх? Що значить він для нас, українців? Благання? Заповіт? Попередження? Заклик?

Задумаймося: хто ми? Що з нами робиться? Куди нас ведуть? Хто нас веде? Куди йдемо? Задумаймося — гірко задумаймося...

Війни немає, а в Україні щороку гине 400 тисяч чоловік! Щороку наша нація без війни втрачає армію Паулюса, колись знищену в Сталінграді!

Тоді Гітлер, у лютому 1943-го, оголосив траур по всій Німеччині та на всіх завойованих територіях. А у нас зараз оголосити траур нікому. Ніхто не здатен подивитися у вічі своєму народові і сказати правду: чому гинемо?! Самі себе теж не питаємо...

Вмираємо тихо і смиренно — куди там тому древньому народові майя! Він боровся проти своїх поневолювачів і гинув у боротьбі, захищаючи свої храми й бібліотеки, безсмертні написи на вівтарях і стелах. А ми конаємо мовчки, покірно, мов українські сиви й муругі воли, якими чумаки возили сіль Землі із Криму, а селяни орали й засівали ниви.

І нікому оголосити траур за нами, за наш терплячий й роботящий етнос, що тисячоліттями годував хлібом усіх, навіть своїх поневолювачів і завойовників, не питаючи, що у них за душею, що вони думають про нас, добрих і щедрих.

Хто ж заступиться за отих забутих трударів, викинутих на смітники й звалища, де вони риються в покидищах, порпаються в контейнерах, визбируючи недоїдки зі столів ситих і розгодованих своїх грабіжників, котрі й згадують їх тільки перед і під час виборів як електорат, щоб сховатися під парасольку депутатської недоторканності. Скуповують їхні голоси за продуктові подачки та за гроші, вкрадені у них же! Таки в них, пограбувавши й привласнивши шляхом «прихвацизації» надбане тяжкою їхньою багатолітньою працею і зробивши нещасними їх, та дітей їхніх, та онуків.

Не могу дивитися на оті базари, що починаються від самих наших порогів! Тягнуться по всіх вулицях і провулках. Що зробили з моїх роботящих співвітчизників — робітників, інженерів, майстрів, конструкторів, учених, котрі на страшенному осонні, у зливу і град, в морози й хурделиці гибіють у базарних рядах, розстелених по землі, по тротуарах та сходах. Як у війну! Як в окупацію! Хоч ми ніби ніким і не завойовані.

Ось що таке «ринок», «риночна система», віртуальна панацея від усіх економічних «лих» адміністративно-командної системи, якою нас не перестають лякати, маючи за дурнів!

У торгашів «мелочовкою» перетворені горді майстри і вчені — вся наша роботяща нація. Бо коли подумаєш про селян, то й за голову вхопишся, там все вже пропало. Колгоспи знищено. Землю роздали «у вічне користування» без прийнятого Верховною Радою Земельного закону чи кодексу. А обробляти її нічим. Значить, залазь в борги. А потім за ці борги землю в тебе заберуть чорти нетруджені, ті самі твої грабіжники, за ціну, яку визначають самі. Тобто — задарма! Бо законів або нема, або вони не працюють. Он заарештовують наших розкрадачів у інших країнах, а у нас їх, навіть якщо вони вкрали мільйони, розтринькали банки, вивезли за кордон десятки й сотні мільйонів доларів, якщо крадуть у держави цілі пароплавання, їх відпускають з підпискою про невиїзд, і

вони теж опиняються за кордоном, біля своїх грошей на банківських рахунках.

Або роками судять, а через кілька місяців випускають. Ніби на глум.

Журналістів убивають серед білого дня, як Бориса Дерев'янка, Георгія Гонгадзе, Ігоря Александрова та багатьох менш відомих, а вбивць вигадують, хапають кого попало, і нікому нічого не доведеш. Жодного замовника вбивства не встановлено. Бо і замовляють, і розслідують, і беруть «під контроль» одні й ті ж самі. Все видно як на долоні простим смертним, а правохоронцям у найвищих чинах все не вистачає доказів, щоб покарати злочинців. Все розкрадається, грабується, а народ вимирає. І нікому зупинити цю вакханалію.

Ну й часочки ж настали! Як побачу отакі базари чи в Києві на Михайла Коцюбинського біля підніжжя височенних сходів, що ведуть на ринок «Центральний», чи в Корчуватому, чи у Чапаєвці, так і згадаю окупацію: тоді теж і по містах, і по селах усі жили з торгівлі. Тож чи треба когось завойовувати? Чи досить того, щоб з громадян Великої Держави зробити дрібних лихварів, торговців «мелочовкою», і нація загине. Додумалися ж «демократи» у «цивілізованому світі!» Ні тобі війни, ні окупації, а втрати, які прийнято вважати й називати «непоправними», перевищують у мирний час найстрашніші втрати тотальної другої світової війни.

Ще через десять років нас лишиться ще на чотири мільйони менше, а через сто — на сорок мільйонів зменшиться населення України. Що ж від нас залишиться? Як у тій казці про вовка і ягня — рижки та ніжки?

Саме й лишиться отих десять мільйонів, а може, й десять відсотків, про які так палко мріяв один правозахисник — колишній в'язень мордовських таборів. Засмучений та обурений відмовою друкувати його досить грубенький роман у газеті, він сказав редакторові, розмірковуючи вголос, виповідаючи, мабуть, давно вимріяне й наболіле:

— Хіба ж це нація? Дуже багато в ній зросійщеного та люмпенізованого мотлоху! А еліти майже нема. Нікого й паном назвати. От коли залишиться 10 мільйонів — ото будуть українці! Справжні та свідомі!

Пане правозахиснику! Не журіться й не побивайтесь: через п'ятдесят років, а може й раніше, українців саме стільки й лишиться. Може, ви і такі, як ви, й помагаєте розробляти й здійснювати нинішню демографічну програму, яку простіше й точніше було б назвати геноцидом української нації? Га? Нас же й так поставлено на конвеєр винищення! Не бачите?

Відповіді ні від кого не діждемося. Але й ви, пане правозахиснику, не діждетесь здійснення своєї мрії, бо вмрете. Навряд щоб вам у такому солідному віці вдалося прожити ще півстоліття. Або домагайтеся від своїх хазяїв геноциду ще динамічнішого та жорстокішого, або подбайте про оті новітні досягнення науки заморожування й оживлення, що тепер здатні подовжити ваше дорогоцінне життя. Інакше вам, сердешному, доведеться терпіти оцей, по-блатному і табірному мовлячи, сорокадев'ятимільйонний «мусор», зменшений «ринковими реформами» на три мільйони.

Утрата, щоправда, для вас і особливо для ваших заокеанських хазяїв — невелика. От якби вимерло вдесятеро більше — отоді б ви вже побудували елітну чи елітарну Україну! Були б самі пани!

От тільки хто ж землю оратиме? Хліб вирощуватиме? Вугілля добуватиме і метал варитиме? Та й панами ні селян, ні шахтарів, ні металургів — аж ніяк не назвеш! Особливо, якщо їм ще й зарплату не платять! І куди ж їх, капосних, подіти, щоб не псували настрої панству?!

Може б, табори та концтабори, а то й «трудоармії» незабутнього «демона революції» відновити? Так виздыхає ж з голоду й холоду і саме недалуге українське панство. Ну, як бути? Хоч і величається між собою «панами» залюбки, ну, ніяк не приживається панство в розграбованій ним же Україні! Не приживається, й квит! А так же ж хочеться пожити панами — на чужому горбі, на чужій праці! Дехто й живе вже на широкую ногу.

Мучить, та й мучить, і не перестає мучити ще одне: чому іще швидше за український народ вимирає його культура? Дивує й обурює відсутність в радіоефірі та особливо на телеекрані української народної пісні, наче вона оголошена поза законом. Живемо, як за фашистської окупації, коли нас глушили отими «всепереможними» марш-ліедами. Отак тепер глушать попсою, роком, шлягерами і шоу.

Слухаючи какофонію, що звучить з радіоефіру, дивлячись на корчі та конвульсії так званих поп-зірок, хочеться гукнути: «Хто ви, панове? Українські керівники теле- радіокомпаній чи гауляйтери, наставлені міжнародними українофобами? Хіба забули, як за радянських компартійних часів, які нині проклинаємо, склалися радіо і телепрограми? Чи тоді б дозволили забити радіоефір і телеекран бездарними й жорстокими бойовиками, мильними й ницими чужинськими телесеріалами, та й доморощеними «Елками и корешами», «Верками Сердючками» та бруталними «Джентльмен-шоу»?! Начисто

витіснівши національний театр, кінематограф, найкращу в світі українську народну пісню?!

Що це за сторонні спостерігачі роз'їжджають у нас на «Мерседесах», «Аудіо», БМВ, понаїдавши, пробачте, «лиця», як писав Коцюбинський? Та й не сторонні спостерігачі, а, здається, мало не натхненники українофобського процесу по знищенню національної культури.

Вже десять років, якщо не більше, не чути народних пісень та романсів у виконанні Бориса Гмирі — неперевершеного баса, Михайла Гришка з його баритонем унікального тембру; оксамитового сопрано Зої Гайдай не замінять ніякі заїжджі «знаменитості», як і дує незабутніх Литвиненко-Вольгемут і Паторжинського. Не чути й чарівного голосу Івана Семеновича Козловського.

А де наша славетна й неповторна капела бандуристів? На жодному урядовому концерті за десять літ незалежності її не видно й не чути! Де вишукана й благородна «Думка», якою гордився весь Союз? Де хор Верьовки-Авдієвського — пристановище національного духу, окраса та оберіг його? А Микола Кондратюк, Євгенія Мірошниченко, Лариса Руденко? Якщо багатьох з них і не стало, а інші постаріли, то є ж записи їхніх неперевершених голосів?

Та й нинішніх наших геніальних співачок в розквіті таланту і вроди: Ольги Басистюк — що зачарувала Бразилію, Південну Америку й світ, та Марії Стеф'юк — голосистої і граційної — не видно й не чути. Чого б то? Чому б то? У незалежній та суверенній Україні?!

Замість цих рідкісних талантів телебачення демонструє не класику, а паплюження наших святинь. Наприклад, шедевра Руданського «Повій, вітре, на Україну» в блюзнірському, безглуздому оранжуванні та конвульсивних корчах Ель Кравчука та його божевільної команди. Хай біснується на «шедеврах» сьогочасних попсових! І де завгодно, тільки не на Державному УТ-1.

Ще страшніше знівечив та споганив цю святую для українців пісню якийсь інший естрадний співак — стрижений та набурмосений, він не співає, а ніби погрожує всіх убити, знівечити, скалічити! З таким виразом обличчя та мімікою, з таким лютим поглядом ходять не на співи, а на розбій або на гвалтування. Пригнувшись до самої підлоги та засунувши мікрофон у рот, цей горе-співак конвульсійно вигинається, випручується з невидимих ліан і хрипить передсмертно: «... і другого любила-била-била. Гах!» — раптово випростується і сам собі плеще в долоні, заховаючи до аплодисментів зал, що теж корчить-

ся в конвульсіях, здіймаючи, ніби в летаргічному сні, руки над головами або в наркотичній маячні сіпаючись з болю.

Як можна телесуватися й корчитися, отак дружно й сомнамбулічно хитатися в такт, немов на отих сумнозвісних сеансах Кашпировського, несподівано й несподавано подарованих нам тихою-тихою, як горличка, «перестройкою» Горбачова?!

Мимоволі думається: хто ми? Дивлячись на оцих біснуватих — чортів, чортиць і чортенят, на оце офіційно дозволене знушання над національною культурою, над народними святинями, починаєш вірити в нашу неповноцінність. Бо яка ж би нація дозволила привселюдно, з головного державного каналу отак паплюжити свою тисячолітню культуру? Збиткування над Шевченком якихось психічно невірноважених зайд — гомосексуалістів чи наркоманів?! Лишається або заплакати, або визвірितись:

— Панове керманічі та правоохоронці! Ви там за що-небудь відповідаєте? Чи дарма проїдаєте державний і народний хліб на високих та відповідальних посадах? Чи й справді, як твердять здавна справжні професіонали Єрмак та Омельченко, на пню вже продано й державні телеканали і ви не маєте ніяких прав і впливу навіть на формування телевізійних програм? Бо, кажуть же, щороку з України зарубіжним телемагнатам на кшталт Березовського наша теле- радіокомпанія переказує 89 мільйонів доларів прибутку. Якщо це неправда, спростуйте її у пресі чи з телеекрана!

Питай — не питай, ваша державна, депутатська недоторканність настільки непохитна, що до вас ні муха не долетить, ні звук не долине. Вже не раз переконувались, що навіть Верховна Рада для вас — все одно що пісочниця для дітлахів біля якої-небудь «хрущовки». Де вже там обуреним телеглядачам достукатися до вашого сумління. Як же його потривожиш, коли виникають сумніви: є воно у вас чи немає? Тим більші сумніви викликає ваш слух і художній смак: може, вам усім з дитинства, як кажуть в народі, слон на вуха понаступав? І ви не чуєте й не розрізняєте мелодій?

Тоді вам дійсно все одно — що Гмиря й Гришко, що Ель Кравчук. Інакше треба ненавидіти національні шедеври, щоб замінити їх копійчаними шлягерами бердичівсько-жмеринського стибу. А геніальних співаків — так званими естрадними «зірками», у яких ні голосу, ні емоцій, ні художнього смаку — лиш риб'ячі очиці, що ніколи нічого не виражають. Така собі мертвнонароджена поп-культура для духовних поп-мертвяків, де сновигають або сіпаються в диявольських вихилясах та

прибамбасах алкоголіки чи наркомани, яких нагороджують орденами, оголошують «заслуженими» чи «народними», навіть геніями. Кого, Господи, кого?!

Від початку незалежності й суверенітету не чуємо з вашої ласки ні Бетховена, ні Моцарта, ні Бортнянського, Березовського (не бізнесмена) та Веделя, ні Лисенка і Гулака-Артемовського, ні Леонтовича та Косенка, ні Аркаса та Лятошинського, ні братів Георгія і Платона Майбород, ні Олександра Білаша з його піснями на слова Малишка, Олійника, Павличка та Михайла Ткача.

Натомість нам нав'язують «геніїв» з брутальними й анемічними претензіями на біблійність, з отими завиваннями: «Блудний син, блудний син, блудний син...». Ну й блуди і блукай собі – світ великий! Аж ні-і-і! Вони лізуть на державний телеекран, пнуться у радники до президента й прем'єра при живих наших класиках – Ліні Костенко, Борисові Олійникові, Миколі Вінграновському та Іванові Драчеві.

І ці примітивні «ринкові» вискочки ганьблять з наданих їм телеекранів своїх великих попередників, істинних поетів та композиторів, називаючи їх «вчорашніми», «консерваторами», хоч самі й нігтя їхнього не варті. Не достойні з ними навіть поряд стояти!

Чуєте, ви! Сьогоднішні скороспілі риночні генії! Вас не те що завтра забудуть – вас сьогодні не знають і не пам'ятають у тій же Жмеринці, у тому ж Бердичеві та Білій Церкві! Божодної вашої пісні не можна запам'ятати – ні безглуздох трикопійчаних слів, ні бездарної музики, хоч вона й звучить настирливо й нахабно і в радіоефірі, і з державних телеканалів. Запущена туди ким? За які гроші?

Не воля, не безцензурність для найповнішого виявлення хисту і творчих можливостей ваблять вас, а вседозволеність: «Все, що не забороняється, – дозволяється». Безглузде гасло знищення самого поняття і явища «свобода», потрактованого найяснішими умами як відчуття й усвідомлення необхідного самообмеження. «Гуляй, Васю, гуляй!» А оглянешся – не те що шпиць, а й друзок не лишиться.

Гуляєм, гуляєм, гуляємо! По чотири, по п'ять днів підряд!

А книжки не видаються, газети й журнали перманентно закриваються то через безгрішшя, то прикриваються з політичних мотивів, як закривалися «Правда України» чи «Сільські вісті» зовсім недавно. Художні колективи, письменники, режисери, актори, композитори ледве животіють, а по всій Україні – навколо столиці, обласних та районних центрів, у прибережних курортних зонах – будуються новітні вілли, кіль-

каповерхові дачі з саунами та відкритими плавальними басейнами, і ніхто нікого не питає: «Откуда дровишки?»

За яку державну чи депутатську зарплату, за який фінансовий, юридичний чи будівельний «бізнес» споруджується отака розкіш, коли поруч вимирає знедолений, безробітний, окрадений народ?! Добралася ця пошесть і до Кончі-Озерної письменницької: колись Малишко, ще 1947 року, домігся дозволу в Хрущова й Кагановича на відведення у рідному йому Обухівському районі земельної ділянки під забудову дач для письменників. І Літфонд, теж не без допомоги ЦК і Ради Міністрів, уклавши договір з найпотужнішою будівельною організацією «Хрещатикбуд», за одне літо збудував 26 дач!

Обиватель млів: «Живуть же, гади!» —

написав колись Борис Олійник у знаменитому вірші «У поета гроші завелись».

«У поета? Гроші? Та облиште!»

Були, були... Гонорар платили!

Поряд з Головком, Гончарем, Панчем, Смоличем, Малишком і Минком, котрий несподівано й для самого себе став мільйонером через свою п'єсу «Не називаючи прізвищ», будувалися й «рядові» письменники й поети: Грицько Бойко, Павло Усенко, Микола Нагнибіда, Василь Швець, Володимир П'янов, Оксана Іваненко, Наталя Забіла, Дмитро Білоус.

Це була Мекка і Медіна творчої праці та дружнього спілкування. Але час невблаганний: письменники повмирали, а дружини, діти й онуки попродавали дачі. І що ж тепер тут витворяють «нові українці»?! Скуповують по три-чотири ділянки (а ділянка — 0,4 га), зносять прекрасні цегляні будівлі і ставлять нові — розкішні, шикарні, як у Маямі чи на Канарах! Надивилися ж по світових курортах! А один з них примудрився набудувати аж чотири чи п'ять, як кажуть місцеві жителі, «Білогорських фортець» за глухими «частоколами», ніби збирається оборонятися від Пугачова.

Але ж... Яїк — далеко. Дуже далеко! Тому «фортеці» помаленьку розпродуються в міру завершення будівництва, і по єдиній нашій вулиці здійснюють ранкові пробіжки в супроводі охоронців якісь незнайомці. Щоправда, деяких пізнають і, оглядаючись вслід, кажуть здивовано: «Ти диви, мільярди побігли». — «І не бояться?!» — скаже хтось ще здивованіше.

А кого ж їм боятися? Нікому ні до чого діла немає, хоч у нас є СБУ, МВС, Генеральна Прокуратура.

Та й податкова інспекція та податкова поліція теж. Але вони здирають копійки з нещасних платників податків, яким не вистачає «прибутку», щоб розплатитися за комунальні послуги, а мільйоннодоларові державні крадії, хабарники й авантюристи розкошують безборонно й нахабно. Ще й хизуються!

Отаку «модель демократії» підкинули нам не без консультацій фонду Сороса, інституту Крібла, Міжнародного валютного фонду, Світового та Європейського банків «розвитку і реконструкції»: гроші, гроші, гроші! Все в грошах – і не в яких-небудь, а в «зелені», в доларах! Хоч вони, ці долари, нічим не забезпечені: ні золотом, ні платиною, ні державними активами. Перемігши у «холодній війні», єдина на планеті «наддержава» править світом, його економікою й фінансами з допомогою дутого, фальшивого банкнота!

Навіщо здалися групи армій «Північ», «Центр», «Південь», танкові групи Клейста, Гудеріана, Гьопнера, Гота? Нащо танки, бронетранспортери, авіація й артилерія?! Не стало іншої «наддержави», що могла б здійснити «укорот», для світового панування виявилось достатньо й фальшивого, нічим не забезпеченого долара.

Тому й усе в цьому сучасному світі – фальшиве! Немає святинь, немає вірності ні в дружбі, ні в любові, ні в товаришуванні. Про політику й говорити нічого. Все купується й продається. Людське життя? Будь ласка: Лістєв, Гетьман, Дерев'янка, розстріляний в аеропорту Донецька серед білого дня один із Щербанів з дружиною, нещасний Георгій Гонгадзе, якому й голову відрубали, й шкіру з нього, мабуть ще живого, зняли. А тепер ось Ігор Александров, забитий в офісі бейсбольними битами на початку робочого дня. Що це за держава? Що за правоохоронні органи? Що за СБУ? Все це просто оперета! Людей убивають, убивають, убивають, а вбивць і замовників не знаходять! Чому? Може, вони перемішалися – замовники, розслідувачі і вбивці?! Тоді й справді з такої чехарди, з «кучі малої» не виберешся і ні в чому не розберешся.

А що оце на очах ошелешеного «цивілізованого» світу витворяється з банком «Україна»? Єдиний банк, який обслуговував сільське господарство, або «аграрний сектор», розікрали можновладці. А тепер парламентській комісії Нацбанк, який за все це відповідає або мав би відповідати, не показує банківських документів?! Що ж це, як не прикриття злочинів? Які можуть бути таємниці у збанкрутілого чи розграбованого банку? Звичайно, тільки ті, хто саме розікрив його, хто привласнив його активи. Беріть і тягніть до суду чи одразу ж

садить у буцигарню! Не судять і не садять. А якщо й судять, то для проформи. А якщо й садять, то для «блізіру», як кажуть в нашому селі: Кудюкін он украв «під високою руководящою» Чорноморське пароплаводство, перейменоване для зручності в «Бласко», а це ж стільки океанських пароплавів, скільки днів у році! Перевів під ту «високу руку», як твердять полковники з «Антимафії», валюту, сам відсидів рік чи півтора – і вже на свободі «за станом здоров'я». А стан здоров'я такий, що організовує, тепер уже під патронатом церкви, нове пароплаводство, щоб і його вкрати. Рекламу дає в газетах!

І ніхто ніби й не бачить і не чує. Яка ж може бути довіра до такої, з дозволу сказати, влади? Починаючи з Лазаренка, що вкрав мільярди, будучи прем'єром, і перевів їх по всіх світових банках на найвіддаленіших островах в океані і материках, де й досі знаходяться нові й нові багатомільйонні рахунки, у нас для таких багатіїв не існує ні законів, ні слідчих та каральних органів, ні судів. Якщо й затримують, заарештовують і судять, то тільки в інших країнах. Що ж це таке? Як це називається? Корупція? Продажність? Суцільний бандитизм? Не знаю, не відаю...

Але... Якби хтось прийшов і спитав: хто ми? Яку б відповідь він почув?

Про духовність я вже й не кажу. Серед так званої «еліти» панує або кланова кругова порука, або розбрат і відчуження. Наклепи, плітки, політична зашореність, перебільшене уявлення про власну персону, гіпертрофоване самолюбство, самозакоханість отруюють взаємини, творчу атмосферу, скажімо, в Спілці письменників. А з літератури, як відомо, все починається: і кінематограф, і театр, і опера – з сценарію, п'єси, лібрето. Тому й вважалася Спілка письменників донедавна провідною творчою організацією України і Союзу.

Заради справедливості треба зазначити, що ці вади, на жаль, загіздилися поміж українцями здавна і отруювали життя. Вони заважали не лише дружити, а й жити у мирі та злагоді. Будувати свою державу теж заважали й заважають. І наші пращури міняли славу Жовтих Вод і Корсуня, Збаража і Львова, трагедію Берестечка на догідливість Риму та Варшаві, Москві та її юному цареві Олексієві «Тишайшому», що виявився найближчим часом мало не шаблезубим тигром. Як наш славетний гетьман Хмельницький, що під Хотином у битві з турками потрапив у полон і добре знав підступність Іслам-Гірея, – як він дозволив накинути собі на шию аркан по велінню Яна Казимира, котрий перед самою битвою під Берестечком зумів підкупити чи залякати татар?!

А ми й зараз оспівуємо «на користь чи в догоду» вихованця єзуїтського колегіуму Виговського – шпигуна Ватикану і Жечі Посполитої, що зраджував Хмеля таємно за його життя і відверто – по його смерті?! Возвеличуємо його як великого стратега і полководця, рядимо в шати українства, вкладаємо в уста народну (здебільшого – подільську) говірку, а обранця Бога – Богуна, найвидатнішого та найосвіченішого з наших полковників, героя нашої історії, дум, пісень та переказів, садимо в куточок на лаві, в самому порозі, мало не в кочергах, і затикаємо йому рот! Наче він ні голосу, ні авторитету не мав серед товариства, поміж старшиною й козаками. Але ж це – неправда. Справжнісінька брехня!

Богуна всі любили. Більше, ніж Хмельницького! Тому й славили і славлять його й досі у піснях та думах. А тоді по всіх усядах співали про нього кобзарі – ці сліпі наші Гомери.

А польське панство боялося й ненавиділо його. Хоча й захоплювалося його подвигами ратними, героїчною вдачею і вродою. Бо й серед них, шляхетних, мало знаходилося таких, як він, гречних та відважних. І навряд щоб хтось з їхніх полковників зрівнявся з ним у знаннях артилерії та у високій майстерності фехтування, яких він набув, як твердять перекази, в Італії та Франції. Недарма ж і досі ходять легенди про його знамениту «метелицю» – новий прийом в шабельнім герці, проти якого не встояли ні Сапега, ні Ян Собеський.

Саме ж Богун, замінивши полоненого татарами гетьмана, вивів з оточення козацьке військо через болото. Інакше трагедія під Берестечком була б ще фатальніша. Але й там лишилося багато нез'ясованих обставин: чому, наприклад, гетьман, подавшись за татарами, щоб повернути їх на поле бою, взяв з собою генерального писаря, котрого мав би залишити замість себе? Існує багато здогадів та припущень. Є й такий: боявся, що Виговський схилить старшину до покори своєму сюзеренові, польському королю!

А ось що пише у «Дзеркалі тижня» Микола Метьолькін до 350-ліття Берестечка: «10 липня (1651 року. – *О.С.*) вінницький полковник Богун, обраний новим гетьманом, приймає рішення відігнати Лянцкоронського з правого берега річки Пляшеви... Чому Богун не попередив тих, що залишилися, – невідомо. Польські джерела (знову польські, ніби своїх немає! – *О.С.*) стверджують: в козацькому таборі починається паніка, багато хто кричить, що Богун покинув усіх напризволяще. Козацькі полки починають відходити до переправи. Конецпольський, бачачи, що суперник відступає, кидає свою армію на відступаючих і особисто кидається в бій. За свідчен-

нями польських істориків (а де ж наші? — *О.С.*), на переправі починається розгардіяш, мости не витримують, сотні козаків падають в Пляшовець та Ікву, багато їх тоне, частина робить спробу прорватися, кинувшись на поляків». Якщо вірити чужим свідченням, картина страшна й принизлива!

А все починається з недовіри. Звідки у нас ця риса? Чому ми такі підозріливі? Мабуть, тому, що нас дуже багато зраджували: і турки, і татари, і литовці, не кажу вже про поляків, що садовили на кіл кожного, кого ловили із зброєю в руках. Історична пам'ять вибіркова і жорстока!

Як нам витравити із свого духовного світу синдром недовіри і підозрливості? Відповідь — за сімома замками! Бо й нинішня ситуація в незалежній Україні, особливо у взаємних керівній верстві з населенням або з електоратом, мало дає підстав для довіри. Дуже мало! І Берестечко — із зрадою татар та з підступністю короля Яна Казимира та колишніх православних князів Острозьких та Вишневецьких, що перейшли в католицизм на початку XVII століття й лютували гірше за правовірних католиків, — Берестечко у нас в крові!

Спасибі невгамовній, невсипущій та незрівнянній Ліні! У нас тепер є її блискучий роман у віршах — «Берестечко»! Читаючи в її інтерпретації «тую славу» чи, скоріше, — неславу, нашу найтрагічнішу поразку, лікуймо свої душі від зневіри, недовіри й підозрливості. Шануймо своїх предтеч і свою історію, якою б трагічною вона не була! Бо це ж наша історія — іншої немає й не буде! А сучасне й майбутнє виростає з нас, таки з нас, хоч ніхто нас не чує, ніхто нас не бачить, ніхто з нами не рахується. Але історію творять не тимчасовці, не грабіжники свого народу, тим більш не зайді — а таки ж Народ! У які б злидні його не вганяли...

Нині ми переживаємо ще одне Берестечко. Хай і не в битві, хай і без прямого кровопролиття, але втрати наші — колосальні! Історики твердять, що армії Яна Казимира і Богдана Хмельницького мали приблизно по сто тисяч воїнів. Що ж ці сто тисяч козаків і посполитих з косами порівняно з 400 тисячами щорічних втрат України нинішньої?! Замислімося над цими страшними втратами! Які реформи, який ринок, які «переміни» на селі виправдають ці втрати?! І чи існує взагалі виправдання винищенню, геноциду власного народу, під якими б прапорами вони не провадилися? Чи під ринковими гаслами, чи під гаслами так званої «демократизації», чи під прапорами «повернення в цивілізований світ».

У який «цивілізований»? Де править бал долар, безробіття, проституція й наркоманія? Торгівля людьми? Злидні й

безправ'я, коли не докричишся до держави, до влади, до правоохоронних органів, до преси й телебачення? Який же це цивілізований світ, коли купка спритників обікрала за одну ніч увесь 350-мільйонний народ СРСР, в тому числі й 52-мільйонний український народ, і продовжує «прихватувати» й привласнювати всі наслідки 70-літньої праці всього людю, що відмовляв собі у найнеобхіднішому і працював усе життя не покладаючи рук?!

Хіба ж у цивілізованому світі нас змушували б «лицезреть» Піховшека з його «Епіцентром», брехливим до зубного болю! А чесних, розумних людей, світочів науки, культури, літератури і мистецтва, видатних політиків і мислителів зовсім жили із світу з настанням так званої «незалежності».

Де Чорновіл? Убитий чи загинув у ДТП — найбезвідповідальніша акція.

Де Левко Лук'яненко, брати Горині, Микола Руденко, інші в'язні совісті? Не чути їх і не видно! Зате з екрана не злязять Медведчук, Суркіс, Волков, хто там ще з «олігархів», що рівняють себе до Форда?!

А де ж Мороз, визнаний — щоправда, не владою, не офіційно — істинним лідером лівої опозиції? Отим-бо й ба, що опозиції! Та ще й лівої!

Зате колишній член Політбюро і Секретар ЦК КПУ з ідеології тут як тут: партквиток і політорієнтацію поміняв — і будьте ласкаві: в славі й шані! Інститут кадрової політики очолює, красується на його фасаді. І теж не злазить з телеекрана: як тільки новий закон про утиск трудящих, тут і «вони» зі своїми коментарями! Хіба ж не цивілізований світ?!

А де ж Борис Олійник? Навіть коли був віце-президентом Ради Європи, доступу на телеекран не мав! Навіть тепер, коли після так званої «оксамитової революції» знов-таки очолив нашу парламентську делегацію в Раді Європи і вже втретє обраний її віце-президентом, не показують його і в найкоротшому телесюжеті — «випускають на залю» когось із членів делегації, а йому, всенародно відомому поетові і політикові, не дають жодного слова мовити з телеекрана. Доки ж це буде?

Доки ми будемо слухати недорік і тугодумів замість того, щоб почути Бориса Олійника, Сергія Правденка з їхнім інтелектом та блискучою ораторською майстерністю, академіка Петра Толочка, поетів Ліну Костенко, Миколу Вінграновського, Івана Драча (не службовця, а саме Поета!). Та й молоді ж уже заявили про себе на повен голос: Дмитро Кремінь — новий лауреат Шевченківської премії! Невже й Шевченківська премія дається для того, щоб поети мовчали, доки розглаголь-

ствують недоріки, вганяючи усіх нас у сон або у відразу, так що й телевізор неважко зненавидіти!

«Прагматизм! Прагматизм! Прагматизм!» – кричать з усіх амвонів і трибун. А й невтямки, що голий прагматизм убиває душу, романтичні пориви й наміри. Прагматизм убиває любов, дружбу, веде до споживацтва і ставить вигоду, зиск над усім. Прагматизм саме й породжує недовіру, захланність і розбрат. А ті, в свою чергу, руйнують нашу спільну державну економіку, вбивають нашу культуру і духовність.

Булава, «шапка Мономаха» застили світ нашим попередникам у вирішальні періоди нашої історії, позбавляли нас державності, як і тепер змагання за місце біля «корита» заважає нинішнім політикам (а чи ж політикам?) будувати незалежну, суверенну Україну. Будувати, а не «розбудовувати», як тепер, вслід за недолугими діаспорними лексичними вивертами, прийнято називати цей святий для кожного українця процес. То – будували, будували, а тепер «розбудовують»? Тобто – руйнують? Чи як? Так воно й виходить. Так уже й вийшло. Бо з десятого місця серед найрозвиненіших країн світу Україна опинилася аж на 96-му, втративши статус ядерної держави, вклавши в обліжні виробництво, економіку, позбувшись високих технологій.

А все гроші, гроші, гроші – за всяку ціну! Та все у власну кишеню! Ота проклята диявольська «зелень» з чужої руки отрує (вже отруїла!) все суспільство. Вона небезпечніша за СНІД, бо вбиває не тіло, а душу, нищить людську й національну гідність і гордість.

Принизливо бути рабами завойовників, імператорів, королів, царів. Але не менш принизливо й рабами грошей ставати чи вже й бути.

Як же вам тепер на Україні,
Генії з божественним чолом?
Знову при хазяйському коліні?
Знов перо рівняєте з кайлом? –

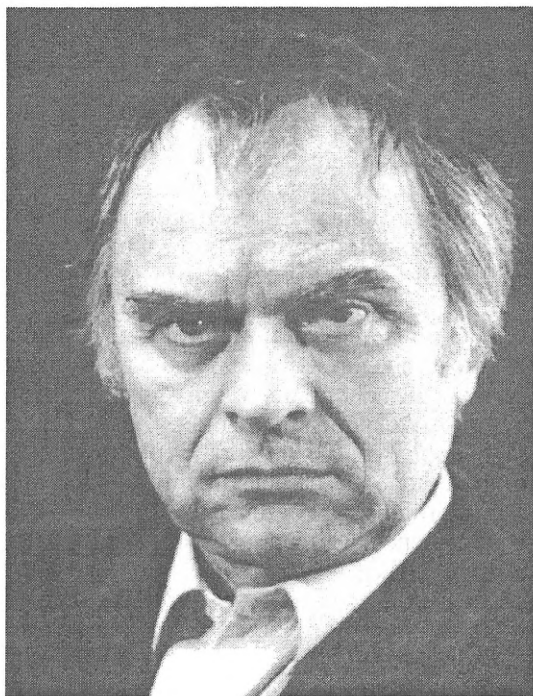
запитає Дмитро Кремень у своїй «Пекторалі». І відповіді немає...

Відчужуємося...

А як же радісно зустрічалися, коли здибувалися в Києві, приїжджаючи із своїх провінцій?

– О! Яка в тебе *ясна* машина! – гукає, припаркувавшись поряд, Павличко, подолавши відстань зі Львова. Такого означення ніхто з письменників не вживає! Воно запам'ятається на все життя. Як і ота манера класти обидві долоні на груди товаришеві при зустрічі – ніби віддає тобі всю енергію своєї

*Дмитро
Васильович
Павличко*

приятні і любові. Крім Павличка, так робить тільки Іраклій Абашидзе – Князь грузинської літератури!

Чому ж ми відчужуємося? З Павличком все зрозуміло: чотири роки відбув послом у Братиславі, стільки ж – у Варшаві. Мимоволі відчужишся. Але й це резон лише зовнішній! Щось внутрішнє, затаєне й невідворотне, є у самій атмосфері оцих метаморфоз і перетворень, які ми переживаємо нині. Буржуазність, повертаючись в наше суспільство, роз'їдає єдність і найближчих духовно і професійно друзів.

Нікому б не хотілося докоряти, бо й сам у чомусь винен. Може, старіння нас роз'єднує – так само, як непомітно підкрадається до нас?

Але як же раділи ми в геть зросійщеному Миколаєві, коли у львівському журналі «Жовтень» прочитали першу Павличкову добірку і в ній вірш:

Не я ішов – Гуцульщина ішла,
Заплакана і боса, по снігу...

За ту добірку ми полюбимо його назавжди! А він тоді – ще зовсім молодий студент Львівського університету. Босий ото

прийшов колись пізньої осені в школу, а доки сидів на уроках, випав сніг. І верталось дитя додому, застуджуючи ноженята... І душу...

Але ж запам'ятовувався не лише зміст його драматичних поезій, хай і вражаючий, а й ота самобутня тональність, своєрідна лексика й фразеологія, яких до Павличка в нашій поезії не було. Вся добірка — свіжа, мов гірське повітря, — одразу виокремить Павличка не лише з міцної когорти львівських літераторів, а й поставить його в шеренгу найвидатніших поетів України. І вони смиренно й доброзичливо дадуть йому місце в своєму строю.

А особисто познайомимося з Дмитром на першому повоєнному з'їзді в Києві 1954 року. Він підтвердить своє реноме і виправдає всі сподівання на його талант на першому ж літературному вечорі, прочитавши захоплюючий вірш про те, як мати народить його, копаючи картоплю на чужому полі, і привезе додому, не загубивши.

Михайло Олександрович Шолохов обніме й розцілує Дмитра перед аудиторією; зворушений і схвилований, попросить прочитати його ще раз, легенько підштовхне в спину до рампи, ніби втисне у велику літературу. І Павличко, зовні ніяковіючи, але з великим внутрішнім достоїнством та гідністю повторить вірш під бурхливі оплески.

А вже справжню овацію викличе другий вірш — «Коли помер кривавий торквемада...» Торквемада був далеко — у середньовічній інквізиційній Іспанії, а смерть Сталіна — зовсім близько: сталася всього рік тому! Ще не було тоді ХХ з'їзду партії, на якому Хрущов зважиться розвінчати його культ. І Павличко стане в епіцентр письменницького з'їзду, а його вірш — прапором постсталінської доби на Україні, в Союзі та, як нам тоді здавалось, і в усьому світі!

Приголомшений і окрилений першим успіхом, а то й славою, що підійде близько-близько з отими обіймами й поцілунком найвидатнішого романіста ХХ століття, — Павличко йтиме з нами Хрещатиком і, не криючись, розповідатиме, як їх збере на галявині у глухому лісі сотник чи «провідник» і накаже розійтися по домах перед лицем невідвортної поразки:

— Ви, юні діти України, маєте боротися за неї все життя! А не гинути зараз в нерівній боротьбі. Живіть довго і достойно! А мені одна дорога — на Стікс... Харон там уже давно виглядає мене, — він шасне, пригнувшись, під зелене гілля, і лісові хащі поглинуть його назавжди...

Бачимо Павличка у визнанні й славі, що несподівано впаде на нього на наших очах не на день, не на рік — на все життя! І він з гідністю зустріне свою славу, ніби певен був, що вона прийде обов'язково. Але, знав, як вередлива коханка, вона будь-якої миті зрадить йому й віддасться іншим, якщо не кидатимеш їй до ніг все нові й нові досягнення.

Про це прекрасно напише незабаром у своєму пам'ятному й прикметному есе «Павличко сьогодні» Василь Земляк: «Поет має щоразу завойовувати й відвойовувати свого читача у інших поетів, ніби вперше з'являючись перед його вимогливим зором, котрий не прощає і найменшої слабкості!»

Дмитро достойно нестиме свій хрест в літературі, зростаючи від книги до книги: «Любов і ненависть», «Чорна нитка», «Я — син простого лісоруба», «Жест Нерона», «Гранослов», «Таємниця твого обличчя», «Сонети і притчі», «Рубаї», «Пелюстки і леза», «Сонети подільської осені», «Бистрина», — всі не перерахуєш.

Його поезії проситимуться і таки ляжуть на музику Білаша. Хто не знає «Два кольори»? Або:

Долиною туман тече,
Не чути плеску хвиль його.
Припав я брату на плече
Край лісу яворового...

Мене задужали вітри
Ослабли корені мої -
Лишилось два, а може, три
Листочки яворовії.

Від холоду не чую ніг,
Кінчається життя моє.
І налітає тихо сніг
На серце яворове...

А брат мій каже: «Не журись!
Ніколи не впадемо ми!
Запалим небеса колись
Вогнями яворовими».

У цьому певна закономірність. Чим більша слава поета, тим настороженіша до нього влада! Згадаймо найбільших поетів — і наших, і російських. Так станеться й з Павличком: уже того ж 1954 року в своїй доповіді про поезію Павло Григорович Тичина, аналізуючи його блискучі переклади й переспіви

рубаїв Омара Хайяма, делікатно натякне Дмитрові, щоб надто не заривався.

— От ви — безумовно талановитий та вдатний поет — вслід за Омаром Хайямом твердите: «Крізь вікна книг нам світло істин ллється». Ніяк не коментуючи цей ідеалістичний постулат Великого Поета Сходу. А ми ж бо знаємо тепер з точки зору марксистсько-ленінського діалектичного матеріалізму, що істина не в книгах, а в реальній дійсності, в трудовому житті народу. Я застерігаю вас, молодий мій друже і колего: не приймайте на віру твердження і найбільших наших попередників, бо вони не були озброєні набутками Марксової теорії, не жили в епоху Леніна, в епоху Великої Жовтневої революції.

Я цитую автора «Сонячних кларнетів» і «Чуття єдиної родини» по пам'яті, а не за стенограмою, якої у мене нема під рукою. Пам'ять моя рідко мене підводить. До того ж запам'ятовується найголовніше, а деталі, якщо вони випадають, не мають великого значення.

Рвйний, відважний Павличко не вельми прислухатиметься до таких пересторог і навіть образиться на Максима Тадейовича Рильського, котрий, рецензуючи для видавництва рукопис його книжки «Правда кличе», категорично наполяже зняти написаний 1953 року, одразу по смерті Сталіна вірш, який потрясе усіх, хто його слухав!

Коли помер кривавий Торквемада,
По всій Іспанії пішли ченці,
Зодягнені в лахміття, як старці,
Підступні пастухи людського стада.

О, як боялися святі отці,
Чи не схитнеться їх могутня влада!
Душа єретика тій смерті рада:
Чи не майне де усміх на лиці?

— Звичайно, — скаже відчайдуш-автору Патріарх української поезії в приватній бесіді, запросивши Павличка на свою дачу в Голосіїве, — вірш потрясаючий! Але треба його зняти, бо буде біда! Надто прозорий натяк... Повірте старому, битому й перебитому поетові: я хочу вберегти вас на самому початку вашого вдалого входження в літературу. Ви ж самі погляньте, який сучасний, а зовсім не історичний мотив у третій строфі і четвертій:

Вони вже всім самі розповідали,
Що інквізитор не має, нема!
А люди, слухаючи їх, ридали...

Не усміхались навіть крадькома:
Напевне, дуже добре пам'ятали,
Що здох тиран, але стоїть тюрма.

Павличко не послухає Метра і включить цей вірш у книгу «Правда кличе», де будуть і такі вірші:

Ти зрікся мови рідної? Тобі
Твоя земля родити перестане!
Зелене листя в лузі на вербі
Від доторку твого зів'яне...

Збірку відмовляться друкувати в «Радянському письменнику» в Києві, промаринувавши кілька літ. Але Павличко видасть-таки її у Львові! Навіть устигне добру частину тиражу продати. А решту, заборонивши з подання завідуючого ідеологічним відділом ЦК КПУ Юрія Юрійовича Кондуфора, підтриманого секретарем ЦК Червоненком, буде, за висловом самого Павличка, пушено «на січкарню». Це станеться 1958 року. А на початку 1962-го Павличко переїде за підтримки Олесья Гончара, Андрія Малишка, Павла Тичини і Максима Рильського у Київ і поселиться в самому центрі! В новому будинку на розі Хрещатика й бульвару Шевченка, ніби на зло ворогам і заздрісникам.

Олесь Гончар саме тоді очолить Спілку і матиме великий вплив на найвище начальство — і державне, і партійне. А Максим Тадейович у застіллі з приводу новосілля скаже Дмитрові:

— Молодець! Добре, що ви тоді мене не послухали й надрукували свого «Торквемаду». Книжку хоч і заборонили, але вона має великий розголос.

Ще більший розголос дістане фільм Павличка і Денисенка — «Сон», знятий до 150-ліття Т.Г.Шевченка. Але як тяжко «проходив» і затверджувався сценарій! Скільки ми обговорювали його тут, у Києві, на художніх радах кіностудії і Комітету кінематографії з участю відповідальних, а то й «керівних» товаришів з ідеологічного відділу ЦК, і в Москві — в Держкіно СРСР на чолі з Романовим — учорашнім керівником ідеологічного відділу ЦК КПРС, і на засіданні розширеної художньої ради, на яке запрошувався весь московський бомонд: письменники, філософи, театральні й кінематографічні діячі усіх рангів.

Складалося враження, що Шевченка бояться!

Знову згадалося, як в кінці сорокових здавав свій фільм «Тарас Шевченко» Ігор Савченко — три місяці сидів з кіногрупою в Москві, монтували й перемонтували десятки разів

на вимогу отакого «большого жури» та все боялися показувати Сталінові. Аж доки Савченко у проєкції й не вмер. Дізнавшись про це, Сталін розгнівається і накаже негайно привезти фільм до нього на Ближню дачу, де й подивиться разом з членами Політбюро. І там всі мовчатимуть, затаївши подих. А він все ходитиме-ходитиме перед екраном, покурюючи люльку. А потім підійде до полотняного екрана, погладить його: «Харошее кино! Давайте пасмотрим еше раз...»

«Тарас Шевченко» йому дуже сподобається — про це свідчить «Тайный советник вождя» Успенського. Коли погасне екран після другого перегляду, Сталін питає:

— Таварищ Большаков, а этот Бондарчук имзет звание, награды?

Большаков побоїться сказати, що Сергій Бондарчук ще тільки студент ВГІКу, тобто кіноінституту.

— Пока не имеет ни того, ни другого, товарищ Сталин.

— А не присвоить ли ему звание народного артиста СССР? Вэликолэпно же сыграл Тараса Григорьевича Шевченко — великого поэта-революционера, друга и последователя Чернышевского и Добролюбова! А, таварищи члены Политбюро? Наградим молодого человека — пусть растет, пусть добивается новых успехов. Такой фильм! И нэ убэрэгли выдающегося режиссера...

«Сон» здаватимемо через десять років після смерті Сталіна. А перестороги будуть не менші: наглядачі найжджатимуть і з нашого, і з московського ЦК, з обох Комітетів кінематографії, перегляди за переглядами, обговорення за обговореннями, а ювілей невмолимо наближається, вже з'їжджаються гості з усіх кінців світу на 150-ліття Шевченка, і Дмитро мужньо обстоює фільм, бо Володя Денисенко знемігся і від зйомок, і од безперервних претензій — більше лається, ніж полемізує. Павличко ж, стоячи перед екраном, витримано, спокійно і переконливо доводитиме правоту і свою, і режисера. Хтозна, може, тоді й закладеться його доля кар'єрного дипломата — посла України в Словаччині та Польщі?

Особливо прискіпливо ставитиметься до кожного кадру Секретар ЦК Скаба:

— Що ото у вас за козаки у синіх та червоних жупанах скачуть по хлібах з шаблями і списами?

— По тирсі, по ковилі скачуть, Андріє Даниловичу. І скачуть вони у сні чи в уяві молодого Шевченка, вивезеного хлопчиком у Петербург.

— Це петлюрівці гарцюють по нашій землі! Ви мені баки не забувайте! Я сам їх бачив у громадянську. Теж хлопчиком. Саме такими вони й були.

Ці безглузді претензії і вигадки могли вивести із себе кого завгодно! Тільки не Павличка. Він терпеливо, цілком серйозно, хоча й не без іронії, розвіюватиме підозри переляканих партійних бонз. «Бився з ними напополам», — як сказали б у нашому селі. І, як правило, перемагатиме. Володимир Денисенко, пройшовши десятилітню «школу» таборів, полеміст не з останніх, багатиме Дмитра не покидати їхній спільний фільм на поталу оцим переляканим чинушам. І Дмитро днюватиме і ночуватиме тоді на кіностудії, виявивши і гречність до товариша, і відданість Шевченкові, і неабияку ерудицію: буквально шокуватиме опонентів знанням найінтимніших подробиць життя Кобзаря.

Фільм здамо вчасно, і він матиме величезний успіх — його покажуть всі кінотеатри саме напередодні і під час святкування 150-річчя Великого Кобзаря. Той фільм матиме велике значення і для самого Павличка, і для Володимира Денисенка, і для всієї Кіностудії імені Довженка: разом з «Тінями забутих предків» «Сон» остаточно розвіяв атмосферу недоброзичливості, що утворилася навколо студії.

А Павличкова принциповість, полемічна загостреність його суджень вигідно й корисно проявляться, і коли його обиратимуть то заступником голови Правління, то секретарем Спілки, і коли він очолить журнал «Всесвіт». Унікаючи групівщини, він однаково толерантно ставитиметься до всіх своїх товаришів по перу, незалежно від того, з якого регіону вони прийшли в літературу.

Оцю його принциповість, уважливість і толерантність не раз відчував на власній долі: і при вирішенні квартирного питання, і з виданням книг. Особливих тортур зазнаю при перевиданні «Білих хмар» в «Бібліотеці української радянської прози» до 50-річчя Радянської України. Роман мій — про колективізацію, розкуркулювання, хлібозаготівлі 1932 року, що призвели до голодомору 33-го, — зовсім випадково «проскочить» на грані, на останньому рубежі хрущовської «відлиги». А в 1968 році його буквально «просвічуватимуть рентгеном» у «Держлітвидаві» цербери Бандури. Редактор мені попадеться зовні тихий, люб'язний, але до того прискіпливий і занудний, що й книги з його рук не захочеться!

Він обсмуктуватиме буквально кожне речення, кожне слово, та все з пересторогами, — збожеволіти можна від такого «редагування». Ото була цензура!

— Нащо ви пишете з самого початку: «Дорога буде далека — через всю Україну»? — питає вкрадливим, тихим голосом, як маленького вихованця дитячого садка. — А чому не

через Білорусію чи Росію? Для чого оце підкреслення? Виокремлення? Чи не з цього й починається отой проклятуший націоналізм, коли свою націю вивисшують над іншими?

Протягом місяця день у день починалася наша робота саме з цього! І він добив-таки мене: я згодився розлучитися з найулюбленішою початковою фразою, якою «відкривався» сюжет, і замість «Дорога буде далека – через всю Україну. І сумна: в батькову смерть» – тепер стирчав обчухраний телеграфний стовп: «Дорога буде далека й сумна». Крапка! Відлетіла просторова поезія, зникла трагічна нота, в якій крилася інтрига, «закрився» сюжет! Але отаким редакторам-тупакам, обмеженим, догідливим і лякливим виконавцям начальницьких наказів, нічогісінько в світі не доведеш!

Отож, внаслідок місячних щоденних тортур, покалічивши так важко і вдало знайдений початок роману (що чи не найголовніше), бреду в Спілку до друзів, щоб розділити з ними гірку печаль. Бо куди ж і до кого йдуть із своїми проблемами, як не до друзів?

Дош... Нудьга... Сірість... Листя з лип і каштанів обпало і лежить на тротуарах, затоптане в грязюку, на душі гидко й осоружно. А в Спілці, в інтер'єрі особняка генералів Ігнат'євих, тепло, гарно, розкішно. І мої друзі саме обідають за низеньким столом: Загребельний, Драч, Павличко, Зарудний, Земляк. Здається, й Григір Тютюнник був тоді серед них, але якось ніби окремо, відсторонено через свою постійну мовчкватість. Загребельний просить Галину Сидорівну вилити з пляшок в емальований посуд «Оksamит України» – прекрасне червоне вино – і нагріти, мовляв, його треба пити тільки гарячим. А на стіл ставиться підсмажена домашня ковбаса, вгорнута кільцями цибулі, – пахощі неймовірні! Мені одразу стає легше на душі. Але за першим же фужером вина я розповідаю друзям про свої митарства.

– Як ти смів поступитися цьому невігласові початком свого роману? – аж підскакує, Павличко. – Тепер не тільки він, а навіть ти не маєш права чіпати такий вдалий початок! Вдалий і пам'ятний! Роман твій друкувався у «Вітчизні», вийшов окремим виданням у «Радянському письменнику». Його читають! Навіть за океаном: в Чикаго я зустрічався з Яремком, який там розповсюджує українську книжку, просив передати тобі вітання. Він хоче ще замовити твій роман – на нього є попит! А тут приходять якийсь задрипаний редактор, і ти дозволяєш міняти початок? Зараз я зателефоную Бандурі.

– Ага-га-га, – сміється Загребельний, – дзвони-дзвони! На Бандуру де сядеш, там і злізеш! Хоч кіл йому на голові теши!

Але Павличкові вдається відновити понівечений початок, врятувати мій роман. Часто згадую його слова на музику Білаша до того ж таки «Сну»:

«Висотала сили чужина проклята. Візьміть мене, лелеченьки, на свої криля-а-та...», — і мені хочеться плакати...

Цитуємо Павличка напам'ять, не заглядаючи «в святці», — хіба ж це не ознака справжньої поезії? Вона не забувається, лишиться, коли й нас не стане. Наприклад, чого варті хоч би такі рядки:

Він не зна, що завтра придуть люди,
Зміряють його на поруби,
Розітнуть його печальні груди,
Зроблять скрипку із його журби...

Така поезія — окраса рідної літератури! А як хвилюють, як бентежать душу його слова в Білашовому романсі — особливо коли виконують його Сашкова дружина Лариса Остапенко з її задушевним мецо-сопрано та Анатолій Мокренко з його ліричним баритоном:

Неначе дерево безли-и-исте,
Сто-оїть душа моя в полях...

Як давно ми не чуємо їхнього ніжного й замріяного суголосся?!

Великий гріх — забувати такі наші надбання!

А ще думається: «Чом же ти відчужуєшся, мій давній і талановитий друже?!» Адже іншого Павличка немає й ніколи не буде...

Те ж саме хочеться запитати й у Драча. Але, незважаючи на «позірну» (улюблений Іванів вираз!) неквапливість, він випередить мене й на 65-літті Бориса Олійника, сам поставить мені таке запитання, та ще й публічно, привселюдно висловить жаль:

— Два таких письменники — Сизоненко й Загребельний — живуть поруч в Кончі-Озерній і місяцями не телефонують один одному?! — явно осуджуючи саме мене, а не Павла.

Не почнеш же на чужому ювілеї, та ще «тамадуючи», зводити рахунки, доводячи, хто є хто? «Та нехай...» — подумається. Мало на мене наговорів за все життя назбиралося — особливо від друзів? І не питаєш на чужому застіллі: «А чому ж ти, Іване, молодший на 13 років, не привітаєш мене ні з Новим роком, ні з Днем Перемоги, ні з Днем Незалежності?»

Не питаю, бо ніяково питати, коли чествують нашого славетного товариша і Лорд Рассел із Страсбурга — тодішній Президент Ради Європи, і з Москви Юрій Бондарев з повідомлен-

ням про присудження Борисові Міжнародної літературної премії імені Михайла Шолохова, та й наші державні діячі найвищого рангу. А тепер, як ото Марко Лукич Кропивницький у своєму знаменитому дуеті «Де ти бродиш, моя доле?»:

Все питаю, все шукаю,
Аж серденько ізв'я-а-лив...

Все шукаємо винних — бачимо в чужому оці соломинку і не помічаємо у своєму власному й дровиняки!

А нас же з Іваном, здається, на все життя зводила трагічна доля його сценарію, а потім ще трагічніша доля фільму «Криниця для спраглих», який я редагував, одночасно виконуючи обов'язки начальника сценарного відділу. З цим фільмом — першою самостійною режисерською роботою блискучого оператора «Тіней забутих предків» Юрія Ілленка — нас буквально «прогнали сквозь строй», через усі інстанції, аж до парткомісії ЦК КПУ, і я самовіддано захищав і сценарій, і фільм на всіх численних обговореннях за гробового мовчання авторів, котрі, мов герої Твардовського, зробили кіно — «И навек правы!». Від чесного й суворого фільму про тогочасне село відреклися усі: і головний редактор Комітету кінематографії Кость Кудієвський, і головний редактор студії Василь Земляк, і член художньої ради наш спільний друг Загребельний. Добре, хоч директор кіностудії Василь Васильович Цвіркунов благородно й послідовно обстоював роботу молодих кінематографістів, розпочинаючи кожне обговорення фразою:

— Ну, Сашко, давай...

І я як редактор викладав наше спільне бачення фільму — його філософську глибину, життєву й художню правдивість, виразність і образність, тлумачив символи й алегорії, яких було до біса чи не в кожному епізоді, а то й кадрі. Радуватися б після тієї сірятини й бездумності, що, мов каїнова печать, позначала майже всі тогочасні фільми старих режисерів, що творчо видихлися давно, морально застаріли ще давніше, але не хотіли сходити з режисерської дистанції. Та де там?! В «директивних органах» сиділи ретрогради і начотчики ще давніші, і нам довелося пройти усі кола Дантового «Пекла». Тільки без Вергілія. Замість Вергілія і Данте, колошматив нас сам член Політбюро, голова парткомісії, добряче підпитий за обідом Грушецький. Матюкався він незгірш, ніж наш президент, але обвинувачення висував просто жалюгідні й моторошні:

— Нащо ото вашому Мілютенкові виривати з корінням яблуню й нести її до криниці з яблуками на гіллях? Та підіть

в будь-який магазин, вам продадуть готові вибрані яблука – хоч ящик, хоч два! На всю зиму вистачить! Ні, треба ж ото дерево з плодами нищити! Та воно ж ніколи не прийметься й біля криниці, скільки його не поливай!

Про які ж тут символи та алегорії трактувати?! І сиділи мої талановиті молоді товариші в тому кабінеті, ніби втрапили в іншу галактику. А з ними і я, і розумний та добрий Василь Васильович Цвіркунов.

Іван тоді подарував мені свою нову збірку віршів з автографом: «Дорогому Сашкові на довгі роки зустрічей і розлук!» Вручив її на знаменитій алеї, що тягнеться від прохідної до адміністративного корпусу вздовж Довженкового яблуневого саду, ще знаменитішого! Всі його ровесники постаріли й корчувалися по всіх усюдах, а Довженків сад, посаджений у 1939 році під час роботи над фільмом «Щорс», росте й плодоносить і досі. І цей феномен ніхто не може пояснити.

День був – рай! Середина червня, молоде літо в розповні: сонце богувало. І Іван наш – молодий-молодий! Весь залитий сонцем, що вигравало на енергійному, нервовому обличчі, віддзеркалювалося на його сократівському чолі, в усміхнених, ясных очах. І я не питаю його, як там отой його «Ніж у сонці» – чи не розплавився, бува? Бо всі ми полюбимо його одразу саме ж за цю дерзновенно-зухвалу поему! Фактично першу публікацію в «Літературній газеті». Її благословив услід за «Димарем» Вінграновського відповідальний редактор Павло Загребельний.

Сонце у Драча котитиметься по землі велосипедом, і хлопчачки гукатимуть: «Дядьку! Дайте покататися на вашому велосипеді!» Кому гукатимуть – Сонцю чи Богові? Ніхто ні тоді, ні зараз не помітив, що Драч такий самий сонцепоклонник, як Михайло Михайлович Коцюбинський! Тільки той писав: «Повернутись до Сонця спиною? Крий Боже, яка невдячність!» А цей із сонцем – запанібрата! Це була алегорична, насичена символами, по-молодечому виклична поезія – якась всуціль абстрактна і водночас дуже приземлена. Свіжа-свіжісінька в нашій застояній, «благополучній» літературі. Запахло озоном, але війнуло й рокотом недалекої грози. В нашій поезії було в кого вчитися молодому Драчеві! Але він нікогисінько не наслідував – заглядався на Поля Верлена, Кафку, Аполлінера, Війона, Уолта Уйтмена з його «Листям трави», але, вклонившись, ішов далі своєю дорогою. Так що іноді хотілося шепнути йому вслід: «Монаше-монаше, яка ж трудна твоя путь!» Та він вибирав саме найтруднішу – неходжену, незаїжджену, модерну в найкращому розумінні.

З тихих Теліжинців він змалечку рвався у великі й далекі світи! Такого рвійного потягу не зрозуміти міщухам і столичним жителям, і в цьому наша перевага над ними. Село стало трампліном багатьом видатним ученим, полководцям, поетам. Було воно й пращею для Івана Драча, який, вилетівши з Теліжинців (яка ж ласкава назва!), далеко-далеко залетів від них. У поезію, по-моєму, так і не повернувся. Зате в першому ж сценарії, написаному у майстерні Михайла Ромма в Москві як дипломна робота на вищих сценарних курсах, віддав селу всю свою душу, весь біль синівського серця! От звідки «Криниця для спраглих». Це, мабуть, найчесніший, найталановитіший твір про село у всій нашій літературі й кінематографі. А його поклали на полицю і показали аж тепер, після проголошення суверенітету України. Та на кіноекрани так і не випустили. Не випустили й на телеекран. А треба б, треба було! Бо це правда про село — вічна, а не кон'юнктурна. Хіба щось змінилося в житті отого самотнього старого батька, залишеного дітьми напризволяще, геніально зіграного незабутнім Мілютенком? І нам нічого заплющувати очі на те, як гине наше село, старіючи та обезлюднюючи. Але, перейшовши всі перелogi й спокуси світової літератури, науки, музики (зокрема, й переживши захоплення Прокоф'євим), раптом напише, несподівано для всіх:

Поховайте мене в Теліжинцях,
Де так пахне безсмертям трава.
Де ліси, мов списи, гороїжуться
І де Роська, мій Стікс, протіка.

Але цей вірш напишеться нескоро. А тоді, з першої публікації в «Літературній газеті» Загребельного, який і на роботу до себе взяв вигнаного з університету зухвальця, ми всі полюбили його за вірші у своїх провінціях, а переїхавши до Києва і познайомившись з ним особисто, полюбимо ще більше за талант і за безоглядну сміливість і чесність.

Якось, приїхавши в студійних справах до Гончара, застаю його з розгорнутою тією ж самою книжкою, котру Іван подарував мені на кіностудії.

— Читали? — показує її Гончар.

— Позавчора...

— І як?

— По-моєму, геніальна книжка. Особливо «Балада про крила».

— У нас це слово витає в повітрі вже третій день: читаємо й не начитаємося з Валентиною Данилівною. Ні-ні, та й промовимо це слово мимоволі. Як присуд...

— Дай нам, Боже, побільше таких присудів...

— І таких поетів! — перебиває Гончар, зраджуючи своїй стриманості. — А втім... таких поетів багато не буває.

— Я цю баладу, як прозу Буніна й Коцюбинського, одразу ж запам'ятав. Хочу вам прочитати. Можна?

— А чого ж, — усміхається Гончар і, відхиливши двері, гукає: — Валю! А йди-но сюди!

— Добридень, Сашо, — подає руку Валентина Данилівна, витираючи її білосніжним фартушком. — Чим хочете нас порадувати? Чи здивувати? — Вона теж усміхається. Трохи іронічно, а трохи й лукаво.

— «Балада про крила», — оголошую, ніби на якомусь літературному вечорі, бо стою перед картиною Васильківського «Козаки в степу», а господарі — в зручних і м'яких фотелях сидять і чекають.

— Ану-ну, — насторожено вмощується Валя, углибаючи в рипучому рипсі, і лукава усмішка все ще ламає їй губи.

Гончар строго зиркає на неї, потім, заохочуючи, на мене, сплітає натружені пальці на животі, суворий, зосереджений.

Якщо у вас були найстрогіші екзаменатори, згадайте їх...

Через ліс-переліс, через море навкіс

Новий рік для людей подарунки ніс:

Кому — шапку смушеву, кому — люльку дешеvu,

Кому — модерні кастети, кому — фотонні ракети,

Кому — солі до бараболі, кому — три снопи вітру в полі,

Кому — пушок на рило, а дядькові Кирилові — крила.

Був день як день, і раптом — непорядок,

Куфайку з-під лопаток як ножем прошило.

Пробивши вату, зарядили радо,

На сонці закипіли сині крила.

Голодні небом, випростались туго,

Ковтали з неба синє мерехтіння,

А в дядька в серці — туга,

А в дядька в серці — тіні.

(Кому — долю багряну, кому — сонце з туману,

Кому — перса дівочі, кому — смерть серед ночі,

Щоб тебе доля побила, а Кирилові,

прости Господи, — крила).

Жінка голосила: «Люди як люди.

Їм доля маслом губи змастила.

Кому — валянки, кому — пігулки од простуди,

Кому — жом у господу, а цьому гаспиду,

прости Господи, — крила?!»

Так Кирило до тям брив, і, щоб мати якусь свободу,
Сокиру брусом задобрив, і крила обтяв об колоду.
Та, коли захинались сичі, насміхалися зорі з Кирила
І, пробивши сорочку вночі, знов кипіли пружинисті крила.
Та Кирило з сокирою жив, на крилах навіть розжився —
Крилами хату вшив, крилами обгородився.
А ті крила розкрасили поети, щоб їх муза була не безкрила,
На ті крила молились естети, і снилося небо
порубанім крилам.

(Кому — нові ворота, кому — ширшого рота,
Кому — сонце в кишеню, кому — дулю дешеvu,
Щоб тебе доля побила, а Кирилові — не пощастить
же отак чоловікові! — крила).

Мене хвалитимуть: Гончар стримано, Валя здивовано: як
можна такий складний за архітектонікою вірш, тобто баладу,
запам'ятати?

— А за виразністю читання, то й ваші кіноактори навряд
чи краще прочитають, — чарівливо всміхнеться Валя, запро-
шуючи відобідати разом.

— Головне, — скаже на прощання Олесь Терентійович, — з
Івана треба раз і назавжди зняти тавро авангардиста, модерніста,
андерграунда, що йому шиють наші ретрогради! Ви подивіться,
який тут заряд народності, просто-таки фольклорні мотиви!

А тим часом над Іваном, над його буйною головою згу-
щуються хмари і в кінематографі — за сценарій та фільм, про-
сто-таки унікальні за своєю правдивістю й поетичністю, і в
літературі — найперше за чудесні його балади: вибиваються, й
квит, із загального поетичного ранжиру! Особливо за «Баладу
про солов'їв», яку він прочитає після похорону Володі Під-
палого на поминках за його домашнім столом. Жаль, мене там
не було! Легко уявити, яке враження справила щойно написана
балада на всіх, хто там був. Навіть на «стукача», котрий справно
донесе про неї, — вранці донос цей ляже на стіл самому Щер-
бицькому. А балада ось про що: молодому подружжю у новій
оселі не дають спати солов'ї. То хазяїн потихеньку, щоб не
збудити кохану, виходить у сад до невгамовних солов'їв, що
славлять весну і любов, і відкручує їм голови! Бо солов'ї ніко-
го й нічого не чують, коли ото заливаються руладами.

Одну ніч походив, другу, а на третю сад умер: ні звуку! А
діти стали народжуватися ...глухонімими! Отак я сприми́тизу-
вав «Баладу про солов'їв», а все одно страшно. Ні? Ну, тоді
ви ніколи не були начальником і ні за що не відповідали: ні
за літературу ні за поезію, ні за словесність. Або ж якщо на-

*Іван
Федорович
Драч.*

чальствували, то душили все це і всьому голови відкручували ще краще, ніж молодий хазяїн. Або — одрубували. Як Георгію Гонгадзе. Цей символ, ця алегорія після справного й своєчасного доносу на нашого бідного Івана поставили, як тепер модно говорити, «на вуха» весь ЦК. А тут ще й студенти КДУ зберуться на мітинг біля пам'ятника Шевченку перед університетом 25 травня 1967 року і читатимуть вірші Шеченка, відзначаючи день перевезення Кобзаря з берегів холодної Неви на теплі береги Дніпра, на оті «Гори мої високії, не так і високі, як хороші-хороші!» А між студентами й Драч — як же без нього, коли йдеться про Шевченка?!

Почнуться арешти, ув'язнення, і Драч, «чомусь» не обраний на Всесоюзний з'їзд письменників, прилетить у Москву, якимось прорветься у Кремлівський палац, налетить на мене:

— Не бачив Гончара? Не знаєш, де він? — Іван незвично збуджений, розхвильований, блідий навіть для своєї білявості — я його таким ще й не бачив. Бо він завжди незворушний, величаво-врівноважений і спокійний.

— У президії, де ж йому бути. Але зараз же перерва, — тільки й устигну сказати, як Михайло Алексєєв — фронтовий побратим Олеся — підхопить Івана під руку і поведе кремлівськими коридорами в таємну й насторожену глибину. Там я зроду не був і коридорами тими не ходив. Не знаю, з ким і про що вони там говоритимуть, але всіх заарештованих відпустять негайно, а до студентів, що в знак протесту проти арештів своїх товаришів окупують парапет головного входу в ЦК, вийде генерал-полковник Головченко — міністр Внутрішніх Справ — з цією приємною новиною. Інцидент, котрий обіцяв великі ускладнення, вичерпався завдяки рішучим діяв Драча.

Ніколи не чув, щоб Іван коли-небудь хоч словом обмовився про свою роль у цьому інциденті: він не з балакучих! Тим більш — не з хвальків. Знає ціну кожному своєму слову. Отож був приголомшений, коли він, підвозячи мене своєю службовою машиною на звітно-виборні збори Київської письменницької організації, раптом ні сіло ні впало скаже:

— А ти, Сашко, їздив у Карпати до Параджанова від парткому!

Тобто як наглядач?! А не редактор фільму і не начальник сценарного відділу? Напівживий після тяжкої операції, виснажений до краю тривалою хворобою, мало не падаю непритомний від такої брехні і наруги, від обурення таким зловісним і далекоюсяжним наклепом. Та ще від кого?! Від лютого мені Драча! Хто-хто, а Іван же знав, працюючи на кіностудії, що «Тіні забутих предків» саме я приніс і майже силоміць примусив розчарованого своїми попередніми недолугими фільмами Параджанова прочитати їх. А потім «пробивав» цей шедевр Коцюбинського і на кіностудії, і в обох кінокомітетах — нашому й московському. Звичайно ж, за підтримки Василя Васильовича та Василя Сидоровича. І взявся, за їхньою порадою, редагувати улюблений твір Коцюбинського, як і Драчеву «Криницю для спраглих», виконуючи неймовірно складні й тяжкі обов'язки начальника сценарного відділу! Робив потім усе можливе, щоб запустити Параджанова у виробництво, прикривав його сваволлю в знімальному періоді — зрив графіків і виробничих планів, — аби забезпечити йому можливість зробити фільм такий, як йому та його вельми талановитій знімальній групі уявлявся. За що й отримав п'ять доган від Цвіркунова та дві — від голови Держкіно України Іванова. Світ мені й так западався і від тяжкого стану після страшної операції, і від того, що творилося в колишньому могутньому Радянському Союзі та в Україні. То в чому ж мене звинувачує друг і брат по літературі й кінематографу?!

— Як ти можеш? — тільки й скажу, мало не розридавшись у його присутності.

І досі не знаю, що це було. Помста за те, що не зрікся своїх поглядів, коли всі вони круто поміняли політичну орієнтацію? Наговір?

І коли я нагадав йому наші митарства з «Тінями...», які я рятував своїми редакторськими висновками, як і його «Крилицю...», він раптом зупиниться, гляне на мене прицільно і прокурорським тоном, з погрозою ще більшої кари:

— Поїдемо до Машенка на кіностудію й підніmemo документи!

Того ранку згадалися мені тридцять сьомий і фашистська окупація, і я більше не сказав Іванові жодного слова.

Аж тепер оце, підбиваючи підсумки на вісімдесятому році життя, з пекучою гіркотою згадую той випадок, що розвів нас надовго.

А тим часом думається: хто ж ми?

«Спитай Зорю, спитай Бурю, спитай Хвилю, спитай Вітер: хто ми?» Це запитання, як і можлива відповідь, адресовані всім людям Землі, всьому Людству на віки вічні. Але перш за все нам, українцям.

Частіше повторюймо ці віщі, майже божественні слова і задумуймося: чи не жде нас, українців, доля древнього поетичного народу майя?

А може, вона вже вершиться? Бо хто ж скаже нам: хто ми?

І чи можемо відповісти: ми — Земля?

НАЙБІЛЬШИЙ НАШ УЧИТЕЛЬ — ЖИТТЯ

Які б премудрості не черпалися з книг, найбільшим вчителем кожному з нас є життя — його уроки в формуванні людини виявляються вирішальними.

Мені випало рано розлучитися з родинним затишком: уже з восьмого класу жив по гуртожитках, навчаючись у сусідньому селі, бо наше десятиріччя не мало. Отож із чотирнадцяти років уже був одірваний від батьків, яких дуже любив і за якими сумував неймовірно. Однак у тому їм не зізнавався, хоч вони й самі про те здогадувалися. А по тім війна, фронт — розлуки дальші й болючіші. По війні — завод, інститут, своя родина, свої ж і клопоти. Все далі й далі відходив від батьків, усе більша відстань пролягала між нами, хоч батьки на все життя залишилися найріднішими людьми, як рідне село чи місто залишається кожному найзаповітнішою часточкою Вітчизни.

І ось настав невблаганний час уже довічної розлуки з батьками: померли вони передчасно, в один рік. Це був гіркий рік, бо тяжка і страшна була втрата. Завжди знав і відчував, що значать батьки для дітей, але тільки по їхній смерті до кінця збагнув цю істину. Це вони подарували життя, руками своїми заробляли хліб для тебе, ставили на ноги, а досвідом своїм і праведним життям навчали жити, на весь вік визначивши духовні та життєві ідеали — чесність, працьовитість і, найголовніше, — вірність рідній землі, своєму народові.

Переді мною постали батьківські перейдені дороги, нива, котру вони залишили по собі зораною, засіяною, впораною. І я побачив ту ниву, ті дороги прекрасними, хоча й нелегкими, побачив їх чесними і вічними, як земля, і, може, вперше по-справжньому зрозумів, що мої батьки прожили точнісінько так, як більшість їхніх ровесників-односельців, з якими вони бідували у повсякденних турботах, з якими й колгосп організували, з якими потім долали труднощі, котрих аж занадто багато випало на долю їхнього покоління.

Спогад за спогадом обступали мене, а тої печальної осені вони множились, обсідали душу: оповили невисловлена ніжність і любов до батьків, гордість і схиляння перед їхньою чесною працею на рідній землі, перед праведним їхнім життям, спільним з життям усіх людей нашого села, з життям усього нашого народу. І я не міг не вилити ту свою мовчазну любов і тугу за ними. Мені хотілося, щоб це була книжка не лише про моїх батьків, а про батька і матір усіх моїх сучасників. Гадалося: напишу про батьків так, щоб усі мої ровесники розпізнали в них своїх батька й матір, щоб шанували не тоді, коли їх уже не буде, а за життя, щоб стали гідними їхніх трудів і сподівань.

Якось вийшло, що в роботі над романом не знадобилося того, що звемо художньою вигадкою: так праведно жили і діяли батьки, що треба тільки написати про їхнє життя та про життя їхніх односельчан просто і нелукаво, як вони жили, як працювали, бідували і радувалися, мріяли і журилися, бо жили ж як на долоні — люди серед людей, кожен свій вчинок, кожний крок свій вивіряли й робили під одним-єдиним і немеркнучим: «А що люди скажуть?» Це велика наука і великий спадок для нас. «На миру й смерть красна», — кажуть здавна в народі. Отак, «на миру», пройшло все життя наших батьків. І хоч як я люблю свої «Білі хмари», знаю і відчуваю тепер, що це тільки спроба написати, і думаю про своїх батьків та про їхнє життя і понині. Лишається надія вилити все те в інших, нових, книжках, й цього, здається,

Мати, батько, тітка Поля, татова сестра. 1915 р.

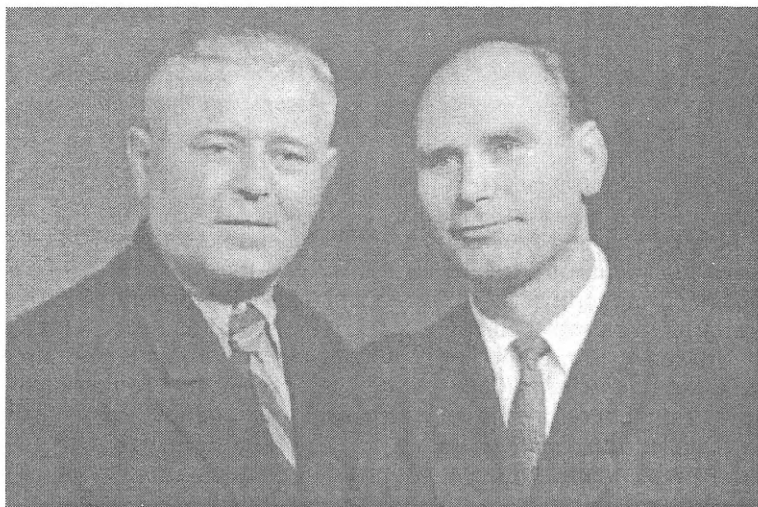
вистачить довіку. Бо батьки – це й наш степ несходимий, і стежки та дороги, якими вони ходили і якими водили тебе, малого, і поля, на яких вони працювали, і небо, під яким живемо ми і наші діти, і вітри та ранкові зорі над нашою зем-

лею, і теплі дощі та квітучі сади, всі наші радощі й болі. Про це й хотілося написати.

А ще хотілося написати про радість дитини, над якою з перших проблесків свідомості схиляється усміхнене мамине обличчя — найрідніше і наймиліше з усіх облич на світі. І про батькове тихе й ласкаве слово та про ніжний погляд услід, коли він тебе проводить в далеку дорогу, якщо ти дорослий, чи тільки до школи, як ти ще малий, теж хотілося написати. І про те, як він тримав косу чи вила під час роботи у полі, як говорив з кіньми, коли їх запрягав, чи з деревами в саду, коли оббирав на них гусінь, і як чарку тримав на свята за столом, і яких пісень співав, та як друзів своїх любив, як ділив з ними труди і труднощі, підтримував їх чи ставав на захист при крутих поворотах долі, теж хотілося написати.

Щиро кажу і визнаю: може б, краще написалося, якби взятись було за це раніше, а то ж все заступили туга, невимовний жаль за батьком з матір'ю, за днями й ночами, яких вони не дожили, не зазнали вже, не звідали. І світ без них — осиротів для тебе, бо ти вже перестав бути чиймсь сином, але ти сам став батьком, хоч це категорія дещо інша, за якою і власна старість вигулькнула з-за рогу літ, виціляючи тебе з ефемерного, майже невидимого одрізу, трохи схожого на той куркульський обріз, з якого колись стріляли в молодого мого батька, та промахнулись. А старість не промахнеться, будьте певні, вона вже вцілить, і про це, може вперше, подумається по-справжньому тільки тоді, як ховаєш батьків. Про це теж хотілося написати.

А про що ж іще? Про рідне село, яке тебе жде й виглядає з усіх усюд і з усіх доріг, хоч де б ти не був і хоч куди б тебе закинула доля. Завжди виглядає, що б з тобою не трапилось. І про рідну хату, в якій ти тільки виростав, а батьки прожили все життя. І про двір, по якому ходила мати, і про сад, посаджений батьком вже після війни, такий красивий вишневий сад, про який думається взимку і влітку однаково тепло і ніжно, як про батька. І кожна деревина там — наче пам'ятник йому. Отут, під оцією вишнею, він лежав колись, напрацювавшись. Ницьма лежав, поклавши щоку на долоню. Як дитина. А мами вже не було. Вже він був один. А ми зайшли у двір тихо, так що він і не почув. Зайшли і довго стояли над ним, дивились на нього мовчки, і було жаль його, як малої дитини. А оцю вишню він любив найбільше: привіз її здалеку, мав з нею найбільше клопоту, бо чогось вона чахла, але ж і ягід на ній завжди було, найбільших і найсолодших, шоліта рясно, і він намагався зберегти їх на дереві, аж доки не приїдемо. Тепер те дерево вми-

*О.Сизоненко (праворуч) з дядьком Василем Митрофановичем.
1968 р.*

рає вслід за батьком, і я шозими тривожуюся, чи застану ще ту вишню, як розвеснитися.

Отож про односельців, і про вишню ту, й про все інше писалося якось само вже й після «Білих хмар», бо все те, що пов'язано з батьками — пам'яттю про них — і з нашим селом, переповнює душу і само собою виливається непомітно.

Майже щоразу, як ми приїздили, повз нашу хату проходить з нічного чергування біля коней Іван Григорович Гордієнко — батьків ровесник, з яким вони сиділи ще в школі за однією партою.

— Драстуйте, дядьку Іване, — поспішаю йому навперейми.

— Здоров був, — вітається дядько Іван, повагом знімаючи та одразу ж і надіваючи засмальцьований картуз. — Прибув, значить?

І одразу ж закурює. А я дивлюся на нього з ніжністю — на батькового ровесника, що прожив з ним більше років, ніж я, і знає про мого батька таке, що мені й не снилося, не судилося знати. Знає, який мій батько був хлопцем, як він учився, як бідував сиротою та поневірявся по куркулях «у строку», як співав і бився в молодості за дівчат, коли ще була мода битися за них, — все це тепер видається мені дуже важливим, і хочеться сказати дядькові Івану щось ніжне-ніжне. Але не тільки не зважусь розпитувати його, а й на чарку запросити не завжди посмію...

*Хтось повинен не спати.
Хтось має бути на чатах.*

Кафка

У безсоння думається гірко й боляче про все: найперше про те, що з нами сталося в останні роки, коли замість братерства й злагоди повстали всі проти всіх і кожен проти кожного під гаслами й знаменами ринку, а що воно таке, ніхто не знає й пояснити не може. Що відбувається в багатостраждальній Україні і в світі сьогодні? Що чекає нас усіх завтра?

Ви теж думаете про все це майже ідентично, бо щодня про це пишуть в газетах, брешуть по радіо, теревеняють з телеекранів — однобоко, глумливо, іронічно, намагаючись переконати й довести, що живемо вільно, без утисків і цензури. Ого-го, ще й які утиски терпимо! Моральні — від злиднів і усвідомленої непотрібності. Соціальні — від інфляції та дефіциту. Психологічні — від страху за життя дітей і внуків, геть не захищених від злочинності, що залила все наше життя сморідним потоком. А цензура лютує, ще й яка! Але я зараз не про те, не про се...

А ось про що: хто в мене стріляв у Берліні в останні дні війни? Про це думається найболісніше, бо каліцтво добиває мене і скоро зажене в могилу. Хто зрізав мене автоматною чергою на Фрідріхштрассе 28 квітня 1945 року, за дві доби до капітуляції Берлінського гарнізону? Промазав би, і я б лишився повноцінною людиною! Про це я думаю з того дня, як опритомнів, тобто з 9 травня. Мені вже набридло думати про це, бо як упав я, зрізаний есесівськими кулями, мені було трохи більше двадцяти, а вже ж стукає вісімдесят. Півстоліття думаю, згадую і нічого не можу згадати, крім страшного болю, що вирвав мене з юності і пожбунив у темні нетрі немічності й страждання. Після страшного удару кулі, майже не зафіксованого свідомістю, я знепритомнів на цілих дванадцять діб. Тобто був фактично вбитий. Тепер би мене викинули разом з мерцями в братську могилу біля медсанбату, а тоді ще не боролися всі проти всіх і кожен проти кожного, як зараз, а збратаним гуртом добивали фашистів у їхній столиці, принісши на берлінські плаці й штрассе наш український чорнозем між рантами чобіт і передами, у заглибинах підборів. Ті крихти нашого чорнозему на берлінських вулицях і майданах давно вивітрилися, як і наша слава та Перемога. Їх змели мітлами й змили водою із шлангів муніципальні двірні-

На Червоній площі з дружиною Галиною Дмитрівною.

ки. І тільки в братських могилах ці крихітки нашої землі лишилися неторканими, але такими ж нічого не вартими, як і останки всіх тих, хто приніс їх з такої немислимої далечини і тут, у центрі Німеччини, загинув...

Тепер думається більше не про того, хто в мене стріляв, а про того, хто відливав кулю для мене. Для мене і для багатьох юних моїх товаришів, що полягли майже по всій Європі. Що він робить зараз, отой берлінський чи баварський хлопчина, що працював тоді на патронному заводі? Пестить онуків і старіє, як я? Поливає квіти чи розгулює автобанами на «Мерседесі», «Опелі» чи «БМВ», не знаючи й не відаючи, скільки смертей і страждань завдав тисячам людей, яке мученицьке каліцтво наслав мені на схилі життя? Адже найкраще нічого не знати або вдавати, що нічого не знаєш і ні до чого не причетний. Тому й даємо себе одурювати, бо це зручно.

Спочатку одурюємо самі себе, потім дозволяємо дурити нас усім, кому заманеться. Саме тому так терпеливо зносимо злидні, що впали на нас, знеацька пограбованих в одну ніч, 2 січня 1992 року, незалежною нашою державою синхронно з чужим і ворожим Гайдаром. Дозволяєм дурити себе брехунам, політичним пройдисвітам, фарисеям і базікам: одуривши себе хоч раз, перестаєш відчувати чи зважати на чужу брехню, втрачаєш спротив, здатність обурюватися. А хтось же має повстати проти політиканства? Вглядаєшся з надією в темінь ночей безсоння – нікого. Ні-ко-го!

Молоді задурені ще дужче, ніж ми. Нам же — скоро вмирати. Гірко думати про це ночами, коли людство спить, і кому б ти не помахав у темряві смолоскипом зболеного серця, ніхто тобі не відповість. Бо ні багать на всі чотири сторони світу, ні людей біля них, які б чатували над поснулим на безмежній рівнині людством, як написав про це ще у двадцятих роках нашого проклятого, апокаліпсичного століття Кафка.

Зараз, побачивши, що діється на планеті, він би впав і вмер уночі, не чекаючи ранку.

Але: «Хтось же має бути на чатах. Хтось повинен не спати». Хто?!

ПЛАЧІ

Виростав я, як і все моє покоління, в суцільних плачах: довелося з раннього дитинства, мовби зсередини, бачити на власні очі диктатуру пролетаріату над селянством, спостерігати, як косив «рік великого перелому» родини і цілі роди моєї загубленої в Баштанських степах Новоолександрівки. Така доля спіткала усі близькі й далекі села України. Так було по селах Кубані, Дону, Волги й Сибіру.

Спочатку плакали й голосили куркульські сім'ї, коли їх вивозили в люті морози на Соловки — вони ридма ридали, покидаючи свої хати й обійстя, нажиті великими трудами господарства, корів і коней. Бо хіба ж є щось дорожче на світі для селянина, не кажучи вже про землю?

У Кривків, що жили навпроти нас через вулицю, були глухі, високі, дерев'яні ворота між багатовіконною, критою черепицею хатою та гостроверхою глухостінною клунею, що стояла вздовж вулиці на виду проти всіх правил і звичаїв. Але й через ці, здавалось би, нездоланні перепони чулися ридання й плачі баби Кривчихи, її дочок Тетяни, Фросини й Маланки. Тільки Петро Іванович, безногий однополчанин мого рано вмерлого діда Микити по Маньчжурії та російсько-японській війні, вистукував по бетонних плитах підвір'я своєю дерев'яною ногою, вештаючись вже й без діла по господарству, як звик це робити все довге своє життя. Мабуть, з туги, нудьги і розпачу від усвідомленого безсилля й незахищеності перед жорстоким та невблаганним терором.

Іноді він зупинявся й гукав розпачливому жіноцтву: «Та вгомоніться ж нарешті! Не рвіть мені душу, бо з неї й так лишилось уже саме шмаття».

Жінки на якийсь час вмовкали чи тільки стишували голосіння й приказування, а потім знову бралися за своє, доки й

заїхав за ними горбатий об'їждчик Приходько вже аж під вечір. Став саньми проти двору:

— Нумо, грузись, куркульня! Та пошвидше мені, бо вже сутеніє, а їхати неблизький світ, — кричав він, стоячи в саннях і б'ючи себе, щоб зігрітись, руками по боках навхрест, так що його довжелезні, мов ракові клешні, руки сягали горба. — А може, і в саму Баштанку — двадцять п'ять верстов! Це вам не зади гріть на гарячих куркульських черенях, на лежанках та в теплих перинах!

Де бралася така пекуча ненависть та зловтіха у вчорашнього об'їждчика, що ламав шапку перед Петром Івановичем ще й учора, важко второпати. Але з того наглого окрику плачі й ридання припинялися, і вся родина, крім заміжньої Тетяни, почала слухняно сідати в сани, набивати їх поверх себе ковдрами, подушками, старими кожухами (бо нові забрали разом з худобою). Останнім у задку примостився Петро Іванович, далеко виставивши з саней свою дерев'яну, обковану знизу крицевим бугилем ногу, що все життя заважала йому, але ніколи не мерзла. Перед тим, як сісти в сани, він хотів було за давньою звичкою по-хазяйськи зачинити за собою ворота, але Приходько зблиснув сталевими зубами-протезами:

— Нехай! Однаково тепер все прахом піде.

Сани рушили в сутеніючий пустий і засніжений степ під низькими хмарами на північному обрії. Тетяна, тримаючись за ручицю й ослизаючись на кожному кроці, бо за сльозами й дороги не бачила, проводжала батька й матір, сестер аж за село і довго потім стояла на белебні, доки й зовсім спочіло і саней не стало видно.

Потім повз нашу хату повезли Степків, Мусієнків, Луценків, Ведмедів, Мнякушок — трудовий і моральний цвіт села, і над чужими й осоружними саньми, у яких ще зранку, можливо, возили гній, стояв різноголосий суцільний плач і лемент, голосіння й приказування, яких не можна відтворити в словах — вони супроводять мене все життя і не забудуться, мабуть, до самої смерті.

Фанасія Лободу — найбагатшого та найкультурнішого в нашому селі хазяїна — вивозили останнього, коли вже зовсім стемніло, їх і лишилось двійко, тільки він та вона, вже старі й похилені, а три сини, як соколи, покінчавши різні факультети університету Святого Володимира ще до революції й першої світової війни, розвіялися по світах та Парижах, вигнані разом з Врангелем, Денікіним і Петлюрою. Фанасій Омелянович та його сухенька й охайненька дружина їхали мовчки, їх вивозив пришелепкуватий Василь Ласуп, добре хильнувши,

і чути було, як він збиткується над старими, пересипаючи п'яні теревені матюками. А порівнявшись із нашою хатою, раптом стрепенувся і чи то заспівав, чи то заверещав:

Ой горе, горе — не біда:
Замерзає Фанасій Лобода!

І моторошно, майже божевільно зареготав. І реготав довго, доки й за село виїхав, так тішився зі своєї «усної народної творчості». А в першій же балці висадив старих на сніг і помчав назад у село, наспівуючи свою дурнувату пісеньку. Він і справді був напівбожевільний, несповна розуму, але вправно малював трактори і розвішував свої малюнки в сільраді, на кооперації, а пізніше, до самої війни, — в колгоспній конторі. І всі ті малюнки хімічним олівцем підписувалися кострубатими й дурнуватими віршами. За ті вірші й малюнки, так само як і за його лінощі й нестатки, вважався мало не першим сільським активістом. Коли другого дня знайшли старого Лободу з дружиною у вершині ставу замерзлими, «активіста» навіть не допитували: що, мовляв, візьмеш із напівбожевільного? А куркулям туди й дорога. Чи на Соловках, чи за своїм селом — все одно загинати. На те ж їх і виселяли, ліквідували як клас...

Потім, як провели колективізацію, а куркулів вивезли, взялися за середняків, а ще пізніше — і за бідняків, коли з першим снігом у листопаді 1932 року, завершуючи «зустрічні плани» хлібозаготівель, почали вимітати з кожної хати без розбору до останньої зернини збіжжя, до останньої поршинки борошно, висипали з горняток у бездонні мішки пшоно і межисітку, вигортали з погребів картоплю, хоч у хлібозаготівлю вона й не входила. І моя лайлива баба Гапка, що овдовіла ще 1910 року й піднімала самотужки двох синів і дочку, вже не плакала: широко перехрестившись на Божу Матір і Спаса, взялася перед «буксирами», як кажуть, руки в боки і випалила їм у ненависні, червоні з пиятики морди:

— Щоб вас святий Господь побив, бандити й антихристи! Щоб ви й до завтра не дожили, супостати! Щоб наше горе впало на дітей ваших!

На моє здивування, «буксирна бригада», зсипавши все в лантухи, потовпилася мовчки до дверей, залишаючи на чистій долівці брудні сліди підшов, кавалки бруду і снігу, і тільки вже знадвору котрийсь із цих «посланців робітничого класу» гукнув не дуже впевнено:

— Заткни пельку, стара карга! А то потягнемо в сільраду за контрреволюційну пропаганду проти хлібозаготівлі!

Проте мовлено це було якось непереконливо і навіть боязко, і бабуся, відчувши це, вискочила аж за поріг і на весь куток заволатала:

— Щоб ви, бандити, все оце на собі побачили — залишаєте ж нас, наших дітей і внуків на голодну смерть! Ока нічим запарошити...

«Буксири» попадали в сани і рвонули подалі від моєї бідової баби Гапки, котра ні разу не плакала при мені, аж доки й не вмерла тихесенько на печі взимку сорок другого в окупації на сімдесят другому році життя.

А друга моя бабуся по матері, Чорнушиха, як ми всі її звали, включаючи батька й матір, приїхала до нас із Баштанки, поховавши діда Дмитра, що вмер з голоду під скиртою, діждавшись теплого сонечка й переживши голодну зиму тридцять третього. Весну пережити не судилося: бабуся вивела його, пухлого, погрітисся, а сама наскубла молоденької лободи, щоб зварити. Коли до нього, а він — мертвий.

Був дід Дмитро мій церковним старостою, що не заважало йому крутитися побіля молоденьких віруючих вдів і навіть підшупувати їх поміж церковними відправами, трохи баришникував кінями й коровами на баштанських ярмарках, любив бички смажені зі свіжими помідорами: приносив їх з базару в полі піджака або в пелені сорочки:

— Марфушо, Марфушо, — перекиривляв його мій батько під настрій. — Смаж бичечки з баклажанчиками (у нас помідори й досі називають баклажанами, а баклажани — «синіми»), смаж бичечки, а я по чверточку збігаю...

Одбігав і відобідав життєлюб дід мій Дмитро в тридцять третьому все, що йому одведено було голодомором, а бабуся Чорнушиху покинув на плачі, жалі, самотність і поневіряння від однієї дочки до другої. Вона всіх нас обпирала і обпрасовувала, варила їсти, з досвітку натовкши в ступі ячменю, — вже й після тридцять третього жилося сутужно. Живучи в нас, бабуся завжди була самотньою, бо ми з меншою сестрою Вірою були малі, улюблена старша онука Нюся вчилася в медтехнікумі в Миколаєві, батько просиджував з ранку до ночі в конторі, домучуючи свої короткозорі очі бухгалтерським обліком, що був тоді суворішим за всі нинішні комісії по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, а мама поралася біля радгоспних свиней.

«Гуп-гуп-гуп», — лунає з досвітку з комірчини, в якій жила бабуся Чорнушиха, і, прокидаючись, ми знали: це вона товче ячмінь у ступі, щоб перетворити його на крупу і зварити нам смачної перлової каші, яку ми все життя любили, бо

вперше спробували її з добрих і щедрих рук бабусі Чорнушихи — сухенької, маленької, тихої й лагідної.

«Гуп-гуп-гуп», — долинає й досі до мене з тої неміряної й страшної далечини і чується ніби наяву бабусине схлипування: «Та на кого ж ти покинув мене, нещасну й нікому не потрібну». І в мене й досі заходиться серце від жалю й співчуття. А тоді я схоплювався й біг до бабусі, обнімав її за зморшковату шию, цілував обвислу, мов шабатурка, холодну شوку і намагався запевнити, що ми всі її дуже-дуже любимо. Белькотів я про це плутано, бо щось лякало мене в тих вічних плачах, риданнях і приказуваннях. Можливо, навіть дитячою своєю душею я розумів, що ніякими словами й запевненнями бабусиному горю не зарадиш, не зарадиш її печалям і довічній самотності без діда Дмитра. Так я ніколи й не спромігся довести, як я її люблю і як співчуваю їй, аж доки за нею не приїхала молодша мамина сестра Ганна, що з Симком Гуцем — своїм чоловіком — та двома хлопцями, Анатолієм і Сашком, виїхали на Донбас перед голодом тридцять третього («Станція Сентяновка, деревня Голубовка») і там гарно влаштувалися: Симко став завмагом, і мешкали вони в тому ж будинку, де був магазин і склад, і бабусині руки були їм вкрай необхідні, бо тримали ще й свиней. Більше я не бачив бабусю Чорнушиху, та плачі її й досі лунають у моїй пам'яті, як і плачі й ридання розкуркулених і вивезених на Соловки односельців.

Та найдужче вразили мене плачі батькові. Вразили в саме серце, потрясли на все життя. Вони будили мене, малого, серед ночі, і спросоння я майже вмирав: молодий мій батько давився важкими й болісними риданнями, приказуючи: «О горе нам, горе! Яке страшне горе!» Втягнутий виром подій і лукавими політиками в «класову боротьбу на селі», вигадану ними самими, щоб прикрити геноцид і терор проти селянства, його самознищення, він приносив додому свої пекельні душевні муки й каяття і виливав їх матері, переконаний, що ми спимо.

Найчастіше це траплялося опівночі, коли він повертався від Івана Яковича Письменного — колишнього петлюрівського офіцера, що закінчив перед першою світовою війною Одеське фінансово-економічне училище і працював у рідному селі директором сільськогосподарського банку. Повернувся він на цю посаду й одразу по громадянській війні, тільки раз на місяць мав з'являтися в Баштанське ГПУ на реєстрацію й «співбесіди». От перед ними він і збирав у себе найближчих друзів, бо не знав, чи повернеться звідти. Того дня він купу-

вав кілька пультманів горілки-риківки, а дружина-красуня Надія Гнатівна — коротко стрижена, куряща одеситка, яку він привіз із громадянської війни, на подив усього села, у фетрових ботах й з рудою лисицею замість коміра, — варила гусячий холодець, пекла пироги з гусячою потрібкою, начиняла домашні ковбаси та кров'янку й брала в тій дружній п'ятиці найактивнішу участь.

Які в тих застіллях велися розмови, можна лише здогадуватися. Найвизначнішим же було те, що, п'ючи й закушуючи, гості разом з Іваном Яковичем із детекторного приймача слухали музику нічного Будапешта — некоронованої музичної столиці світу тих часів. Захмелілий батько, розтривожений скрипками й незрівнянними мадярськими мелодіями, ніби прозрівав — його душа розкривалася назустріч красі, робилася зрячою, з неї виливалися, мов брудні помиї, всі нашарування політичної демагогії, що нагнітала в бідняків класову ненависть до своїх ближніх, працелюбніших і вдатніших. Він починав розуміти, що насправді ці невтомні трударі домоглися всього власним розумом і невсипушою працею. Від отих безсмертних чардашів та угорських мелодій полуда з очей спадала і жах обіймав його душу: за що ж висилали з теплих наших степів у холодні й безжальні Соловки найроботящіших та наймудріших господарів, нещадно розкуркуливши їх!

Ото й ридав він, прийшовши додому, за розкуркуленими сусідами, з якими життя зв'язало його навіки тисячами родинних, господарських та побутових зв'язків і за долю яких він ніс пряму чи опосередковану відповідальність. Ридання були болісні, нутрянні — з ними, здається, відривалося й геть відлігало його зболене серце, виривалася душа і в грудях нічого вже не залишалося. Разом з тим якісь жалібні, зовсім дитячі схлипування поміж риданнями робили батька незахищеним, безпорадним і малим. Мені безмірно жаль було його, і я дивувався, чому мама не обнімає його, як мене обнімала, коли я падав і забивався, чому не приголубить і не заспокоїть. Пам'ятаю й зараз: ні разу й словом не обізвувалась вона під час тих ридань. Давала, мабуть, змогу виплакатись, напевне знаючи, що ніякими словами тут не зарадиш.

Потім Іван Якович, щораз допитуваний в ГПУ, раптово помер. Казали в селі: від серця. Майже одночасно, а може й раніше, вмерла й Надія Гнатівна. А ми переїхали в сусідній радгосп, куди батька запросили бухгалтером. І я більше не чув батькових ридань до самої Вітчизняної війни. Коли німці прорвалися через залізницю Миколаїв — Знам'янка — Харків і пішли на Кривий Ріг, батько саме був у родичів у Баштанці.

Повернувся він вранці, коли я ще спав, і мене розбудили його давні й забуті ридання. З першими ж їхніми звуками все в мені стрепенулося, відгукнулось нестерпним болем, від якого хотілось кричати, тікати світ за очі.

— У Добрій... — давився він болісними, краячими душу риданнями, немов жалівся мамі, — постріляли всіх євреїв: молодих і старих, жінок і дітей... О-о-о, які бандити! Будьте ви прокляті, фашистські душогуби! Чим же ті нещасні люди завинили?..

Я лежав у сусідній кімнаті і, як у дитинстві, боявся поворухнутись.

Більше батько ніколи не плакав. Ні тоді, коли параліч розбив маму. Ні за всі двадцять місяців, що він просидів біля неї, доглядав і годував її, нерухому. Ні тоді, коли її ховали... Тільки як опускали в могилу труну, впав на забите вже віко і кризь здавлені ридання промовив:

— Одмучилася, моя голубко, зі мною, то і я до тебе скоро ляжу.

Його поховали в ту ж саму могилу за його заповітом.

Не плакав, коли й сам довго та тяжко вмирав через півроку після маминої смерті в Баштанській районній лікарні у мене на руках...

А втім... Хіба ми знаємо, хіба чуємо й бачимо, коли наші батьки плачуть? Майже два роки мучився він після маминого інсульту в нашій хаті над ставом, а я, переїхавши до Києва, очолював сценарний відділ Кіностудії імені Довженка з його вічним дефіцитом на справжні сценарії, редагував паралельно «Тіні забутих предків» та «Криницю для спраглих» — доводилося відстоювати кожен кадр, буквально воювати за обидва фільми, так що й про батьків згадувалося рідко. Аж моторошно зізнаватися зараз у цьому собі й людям. А батьки й словом не нагадували про себе, про своє горе — раді були й тим рідким листам, які писав їм мало не на бігу. А тепер все обернулось на мене, і я зрозумів: це ми такі метушливі, немилосердні й дурні. А може, Бог чи Природа влаштували світ так, щоб кожен у ньому виконав те, що належить виконати?

Проте, постарівши й зупинившись на останньому прюзі життя, приміряю все до себе й дивуюся, навіть жахаюсь: як же так можна було?! «Треба ж було кинути студію й сидіти з батьками», — картаю себе. Ага, всидиш... А жити ж як? Чим годувати сім'ю, вчити дітей? Микола сердився на мене, що не приїхав у червні, коли маму вразив, мов блискавиця, інсульт: Зарудний «вибив», бачте, квартиру для мене, а я приїхав аж у грудні, під Новий 1962 рік, коли в ній давно вже мешкав, здається, Параджанов. Тепер вже і Параджанова нема, і Ми-

кола давно помер. І сам я старію непоправно, відчуваючи, як друзі відходять, а діти даленіють і чужішають, як перед кінцем світу. Мої милі, рідні, уважні й цнотливі діти! Крутить, носить, вертять ними життя ще дужче, ніж мною, бо час настав ще складніший, ще важчий – кризовий час...

І все мені чуються з тридцятилітньої давнини прощальні мелодії на матусиних і батькових похоронах, а ще давніші батькові плачі й тяжкі ридання переслідують мене дедалі настійливіше. І я думаю: а чи не ридав він так само, коли йшов по воду до ставка чи до колонки через вулицю? Чи коли розпалював плиту й готував якусь їжу для німічної й безмовної мами? Або як вранці вмивав її, безпорадну?

Найчастіше ж уявляється, що плакав він, надивившись на мамині нестерпні страждання, на заднім причілку, щоб не чули й не бачили сусіди, ридав там на самоті, і вітер рвав ті ридання й ніс понад ставом у вечоріючий або вже й нічний степ, в його безмежні крижані простори...

А я в цей час сидів з друзями в «Енеї» чи в «Україні» і пив «кеву», як полюбляв висловлюватися Василь Земляк. Тепер уже ні батька, ні друзів, ні Василя, ні «України», ні «Енея» для нас, і я чую, як затихають і завмирають удари мого власного серця...

«Нѣ отвѣржѣ мѣнѣ во врѣмя старости...»

Березовський? Бортнянський? Чи Ведель?

Яка різниця? Усі там будемо...

МАТУСЯ

На вісімдесятому році життя писати про матір, та так ніжно? Молоді це здається дивним і навіть неприродним – здвигне плечима й іронічно всміхнеться. Не іронізуйте, не стенайте плечима: запевняю вас, молоді мої друзі, що і у вісімдесят любиш матусю так ніжно, як у дитинстві. За умови, що ви любили її по-справжньому, нелукаво і щиро. Тільки любов цю на старість повиває серпанок печалі, довічної розлуки, вона підсилюється співчуттям, перенесеними стражданнями, каяттям за неухважність метушливої й самовдоволеної молодості, моторошнішої за саму смерть.

Я багато й щедро писав про улюблених класиків, про сучасників своїх, достойних того, щоб про них писали. Майже про всіх, кого я любив, написалося якось ніби само собою. Але зараз, стоячи на останньому пружі життя в самотині, бачу близький свій кінець, повиту задушливим туманом забуття долину, в яку ми всі спускаємося рано чи пізно, і з подивом

відзначаю: ні рядка не написав про Моцарта, Франка, Буніна, Васильченка та Бетховена, яких я в певні періоди життя любив чи не найбільше. Не написав також і про маму.

Про батька написано роман «Білі хмари», а про маму згадувалося в ньому якось побіжно. Може, це тому, що батько вмирав у мене на руках, я дні і ночі останніх дванадцять діб його життя невідступно був біля нього в баштанській лікарні аж до останнього подиху. А мама вмерла без мене — я тільки-но встиг на похорон по страшній весняній багнюці.

А тепер так печуче, так болісно згадую й передумую все її злиденне життя, сповнене невсипущої праці в колгоспі та вдома, малопомітної та невдячної. Всі наші зустрічі і розлуки постають перед моїм внутрішнім зором безсонними ночами так яскраво, як не було навіть в дійсності: я бачу все те з далекої відстані прожитих років, набутого гіркого досвіду, що надає кожній дрібниці зовсім іншого, вагомішого змісту.

Жили ми бідно, злиденно, і мама часто плакала. Плакала за молодими лошицями й коровою-первісткою, яких довелося одвести на ярмарок у Добру, щоб придбати лісу для новозбудованої хати, бо роками тулилися по чужих кутках, хоч нас, дітей, вже було трійко і стільки ж повмирало. А лошиць же й корови тільки-тільки діждалися: лошат дав батькові дядько Митрофан, а телицю — дід Дмитро та бабуся Чорнушиха. Через два роки ми і лошиць, і корову все одно б одвели у колгосп, але тоді їх так було жаль, що й ми всі троє вслід за мамою ревма ревли, коли виводили з двору корову — нашу годувальницю. Лошиць батько повів на ярмарок ще з ночі, а може, проти ночі, вже й не пам'ятаю. Пам'ятаю, що вранці ми побачили порожні ясла на заднім причілку нашої ще сиріої валькової хати, і я за лошицями плакав дужче, ніж за коровою, бо вже й верхи сідати довелося, коли водив напувати із ставка: очей не міг одвести від них — гніденьких, струнких, баскуючих і таких красивих, як сон...

Потім мама плакала через те, що ми росли без молока, коли сусідські діти на ньому тільки й виростали. Все їстівне, найсмачніше, найсвіжіше та найпоживніше мама віддавала нам і батькові, а сама обходилася нашими недоїдками. Короткозорий і вічно заклопотаний своєю бухгалтерською роботою, яку не встигав зробити за день і тому ходив у контору й вечорами, думуючи свої прекрасні карі очі, батько нічого не помічав. А ми й поготів: усі діти світу — великі егоїсти. Через постійне недоїдання мама, зрештою, захворіла на виразку шлунка, та таку болісну, що в другій половині дня змушена була й серед літа вилазити на піч і там корчилася від нестерпних страждань. Сердито

Батьки в день вінчання. 1914 р.

виганяла нас з хати й починала несамовито кричати й стогнати від пекельного болю, а ми шутилися за хатою в холодку, чули ті крики, і вони входили в наші душі навіки.

Батько якось зібрав трохи грошей і повіз маму в Миколаїв. Тоді там було два знаменитих професори: хірург Берг і терапевт Кранцвельд. Берг пропонував негайну операцію, а Кранцвельд — тривале лікування в третій лікарні, яку він очолював разом з поліклінікою. Ні те, ні інше мамі не підходило: стояло літо в розпалі, треба було в'язати снопи на колгоспному лані, подавати в барабан молотарки, вершити скирти — у цьому ділі мама була неперевершена! Та й нас, і курчат, і город ніяк було покинути на підсліпуватого й безпорадного батька. Так вона й мучилася.

А вилікував маму завідуючий Петрово-Солониською сільською лікарнею, колишній земський лікар Глиньов, у якого працювала фельдшером по закінченні Миколаївського медтехнікуму наша Нюся. Глиньов сам розробив діету для мами, сам варив темний, аж густий, екстракт із степових трав і ним лікував нашу маму протягом трьох місяців: грудень, січень і лютий. Що вже ми набідувалися без мами! На нас навіть нужа напала, а жили впроголодь, хоч і картоплі, й борошна тоді вже водилося вдосталь. Батько не вмів зварити навіть галушок, і виручала нас бабуся Гапка: приносила в горнятках запашний борщ, зварений перед полум'ям у печі й затовчений пшоном і старим салом, — таких борщів я більше ніколи й не куштував! А до борщу — казан крутої пшоняної каші. Ми її їли, дячись, днів по три, не маючи ні молока, ні олії.

Зате, коли мама повернулася, ми не впізнали її: перед нами постала молода, струнка, повногруда і яснолиця молодиця, кров з молоком! Такою ми бачили нашу маму на весільній фотографії у фаті. Ця фотографія, зроблена взимку 1914 року, ще до першої світової війни, і зараз стоїть переді мною: батько чомусь у високій каракулевій шапці — такі шапки носили в другу світову війну румунські солдати, у чорному наглухо застебнутому під саме горло піджаку чи, скоріше, тужурці, з білим восковим бантом на грудях, а мама в приталеній світлій кофті і рясній темній спідниці до самої землі, так що й черевиків не видно. Що за гордовита постава в обох! Мама рівна, як тополя. Такою вона була до самої смерті, рівною та стрункою, — ніяка її хвороба не брала, аж доки не звалив інсульт. Але найдужче вражало і вражає зараз на фотографії вродливе, витончене обличчя, біле-біле, вузьке, з дрібними рисами: що губи маленького рота, що носичок, трішечки ніби задертий на кінці, але ж такий тонкий, з трепетними ніздрями. А погляд строгих і задумливих очей просто якийсь вельможний. І рука — мамина вузьенька ручечка з тонкими й довгими пальцями, немов у професійної піаністки. Ліва рука невимушено

опущена із затиснутою в ній біленькою хусточкою, а правою мама взяла батька під руку, так що зап'ястя перевисає через батьків рукав, — така аристократична рука, наче мама й не жала жито і пшеницю серпом, не годувала свиней і корів, ніколи не носила навильниками сіно й солому. Лишається нерозгаданою загадкою: як таке лице, така тендітна рука, така гордовита й аристократична постава могли народитися й визріти в тяжкій селянській праці? Це була, мабуть, краса генофонду української нації, що проривається в юності, доки її не заб'ють тяжкою працею і злиднями. Мама на цій фотографії зовсім не схожа на сільську дівчину — просто якась династична панянка і все!

А що ж з нею зробило злиденне життя, діти, нестатки, тяжка праця день при дні, перша світова і громадянська війни, а головне — хвороба?! А отоді, в сільській лікарні земського лікаря Глиньова, під дією трав, дієти, вмілого й правильного лікування та тривалого відпочинку мама наче воскресла й постала перед нами такою, як була на тій незабутній фотографії. А скоріш за все воскресла й відродилася її природна врода, бо молодіти особливої необхідності й не було: мамі того року виповнилося всього сорок літ, і вона стала виглядати на свій вік, позбувшись виразки, хворобливості, мук і болю.

Бувало, лечу на молодих лошицях з порожнім рептухом, одвізши від молотарки до скирти цілу гору свіжої соломи, оглянуся на скирту, а там, на самому вершечку, стоїть моя мама, молода й прекрасна, в піднебессі мого степового дитинства, у білій кофті та білій хустці, найкраща за всіх! А їй в два ряди подають навильниками шойно привезену мною солому. А вона, вивершуючи скирту, найвища за всіх і найвродливіша за всіх, так і світиться під сонцем білим личеньком, усмішкою, всією своєю поставою. І мені здавалося, що так буде вічно і що це видиво й диво ніколи не скінчиться, а мама моя ніколи не постаріє. І від тих думок було радісно-радісно! Ще й як радісно! Тільки ненадовго: насувалася війна, і все пішло шкереберть — і наше життя, і мамина врода, так дивно відроджена земським лікарем Глиньовим.

Хвороба до неї повернулася ще в окупації, а розгорнулася на повну силу тоді, як прийшла в село похоронка на Івана Федотовича Сизоненка — мого дядька, молодшого за мене на три роки. Він загинув у Ясьсько-Кишинівській операції, цей Ваня Зелик, прозваний так через маленький свій зріст і зелені очі. А батьки його повмирили в окупації: були старі, бо Ваню народили вже на півстолітньому рубежі свого життя, як останній вишкребочок. Сестри ж Іванові повиходили заміж і

мали вже інші прізвища, то поштарка, що жила біля нас, не стала їх розшукувати і вирішила занести ту похоронку моїй мамі, щоб вона вже передала кому слід. Вийняла з сумки поштарської і не встигла промовити й слова, як мама, побачивши ту грізну казенну «бамагу», впала мов підкошена серед двору, вирішивши, що вбили мене, єдиного їхнього сина. Похоронок після визволення від фашистів прийшло в село чимало, і жінки знали їх по однакових конвертах.

Ледве-ледве відлила водою поштарка мою самотню маму, що не подавала жодних ознак життя, а відливши, розповіла, що й до чого, але потрясіння було таке велике, що мама пролежала, не встаючи, тижнів зо два у нашій геть спорожнілій хаті: батька вигнали німці етапом у Німеччину, Нюся була в евакуації аж у Заволжі, в Саратовській області. Віра працювала в радгоспі, де пошлюбилася ще в окупації з нашим полоненим Андрієм Ночвиним і вже отримала похоронку на нього та ходила вагітною «на сносях». Самотня й покинута, що вона тільки передумала в ті дні, моя матуся? Ніколи й не спитав її про це, бо пролежав після тяжкого поранення майже два роки у Москві, в госпіталі академіка Бурденка, і ледве видряпався завдяки доброму й кваліфікованому лікуванню, дев'яти операціям та власній молодості. А як повернувся, то застав свою маму старою-старою, такою хворою, що годі було вже про щось питати. Жовта з лиця і худюша, виснажена постійним недоїданням та виразкою, мама зберегла тільки свій рівний гордовитий стан та легку ходу босих довгопалих ніг, і ми вже ніколи не повертались до того випадку, бо й без нього гірко й тяжко жилося моїй мамі до самої смерті.

Думаючи про це, згадуючи подробиці, я тяжко страждаю від каяття: за житейською метушнею й родинними обов'язками, за осоружною заводською працею та важким входженням в літературу я рідко навідувався додому і не бачився з батьками місяцями, хоч від Миколаєва до Новоолександрівки рукою подати. Але автобуси тоді не ходили, станція була за сім кілометрів, за запізнення на роботу на п'ять хвилин тоді судили. От і випадало провідувати батьків тільки на Жовтневі свята та на Перше травня. А як приїду, бувало, одразу ж скликалися всі родичі, приходив улюблений вчитель наш Михайло Митрофанович Фандеєв. У вишневому саду, який батько посадив і викохав, повернувшись із Німеччини, ставився стіл під найкрислатішим деревом, і — дай Боже здоров'я! — мама блискавично ловила в кущах бузку і смородини молоденького півника і варила з ним дуже смачну картоплю, доки ми закушували привезеними з міста оселедцями та ковбасою. А як

*З матір'ю та сином у батьківському саду.
Село Новоолександрівка. 1957 р.*

почуває себе мама, що в неї болить і що її тривожить, розпитати ніколи.

Коли не приїду, бувало, все вона підпирає груди зігнутою рукою, тамуючи біль у шлунку, бо виразка давно відкрилася і знову мучила її, як до лікування в Глиньова. Але Глиньов давно вже помер від старості, миколаївських професорів розстріляли фашисти: Кранцвельда за те, що єврей, а Берга за те, що він, німець-фольксдойч, переховував його з родиною. Не жаліли й своїх. І мамі ніби й ні до кого було звернутися. Коли-не-коли, раз на рік чи на два, сільський фельдшер давав їй направлення в Бармашівську сільську лікарню, але нічого не допомагало. Вже ставши письменником, з великими труднощами, мало не через бюро обкому партії, влаштував якомсь маму в лікарню облліксанупру, а сам поїхав до Москви вичитувати переклад і здавати до набору свою першу книжку в «Советском писателе». І тут, в готелі «Україна», розшукав мене по телефону провідний хірург Миколаївської області Сергій Яковим Зінченко.

— Ти чого там сидиш? — запитав він сердито й схвильовано, без всякого вступу. — У матері, понімаєш, у шлунку така штука, як моїх два кулаки, а він розгулює по Москві! — Він

лаяв мене на правах давнього близького товариша, і я зрозумів з жахом і подивом, що сталося найстрашніше.

— Та я не гуляю, — оторопівши, виправдовувався я, — а здаю книгу.

— Здадуть і без тебе. Приїзди негайно, будемо вирішувати, що робити з матір'ю. Вона дуже слаба й малокровна, а оперувати треба негайно. Стільки років хворіє людина і ніхто не здогадався зробити рентген шлунка, от йолопи. І ніхто мені не доповів про неї. І ти не сказав, що поклав матір у такому тяжкому стані. А я сам зайшов до неї в палату, побачивши її прізвище на історії хвороби, і тільки зробив пальпацію... Ет! — заматюкався він і кинув трубку.

Повернувшись із Москви, я попросив Зінченка виписати маму на Травневі свята. І ми всі поїхали щойно придбаною зеленою «Волгою» в зелену лісосмугу. Розстелили брезент, розложили на ньому святкову провізію, випили по чарці. Навіть мама пригубила на моє наполегливе прохання. І ні вона, ні батько, ні сестри, ні племінники — ніхто не знав, що у мами рак і вона приречена. А мені неймовірно тяжко було берегти цю таємницю, і бачити маму, може, востаннє серед усієї нашої родини, і усвідомлювати своє безсилля чим-небудь допомогти. Щоправда, можна було якось відтягти внаслідок операції трагічний кінець, але й на це мало було надії. Я дивився на маму, уявляв муки, які на неї чекають, думав: «А чи витримає вона таку операцію?»

Витримала. Бо хірург Зінченко був вдатний. І навіть поправилася. І на чотирнадцятий день була виписана. А другої чи третьої ночі по виписці з операційного поля одірвався тромб, потоком крові його занесло в судини головного мозку, і він їх заблокував. Маму в одну мить паралізувало, одібрало мову, перекосило обличчя й зробило мертвими праву руку і ногу. Не дай Бог такого страждання нікому! Двадцять місяців пролежала моя мама-мучениця на розкладайці, бо на твердому ліжку лежати не могла, і вмерла тихо-тихо й знесилено, лівою рукою обнявши батька за ший, пригорнувшись до його щоки своїм обличчям. А через півроку помер і батько від тієї ж самої хвороби. Про все це я написав у «Білих хмарах», але болить моє серце й страждає душа за ними й понині.

Сорок років минуло, а душевні рани мої не заживають, і я майже фізично відчуваю цю страшну втрату, яку зніс, не сплакнувши, а як не вмер і сам того страшного 1963 року, не знаю й досі. Знаю тільки, що завинив перед мамою навіки: приїздив, як правило, на відкриття полювання, готувався до нього заздалегідь як до найбільшого свята, думав

про нього і в батьківській оселі, невідступно тільки про нього ж, і страдницький вираз маминого обличчя ніби й не помічав тоді. Чи намагався не помічати? Але ж той вираз болю й мучеництва і зараз стоїть переді мною: не міг я підкласти руки під неї, це правда, але ж треба було бути уважнішим! Це я кажу вам і собі, коли вже й сам стою над власною могилою, бо скільки там зосталося того життя? Та чи й життя це після 80?!

Ніколи не будьте байдужими до своїх батьків, матерів, бо потім все життя каятиметесь, та назад вже нічого не вернеться.

Дорожіть кожною хвилиною батькового й материного життя, бо, доки світу й сонця, не буде рідніших людей на землі для кожного із нас. Ніхто й ніколи вже не бажатиме нам добра так, як батьки. Хіба дружина, діти й друзі, про яких Мерзляков писав колись, що вони «до чорного лиш дня»? Зробіть все, щоб не стояла потім матуся й по смерті своїй у вас перед очима і не дивилася вам услід благаючим і страдницьким поглядом, поклавши зігнуту руку під груди, мовчки жаліючись вам, неуважним, на свої болі й страждання, ніби благаючи, щоб ви хоч спитали: «Мамо, Вам боляче?» Запитання те — бальзам для материнського серця: хоч воно й не дає полегшення, але засвідчує, що ви, діти, все ще лишаєтеся з батьками, хоч живете далеко й окремо від них.

Завжди тяжко розлучатися на цьому не дуже вже білому світі. Особливо навіки. І втіхою тут може бути тільки чисте сумління. Але де ж його взяти, якщо ми за суетою суєт забуваємо найближчих і найрідніших?

Не забуваймо...

ЦИБУЛЯ

Звичайна цибулина — зоря нужденних.

Павло Неруда

Вона була мілесенька, як горох, і в нашій селі звали її чомусь «по-французьки» — ирпаж. Її привезе нам із села мій батько: це було єдине, що могла нашкребти для нас в голодній хаті Галина мама. Геть охлялий батько з торбинкою тої гіркої цибулі подолає до роз'їзду Лоцкине сім кілометрів розгаслого чорнозему, щоб приїхати в Миколаїв і розжитися чого-небудь їстівного, бо в селі нічим було й ока запорошити — все вивезли до крихти ще восени. Найбільша і майже вірогідна надія була на те, що, я, працюючи на пекарні, принесу звідти хлібину, як носив щодня, розрізавши її пополам і прив'язав-

ши половинки до гомілок під широченними матроськими штаньми-кльошем, де могло вміститися й по цілій хлібині.

Однак пекарню №4, на якій я тоді працював, саме в ті найтяжчі дні голодної провесни 1947 року закрили, бо не стало борошна, і я опинився на вулиці. Голодував сам, переможець фашизму й учасник штурму Берліна, голодувала моя дружина і маленька наша донька.

Щодня з досвітку до ночі я крутився біля пекарні, сподіваючись, що борошно привезуть і вона відкриється, а мене, тістоміса, покличуть ставити опару й місити заміс. Галя тинялася по базару з кохтиною й спідницею, які я прислав їй із Німеччини в солдатській посилці, і намагалася продати їх та купити хоча б баночку кукурудзи. А донечка наша в холодній літній кухні, куди нас пустила на задвірках п'ятої Слобідської вулиці якась сердобольна й добра бабуся, залишилась сама. Цілісінький день стояла вона в старенькому дитячому ліжку з бильцями і зазірала в малесеньке віконечко, виглядаючи маму.

Так вона стояла й стояла, доки й упісялася, а охлялий дід, заставши її саму, знесилено ліг горілиць на чужому тапчані, зрозумівши марність своїх сподівань, і заплакав. А що голод став зовсім нестерпним, то розв'язав він той самий вузличок, переданий свахою, і почав жувати оту гірку й кляту цибульку. Так їх і застала Галя, повернувшись ні з чим з базару. Як глянула на них з порога, отаких голодних, нещасних і знедолених, то мало не впала і залилася слізьми.

— Тату, покиньте жувати ту кляту цибулю — вона виїсть вам очі, — а сама — до дитини.

Воно, бідне, голодне й налякане, запісяне й змерзле, вже й радості не виявляло, побачивши довгождану маму.

Вхопила Галя її на руки, стягла з неї мокре, перевдягла в сухе та й зайшлася в риданнях, пригадавши, що отак само вмирала їхня родина з голоду в тридцять третім: вмер батько, вмерла меншенька сестра Віра та немовлята-двійнята, що народилися ніби на гріх тієї страшної весни.

А батько все жував оту пекучу дрібненьку цибульку, давився сльозами від безпорадності й голоду, від безсилля та незмоги чимсь допомогти своїм дітям і внучці, і плач рвався з його зболілих грудей, із змученого серця тяжкими риданнями, схожими на здавлений собачий гавкіт. Так плачуть тільки перед загибеллю.

У сутінках надвечір'я я побачив цю моторошну картину — у звуках і барвах, у позірній своїй трагічності вона вдарила мене в душу нестерпним бодем, вжалила зір нездоланністю, вразила мозок гіркотою безвиході та безсилля. Тільки й того, що сол-

датський мій дух звук переборювати найстрашніші видіння й події. Тому я мовчки пройшов до столу й поклав на нього черству й невипечену хлібину, чорну, як земля, і тверду, хоч об дорогу бий. Ця хлібина з останньої нашої випічки (із забракованої пророслої пшениці) була здана на сушіння в комору.

Вона опинилася в мене після принизливих цілоденних благань у комірника Петлера, що недавно повернувся з Ташкента і тепер ходив у майорській шинелі, наче пройшов у ній всі фронти. Він і благання мої слухав зверхньо й непроникливо, як командир полку. Я доводив йому, що дружина і донька пропадають з голоду, бо в нас украли картки, і я не можу повернутись додому ні з чим. Нарікав на долю переможця Гітлера, покинутого тепер командирами й правителями напризволяще. Незворушний Петлер вперто мовчав, ніби знав якусь тайну й не хотів мені відкрити. Він стояв перед стелажем, на якому сушився забракований хліб, привалившись спиною до полиці й засунувши руки в кишені чужої шинелі з чужого плеча, і наче й не чув принизливих моїх благань.

— Я вам віддам першу ж хлібину, як тільки пекарня почне працювати, — кинув я останній свій козир.

— Працювати вона почне після нового врожаю, — знехотя відповів Петлер. — Та й звідки ти знаєш, що й тоді тебе візьмуть? — усміхнувся він.

— Візьмуть! — злісно сказав я. — Я інвалід Вітчизняної війни — вони не мають права не взяти!

— І що ж ти їм зробиш, якщо не візьмуть? — іронічно глянув на мене.

Я не знав, що я зроблю, але рішучості, голодної й злої, мав доволі.

— Сам прийду і стану до роботи, нікого не питаючи.

— Це тобі не на фронті, — сказав Петлер осудливо і навіть з погрозою.

Схоже було на те, що він особисто мене б не взяв, бо тримає руку тих, що закрили пекарню, а нас викинули на вулицю. Бо він же лишився.

— Прийду і займу ваше місце, — втрачав я контроль над собою під враженням його незворушності й правоти, добутої якимись таємними зв'язками, що за спиною солдата-фронтовика видаються особливо брутальними і навіть злочинними. — Бо хіба ж це справедливо, що ви сиділи в Ташкенті, доки я воював і проливав кров, а тепер, як останній злидень, клянчу у вас шматок глевкого забракованого хліба. Чому саме у вас? Чому я, майже вбитий у Берліні, мушу принижувати-

ся перед втікачем у Ташкент? — підступив я впритул до нього, розпалюючись все дужче.

Відчувши неладне й усвідомивши, що нас лише двоє на всю порожню пекарню, Петлер нарешті ворухнувся, став рівно, вийняв руки з кишень.

— За последствия не відповідаю, — сказав він і подав мені чорний кавалок, мало схожий на хлібину.

Тепер тут, перед лицем такого горя й плачу, голоду й розпачу, ця забракована хлібина здалась мені раєм.

— Не пропадемо! — крикнув я і, розламавши, подав кожному по важкому шматку в тремтячі від голоду й нетерпіння руки. Цибулю ми їли теж.

Конча-Озерна, 1994 рік

НА МОГИЛАХ ТРАВИ НАЙБУЙНІШИ

17 серпня привозимо квіти на 100-ліття ювіляра.

— Де могила Яновського? — питаємо на прохідній.

— Отам, — відмахуються наглядачі Байкового, — в правому ряду.

І димлять «Примою» далі.

Могилу Юрія Івановича минаємо: не віриться, щоб отакі бур'яни росли навколо пам'ятника автора «Вершників» і заповоняли квітник у мармуровому надгробку замість гвоздик, глідіолусів чи троянд.

Дивимося далі — і в Головка так само. І в Сосюри. І в Смолича.

Не лишилося ні дітей, ні онуків? А держава? А Спілка письменників?

«Трава, барин, виростет...» — каже бражник Єрошка Оленіну в «Козаках».

Вже вкотре згадується геніальна фраза Толстого, вкладаєна в уста самотнього старого мисливця.

А на центральній алеї Байкового — не безтурботні Єрошки. Чому ж і на могилах наших геніїв бур'яни? Чи не з нашої волохатої байдужості?

— Забудьте умерлих! — закликає Талмуд.

— Забудь тих, кого забрала Земля! — наказує «Шлях бусідо» — шлях воїна-самурая — та інші релігії далеких і малозрозумілих народів.

Не забуваються...

Навпаки! «Не цураймося, признаваймося!» — благає наша народна пісня. Останній рядок її в тотальній ейфорії незалеж-

ності й самостійності переінакшено на «бо багацько нас є». А насправді одвіку співається: «Не багато ж нас є!» Саме тому й не цураймося та признаваймося, що нас мало! І дедалі меншає. «Во врем'я люте» — написав колись Шевченко, ніби передчував наші, ще лютіші, часи.

Отож не зрікаймося саме зараз ні сучасників своїх, ні великих попередників наших!

БАТЬКО

Бачу його на зеленому моріжку за городами. Припинає козу. Або виганяє гусей на балку. Потім довго стоїть, замислившись. Лиса голова похилена. Гладить її темною, як воронове крило, рукою, наче вгамовує біль.

Стоїть. Дивиться на забур'янену долину крізь товстелезні окуляри з сильною діоптрією, щось згадує. Вітер бавиться блаженською сорочкою, пестить голову, щоки, набивається у вуха і ніздрі. Вітер південний з-за греблі — теплий і пахучий. Ось-ось навіє довгоочікуваного дощу.

Батько зітхає. Скидає окуляри й протирає пеленою сорочки. Брови у нього соболіні — чорні-чорні, лискучі й густі. А очі карі. Прекрасні, бездонні очі короткозорої людини. Думає. В очах повно суму й печалі. Може, за тим, що життя вже позаду? А може, боліє душею, що люди живуть захланно, брехливо і діють лукаво і потайки?

Може, шкодує, що ставок висох і вже років п'ятнадцять у селі бачать тільки калюжі після дощу? А дощі йдуть на півдні рідко.

Дощі, дощі... Вас вічно не вистачає, як і щастя в житті.

— Ликсандре! — гукає мати з порога. — Гуси ж он знову в дворі!

Мама кричить мов на пожежу чи на її голову впало несподіване горе. Її крик та зміст її слів так не в'яжуться з батьковою задумою! З його настроями й думками.

— Бодай би вони тобі виздихали! — гірко лається батько, переступає дротяну огорожу і вертається до хати.

Під сорочкою випинаються гострі-прегострі лопатки на похилій спині.

Шия жилава, зморшкувата й худа. І веєь він — шкіра та кості.

А який же був красень! Яке в нього було обличчя із смаглявим рум'янцем на всю щоку! Яка горда постава! Які інтелігентні руки! Тепер його руки обважніли й набрякли, а я ж

їх пам'ятаю витонченими й ніжними. Ці руки все життя заробляли нам хліб і ні разу не покарали мене, шибеника! Золоті й добрі батькові ручечки...

Мабуть, він дуже любив свої руки. Бо я ще й не бачив, щоб хтось так старанно, зосереджено й довго мив свої руки, як батько. Вже й обличчя та шию намилить, а до рук так приглядається, так їх милить і тре, аж сніжною піною вкриються. А він змие ту піну і знову тре. Я аж стомлюся чекати, зливаючи йому.

Зате й робив тими руками хіба ж так! Красиво й старанно, за що не візьметься. Слово честі, ні в кого, мабуть, не було кращого почерку! Як у підручниках з каліграфії. Навчився в «двокласному» після ЦПШ на все життя. Добре навчився!

На фронті і в госпіталі або вже й тоді, як переїду у Київ, показуватиму друзям конверти батькових листів: вони дивуватимуться, милуватимуться його почерком і хвалитимуть. Навіть Олесь Гончар, який так любовно пише про почерк Яновського у «Блакитних вежах».

Тепер вже і друзів моїх не стало. Ні Гончара, ні Зарудного, ні Земляка, ні Григора Тютюнника, ні Жені Гуцала. Ні Малишка та Андрія Васильовича Головка — мого вчителя й батькового ровесника: «І ворогів нажив, і друзів пережив. І помирав зажурено і просто...» І куди ото воно все дівається?

А косив батько!? Найчистіше за всіх. Та такі ж у нього рівні покоси, та так низенько бере коса, при самій землі, а ніколи й пилінка з-під неї не схопиться! Викосить як вибриє. Мантачить чи править косу, а сам все оглядається любовно на свої покоси, на рівнесеньку сіножать і вдоволено усміхається сам до себе.

Одробив він на своєму віку!

Гатив болото та прокладав через нього дорогу десь під Ромнами. Привозив звідти маленькі яблучка в мішку та великі груші в плетених з верболозу корзинах. У нашому селі не було жодного фруктового дерева — не приживаються на лютому сонці та ще лютіших вітрах. Можна собі уявити, які то були ласощі серед акацій колючих, якими обсаджувалися городи, щоб скотина не йшла, та серед ще колючішої дерези.

Яблука й груші такі дивні та незвичайні у нашому степовому краю, що, коли батько привезе їх уночі, ми з молодшою сестричкою Вірою прокинемося від їхніх пахощів. І не пізнаємо нашої хати.

Ніч місячна-місячна! У хаті видно, як удень. Ну, оце ж лакована горіхова скриня з рівненькою кришкою, на якій ми спимо. Так. А онде, під стіною, довга лава попід вікнами — від порога до покуття. Так. Он комин біліє і чорніє квадратний

О.Сизоненко з батьком — Олександром Микитовичем. 1963 р.

отвір печі. Он ікони тихо світяться у божниці (мама з бабусяю Гапкою повісили їх, як тільки батько виїхав з дому!). Так. А он піл, на якому завжди сплять батько з матір'ю.

Але хто ж це так з присвистом, гучно дихає? Мама спить беззвучно, і ми ніколи не чуємо її дихання. А зараз повна хата клекоту, стогону й хрипіння. І потім... Що це за пахоші на всю хату?

Потихеньку встаємо, крадькома ходимо прохолодною долівкою — шукаємо: що ж воно так прекрасно, так солодко пахне? Так ніжно пахне, мов саме життя — оте омріяне, смутно уявлюване, але повне щастя, якого ми очікуємо. І знаходимо в порозі під лавою дерев'яні ночви, у яких мама ставить опару й місить тісто на хліб, повні яблук!

Хапаємо по одному і — на скриню. Укриємося з головами, вкусимо по разу... У рот поллється небо, й повітря, і тепле сонечко, і літні та весняні дощі. І квіти землі, степу й лісу ніби наповнять рот усіма своїми не земними, а небесними пахощами! Нічого подібного ми ніколи й не пробували.

Біганина від скрині до ночов і назад триватиме до світанку. Тільки бігатимемо тепер не разом, а поодинці: то сестричка Віра побіжить, то я. Хапаємо по двійку та ділимося, мов найбільшими скарбами світу. А вдосвіта маленька Віра знайде поза ночвами розстелений рушник, а на ньому — груші. Великі-великі! Вони м'якші за яблука, пахнуть тонше. Ще соковитіші й солодші за яблука!

То чи не найщасливіша ніч нашого дитинства. Ніч, напоєна ароматами, соками і смаком ніколи не бачених яблук і груш. Ніч щасливого чекання зустрічі з батьком, за котрим ми так стужимося за весну й літо, якого так любимо за добрі очі й ласкаві руки, за білі сорочки, що теж світяться добротою. Його дуже довго не було вдома, і це перша наша розлука з батьком.

Потім буде багато розлук, і щораз вони довшатимуть: то батько залишатиме нас у тяжкі роки голодомору і їхатиме на заробітки аж у Донбас, то ми їхатимемо вчитися, воювати, працювати в інших краях. Заводитимемо власні сім'ї і кида-тимемо його й маму, рідну хату й село на все життя. Так і вік людський минає, і не зглянешся...

Але повернімося до тих яблук і груш, привезених батьком з Ромен, як до втілення дитячого нехитрого щастя. Повернімося думками і згадками до наших батьків — вони, здається, й жили для того, щоб заробляти, привозити нам солодких плодів рідної землі.

Яблучка зветься чомусь «райськими». І коли бабуся Гапка розповідатимуть потім про рай і про пекло, то я після яблук і груш, привезених батьком з Ромен, уявлятиму довгі лави у якомусь підземеллі, а на тих лавах — босих людей: сидять собі, махають під лавою ногами і їдять яблука або груші. А що яблука ростуть у Ромнах, то отам і є рай.

Яблук і груш даватимуть потім по одньому в день, щоб надовше стало. Махати ногами під столом і під лавою забронятимуть — непристойно гнівити Бога й тішити диявола. А в Ромнах, як і в раю, я так і досі не побував за все своє вже досить довге життя і, мабуть, вже не побуваю, за чим ревню шкодю...

У кожного з нас — свої Ромни. І чим їх більше, тим, мабуть, краще. Бо в людини з дитинства виникає певність, що Батьківщина твоя неосяжна і щедра — треба бути достойним її щедрот.

Батько повернеться з Ромен тяжко простудженим. Він жорстоко кашлятиме — в грудях у нього клетотітиме й хрипітиме. Ні, не хрипітиме — виграватиме дудками, виспівуватиме півнями. І все це так гучно, що в перші ночі ми навіть не спатимемо. Довго не засинатимемо і наступними ночами, аж доки не звикнемо.

Хрипітиме й клетотатиме у нього в грудях усе життя, і я не уявляю свого батька без цього. А він, теж звикнувши, здається, зовсім не звертає на це уваги: палить цигарки, не носить шарфа і не має рукавиць зроду й віку.

А тоді, одразу по приїзді з Ромен, хрипіння в грудях його дуже турбуватиме і наражатиме на зловісні передчуття.

Пам'ятаю тодішнього батька молодим, смаглявим, з тонкими рисами обличчя та ніби нетутешніми, надто ввічливими й доброзичливими манерами. Носитиме у свята і будні шеврові ботинки з крючками вгорі (вони мене дуже дивуватимуть!), білу сорочку, оторочену червоними й чорними квітами по коміру, по рукавах і по низу, підперезану чорним шовковим плетеним поясом з китицями. Дивуватиме також білий картуз із золоченою пряжкою над чорним лакованим козирком і гарно виголене обличчя.

Таким ми його побачимо, поспавши та прокинувшись солодко після груш і яблук. Задумливий і сумний, сидітиме він на ліжку, чекатиме, коли ми проснемось. А потім повільно й ласкаво всміхнеться і тихо покличе:

— Підійдіть, дітки, до мене, — помовчить, схиливши голову. — Я ж так давно вас не бачив...

І ми підійдемо. І станемо. І батько обніме нас обох одразу і чомусь заплаче...

Довго плакатиме він того далекого ясного ранку, і сльози капатимуть нам на тім'я і руки, на голі зі сну тільця. Довго й тяжко плакатиме він у той далекий ранок нашого дитинства, а ми мовчатимемо, здивовані й налякані тими риданнями, слухатимемо, як він давиться слізьми та як хрипить у нього в грудях. У хаті — нікого, крім нас трьох. На селі співають півні, десь далеко гавкають собаки, удудукають одуди — все, як на святі, бо була, здається, неділя. А батько обнімає нас і плаче над нами. Виплакує горе? Розчарування? Хіба ж тепер визнаєш?

Милий мій, чулий, беззахисний батьку! Ти не раз тоді плакав. У труднощах і клопотах колективізації, в трагізмі розкуркулювання й хлібозаготівель, що призведуть до голоду тридцять третього. За чим плакав ти? За недосяжним щастям? За нами, малими? Що гнітило й мучило тебе? Що ховав ти в сльозах своїх? Чом виплакував оте «щось» тільки малим дітям своїм? Ми не вміли спитати тоді про це. Не питали й потім. Аж до маминої і Вашої, батьку, смерті...

Кажуть, і давні сльози найближчих та найрідніших людей, як усе інше на цьому не дуже білому та не зовсім облаштованому світі, минають і забуваються? Хто його знає. Може, й так...

Але оті давні сльози молодого мого батька пам'ятаються і понині. Чую й досі його надривне ридання. А на тім'ї і на руках і досі горять гіркі його сльози. Горять і не забудуться до самої смерті...

Такі сльози не забуваються, не минають безслідно. Вони роблять нас чуйнішими, уважнішими, сердечнішими. І навіть з ворогами — толерантнішими. Ті незабутні батьківські сльози.

... Може, саме їх, оті давні сльози й плачі, розчарування й тривоги, згадає батько, виганяючи гусей з двору?

В благодійній, праній-перепраній синенькій флотській робі, подарованій демобілізованим онуком Валентином — «матросом прикордонних військ Чорноморського флоту», — батько нагадає старого бакенщика-пенсіонера чи боцмана, давно списаного з корабля на берег, забутого командирами й товаришами: старий, худий, похилений і нікому не потрібний. То хоч сторожував уночі на колгоспних токах та на тракторній бригаді рідного колгоспу, доки й не занедужав остаточно.

А тепер уже й колгоспи занапали. І землю пускають на продаж, перетворюють на товар. «Яром-яром, за товаром, а горами за вола-а-ми», — співалося замолоду. А тепер це чужий товар — селянинові він не по кишені. І купляти землю ні за що, і обробляти нічим. Хоч би ж спитали його, перш ніж запроваджувати реформи! Селянина тепер ні про що не питають — догоджають тим, що обідрали казну й державу, усіх нас, привласнивши багатолітні наші збереження. Збивають немірні капітали з поту нашого й крові, з отих самообмежень і праці на землі з діда-прадіда, що й життя нашим батькам вкоротила.

Коли зирять з екрана нахабні й брехливі очі новоявлених оракулів та орателів, постають у моїй пам'яті і в душі моїй журливі й задумливі очі мого батька — прекрасні й чесні очі втомленої одвічною працею на землі людини, що не зазнала щастя тоді, а тепер немає дітям, онукам. І не буде вже добра на нашій землі від вовків та ведмедів, сурків та сурчень — від усієї польової й лісової нечисті, поки світа й сонця.

Тяжка доля випала поколінню наших батьків. Нелегко було й нам, їхнім дітям, — десятикласникам сорок першого. Може, саме об тім, чому нам так тяжко живеться на нашій щедрій і багатій землі, й думає постійно мій батько, розумний і скромний трудівник, що весь вік тяжко працював, що й слова накриво нікому не сказав — жодній людині?! Мабуть, і про це. І гірко, і тяжко в нього на душі...

А гуси з двору не йдуть. Що вижене їх батько на долину за городами, а вони знову повертаються. Оджене, буває, далеко-далеко, аж у вершину ставка, а вони прилетять раніше, ніж він прийде, і пиховито, бундючно, поважно походжають двором істинними господарями. І дивляться на батька зухвало й виклично.

— А виздыхали б ви всі до однієї, — лається батько на гусей, сміючись і важко зітхаючи.

І в тому зітханні та усмішці — втома людини, що все життя воювала з бумерангом приватної власності, жадоби, крутійства, та так і не перемогла їх. І труди його, й мрії про колективізм та взаємовиручку, невсипуща праця на землі — все пішло прахом! Особливо зараз, коли всі проти всіх і кожен проти кожного. І як тепер опечалився б мій батько?!

А що відчув і сказав би, побачивши, що з нами всіма сталося? З нашою Великою Державою і з нашою Україною? Пізнав би? Чи мовчки повернувся б у свою домовину на новоолександрівському забур'яненому кладовищі?

Отож-бо й воно: поглянь і — далі! Як у Дантовому «Пеклі».

Як їхатимете через наші степові села, погляньте уважно: де найчистіший та найпорожніший двір, там жив колись мій батько, ходила моя мама.

Ой дворе мій, дворе,
Чи я рано не вставала,
Чи тебе не замітала...

Конча-Озерна, 30 жовтня 2002 року

АДАЖІО

О 10.00 заходимо в зал Миколаївської філармонії чи не останніми...

Тиша. Приглушений гомін аншлагу та ніжні доторки смичків до струн скрипок, альтів, віолончелей перед виходом диригента на сцену.

Благословляю вас, ті далекі часи! Коли ота «комуно-більшовицька система» (яку нині так люто проклинають наші грабіжники-олігархи, а з ними й новоявлені «патріоти» з розбагатілими лібералами) забезпечила кожную обласну філармонію України симфонічними оркестрами повного складу, щоб залучити до класичної музики — цього найвищого вияву людського духу — побільше і «найпростіших», робочих людей.

Місця наші в передньому ряду. Всідаємося: батько посередині, а ми з Галиною Дмитрівною по боках. Моя дружина й привела батька з ранкового робочого поїзда на цей ранковий концерт.

— Перша симфонія Бетховена, — величаво й стримано оголошує жінка в строгій темно-вишневій оксамитовій сукні. — Диригент Фелікс Комлев, — і зникає, пересікши сцену перед

рампою, за лаштунками, зосереджена й строга. Рівна, як тополя, у своїй довгій розкішній сукні.

На відміну від неї, диригент вривається на сцену вихором, коротко вклоняється залові — білявий, стрункий, зовсім юний, і фалди шляхетного фрака, не встигаючи за ним, в'ються у нього за спиною гаспидно-чорними крильми. Вклонившись, різко випростується, тричі стукає паличкою об пюпітр — оркестр завмирає. Білі руки диригента в ще біліших манжетах стрімко злітають угору і, з явним наміром розбитися на друзки, різко шугають униз підстреленими на льоту білими птахами.

На нас обрушується несамовита бетховенська туга за щастям, котрого вічно не вистачає не лише йому самому, а й людству. Вона падає на наші душі божественними звуками надій і сподівань, моління і протесту, закликів і погроз. І вся філармонія перетворюється на фрегат, наповнений музикою. Цей фрегат, здається, зараз зірветься з місця і попливе вулицями й скверами міста, полине через його майдани в безмежні простори степу до самісінького моря! Й за море...

І здибляться в уяві кожного його кривди й приниження, недосконале життя людства уявиться жорстоким минулим, і неясне майбуття навіється незбагненою бетховенською музикою, що й сама, здається, жахається тих одкровень, які в ній таяться.

Не так бачу, як відчуваю ліктем по тремтінню й здриганню батькової руки, що його давить плач. Я знаю: батько не може без сліз слухати Бетховена змолоду. А зараз? Мама лежить паралізована вже двадцятий місяць! День і ніч на батькових руках. Бо Віра день при дні пропадає в буряковій ланці, Микола-тракторист із борозни й не вилазить. Діти в школі. І гнеться мій милий і безпорадний батько над паралізованою мамою вже другий рік самотиною.

Сьогодні неділя. В зимовому чистому полі гуляє крижаний вітер, нічого робити в степу ні ланковим, ні трактористам — от вони й підмінили нашого батька, щоб приїхав до нас у місто хоч на кілька днів.

Оркестр із інтродукції та бурхливого скерцо перетікає в долину печалі й смутку. В найсумнішу частину симфонії — адажіо. Гобої едwabними, майже янгольськими м'якими звуками малюють далекі, підхмарні верхи Альп, залиті рожевим ранішнім промінням сонця, англійські пастуші ріжки стелять перед зором душі зелену долину з розсипаними по ній пістрявими чередами симентальських корів. Дими в'ються над далекими оселями, за якими здіймаються з долини до самого неба круті гірські відроги, вкриті зеленими буковими лісами.

І Рейн синіє ген-ген аж отам, під отим лісом, і все це втопає в благосній тиші, задумливе і сумне, залите сонцем по вінця й по самісінькі крони дерев.

Оце ж вона, мабуть, і є – країна омріяного щастя Бетховена: Бонн на Рейні, звідки він сімнадцятилітнім вилетів у Відень по науку, мов пташеня з гнізда, щоб ніколи більш не повернутися. А тепер тужить та й тужить за місцями свого дитинства і юності, знайшовши у Відні всесвітню славу, але не зазнавши щастя. І своєю музикою схиляє тепер все людство молитися на своє дитинство, що відлетіло й ніколи не вернеться.

Саме ж про це й напише він адажію своєї Першої симфонії, яку назве «Юнацькою». А музикознавці перенесуть цю назву й на його Другу симфонію, таку ж мрійливу й сумовиту. Скрипки, альти, віолончелі, баси і флейти – кожен інструмент веде у цьому адажію свою мелодію тихо-тихо, печально й роздумливо, аж до піанісимо...

І тут раптом із батькових змучених грудей виривається довго стримуване ридання. Болісне і надривне, воно перекриває звучання оркестру.

– Тихіше, тату! – смикаю за рукав, бо весь зал зирить на нас, забувши про диригента.

– Як ти можеш?.. – схиляється до мене Галя. – Хіба ж папаша винні? Зрозумій же...

Оркестр раптово мовкне. Тиша – гробова! Долинають звуки вулиці, і десь здалека, з-над Інгулу, озивається басовитий, мовби охриплий гудок пароплава.

Диригент легко збігає з помосту, підлітає до батька, стає перед ним на одне коліно і б'є диригентською паличкою об свою випростану, розпростерту долоню. Потім змахне нею оркестрові, і музиканти, всі як один, зриваються зі своїх місць, б'ють смичками по струнах альтів, скрипок, віолончелей. Зал теж підхоплюється і аплодує, дивуючись з батькових сліз, співчуваючи йому.

Батько ж, затуливши обличчя обома руками, ридає ще дужче, і душа моя розривається від тих ридань ще й досі...

У чоботях, заляпаних багнюкою сільських вулиць і степових доріг, у новій чорній мамці-ватянці, з поношеною шапкою під пахвою, батько йде, підтримуваний Галею під руку, на вихід, сутулий і старий. І Галя, ведучи його між кріслами, плаче й сама.

А я стою, розгублений, ні в тих ні в сих, перед залом, перед оркестром і перед диригентом Феліксом Комлевим.

– Простіть, ради Бога, – вичавлюю з себе.

— Хто ваш батько? — швидко питає диригент, міцно стиснувши мій лікоть. — Де живете?

І, почувши адресу, здивується:

— Спаська, шістдесят? Так близько?

— Через один квартал від філармонії.

— Я знайду до вас після концерту! — Він легко спурхує на сцену, стає за пюпітр, і я від дверей бачу його диригентську паличку, занесену вгору жезлом братерства і солідарності.

Перша, «Юнацька», симфонія Бетховена! І перше відвідання бетховенського концерту моїм дорогим і незабутнім батьком 16 грудня 1960 року, в день 190-річчя Бетховена, в Миколаївській обласній філармонії — ювілей Найвеличнішого Композитора Світу!

Адажіо Першої, «Юнацької», Бетховена! Ти йдеш за мною через усе життя разом із батьковим риданням! Хочеться з тобою, адажіо, і в домовину лягти! Аби тільки твоє божественне звучання чуло побільше людей.

Вслухаймося в музику Бетховена!

Її писано для всього людства і для нас з вами, браття мої і сестри!

І підписано: Людвіг ван Бетховен — Великим Ім'ям на Небозводі нашої планети Земля. Я певен: ні в яких інших Галактиках такого Композитора немає! І не може бути...

Конча-Озерна, 18 жовтня 2002 року

НИКОМУ Б НЕ ЗАВАДИТИ...

Приїздив батько до міста — глухуватий, короткозорий, сором'язливий і постійно збентежений: хоч би ж комусь не завадити! У синовій квартирі, на вулиці, на базарі чи в магазині — скрізь намагався стати у найглухішому кутку, щоб не перейти комусь дорогу чи не заступити місця, не завдати незручності.

Влітку привозив нам вишні, черешні та сливи зі свого саду. Восени приїздив купувати вапно, замазку і фарбу, щоб побілити хату, закитувати й пофарбувати вікна на зиму.

Іноді купував мамі й собі халви або цукерок-подушечок до чаю, банку-другу бичків — «посолонцювати».

А востаннє приїздив купувати мамі якесь платтячко, тюль і хустки — все, що треба для похорону.

Купивши все те в універмазі на Радянській, забився в найдальший куточок і витирав не дуже свіжою хусточкою спітнілий лоб, очі, що й не переставали сльозитися. А може, й плакав, усвідомивши невідворотність маминої смерті та свою самотину?

А життя ревлло й летіло повз нього, і люди йшли та йшли, гатили ногами в підлогу, кричали й перегукувалися. І та сама хвороба, що й маму, вже поїдом їла його. А він нічого не підозрював, стояв осторонь, чекав своєї пори і години і бо-вся комусь завадити.

Іноді мені здається, що він і досі стоїть там, в універмазі на Радянській, у найглухішому куті, втирає сльози й боїться комусь завадити. Хоч давно вже лежить на новоолександрівському кладовищі в одній могилі з мамою...

Отам вони вже нікому не заважають. І не завадять, поки світу й сонця, бо кладовище у нас хоч і забур'янене й розгороджене, але дуже широке — всім місця вистачить!

Конча-Озерна, 20 жовтня 2002 року

ВИШНІ

Батько, вже самотній, сидить на низенькому стільчику, на якому мама доїла корову, їсть задубілу вчорашню картоплю з алюмінієвої каструлі. Їсть знехотя, важко й натужно ковтаючи.

Загострився ніс, скострубатіло обличчя. Позападали шоки в дротяних гаспидно-чорних нетрях здичавілого без бритви волосся, підбитого на шоках та на підборідді злими спалахами сивини. Руки темні, аж синюваті, немов крила в старого ворона.

А на шибках веранди де-не-де рум'яниться від буйного сонячного шалу лапате виноградне листя поміж чорними, вкритими туманцем гронами.

І сад стоїть синювато-туманний від слив і червоний від пізніх вишень: діти й онуки далеко, все не їдуть та не їдуть, і вишні осипаються. Цілий день падають та й падають з обважнілого гілля, встеляють землю темно-червоним дорогим персидським килимом.

А вночі знову — нікого! Тільки спрага й самотність. Та компот із вишень, що не прохолов звечора. І самі вишні на підвіконні, як і в саду.

А вранці знову та ж сама робота: збирати перезрілі вишні на білу наміточку, сушити на білому шифері веранди.

— Киньте, куме, ті вишні к лихій годині! Та відпочиньте, — каже батькові шкільний товариш Іван Бобрик, нагодившись. — Нащо вони вам?

— Мені? — всміхається батько втомлено, потираючи руки в ліктях, що крутять, кляті, вже й серед літа. — Мені вони не потрібні — людям потрібні. Як подумаю, скільки людей обідає

не за домашніми столами на всіх кораблях, флотах і аеродромах, то так хочеться, щоб кожному випала ще й склянка або чашка компоту з вишень. Це ж така краса!

— З ваших вишень? — сміється Бобрик.

— Хіба тільки з моїх? — Батько довго й роздумливо мовчить, важко і гучно дихає. — Але комусь же й з моїх перепадає, аякже! Одвезу в Добру на заготівельний пункт державі...

— Ти диви! — кепкує Бобрик. — А чому ж не на базар? На базар же й ближче, й простіше. Та й більше б уторгували.

— Хіба я сад для торгівлі садив?

— А для чого ж?

— Для дітей, — скаже батько. І, подумавши, додасть: — Та онуків...

— А-а-а! — мовби аж зрадіє Бобрик. — Пойняв, пойняв, — хитає головою, зирить на батька хитруватю: — Онук ваш Валько на флоті служить?

— Та на флоті, — погоджується батько знехотя, ніби аж сприкріє від того, що Бобрик хоче докопатися до найпотаємніших думок його і намірів.

— Хіба я тільки про Валентина думаю? Хай і чужі діти не за батьківськими столами поп'ють компоту з моїх вишень. І на флоті, і в армії — отам у казармах, на полігонах. Та й на кораблях десь у морі. Аякже!

ЧАС

Він живе в мені спогадами про молоду мою маму, баштанами, які вона сапала, посадивши мене в холодильник напнутої хустки, та все всміхалась до мене, та гугукала, щоб я не плакав. Час живе в нас дорогами, які міряємо ногами чи проїжджаємо машинами й поїздами. Дівчатами й жінками, яких ми любимо й обираємо собі в дружини. Чи вони обирають нас, люблячи. Малими дітками, лошатками й телятками, що виростають на наших очах. Журавлями, що пролітають над нами в ірій та з ірію. Листям, що розпускається у нас на очах з бруньок і опадає з дерев восени: «Роняет лес багряный свой убор...» Або: «Лесов таинственная сень с печальным шумом обнажалась». А оте «Минають дні, минають ночі. Минає літо... Шелестить поживкле листя по діброві», — прочитане тобі мамою з «Кобзаря» при каганці та мовби вкладене тобі в серце навіки?!

А юність і зрілість? Дорогий спогад про школу й учителів? І перший доторк до коханої, і перший несміливий поцілунок

із завмиранням серця? Дороги й поля війни, атаки і марші по бездоріжжю й по чужих автостадах! Радощі перемог і печалі над загиблими командирами й товаришами?

Все це живе в нас, у наших серцях та нашій пам'яті — дає настрої, знання й відчуття світу. Час, в який живемо, годує й збагачує нас духовно. Або вбиває морально, як зараз. Але все одно формує наш життєвий досвід, наснажує думками й емоціями.

Час щедрий і жорстокий: він не поверне жодної втраченої миті! Ані мовленого слова, ні здійсненого вчинку! І в цьому — трагізм нашого життя. Бо неповерненість часу й біжучої дійсності усвідомлюємо надто пізно — свій поступальний характер життя вміло маскує і не показує нам.

«Шануймо свій час, як і честь, замолоду!» — найчастіше думаємо вже в старості. А то й співаємо надто пізно:

Запрягайте коні в шо-ори,
коні во-ороні-і-ї...
Та й поїде-ем доганя-ати
літа мо-о-лоді-її...

«Ой верні-іться, літа мо-ої, хоч на ча-ас у гості!» — квилимо й гукаємо марно.

А у відповідь — тиша...

Чи слова тієї ж пісні, якщо згадаються:

Не вернемось, не вернемо-ось, бо знаєм, до кого.
Було б то-обі шанува-ати, як здоров'я-а свого...

Але й пісня, навіть народна, дає лише розраду. А не помагає.

А час, знай, — летить собі, не оглядаючись. Така його доля й призначення: все змитати на своєму невблаганному шляху.

Конча-Озерна. 22 жовтня 2002 року

БАШТАН

Біляста, мовби оцинкована, огудина стелиться по чорній землі, миготить у просвітах лісосмуги, мов на негативі. Або наче її викували ковалі — колишні, що давно вже померли. А може, сучасні, що ремонтують на польовому стані за селом плуги й борони, сівалки та культиватори.

Чи майбутні? Тільки ж їх, мабуть, не стане зовсім, бо техніка все зробить сама в автоматичному режимі.

Ковалів завжди мало було по селах, а зараз стає ще менше. І вже ніхто не зварить в горні і на наковальні звичайного прута.

Ковалі-ковалі з дзвінками, співучими молотками! Ви найперше потрібні, щоб кувати коней. Тепер уже й коней по селах немає. І вас, мабуть, скоро не стане. І молотків ваших уже не чути. За гуркотом моторів? Чи за власною нашою неуважністю? Чи кузню вам зробили таку велику й високу, що вона вбирає всі звуки?

Але яку б вам не збудували кузню, в ній не накувати такої візерунчатої, прекрасної, тендітної й вишуканої огудини. Біляста, стелиться вона по чорнозему рідного поля, і я не поміняю її ні на які квіти! Цю білясту огудину кавунів на чорній ріллі батьківського краю.

Уявляю над моїм робочим столом фото з неї. Чорно-біле. Без рами. Модерна, вибаглива і проста фотографія, яку треба було б давно зробити і можна тепер зробити, бо мчимо навколо баштану, всі п'ятеро з кінознімальної групи. Всі — фотографи. Всі — з апаратами. А на баштан заїхати не можемо: обораний зусібч плантажними плугами, обставлений скиртами, обсаджений лісосмугами, затишний і привабливий — він нам конче потрібний у майбутньому фільмі!

Питаємо пастухів, як заїхати на нього. Знижують плечима й мовчать. Питаємо трактористів і комбайнерів — розводять руками. Питаємо сторожа на тракторній бригаді, дядька Томіліна, — думає, важко й повільно дихає.

Дядьку-дядьку Томіліне, а де ж ваші пісні й танці, якими ви славилися? Коли ж це ви їх розгубили? Коли постаріли, що я й не помітив? А скільки ж баштанів посаджено за той час, що ми не бачилися? Скільки їх виросло, відплодоносило, відгуло? Ви постаріли, дядьку Томіліне, і мені вас жаль, і хочеться вас обняти, а я замість цього удавано серджусь:

— Як же це так? Не знати дорогу на баштан?!

— Та Ковальчук же, — хрипко і стомлено нарікаєте ви, махнувши рукою й схиливши голову, — Ковальчук розпорядився... Всі дороги розорали, лісосмуги оборали навколо баштану — ні проїхати, ні пройти.

— Е-е-е, балакайте! — втручається Петро Солоний, мій давній шкільний товариш, що тепер бригадирує. — Зелений баштан усім нам — без інтересу. А ось поспіє — сто доріг витопчемо.

— Вже пора б йому... — погоджуєтесь ви. — Перша в'язь має дозріти.

— Ну, а все ж як проїхати до куреня?

— Та ось Петро знає, — кивнете ви на Солоного і поглянете на всіх нас сумно й відчужено, немов попросаєтесь назавжди.

Знімальна група фільму «Білі хмари». Третій ліворуч – автор.

— Їдьмо, — підхоплюється Петро й стрибає до нас у відкрити операторську машину ЗІЛ-110. — Прямо отак повалили, — махне водієві довгою, мов гарапник, рукою. Звук, мабуть, що в степу всюди можна їхати прямо.

Гуцикаємо по ріллі, погойдуємося з боку на бік, немов пливемо. У довгій чорній машині. По чорній, сухій землі. Немов негативи якоїсь світлої-світлої фотографії. Чи кінострічки, яку треба ще обробити і висвітлити, щоб на чорному, як воронове крило, розливі зябу чітко вияскравилася оця довга й чорна машина. Знаменита машина, яку ще донедавна можна було бачити на фото в газетах або в телепередачах про жовтневі й травневі паради на Красній площі, вивозить нас із штормової смуги здибленої ріллі на рівну площину добре обробленого баштану і несе заколисливо й м'яко після неймовірної бовтанки до куреня.

Курінь — високий, солом'яно-білий і затишний — дивиться на нас чорним отвором замислено й мудро, як дивляться тільки старі діди. Куреневі цьому — століття, а може, й тисячоліття: відколи баштани садять, відтоді й він стоїть. Дарма що на кожному новому баштані заново будують і курінь. Всі вони такі схожі — можна подумати, що це один і той самий з дідапрадіда стоїть по всіх баштанах нашого життя. Думати так солодко й приємно. Трохи сумно. А трохи й гордовито. Бо є в цьому відчутті і ностальгія, і поклик далеких предтеч, і реальність сьогоdnішнього й учорашнього днів.

І дивиться від куреня на нас сторож, наставивши руку козирком, щоб закритися від сонця. Під'їздимо, а він усе дивиться. Мабуть, дивується: «Що воно за машина? Ніколи й не бачив такої!» А виду не подає — спокійно дивиться на нас. І руки з надбрів'я не опускає. А коли опустить...

— Леле моя, та це ж Ілько Кіона! — не вірячи, стрибаю через борт машини на м'яку й податливу землю баштану.

— Він, — спокійно подає Ілько шкарубку, велику руку.

— Ти й досі такий сильний, як був у школі, коли всіх боров?

— Усіх підряд, — гордовито випростується Ілько і стає остійливіше, розставивши ноги. — Може, й зараз поборемося?

— Та ні... — і чогось мені соромно, навіть незручно дивитися на здоровенного Ілька.

— Дивуєшся, що сторожую? — здогадується Ілько. — Не дивуйся. На ось, візьми, — подає правою своєю ліву руку, непомірно велику й незграбну, холодну й понівечену на війні руку найсильнішого в класі однолітка. — Ще й півбока немає. Ось помацай. Як у кози. Пам'ятаєш «Козу»? «Півбока луплена, за три копи куплена...» Казка є така. Знаєш?

— Знаю, Іллюшо... Знаюся. Це ось режисер Ролан Сергієнко. Це — оператор Міша Беліков. А оце директор картини Ліля Вітязь. Зніматимемо за моїм романом «Білі хмари» фільм...

— А-а-а, про батька? — аж стрепенеться Ілько Кіона. — Читав я, читали й діти мої, і сусіди. Все село, щитай, читало. — Він крутне головою. — Правду ти написав: усіх нас жде те ж саме. Живеш-живеш, а потім — бах! — і немає. Складне це діло — таку кінокартину зняти, щоб правдива й сумна була. А хлопці ж твої зовсім ще молоді...

— Не дивуйся, Іллюшо, що молоді — вони всі з Інституту кінематографії...

— Не дивуюсь, — каже Ілько. — Я радію, що такі молоді за такий фільм серйозний про наше село беруться. Мої сини теж, хоч і молоді... Обоє спеціалісти. Молодь тепер бідова, башковиті чорти, — крутить головою.

А від ясел дивиться на нас засідланий кінь. Гнідий, вилискує на сонці, пряде вухами, ігогокає.

— Ходімте баштан подивитися, — звертається Ілько до кінематографістів і підморгує мені непомітно. — Хоч знатимете, як ростуть кавуни.

— А ви бачили, — в тон йому іронічно питає дотепний Беліков, — як ростуть фініки?

— А пальми? — всміхається Ліля, поправляючи хустку.

— А баобабі? — бере Ілька під руку Ролан.

— Ні, не бачив, — незлобиво відповідає Ілько, розуміючи, що над ним кепкують. — А дуже б хотілось побачити! Та в нас вони не ростуть, знаєте... Ось що в нас росте!

Йдемо. Бур'яни, бур'яни: тверда, мов дріт, лобода, об яку о цій порі задерев'янілості рвуть коси; податлива, жирна й листата щирія з колючим важким волоттям. Курай-сивунець та їжакувата квочка. Світло-зелені кулі бездомного блукача-перекотиполя і пахучий полин по глибоких торішніх борознах. А між усім цим — кавуни, кавуни, наче хтось накотив! Дині жовтіють ще несміло, трохи сором'язливо, але пахнуть так, що забивають і запах полину, і пилу — ніби аж спеку гамують.

Стоїмо, дивимось, милуємось.

— Міша-а-а! — кричить раптом режисер операторові. — Ти поглянь — сонце ж заходить! А нам же кадр до зарізу потрібен — саме отакого баштану! Давай!

Обидва біжать до машини, розчохлають, встановлюють і вмикають кінокамеру, наводять об'єктив униз, на дині й кавуни, що так мальовничо лежать у бур'яні, залишеному в останній сапанці для захисту від немилосердного південного сонця.

— Забули, що треба знімати за сонця, — каже юна директриса. — З самого Києва сьогодні виїхали саме задля цього кадру...

І не сердиться. Хоч за посадою мала б і лягтися.

Але на баштані це, мабуть, неможливо.

ПРОЩАННЯ

Прокушпелили степами, селами, шляхами й баштанами юні кінематографісти, назімали епізодів, кадрів, цілих сюжетів, здивували усіх тими метушливими й галасливими зйомками, громохкими командами через потужні мегафони і зникли. Наче їх і не було...

Поз'їжджались на подвір'я бригад і польових станів комбайни і вгомонились. Поставали за фермами свіжі скирти соломи та сіна, і горлиці відлетіли в ірій. Кажуть, в Іран вони полетіли, в Іран...

Та сум від цього не минає: їм є куди летіти.

В Хорассане есть такие двери,
Там усыпан розами порог...

І стою я на воротях спорожнілого батьківського двору, з якого починається і на якому кінчається край безмежних рів-

нин, тихоплинних рік і проточних ставків, найкращої в світі пшениці, бурштинового винограду і найсолодших кавунів, оглядаю все тут ніби востаннє: мами не стало в березні, батька — у вересні, через півроку. А без них спорожнів батьківський край: Баштанка, Арбузинка і станція Кавуни. І Грейгове — по імені адмірала Чорноморського флоту. І Лоцькине — станція залізнична і хутір якогось багача, що й слід його запався, тільки назва й лишилася. І ніхто мене тут уже не чекає й не виглядатиме. Так, як виглядали й чекали батьки. І серце заходиться з туги за тим, що було та вже ніколи не вернеться. «Не вернемось, не вернемось, бо знаєм, до кого...» — співалось у нашій хаті в нечастих застіллях, коли збирався весь наш роботящий рід. Порідів-порідів та й пересікся. Як у Еклезіаста...

— Ну, сестро, — обертаюсь до Віри, дивлюсь на засмагле обличчя й вироблені руки, не дуже й бачу її: пливе-пливе перед очима у мене і ніби віддаляється кирпата і завжди усміхнена наша меншенька. — Почоломкаємось, щоб буряки добре родили на твоїй ланці та щоб винограду всього не склювали кури на обійсті, доки вернешся з роботи.

— Пока, — тягнеться вона до мене цілуватися, і морщить ніс, і всміхається не дуже: у неї сіпаються губи, а в очах насторожено блищать і тремтять сльози. До пори, до останньої миті.

— І ти, Миколо, дрохв частіше зустрічай у загінках. І трактор твій хай ніколи тебе не підводить — ні восени, ні взимку. А весною побачимось...

— Не видумуй ото! — вдавано сердиться Микола. — Приїжджай раніше! На відкриття полювання на хутрового звіра.

І Валентин стоїть біля мене в смугастій тільняшці — рожеволиций молодий матрос. «Демобілізувався. Приїздить», — прислав оце мені телеграму, по якій я й навідаюся. Може, востаннє: «Нет ни батюшки, нет ни мату-у-шки...» — згадується й не перестає «Ах ты, ноченька», улюблена пісня Шаляпіна.

— Побудьте ще, — вже вкотре просить він, схиливши голову.

— Треба їхати, — кажу йому якомога ласкавіше. — Робота чекає й виглядає мене.

А Лініні вірші товпляться у мене в голові і в душі:

Пасеться обов'язків цілий табун...

«Пасеться, пасеться, пасеться!» — ніби патефонну пластинку заїло, і вона крутиться та й крутиться! Або послужливий комп'ютер видає на дисплеї настирливо й безпристрасно: табуни й справді великі, і пасуться вони на всіх полях і на

дорогах наших. Тільки я не скажу більше й слова про це Валентинові – сам колись визнає.

– Ну, – подаю йому руку «крабом», як водиться на флоті, – бажаю тобі на гражданці...

А сам і не вірю, що він одслужив уже «дійсну», що такий уже дорослий. Хоч обличчя в нього зовсім юне, просто – дитяче! Тільки я йому й про це не скажу...

І нічого не скажу ні хаті, ні батьковому саду, ні маминій вербі в цю щемливу хвилину, бо вони так і стоятимуть всю дорогу до Києва перед моїми очима як втілення моїх батьків, як пекуча згадка про них.

Стоять і зараз...

Сяду за кермо один як палець. Сяду й поїду від нашого двору, від батьківської хати й обійстя. І переїду весь батьківський край, мабуть, востаннє... По шпаркому літі проїду й покину все на тих самих місцях, де воно одвіку знаходиться, щоб приїхати знову колись і знову застати все на тих самих місцях...

А чи все?

Батьків не буде – і це уже навіки. Але й спеки не буде? Добре! Пилу не буде й посухи? Ще краще! Але не буде ж і баштану? Не буде... І куреня?!

Іду... Обганяю машини, вщерть завантажені кавунами по самі борти, ящиками помідорів палахкотючих, золотистої кукурудзи, синіх баклажанів, бурштинового й чорного з туманцем винограду. І уявляю той холодний осінній день, коли на покинутий баштан з визбираними й невизбираними кавунами запустять череду, і хтось один, а може, й кілька людей прийдуть валяти курінь...

А повалевши й розібравши, сядуть, закурять. І помовчать. А над ними, може, дощі під вітром ходитимуть. А може, й сніг уже пролітатиме? І стане тоскно і порожньо в степу. І ніхто не повірить, що була тут така спека! Таке шпарке літо! Такі незвозимі баштани. І що знімали тут кіно юні кінематографісти. Саме про цей баштан, про цей курінь...

Ніколи б не хотів руйнувати курені! Та ще на рідних наших баштанах.

ДУШЕ МОЯ, ВГОМОНИСЯ!

Бачу її з усіх доріг, з усіх усюд, куди б не занесла доля. Усі думи і спогади мої – про неї. Усі мрії і сподівання. Все, що я міг би зробити або побажати найкращого людям, все це

звернено найперше туди, в степову милу сторону, де рівнини й поля, де дорогам нема ні кінця, ні початку! І по якій з них не підеш чи не поїдеш, все одно втрапиш в Баштанку – вона тут найголовніша. Столиця степового нашого краю, що не так і давно був Диким полем в межиріччі Інгулу та Інгульця, і про це нагадують тільки скіфські чи козацькі могили. Де-не-де вони мріють у степу, немов журяться за тим, що минуло давно і не вернеться більш ніколи. Ні лихе, ні хороше...

Прекрасна наша земля – Україна! Її любиш всім серцем усю – від Донбасу до Карпат, Буковини і Закарпаття, від Сум і Ромнів до Севастополя. Любиш із самого пуп'янка, з перших кроків своїх. Ви можете вибирати на ній що завгодно, а я вибираю Баштанку. З усієї нашої писанки-України я вибираю Баштанку, Новоолександрівку і наші степи – все, що вміщається в цьому прекрасному понятті і слові – «Баштанщина»! Бо сюди прийшов із Полтавщини й Черкащини і тут проходить, а може, й пройшов уже мій рід, життя моє, серце моє – Баштанка...

Ви чуєте, як це прекрасно звучить?! Баштани людського життя-буття! Щедрі, пахучі, солодкі баштани, які уявляються нам від народження.

Ну що вам ще сказати про Баштанку? Хіба те, що діти не вибирають батьків, а люди – Батьківщину?

Це так ото невідворотно й прекрасно, як ростуть квіти і трави, дерева й хліба, як плодоносять баштани, і ріки течуть Баштанко... Низько схиляю голову перед тобою!

На коліна стаю перед прахом і пам'яттю батьків, дідів і прадідів моїх, які тут жили, весь вік працювали, кропили цю землю потом своїм, кров'ю своєю! А потім і самі в неї лягли, щоб зрости квітами й травами, по яких ми ходимо в дитинстві босоніж і які виростуть... на наших могилах...

Конча-Озерна, 30 жовтня 2002 року

ЗМІСТ

Генії і таланти

5

ЧАСТИНА ПЕРША. ...СВОГО НЕ ЦУРАЙМОСЬ

Чи відаємо, що творимо?	6
І ти, Бруте?	10
Міфоноші і адвокати	13
Один у другого питаєм...	20
Воли на Арбаті	25
Лихі люди	29
Над милою Россю	36
Говори, говори...	39
Я піду і, може, більше не прийду	54
Кроки	58
Хай не дорікають мені вороги...	68
Як убивали Сосюру	79
А чайки літають...	86
Лютували шаблі...	90
Вчитаймося ж, брата мої!	96
Незбагненно...	111
Цвінуть осінні тихі небеса...	114
Зблизька	167
“Слов’янські танці” Дворжака	180
На Аскольдовій могилі	186
...Чим наш дух трепетав	201
Шелестіть, чоботи, шелестіть...	214
Востаннє	226
Старший	234
Щоб і вам сонячно...	255
Недовговічні Тютюнники	318
Буйна твоя голівонько...	333
Нічний візит Параджанова	337
Незбагненний Вавилон	357
<i>В Замисловичах рятували перелітних птахів.</i>	357
<i>Фабіан — цап і чоловік.</i>	361
<i>Я поведу вас у вічність.</i>	367
Феноменальний Лукаш	372
Над берегами вічної ріки	379
Мить і вічність	421

Степовий наш Гайявата	457
Налетіли журавлі	479
Ходіння в еліту	486
<i>Після сказаного</i>	498
Чорно-біле на пленері	506
Я – тільки тінь Великої ріки!..	513
<i>Кремінь викрешує іскри</i>	513
<i>Це тільки море. Тільки марево...</i>	520
<i>Елегія троянського вина</i>	528
<i>Чому я пишу про них?</i>	531
Бесіди з Геродотом	536
Із сонячних берегів життя	541
Росте черешня в мамі на городі...	547
Ті далекі літа	558
Золотий цвіт кульбаби	564
Вечоріє...	571
Жіночий “Аркан”	574
Де ви, докторе Туруло?	578
Це – Вольвач!	591
Мартиролог	603

ЧАСТИНА ДРУГА. І ЧУЖОМУ НАВЧАЙМОСЯ

З чого ми починаємось	617
Любити Ірода	624
Чи знаєте ви Толстого?	651
Тургенєв	653
Лесков	656
Мій Чехов	659
Шукаймо його слідів	663
Альбатрос далеких блукань	669
...І заходить сонце	683
<i>Панна у чорному</i>	683
<i>Панна у білому</i>	687
<i>Будь я проклятий, сер...</i>	693
Посеред мене, тихого Дону...	704
Суворість	714
Костянтин Симонов	725
Над Росією півні п'ють...	731
Ми б загинули, якби не гинули	740
Листи давньому другові	747
1. <i>Що з тобою, друже</i>	747
2. <i>Ні, не намилуємся, не надивимось!</i>	750
3. <i>Я пишу тобі знову...</i>	754
На стику моря і лиману	759

ЧАСТИНА ТРЕТЯ. МУЗИКА, МУЗИКА, МУЗИКА...

Гмиря	767
Гришко	775
Обоє, або Наполеон не вмере ніколи!	784
Вигнання з раю	791
Танка послу Японії	800
Лев не повертається по сліду	809

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА. ХТО МИ?

Спитай: хто ми?	816
Найбільший наш учитель – життя	847
На чатах	852
Плачі	854
Матуся	861
Цибуля	869
На могилах трави найбуїніші	872
Батько	873
Адажіо	879
Нікому б не завадити...	882
Вишні	883
Час	884
Баштан	886
Прощання	889
Душе моя, вгомонися!	892

Художньо-літературне видання

Олександр Олександрович
СИЗОНЕНКО

Не вбиваймо своїх Пророків!
Книга Талантів

Редактор *Т. Поливода*
Оформлення *В. Машкова*
Художньо-технічний редактор *Ю. Дахно*
Коректори *Г. Лукова, Н. Фехретдінова*

Комп'ютерна верстка – ПП «ВІНІКОМ»

Здано до складання 10.12.2002.
Підписано до друку 17.02.2003.
Формат 84 x 108/32. Офсетний друк.
Папір офсетний, №1. Фіз. друк. арк 28.
Ум.-друк. арк. 47,04. Зам 3–116.

КП «Редакція журналу «Дніпро»
Адреса редакції: 04119, Київ-119,
вул. Дегтярівська, 38-44.

Віддруковано на ВАТ «Поліграфкнига»:
03057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

